

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
NAXÇIVAN DÖVLƏT UNIVERSİTETİ

ALTERNATİV TİBB METODLARININ TƏTBİQİ MƏSƏLƏLƏRİ

**MÖVZUSUNDA II RESPUBLİKA
ELMİ KONFRANSI**

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
NAXÇIVAN DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

*“ALTERNATİV TİBB
METODLARININ TƏTBİQİ
MƏSƏLƏLƏRİ”*

*MÖVZUSUNDA II RESPUBLİKA
ELMİ KONFRANSI*

NAXÇIVAN-2022

*Naxçıvan Dövlət Universitetinin
Elmi Şurasının 29 dekabr 2022-ci il tarixli
05 sayılı qərarı ilə nəşr edilib.*

KONFRANSIN TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

Elbrus İsayev, *Naxçıvan Dövlət Universitetinin rektoru,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent – sədr*

Üzvlər:

İsa Abdullayev – *tibb üzrə elmlər doktoru, dosent*

Elsevər Əsədov – *biologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

Gültəkin Əliyeva – *tibb üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

Cəbi İsmayılov – *tibb üzrə fəlsəfə doktoru*

Mətləb İbrahimov – *tibb üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

İlhamə Mustafayeva – *tibb üzrə fəlsəfə doktoru*

Mürsəl Seyidov – *biologiya üzrə fəlsəfə doktoru*

Rauf Cəfərov – *tibb üzrə fəlsəfə doktoru*

BURAXILIŞA MƏSUL: Rza Məmmədov
*NDU-nun Elm və innovasiyalar bölməsinin müdiri,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru*

*Naxçıvan Dövlət Universiteti. “Alternativ tibb metodlarının tətbiqi məsələləri” mövzusunda
II Respublika elmi konfransının materialları, Naxçıvan, “Qeyrət” nəşriyyatı, 2022, 311 səh.*

SƏYYARƏ İBADULLAYEVA

AMEA Botanika İnstitutu

HİLAL QASIMOV

MÜRSƏL SEYİDOV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

ALTERNATİV TƏBABƏTDƏ BİTKİLƏRİN İSTİFADƏSİ VƏ TƏRKİBİNİN ROLU

Məqalədə alternativ təbabətin ümumiləşdirilmiş müasir yollarından bəhs edilmişdir. Alternativ təbabət elmi təcrübi fəaliyyətdən ibarət olmaqla, insan sağlamlığının saxlanması və möhkəmləndirilməsindən, xəstəliklərin qarşısının alınmasından və müalicəsindən ibarət olan sosial yanaşmadır. Bütün bu prinsiplər başlıca olaraq öz təsdiqini uzun illər toplanılmış informasiyalar üzərində tapır. Bitkilərin tərkibində həm birincili, həm də ikincili metabolitlər onların təsir gücünü artırır və onlardan bir dərman vasitəsi kimi istifadə etməyə imkan yaradır. Alternativ təbabət xalq təbabəti və ənənəvi tibbin əsasını təşkil edir. Fitoterapiyanın əsası dərman bitkiləri və onlardan insan fəaliyyəti nəticəsində yaranan preparatlarla xəstəliklərin müalicəsidir. Bu sahə hazırda çox vüsət almış və inkişaf etmişdir. Alternativ təbabətdə dərman bitkiləri ön sırada durur. Dərman bitkilərindən istifadə qaydalarına ciddi əməl etmədən onları istifadə etmək olmaz. Dərman bitkisini öncə dəqiq təyin etmək lazımdır.

Açar sözlər: *alternativ təbabət, bitkilərin istifadəsi, bioloji fəal birləşmələr*

Empirik tibbin əsası xalq təbabətinin və həkimlərin çoxillik təcrübəsinə, nəticədə isə elmi tibbə əsaslanır. Empirik tibb öz növbəsində xalq təbabəti və ənənəvi tibbə bölünür və ya onların vəhdətində alternativ təbabəti yaradır. Xalq təbabəti məcmuə şəkildə müalicəvi və gigiyenik tədbirə, praktik və lokal insan cəmiyyətinə xidmət etməklə, xalqın uzun illər sınağından çıxmış üsullar əsasında formalaşmışdır. Demək olar ki, insan sivilizasiyası, öz təbabətini meydana gətirmiş, onları yazılı şəkildə ortaya çıxarmışdır. Bu bilik, termin və təbabət şəklinə formalaşmış nəsil-dən-nəsilə buraxılmışdır. Hətta yaxın sərhəd ərazilərdə yaşayan insanlar xalq təbabətində eyni bitkilərdən eyni yollarla və eyni xəstəliklərdə istifadə edir [2, 11].

Ənənəvi tibb qədim, Çin, Tibet və Ərəb tibbindən qaynaqlanmışdır. Bunun da əsasını loğmanlar yaratmışdır. Yunan və Roma tibbi Dioskorid və Qalen tərəfindən inkişaf etdirilmişdir. Müasir elmi təbabət isə XVIII əsrin sonundan Avropa və cənubi Amerikada inkişaf etməyə başlamışdır. İndiki zamanda müasir tibb nəinki inkişaf edir, eyni zamanda bir çox ölkələrdə (Hindistan, Çin) ənənəvi tibblə vəhdət halında inkişaf edir [1, 3].

Alternativ təbabət xalq təbabəti və ənənəvi tibbin əsasını təşkil edir. Fitoterapiyanın əsası dərman bitkiləri və onlardan insan fəaliyyəti nəticəsində yaranan preparatlarla xəstəliklərin müalicəsidir. Bu sahə hazırda çox vüsət almış və inkişaf etmişdir. Bəzi inkişaf etmiş ölkələrdə yüzlərlə fitoterapiya ilə müalicə aparan klinikalar yaradılmışdır. Alternativ təbabətin bir qolu zooterapiyadır, bu sahə heyvanlardan alınan təbii xammalın, həyat fəaliyyəti nəticəsində yaradılan və dərman maddəsi kimi istifadə edilən təbii məhsulların xəstəliklərə tətbiqidir. Zooterapiya xalq təbabətinin və ənənəvi tibbin təcrübədə sınılanmış tətbiqinə əsaslanır. Bir çox hallarda empirik təbabətlə (xalq, monastr, müxtəlif ənənəvi təbabət – çin, ərəb, hind-tibet və s.) fitoterapiya, zooterapiya, yüksək dərəcəli müasir elmi müalicə yolları ilə yanaşı tutulur [4, 9].

Aromaterapiya bitkilərdən və heyvanlardan alınmış efirli və piyli yağların vəhdətilə aparılan müalicə vasitəsidir. Bu müasir anlamda daha böyük nailiyyətlər əldə etmiş bir müalicə sahəsidir.

Alternativ təbabətdə dərman bitkiləri ön sırada durur. Dərman bitkilərindən istifadə qaydalarına ciddi əməl etmədən onları istifadə etmək olmaz. Dərman bitkisini öncə dəqiq təyin etmək lazımdır. İlk işləmə zamanı xammal qurudulduqdan sonra, normalara uyğun olmayan hissələri çıxış edilməlidir. Yerüstü bitki hissələri (yarpaq, çiçək, ot, meyvə) səhər şəh olduğu zaman (saat 8-10 arasında) və axşam isə yeraltı orqanları (kökləri, kökümsovları) saat 17-dən sonra toplanılmalıdır.

Yalnız yaxşı inkişaf etmiş sağlam xammalı toplamaq lazımdır. Həşərat və ya mikroorqanizmlər tərəfindən zədələnmiş bitkilər çıxış edilməlidir. Nadir bitkilər dərman xüsusiyyətlirdirsə, onların becərilərək toplanılması tələb olunur.

Ağır nəqliyyat və bir sıra sənaye müəssisələrinə yaxın çirklənmiş arx kənarlarından, gölməçə ərazilərindən, çirkli sututarlardan (yoldan 100 metr məsafədə) material toplamaq məqsədəuyğun deyildir. Bəzi bitkilərinin törətdiyi allergik reaksiyalar səbəbindən insanlarda dermatit, gözün selikli qişasının iltihabı, burun və boğaz xəstəlikləri və s. yarana bilər. Təhlükəsizlik qaydalarına riayət etmək üçün bitkilərdən istifadə edərkən, zəhərli bitkilərin toplanmasından ehtiyat etmək lazımdır.

Dərman bitkilərinin toplanması şərtləri tərkibindəki aktiv maddələr, eləcə də maksimal fitokütlənin formalaşmasından və akkumulyasiyadan asılıdır. Hər bir növün toplanılması təqvim tarixindən asılıdır. Bundan əlavə, uzun illərin təcrübəsi əsasında formalaşan ayrı-ayrı morfoloji qruplar üçün ümumi qayda və üsullar vardır. Bitki üzərindəki qönçələr şişkinləşən zaman erkən yazda toplanılmalıdır. Şam ağacının qönçələrinin uzunluğu 3 mm-dən artıq "tac" şəklində kəsilməlidir. Qurutmadan əvvəl, üzərindəki pulcuqlar çıxarılmalıdır. Ağac qabığının (aprel-may aylarında) şirə hərəkəti zamanı toplanılması məqsədəuyğundur. Bu zaman qabıq asanlıqla ayrılır. Bunun üçün polad bıçaqla 20-30 sm-dən bir dairəvi kəsiklər aparılmalıdır. Qurutmadan əvvəl qabığın üzərindəki mamır, şibyə və digər hissəciklər təmizlənməlidir. Adətən yarpaqlar butonizasiya və çiçəkləmə zamanı toplanılır. Toplanılma digər zamanda da aparıla bilər. Məsələn, üçyarpaq yoncanın yarpaqları çiçəkləmədən sonra, dəvədabanının yarpaqlarını isə yayın birinci yarısında toplamaq lazımdır. Evkaliptin yarpaqları payızın sonunda, qış və ya yazda, ayıqulağı, mərcəngilənin yarpaqlarını çiçəkləmə başladıqda və payızda meyvələr yetişdiyi zaman toplamaq lazımdır. Bir çox bitki yarpaqları (sürvə, bəngotu) yay müddətində, (səna, xanımotu, dəlibəng) çiçəkləmədən meyvə yetişənə qədər yığıla bilər. Yarpaqları saplaqsız olmaqla normativ sənədlər əsasında iti bıçaq, oraq və əl ilə toplamaq lazımdır. Bitkilər pöhrəliklərdə plantasiya şəraitində təmiz biçilməli və ya yerüstü hissələri kəsilməlidir. Yarpaqlar qoparılar (gicitkan) və ya qurudulduqdan sonra (mərsin, ayıqulağı, istiot nanə) toplanılmalıdır. Yabanı çoxillik bitkilərin toplanılması zamanı bütün yarpaqları tamamilə yığmaq yolverilməzdir. Çiçəklər (fərdi və ya bütün çiçəklər) butonizasiyanın əvvəlində və ya sonunda toplanılmalıdır. Adətən əllə (çobanyastığı, gülümbar), iti bıçaq, qayçı, oraq (yemişan, cökə) və ya xüsusi otbiçənlə (aptek çobanyastığı) toplanılmalıdır. Bəzi çiçəklər üçün toplanılma məsələn, qumluq solmazçiçəyi üçün çiçəyin hündürlüyü 1 sm, aptek çobanyastığı üçün 3 sm ölçüsündə aparılmalıdır. Məhsul yığımından sonra dərhal kənar hissələr qoparıb atılmalıdır (ilkin işləmə). Qönçələr (Yapon soforası) çiçək açmazdan əvvəl toplanılmalıdır. Otların bəzi növləri çiçəkləmə başlayanda (üçbarmaqotu, acı yovşan, inciçiçəyi), digərləri çiçəkləmə mərhələsində (bahar xoruzgülü), bəziləri isə çiçəkləmənin sonu, barvermə və meyvə yetişmə dövründə (bataqlıq ladan kolu) toplanılmalıdır. Bitkilərin gövdəsi qoparıldıqdan sonra "təmiz" pöhrəliklər otbiçənlə çalınmalıdır. Bəzi bitkilərin yerüstü hissələri torpaq səthindən 5-10 sm (inciçiçəyi, bahar xoruzgülü) səviyyəsində, bəziləri kökün aşağı hissələrindən (acılıqotu, dazıotu, dəmrovotu, qatırquyruğu, zirinc), bəzilərinin zirvə çiçəkləri (acı yovşan - uzunluğu 25 sm, gövdənin qalınlığı 3 mm, boymadərən - uzunluğu 15 sm, gövdənin qalınlığı 3 mm, qatırquyruğu - uzunluğu 40 sm, gövdənin qalınlığı 5 mm) və ya yan budaqlar (pişikdili), bəzən birilliklər köklərlə birlikdə (bataqlıq qurucası, quşəppəyi) kəsilərək toplanılmalıdır. Bunun üçün tam inkişaf etmiş pöhrəliklər 1 m² sahədə biçilməlidir. Qurutmadan əvvəl oduncaqlar, çirklənmiş hissələr, qalın gövdə hissələri ilkin təmizlənməlidir. Sonra isə döyülməlidir (kəklikotu, aptek çobanyastığı). Adətən meyvə və toxumları texniki yetişmə zamanı şirəli yumşaq olmaqla - yetişmə 60-70% olduqda, quru meyvələrin isə (gənəgərçək, lobya, kətan, xardal) toplanılması göstəriş sayılır. Quru meyvə və toxumları olan bitkilər adətən qurudulduqdan sonra (zirə, razyana, kətan) yerüstü hissəsi biçilməlidir. Şirəli meyvələr, membranların bütövlüyünün pozulması təhlükəsi olmasın deyə mümkün qədər əl ilə toplanılmalıdır. Bəzən meyvələr müxtəlif zərərvericilərlə çirkləndiyindən onun ilkin işlənilməsinə ehtiyac olur. Çaytikanı, yemişan, itburnu və digər meyvələr toplanıldıqdan sonra ilkin işlənilməlidir. Belə ki, zədələnmiş lətli, yaxşı yetişməyən və həşəratla zədələnmiş meyvələr seçilməlidir. Torpaqaltı orqanlar (kök, kökümsov, kök yumruları və soğanaq)

adətən payızda və ya baharda vegetasiya prosesi başlamazdan əvvəl toplanılmalıdır. Toplandıqdan sonra məhv olmuş çürük hissələri bazal yarpaq, kök və rizoidlərindən ayrılmalıdır. Göstərilən hissələr soyuq çay suyunda yuyulduqdan sonra hörmə zənbilə yığılmalıdır.

Xammalın tərkibi selik, saponinlər, tez və yüksək həllolma qabiliyyətinə malik olan maddələrdən ibarətdir. Bəzi xammalların (biyan, gecəvər, gülxətmi) mantarı olmur. Xammalın qurudularaq nəqliyyatla daşınması üçün ən yaxşı konteyner zənbillər, taxta qutular, parça çantalar hesab olunur. Yarpaq, ot və çiçəyin polietilen torbalarda daşınması yolverilməzdir. Toplanmış xammal 2-3 saat ərzində kölgə şəraitində parça və ya brezent üzərində sərilməlidir.

Yarpaqlardan lazımi şəraitdə qurudulmuş (kölgə və havalı) saplaqlı və saplaqsız xammaldan istifadə edilir. Xammal çiçəkləmə dövründə toplanılmalıdır. Çiçəklərdən qurudulmuş çiçək qrupu, ayrı-ayrı çiçəklər və onların adətən bitki çiçək açan dövrdə toplanılır. Quru xammalda çiçək qrupunun tipi, çiçəyin özü, tükcüklərin olub-olmaması, ölçüsü, rəngi, iyi və dadı təyin edilir.

Müxtəlifotların qurudulmuş yerüstü hissələri əsasən bitki çiçək açan dövrdə toplanılır. Ona görə də xammalda, çiçəklər və yetişməmiş meyvələr də olur. Müxtəlifotların toplanılma üsulları müxtəlifdir.

Meyvələr adətən tam yetişən dövrdə və ya yetişməyə az qalan dövrdə toplanılmalıdır. Meyvələrin formasına, ölçüsünə, rənginə, iyinə və dadına fikir verilir. Məlumdur ki, meyvələr meyvə yanlığından, içərisində yerləşən toxumdan və ya tumdan ibarətdir. Meyvəyanlığı quru (quru meyvələr) və lətli (şirəli) meyvələr də ola bilər.

Bütöv toxum və ya onun ayrı-ayrı ləpələri yetişən dövrdə istifadə edilir. Onlar qabıq, endosperm və rüşeymdən ibarətdir. Xammalın eyniliyini təyin etmək üçün onların forması, ölçüsü, rəngi və qabığının üstü öyrənilir. Onların rəngi və iyi əzildikdə və yaxud qaşdıqda təyin edilir. Əgər toxumlar çox xırdadırsa bu zaman onları ayırmaq üçün xüsusi ələkdən keçirirlər.

Bəzi bitkilərdə isə dərman xammalı kimi kökdən istifadə edilir (küstüşəm, andız, yeradamı, yerkökü, yeralması və s.). Bu zaman bitki meyvələri yetişən dövrdə köklər toplanılır.

Bitkilərin toplanılması, qurudulması və saxlanması barədə öncədən də bir sıra ədəbiyyat mənbələrində qeyd etmişik [12].

Bitki məhsulları, heyvan və göbələk törəmələri – ekzogen və endogen bitki ifrazatı və s. təbabətdə istifadə edilir. Bütün bu maddə qarışıqları ilkin bəzən ikincili metabolizmdə: bitkilərdə - qatran, kitrə, efir yağı, heyvanlarda – ilan zəhəri, arı məhsulları-bal və mum hesab edilir. Bu sadalanların hər biri alternativ təbabətdə tətbiq edilir. Bitkidə olan dərman maddələrinə – onlardan alınmış təbii birləşmələr, heyvan, göbələk, mineral və ya sintetik törəmələr, farmakoloji aktivliyə malik tərkiblər aid edilir [10].

Metabolizm və ya maddələr mübadiləsi zamanı orqanizmdə gedən müştərək kimyəvi reaksiyalar nəticəsində, daimi maddələr və enerji təchizi nəticəsində həyat fəaliyyəti saxlanılır. Bütün canlı orqanizmlərdə gedən reaksiyalar (nuklein turşularının parçalanması və yaranması, zülal və peptidlər, əksər karbohidratlar, bəzi karbon turşuları və s.) ilkin metabolizm və ya ilkin mübadilə adlanır. İlkin mübadilə metabolik yolla getməklə, müəyyən qrup orqanizmlərin özünəməxsus tərzdə zəif birləşmə fonunda gedir. İlkin mübadilə reaksiyalarının əlavə orqanizmlərin konkret, bəzən çox kiçik, qruplar üçün xüsusi birləşmələrinin aparıcı metabolik yolları da vardır. Bunlar ikincili maddələr mübadiləsi və ya ikincili mübadilə, eyni zamanda bu məhsullara görə maddələr mübadiləsinin orta məhsulları və ya orta birləşmələri (bəzən kifayət qədər doğru olmur) adlanır. İlkin və ikincili metabolizm və ya maddələr mübadiləsi arasında fərq çox da kəskin deyildir.

İlkin biosintezin məhsulları nəticəsində zülal, bəzi fermentlər, vitaminlər, lipidlər, nuklein turşuları və karbohidratlar əmələ gəlir. Zülallar biopolimerlər olub, quruluşca alfa aminturşuların qalıqlarının peptid əlaqəsi olan uzun polipeptid zəncirin yaranmasına səbəb olur. Daha doğrusu zülalları 20 aminturşunun birləşməsindən əmələ gələn polipeptid zəncir adlandırmaq olar. Bitkilərin tərkibində zülallar həm təbabətdə, həm də qidalanmada əsas maddələrdən biridir. Zülallar - bölünən zaman sadə proteinlərə, hidroliz zamanı amin turşulara, qeyri zülal xarakterli maddələr olan nuklein turşular - nukleoproteidlər, karbohidratlar -qlikoproteidlər, lipidlər - lipoproteidlər, piqmentlər -

xromoproteidlər, fosfat turşusu qalıqları isə fosfoproteidlər əmələ gətirirlər. Bitkilərin tərkibində rast gəlinən albuminlər (noxud toxumu), qlöbulin (soya toxumu), qlükotelin və prolamin (dənli taxıllar) kimi qidalandırıcı ehtiyat maddələri vardır. Orta dərəcəli mürəkkəb zülallar - nukleoproteidlər irsilik hadisəsində iştirak edirlər. Fermentlər (enzimlər) - zülal maddələrinin, bütün həyat proseslərinin tənzimlənməsində iştirak edirlər.

Peptidlər – üzvi birləşmələr olub, amin turşu qalıqlarından ibarət peptid əlaqəsi ilə bağlanır. Amin turşu fraqmentlərinin sayına görə di, tri, tetra və ya polipeptid ardıcılığından ibarət olur.

Karbohidratlar - üzvi birləşmələr olub, polioksikarbonil birləşmələrinin böyük bir sinifi və onların törəmələridir. Bir molekul ilə monomerlərin sayından asılı olaraq monosaxaridlər, oliqosaxaridlər, (di-, tri-, tetrasaxaridlər və s.) və polisaxaridlərə bölünürlər. Monosaxaridlər - fotosintez prosesi nəticəsində istənilən canlı hüceyrədə, biosintez edərək polisaxaridlər, qlükozidlər, amin turşular, polifenol və digər üzvi maddələr yaradırlar. Adətən polisaxaridlər sellüloza, hemisellüloza, nişasta, inulin, selik, qatran və pektin maddələrinə bölünürlər. Sellüloza (bitki hüceyrəsi qabığı) polimer olub, əsas hissəsi hüceyrə divarını təşkil edir.

Selik və kitre (qummi) - homo, heterosaxarid və poliuronidlərdən təşkil olunmuşdur. Kitre heteropolisaxaridlərdən ibarət olmaqla, turşudan və karbonil qrupu ilə əlaqələnən Ca^{2+} , K^{+} və Mg^{2+} ionlardan ibarətdir.

Lipidlər bitkilərdə – piy və piyəbənzər maddələr olub, ali yağ turşularının, spirt və aldehidlərin törəmələridir. Sadə və mürəkkəb olmaqla, 2 yerə bölünürlər. Sadə lipidlər yalnız bir yağ turşusu (və ya aldehyd) və spirdən ibarət olur. Eyni zamanda sadə lipidlər bitki və heyvanların piylərində, piy yağlarında olmaqla, tərkibində asetil qliserol və mum olur. Asetil, qliserol təbiətdə lipid qruplarının tərkibində vardır. Bu birləşmələr mürəkkəb efirlər olub, piyli yağlar, üçatomlu spirt olan qliserindən, efirlərdən bir, iki və ya üç hidrosil qruplarından ibarətdir.

Nuklein turşuları – biopolimerlər olub, monomer zənciri nukleotidlərdən, fosfat qalığından, karbohidrat komponentindən (riboza və ya dezoksiriboza) və azot əsasında (purin və ya pirimidin) ibarətdir. Nuklein turşuları dezoksiribonuklein turşusu (DNT) və ribonuklein turşusundan (RNT) təşkil olunur.

Vitaminlər - üzvi maddələrin xüsusi qrupu olub, canlı orqanizmlərdə əhəmiyyətli, mühüm, vacib bioloji və biokimyəvi funksiyalar yerinə yetirirlər. Təbiətdə başlıca olaraq müxtəlif kimyəvi sintez proseslərini bitkilər, habelə, mikroorqanizmlər həyata keçirirlər. İnsan və heyvanlarda sintez edilən vitaminlər qida maddələri (zülallar, karbohidratlar, piylər) ilə müqayisədə çox kiçik miqdarlarda tələb olunurlar. Vitaminlərin kimyəvi adları, xarakteristikası və fizioloji xüsusiyyətləri vardır. Təsnifatına görə vitaminlər suda həllolanlar (askorbin turşusu, tiamin, riboflavin, pantoten turşusu, piridoksin, fol turşusu, çiakobalamin, nikotinamid, biotin) və yağda həllolanlara (retinol, filloxinon, kalsiferol, tokoferol) bölünür. Vitaminəbənzər maddələr də vardır ki, bunlara flavonoidlər, panqamat turşusu, xolin və inozit aiddir. Vitaminlərin bioloji rolu müxtəlifdir. Vitaminlər və fermentlər arasında sıx əlaqə vardır. Məsələn, əksər B qrup vitaminlər koenzim və kof fermentlər arasında əlaqə yaradırlar.

İkincili metabolizm məhsulları, ilkin birləşmələr əsasında sintez olunur və bununla da onların mübadilə xüsusiyyətləri bitkilərdə tez-tez və əhəmiyyətli miqdarda cəmləşə bilirlər. Bitkilərdə ikincili mübadilə maddələrinin böyük miqdarı müxtəlif qruplara bölünürlər. Onlar bitkilərdən tək-tək alınaraq ənənvi tibdə dərman kimi tətbiq edilir. Onlar bioloji fəal maddələr adlanır (BFM), əsasən alkaloidlər, izoprenoidlər, fenol birləşmələri və onların törəmələri kimi birləşmələrin böyük sinifləri məlumdur.

Alkaloidlər – azot tərkibli üzvi maddələr olub, əsasən bitki mənşəlidirlər [5]. Alkaloidlərin molekulyar quruluşu çox müxtəlif və olduqca çətinidir. Bir çox alkaloidlər spesifik, xüsusi, təbabətdə əksər hallarda unikal fizioloji təsir etdiyindən dərman vasitəsi kimi geniş istifadə edilirlər. Bəzi alkaloidlər güclü zəhərdir (kurare alkaloidləri).

Qlükozidlər - geniş yayılmış təbii birləşmələr olmaqla, müxtəlif maddələrin təsiri ilə parçalanma zamanı (turşu, qələvi və ya ferment) karbohidrat və aqlikon (genin) hissəsindən ibarət

olur. Şəkər və aqlikon arasında atomun O, N və ya S (O-, N- və ya S-qlükozidlər) və C-C atomunun (C-qlükozidlər) iştirakı ilə yaradıla bilər. Dünyada ən geniş yayılmış bitkilər O-qlükozidlərdir. Qlükozidlər aqlikon və şəkər zəncir struktur quruluşunu bir-birinə dəyişə bilərlər. Karbohidrogen komponentləri monosaxaridlər, disaxaridlər, oliqosaxaridlər və qlükozidlər müvafiq olaraq monoqid, oliqozid və bioqid adlanırlar. Təbii birləşmələrin unikal qrup sianoklükozidlər və tioqlükozidlər (qlikolinolat) adlanırlar. Sianogen qlükozidlər olan alfa- hidroksinitril törəmələrinin tərkibində sianid turşusu vardır. Başlıca olaraq Rosaceae fəsiləsinin Prunoideae yarımfəsiləsinin toxumlarında (*Amygdalus communis* L., *Armeniaca vulgaris* Lam.), amiqdalin və prunazin qlükozidləri vardır. Tioqlükozidlərin hipotetik anion törəmələri - qlikolinolat hesab edilirlər.

Qlikolinolatlar - yalnız ikievli bitkilər üçün xarakterik olub, *Brassicaceae*, *Capparidaceae*, *Resedaceae* fəsilələrinə aid növlərdə daha çox olur. Bitkilərin tərkibindəki duzlar və metallar, ümumi kalium, (məsələn, *Brassica juncea* (L.) Czern. və *B. nigra* (L.) Koch bitkilərinin toxumlarında qlikolinolat siniqrin olur) qələvi metallar və duzlar formasında olur.

Terpenlər və onun törəmələri - terpenlər və steroidlər adlanırlar. İzoprenoidlərin struktur fraqmentləri antibiotiklər, bir sıra vitaminlər, alkaloidlər və canlı hormonlardır. Terpenoidlər - burada $n = 2$ və ya $n > 2$ olan $(C_5H_8)_n$ və doymamış karbohidrogenlərin törəmələridir. İzopren zənciri bir neçə tipdə: mono-, bir yarım-, di-, tri-, tetra- və politerpenoidlər şəklində birləşir. Monoterpenoidlər $(C_{10}H_{16})$ və seskviterpenoidlər $(C_{15}H_{24})$ adətən efir yağı komponentində birləşirlər. Tsikloterpenoid monoterpenoidlər iridoid qlükozidlərə aid olan (psevdoindikan) suda yaxşı həll olan və acı dada malikdir.

Kumarinlər – təbii birləşmələr olub, əsas quruluşu 9,10 benzo-alfa-pirondan ibarətdir. Onların tərkibində həmçinin orto-hidroksikumarin (orto-kumarin) törəmələri vardır. Bu maddələr oksid- və metoksi törəmələrə, furo- və piranokumarinlərə, 3,4-benzokumarinlərə və kumestana (kumestrol) bölünür [6, 7]. Kumarinlər vitiliqo xəstəliyinin müalicəsində istifadə edilir. Hələ öz dövründə İbni Sina baldırqandan alınmış məcunla bu xəstəliyi müalicə edirmiş. Araşdırmalar göstərdi ki, baldırqandan alınan kumarin 4 oksid vitiliqonu müalicə edir. Bu indi də alternativ təbabətdə tətbiq edilir. Kumarinlər əsasən Apiaceae Lindl və Asteraceae Dumort fəsilələrinə aid növlərdən alınmışdır.

Naftoxinonlar – bitkilərin xinoid piqmentləri olub, müxtəlif orqanlarında (qabıq, oduncaq, yarpaq, meyvə və hətta çiçəkləri) rast gəlinir. 1,4-naftoxinon törəmələri olub, tərkibində hidrosil, metil və digər qruplar olur. Tərkibindəki qırmızı piqment olan şikonin Boraginaceae fəsiləsinin *Arnebia* Forrsk., *Echium* L., *Lithospermum* L. və *Onosma* L. cinslərində rast gəlinir.

Saponinlər (saponizidlər) – qlükozidlər, hemolitik və yüksək aktivliyə malik (detergentlər), toksiki olmaqla, soyuqqanlı heyvanlarda rast gəlinir. Tərkibi aqlikondan (sapogenin), steroid və triterpenoidlərdən ibarətdir. Saponinlərin karbohidrat hissəsi 1-dən 11-ə qədər monosaxaridlərdən ibarətdir. Daha çox D-qlükoza, D-qalaktoza, D-ksiloza, L-ramnoza, D-qalakturon və D-qlükuron turşularından ibarətdir. Onlar xətti və şaxəli həlqədən ibarət hidrosil və ya karboksil qruplu aqlikondan təşkil olunmuşdur.

Steroidlər - üzvi birləşmələrin bir sinfi olub, molekulu tsiklipentan perhidrofenantren skeletindən təşkil olunmuşdur. Steroidlər sterin, D qrup vitaminlər, hormonlar, steroid saponinlərin aqlikonu və kardiotonik qlükozidlər, ekdizonlar, vitanolidlər və steroid alkaloidlərdən ibarətdir.

Bitki sterinləri və ya fitosterilər – spirt və 28-30 karbohidrat atomundan təşkil olunmuşdur. Onlara beta-sitosterol, stiqmasterol, erqosterol, qampesterol, spinasterin aiddir. Alınan steroid dərman maddələrinə - steroid hormonlar və D vitamini daxildir. Steroid saponinlər 27 atom karbohidratdan yan zənciri spiroketal sistemdən və ya furanostanol tipdən ibarətdir. Steroid sapogeninlərdən biri olan – dioskoreyanın kökü - vacib tibbi hormonlar üçün kortizol və progesteron mənbəyidir. Fenol birləşmələrinin tərkibində olan iki benzol halqaları C₆ - C₂ - C₆ tərkibli fenol birləşmələri hesab edilirlər. Bu maddələr əsasən şam, küknar və evkalipt ağaclarında tannid qrupu şəklində rast gəlinirlər.

Tanninlər (aşı maddələri) - orta molekulyar çəkisi 500-5000 olan yüksək molekullu birləşmələr olmaqla, bəzən tərkibində molekul kütləsi 20.000 qədər zülal, alkaloidlər və büzücü maddələr olur.

Tanninlər hidroliz edərək turşu və ya enzim maddələrinə bölünməklə, sadə hissədən (hallotanin, ellaqatannin və şəkər olmayan efir karbon turşularından ibarətdir) və kondensləşərək turşulara bölünməyən və ya kondensləşmə məhsulu olan flobafen əmələ gətirirlər.

Liqnin və polimer qarışıqları - əsas fenilpropandan ibarət kumarin, flavonoidlər, xromon, dimer birləşmələr, liqnan və polimer birləşmələrdən təşkil olunmuşdur. Fenilpropan birləşmələrinin azsaylı qruplarında - flavonoid törəmələri, kumarinlər, ksanton və alkaloidlər, liqnanlar (flavoliqnanlar, kumarinliqnanlar, ksantoliqnanlar, alkaloliqnanlar) əsil komplekslərlə uyğun gəlir. Bioloji aktiv maddələrin bənzərsiz bir qrupu olan flavoliqnanlar (silibin, silidianin, silikristin) *Silybum marianum* (L.) Gaertn növü olub, hepatoprotektiv təsirə malikdir.

Fitonsidlər - ali bitkilərin uçucu olan bu birləşmələri ikincili qeyri-adi biosintez məhsulu olub, əsasən mikroorqanizmlərə təsir edir. Fitonsidlər aktiv antibakterial maddə olub, soğanın (*Allium cepa* L.) və sarımsağın (*Allium sativum* L.) əsas tərkib hissəsini təşkil edir. Bu fitonsidlərdən allisin adlı antibiotik maddəsi alınır. Flavonoidlərdən C₆ - C₃ - C₆ strukturu olan birləşmələrə aiddir. Onlardan ən çox 2-fenilbenzopirana (flavan) və ya 2-fenilbenzo-qamma piron (flavon) törəmələrinə aiddir. Təsnifatına görə üç karbon fraqmentinə əsasən oksidləşmə dərəcəsi və yan fenil radikalı heterotsiklik xüsusiyyətlərinə əsaslanır. Leykoantosianidlərdən olan flavan katexin törəmələri, flavonlar isə - flavon, flavanol, flavanon, flavanonol törəmələrinə aiddir. Flavonoidlərlə auron (2-benzofuranon və ya 2-benziliden kumaranon törəmələri), xalkon və dihidroxalkon (açıq furan halqası ilə birləşmələr) də vardır. Təbiətdə az yayılan izoflavonoidlərdən (C₃ fenil radikalı), flavonoid olmayan (4 fenil xromon törəmələri), biflavonoidlər (dimer birləşmələr, flavonoidlərin C-C əlaqələri, flavanonlar, flavanon-flavanonlar) aiddir. Qeyri-adi olan izoflavonoidlər pterokarp rotenoidlər və əlavə heterotsiklik birləşmələrin tərkibində yerləşirlər [8].

Göründüyü kimi bitkilərin sir pərdəsinin altında bioloji fəal maddələr durur və bu maddələrdən istifadə etməklə tibbin və əczaçılığın inkişafı getdikcə artır.

ƏDƏBİYYAT

1. Вульф В.В., Малеева О.Ф. Мировые ресурсы полезных растений. Справочник. – Л.: Наука, 1969, 564 с. Землински С. Е. Лекарственные растения СССР. М.: 1958, 610 с.
2. Ibadullayeva S.C., Jafarli İ., Zaifizadeh M., S.Sh.Asbaghian Namin Folk medicine (Ethnobotany in Azerbaijan Region). İİR, Tehran-2017, 288p.
3. İbadullayeva S. Qəhrəmanova M. Bitkilərin sirli dünyası (ot bitkiləri). EİM-Təhsil, Bakı: 2017 350 s.
4. Ибни Сина Абу Али. Канон врачебной науки (Авиценна). Ташкент: 1956, кн.: 2, 821 с.
5. Исмаилов Н.М. Алкалоидоносные растения Азербайджанской ССР. Баку: 1975, 199 с.
6. Кузнецова Г. А. Природные кумарины и фурукумарины. Л.: изд. Наука, 1967, 243 с.
7. Пименов М. Г. Перечень растений – источников кумариновых соединений. Л.: изд. Наука, 1971, 189 с.
8. Panche A. N., A. D. Diwan, and S. R. Chandra · Flavonoids: an overview// J Nutr Sci. 2016; 5: e 47. Published online 2016 Dec 29. doi: 10.1017/jns.2016.41
9. Махалюк В.П. Лекарственные растения в народной медицине. Саратов: 1967, 559 с.
10. Машковский М. Д. Лекарственные средства. М.: 1977, В 3-Х t, 560 с.
11. Munir Ozturk, Volkan Altay, Ibadullayeva S.C., Ernaz Altundağ, Behnaz Aslanipour, Tuba Mert Günenç. Herbals in İğdır (Turkey), Nakhchivan (Azerbaijan), and Tabriz (Iran). Herbs and Human Health, Ethnobotany and Physiology, Vol.1., Springer, 2018, p.197-267
12. Mustafayeva İ., Ibadullayeva S.C., R.Ələkbərov, A.İsmayılov, H.Qasimov, Ş.Qasimova Farmakoqnoziya botanikanın əsasları ilə. Naxçıvan: 2015, Dərslik 700 s.

SUMMARY

**Sayyara İbadullayeva, Hilal Qasimov,
Mursel Seyidov**

**THE ROLE OF THE USE AND COMPOSITION OF PLANTS IN
ALTERNATIVE MEDICINE**

The article discusses generalized modern ways of alternative medicine. Alternative medicine is a social approach consisting of scientific and experimental activities, preservation and promotion of human health, prevention and treatment of diseases. All these principles are largely confirmed by the information collected over many years. Both primary and secondary metabolites in plants increase their effectiveness and allow them to be used as medicines. Alternative medicine is the basis of traditional medicine and traditional medicine. Phytotherapy is based on the treatment of diseases with medicinal plants and drugs obtained from them as a result of human activity. This field is currently very large and developed. Medicinal plants are at the forefront of alternative medicine. Medicinal plants can not be used without strict compliance with the rules of use. First you need to determine the medicinal plant.

РЕЗЮМЕ

**Саяра Ибадуллаева, Гасымов Гилал,
Мурсель Сейидов**

**РОЛЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ И СОСТАВА РАСТЕНИЙ В
НЕТРАДИЦИОННОЙ МЕДИЦИНЕ**

В статье обсуждаются обобщенные современные пути нетрадиционной медицины. Альтернативная медицина – это социальный подход, состоящий из научно-экспериментальной деятельности, сохранения и укрепления здоровья человека, профилактики и лечения заболеваний. Все эти принципы во многом подтверждаются информацией, собранной за многие годы. Как первичные, так и вторичные метаболиты в растениях повышают их эффективность и позволяют использовать их в качестве лекарств. Нетрадиционная медицина является основой народной медицины и традиционной медицины. В основе фитотерапии лежит лечение заболеваний лекарственными растениями и препаратами, полученными из них в результате деятельности человека. Это поле в настоящее время очень большое и развитое. Лекарственные растения находятся в авангарде альтернативной медицины. Лекарственные растения нельзя использовать без строгого соблюдения правил применения. Сначала необходимо определить лекарственное растение.

Ключевые слова: нетрадиционная медицина, использование растений, биологически активные вещества.

FİKRIYYƏ İBRAHİMLİ
SƏMƏNGÜL TARVERDİYEVA
Bioloji Təbabət Klinikası

BIOTƏNZİMLƏYİCİ TERAPİYA- XRONİKİ XƏSTƏLİKLƏRİN MÜALİCƏSİNDƏ YENİ YANAŞMALAR

Bu ədəbiyyat icmalında xroniki qeyri-infeksiyon xəstəliklərin ənənəvi təbabət üsulları ilə müalicənin çətinləşməsi və bu problemin həlli üçün əsaslı yeni yanaşmalara ehtiyac olduğu göstərilmişdir. İnteqrativ tibb yeni bir istiqamət olaraq xroniki və degenerativ patologiyaların müalicəsini, eləcə də sağlamlığın qorunmasını təmin edən yeni yanaşmalar təklif edir

İnteqrativ tibbdə insan orqanizmi özünütənzimləmə imkanına malik olan biosistem kimi dəyərləndirilir. İnteqrativ tibb orqanizmdə bioloji proseslərin öyrənilməsində ixtisaslaşan təbabətdir və konkret hansı bioloji prosesin fəaliyyət göstərmədiyinin aşkar edilməsinə yönəlmiş bir sahədir. Bu proseslərin düzgün işləməsini bərpa etmək üçün nəzərdə tutulan müxtəlif bioloji müalicə usullarından istifadə olunur.

İcmalda xroniki xəstəliyin patogenezinə bu cür yanaşma əsasında xüsusi müalicə üsulları və preparatlar haqqında məlumat verilir. Xarici ölkələrdə qəbul olunmuş təbabət səviyyəsində və bir çox kliniki tədqiqatlarla bu preparatların müxtəlif xroniki xəstəliklərdə yüksək kliniki effektivliyi sübut olunmuşdur.

***Açar sözlər:** biotənzimləyici terapiya, özünütənzimləmə qabiliyyəti, homotoksikoz, xəstəliyin inkişaf cədvəli, drenaj, immunomodulyasiya, regenerasiya*

Müasir dünyanın yüksək tempi inkişafı zəminində insan cəmiyyəti ekoloji fəlakət dövrünü yaşayır, dəyişən ekoloji şəraitə uyğun olaraq atipik gedişli və xroniki xəstəliklərin sayı artır. Bütün bunlar öz növbəsində ona gətirib çıxarır ki, ənənəvi təbabətin adi üsulları ilə belə xəstəliklərin müalicəsi çətinləşir. Farmakoloji dərman preparatlarının yan təsirləri minimum "yumşaq təbabətə" maraq göstərən insanların sayını getdikcə artırır.

Akademik təbabətin üsulları ilə xroniki, degenerativ patologiyaların müalicəsi bir çox hallarda mümkün deyil və istifadə olunan bir çox dərmanların bariz yan təsirləri var. Eyni zamanda ənənəvi təbabətin üsullarının istifadəsiz qalan böyük potensialı hər iki təbabətin bu xəstəliklərin müalicəsi istiqamətində inteqrasiyasının aktuallığını ortaya çıxarır və digər tərəfdən bu problemin həlli üçün əsaslı yeni yanaşmalara ehtiyac olduğunu göstərir.

Xroniki xəstəliklərdə əsas patogenetik mexanizm - bütöv orqanizmin tənziminin pozulmasıdır. Nəticədə orqanın və hətta sistemin orqanik zədələnməsi baş verir. Bütün bunlar həkimdən hər bir pasiyentin vəziyyətinin qiymətləndirilməsində və müvafiq olaraq patogenetik əsaslandırılmış terapiya aparmasında prinsipcə yeni bir yanaşma tələb edir.

Hazırda təbabətdə insan orqanizminin vəziyyətinin müəyyən edilməsində iki fundamental yanaşma var: bölgü əsasında və inteqrativ (Георгіуас Лыуас 2001). Birincidə orqanizmin ayrı-ayrı strukturlarının funksional vəziyyəti qiymətləndirilir (daha sadə və ənənəvi). İkinci yanaşmada isə insan orqanizminə bütöv bir biosistem kimi baxılır. Burada orqanizmin bütün strukturları əlaqəlidir və bir strukturun dəyişikliyi o birilərinin funksional vəziyyətinə təsir edir. Bu yanaşma inteqrativ tibin əsasını təşkil edir. Belə yanaşma zamanı müalicə tədbirlərinin əsas məqsədi bütöv orqanizmin normal fəaliyyətini təmin edən əsas patogenetik mexanizmlərin bərpasıdır.

İnteqrativ tibb yeni bir istiqamət olaraq xroniki və degenerativ patologiyaların müalicəsini, eləcə də sağlamlığın qorunmasını təmin edən yeni yanaşmalar təklif edir. İnteqrativ tibbdə yanaşma fərqlidir. Necə deyirlər, "fərqli iş görənlər-fərqli düşünür". İnteqrativ tibb diaqnozu və simptomları deyil, bütövlükdə insanı müalicə edir, çünki insan orqanizmində bütün proseslər bir-biri ilə əlaqəlidir. İnteqrativ tibb xəstəlikləri yox, fərdləri müalicə edir. Sağalmağ üçün orqanizmin özünəməxsus təbii yollarını aşkar etmək istiqamətində həkim və pasiyent birlikdə çalışmalıdır. İnteqrativ tibbdə

xəstəliklərin əsas səbəbləri aşkarlanaraq onlara təsir edilir. Bu səbəblər köklü şəkildə aradan qaldırılmadan, heç bir real şəfadan söhbət gedə bilməz.

İntegrativ tibdə insan orqanizmi özünütənzimləmə imkanına malik olan biosistem kimi dəyərləndirilir. Canlı özünütənzimləyici sistemin varlığı yaranışın bütün səviyyələrində -hüceyrədən başlayaraq orqanizm səviyyəsinə qədər daim informasiya mübadiləsi olmadan mümkün deyil. İnsan orqanizminin ətraf mühitlə birbaşa əlaqəsi informasiyanın ani olaraq bütün hüceyrə və toxumalara ötürülməsi nəticəsində reallaşır.

İnsan orqanizmi - stabil-dinamik homeopatik balansda olan bütöv, kompleks psixo-neyro-endokrin-immun (PNEI) sistemdir. PNEI - norma və ya patologiyada "sistem-insan" münasibətlərində homeostazın əsas tənzimləyicisidir (İbrahimli F. 2021). İstənilən yarım sistemə müdaxilə avtomatik olaraq digərlərində reaksiyaya səbəb olur.

İnsan orqanizmində daim bioloji proseslər baş verir: tənəffüs, sirkulyasiya, həzm, metabolizm, eliminasiya, detoksikasiya, hormonal tənzim və s. İntegrativ tibdə orqanizmin qeyd olunan həyati vacib proseslərinin gerçəkləşməsində kvant dalğa mexanizmlərinin rolundan bəhs edilir (Ван Брандт 2006). Bioloji proseslər pozulanda orqanizmdə disbalans yaranır və simptomlar əmələ gəlir. Əgər hər hansı bir, yaxud daha çox bioloji proses uzun zaman pozulursa, nəticədə xroniki xəstəliklər yaranır.

İntegrativ tibb orqanizmdə bioloji proseslərin öyrənilməsində ixtisaslaşan təbabətdir və konkret hansı bioloji prosesin fəaliyyət göstərmədiyinin aşkar edilməsinə yönəlmiş bir sahədir. Bu proseslərin düzgün işləməsini bərpa etmək üçün nəzərdə tutulan müxtəlif müalicə usullarından istifadə olunur (Biotənzimləyici terapiya, İzopatiik Sanum-terapiya, Turşu- qələvi balansının tənzimlənməsi, Drenaj terapiya, Fitoterapiya, Ortomolekulyar terapiya, Nevral terapiya, Osteopatiya, Akupunktura, Biopunktura, Apiterapiya, Zəli terapiya, Omelaterapiya və s.)

Müalicə üsullarının əsas təsir mexanizmləri bunlardır:

- Orqanizmin təbii özünütənzimləmə, regenerasiya, adaptasiya və özünümüalicə qabiliyyətini bərpa edilməsi.

- Orqanizmin daxili özünübərpa ehtiyatlarının mobilizasiyasının təmin edilməsi.

- Müalicə pasiyentin fərdi xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq maksimal effekt əldə edilir.

İntegrativ tibbin nəzəriyyəsinə görə, bütün xroniki xəstəliklər polietiolojidir, çünki xəstəliklərin səbəbi müxtəlif ola bilər, lakin onlar kombinasiyada daha çox təsir göstərir. Səbəblərin ayrı-ayrı kombinasiyaları konstitusiyadan asılı olaraq müxtəlif xəstəliklər yarada bilər. Bir xəstəlik onu yaradan çoxsaylı səbəblərə təsir etməklə müalicə olunur. Buna görə də integrativ tibdə həmişə - müalicə üsulları kompleks şəkildə istifadə edilir.

İntegrativ tibbin tənzimləyici üsulları orqanizmə vahid sistem kimi yanaşaraq tipoloji-patoloji proseslərin müalicə və profilaktikasına əsaslanır. Bu cür yanaşma orqanizmin bütün tənzimləmə səviyyələrinə təsir edərək, qoruyucu və yumşaq terapevtik təsir göstərir. Çox aşağı dozalı biotənzimləyici maddələrin köməyi ilə orqanizmin tənzimləmə sistemləri ehtiyatla aktivləşərək pozulmuş tarazlığın təbii yolla bərpa edilir.

İntegrativ tibdə istifadə edilən dərman preparatların əksəriyyəti homeopatik durulaşma və potensiyalaşma üsulu ilə (homeopatik texnologiya) hazırlanmış dərmanlardır (Самуил Ганеман 1992; Рекевер Г.1996; Серебряков С. 1997). Onlar tənzimləyici təsir göstərir və ən əsası farmakoloji preparatlardan fərqli olaraq əlavə təsirləri, qarşılıqlı təsirləri yoxdur (Ordinatio antihomotoxica et materiamedica 1995, Клауссен К. 1998; Подколзин А. С соавт. 2002; Эпштейн О. 2008; Bioterapevtik məlumat kitabı 2017).

İntegrativ tibb perspektivli və sürətlə inkişaf edən və öz müasir elmi -tədqiqat bazasını artıran istiqamətdir. Bu tibb pasiyentin normal fizioloji vəziyyətinin bütövlükdə bərpası və qorunmasında həkimin imkanlarını xeyli genişləndirir. Bu tibb üfüqdən daha uzağı görümlər üçündür.

Biotənzimləyici terapiya İntegrativ tibbin müalicə üsullarından bir olaraq homotoksikologiya nəzəriyyəyə əsaslanır (Reckeweg H.1974; Smit A. et al. 2009; Песонина С. с соавт. 2003). Bu nəzəriyyə əsasən insan xəstəlikləri homotoksinlər tərəfindən törədilmiş

patologiyalardır və müalicə bu toksinlərin aradan qaldırılmasına yönələn müalicədir. İnsan orqanizminə göstərdiyi təsirə görə bu müalicə biotənzimləyici terapiya adını almışdır. Biotənzimləyici terapiyanın məqsəd və üsulları aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Xəstəliyin profilaktikası

- Orqanizmin intoksikasiyasının qarşısının alınması
- Orqanizmin özünütənzimləmə qabiliyyətinin dəstəklənməsi
- Sağlamlıq və əhval-ruhiyyənin yaxşılaşması

2. Detoksikasiya

- Drenaj üsulları
- Drenaj orqanlarının aktivləşdirilməsi

3. İmmunomodulyasiya

- Hüceyrə və humoral immunitetin tənzimlənməsi

4. Regenerasiya

- Zədələnmiş orqanın funksiyasının aktivləşdirilməsi
- Hüceyrə funksiyalarının aktivləşdirilməsi

5. Simptomatikanın tənzimlənməsi

- Tənzimləmə qabiliyyətinin pozulmasının aradan qaldırılması
- Fərdi normaya qaytarılma (hemodinamikanın bərpası)
- Orqanizmin özünümüdafiə gücünün bərpası

Biotənzimləyici terapiya xüsusi preparatlarla həyata keçirilir ki, bu preparatlar xroniki xəstəliklərin yaranmasında əsas patogenetik zəncir olan - hüceyrəxarici və hüceyrədaxili matriks səviyyəsində təsir edir (Хайне Х. 2008; Линде, С. 1995). Hüceyrəxarici matriksin homotoksinlərdən təmizlənməsi preparatların drenaj təsiri hesabına baş verir. Sonradan immunomodulyasiyaedici və bərpaedici preparatlarla (immun-neyro-endokrin) bütöv orqanizm səviyyəsində özünütənzimləyici proseslər bərpa olunur. Beləliklə, homotoksikologiyada istifadə olunan preparatlar müalicənin bütün mərhələlərinə tənzimləyici təsir göstərir.

Homotoksikologiyada istifadə olunan preparatların çoxkomponentliyi və çoxməqsədliyi sayəsində bu və ya digər xəstəliyin müalicəsinə patogenetik cəhətdən yanaşılır və həmçinin bu preparatların tərkibindəki aktiv komponentlərin kiçik konsentrasiyası hesabına yüksək mənimsənilmə əldə edilir. Başqa sözlə desək, homotoksikologiyada istifadə olunan biotənzimləyici preparatlarla müalicə orqanizmin əsas tənzimləyici sistemlərini əhatə edən patogenetik müalicədir.

Biotənzimləyici preparatlarla müalicə akademik və homeopatik təbabətin ən yaxşı ənənələrini özündə əks etdirir. Homotoksikologiyanın banisi H.H.Rekkeveqin sözləriylə desək, "homotoksikologiya – homeopatiya ilə akademik təbabəti əlaqələndirən təbabətdir" (Reckeweg H. 1976). Akademik təbabətlə oxşar cəhətləri ondadır ki, bu preparatlar nozoloji prinsiplə təyin olunur, adət edilmiş dərman formasındadır. Bu zaman biotənzimləyici preparatları klassik təbabətdə istifadə olunan preparatlardan fərqləndirən əsas cəhət onların xəstəliyin simptomlarına deyil, orqanizmin müdafiə və özünütənzimləmə gücünə dezintoksikasiyaedici və tənzimləyici təsir göstərməsidir.

Müalicə orqanizmin müdafiə xüsusiyyətini əks etdirən simptomların zəiflədilməsinə deyil, orqanizmin özünütənzimləmə xüsusiyyətinin bərpasına yönəlir. Bu zaman pasiyentin özünütənzimləmə sisteminin ekzogen və endogen stressorlara qarşı reaksiyasının fərdi xüsusiyyətlərini də nəzərə almaq lazımdır. Əksər preparatların tərkibinə "psixoneyro-immuno-endokrin sistemin" bütün elementlərini aktivləşdirən komponentlər daxildir. Preparatın yüksək terapevtik effektivliyi tərkibindəki komponentlərin sinergik təsiriylə əldə olunur (Эпштейн О. 2003; Комплексные антигомтоксические препараты 2004). Bu müalicə üsulunun ayrıca və ya akademik müalicə üsuluyla birgə istifadə imkanları yüksək, stabil və inamlı müalicə effektinin əldə olunmasına gətirib çıxarır.

Xarici ölkələrdə qəbul olunmuş təbabət səviyyəsində və bir çox kliniki tədqiqatlarla bu kompleks preparatların müxtəlif patoloji vəziyyətlərdə yüksək kliniki effektivliyi sübut olunmuşdur. Kompleks preparatların tərkibində olan mineral, mikroelement və hormonların D2 və D14

potensiyada olması (insan orqanizmindəki dozaya yaxın olması) onların təhlükəsizliyinin əsas təminatçısıdır. Hazırda bu preparatlar bir sıra onkoloji, autoimmun, allergik xəstəliklərin, B və C hepatiti və digər xəstəliklərin müalicəsində geniş istifadə olunur (Румянцева Г. 2003; Кривопустова С. С соавт. 2006; Бабак О. 2006; Бьянки И. 2002; Долинина Л. 2005; Марьяновский А. 2000; Тираспольский И. 2001; İbrahimli F. 2021).

Homotoksikologiya nəzəriyyəsi və xəstəliklərin inkişaf cədvəli

Homotoksikologiya - homotoksinlərin insan orqanizminə təsirini öyrənən elmdir. Homotoksin isə insan orqanizminə dolayı və ya birbaşa toksiki təsir göstərən istənilən maddədir. Homotoksikologiya termini üç sözdən yaranmışdır: latınca "homo"- "insan" və ya "özü", "toksik" isə yunancadan "zəhər" və ya "toksikon", "loqos" - "öyrənirəm" mənasını bildirir.

Homotoksikologiya nəzəriyyəsinə əsasən insan orqanizmi bütöv bioloji sistemdir və xəstəliklər homotoksinlərlə orqanizmin mübarizəsini əks etdirən prosesdir. Homotoksikologiya nəzəriyyəsinin və bu nəzəriyyəyə əsaslanan müalicə üsulunun yaradıcısı alman alimi və həkim Hans Haynrix Rekkeveq olmuşdur.

Rekkeveq təliminin əsasları

- Sağlamlıq - bu, orqanizmin toksinlərdən, onların törətdiyi funksional və üzvi dəyişikliklərdən azad vəziyyətidir.

- Xəstəlik - orqanizmin endogen və ekzogen "homotoksinlərə" və ya onların törətdiyi zədələyici təsirlərə qarşı bioloji, məqsədyönlü müdafiə prosesidir, yəni orqanizmin özünü bioloji tarazlıqda saxlamaq qabiliyyətidir.

- Xəstəliyin simptomları - orqanizmin homotoksinləri neytrallaşdırmaq və xaric etmək üçün göstərdiyi müdafiə reaksiyasıdır; buna görə də müalicənin məqsədi simptomların zəiflədilməsi yox, dəstəklənməsidir. Bununla yanaşı müalicə orqanizmin müdafiə gücünün aktivləşdirilməsinə yönəldilməlidir.

- Sağalma - orqanizmin homotoksinlərdən və onların törətdiyi zədələrdən azad vəziyyətidir.

Homotoksin - orqanizmə neqativ təsir göstərən və ya bioloji balansını zədələyən istənilən agent və ya faktordur. Toksinlər ətraf mühətdən orqanizmə mədə-bağırsaq traktından, tənəffüs sistemindən, passiv absorbsiya və ya inyeksiya vasitəsilə dəridən keçə bilər. Toksinlər orqanizmin özündə fizioloji metabolizmin aralıq məhsulu kimi və ya neyrotransmitter, hormonlar kimi normal metabolitlərin həddən artıq ifraz olunması nəticəsində yarana bilər. Rekkeveq tərəfindən irəli sürülən "homotoksin" anlayışına xroniki stress kimi psixososial amillər də aid edilmişdir. Bu gün dəqiq qəbul edilmişdir ki, xroniki psixososial stress şəkərli diabet və ürək- qan-damar xəstəliklərinə səbəb olan mərkəzi piylənməyə və həddən artıq qida qəbuluna təkan verə bilər. Müasir həyatın qaçılmaz hissəsi olan həddən artıq səsin insan fiziologiyasına, ümumilikdə və eləcə də eşitməyə aid olmayan ürək- qan-damar, neyroendokrin, psixoloji və immune sistemlərə mənfi təsiri tədqiqatlarla sübut olunmuşdur. İstənilən növ toksinin orqanizmə təsiri "homotoksikoza" səbəb olur.

Homotoksikoz- toksinlərin təsiri altında hüceyrə və toxumalarda humoral və ya hüceyrə səviyyəsində yaranan və toxumaların morfoloji dəyişikliyinə səbəb olan patofizioloji vəziyyətdir. Rekkeveq nəzəriyyəsinə əsasən xroniki xəstəliklərin yaranma patogenezi toxuma və orqanlarda "damar-hüceyrəxarici matriks - membran reseptorları" səviyyəsində drenaj-detoksikasiyaedici proseslərin pozulması nəticəsində yaranır.

Hüceyrəxarici matriks intoksikasiya zamanı öz funksiyalarını optimal vəziyyətdə yerinə yetirə bilmir. Nəticədə hüceyrənin həyat fəaliyyəti üçün lazım olan oksigen və qidalı maddələrin, hormonların, neuropeptid və interleykinlərin informativ molekulunun kapilyar şəbəkəsindən keçməsi zəifləyir. İltihabi proses nəticəsində immunoloji müdafiə funksiyası və retikulo-endotelial sistemin funksiyası və bununla yanaşı, interstisial mayedən hüceyrənin həyat fəaliyyəti məhsullarının xaric olması zəifləyir. Metabolizmə uğraya bilməyən və drenaj orqanları tərəfindən ifraz oluna bilməyən toksinlərdən: lipofillər piy toxumasında, hidrofil olanlar isə digər birləşdirici toxumalarda (sümük, qığırdaq, dəri və s.) toplanırlar.

Toksinlər hüceyrəxarici matriksdə mexaniki yolla, yaxud matriksin səthində olan strukturlara ionlar vasitəsilə, həmçinin hidrofob və ya hidrofil birləşmə yoluyla yığılır. Hüceyrəxarici matriksin "şlaklanması" toxuma asidozuna, sərbəst radikalların yaranmasına və iltihabönü vəziyyətə səbəb olan proteolitik sistemin aktivləşməsinə gətirib çıxarır. Bu isə nəticədə xroniki xəstəliklərdən tutmuş, bədxassəli şişlərə qədər müxtəlif xəstəliklərin yaranmasına səbəb olur. Patologiyanın yaranması prosesində ilk olaraq özünütənzipləmə qabiliyyətinin dərəcəsi dəyişilir. Tənzipləmə

kifayət qədər olmadıqda isə fizioloji normanın dəstəklənməsi üçün hüceyrə və toxuma səviyyəsində

dəyişikliklər yaranır. Homotoksikoz prosesinin progressivləşməsi özünütənzipləmə sisteminin vəziyyətindən, toksikozun dərəcəsindən və təsir müddətindən asılıdır.

Orqanizmdə baş verən patoloji dəyişiklikləri H.H.Rekkeveq **6 fazalı cədvəl** adlandırılan bir sistemdə birləşdirmiş və cədvəldə patoloji prosesin lokalizasiyasını, kliniki simptomlarını, prosesin ağırlığını nəzərə alaraq 6 fazanı ayırd etmişdir (Şəkil 1).

6 fazalı cədvəl bir xəstəliyin simptomlarının özünütənzipləmə çərçivəsində xronoloji gedişatını əks etdirir. Müxtəlif fazalar bir-birinə keçə bilirlər və bu fazalara xas olan simptomlara malikdirlər.

Cədvəl hərəsində 2 faza (faza 1-2, 3-4, 5-6) olmaqla üç böyük bloka (humoral fazalar, matriks fazaları, hüceyrə fazaları) bölünürlər.

HUMORAL FAZALAR - bu fazalarda orqanizmin özünütənzipləmə sistemi kifayət qədərdir və toksinlər müxtəlif yollarla matriksdən uzaqlaşdırılır. Hüceyrədaxili sistemlər heç bir üzvi zədələnməyə məruz qalmırlar. Orqanizm özünütənzipləmə qabiliyyətini saxladığı üçün onun sağalma və optimal proqnozla nəticələnmə ehtimalı yüksəkdir.

• **Ekskresiya fazası (birinci faza)** toksinlərin hüceyrəxarici matriksdən kənarlaşdırılması fizioloji xaric etmə mexanizmləri hesabına baş verir (tərləmə, bəlgəm-mələgəlmə, göz yaşı və s.).

• **İltihab fazası (ikinci faza)** - toksinlərin ekskretor xaric edilmə yolları effektiv olmadıqda özünütənzipləmə sistemləri hüceyrəxarici matriksdə kəskin iltihabi prosesə cavab verən sitokin sistemlərini işə salır. Kliniki olaraq homotoksinlərin xaric olunmasını sürətləndirən ekssudativ iltihabi simptomlarla özünü göstərir.

MATRIKS FAZALARI - ekskresiya və iltihab mexanizmlərinin effektivsizliyi zamanı toksinlər əvvəlcə hüceyrəxarici matriksin çərçivəli sistemində depolaşmağa başlayırlar, daha sonra isə onun komponentlərinin strukturu və funksiyaları dəyişikliyə məruz qalır. Yəni hüceyrəxarici matriksin funksiyası tamam pozulur.

• **Depolanma fazası (üçüncü faza)** – ekskretor mexanizmlərin yetərsizliyi və ya iltihab fazasının effektivsizliyi zamanı homotoksinlərin hüceyrəxarici matriksdə toplanması baş verir.

• **İmpregnasiya fazası (dördüncü faza)** - homotoksinlərin matriksin biofiziki vəziyyətini dəyişməklə "fiksasiyası" baş verir. Maddələrin hüceyrəyə və əksinə nəql edilməsi pozulur və toksinlər hüceyrədaxilinə sirayət edərək hüceyrə strukturlarının ilkin zədələnməsinə səbəb olur. Bu faza orqanların hüceyrələrinin zədələnməsinə gətirib çıxarır və ağır simptomatikayla müşayiət olunur.

Depolaşma və impregnasiya fazaları toksinlərin hüceyrəxarici matriksdə depolaşmasıyla matriks strukturlarının zədələnməsinə sərhədləndirən şərti bioloji baryerlə bir- birindən ayrılırlar. Bu baryerdən solda (bu baryer hüceyrə membranıdır) özünütənzipləmə mexanizmləri saxlanılır və orqanizm toksinlərdən özü azad ola bilər. Sağda isə - özünütənzipləmə prosesləri ciddi zədələnmişdir və toksinlərin özbaşına orqanizmdən xaric edilməsi çətinləşmişdir. Beləliklə, homotoksikologiyada xroniki xəstəliklərin kəskin xəstəliyə keçmə sərhəddi bu baryerlə müəyyənləşir.

HÜCEYRƏ FAZALARI - bu fazalarda toksinlər hüceyrənin daxilində toplanırlar. Hüceyrəxarici matriksin trofiki və filtrasiya funksiyaları zədələndiyi üçün hüceyrə strukturlarının degenerasiyası baş verir. Özünütənzipləmə mexanizmləri vasitəsilə toksinlərin hüceyrədən matriksə çıxarılması pozulur və tənziplənmənin blokadası (requlyasiya stupor) baş verir. Hüceyrə fazaları xoş olmayan gedişlə nəticələnir.

• **Degenerasiya fazası (beşinci faza)** - hüceyrəxarici matriksin daimi və uzunmüddətli

blokadası nəticəsində hüceyrə, toxuma və orqanlarda destruktiv və degenerativ dəyişikliklər baş verir. Özünütənzimləmə sisteminin funksional ehtiyatları azalır və orqanizmin bərpası mümkün olmur.

•**Dedifferensiasiya fazası (altıncı faza)** - hüceyrədaxili zədələnmələr son həddə çatır. Özünütənzimləmə sistemlərinin hüceyrə üzərində nəzarəti minimuma enir. Hüceyrəyə oksigen və qidalı maddələrin çatdırılması kəskin azaldığından qlikoliz prosesləri üstünlük təşkil edir və kanserogen maddələrə qarşı rezistentlik azalır. Hüceyrəxarici matriksdə toksinlərin toplanması və immun reaksiyaların zəifləməsi fonunda, nüvəyə davamlı toksiki təsirlər gen səviyyəsində mutasiyalara və bu da bədxassəli yeni törəmələrin yaranmasına səbəb ola bilər.

Xəstəliyin inkişaf dinamikasını, yəni xəstəliyin bir fazadan və ya bir toxumadan digərinə keçməsi prosesini xəstəliklərin inkişafı cədvəlində homotoksikoz fazasının soldan sağa və ya yuxarıdan aşağı getməsi bioloji Kliniki olaraq bu, simptomatikanın və xəstənin vəziyyətinin pisləşməsiylə təzahür edir. Əsas səbəb isə orqanizmin özünütənzimləmə mexanizmlərinin natamamlığındadır.

Müalicə nəticəsində homotoksikozlar fazasının əks tərəfə yerdəyişməsi - sağdan sola və ya aşağıdan yuxarı, yəni fizioloji sekresiya tərəfə dəyişməsi baş verir. Kliniki olaraq simptomların yaxşılaşması, sağalmaq tendensiyasıyla özünü göstərir. Xəstəliyin əvvəlki fazalarında baş verən residivlərin (hətta bir neçə il və ya on illər əvvəlki residivlər) üzə çıxması xarakterikdir.

Beləliklə, pasiyentin fərdi vəziyyətini düzgün qiymətləndirmək və buna uyğun olaraq biotənzimləyici terapiya strategiyasını seçmək üçün xəstəliklərin inkişaf cədvəli həkim üçün əvəzənilməz vəsaitdir. Xəstəliyin patogenezinə bu cür yanaşma əsasında xüsusi müalicə üsulları və preparatlar işlənilib hazırlanmışdır. Homotoksikologiyada istifadə olunan bu preparatlar homeostazın bərpa edərək özünütənzimləmə sistemini yenidən işə salır.

ƏDƏBİYYAT

1. Бабак О.Я. (2006) Антигомотоксическая терапия в клинике внутренних болезней: Руководство для врачей. Киев: из-во Книга плюс, 255с.
2. Бьянки И. (2002) Гериатрия и гомотоксикология (пер. с англ.) М. из-во Арнебия, 256с.
3. Ван Брандт Б.; Хайне Х (2006) Регуляторная блокада: определение, значение и терапия. Журнал Биологическая Медицина №2, с.4-7.
4. Георгиас Лукас (2001) Истоки или принципы единения наук о человеке, М.: из-во Гомеопатическая медицина, 180с.
5. Долинина Л.Ю. (2005) Оценка эффективности комплексных гомеопатических препаратов в лечении больных аллергической бронхиальной астмой. Дисс. на соиск. ученой степени кандидата медицинских наук, Санкт-Петербург, 142с.
6. Кершот Я. (2005) Биопунктура и антигомотоксическая медицина. Расширенные показания к применению (пер. с англ.) М.: из-во Арнебия, 256с.
7. Клауссен К.Ф. (1998) Гомотоксикология-основа пребиотической и холистической медицины. М.: из-во Арнебия, с.10-12
8. Комплексные антигомотоксические препараты (2004) Справочник. Киев, из-во Каскад-Медикал, 279с.
9. Кривоустова С.П., Шамугия Б.К (2006). Антигомотоксическая терапия распространенных заболеваний у детей: справочное пособие для врачей Киев, из-во Книга плюс. 144с.
10. Линде, С.Песонина П. (1995) Место регулирующих методов лечения в современной медицине. Санкт-Петербург: 16с.
11. Марьяновский А.А.(2000) Некоторые практические рекомендации к формированию схем антигомотоксической терапии при лечении хронических заболеваний внутренних органов. Журнал Биологическая медицина. № 1, с. 51 - 54.

12. Песонина С.П., Васильев Ю.В., Черных А.А. (2003) Гомотоксикология-связующее звено между гомеопатией и научной медициной. СПб. из-во: Цент гомеопатии, 112с.
13. Подколзин А.А., Гуревич К.Г. (2002) Действие биологически активных веществ в малых дозах. М.: изд-во КМК, 170с.
14. Рекевег Г.-Г. (1996) Гомеопатическая антигомтоксикология, из-во Гомеопатическая медицина, Смоленск 592 с.
15. Румянцева Г.М (2003) Антигомтоксическая терапия в лечении психосоматических нарушений: возможности и перспективы. Сб. материалов научной конференции Антигомтоксическая терапия: новый подход к лечению психосоматических расстройств, Санкт-Петербург, с.3-5.
16. Самуил Ганеман (1992) Органон врачебного искусства. Перевод с англ., М.: из-во Атлас, 125 с.
17. Серебряков С.О. (1997) Гомеопатия, как способ снижения расходов на здравоохранение. Журнал Биологическая медицина, №2, с.4-7,
18. Тираспольский И.В. (2001) Антигомтоксическая терапия в практике акушера-гинеколога" изд-во. М.: из-во Арнебия, 288 с.
19. Тихоненко В.А, Елфимов М.А. (2002) Применение препаратов Траумель С и Вертигохель в клинике пограничных психических расстройств травматического генеза. Журнал Биологическая медицина, №1, с. 35-41.
20. Хайне Х. (2008) Учебник биологической медицины (пер. с нем.) М. изд-во Арнебия, 244с.
21. Эпштейн О.И. (2003) Регуляторные возможности сверхмалых доз. Журнал Бюллетень экспериментальной биологии и медицины. - М.: изд-во. РАМН, С.10-16.
22. Эпштейн О.И. (2008) Сверхмалые дозы. История одного исследования. М.из-во РАМН, 336.
23. Bioterapevtik məlumat kitabı (2017) Həkimlər üçün tibbi məlumat kitabı (rus dilindən tərcümə), Bakı: 643 s.
24. İbrahimli F.İ. (2021) Xroniki qeyri-infeksiyon xəstəliklərin müalicəsinə naturopatik yanaşma. Bakı: Elm nəş., 364s.
25. Ordinatio antihomotoxica et materiamedica (1995) Biologische Heilmittel Heel GmbH, Baden-Baden, 451p.
26. Reckeweg H.H. (1974) Was ist Krankheit. Biol. Med.; 3 (3): 79-82
27. Reckeweg H.H. (1976) Homotoxikologie. Ganzheitschau einer Synthese der Medizin. Aurelia-Verlag. Baden-Baden, 255p.
28. Smit A., Bianchi I., Kuestermann K. (2009) Introduction to bioregulatory medicine (Complementary Medicine) J.Thieme, Stuttgart, New York, 166p.

SUMMARY

Fikriyya Ibrahimli , Samangul Tarverdiyeva

BIOREGULATORY THERAPY - NEW APPROACHES IN THE TREATMENT OF CHRONIC DISEASES

In this literature review is shown that chronic non-infectious diseases are difficult to treat with the methods of traditional medicine and that fundamental new approaches are needed to solve this problem. Integrative medicine as a new direction offers new approaches to the treatment of chronic and degenerative pathologies, as well as health protection.

In integrative medicine, the human body is valued as a biosystem capable of self-regulation. Integrative medicine is a medicine that specializes in the study of biological processes in the body and is a field aimed at detecting the disturbance of the activity of a specific biological process. Various biological treatment methods are used to restore the proper functioning of these processes. Various biological treatment methods are used to restore the proper functioning of these processes.

The review provides information on special treatment methods and preparations based on this approach to the pathogenesis of chronic disease. At the level of medicine accepted in foreign countries and with many clinical studies, the high clinical effectiveness of these drugs in various chronic diseases has been proven.

Key words: *bioregulatory therapy, self-regulating ability, homotoxicosis, disease development table, drainage, immunomodulation, regeneration*

РЕЗЮМЕ

Фикря Ибрагимли, Самангуль Тарвердиева

БИОРЕГУЛЯТОРНАЯ ТЕРАПИЯ - НОВЫЕ ПОДХОДЫ В ЛЕЧЕНИИ ХРОНИЧЕСКИХ ЗАБОЛЕВАНИЙ

В данном обзоре литературы показано, что хронические неинфекционные заболевания плохо поддаются лечению методами традиционной медицины и что для решения этой проблемы необходимы принципиально новые подходы. Интегративная медицина как новое направление предлагает новые подходы к лечению хронических патологий, а также в профилактике здоровья.

В интегративной медицине организм человека расценивается как биосистема, способная к саморегуляции. Интегративная медицина — это медицина, которая специализируется на изучении биологических процессов в организме и представляет собой область, направленную на выявление нарушения активности конкретного биологического процесса. Для восстановления правильного функционирования этих процессов используются различные методы биологического лечения.

В обзоре представлены сведения о специальных методах лечения и препаратах, основанных на таком подходе к патогенезу хронического заболевания. На уровне медицины, принятой в зарубежных странах, и многочисленными клиническими исследованиями доказана высокая клиническая эффективность этих препаратов при различных хронических заболеваниях.

Ключевые слова: *биорегуляторная терапия, саморегулирующая способность, гомотоксикоз, таблица развития заболеваний, дренаж, иммуномодуляция, регенерация*

PROPOLİSİN ALTERNATİF TIPTAKİ YERİ

İnsanoğlu çağlar boyunca arı ürünlerinden birer gıda ve ilaç özellikleri nedeniyle yararlanmıştır. Son zamanlarda, teknolojik ve bilimsel gelişmelere bağlı olarak farklı endüstri sektörlerinden ve bilim çevrelerinden arı ürünlerine olan talepte bir hali artmıştır. Gıda endüstrisi, son on beş yılda teknolojik gelişmelere dayalı olarak iyileştirilmiş özelliklere sahip yeni gıda ürünleri geliştirmek için bu ürünlerin fonksiyonel özelliklerini kullanmakla ilgilenmektedir. Bu nedenle arı sütü, propolis, arı zehir gibi arı ürünleri, bilimsel çalışmalarla kanıtlanmış biyolojik etkileri nedeniyle gıda takviyesi olarak büyük ilgi görmektedir. Propolis, arı zambığı olarak da adlandırılan doğal bir reçine olup, bal arıları tarafından doğadan toplanan bitkisel özütlerden oluşan çok kompleks bir karışımdır. Balmumu, vaks ve balsamik kısımlardan oluşan bu kompleks yapı suda çok az ancak etanolde çok iyi çözünür. Balsamik kısımda bulunan sekonder metabolitlerin büyük bir kısmını polifenoller oluşturur. Çok geniş biyolojik aktivite özellikleri olması bakımından propolis en çok kullanılan takviye edici gıdalardan biridir. Yüksek antioksidan, antimikrobiyal, antiinflamatuvar, antiviral, antitumoral vs özellikleri ile tamamlayıcı ve geleneksel tıbbin önemli bir elemanıdır. Su bazlı, alkol bazlı propolis damlaları, yenilebilir propolis kapsülleri ile propolis takviye edici gıda sektöründen en çok kullanılan ürünlerinin başındadır.

Anahtar Kelimeler: *Arı ürünleri, propolis, tamamlayıcı tıp*

I BÖLMƏ: MÜASİR TİBBİ PRAKTİKADA ALTERNATİV TƏBABƏTİN TƏTBİQ ÜSULLARI

İSA ABDULLAYEV
MƏTANƏT HÜSEYNOVA
SABİR NOVRUZOV
BƏXTİYAR HÜSEYNOV
SAMİRƏ HƏSƏNZADƏ
Naxçıvan Dövlət Universiteti

FİTONSİDLƏRİN TƏDQIQI TARİXİ VƏ MÜASİR DÖVRDƏ ONLARIN İSTİFADƏ SAHƏLƏRİ

Fitonsidlər bitki mənşəli təbii antibiotiklərdir. Fitonsidlərin kəşfi və öyrənilməsi 1928-ci ildə B.P.Tokinin bu istiqamətdə apardığı tədqiqatlardan sonra başlanmışdır. Bütün bitkilər fitonsit ifraz edirlər. Bəzi bitkilərdə bu maddələr yalnız onların özləri üçün faydalı olub həmin bitkilərin təbii immunitetinin qorunmasına, onların həşəratların, göbələklərin və bakteriyaların zərərli təsirindən qorunmasına, digər hallarda isə həm də insanların sağlamlığına əvəzsiz fayda verirlər. Hesablamalara görə yer kürəsinin bitki örtüyü tərəfindən il ərzində 490 milyon ton fitonsidlər yaranır. Fitonsidlərin təsirindən havada olan mikroorqanizmlərin sayı 250 dəfəyə qədər azalır və havanın hər kub metrində 200-450-ə qədər mikrob cisimciyi olur ki, bu rəqəm müasir əməliyyat otağına qoyulan tələbdən də (500 mikrob cisimciyi) aşağıdır.

Hazırda tibbi praktikada fitonsid tərkibli bir çox dərman maddələri geniş surətdə istifadə olunmaqdadır. Bunlardan antiseptik təsirə malik Novoimanini, Sanqvitrini, Natrium Usinatı, Evkalimini, Xlorofillipti, Arenarini, Kalendula dəmləməsini, Elekasolu, Allilçepi, Xrizarobini və s. göstərmək olar.

Beləliklə, bakteriosid, funqisid və prostisid təsirlərə malik olan fitonsidlərin vaxtında və düzgün istifadə olunması insanları sünni surətdə sintez olunmuş güclü və digər orqan və sistələrə zərərli təsir göstərən bahalı dərman maddələrinin istifadəsindən və bunların sonrakı əlavə təsirlərindən xilas edir.

Fitonsidlərin yeni nümayəndələrinin kəşfi, uçucu fitonsidlərin sənaye üsulu ilə mayeləşdirilməsi, müxtəlif xəstəliklər zamanı bir neçə fitonsidin eyni zamanda istifadəsinin əhəmiyyəti, onların sinergizm və antaqnizm xüsusiyyətlərinin klinik tətbiqi yolunda əməli işlər görülməsi vaxtı çatmışdır.

Naxçıvan şəhərinin timsalında şəhərdaxili və şəhəratrafi yaşıllıq zonalarının fitodizaynının formalaşdırılması, zəngin fitonsid tərkibli həmişəyaşıl iynəyarpaqlı ağacların və dərman bitkilərinin artırılması və Naxçıvan modelinin respublikamızın digər şəhər və rayonlarına yayılmasını təbliğ etmək lazımdır.

Açar sözlər: *Fitonsidlər, tədqiqi tarixi, nümayəndələri, istifadəsi*

Problemin aktuallığı. Fitonsidlər bitki mənşəli təbii antibiotiklərdir. Dmək olar ki, bütün bitkilər bu maddələri ifraz edirlər. Amma bəzi bitkilərdə bu maddələr yalnız onların özləri üçün faydalı olub həmin bitkilərin təbii immunitetinin qorunmasına, onların həşəratların, göbələklərin və bakteriyaların zərərli təsirindən qorunmasına, digər hallarda isə həm də insanların sağlamlığına əvəzsiz fayda verirlər.

Fitonsidlərin kəşfi və öyrənilməsi 1928-ci ildə B.P.Tokinin bu istiqamətdə apardığı tədqiqatlardan sonra başlanmışdır. B.P.Tokinin hələ Moskva Universitetinin tələbəsi olarkən infuzorlar üzərində eksperimental tədqiqatlar apararkən müəyyən etmişdir ki, içərisində infuzorlar olan su damlasının yaxınlığında sarımsaq şirəsi damlası olduqda qısa müddətdə su damlasının içərisində olan infuzorlar məhv olurlar. Sarımsaq şirəsi əvəzinə bir çox bitkilərin şirəsinin istifadə olunması göstərdi ki, bu bitkilərin də bir çoxu bakteriyalara məhvedici təsir göstərir. Bu təcrübələrin

sonrakı davamı göstərdi ki, bir çox bitkilər uçucu maddələrlə bərabər, həm də toxuma şirəsi hasil edirlər ki, bu şirələr də mikroorqanizmləri məhv etmək qabiliyyətinə malikdir.

Sonra o, meşədən torpaq nümunələri götürüb suda həll edərək şüşə üzərinə qoymuş və bu qarışıqın üzərinə müxtəlif bitkilərin şirəsini sıxıb əlavə etmişdir. Mikroskop altında aparılan müşahidələr göstərmişdir ki, artıq, 15 dəqiqədən sonra torpaq qarışıqının içərisində olan canlı mikroorqanizmlərin böyük əksəriyyəti məhv olmuşdur. Fitonsidlər amöb və infuzoriyalara da eyni cür təsir göstərmişlər.

Beləliklə, fitonsidlər təbiətin, bizi əhatə edən bitki örtüyü tərəfindən, bizə verilən əvəzedilməz hədiyyəsidir. Fitonsidlər güclü antimikrob təsirə malik olan heterosiklik quruluşlu mürəkkəb üzvi maddələrin birləşmələrindən ibarət bioloji aktiv maddələr kompleksindən (aldehidlər, qlükozidlər, terpenlər, flavonoidlər, fenol birləşmələri, katexinlər, antosianlar, dublaşdırıcı maddələr, efirlər, spirtlər və s.) ibarət olub, bakteriosid (patogen mikrobları məhv edən), funqisid (göbələk xəstəliklərinin törədicilərini məhv edən), prostisid (xəstəlik törədən təkhüceyrəli canlıların – malyariya, dizenteriya və s.) təsirləri vardır. Müəyyən edilmişdir ki, akasiya, palıd, qovaq, ağcaqayın, meşə gilası, küknar, şam, ardıc, hind qozu, şümşad və sərv ağacı, boymadərən, dəvədabanı, xardal, qiriğotu, cəfəri, kərəviz, badrənc, lavanda, səhlab, lalə, dəmrovotu, inciçiçəyi, kəklikotu, çobanyastığı, aloə, adaçayı, gicitkan, sarımsaq, soğan, qırmızı bibər, kök, çuğundur, nanə, turp, qarağat, bütün sitrus bitkiləri və s. bitkilərdən insanlar üçün faydalı fitonsidlər əmələ gəlirlər.

Tədqiqatın məqsədi fitonsidlərin tədqiqi tarixinə nəzər salmaq, təbiətdə yayılması coğrafiyasını, ən çox istifadə olunan nümayəndələrini və hazırkı istifadəsi sahələrini şərh etməkdən ibarətdir.

Material və metodlar. Tədqiqat məqsədilə mümkün ədəbiyyat mənbələrində fitonsidlərə aid olan materiallar araşdırılmış və istifadə sahələrinə görə ümumiləşdirilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, bütün bitkilərdə fitonsid əmələ gəlir, amma, bir çox hallarda yaranmış fitonsidlər yalnız həmin bitkilərin özləri üçün əhəmiyyət kəsn etdiyi halda, 500-ə qədər bitki növündə bu fitonsidlər, həm də ətraf mühit və insanların sağlamlığı üçün əvəzsiz əhəmiyyət kəsb edirlər.

Bu bitkilərə yarpaqlı bitkilərdən: akasiya, palıd, qovaq, ağcaqayın, quş albalısı; iynəyarpaqlılardan – küknar, şam, ardıc; ekzotik bitkilərdən – şümşad ağacı, sitrus bitkiləri, sərv ağacı, qoz ağacı; dərman bitkilərindən – çobanyastığı, əzvay, boymadərən, adaçayı, gicitkən, dəvədabanı, lavanda; bizonotu; kəklikotu, andızotu, dazıotu, peyğəmbərçiçəyi, ayıqulağı, dəmrovotu, mərsin bitkisi, ilan-ilanq, lalə, kalendula, üçbarmaq, inciçiçəyi və bir çox digərlərini, həmçinin, qidalanmada ədviyyat kimi istifadə etdiyimiz soğan, sarımsaq, qırmızı bibər, xardal, qıtıqotu, zəncəfil və s. göstərmək olar. İnsan cəmiyyəti inkişaf etdikcə exinasiya, maral kökü, qırmızı fırça, soğan, sarımsaq, qaragilə, iynəyarpaqlı ağaclar və digər bitkilər soyuqlama və digər xəstəliklərin müalicəsində geniş surətdə istifadə olunmağa başlanmışdır.

Fitonsidlərin tərkibinə daxil olan bioloji aktiv maddələrin təsir dairəsi qeyri adi dərəcədə genişdir. Məsələn manna bitkisi bir neçə saniyə ərzində bir çox çoxhüceyrəli orqanizmlərin və milçəklərin məhvəinə səbəb ola bilər. Ətirli albalı çiçəyinin fitonsidinin tərkibində olan sinil turşusu kiçik həşəratlara qarşı necə amansız olması və onları cəmi bir neçə saniyə ərzində, gənələri isə 15 dəqiqədə məhv etməsi məlumdur. Yer üzərində ən davamlı canlılarından biri olan siçovullar albalı çiçəyi olan yerdə cəmi bir neçə dəqiqədən artıq qala bilmirlər, onun fitonsidi ilə nəfəs aldıqda isə bu onlara “kimyəvi silah” kimi təsir edərək cəmi yarım saatın ərzində onları məhv edir.

Fitonsidlər müxtəlif bitkilərdə müxtəlif yolla hasil edilir. Belə ki, fitonsidlər torpaq üzərində olan bitkilərdən havaya, torpağın altında olan bitkilərdən torpağa, sualtı həyat tərzinə malik olan bitkilərdən isə su hövzəsinə daxil olur.

Nanənin fitonsidi sakitləşməyə kömək edir, baş ağrılarını keçirir, qan təzyiqini aşağı salır. Ətirli bitkilərin (qaraqıpq, bədrənc, iynəyarpaq) fitonsidləri stressi götürür, sinir sistemini sakitləşdirir. Yasəmənin fitonsidləri isə qısa müddətdə arterial təzyiqi qaldırmaq qabiliyyətinə malikdir. Qırmızı bibərin, soğanın, sarımsağın və qıtıqotunun fitonsidləri müxtəlif xəstəlik törədiciləri olan bakteriyalara və göbələklərə məhvəedici təsir göstərirlər. Qovaq ağacının fitonsidləri qızılı stafilokokkların aktivliyinə və çoxalmasına mənfi təsir göstərir, arterial təzyiqi qaldırır. Palıdın fitonsidləri isə əksinə qan təzyiqini aşağı salır. Qovaq ağacı və iynəyarpaqlı ağacların fitonsidləri

orqanizmin ümumi müqavimət qüvvəsini artırır, vərəm xəstəliyinin törədiciyələri olan Kox çöplərini məhv edir, həmçinin immuniteti yüksəldir. Soğanın fitonsidləri ilə dizenteriya, vərəm və vəba törədiciyələri asanlıqla məhv edilir. Soğan ekstraktı ilə yaranın üzərinə kompres qoyulması ilə yaraların tez bir zamanda sağalmasından xalq təbabətində geniş istifadə edilir. Sarımsağın tərkibində, öz spesifik kəskin qoxusu ilə fərqlənən, allisin adlı fitonsid müxtəlif növ göbələk və bakteriyalara məhvədcə təsir göstərir. Hazırda bu fitonsidin spirtli məhlulu vərəm, qarın yatalağı və vəba törədiciyələrinin məhvi üçün uğurla istifadə edilir.

Adi otaq gülləri olan ətirşah, xrizantema və ya beqoniya otaqda olan havadakı patogen mikroorqanizmlərin konsentrasiyasını 50%-dən çox azaltmaq qabiliyyətinə malikdir. Hazırda mərsin bitkisi və ya evkalipt kimi bitkilərin ekzotik formalarının evdə saxlanması yolu ilə otağın milçək və mığmıqlardan təmizlənməsində geniş surətdə istifadə olunur.

Fitonsidlər bu bitkilərin bəzilərinin yarpağında, bəzilərinin isə kökündə və gövdəsində yaranır. İynəyarpaqlı ağacların hasil etdikləri fitonsidlər küçələrin əsas havatəmizləyiciləri sayılır. Bu nöqtəyi- nəzərdən şam, küknar, qara şam, sivr meşələrində bu ağacların qətranının və efir yağlarının tərkibində olan fitonsidlər ürək qan-damar, tənəffüs, həzm və sinir sisteminin fəaliyyətinə çox yaxşı təsir göstərir.

Hesablamalara görə yer kürəsinin bitki örtüyü tərəfindən il ərzində 490 milyon ton fitonsidlər yaranır. İynəyarpaqlı ağacların oduncağının yüz illər, hətta min illər boyu çürümədən qalması onların fitonsid xassələrinin olması ilə izah olunur. Ağcaqayın, palıd və iynəyarpaqlı meşələrin hər hektarından sutkada atmosferə 5 kq fitonsid daxil olur ki, bu fitonsidlərin də təsirindən havada olan mikroorqanizmlərin sayı 250 dəfəyə qədər azalır və havanın hər kub metrində 200-450-ə qədər mikrob cisimciyi olur ki, bu rəqəm müasir əməliyyat otağına qoyulan tələbdən də (500 mikrob cisimciyi) aşağıdır.

Fitonsidlərin əhəmiyyətli antimikrob təsirindən qripin, kəskin respirator xəstəliklərin, göy öskürəyin, vərəmin, anginanın, ağız boşluğunun selikli qişasının, dərinin irinciklərinin və zədələnmələrinin və həzm sisteminin bir çox xəstəliklərinin profilaktikasında və müalicəsində istifadə olunur.

Bitkilərin fitonsid aktivlikləri ilin müxtəlif fəsillərində, günün müxtəlif vaxtlarında (axşam saat 19-dan səhər saat 8-ə qədər olan vaxtda hasil olan fitonsidlərin miqdarı gün ərzində hasil olan fitonsidlərin miqdarından bir neçə dəfə az olur), hava şəraitindən və torpağın keyfiyyətindən asılı olaraq dəyişir. Belə ki, isti havada fitonsidlərin konsentrasiyası 1,5-1,8 dəfə artdığı halda, rütubətli havada bu miqdar xeyli azalmış olur. Kölgədə qalan ağacların fitonsid hasilı azalmış olur. Ağcaqayın və şam ağacı meşələrdə qarışıq meşələrə nisbətən fitonsid hasilı daha çox olur.

Fitonsidlər havanın fiziki-kimyəvi tərkibinə təsir göstərərək mənfi ionların konsentrasiyasını artırır, müsbət ionların miqdarını azalır, havanın oksigenini ionizasiyaya uğradaraq onun bioloji aktivliyini artırır. Yüksək müalicəvi xüsusiyyətlərə malik olan “dağ havası”nın hər sm kub havada 20000 mənfi yüklü ionlar olduğu halda, sənaye zonalarında bunların konsentrasiyası 100-500 olur. Mənfi ionların konsentrasiyası çox olan havada eritrositlərin oksigen çatmamazlığına qarşı davamlılığı yüksəlir, onların yaşama qabiliyyəti iki dəfə artır, bütün qanyaradıcı sistemin fəaliyyəti aktivləşir.

Son illərin elmi tədqiqatları ilə ağcaqayın və cökə fitonsidlərinin bronxolitik təsir göstərərək tənəffüs sisteminin fəaliyyətini stimulyasiya etməsi, hərarətsalıcı təsiri və mərkəzi sinir sistemində olan gərginliyi və başağrıları aradan qaldırması sübut olunmuşdur. Küknar, sibir sivr ağacı və sibir küknar ağacı fitonsidləri fiziki gərginlik zamanı sinir və ürək qan-damar sistemində stimulyasiyaedici təsir göstərir, beyin qan dövranını və qaraciyərin funksiyasını yaxşılaşdırır. Yemişan fitonsidləri damargenişləndirici təsire malik olub sedativ effekt göstərmədən sinir sistemində sakitləşdirici təsir göstərir.

Hazırda tibbi praktikada fitonsid tərkibli bir çox dərman maddələri geniş surətdə istifadə olunmaqdadır. Bunlardan daziotundan hazırlanan antiseptik təsire malik Novoimanini göstərmək olar. Novoimanin absses, fleqmona və infeksiyalaşmış yaraların, yanıqların, trofiki xoraların, piodermiyanın, mastitin, rinit, farinqit və haymoritin müalicəsində sarğıların qoyulması, boşluqların yuyulması, elektroforez, inhalyasiya və damcı şəklində istifadə olunur. Spirtli məhlulu istifadə

olunmamışdan qabaq 1:5-10-25-100 nisbətində distillə olunmuş su, 10%-li dekstroza və ya 0,25%-li prokain məhlulu ilə durulaşdırılır. Bu dərman maddəsinin tərkibində olan flavinoidlər əsasən qram müsbət mikroorqanizmlərə bakteriosid təsir göstərərək iltihabın qarşısını alır. Novoimanin Helarium Hiperikum, Herbion Hiperikum, Deprim və Deprim forte kimi analoqları mövcuddur.

Digər fitonsid tərkibli antiseptik maddə Sanqvitrindir. Sanqvitrin xaricə və yerli istifadə üçün nəzərdə tutulmuş bitki tərkibli mikrob əleyhinə istifadə olunan antiseptikdir. Geniş spektrli qrammüsbət və qrammənfi bakteriyalara qarşı antimikrob, patogen göbələklər əleyhinə, Candida tipli maya göbələklərinə qarşı antifunqal təsirə malikdir. Sanqvitrinin antimikrob təsiri bakterial nukleazaya təsir göstərərək hüceyrə qılfının keçiriciliyinin və hüceyrənin nukleotid tərkibinin pozulması yolu ilə həyata keçirilir. Bu preparat kəskin və xroniki irinli iltihabi xəstəliklərin kompleks müalicəsində, kəskin bağırsaq infeksiyaları zamanı (dizenteriya, salmanellöz, qida toksikoinfeksiyaları), dizbakteriozlar və patogen göbələklər tərəfindən törədilən farinqomikoz, kandidoz və s. kimi müxtəlif ağırlaşmış yara infeksiyaları zamanı istifadə olunur. Epilepsiya, hiperkinezlər, bronxial astma, qaraciyər və böyrək çatmamazlıqları zamanı, həmşinin, 3 yaşa dək uşaqlarda Sanqvitrinin istifadəsi əks göstərişdir.

Digər bitki tərkibli antiseptik təsirinə malik dərman maddəsi Natrium Usinatdır. Natrium Usinatın tərkibində olan fitonsidlər qrammüsbət bakteriyalara qarşı antimikrob təsir göstərərək yaraların, yanıqların və çatların müalicəsində, həmçinin, yaraların birincili cərrahi işlənməsindən sonra yaraların üzərinə bu məhlulla bolluca isladılmış bintlə sarğı qoyulması yolu ilə istifadə olunur.

Evkalipt yarpağından alınmış, fenol birləşmələrindən ibarət olan, fitonsid tərkibli digər antiseptik təsirli dərman maddəsi Evkalimindir. Bu dərman maddəsi 0,25%-li məhlul halında istehsal olunur. İltihab əleyhinə olan bu fitonsid tərkibli antiseptik maddə virusəleyhinə, funqsid və protozoəleyhinə təsirə malikdir. Evkalimin rinit, stomatit, qinqivit, larinqit, bronxit, pnevmoniya, hiposekretor qastrit, enterokolit, disbakterioz, xolesistit, pielonefrit, vaginit, kolpit, yanıqlar, dermatit, trofiki xoralar və s. kimi iltihabi-infeksiyon xəstəliklər zamanı kombinasiya olunmuş müalicənin vacib tərkib hissəsi kimi istifadə olunur. Evkalimin daxilə, xaricə, yerli, inhalyasiya yolu ilə və boşluqlara yeritmə yolu ilə istifadə olunur.

Evkalipt yarpağının xlorofil qarışığında ibarət olan fitonsid tərkibli Xlorofillipt, sprey üçün, yağlı və spirtli məhlul halında və tabletkə formasında istehsal olunur. Bu preparat stafilokokklara qarşı effektiv antimikrob təsirlə yanaşı regenerasiyanı stimulyasiya edir və inhalyasiya zamanı bəlgəmgətirici effekt göstərir. Əsas tərkibi sineol adlı fitonsiddən ibarət olan Xlorofilliptin yağlı məhlulları yanıqların, gec sağalan yaraların, trofik xoraların, uşaqlıq boynunun eroziyasının, sulu və spirtli məhlulu infeksiyon-iltihabi LOR xəstəliklətinin müalicəsində sprey şəklində, tabletkə forması isə sormağ üçün istifadə edilir.

Fitonsid tərkibli digər antiseptik və dezinfeksiyaedici təsirinə malik olan dərman maddəsi Arenarindir. Arenarin solmazçıçəyinin ekstraktından hazırlanır. Bu dərman maddəsi ödqovucu, xolekinetik, iltihabəleyhinə, antibakterial, spazmolitik, regenerasiya artırıcı xassələrə malikdir. Arenarin, 1%-li məhləm halında, yerli olaraq gözün termiki və kimyəvi yanıqları zamanı, buynuz qışanən müxtəlif mənşəli eroziya və xoralarının müalicəsində istifadə olunur. Daxilə tabletkə və qranula formasında istifadə edilir. Arenarin lambliozun müalicəsində metranidazolun və aminoxinolinun aktivliyini artırır.

Kalendula dəmləməsi də bitki mənşəli, fitonsid tərkibli antiseptik, mikrobəleyhinə və iltihabəleyhinə dərman preparatıdır. Kalendula dəmləməsi antiseptik və iltihabəleyhinə maddə kimi əzilmələr, ekzema, yerli olaraq iltihabi LOR xəstəlikləri zamanı (tonzillit, farinqit, larinqit), ağız boşluğunun selikli qişasının xəstəlikləri zamanı (stomatit, qinqivit, paradontit), daxilə isə öd kisəsinin və öd yollarının iltihabi xəstəlikləri zamanı istifadə olunur.

Fitonsid tərkibli bib neçə bitkinin qarışığında (kalendula, çobanyastığı, biyan kökü, ekvalipt, üçbarmaq, adaçayı) ibarət olan Elekasol doğranmış xammal formasında 2 və 50 qramlıq filtr-paketlərdə buraxılır. Elekasol tənəffüs yollarının xəstəlikləri (xroniki tonzillit, farinqit, larinqit, traxeit, bronxit), stomatoloji xəstəliklər (residiv aftoz stomatit, qinqivit, paradontit), gastroenteroloji xəstəliklər (xroniki gastroduodenit, enterit, kolit və enterokolit), dermatoloji xəstəliklər (ekzema, dəmirov, neyrodermit), ginekoloji xəstəliklər (uşaqlıq yolunun və uşaqlıq boynunun qeyri spesifik

mənşəli kolpit və servisit) və uroloji xəstəliklər zamanı (pielonefrit, sistit, prostatit, uretrit) istifadə olunur. Elekasolun təzə hazırlanmış dəmləməsi daxilə, xaricə, yerli və inhalyasiya yolu ilə istifadə edilir.

Allilçep soğan ekstraktından alınan fitonsid tərkibli antiseptik maddə olub bağırsaqların atoniyası, iştahsızlıq, kolit, ateroskleroz, dərinin irincikli xəstəlikləri, vitamin C və B1 çatmamazlığı, kelloid çarıqların sorulmasında istifadə olunur.

Reven kökündən istehsal olunan fitonsid tərkibli Xrizarobinin dərinə qıcıqlandıraraq yerli reaktiv iltihab yaratması və bu yolla dəri örtüyünün bərpası xüsusiyyətindən istifadə edilərək psoriaz xəstəliyinin müalicəsində istifadə olunur. Xrizarobin 1%-li vazelinli məlhəm halında istehsal olunur.

Alınan nəticələr. Fitonsidlər Tanrının insanlara bəxş etdiyi təbii şəfaverici vasitələrdir. Bakteriosid, funqisid və prostisid təsirlərə malik olan fitonsidlərin vaxtında və düzgün istifadə olunması insanları sünni surətdə sintez olunmuş güclü və digər orqan və sistemlərə zərərli təsir göstərən bahalı dərman maddələrinin istifadəsindən və bunların sonrakı əlavə təsirlərindən xilas edir.

Fitonsidlərin yeni nümayəndələrinin kəşfi, uşucu fitonsidlərin sənaye üsulu ilə mayeləşdirilməsi, qablaşdırılması, transportirovkası və istifadəsi yolunda elmi tədqiqat işlərinə start verilməsi, müxtəlif xəstəliklər zamanı bir neçə fitonsidin eyni zamanda istifadəsinin əhəmiyyəti, onların sinergizm və antaqnizm xüsusiyyətlərinin klinik təqiqi yolunda əməli işlər görülməsi vacib hesab edilsin

Naxçıvan MR və xüsusən Naxçıvan şəhərinin timsalında şəhərdaxili və şəhəratrafi yaşıllıq zonalarının fitodizaynının formalaşdırılması, həmişəyıl iynəyarpaqlı şam və küknar ağaclarının, akasiya, ağcaqayın, çinar, narbənd, qoz və s. zəngin fitonsid tərkibli bəzək və meyvə ağaclarının, həmçinin dərman bitkilərinin təbii və sünni surətdə artırılması yolunda yeni uğurlar qazanmaq və Naxçıvan modelinin respublikamızın digər şəhər və rayonlarına yayılmasına nail olmaq.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev İ.Ə. Ümumi cərrahlıq. 2021, 66-67 s.
2. Гребенев А.Л. Пропедевтика внутренних болезней. М.: МЕДпресс информ, 2010. – 176 с.
3. Зелепуха С. И., Антимикробные свойства растений, употребляемых в пищу, Киев:1973. 192 с.
4. Фитонциды, их роль в природе и значение для медицины. Под ред. Б. П. Токина Изд-во Акад. мед. наук СССР 1952. 340 с.
5. Фитонциды. Экспериментальные исследования, вопросы теории и практики, Айзенман Б.Е., 1975, 324 с.
6. Научные работы, опубликованные на сайте-[https://cyberleninka. ru/](https://cyberleninka.ru/),[https://ru. wikipedia.org/](https://ru.wikipedia.org/), <https://www.vidal.ru/>.
7. <https://www.syl.ru/article/302377/fitontsid---eto-rasteniya-vyidelyayuschie-fitontsidyi>
8. <http://fb.ru/article/168875/fitontsid---eto-svoystva-fitontsidov-rasteniya-soderjaschie-fitontsidyi>
9. <http://fb.ru/article/313229/preparat-abisib-instruktsiya-po-primeneniyu-otzyivyi>

SUMMARY

**İsa Abdullayev, Matanat Huseynova,
Sabir Novruzov, Bakhtiyar Huseynov, Samira Hasanzade**

HISTORY OF RESEARCH PHYTONCIDES AND THEIR USES NOWADAYS

Phytoncides are natural antibiotics of plant origin. The discovery and study of phytoncides began in 1928 after research by B.P. Tokin in this direction. All plants secrete phytoncides. In some plants, these substances are useful not only for themselves, but also to protect the natural immunity of these plants, to protect them from the harmful effects of insects, fungi and bacteria, and in other cases, they are also invaluable to human health. It is estimated that the earth's vegetation produces

490 million tons of phytoncides a year. Under the influence of phytoncides, the number of microorganisms in the air is reduced by 250 times, and there are about 200-450 microbial bodies per cubic meter of air, which is lower than the demand for a modern operating room (500 microbial bodies).

At present, many phytoncide-containing drugs are widely used in medical practice. Among them are Novoimanini, Sangvitri, Sodium Usinati, Eucalymine, Chlorophyllipti, Arenari, Calendula infusion, Elekasolu, Allilchepi, Chrysanthemum, etc., which have antiseptic effect. can be shown.

Thus, timely and proper use of phytoncides with bactericidal, fungicidal and prosthetic effects saves people from the use of artificially synthesized powerful and expensive drugs that have a detrimental effect on other organs and systems, and their subsequent side effects.

It is time to discover new representatives of phytoncides, industrial liquefaction of volatile phytoncides, the importance of simultaneous use of several phytoncides in various diseases, practical work on the clinical study of their synergistic and antagonistic properties.

It is necessary to form the phytodesign of urban and suburban green zones on the example of Nakhchivan, increase the number of evergreen conifers and medicinal plants rich in phytoncides and promote the spread of the Nakhchivan model to other cities and regions of the Republic.

Key words: *Phytoncides, research history, representatives, use*

РЕЗЮМЕ

**Иса Абдуллаев, Матанат Гусейнова,
Сабир Новрузов, Бахтияр Гусейнов, Самира Гасанзаде**

ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ ФИТОНЦИДОВ И ИХ ПРИМИНЕНИЯ В НАШИ ВРЕМЕНА

Фитонциды являются природными антибиотиками растительного происхождения. Открытие и изучение фитонцидов началось в 1928 г. после исследований Б. П. Токина в этом направлении. Все растения выделяют фитонциды. В одних растениях эти вещества полезны не только сами по себе, но и для защиты естественного иммунитета этих растений, для защиты их от пагубного воздействия насекомых, грибков и бактерий, а в других случаях и бесценны для здоровья человека. Подсчитано, что земная растительность производит 490 миллионов тонн фитонцидов в год. Под действием фитонцидов количество микроорганизмов в воздухе снижается в 250 раз, а на кубический метр воздуха приходится около 200-450 микробных тел, что ниже потребности современной операционной (500 микробных тел).

В настоящее время в медицинской практике широко используются многие фитонцидсодержащие препараты. Среди них новоиманины, сангвитри, натрий усинати, эвкалимин, хлорофиллипты, аренари, настой календулы, элекасолу, аллилчепи, хризантемы и др., обладающие антисептическим действием. можно показать.

Таким образом, своевременное и правильное применение фитонцидов, обладающих бактерицидным, фунгицидным и простетическим действием, избавляет людей от применения искусственно синтезированных сильнодействующих и дорогостоящих препаратов, губительно влияющих на другие органы и системы, и их последующего побочного действия.

Пора открывать новые представители фитонцидов, промышленное разжижение летучих фитонцидов, важность одновременного применения нескольких фитонцидов при различных заболеваниях, практические работы по клиническому изучению их синергических и антагонистических свойств.

Необходимо сформировать фитодизайн городских и пригородных зеленых зон на примере Нахчывана, увеличить количество вечнозеленых хвойных и лекарственных растений, богатых фитонцидами, способствовать распространению Нахчыванской модели в другие города и районы Республики.

Ключевые слова: *фитонциды, история изучения, представители, применение.*

GÜLTƏKİN ƏLİYEVƏ
Naxçıvan Dövlət Universiteti
SƏMƏNGÜL TARVERDİYEVƏ
Bakı İzmir Klinikası

MAMALIQ-GİNEKOLOJİ TƏCRÜBƏDƏ AROMATERAPİYANIN EFFEKTİVLİYİ

Məqalədə Alternativ təbabətin növlərindən biri olub, bir çox xəstəliklətin müalicəsində mono və kompleks şəkildə işlədilən Aromaterapiya iylər, iyli yağlarla müalicədir. Efir yağlarındakı aromatik maddələrin insan orqanizminə effektiv antistres, duyğu- sensor, relaks, reabilitasiya təsiri göstərdiyindən Mamalıq və ginekoloji təcrübədə tətbiqinə göstərişlər, tətbiqi üsulları, əks göstəriş və əlavə təsirləri verilmişdir. Əl çatan günlük təcrübəmizdə istifadə edə biləcəyimiz efir yağlarını mamalıq və ginekoloji təcrübədə işlədilə bilən efir yağları cədvəl halında göstərilmişdir. Məs. Mama-ginekoloji təcrübədə doğuşun ağrısızlaşdırılmasında, doğuşun tezləşməsində, laktasiyanın kəsilməsində, hamiləliyin gedişini yüngülləşdirməkdə, toksikoz zamanı qadının stresini aradan götürmək üçün işlədilənlər haqda məlumat verilib. Fizioloji hamiləliyin belə, qadının immunitetini endirdiyini, aromaterapiyanın isə orqanizmin təbii gücünü səfərbər edib, İmmuniteti möhkəmləndirdiyini qan dövranını, həzmi yaxşılaşdırıb, hormonal fonu tarazladığını, ağrıkəsici effektini bildiyimizdən mamalıqda işlətməmiş olduğumuz bəzi yağlar haqda məlumat topladıq. Eyni zamanda, məqalədə Ginekoloji təcrübədə ağrılı aybaşıda, amenoreyada, klimakterik, yumurtalığın üzülmə sindromunda, mastopatiyada, sonsuzluğun müalicəsində təyini verilmişdir. Efir yağlarının yüksək antibakterial, antifunqal və antiviral təsirli komponentlərinin yardımı ilə mikroorqanizmin sitoplazmatik membranın keçiriciliyini pozaraq, anaerob tənəffüsünü azaldır. Efir yağları bu xüsusiyyəti və antioksidant qabiliyyətinə görə tətbiq olunur. Efir yağları geniş miqyaslı bioloji aktivlik sipektrinə malikdirlər, təyin olunan dozada toksiki deyil, kütləvi istifadə oluna bilər. Hər bir bitkinin efir yağı unikal və çox komponentlidir. Məqalədə 7 qadında iltihabi və atrofik vulvovaginitdə küncüt efir yağının effekti haqqında, klimakterik sindromda neyrovegetativ pozğunluqların yüngülləşdirilməsində efir yağlarının tətbiqinin mümkünlüyü efir yağlarının tətbiqi üsulları qeyd olunmuşdur. Məqalədə hamiləliyin erkən vaxtlarında, kəskin infeksiyon xəstəliklər, qan xəstəlikləri, xərçəng xəstəliyi, sinir sistemi xəstəliyi zamanı və efir yağına həssaslıqda, tətbiq olunmaması, tətbiqi zamanı isə allergik testlərin qoyulması, öncədən fəsadlardan qorunmaq üçün profilaktik tövsiyələr verilmişdir. Xüsusilə selikli qişalara –vaginal tətbiqi zamanı bazis inert yağlarla durulaşdırma və s tövsiyələr və nəticələr verilmişdir. Araşdırmalarımızda 12 nəşr və 6 internet mənbələrindən istifadə etmişik.

Açar sözlər: Alternativ təbabət, Naturopatiya, Aromatik yağlar, aromaterapiya, efir yağları

Son illərdə Alternativ, integrativ, Qərb, Şərq təbabətinin birlikdə tətbiqi geniş rezonans doğurmuşdur. Avropa ölkələrində 180 min həkim alternativ tibb sahəsində xüsusi hazırlıq keçmişlər. Onlardan 25 000 –ü refleksoterapevt 13 000 homeopat, 10 000-isə manual terapevt qalanları isə digər üsullarla müalicə təlimi almışlar. Alternativ təbabət xəstəliklərin qarşısını alacaq və müalicə edə biləcək bir üsuldur. Bu ad, ənənəvi olanlar əvəzinə, qeyri-ənənəvi müalicə prosesləri tətbiq edildikdə istifadə olunur. Dr Rekkeveqin təliminə görə “sağlamlıq” orqanizmin toksinlərdən və onun törəmələrindən azad olduğu vəziyyətidir. “Xəstəlik” isə əksinə, orqanizmdə homotoksinlərin təsirindən yaranan toksiki dəyişikliklərdir. Alternativ tibbin bir növü olan-Bioloji təbabət elminin məqsədi orqanizmdə pozulmuş trazlılığı bərpa etmək, ətraf mühitin bütün ekosistemləri ilə insan orqanizminin vahid vəhdətdə mövcudluğunu təmin etmək orqanizmin detoksikasiyasına nail olmaqdır. Alternativ tibb müxtəlif xəstəliklərin müalicəsini qeyri-ənənəvi üsullarıla- Fitoterapiya-bitkilərlə, Urinoterapiya -sidiklə, Aromaterapiya - aromatik yağlar və çubuqlar ilə, Homeopatiya-durulaşdırılmış- minimal dozalarda məhlul ilə, Akupunktur, Naturoterapiya, Apiterapiya, Manual

müalicə , Bioenergetika - bioloji enerjinin istifadəsi, Biotənziqləmə, Hirudoterapiya –zəli ilə , Hidroterapi - su ilə müalicədir.

Aromaterapiya iylər,iyli yağlarla müalicədir. Efir yağları bitkilər tərəfindən ifraz olunan üçüncü maye şəklində olan müxtəlif üzvi maddələrin qarışığıdır. Efir yağlarındakı aromatik maddələr orqanizmin biokimyəvi proseslərinə effektiv antistres, duyğu-sensor, relaks ,reabilitasiya təsiri göstərir. Aromatik maddələrin orqanizmin fizioloji sisteminə effektiv təsirinin formalaşması limbik sistemin strukturunun neyrofizioloji aktivliyinin dəyişməsi, hipofizar-adrenal sistemin prosesə qoşulması ilə baş verir. Aromaterapiya orqanizmin təbii gücünü səfərbər edir. İmmuniteti möhkəmləndirir. Qan dövranını, həzmi yaxşılaşdırır, hormonal fonu tarazlayır.

Efir yağlarının yüksək antibakterial, antifunqal və ativiral təsirli komponentlərinin təsirindən mikroorqanizmin sitoplazmatik membranın keçiriciliyi pozulur, anaerob tənəffüs enir. Aqresiv agentlərə adaptasiyaya uğramasına mane olur. Eyni zamanda efir yağları antioksidant , antimikotik, antiviral və antimikobakterik təsirinə görə geniş tətbiq olunur. Efir yağları geniş miqyaslı bioloji aktivlik sipektrinə malikdirlər, təyin olunan dozada toksiki deyil, fərdi həssaslıq nəzərə alınmaqla kütləvi istifadə oluna bilər. Qeyd olunur ki, aromaterapiyada beyin yarım kürələrinin iyləri siqnal kimi qəbul etmək qabliyyətində fərqlilik mövcuttur. Binokulyar görüşdə və biarikulyar eşitmədə dirinik hissiyatı monorinik hala nisbətən daha yüksək dəqiqlik və sürətlə xarakterizə olunur. Eyni zamanda burunun sol hissəsində iylərə həssaslıq 71%-dir. Bu monokomponentli iyin, kimiyəvi strukturuna görə və bioloji təsirinə görə insan orqanizminin fizioloji sistemin biorequlyasiyasına uyğun və oxşar olmasından da aslıdır. Antioksidant, temperatur salıcı, antisellulit, sidikqovucu, immunomodulyator, spazmolitik, umumimöhkəmləndirici, sakitləşdirici, qanyaradıcı,virusəleyhinə ,antibakterial, antifunqal təsir göstərir.

Hal –hazırda çoxsaylı araşdırmalardan aydın olur ki,burunun selikli qişasını aromatik efir yağı ilə qıvcıqlandırılması bütün orqanizmin üzv və sistemlərinə mürəkkəb , çoxcəhətli təsir göstərir. Əgər sıralamar aparılsa efir yağları vertikal şkalada yuxarıda soyuq ən aşağıda isə isti yağlar yerləşəcək.

Bu şkalada yağlar öz xüsusiyyəti və kefiyyətinə görə uyğun yerləşirlər. Sağulu şkalanın ortasında yerləşən yağlar Neytral yağlar adlanır. İsidici və soyuq təsirli yağlara, komfora, hil, mixək ,nanə, sarıkök yağını misal göstərmək olar. Aptek çobanyastığı yağı soyuq, lavanta neytral yerdə yerləşərək, stabilləşdirici yağdır orqanizmi düşdüüyü vəziyyətdən öz neytral vəziyyətinə qaytarır.

Rəngə görə efir yağları qırmızı-timyan (duşica), Sarı-limon , yaşıl-lavanta, muşkat cəvizi yağı, adaçayı. Tünd göy aptek çobanyastığı yağlara bölünür.

Quru və nəm olmaqla da efir yağları 2 yerə bölünür. Nəm yağlar yüksək elektrik qütbləşməsinə malikdir. Su ilə yaxşı qarışır və suda bərabər həll olur. Bu xüsusiyyət Hidrofillik adlanır. Hal-hazırda təbabətdə 1000 dən çox efir yağı geniş tətbiq olunur.

Efir yağlarının qrupları:

1. Çiçəklərdən alınan (lavanta, çobanyastığı)
2. Bitkilərdən alınan (nanə, çobanyastığı)
3. Sitrusmeyvələri (apelsin, limon,berqamot)
4. Ağaclardan (şam, küknar, kedr) alınan efir yağı Qətran (Ladan ağacı qətranı-buxur)
5. Ədviyyatlardan (Darçın , Zəncəfil)
6. Ekzotik bitkilərdən (İlanq-illanq)alınır.

Çiçəkli bitkilər qrupundan efir yağları qızılgül, lavanta, Jasmin, stresi gərginliyi götürür.

Sitrus efir yağları həyatı gücü ,özügüvəni, artırır, ruh düşkünlüyünü aradan götürür, enerjinin artır. Apelsin yağı sevinc hissi yaradır, limon–hərəkəti aktivliyi artırır, laym apatiyanı aradan götürür. Lavanta və adaçayı efir yağı həyacanı azaldır, əhval ruhiyyəni yaxşılaşdırır. Lavanta-qan dövranını yaxşılaşdırır ki, kefiyyətli yuxuya səbəb olur, antistres təsirgöstərir. Zəfəran-Kortizolu aşağı salır onun da antistres təsiri var. Limon antistres təsiri ilə beyin funksiyasını yüksəldir.

Jasmin qanda O₂ səviyyəsin yüksəldir, tənəffüs hərəkətlərinin sayını artırır. Valerian MSS sakitləşdirir, tormozlayır. Zəncəfil qusma əleyhinə, sedativ təsir göstərir. Çobanyastığı antistres təsirə malikdir. Nanə qusma əleyhinə təsir etsədə hamilələrə təyin etmək, adaçayı antistres fitoestrogen

təsirlidir. Sirin EY çiçəklərdən alınır. Şirin yağları çiçəklərdən alınır. Maqnoliya, Jasmin, Qızılgül, Zəfəran ginekologiyada tonuslaşdırıcı reproduktiv funksiyanı yaxşılaşdırır.

Bəzi yağlardan şok və isteriyalarda zehin -şüuru sakitləşdirmək üçün - sarımsaq, soğan, valeriandan istifadə edilir. İstifadə zamanı beyini stabilləşdirir.

Ağacların qətranı əzələ, sümük, artritlərdə və bağların xəstəliklərində işlədilir. Apelsin aromatik yağı zərif, yüngül sirintəhər iyildir. Auranın xarici qoruyucu qatına təsir edir, keçirilmiş xəstəlik və steestən sonra bərpa rolu oynayır. Psixoemosional təsiri ilə depresiyanı, həyacanı, qorxu hissini götürür. Neqativ duyğulardan qoruyur. Optimizmi, özgüvəni tətikləyir, klimakterik depresiyanı antiəcik təsirinə görə qırıqları azaldır, selulit əleyhinə və dərinin sağlamlaşdırılmasında rolu var. Yüngül öd qovucudur. Karbohidrat və yağ mübadiləsini normalaşdırır.

Ladan ağacının qətranı-buxur, beyin toxumasına təsir edərək psixoemosional gərginliyi aradan qaldırır. Buna görə də Klimaksda qadınlara məsləhət görülür.

Aromaterapiyanın tibbin müxtəlif sahələrində tətbiqi kimi Mama-ginekologiyada tətbiqi mümkündür və bu tətbiq 3 qrupda aparılır.

1. Ancaq Mamalıqda tətbiq olunan efir yağları
2. Ancaq Ginekologiyada tətbiq olunacaq efir yağları
3. Həm mamalıq həm də ginekologiyada tətbiq oluna bilən efir yağları.

Mamalıqda işlədilən Mixək yağı hamiləliyin başa çatmasında və doğuşun stimulyasiya etmədə rolu vardır. Berqamot yağı uşaqlığın tonusunda, Jasmin və Lavanta yağı doğuş fəaliyyətinin situmiyasiyasında Mixaylis rombunu masaj etməklə effeklidir. Darçın ta qədimlərdən doğuş prosesində hamiləni sakitləşdirir, doğan qadına və zahıya yeməklərə və şərbətlərə qatılaraq verilir. Sonralar Darçın yağ şəklində doğuş zamanı qadın həyacanını götürmək üçün istifadə olunur. Berqamot yağı uşaqlıq əzələlərini tonuslandırır. Qreyfrut hamiləliyin gedişini yüngülləşdirir.

Jasmin doğuş fəaliyyətini stimule etdiyindən doğuş zamanı tətbiq edilir. Ancaq hamiləlik zamanı işlədilməsi qadağandır. Çünki vaxtından əvvəl doğuş və ya hamiləliyin erkən aylarda pozulmasına səbəb olur. Qreyfurt hamiləliyin gedişini yüngülləşdirir, diskomfortu aradan götürür, aybaşını sindromda simptomları aradan qaldırır. Ağrısızlaşdırma effekti verir. Lavanta doğuşu tezləşdirir. Bel nahiyəsinə- Mixaylis rombu və ətrafı lavanta yağı ilə masaj edilir. Doğuşdan sonra ciftin tezliklə ayrılmasına səbəb olur. Cəfəri - efir yağı klimakterik simptomların aradan götürülməsində doğuş fəaliyyətinin stimulyasiyasında yardımçı olur.

Ətirşah-estrogenəbənzər təsirinə görə premenstrual sindromda simptomları azaldır. Mastit və mastopatiyalarda işlədir. Ancaq hamilələrdə əks göstərişdir.

Aybaşını sindromda Hil- estrogen təsiri ilə sonsuzluğun müalicəsində, Hindistan yağı aylıq tsiklin normallaşması və sonsuzluğun müalicəsində istifadə edilir.

Lavanta aylıq funksiyanı normallaşdırır, xüsusilə Hipomenstrual sindromda ,vaginitlərin müalicəsində işlədilir,doğuş fəaliyyətinin stimule edir.

Nanə yağı ginekoloji təcrübədə mastitdə dismenoreyada estrogenəbənzər təsiri ilə geniş istifadə olunur. Ancaq mamalıq təcrübəsində nəinki nanə yağı hətta nanənin çayı, özü, qurusu belə hamiləliyi poza bildiyi üçün qəti qadağan edilir. Dismenoreya zamanı tək, amenoreya zamanı gül yağı ilə birlikdə işlədilir. Bu zaman həm hormonal fonu normallaşdırır, həm də vaginal infeksiyanın yaranmasına mane olur. Yabani kökün efir yağı hormon stimule edici təsiri ilə qadının hormonlarını aktivləşdirərək sonsuzluqda effekt verir. Vazomotor pozğunluqlarda,isti basmalarda Berqamot və nanə yağı daha effektlidir.Vaginal atrofiyada və quruluqda-estrogen yetərsizliyi zamanı Vaginada infeksiyalara həssaslıq artır. Bunun üçün 1% qədər durulaşmış Küncüt yağından, dazı otu yağından, çobanyastığı və s istifadə olunur. Hələ 2013-cü ildə İranda klimakterik yaşlı qadınlar arasında (90) aparılan araşdırmada yağlarla həftədə 2 dəfə aparılan ümumi masaj psixoloji durumun yaxşılaşmasına səbəb olduğu qeyd olunur. Darsareh Joolace, Haghani, Tehran Universiyy of Medikal seinces, Tehran 2013.

2015-ci ildə təkrar aparılan Ətirşah yağı ilə masajın menapauzadakı qadınlarda depresiyanın

müalicəsində gözəl effektiv olduğu, isti basmaların müalicəsində Lavanta yağının effektivliyi Ərdəbil Universitetində sübut edilmişdir. Tütəkotu (Dudnik)-efir yağı aybaşı tsiklini normalaşdırır, estrogen sintezini situmulyasiya edir, kişi, qadın sonsuzluğunda müalicə sxeminə daxil edilir. Dismenareya zamanı ağrıları aradan götürür. Oriqana amenareyada, iltihab zamanı spazmatilik kimi də təsiri var. Jasmin doğuşu situmiya etdiyi kimi, amenoreya, dismenoreya zamanı monoterapiya və ya gül yağı ilə birlikdə işlədilir. Hil aybaşıönü sindromda, sonsuzluq və ya iltihab ələhinə təsir edir. Dəfnə yağı repuraduktiv sistemin fəaliyyətini bərpa edir sonsuzluğun müalicəsində işlədilir. Kök və gül yağı isə aybaşını normalaşdırır, sonsuzluğun müalicəsində işlədilir. Üzölmüş yumurtalıq sindromunda, aybaşı önu sindromda Rozmarin yağı ödemi götürür, ancaq yüksək arterial təziqi olanlara işlətmək olmaz. Durulaşdırılmış sandal yağı menopauzada vaginal quruluq hissi, vaginit, kolpit və sistiddə işlədilir.

	Efir Yağı	Ginekoloji təcrübədə tətbiqi
1.	Ətirşah yağı	Mastit və mastopatiyalarda aybaşıönü sindromda simptomları azaldır. Menopozada depresiyanı götürür.
2.	Hil yağı	Aybaşıönü sindromda sonsuzluğun müalicəsində tətbiq olunur.
3.	Hindisdan yağı	Aylıq tsikli normalaşdırır, sonsuzluğun müalicəsində işlədilir.
4.	Lavanta yağı	Hipomenstrual sindromda aylıq funksiyanı normalaşdırır. Vaginitlərin müalicəsində işlədilir
5.	Nanə yağı	Mastiddə, dismenoreyada geniş tətbiq olunur. Dismenoreya zamanı tək amenoreyada isə gull yağı ilə birlikdə işlədilir. Hamiləlikdə tətbiqi qəti qadağandır
6.	Yabani kökün efir yağı	Hormonları aktivləşdirərək sonsuzluqda effect verir.
7.	Berqamot və Nanə yağı	Klimaksda vazomotor pozğunluqda effektivdir. Vaginal atrofiyada işlədile bilir.
8.	Çüncüt yağı	1% durulaşdırılmış çüncüt yağından dazı out və çobanyastığı yağından vaginal quruluqdan istifadə edilir.
9.	Tütək otu	Aylıq dsiklini normalaşdırır, Sonsuzluğun müalicəsində istifadə olunur. Dismenoreyada ağrıları kəsir.
10.	Dəfnə yağı	Sonsuzluğun müalicəsində işlədilir.
11.	Kök və gül yağı	Aylıq funksiyanı normalaşdırır.
12.	Rozmarin yağı	Üzölmüş yumurtalıq, aybaşı önu sindromunda işlədilir ancaq yüksək arterial təziqi olanlarda işlətmək olmaz.
13.	Sandal yağı	Iltihab, stresəleyhinə təsir edir.

Cəfəri - efir yağı həm də klimakterik simptomların aradan götürölməsində, doğuş fəaliyyətinin stimulyasiyasında yardımçı olsa da, dismenoreyanın mexanizmində uşaqılıq əzələrin şiddətli yığılmasından ağrılar baş verdiyindən tətbiqi əks göstərişdir ki, daha güclü ağrılara məruz qalmasın, bəzən hətta ağrının şiddətindən qadının bayılmasına səbəb olar. Gül yağı, Şalfey–adaçayı aylıq funksiyanı normallaşdırır. Otağın - berqamot gül, evkalipt, çay ağacı efir yağları 1-4 damcı 200-300 ml su ilə aromatizasiyası əhvali-ruhiyyəni yaxşılaşdırır, qadının qorxu, həyacan gərginlik hissini aradan götürür, depresiyadan çıxarır. Sonsuzluqda aromaterapiya alternativ müalicə kimi deyil, həm də sonsuzluqda əsas etioloji faktor olan stresin qarşısını alır, psixoloji durumun yaxşılaşmasına səbəb olur.

Efir yağları - çobanyastığı, çay ağacının durulaşdırılmış yağı ilə uşaqılıq yolu şırınqa olunur. Oturaq vannalar tətbiq edilir. İsti suya 7 damcı seçilmiş efir yağı əlavə edilərək 20 dəq prosedur davam edir. Darçın yağı, dismenoreya zamanı spazmı götürür. Estrogen təsirinə görə sonsuzluğun müalicəsində, klimakterik simptomların azalmasında ,laktasiyanın kəsilməsində təsirlidir, hamiləlik

zamanı tətbiqi əks göstərişdir. Nanə, zirənin efir yağı hipofizin ön payını aktivləşdirir və yumurtalıqları aktivləşməsinə səbəb olur. Yumurtalığın fəaliyyəti artır, ovulyasiya baş verir, qalxanabənzər vəzi və böyrəküstü vəzin fəaliyyətini artırır. Şüyüt, şalfey, tərşun efir yağında estrogenin analogu olduğu üçün estrogen sintezini tətikləyir. Lavanta, gül yağı hormonal statusu yaxşılaşdırır.

Reproduktiv yaşlı qadınlarda estrogenin artıq sintezi, qanda artıqlığı nəticəsində endometriyanın hiperplaziyası, süd vəzin problemləri baş verirsə lavanta, gül, adaçayı yağı və ya adaçayı dəmləməsi çay şəklində təyin edilir.

Efir yağlarını damar genişləndirici, prostaglandinlərin antogenisti effekti ilə ağırlı aybaşı – dismenoreya zamanı təyin edilir

	Efir Yağı	Mamalıq təcrübəsində tətbiqi
1.	Berqamot yağı	Uşaqılıq əzələsini tonuslandırır
2.	Darçın yağı	Hamilə, doğan və zahı qadını sakitləşdirir
3.	Qreyfut yağı	Hamiləliyin gedişini yüngüləşdirir.
4.	Mixək yağı	Doğuşu situmiliyəşdirir
5.	Jasmin yağı	Doğuşu tezleşdirir, erkən hamiləlikdə tətbiq etmək olmaz
6.	Lavanta yağı	Doğuş fəaliyyətini stimulyadsiya edir.

Menopauzada Nanə yağı gecə tərləməsində ,psixoemosional gepesiya ,vegetativ damar pozğunluğu zamanı təyin edilir. Menopauzada Nevroz gərginlik vaxtı -limon , lavanta, nanə, əsasən acı aromatik yağların işlədilməsi məsləhətdir. Evkalipt ,dəfnə, muskat cəvizi, zəncəfil, şalfey yağları bunlara misaldır. EY-tək müalicə metodu deyil, həm də daşıyıcı transport məhsuludur. Digər dərman maddələrinin insanın orqan və toxumalarına catdırılmasında rolu var ki, beləliklə yetərli, dəqiq istiqamətləşmiş terapevtik effektdə səbəb olur. Artıq çoxdan sübut olunmuşdur ki, aromatik yağları antioksidant, antiviral, antimikrob, antistres təsirə malikdir. Efir yağları dərinin yanıqdan sonrakı defektlərini bərpa edir. Tənəffüs sisteminin işini yaxşılaşdırır, orqanizmin şlaklardan təmizlənməsinə yardım edir.

Tətbiqi üsulları:

1.Pasiyent 3-5 damcı efir yağı damladılmış inqalyatorla nəfəs alır .

10-15 damcı pambıq sterjendə gündə 3-5 dəfə tək və ya kombinə olumuş halda idtifadə edilə bilindir. Əgər yuxululuq-yuxu basma varsa, o zaman Nanə, Limon, Rozmarin yağı iyləmək məsləhət görülür. Bəzən isə bazis-Jojova və ya Zeytun yağında durulaşdırılaraq istifadə edilir.

2. Aplikatorla 2-3 yağın kombinasiyasını duxi şəklində pulsasiya nöqtələrinə vurularaq da işlədilir.

3. Bəzən təbii materialdan olan məs –taxta darağa 2-3 damcı damladıb sacların uzununa daramaqlada işlədilə bilir.

4. Kilimaksda hidrolatlar püskürdürülmüş dəsmala silinmə daha effekli olur. Hidrolatlar bazis yağda durulaşdırıldığı üçün yenidən durulaşdırılmağa ehtiyac yoxdur. Məsələn qızıl gül yağı, atirşah, neroli yağlarını işlətmək olar.

5. Yatmazdan əvvəl aromalampa ilə və ya otağın havasına püskürtmə yolu ilə yuxunu normalaşdırmaq olur. Çobanyastığı, lavanta, valeriyan yuxunu normalaşdırır. Efir yağını bir başa yastığa, yatağa damlatmaq məsləhət görülmür.

6. Aromamasaj zamanı 4-6 damcı efir yağına 10 ml bazis-əsas yağ məs zeytun yağı əlavə edərək ümumi bədən masaj və ya yerli ayaq ,əl, boyun nahiyəsi və ya kürəyi masaj etmək olar.

Dəri masajı, vanna, iyləmə-aromamedalyondan istifadə ilə, tənəffüs yolundan inqalyasiya ilə tətbiq olunan zaman EY orqanizmə öz təbii tərkibi ilə daxil olur.

Klimakterik sindromda işlədilen efir yağlarının qadının əhval ruhiyyəsini yaxşılaşdırdığı, qorxu, həyacan hissini aradan götürməsinə səbəb olduğu, artıq neçə illərdir ki, məlumdur.

Son zamanlarda 7 klimakterik yaşlı 3-ü şəkərli diabetli, vaginal qaşınma, göynəmə, quruluğu olan qadınlarda quru və afrotik vaginal prosesin müalicəsində tətbiq etdiyimiz efir yağları, Estrogen yetərsizliyinin səbəb olduğu vaginal göynəmə, qaşınmada Bazis yağda 1% durulaşdırılmış daziotu, kuncüt yağından müffəqiyyətlə istifadə etmişik. Daziotu yağı ilə vaginal təsirlə iltihabın və şikayətlərin azalmasına nail olunur.

Alternativ olaraq Aromatik yağların 2-3 xörək qaşığı hidrolat- çiçək suyu qatılmış suda oturaq vannaları kəskinləşmə dövründə simptomların sönməsinə, intim bölgədəki diskomfortu aradan qaldırmağa yardımcı olur. Psixoloji durumu yaxşılaşdırır. Əgər çobanyastığı antimikrob təsiri ilə iltihabı proses təsir göstərirə, Ladan ağacının qətranı-buxur, selikli qişaların qıcıqlanmasını aradan götürür, Lavanta toxuma travmasını sağaldır. Qızıl gül və portağal çiçəyi yağı hüceyrə regenerasiyasında, Sandal yağı isə qıcıqlanma və qaşınmada effektivdir. Çay ağacı yağından, 0,5 çay qaşığı 100 ml qaynanmış ılıq suda həll edərək 7 gün hər gecə uşaqlıq yolu şırıncaya edilir. Qonareya, trixomonias vulvovaginiti, kolpitdə bir litr ılıq suda 10 damcı həll edərək yuyulma və vanna şəklində işlədilir. Vaginal sağlın qadının ginekoloji xəstəliklərinin profilaktikasında əsas yer tutur. Bunun üçün vaginal sağlını qorumaq üçün aşağıdakı profilaktik tədbirlərə əməl olunmalıdır.

1. Vaginal mikroflora qorunmalıdır.

2. Sağlam qidalanmaya rəyət etmək lazımdır ki, metabolik pozğunluq məs. şəkərli diabetin səbəb olduğu və bu florada inkişaf edən ikincili mikotik infeksiyalar inkişaf etməsin.

3. Təhlükəsiz cinsi həyat sürmək.

4. Hər 6 aydan bir ginekoloji müayinədən keçmək.

5. Vaginal infeksiya vaxtında aşkarlayıb, erkən müalicə olunmalıdır.

6. Vaginal quruluq və patoloji ifrazat zamanı həkimə müraciət etmək

7. Alt geyimlərin gigiyenik tələblərə uyğun olanları seçilməsi vacibdir.

Efir yağlarının tətbiqi zamanı diqqət edilməli məqamlar.

1. Allergiya testinin qoyulması. 2. Doğru, uyğun efir yağının seçilməsi. 3. Tətbiq üsulunun düzgün seçilməsi. 4. Mono yağların və yağ kombinasiyalarının düzgün seçilməsinə diqqət etmək lazımdır.

Nəticələr

1. Efir yağları klimakterik sindromun çox şaxəli simptomlarının yüngülləşməsinə bəzilərinin tamamilə itib getməsinə səbəb olur.

2. Efir yağları menopauza dövründəki fiziki, emosional simptomları nəzərə cərpacaq dərəcədə yüngülləşdirir.

3. Hamilələr ilk 4 ayda efir yağlarını həkim məsləhəti olmadan işlədə bilməz.

4. Uzaq, boyuna və vaginal bölgəyə darçın və mixək yağı işlətmək olmaz.

5. Kəskin infeksiyon xəstəliklər zamanı, qan xəstəlikləri zamanı xərçəng xəstəliyi, sinir sistemi xəstəliyi zamanı və efir yağına həssaslıq zamanı tətbiqi qadağandır.

6. Qatı konsentrasiyalı efir yağlarını izafi olaraq işlətmək olmaz bu zaman kəskin yanıqlar baş verə bilər.

7. Sonsuzluğun müalicəsində alternativ üsul kimi effektiv olmaqla bərabər əlval ruhiyyəni yaxşılaşdırmaq, stresi götürməklə də qadın orqanizminə müsbət təsir edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Səyyarə Abdullayeva “Efir yağlarının Aromaterapiyada rolu” Alternativ tibb metodlarının tətbiqi məsələləri. Respublika elmi konfransının materialları, NDU 2021, səh. 18-30
2. Афанасенко Г. Л., Попова, Л.А. Медицинская валеология // Киев: Здоровье, 2000. - 244 с.
3. Солдатченко С.С., Кащенко Г.Ф., Пидаев А.В. Ароматерапия. - Симферополь: Таврида, 2001. - 256 с. (Материалы Крымского республиканского НИИ физических методов лечения и медицинской климатологии им. И.М. Сеченова).
4. Николаевский В.В. Ароматерапия: Справочник // М.: Медицина, 2000. – 336 с.
5. Невидимова Т.И. Немедикаментозные методы иммунотерапии // Справочник по

- иммунотерапии. - Санкт-Петербург: «Диалог», 2002. – 479 с. (С.201—207).
6. Невидимова Т.И., Семке В.Я., Васильев В.Н., Робенкова Т.В., Васильева А.П. Антитолитический и иммунопротективный эффекты ароматерапии // Материалы 7—й Международной конференции по биологической психиатрии «Стресс и поведение». - Москва, 2003. - С. 47—48.
 7. Государственный реестр лекарственных средств. Официальное издание (по состоянию на 1 января 2000 г.). - М., 2000. - 1202 с
 8. Семке В.Я., Ветлугина Т.П., Невидимова Т.И., Иванова С.А., Бохан Н.А. Клиническая психонейроиммунология. - Томск: «Раско», 2003. - 300 с.
 9. Костанова А.В., Дергачев Д.С., Суботьялов М.А. Терапевтический потенциал ароматерапии // Эффективная фармакотерапия. 2021. Т. 17. № 18. С. 50–55.
 10. Физиологические эффекты Ароматических масел Авторы: Ольга Кузнецова и Валерия Смирных. Новосибирский государственный педагогический университетОО «Медицинские Системы», Санкт-Петербург Михаил Альбертович Суботьялов, subotyalov@yandex.ru
 11. Растительные фенолы и здоровье человека. М .Наука 1984-160 стр.
 12. Макароиа З.С Оздоровление реабилитация частоболевающих детей в дошкольных учреждениях М. Владос 2004-270 стр.
 13. [https:// korrespondent.net: medicine](https://korrespondent.net/medicine)
 14. hochurodit.ru/narodnaya-medicina/aromaterapiya-pri-besplodii.html
 15. <https://greensashet.ru/долгожданное-зачатие-и-ароматерапия>
 16. labetitis.narod.ru/stoimost-lecheniya-besplodiya/efirnie-masla-i-besplodie.html
 17. <http://7mam.ru/masla-pri-planirovanii-beremennosti/>
 18. [https:// www doterna com. ru.ru](https://www.doterna.com.ru)

SUMMARY

Gultakin Aliyeva, Samangul Tarverdieva

AROMATHERAPY IN OBSTETRICAL-GYNECOLOGICAL PRACTICE EFFECTIVENESS

This article is one of the types of Alternative Medicine and treatment of many diseases with mono-and complex aromatherapy smells and odorous oils . Because aromatic substances in essential oils have effective antistress, sensory, relaxing, rehabilitation effect on human body. Indications for its application, methods of application, contraindications and additional effects in obstetric and gynecological practice are given. We can use essential oils in our hands-reaching daily experience essential oils that can be used in obstetric practice and gynecological practice are listed in table e.g. in Obstetrics and gynecology practice they are used in reducing the pain of childbirth, the acceleration of childbirth, the cessation of lactation, the alleviation of the course of pregnancy, the elimination of toxicosis Zane the stress of a woman physiological pregnancy, since we know that it balances the hormonal background, and its analgesic effect, we have gathered information about some oils that we did not use in obstetrics. At the same time ,the paper defines gynecological practice in the treatment of painful menstruation, amenorrhea, climacteric, ovarian upset syndrome, mastopathy, infertility. With the help of highly antibacterial, antifungal and antiviral action components of essential oils, disrupting the permeability of the cytoplasmic membrane of the microorganism, reduces anaerobic respiration. Essential oils are applied due to this feature and antioxidant capacity. Essential oils have a wide range of mycotic biological activity cipeptrin and can be used in mass rather than toxic in the prescribed doses. The essential oil of each plant is unique and multi-component in the article about the effect of Sesame essential oil in inflammatory and atrophic vulvovaginitis in 7 women, the

possibility of using essential oils in alleviating neurovegetative disorders in climacteric syndrome is noted. Methods of application of essential oils in the article. In early times of pregnancy. Prophylactic recommendations were given for acute infectious diseases, blood diseases, cancer, nervous system diseases and sensitivity to essential oil, non-application, allergic tests during application, prevention of complications. In particular, dilution of the base with inert oils during vaginal application to the mucous membranes and etc. In our research, we used 12 publications and 6 Internet sources.

РЕЗЮМЕ

Гултакин Алиева, Самангуль Тарвердиева

АРОМАТЕРАПИЯ В АКУШЕРСКО-ГИНЕКОЛОГИЧЕСКОЙ ПРАКТИКЕ ЭФФЕКТИВНОСТЬ

В статье представлен один из видов нетрадиционной медицины-ароматерапия запахами ,пахучими маслами,применяемыми в моно-и комплексном составе при лечении многих заболеваний. Так как ароматические вещества, содержащиеся в эфирных маслах, оказывают на организм человека эффективное антистрессовое, сенсорно - осязательное, релаксирующее, регенерирующее действие. Приведены показания,способы применения,противопоказания и дополнительные эффекты к его применению в акушерско-гинекологической практике. Эфирные масла, которые мы можем использовать в нашей повседневной практике эфирные масла,используемые в акушерской и гинекологической практике, приведены в виде таблицы: в акушерско-гинекологической практике для обезболивания родов, ускорения родов,прерывания лактации,облегчения течения беременности, снятия стресса у женщины, страдающей токсикозом физиологическая беременность снижает иммунитет женщины, а ароматерапия мобилизует естественные силы организма и улучшает и укрепляет иммунитет. Уравновешивает гормональный фон, обладает обезболивающим эффектом. А также мы собирали информацию о некоторых эфирных жирах, которые мы не использовали в акушерстве. В то же время в статье дается применение ЭМ в гинекологической практике для лечения болезненных месячных ,аменореи, климактерического,синдрома истощение яичника, мастопатии, бесплодия. С помощью компонентов - высоко антибактериальных, противогрибковых и противовирусных частиц эфирных масел они снижаются анаэробное дыхание, нарушая проницаемость цитоплазматической мембраны микроорганизма. Эфирные масла применяются благодаря этому свойству и антиоксидантной способности. Эфирные масла обладают широким спектром биологической активности, в назначенной дозировке не токсичны, могут применяться массово. Эфирное масло каждого растения уникально и многокомпонентно в статье 7 о влиянии эфирного масла кунжута при воспалительном и атрофическом вульвовагините у женщин была отмечена возможность применения эфирных масел в облегчении нейровегетативных нарушений при климактерическом синдроме. Способы применения эфирных масел в статье. На ранних сроках беременности. Во время острых инфекционных заболеваний,при заболеваниях крови ,при раке , при заболеваниях нервной системы и при чувствительности к эфирному маслу ,не применять,а во время применения провадить аллергические тесты, профилактические рекомендации, чтобы избежать возможных осложнений. Особенно на слизистые оболочки-полоскание базовыми инертными маслами, во время вагинального введения и т. д. были получены эффективные результаты. В своих исследованиях мы использовали 12 публикаций и 6 интернет-источников.

ELSEVƏR ƏSƏDOV
MÜRSƏL SEYİDOV
ƏZİZƏ HÜSEYNOVA
ZÜLFİYYƏ SEYİDZADƏ
Naxçıvan Dövlət Universiteti

ARI VƏRƏMUMUNUN ALTERNATİV TİBBƏ İSTİFADƏSİNƏ DAİR ARAŞDIRMALAR

Bu ədəbiyyat icmalında xroniki qeyri-infeksion xəstəliklərin ənənəvi təbabət üsulları ilə müalicənin çətinləşməsi və bu problemin həlli üçün əsaslı yeni yanaşmalara ehtiyac olduğu göstərilmişdir. İntegrativ tibb yeni bir istiqamət olaraq xroniki və degenerativ patologiyaların müalicəsini, eləcə də sağlamlığın qorunmasını təmin edən yeni yanaşmalar təklif edir

İntegrativ tibbdə insan orqanizmi özünütənziqləmə imkanına malik olan biosistem kimi dəyərləndirilir. İntegrativ tibb orqanizmdə bioloji proseslərin öyrənilməsində ixtisaslaşan təbabətdir və konkret hansı bioloji prosesin fəaliyyət göstərmədiyinin aşkar edilməsinə yönəlmiş bir sahədir. Bu proseslərin düzgün işləməsini bərpa etmək üçün nəzərdə tutulan müxtəlif bioloji müalicə üsullarından istifadə olunur.

İcmalda xroniki xəstəliyin patogenezinə bu cür yanaşma əsasında xüsusi müalicə üsulları və preparatlar haqqında məlumat verilir. Xarici ölkələrdə qəbul olunmuş təbabət səviyyəsində və bir çox kliniki tədqiqatlarla bu preparatların müxtəlif xroniki xəstəliklərdə yüksək kliniki effektivliyi sübut olunmuşdur.

***Açar sözlər:** biotənziqləyici terapiya, özünütənziqləmə qabiliyyəti, homotoksikoz, xəstəliyin inkişaf cədvəli, drenaj, immunomodulyasiya, regenerasiya*

Arı vərəmumun kimyəvi tərkibi və bioloji xüsusiyyətləri son illərdə geniş tədqiq olunmaqdadır. Tərkibindəki mühüm kimyəvi birləşmələrin virusların hüceyrələrə daxil olmasının qarşısını alması [4], [19] quş qripi, qızdırma, herpes və influenza kimi mühüm viruslara qarşı mühüm fəallıq göstərməsi [1], sitotoksik təsirə malik bir sıra mühüm flavanoidlərə (kempferol, akasetin, kversetin, qalangin, krizin) malik olması artıq elmi tədqiqatlarda sübut olunmuşdur.

Hal-hazırda vərəmum bir antibakterial, antiinflamatuar, antiviral [25], antioksidant, antiprotozoal, anesteziq, antitumor, antikanser, antimantar [22; 26], sitotoksik antiseptik, antimutagenik, antihepatotoksik [31] və s. vasitə kimi farmakoloji sənayedə istifadə olunmaqdadır.

Vərəmumun kimyəvi tərkibinin əsasını 50%-dək qətranlar və bitki mənşəli balzamlar, 30% mum, 5% polen, 10% uçucu və aromatik yağlar, digər üzvi və mineral maddələr təşkil edir [2; 8; 11; 16; 18; 20; 23; 24; 26; 31; 32]. Bununla yanaşı vərəmumun tərkibində 300-dən çox müxtəlif birləşmə müəyyən edilmişdir ki, [7; 10; 11; 16; 26; 31] başlıca təsiredici birləşmələri flavanoidlər, fenollar və efirlər hesab olunur [12; 14; 15].

Vərəmumun tərkibində mövcud olan müxtəlif birləşmələrin miqdarı toplanma zamanı və eyni zamanda coğrafi mənbəyə bağlı olaraq dəyişə bilər [3; 5; 17; 29; 32].

Azərbaycan şəraitində istehsal olunan arı vərəmumunun biokimyəvi tədqiqi məqsədi ilə apardığımız tədqiqatlarda, yerli vərəmum nümunələrində mühüm flavanoidlərin üstünlüyünü əsas götürərək [6], tənəffüs yollarının iltihabi xəstəliklərinə qarşı üstün təsir xüsusiyyətinə malik olması qənaətinə gəlmək olur. Yerli şəraitdə istehsal olunan vərəmumda xüsusi antiviral fəallığa malik olan kversetin, kempferol kimi antiviral fəallığa malik olan flavanoidlərin üstün göstəricilərə malik olması, istehsal olunan məhsulun antibakterial və antiviral vasitə olaraq tətbiqini aktuallaşdırır.

Arı balının antimikrob xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən kafein turşusunun miqdarının yerli şəraitdə üstün göstəricilərə malik olması [9], balın spreyin tərkibinə əlavə olunması ilə, onun antimikrob fəallığını daha da gücləndirməsinə səbəb olur.

Fərqli təbii məhsullar qrupları arasında efir yağları son zamanlarda bioloji tədqiqatların mərkəzi

nöqtəsinə çevrilmişdir [30].

Faydalı dərman bitkilərinin antimikrob və antiviral xüsusiyyətlərinin tədqiqi üzrə aparılan araşdırmalar, floramızda mövcud olan dağ nanəsi (*Ziziphora clinopodioides*) bitkisinin mühüm antimikrob və antiviral xüsusiyyətlərə malik olması elmi əsaslarla tədqiq olunmuş və mühüm nəticələr əldə olunmuşdur [28].

Bu bitkinin antibakterial və antioksidan təsirləri və bir çox digər faydaları, ehtimal ki, timol, γ -terpinen, karvakrol, linalool, boerneol, kofur, terpinen-4-ol və 1, 8-sineolla bağlıdır [21; 28].

Adi dağnanəsi (*Ziziphora clinopodioides*) 8-40 sm hündürlüyündə, çoxsaylı, düzduran və ya azca əyilib qalxan, aşağısı azca qısa tükcüklü və çox zaman bənövşəyi rəngli bitkidir. Yarpaqları qısa saplaqlı, uzunsov-yumurtavari, tam kənarlı və ya azca dişcikli, nöqtəli vəzili, tükcüklü, üst tərəfi yaşıl və alt üzü solğun yaşıldır. Çiçəkləri gövdənin yuxarisında yerləşən şarşəkilli, tükcüklü, çəhrayımtıl və ya solğun bənövşəyi rəngli, süpürgəşəkilli və ya qalxanvari süpürgəşəkilli, çoxçiçəkli çiçək qrupunda toplanmışdır. Çiçək altlıqları yumurtavari-elliptik, yaşıl və ya tutqun qırmızımtıldır. Tacı açıq qırmızımtıl və ya qırmızımtıl ağımsovdur. İyun-avqust aylarında çiçəkləyir.

Bitkinin yerüstü hissələri efir yağı ilə zəngindir. Bitkinin gövdə, çiçək və yarpaqlarında alfa-pinen, beta-pinen, mirsen, selinen, kamfen, sabinen, limonen, oriqanen, borneol, linanool, mention, karvon, geraniol, heksenal, kumin aldehidi, kamfora, karvakrolun metil efiri, triterpenoidlərdən ursol turşusu, saponinlər, alkaloidlər, C, B₁, B₂ vitaminləri, karotin, fenol karbon turşuları (rozmarin), karbohidratlardan staxioza, flavanoidlər (luteolin, apigenin), aşı maddələri, alifatik spirtlər (liqnoseril, mirisil, montanil) və antosian vardır. Toxumları piy yağları, olein, stearin, palmitin və linolen turşularının hidrolizatı ilə zəngindir.

Aparılan tədqiqatın əsas məqsədi antimikrob və antiviral xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirən vərəmum, təbii arı balı və dağnanəsi bitkilərinin respirator infeksiyon xəstəliklərin profilaktikası məqsədi ilə tətbiqidir. Bunun üçün əldə olunmuş materiallar işlənərək oral və nazal sprey şəklində hazırlanmış və tətbiq olunmuşdur. Vərəmumun 70⁰-li etil spirtində alınmış 10%-li ekstraktı, dağ nanəsi bitkisinin sulu ekstraktı və bal əlavə olunmaqla tənəffüs yolları xəstəlikləri üçün hazırlanan spreydə, vərəmumun fəal hissələri həlledicinin tərkibinə keçməsi təmin olunmuş, qalıq və həll olmayan hissələr ayrılmışdır.

Bu araşdırma arı vərəmumu, dağ nanəsi (*Ziziphora Clinopodioides*) ekstraktı və təbii baldan istifadə etməklə tənəffüs yollarının infeksiyon xəstəliklərinin profilaktikasında istifadə olunan nazal və oral spreyin yaradılmasına həsr olunub. Tədqiqat üçün materiallar Naxçıvan Muxtar Respublikasından əldə olunmuş, materialların kimyəvi analizləri Karadəniz Texniki Universitetinin və Naxçıvan Dövlət Universitetinin biokimya laboratoriyalarında tədqiq olunmuşdur.

Tədqiqat üçün xammal olaraq vərəmum məhsulu Naxçıvan ərazisində yerləşən arıxanalardan əldə olunmuşdur. Yerli şəraitdə istehsal olunan məhsuldan istifadə olunmasında məqsəd, buradakı vərəmumun antimikrob və antiviral xüsusiyyətli kimyəvi birləşmələrlə zəngin olmasıdır [6].

Xüsusi vərəmum tələləri ilə və arı pətəyinin tavan örtüyündən əldə etdiyimiz saf vərəmum soyuducunun dondurucusuna yerləşdirilmişdir. Vərəmum otaq temperaturunda çox yapışqan olduğu üçün, ancaq dondurulmuş halda işlənmişdir. Tam donub, sərtləşmiş vərəmum soyuducudan götürülərək adi mətbəx rəndələrində sürtülərək un halına gətirilmişdi. Un halına gətirilən vərəmum kolbalara yerləşdirilərkən yapışmanın deyə yenidən soyuducuya qoyulmuşdur. Un halına gətirilmiş vərəmum 0,5-1,0 l tutumu olan laboratoriya kolbalarına yerləşdirildi. Vərəmumun spirtli ekstraktları üçün ən yaxşı həlledici 70⁰-li etil spirti hesab olunur. 10%-li ekstrakt almaq üçün 90 ml saf etil spirti (dərman və ya şərab hazırlamaq üçün istifadə olunan spirt) götürüldü və kolbadakı vərəmumun üzərinə əlavə olundu. Nəzərə alınmalıdır ki, vərəmum çətin həll olan bir məhsuldur. Buna görə də bu qarışıq 2 həftə müddətində davamlı qarışdırmaqla həll olunmalıdır. Bunun üçün xüsusi laboratoriya çalxalayıcısı istifadə olunmuşdur. Çünki, nə qədər çox qarışdırılsa, həll olma daha sürətlə gedir. 2 həftədən sonra vərəmum məhlulu çalxalayıcının üzərindən götürülür, xüsusi qəhvə süzgəci kağızları və yaxud da 4 qatlanmış tənəzzifdən istifadə etməklə süzülür. Süzülmə nəticəsində yapışqanlı qatı kütlə kolbanın dibində qalacaqdır. Bu daha çox mum və digər həll olmayan hissəciklər yığındır.

Vərəmumun bizim üçün gərəkli komponentləri ekstraktın tərkibinə keçmiş olur.

Süzülmüş ekstrakt geniş səthli kolbalara tökülərək termostatda 50⁰C-yə qədər isidilir və spirt mümkün dərəcədə buxarlandırılır. Nəticədə qalan ekstrakt tünd şüşə qablara yığılaraq soyuducuya yerləşdirilir.

Dağ nanəsi çiçəklədiyi dövrdə Naxçıvan MR-in Batabat yaylağı ərazisindən toplanmış və xüsusi şəraitdə qurudulmuşdur. Dağ nanəsi çıxarışını almaq üçün distillə edilmiş sudan istifadə olunmuşdur. Etil spirti vərəmum ekstraktı hazırlandığı kimi dərin altlıqlı kolbalara tökülür. Üzərinə çox xırdalanmış dağnanəsinin çiçəkli hissələri əlavə olunmuş və təqribən bir həftə ərzində çalxalayıcının üzərində, gün ərzində 5-6 saat olmaqla qarışdırılmışdır. Alınmış çıxarış süzülmüş, xüsusi şüşə qablara yığılmış və soyuducuya qoyulmuşdur.

Vərəmum əsaslı spreylər hazırlanan zaman qarşıya qoyulan əsas məqsəd tərkibindəki fəal birləşmələrin həlledicinin tərkibinə keçirilməsidir. Hazırda vərəmumun həlledicisi kimi su, etil və metil spirti, propilenqlikol, müxtəlif yağlar da tətbiq olunmaqdadır. Buna baxmayaraq ən yaxşı və təhlükəsiz həlledici kimi etil spirti tövsiyə olunur.

100 qram 10%-li vərəmum əsaslı sprey hazırlamaq üçün tərkib aşağıdakı qaydada hazırlanmışdır: vərəmumun 10⁰-li spirtli ekstraktı 90 q; təbii bal 5 q; dağ nanəsi çıxarışı 5 q.

Bu tərkibdə istifadə olunan bal əsasən vərəmumun acı dadının neytrallaşmasına və antimikrob təsirinin güclənməsinə xidmət edir. Balın çox əlavə olunması şirin dadı da çox artırdığından sprey şəklində istifadə zamanı boğazda qıcıqlanmaya səbəb olur.

Dağnanəsi çıxarışının miqdarının çox olması isə spreyin keyləşdirici xüsusiyyətini çox artırır və istədiyimiz nəticədən uzaqlaşdırır.

Bu baxımdan 18:1:1 nisbətində istifadə zamanı istədiyimiz qarışığı əldə etmiş oluruq.

Sprey üçün hazırlanmış qarışıq xüsusi nazal və oral sprey qablarına yerləşdirilərək soyuducuda və ya sərin yerdə saxlanılır.

Müəyyən edilmiş üsullarla ilk dəfə hazırlanmış vərəmum spreyləri könüllülər üzərində tətbiq edilmişdir. Əldə olunan məhsul xüsusi sprey qablarında qablaşdırılmış və bir neçə ay ərzində 10 nəfər könüllü tərəfindən istifadə olunmuşdur. İstifadə olunan müddət ərzində könüllülərdə infeksiyon respirator xəstəliklərə demək olar ki, rast gəlinməmişdir.

Spreyin hazırlanması və tətbiqi pandemiya dövrünə təsadüf etdiyi üçün könüllülərin koronavirusa yoluxma halı müşahidə olunmamışdır. Bu daha ümidverici olub, yerli məhsullar əsasında hazırlanan spreylərin tətbiqindəki müsbət nəticələr koronavirus xə digər infeksiyon xəstəliklərin profilaktikasında daha əsaslı tədqiqata cəlb olunmasına əsas verir.

Vərəmum spreyinin üstün xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq infeksiyon respirator xəstəliklərin profilaktikası məqsədi ilə istehsalı məqsəduyğundur.

Vərəmum spreylərinin müxtəlif formaları hazırlansa da, ən yaxşı vasitə kimi vərəmumun spirtli 10%-li ekstraktının seçilməsi daha əlverişlidir. 10%-li vərəmum ekstraktı təsiredici xüsusiyyətləri ilə yanaşı, xoş və zəif dadı ilə xarakterizə olunur. Vərəmumun yapışqanlıq xüsusiyyəti həmçinin spirtin burunda və boğazda müəyyən müddət qalmasına və bu müddətdə öz təsirini daha çox göstərməsinə səbəb olur.

Vərəmumun acı dadını azaltmaq və əlavə olaraq, daha yaxşı qəbul edilməsini təmin etmək üçün spreyə balın əlavə edilməsi təsadüfi deyildir. Balın çox asan sorula bilən bir qida olduğunu nəzərə alsaq, spreydə istifadə olunan zaman təsiredici maddələrin selikli qişalara daha asan nüfuz etməsinə şərait yaradır.

Dağ nanəsi yaxşı bir antiviral vasitə olmaqla yanaşı, həm xoş ətirə, dada, keyləşdirici xüsusiyyətlərə malikdir. Zamanında tədarük edilən və düzgün emal edilən bitki xammalının çıxarışı müəyyən edilən dozada spreyə əlavə olunur. Burada da nəzərə alınmalıdır ki, daha yüksək doza selikli qişaların qıcıqlanmasına səbəb olur.

Fəal və təsiredici birləşmələrin bir araya gətirilməsi ilə hazırlanan spreyin tədqiqi gələcəkdə daha fərqli, şəfəli bitki növlərinin tətbiqini də aktuallaşdırır.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının təbii-coğrafi şəraitinin müxtəlifliyi, bitki örtüyünün

zənginliyi, yerli arı cinslərinin arı vərəmumu toplamağa meylliliyi, qədimdə çox müraciət olunmuş, lakin get-gedə unudulmuş xalq təbabətinin sirlərini araşdırmaqla, alternativ tibbə əsaslanan dərman preparatlarının tədqiqi və tətbiqinə geniş zəmin yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abd El Hady, F.K. and Hegazi A.G. (2002). Egyptian propolis: 2. Chemical composition, antiviral and antimicrobial activities of East Nile Delta propolis. *Zeitschrift Naturforschung C*, 57: 386-394.
2. Abdulkhani, A., Hosseinzadeh, J., Ashori, A., Esmaeeli, H. (2017). Evaluation of the antibacterial activity of cellulose nanofibers/polylactic acid composites coated with ethanolic extract of propolis. *Polym. Compos.*, 38, pp. 13-19
3. Afrouzan, H., Zakeri, S., Mehrizi, A.A., Molasalehi, S., Tahghighi, A., Shokrgozar, M.A., Es-haghi, A., Djadid, N.D., (2017). Anti-Plasmodial Assessment of Four Different Iranian Propolis Extracts. *Archives of Iranian Medicine (AIM)* 20.
4. Amoros M, Sauvager F, Girre L, and Cormier M. (1992). In vitro antiviral activity of propolis. *Apidologie* 23 (1992) 231-240. DOI: 10.1051/apido:19920306
5. Bueno-Silva, B., Marsola, A., Ikegaki, M., Alencar, S.M., Rosalen, P.L. (2017) The effect of seasons on Brazilian red propolis and its botanical source: chemical composition and antibacterial activity. *Nat. Prod. Res.*, 31, pp. 1318-1324
6. Can, Z., Yıldız, O., Şahin, H., Asadov, A., Kolaylı S. (2015). Phenolic Profile and Antioxidant Potential of Propolis from Azerbaijan. *Mellifera*, 15(1):16-28
7. Chan, G.C.-F., Cheung, K.-W., Sze, D.M.-Y. (2013) The immunomodulatory and anticancer properties of propolis. *Clin. Rev. Allergy Immunol.*, 44, pp. 262-273
8. Chandna, P., Adlakha, V.K., Das, S., Singh, S. (2014). *Complementary and Alternative Medicine (CAM): a review of propolis in dentistry. Technology*, 4, p. 6
9. Degirmenci, A., Can, Z., Boyraci, G.M., Yildiz O., Asadov, E., Kolayli, S. (2000). Honeys from some different regions of Azerbaijan: bioactive characteristics based on phenolic profile and antioxidant activity *Journal of Apicultural Research* 59 (4), 390-397.
10. Drescher, N., Klein, A.-M., Neumann, P., Yañez, O., Leonhardt, S.D. (2017). Inside honeybee hives: impact of natural propolis on the ectoparasitic mite varroa destructor and viruses. *Insects*, 8, p. 15
11. El Sohaimy, S., Masry, S. (2014). Phenolic content, antioxidant and antimicrobial activities of Egyptian and Chinese propolis. *Am.-Eurasian J. Agric Environ. Sci*, 14, pp. 1116-11124
12. Hegazi, A.G., Abd El Hady, F.K., Abd Allah, F.A. (2000). Chemical composition and antimicrobial activity of European propolis. *Zeitschrift für Naturforschung C*, 55, pp. 70-75
13. Kakaei S, Shahbazi Y. (2016). Effect of chitosan-gelatin film incorporated with ethanolic red grape seed extract and *Ziziphora clinopodioides* essential oil on survival of *Listeria monocytogenes* and chemical, microbial and sensory properties of minced trout fillet. *LWT Food Sci Technol.* 72:432–438. doi: 10.1016/j.lwt.2016.05.021.
14. Król, W., Bankova, V., Sforcin, J.M., Szliszka, E., Czuba, Z., Kuropatnicki. A.K. (2013). Propolis: properties, application, and its potential. *Evidence-Based Complement. Alternat. Med.*
15. Kumar, N., Mueen Ahmad, K.K., Dang, R., Husain, A. (2008). Antioxidant and antimicrobial activity of propolis from Tamil Nadu zone. *J. Med. Plants Res.*, 2 pp. 361-364
16. Kuropatnicki, A.K., Szliszka, E., Krol, W. (2013). Historical aspects of propolis research in modern times. *Evidence-Based Complement. Alternat. Med.*
17. Kustiawan, P.M., Lirdprapamongkol, K., Palaga, T., Puthong, S., Phuwapraisirisan, P., Svasti, J., Chanchao, C. (2017). Molecular mechanism of cardol, isolated from *Trigona incisa* stingless bee propolis, induced apoptosis in the SW620 human colorectal cancer cell line. *BMC Pharmacol. Toxicol.*, 18, p. 32

18. Lotfy, M. (2006). Biological activity of bee propolis in health and disease. *Asian Pac. J. Cancer Prev.*, 7, pp. 22-31
19. Marcucci, M. C., (1995). Propolis: chemical composition, biological properties and therapeutic activity. *Apidologie.*, 26(2): 83-99.
20. Martinotti, S., Ranzato, E. (2015). Propolis: a new frontier for wound healing? *Burns Trauma*, 3, p. 9
21. Ozturk, S., Ercisli, S. (2007) Antibacterial activity and chemical constitutions of *Ziziphora Clinopodioides*. *Food Control* 18(5):535-540. DOI:10.1016/j.foodcont.2006.01.002
22. Rajpara, S., Wilkinson, M.S., King, C.M., Gawkrödger, D.J., English, J.S., Statham, B.N., Green, C., Sansom, J.E., Chowdhury, M.M., Horne, H.L. (2009). The importance of propolis in patch testing—a multicentre survey. *Contact Dermatitis*, 61, pp. 287-290
23. Rufatto, L.C., Dos Santos, D.A., Marinho, F., Henriques, J.A.P., Ely, M.R., Moura, S. (2017). Red propolis: chemical composition and pharmacological activity. *Asian Pac. J. Trop. Biomed.*
24. Sabir, A., Sumidarti, A. (2017). Interleukin-6 expression on inflamed rat dental pulp tissue after capped with *Trigona* sp. propolis from south Sulawesi, Indonesia. *Saudi J. Biol. Sci.*, 24, pp. 1034-1037
25. Sforcin J.M, Bankova V, Kuropatnicki A, K. (2017). Medical Benefits of Honeybee Products. Evidence-Based Complementary and Alternative Medicine Volume, Article ID 2702106, 2 pages <https://doi.org/10.1155/2017/2702106>
26. Sforcin, J.M. (2016). **Biological properties and therapeutic applications of propolis** *Phytother. Res.*, 30 , pp. 894-905
27. Shahbazi Y, Shavisi N. (2016). Interactions of *Ziziphora clinopodioides* and *Mentha spicata* essential oils with chitosan and ciprofloxacin against common food-related pathogens. *LWT Food Sci Technol.*; 71:364–369. doi: 10.1016/j.lwt.2016.04.011.
28. Shahbazi, Y. (2015). *Ziziphora clinopodioides* Essential Oil and Nisin as Potential Antimicrobial Agents against *Escherichia coli* O157:H7 in Doogh (Iranian Yoghurt Drink). *J Pathog.* 176024. Published online 2015 Dec 13. doi: 10.1155/2015/176024
29. Silva, R.P.D., Machado, B.A.S., de Abreu Barreto, G., Costa, S.S., Andrade, L.N., Amaral, R.G., Carvalho, A.A., Padilha, F.F., Barbosa, J.D.V., Umsza-Guez, M.A. (2017). Antioxidant, antimicrobial, antiparasitic, and cytotoxic properties of various Brazilian propolis extracts. *PLoS ONE*, 12, p. e0172585
30. Tajkarimi, M., Ibrahim, S. (2010). Antimicrobial herb and spice compounds in food. *Food Control* 21 (9):1199-1218
31. Toreti, V.C., Sato, H.H, Pastore, G.M., Park, Y.K. (2013). Recent progress of propolis for its biological and chemical compositions and its botanical origin. *Evidence-Based Complement. Alternat. Med.*
32. Wagh, V.D. (2013). Propolis: a wonder bees product and its pharmacological potentials. *Adv. Pharmacol. Sci.*

SUMMARY

**Elsever Asadov, Mursel Seyidov,
Aziza Huseynova, Zulfiya Seyidzade**

RESEARCH ON THE USE OF BEE PROPOLIS IN ALTERNATIVE MEDICINE

Currently, propolis is used as an antibacterial, anti-inflammatory, antiviral, antioxidant, analgesic, anti-tumor, anti-mucor, cytotoxic, antiseptic, antimutagenic, antihepatotoxic agent. The important antimicrobial and antiviral properties of mountain mint (*Ziziphora Clinopodioides*), one of the beneficial herbal plants in our flora, have been scientifically studied and important results obtained. The main goal of the study is to use bee wax, natural bee honey and mountain mint, which

combine antimicrobial and antiviral properties to prevent respiratory infections. This necessitates the use of locally produced bee wax as an antibacterial and antiviral agent. The obtained materials have been developed and applied in the form of oral and nasal sprays. The active parts of propolis have been included in the solvent, and the residual and insoluble parts have been separated in the spray prepared for respiratory diseases with the addition of 10% extract of propolis in 70° ethyl alcohol, alcoholic extract of mountain mint and honey. To prepare a 10% propolis-based spray, the following ingredients have been used: 90 g of 10% extract of propolis in 70% alcohol; 5 grams of natural honey; aqueous extract of mountain mint-5 g. The obtained product was packed in special spray cans and used by volunteers for several months. No infectious diseases of the respiratory tract have been detected during the period of use.

Keywords: *propolis, spray, antimicrobial, chemical, extract*

РЕЗЮМЕ

ИССЛЕДОВАНИЯ ПО ИСПОЛЬЗОВАНИЮ ПРОПОЛИСА ПЧЕЛИНИ В АЛЬТЕРНАТИВНОЙ МЕДИЦИНЕ ЭЛЬСАВАР АСАДОВ, МУРСАЛ СЕЙДОВ, ЗУЛЬФИЯ СЕЙИДЗАДА

В настоящее время прополис применяют как антибактериальное, противовоспалительное, противовирусное, антиоксидантное, болеутоляющее, противоопухолевое, противомукорозное, цитотоксическое, антисептическое, антимуtagenное, антигепатотоксическое средство. Важные антимикробные и противовирусные свойства горной мяты (*Ziziphora Clinopodioides*), одного из полезных травяных растений нашей флоры, были научно изучены, и получены важные результаты. Основной целью исследования является использование пчелиного воска, натурального пчелиного меда и горной мяты, которые сочетают в себе антимикробные и противовирусные свойства для профилактики респираторных инфекций. Это требует использования пчелиного воска местного производства в качестве антибактериального и противовирусного средства. Полученные материалы разработаны и применяются в виде оральных и назальных спреев. Активные части прополиса были включены в растворитель, а остаточная и нерастворимая части разделены в спрее, приготовленном при заболеваниях органов дыхания с добавлением 10%-ного экстракта прополиса в 70° этиловом спирте, спиртового экстракта горной мяты и меда. Для приготовления спрея на основе 10% прополиса использовали следующие ингредиенты: 90 г 10% экстракта прополиса в 70% спирте; 5 грамм натурального меда; водный экстракт мяты горной – 5 г. Полученный продукт был упакован в специальные аэрозольные баллончики и использовался волонтерами в течение нескольких месяцев. Инфекционных заболеваний дыхательных путей за период применения не выявлено.

Ключевые слова: *прополис, спрей, антимикробный, химический, экстракт.*

İLHAMƏ MUSTAFAYEVA
doctor_mustafayeva@yahoo.com
Naxçıvan Dövlət Universiteti

GİNEKOLOJİ PRAKTİKADA ALTERNATİV TİBB METODLARININ EFEKTİVLİYİ

Ginekoloji xəstəliklərin yaranma səbəbləri, klinikası, diaqnostika və müalicə prinsiplərinin öyrənilməsi haqqında müxtəlif araşdırmalar hər zaman aktual olmuşdur. Qadınlarda reproduktiv sistemin pozğunluqları özünü fərqli klinik əlamətlərlə büruzə verir, belə ki, yaş xüsusiyyətləri, etioloji amillərin müxtəlifliyi və s. kimi amillər uyğun müalicə taktikasını tətbiq etməyə şərait yaradır.

Ən çox yayılmış patologiyalardan olan sidik-cinsiyyət sisteminin iltihabi xəstəlikləri, qadınlarda sidik saxlaya bilməmək, mastopatiyalar, cinsi orqanların şişəbənzər törəmələri və klimakterik dövrün pozğunluqlarıdır.

Məqalədə yuxarıda sadalanan patologiyaların müalicəsində ənənəvi tibb metodları ilə birlikdə alternativ müalicə üsullarının tətbiqi və onların effektivliyi haqqında məlumat verilir.

İltihabi xəstəliklərin müalicəsində istifadə olunan dərman müalicəsi yerli və ümumi olaraq tətbiq edilir. Bu müalicənin əsasında iltihabi prosesin aradan qaldırılması, orqanizmin immun qabiliyyətinin yaxşılaşdırılması durur.

Bu baxımdan konservativ müalicə ilə yanaşı biotənzimləyici preparatların tətbiqi də müsbət nəticə verir. Homeopatik müalicə prinsipinin əsasında simptomların başlamasından əvvəl şikayətləri kontrol altına almaqla orqanizmin öz-özünü yaxşılaşdırmaq durur.

Qadınlarda həyatlarında əhəmiyyətli dövr olan menopauza dövrünün müxtəlif patoloji gedişatı və meydana çıxan simptomların müalicəsində də ənənəvi tibblə yanaşı müxtəlif alternativ metodlar-bitki dəmləmələri, homeopatik preparatlar, akupunktura və s. müvəffəqiyyətlə istifadə olunur. Bu dövrdə çox rast gəlinən patologiyalar-bir sıra somatik xəstəliklər, endokrin və metabolik sindromlar, nevroloji əlamətlər klimakterik sindrom kimi qiymətləndirilir və müxtəlif hormonəvəzedicilərlə, bitki tərkibli sedativ preparatlarla, ehtiyac olduqda cərrahi üsullarla korreksiya edilir.

Ginekoloji patologiyalar arasında müxtəlif yaş dövrlərində, hətta pubertat dövründə də rast gəlinən xəstəliklərdən biri diffuz mastopatiyadır.

Predmenstrual sindromda, dismenoreyada, mastopatiya kimi xəstəliklərin müalicəsində istifadə edilən bir sıra bitki dəmləmələri, bitkilərdən alınmış dərman vasitələri mövcuddur.

Mastopatiyanın müalicəsində düzgün qidalanma, həyat tərzini, geyimin seçilməsi, vitaminoterapiya, diuretiklərin tətbiqi, qeyri-steroid iltihabəleyhinə terapiya və hormonal müalicə ilə yanaşı homeopatik preparatlardan və bitki dəmləmələri, akupunktur müalicəsinin də effektivliyi sübut edilmişdir.

*Bir sıra ginekoloji xəstəliklərin müalicəsində geniş yayılmış “**palçıq və ya neftlə müalicə**” üsullarından istifadə edilir.*

*Azərbaycanın unikal bir sərvəti olan “**Naftalan nefti**” öz çoxşaxəli müalicəvi xüsusiyyətinə görə bütün dünyada məşhurdur*

Naftalan neftinin ən effektiv müalicəvi xüsusiyyətindən bir sıra ginekoloji patologiyalarda da istifadə edilir; birincili və ikincili amenoreyaların, müxtəlif mənşəli sonsuzluğun, salpinqooforitlərin, adneksitlərin, yumurtalıqların disfunksiyaları zamanı müxtəlif müalicəvi prosedurların tətbiqi nəticəsində müsbət nəticə alınır.

Pubertat dövründə fiziki və cinsi inkişafdan geri qalma, yumurtalıqların hipofunksiyası zamanı Naftalan vannaları və applikasiyaları müalicəvi təsir göstərir.

Açar sözlər: ginekoloji xəstəliklər iltihabi proses, homeopatik preparatlar, klimakterik sindrom, mastopatiya, hipoqalktiya, hirudoterapiya, akupunktura, klimadinon, mastodinon, Naftalan nefti, palçıq müalicəsi.

Giriş. Qadınlarda reproduktiv sistemin fizioloji ve patoloji gediinə təsir göstərən amillərin oyrənilməsi aktual mövzu olaraq qalmaqdadır.

Sidik -cinsiyyət sisteminin iltihabi xəstəlikləri daha çox rast gəlinir və reproduktiv sistemə təsir edir.

İltihabi xəstəliklər sonsuzluğun, menstrual tsiklin və cinsi funksiyanın pozulmasının, endometriozun və s. nin əsas səbəblərindən hesab edilir.

Çox yayılmış iltihabi xəstəliklərə aşağıdakılar aiddir: uşaqlıq yolu disbakteriozu, qardnerelloz, vaginit, kandidoz, xlamidioz, trixomoniaz, salpingooforit və s. Bu xəstəliklər vaxtında müalicə olunmadıqda ciddi ağırlaşmalara, o cümlədən sonsuzluğa, uşaqlıqdankənar hamiləliyə və xroniki ağrılara səbəb ola bilər.(4)

Qadın cinsiyyət orqanlarında iltihabi prosesin səbəbləri:

Ətraf mühitin ekoloji təsiri, psixoloji vəziyyət, dərman preparatlarının kontrolsuz təyini (əsasən də antibiotiklərin) qadın sağlamlığını risk altına qoyur. Bununla əlaqədar olaraq normal mikroflora da təzyiq altında qalır, patogenlik xüsusiyyəti əldə edir və onun "təmsilçiləri" bir çox xəstəliklərin törədicilərinə çevrilirlər. Cinsi orqanların müadfiə sistemləri isə zəifləyərək uregenital infeksiyaların hücumuna məruz qalırlar.

Abortlar, operativ və yaxud da diaqnostik məqsədlə aparılan manipulyasiyalar, qeyri-düzgün həyat tərzi, eləcə də uşaqlıqdaxili spirallar iltihabi xəstəliklər riskini 4-5 dəfəyədək artırmış olur.

Əmələgəlmə vaxtı və prosesin vəziyyətindən asılı olaraq xəstəlikləri kəskin və xroniki dövrə bölürlər. O cümlədən patoloji prosesin lokalizasiyası və törədicinin növündən asılı olaraq da klassifikasiya edilir (bakterial, virus, göbələk, ibtidai və s.). Xüsusi qrup da var ki, bura da doğuşdan sonrakı, abortdan sonrakı və əməliyyatdan sonrakı iltihabi xəstəliklər aiddir.(3,4)

Müasir təbabətdə xəstəliklər simptom ve ya səbəb araşdırılaraq laborator və əlavə muayinələrə əsasında müalicə edilir.

Əsas hədəf olaraq şikayətlərin aradan qaldırılması, ağrının kəsilməsi, bakteriyaların öldürülməsi, hərərətin endirilməsi kimi simptomların yox edilməsi məqsədi qoyulur.

İltihabi xəstəliklərin müalicəsi prosesin gedişinə və klinik əlamətlərin xüsusiyyətinə görə yerli və ümumi olaraq təyin edilir. Müalicə prinsipinin əsasında immun sistemin dayanıqlığı, iltihabi prosesin sönməsi, funksiyanın bərpa olunması dayanır.

Müasir tibdə ginekoloji iltihabi xəstəliklərin müalicəsində ənənəvi üsullarla yanaşı alternativ tibbin metodları da müsbət nəticə verir.

Biotənzimləyici preparatlarla müalicədə bu prinsip əsas götürülür: "orqanizm özünü necə sağaltmaq istəyirsə, o cür çalışır və xəstəliyin bədəndən xaric olması üçün çıxış qapılarını açır və" (3,4,5).

Homeopatik müalicənin əsasında simptomlar başlamazdan əvvəl şikayəti kontrol altına almaq və orqanizmi öz-özünə yaxşılaşdırmaq sistemiylə müalicə etmək durur. Bu sistemin əsasında "oxşarın oxşarı" prinsipi durur. Məsələn, bir bitkinin normal dəriyə toxunan kimi qabar əmələ gətirdiyi halda, onunun dərisində qabar və yanma hissi olan xəstəyə verincə şikayətlərin keçməsi kimi. Sağlam şəxsi xəstə edən xüsusiyyətlərin eyni vəziyyəti xəstəlik olaraq daşıyan şəxsi müalicə etmək qabiliyyətinin olmasıdır. Homeopatik müalicədə əsas məqsəd sadəcə şikayəti aradan qaldırmaq deyil, simptomları müalicə edərkən, orqanizmi tamamilən yaxşılaşdırmaqdır.

Bu istiqamət keçən əsrdə bir Alman həkim- homeopat Hans-Heinrich Reckweg tərəfindən hazırlanmışdır. Onun fikrincə, bütün xəstəliklər homotoksinlərdən (zərərli radiasiya, toz, bakteriya və viruslar, allergenlər, təmizləyici maddələr, dərmanlar, havadakı toksinlər və s.) qaynaqlanır. Yalnız özünü tənzimləmə və detoksifikasiya proseslərini tətbiq edərək orqanizmi bərpa etmək mümkündür (4).

Homeopatik vasitələrin ən çox yayılmış formaları tozlar, həblər çözümlər, məlhəmlər, damcılardır. Homeopatik dərmanların qəbulunda ardıcılığa riayət etmək və təyin edilərkən fərdilik nəzərə alınmaqla 3-4 dəfədən çox olmamalıdır.

Bu gün 3000-ə yaxın homeopatik dərman var ki, bunlar da bitki və minerallardan homeopatik

sulandırma yolu ilə əldə edilən maye və kiçik molekuldu həblər şəklində buraxılır

Sidik-cinsiyyət sisteminin iltihabi xəstəliklərin müalicəsində **Gynacoeheel, Traumeel, Mucoza compositum, Reneel və bu** qəbidən olan bir sıra homeopatik preparatlardan istifadə olunur və müsbət nəticələr əldə edilir.

Bu preparatlar iltihabəleyhinə, regenerasiyaedici, spazmolitik, immunreguləedici, hemostatik təsir göstərərək sidikçıxarıcı yolların kəskin və xroniki iltihabi xəstəliklərində (pielonefrit, sistit, sistopielit), böyrəkdaşı xəstəliyi, enurez, hidronefroz, diabetik nefropatiya, hamiləlik dövründə sidik- ifrazat orqanlarının iltihabi xəstəlikləri (hamiləliyin bütün dövrlərində istifadə etmək olar), kolpit, endometrit, uşaqlıq mioması, uşaqlığın prolapsı, adneksit, yumurtalıqların kistaları, dismenoreya, zamanı geniş tətbiq olunur (4,5).

Qadınlar arasında sidik ifrazını saxlaya bilməmək premenopauza və menopauza dövrlərində onları narahat edən əsas problemlərdən biridir və sayı yaş artdıqca daha da çoxalır.

Sidik ifrazını saxlaya bilməmək onların orqanizmləri üçün heç bir həyatı təhlükə törətməsə də, psixoloji halına mənfi təsir göstərir, ağır hallarda onların əmək qabiliyyətinin itirilməsinə səbəb olur.

Qadınlarda çanaq dibi əzələləri kişilərə nisbətən zəif olur. Doğuşlar (xüsusən uzunmüddətli və ağır keçənlər) çanaq dibi (aralıq nahiyəsi) əzələlərini daha da zəiflədir. Qadın ağır fiziki işlə məşğul olursa (və ya əvvəllər olubsa) və ya onun bədən çəkisi normadan artıq olarsa, bu zaman qarındaxili təzyiq artır. Bu da öz növbəsində çanaq dibi əzələlərinin daha çox dartılmasına səbəb olur. Son nəticədə isə qadınlarda kiçik çanaq üzvlərinin (uşaqlıq, sidik kisəsi və düz bağırsağ) aşağı enməsi və hətta kənara çıxması baş verə bilər.

Öz adı yerini dəyişərək aşağı enmiş sidik kisəsində normal halda olduğu kimi, sidik ifrazı pozulur. Nəticə etibarlı ilə hətta zəif fiziki gərginlik zamanı (öskürək, gülüş və s. bu kimi hallarda) qadında öz-özünə sidik ifrazı (sidiyin axması) baş verir. Xəstəliyin daha ağır hallarında isə öz-özünə sidik ifrazı, hətta sakit vəziyyətdə olanda da baş verir (4).

Qadınlarda sidik ifrazını saxlaya bilməmək kimi patoloji halı müalicə etmək üçün, sidik kisəsi və sidik kanalı tonusunun artırılması məqsədi ilə, xüsusi dərman preparatlarından istifadə olunur. Müayinə zamanı sidik ifrazını saxlaya bilməməyin səbəbinin qanda qadın cinsi hormonlarının azalması ilə əlaqədar olduğu aşkar edilərsə, onlara hormonal tərkibli dərman preparatları təyin olunur.

Xəstəliyin konservativ (dərmanlar vasitəsi ilə) müalicəsi nəticə vermədiyi hallarda isə həkimlər cərrahi müalicə üsulundan istifadə etməli olurlar.

Xəstəliyin profilaktikası üçün, yaşından asılı olmayaraq, hər bir qadın öz çəkisinə nəzarət etməli, fiziki hərəkətlərlə kiçik çanaq-aralıq əzələlərini möhkəmləndirməlidir. "Tənbəllərə" isə ayaqlar arasında (mümkün qədər yüksəkdə) sıxmaqla kiçik bir topun gəzdirməsini məsləhət görmək olar. Qeyd edilən bu son hərəkəti ev işləri görərkən də (məsələn, yemək bişirərkən, qab-qacaq yuyarkən və s. bu kimi işlər görərkən) etmək olar (4).

Hər bir qadının həyatında əhəmiyyətli dövr olan klimaks özü ilə müxtəlif problemlər, rahatsızlıqlar gətirir. Klimaks hətta nəticə etibarilə qadınlarda müxtəlif fəsadlar, əmək və həyat qabiliyyətinin pozulmasına səbəb olan xəstəliklər yaradır. Bəzən müxtəlif səbəblərdən qadınların əksəriyyətində erkən klimakterik dövr başlayır. Məsələn, qadının keçirdiyi somatik xəstəliklər, endokrin pozğunluqlar, xroniki böyrək çatışmazlığı, keçirilən stress və digər hallar buna səbəb olur. Stress orqanizmin baş verənlərə uyğunlaşmasını həyata keçirir. Lakin dağıdıcı stress insan həyatını korlayır və məhv edərək həm psixoloji, həm də endokrin statusu pozur, cinsi sferada dəyişiklik yaradır. Buna görə də kəskin və xroniki stresslər keçirən qadınlarda klimakterik dövr daha mürəkkəb keçir.

Müxtəlif dərman preparatlarının hər hansısa müddətdə qəbul edilməsi də klimaksın gedişinə təsir edir. Müxtəlif hormonal preparatların nəzarətsiz qəbulu klimaksın aqırlasmalarına səbəb ola bilər (4,9,10).

Klimaksda bağlı qadın həyatını 3 dövrə bölmək olar: Klimaksa qədərki-premenopauza, klimaks-menopauza və klimaks-sonrakı-postmenopauza dövrüdür. Bu period 45-46 yaşlarından başlayır. Orqanizmdə estrogen səviyyəsinin azalması ilə əldar olaraq bir sıra simptomlar meydana çıxır-

tərləmə, bədənə, xüsusən üzə, boyna istilik gəlmə, ürəkdöyünmə. Belə qadınlarda arterial təzyiqinin yüksəlməsi və ya azalması, ürəkdə sıxıcı ağrılar stenokardiya tutmalarına oxşar şikayətlər ola bilər. Bəzən spazmatiklər, ağrıkəsicilər təyin edildikdə təsir etmir. Hormon əvəzedicisi, sedativ, vegetativ distoniyaları aradan qaldıran preparatlar təyin etdikdə bu qadınların şikayətləri keçir. Bu simptomu klimakterik kardiopatiya deyilir. Yəni klimaks dövrü ilə bağlı yaranmış ürək problemləri. Belə xəstələrdə emosional vegetativ pozğunluqlar olur., əsəbi, ağlağan, yuxululuq və ya yuxu pozğunluğu, hətta ətraf mühitə laqeydlilik-melanxoliya da ola bilər. Belə xəstələr hətta bəzən psixiatra, psixoterapevtə müraciət etməli olur. Bəzən müalicə psixoterapevtin müşayiəti ilə davam etdirilməli olur. Normal menopauza dövrü 50-51 yaşda başlayır: menstrual funksıyanın bıtməsi ilə yuxarıda qeyd olunan şikayətlər də başlayır və bir neçə aydan bir neçə ilə qədər uzana bilir. Bu da klimaksın ağırlıq dərəcəsiindən, gedişindən asılıdır (3,4,5).

Post-menopauza, yəni klimaksdan sonrakı dövrdə isə ciddi metabolik dəyişikliklər– demineralizasiya, osteoparoz ola bilər ki bu artıq daha ciddi problemdir. Düzgün qida bizim sağlamlığımızda olduqca mühüm rola malikdir. Təəssüflər olsun ki, menopauza dövründə olan qadınlar hələ də öz qida rasionunu düzgün seçə bilmir və bu dövrün gedişini bilərəkdən ağırlaşdırır. Bitki-tərəvəz məhsullarına az yer verilir. Tərəvəzlərin tərkibində olan sellüloza bağırsaqların normal feahyyətinə kömək edir. Hətta sellüloza çatışmayan zaman sonradan qadında hormonal statusun pozğunluqları təsadüf edilir. Bağırsaqların mikroflorası bədənimizdə olan İmmunoqlobulin A sintezini tənzimləyir. İmmunoqlobulin A selikli qişa ilə asossasiya olunaraq immuniteti artırır..

Tarixən həkimlər və təbirlər qadınlara klimakterik dövrün daha asan keçirilməsi üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə edərək müalicə üsulları tətbiq etmişlər.

Bu məqsədlə ənənəvi tibblə yanaşı alternativ tibbin də köməyindən istifadə edilmişdir. Müxtəlif bitki çayları dəmləmələr, məlhəmlər zaman- zaman sınaqdan keçirilərək istifadə edilmiş və nəsilərə ötürülmüşdür.

Bu gün klimakterik dövrün patologiyalarının müalicəsində bir qrup homeopatik preparatlardan uğurla istifadə edilir:

Cimicifuga racemosa rizomlarının ekstraktı olan preparatlar: ən geniş istifadə olunan Klimadinon preparatıdır. Menopoz sindromunda istifadə olunan fitopreparatdır. O, estrogen kimi təsirə malikdir, sakitləşdirici xüsusiyyətlər nümayiş etdirir və vegetativ sinir sistemə müsbət terapevtik təsir göstərir. Dərmanın istifadəsi menopozda nasazlıq əlamətlərinin zəifləməsinə və ya tamamilə yox olmasına kömək edir. Dərmanın terapevtik təsiri tədricən baş verir və tətbiqin başlanmasından təxminən 2 həftə sonra görünür. Cimicifuga hipotalamik neyronların estrogen reseptorlarına bağlanaraq estrogenə bənzər təsir göstərir. Bu, gonadotropin-relizinq hormonunun ifrazının azalmasına və nəticədə luteinləşdirici hormonun ifrazının azalmasına səbəb olur. Beləliklə, Cimicifuga premenopozal və menopoz dövründə yaranan vegetovaskulyar pozğunluqların aradan qaldırılmasına gətirib çıxarır.

Cimicifuga, hipertenziv tipli neyrosirkulyator distoniya, yüngül arterial hipertenziya, aterosklerozun qarşısının alınması üçün istifadə olunur (3,5).

Bu dövrdə zəli müalicəsi (hirudoterapiya) da olduqca effektivdir. Zəli bədəndə xüsusi nöqtələrə qoyulur. Qadın hətta birinci prosedurdan sonra sakitləşir, özündə yaxşılaşmanı hiss edir. Klimaksda arı sancması və arı məhsullarından istifadə də çox təsirli xüsusiyyətə malikdir. Bal, çiçək tozu, arı zəhəri çox gözəl sakitləşdirici effekt verir.

Meyvə və tərəvəzləri də çox qəbul etmək lazımdır. Orqanizmdə yod və mineral çatışmazlığının profilaktikası da olduqca əhəmiyyətlidir (feyxoə, korolyok kimi tanıdığımız xurma növü və s). Klimaks dövründə gəzinti, fiziki hərəkət çox vacibdir. Gün ərzində bu yaşda olan qadınlar süd məhsullarından birini, o cümlədən qatıq, şor, kəsmik, pendir qəbul etməlidirlər. Ət yeməyənlər onun zülalını noxuddan, fındıqdan ala bilər.

Hipoqalaktiya süd vəzilərinin sekretor qabiliyyətinin azalması nəticəsində südverən anada körpəni yedirməyə yetərli qədər südün olmaması halıdır. Birincili və ikincili olmaqla hipogalaktiyanın iki forması ayırd edilir.

Birincili hipotalaktiyaya qadınların 4-10 faizində rast gəlinir. Birincili hipotalaktiyanın səbəblərinə doğuş dominantlığının olmaması, doğuşdan sonra uşağa süd verməmək, doğuşdan sonrakı mərhələdə qadında laktasiya üçün psixoloji stimulun olmaması və s. daxildir.

İkincili hipotalaktiyanın səbəblərinə fiziki yorğunluq və sinir sisteminin yüklənməsi, mastit və gilə çatları, qrip, angina, vərəm kimi xəstəliklərə yoluxma, südün uşağa rejimsiz verilməsi, laktasion krizlər və s. aiddir.

Südverən ana südün yaranmasını və ifrazını artırmaq üçün öz qida rasionlarına ciddi şəkildə diqqət yetirməlidir. Qoz, fındıq, araxis, toyuq əti, kök, şüyüd, kahı, dəniz kələmi, qara turp, boranı kimi məhsullarla qidalanma faydalı təsir göstərir. Gün ərzində qəbul edilən mayenin həcmi artırmaq çox vacibdir. Hipotalaktiyanın müalicəsi üçün çox vaxt hormonal və tonuslandırıcı dərman preparatları, polivitaminlər tətbiq edilir. Fitoterapevtik üsullar da çox səmərəlidir (5,8,10).

Bitki dəmləmələri

- 2 xörək qaşığı boymadərən otu üzərinə 1 stəkan qaynar su əlavə edilərək su hamamında 15 dəqiqə saxlanır, alınan dəmləmə süzülərək gün ərzində 3 dəfə yeməkdən 20-30 dəqiqə əvvəl 1/2 stəkan qəbul edilir.

- 1 xörək qaşığı bədrənc otu üzərinə 1 stəkan qaynar su əlavə edilərək 15 dəqiqə su hamamında saxlanır. Alınan dəmləmə gündə 3-4 dəfə yeməkdən 30 dəqiqə əvvəl qəbul edilir.

-1 xörək qaşığı itburnu meyvələri üzərinə 1 stəkan qaynar su əlavə edilərək ağzı kip şəkildə bağlanır, su hamamında 15 dəqiqə saxlanır, soyuyub süzüləndən sonra alınan dəmləmənin həcmi su ilə 200 ml-ə çatdırılır, gündə 2-3 dəfə yeməkdən sonra 1/2 stəkan qəbul edilir.

Qadınlarda çox tez-tez rast gəlinən süd vəzilərinin başqa bir xəstəliyi mastopatiyadır. Bu, bir qayda olaraq, hormonal pozğunluqlar səbəbindən inkişaf edən xoşxassəli iltihablı bir dəyişiklikdir. Onun əlamətləri döş qəfəsində sıxılma, ağrı və süd vəzilərindən patoloji axıntıdır. Süd vəzinin xəstəlikləri Nodulyar mastopatiya diffuzdan daha təhlükəli hesab olunur, tez-tez cərrahi müalicə tələb edir. Mammoloqlar hormonal pozğunluqların qarşısının alınması üçün mümkün qədər diqqətli olmağı məsləhət görürlər, xüsusən də əvvəllər mastopatiya aşkar edilərsə. Süd vəzinin onkoloji xəstəliklərinin, bir qayda olaraq, mastopatiya ilə ortaya çıxdığı bir fərziyyə var. Süd vəzilərinin kistası kimi döş xəstəliklərinin belə bir forması da olduqca yaygındır. Bu xəstəlik ümumiyyətlə hormonal uğursuzluq səbəbindən baş verir, güclü bir risk faktoru, xüsusən də oral kontraseptivlərin düzgün istifadə edilməməsidir (5,6).

Süd vəzi hormondan asılı bir orqandır. Çoxsaylı tədqiqatlar göstərdi ki, onun inkişafı və vəziyyəti birbaşa hipotalamus-hipofiz-yumurtalıq münasibətlərinin tənzimlənməsindən, qadın reproduktiv sisteminin vəziyyətindən, yaşla, hamiləlik dövründə, doğuşdan sonra dəyişir və menstrual dövrünün fazasından asılıdır. Ginekoloji xəstələr arasında, Burdina, Smetnik və digər müəlliflərə görə, süd vəzilərinin xəstəlikləri sağlam qadınlara nisbətən 2-3 dəfə daha tez-tez baş verir (4,6).

Son onilliklərdə süd vəzilərinin xoşxassəli xəstəlikləri üçün tibb müəssisələrinə müraciət edən qadınların sayında davamlı artım müşahidə olunur. Biri diffuz mastopatiya olan oxşar patoloji hallar ümumi “mastopatiya” termini ilə birləşir və bir-birindən anatomik və histoloji əlamətlərə, klinik təzahürlərə və xərçəngə çevrilmə təhlükəsi dərəcəsinə görə fərqlənir. Bütün bu amillər problemin yüksək aktuallığını müəyyən edir.

Diffuz mastopatiyanın necə müalicə ediləcəyi sualı ilə, yəni bu və ya digər müalicə taktikasının seçilməsi ilə izah olunur. Diffuz mastopatiya cərrahlar, ginekoloqlar, terapevtlər, onkoloqlar tərəfindən müşahidə edilir və kompleks terapevtik vasitələrdən istifadə etməklə müalicə olunur, düyünlü mastopatiya onkoloji mərkəzlərdə əsasən cərrahi üsullarla, sonra isə dərman müalicəsi ilə müalicə olunur və yalnız onkoloqlar tərəfindən müşahidə edilir.

Əgər əvvəllər müxtəlif formalar qadınların 30-70%-də, əsasən 30-50 yaşlarında, ginekoloji xəstəlikləri olan qadınlarda isə bu göstərici 75-98% təşkil edirdisə, son illərdə mastopatiya hətta yeniyetmə qızlarda da tez-tez baş verir və involyusiya yaşında olan qadınlarda da olur (6,7).

Kistik mastopatiyanın müalicəsi bir neçə mərhələdən ibarətdir.

1. Qidalanma prinsiplərinin dəyişdirilməsi. Çoxsaylı tədqiqatlar göstərdi ki, süd vəzilərinin ağrısını və şişkinliyini azaltmaq üçün lifli toxumanın böyüməsini və kistdə maye tərkibinin əmələ gəlməsinə səbəb olan qidaları diyetdən xaric etmək vacibdir.

2. Geyimin düzgün seçimi. Tez-tez mastopatiyadan əziyyət çəkən xəstələr üçün mütəxəssislər bütün döş parametrlərini nəzərə alaraq geyim seçiminə diqqət yetirməyi məsləhət görürlər.

3. Vitamin terapiyası. Hormonların səviyyəsini normallaşdırmaq, immunitet sistemini gücləndirmək, endokrin sistemin fəaliyyətini normallaşdırmaq üçün təyin edilir. B vitaminlərinin, həmçinin A, E və askorbin turşusunun qəbulu xüsusilə vacibdir.

4. Diuretiklərin təyin edilməsi. Mastopatiyadan əziyyət çəkən qadınlarda ödem davamlı olaraq müşahidə olunduğundan yüngül diuretiklərin təyin edilməsi tələb edilir.

5. Qeyri-steroid antiinflamatuar dərmanların (diklofenak, nise) təyin edilməsi. Xüsusilə kritik günlərdən əvvəl artan ağrı sindromu ilə mübarizə aparmağa kömək edirlər.

6. Hormonal müalicə. Təbii ki, bir sıra hormonların təsiri olmadan süd vəzinin inkişafı və funksiyası mümkün deyil.

7. Homeopatik terapiya. Bir çox homeopatik vasitələr kistik mastopatiyanın müalicəsində layiqincə uğur qazanır: onlar prolaktinin miqdarını effektiv şəkildə azaldır, yan təsirləri və praktiki olaraq heç bir əks göstərişləri yoxdur. Bu dərmanlara remens, siklodinon, mastodinon daxildir.

8. Tiroid vəzin funksiyasının pozulması hallarında yod preparatlarının təyini və nəhayət göstəriş olduqda cərrahi müalicə.(4,6,7)

Adi ərkdə (İbrahim ağac bitkisindən predmenstrual sindromda, dismenoreyada, mastopatiya kimi xəstəliklərin müalicəsində istifadə edilən bir sıra bitki dəmləmələri, bitkilərdən alınmış dərman vasitələri mövcuddur.. Onlardan bəziləri haqqında qısa məlumat verək:

Ərkudə/Vitex Agnus-castus "Mastodinon"un əsas tərkib hissəsidir. Bu kombinə olunmuş homeopatik preparat bitki tərkibliidir.

Tərkibinə adi ərkdədən əlavə beş bitki tərkibli komponent daxildir: Caulophyllum thalictroides (Güləvər) – aybaşı pozulmalarında istifadə olunur; Cyclamen europaeum (Alp bənövşəsi və ya ətirli bənövşə) – baş ağrılarında, psixiki gərginliklərdə, eyni zamanda aybaşı pozulmalarında müsbət təsir edir; Ignatia – psixovegetativ krizlərdə, sinir gərginliklərində, pararitmik vəziyyətlərdə effektivdir; Iris versicolor (Rəngli süsən) – miqrenin müalicəsində istifadə edilir; Liliun tigrinum (Zanbaq) – dismenoreya və aşırı əsəbilik zamanı qəbul edilir. Mastodinon dofaminergik təsirə malik olduğuna görə adenohipofizdən prolaktinin ifrazını azaldır. Dərman bitkiləri və eləcə də homeopatik dərman bitkiləri ilə müalicə zamanı siqaret və alkoqollu içkilər qəbul etmək olmaz (5,10).

Qədim Çin təbabətində iynəbatırma (akupunktura) metodu ilə müalicə geniş yer almışdı. Min illərin sınağından çıxmış bu metod müasir tibb elmində də istifadə olunur.

İynəbatırma metodunun əsas missiyası əslində bədəndə harmoniya yaratmaqdır. İynəbatırma metodu bütün xəstəliklərin müalicəsində təklikdə möcüzələr törətmir, əlavə olaraq kompleks müalicə də tətbiq olunur.

Ginekoloji, nevroloji, dayaq-hərəkət aparatı sistemin xəstəliklərində, insultun reabilitasiyasında beyin parəzlərinin reabilitasiyasında, üz sinir, üçlü sinir parəzlərində, beyin daxili təzyiqdə, göz çəpliklərində, miqrenin müalicəsində uşaqlarda və böyüklərdə sidikqaçırma (enurez) probleminə ən gözəl müalicə üsuludur (5,8).

Menstrual tsiklin pozulması, klikmaterik sindrom, angina, faringit, laringit, rinit, eşitmə sinirinin nevriti, neyrodermit, dəri qaşınması, vaginizm, cinsi pozğunluq kimi xəstəliklərin müalicəsində uğurla tətbiq edilir. Şəkərli diabet, onkoloji xəstəliklərin müalicəsində bu metodun faydası yoxdur və tövsiyə edilmir. Hamilə qadınlara, qızdırmalı adamlara akupunktura məsləhət deyil.

Xüsusi bioloji aktiv nərqtələrin sayı 756-dır. Yaponlarda və çinlərdə bu nərqtələr fərqlidir. Qulaqda isə ayrılıqda 156 nöqtə var.

Akupunkturanın effektivliyinə dair bir sıra tədqiqatlar aparılmışdır. Kiçik ölçüsündən ötürü bu işlərin nəticələri mübahisəlidir. Akupunktur və məhsuldarlıq arasında mümkün olan bəzi əlaqələrin

yalnız bir neçəsi kiçik tədqiqatlarda tapılıb:

- Akupunktur sperma keyfiyyətini və infertil kişilərin sayını artırır.
- Akupunktur uşaqlığın qan təchizatını artırdığı, o cümlədən endometriumun fəaliyyətini yaxşılaşdırma bilər.
- Akupunktur hormon səviyyələrini, xüsusilə qonadotropin sintezini tənzimləməyə kömək edə bilər, bu da ovulyasiyanı stimula edə bilər.
- Akupunktur anovulyasiya zamanı effektiv ola bilər.
- Akupunktur hipotenziv və hipertireoidizm zamanı tətbiq edilə bilər.
- Akupunktur IVF müalicəsi zamanı istehsal olunan folikül sayını artırır.

Embriyo transfer günündə akupunkturun müvəffəqiyyət şansınızı artıracağına dair bir sübut var.

Merilendin Tibb Məktəbi Universitetində İntegrativ Tibb Mərkəzində tədqiqatçılar akupunkturun IVF nəticələrinə təsiri ilə bağlı bir sıra tədqiqatların meta-təhlilini aparmışlar. (Bir meta-analiz bir neçə tədqiqatın məlumatlarını bir araya gətirən və bir araya gətirən bir tədqiqatdır.) Meta-analizdə, ümumilikdə 1366 qadın daxil olmaqla, yeddi araşdırma nəzərdən keçirilmişdir.

Tədqiqatçılar embrion köçürmə günündə akupunkturun tətbiqi zamanı, davam edən hamiləlik və canlı doğum nisbətərində statistik olaraq əhəmiyyətli irəliləyişlər əldə etmişlər.

Onlar həmçinin 10 qadının bir əlavə hamiləliyini görmək üçün IVF və akupunkturla müalicə edilməsinin lazım olduğunu təsbit etdi.

Alman məhsuldarlığı klinika, "Alman tədqiqatı" adlandırılan başqa bir tədqiqatda yaxşı keyfiyyətli embrionlara sahib akupunktur və IVF nəticələrinə dair bir işə qatılmaq imkanı verən 160 IVF xəstəsini təklif etdi. Xəstələrin yarısı akupunktur müalicəsini, embrion köçürməsindən 25 dəqiqə sonra və sonra qəbul etdi. Nəzarət qrupu dəstəkləyici bir müalicə almadı.

Akupunktur qrupunda 80 xəstənin 34'ü hamilə qaldı. 80 nəfərdən 21-i nəzarət qrupunda hamilə qaldı.

Artıq, akupunktur müalicəsinə verilən rahatlıq mübahisəsizdir. Akupunkturun hamiləlik dərəcələrini yaxşılaşdırmadığı tədqiqatlarda belə tədqiqatçılar xəstələrin müalicələrdən sonra daha rahat və daha optimist olduğunu qeyd etdilər (4,7,8).

Bir sıra ginekoloji xəstəliklərin müalicəsində geniş yayılmış “palçıq və ya neftlə müalicə” üsullarından istifadə edilir.

Azərbaycanın unikal bir sərvəti olan “Naftalan nefti” öz çoxşaxəli müalicəvi xüsusiyyətinə görə bütün dünyada məşhurdur.

Naftalan yatağı Gəncə şəhərindən cənub-qərbdə, eyni adı olan Naftalan şəhərində yerləşir. Naftalan nefti tarixi məlumatlara görə, ilk dəfə 1873-cü ilə qədər əllə qazılmış dayaz quyulardan çıxarılıb. Mühəndis-Alman El Eger burada 1890-cı ildə ilk hövzəni qoymuşdur. Əvvəllər ancaq neftdən qazanc məqsədilə istifadə edən müəllif sonralar onun müalicəvi xüsusiyyətlərini də aşkara çıxardı. Belə ki, davamlı olaraq bu məhsulla təmasda olan insanlarda yüngülləşmə, ağrıların azalması, dərilərində problem olanlarda, oynaqlarında ağrı olanlarda yaxşılaşma müşahidə olunmağa başladı (1).

Hazırda yataqda dünya əhəmiyyətli müalicəvi sağlamlıq kompleksi fəaliyyət göstərir; müalicə praktikasında aşağıda adları çəkilən naftalan neft preparatlarından istifadə olunur: 1) nativ naftalan (yəni bilavasitə qazıma quyularından alınan); 2) saflaşdırılmış naftalan (naftalanın qatılığını artırmaq üçün müxtəlif qatılaşdırıcılar əlavə olunan susuzlaşdırılmış naftalan); 3) qatransızlaşdırılmış naftalan; 4) naften karbohidrogenləri; 5) tərkibində naftalan, parafin, mum, serezin, kamfora olan müalicəvi naftalan mastikası (1,2).

Naftalan yağı unikal müalicəvi xassələrə malikdir və bütün dünyada analoqu yoxdur. Neft insan bədəninə ən müxtəlif terapevtik təsir göstərə bilər. Bu stimullaşdırıcı, analjezik, antiinflamatuar, vazodilatator xüsusiyyətlərə malikdir, metabolizmanı yaxşılaşdırır, dəridə yaraların sağlamlığını sürətləndirir, hormonlar istehsal edən adrenal korteksləri stimullaşdırır, antibakterial və günəş qoruyucu təsirə malikdir.

Naftalan, tərkibində aromatik karbohidrogenlərin, reçinələrin və naften turşularının

mövcudluğundan asılı olaraq müəyyən dərəcədə toksiklik təsirə də malikdir. Buna görə xəstəliklərin müalicəsi zamanı xəstənin qaraciyər patologiyası, məhsulun tətbiqi sahəsi, bədənə təmasda olma müddəti və tələb olunan prosedurların sayı nəzərə alınmalıdır.

Bu gün naftalan müxtəlif dəri xəstəliklərinin müalicəsində tətbiq edilir: pioderma, ekzema, sədəf, neyrodermatit, seboreya və s.

Nevroloji xəstəliklər, nevrалgiya, nevritlər, pleksit, radikulitlər, müxtəlif oynaq və onurğa sütunu problemləri, revmatik poliartrit; post-travmatik osteoporoz və peşə poliarriti; infeksiyon nonspesifik poliartrit və artrit; vibrasiya xəstəliyi. Tənzimləyici aparatın yumşaq toxumalarının ekstartikul xəstəlikləri : tendovaginit; mialgiya; bursit (1,2,9).

Naftalan neftinin ən effektiv müalicəvi xüsusiyyətindən bir sıra ginekoloji patologiyalarda da istifadə edilir; birincili və ikincili amenoreyaların, müxtəlif mənşəli sonsuzluğun, salpinqooforitlərin, adneksitlərin, yumurtalıqların disfunksiyaları zamanı müxtəlif müalicəvi prosedurların tətbiqi nəticəsində müsbət nəticə alınır.

Pubertat dövrədə fiziki və cinsi inkişafdan geri qalma, yumurtalıqların hipofunksiyası zamanı Naftalan vannaları və applikasiyaları müalicəvi təsir göstərir.

Xroniki prostatit və epididimitlərin müalicəsi məqsədilə də vannalar şəklində müalicəvi prosedurları tətbiq edilir (2.4).

Nəticə: Ginekoloji xəstəliklərin müalicə və profilaktikası məqsədilə tətbiq olunan yuxarıda sadalanan bütün prosedurlar ancaq ərtaflı həkim müayinəsi və məsləhətindən sonra konservativ müalicə ilə yanaşı nəzarət altında aparılmalıdır. Çünki vaxtında aparılan dəqiq diaqnostika, seçilən düzgün müalicə üsulları xəstəliklərin nəinki sağaldılaraq aradan qaldırılmasında, hətta profilaktikasında və həyat şəraitinin yaxşılaşdırılmasında da əvəzedilməz rol oynayır.

ƏDƏBİYYAT

1. Andrew E. Kramer, Naftalan: The Azerbaijan resort where guests bathe in crude oil 13 Nisan 2021 tarihinde Wayback Machine sitesinde arşivlendi., *CNN*, June 28, 20018.
2. Гулиева С.А., Уникальная лечебная нафталановая нефть. Баку: Азербайджанское Государственное Издательство, 1981, с
3. Сергеев, А. Г. Синекдоха отвлечения, или Защита гомеопатическая // В защиту науки. — 2017. — № 19. — С. 90.
4. Сметник В.П.,Тумилович Л.Г.Неопротивная гинекология -М.: ДИН,2001.с556-574
5. Коган Д. А. Гомеопатия и современная медицина. — М.: Медицина, 1964. — 220 с
6. Тарутинов В.И.и соавт. Дисгормональная гиперплазия молочных желез (мастопатия): Метод. Рекомендации.-К.,2001,-20с
7. Татарчук Т.Ф. Солская П. Эндокринная гинекология .часть 1.-Киев 2003.-с147-18
8. Yuan J, Pureponq N,Kerr D.P. et al. Effectiveness of acupuncture for low back pain : a systematic review.*Spine (Phila Pa 1976)* 2008;33(23): E 887-900
9. <http://slovari.yandex.ru/~книги/БСЭ/Нафталанная%20мазь/>
10. <https://zdorovieinfo-ru.ru/az/tonsils/problemy-zhenskogo-zdorovya-i-gomeopatiya-naibolee-effektivnye-gomeopaticheskie-sredstva-naturalnye/>

SUMMARY

Ilhama Mustafayeva

EFFECTIVENESS OF ALTERNATIVE MEDICINE METHODS IN GYNECOLOGICAL PRACTICE

Various studies on the causes, clinical features, diagnosis and treatment of gynecological diseases have always been actual. In women, disorders of the reproductive system manifest themselves with different clinical signs, as factors such as age, diversity of etiological factors, etc., allow to apply appropriate treatment tactics. The most common pathologies are inflammatory diseases of the genitourinary system, urinary incontinence in women, mastopathy, vitreous lesions of the genitals and climacteric disorders. The article provides information on the application of alternative therapies in combination with traditional medicine in the treatment of the above pathologies and their effectiveness. Drug treatment used in the treatment of inflammatory diseases is applied locally and in general. This treatment is based on eliminating the inflammatory process and improving the body's immune system. In this regard, along with conservative treatment, the use of bioregulatory drugs also gives positive results. The principle of homeopathic treatment is based on self-improvement of the body by controlling complaints before the onset of symptoms. In addition to traditional medicine, various alternative methods - herbal infusions, homeopathic remedies, acupuncture, etc. - are successfully used in the treatment of various pathological processes and symptoms of menopause, which is an important period in the lives of women. The most common pathologies during this period - a number of somatic diseases, endocrine and metabolic syndromes, neurological symptoms are assessed as climacteric syndrome and are corrected by various hormone substitutes, herbal sedatives and, if necessary, surgery. Diffuse mastopathy is one of the most common gynecological pathologies at different ages, even in puberty. There are a number of herbal infusions and herbal medicines used to treat diseases such as premenstrual syndrome, dysmenorrhea and mastopathy. In the treatment of mastopathy, along with proper nutrition, lifestyle, clothing choices, vitamin therapy, diuretics, non-steroidal anti-inflammatory therapy and hormonal therapy, homeopathic remedies and herbal infusions, acupuncture have also been shown to be effective. In the treatment of a number of gynecological diseases, "mud or oil treatment" methods are widely used. Naftalan oil, a unique wealth of Azerbaijan, is known all over the world for its multifaceted nature. The most effective therapeutic property of naphthalene oil is also used in a number of gynecological pathologies; Positive results are obtained as a result of the application of various therapeutic procedures in primary and secondary amenorrhea, infertility of various origins, salpingo-oophoritis, adnexitis, ovarian dysfunction. Naftalan baths and applications have a therapeutic effect during puberty, physical and sexual developmental delays, ovarian hypofunction.

Key words: *gynecological diseases, inflammatory process, homeopathic remedies, climacteric syndrome, mastopathy, hypogalceia, hirudotherapy, acupuncture, climadinon, mastodinone, naphthalene oil, mud therapy.*

РЕЗЮМЕ

Илхама Мустафаева

ЭФФЕКТИВНОСТЬ МЕТОДОВ НЕТРАДИЦИОННОЙ МЕДИЦИНЫ В
ГИНЕКОЛОГИЧЕСКОЙ ПРАКТИКЕ

Различные исследования причин, особенностей клиники, диагностики и лечения гинекологических заболеваний всегда были актуальны. У женщин нарушения репродуктивной системы проявляются различными клиническими признаками, поскольку такие факторы, как возраст, многообразие этиологических факторов и др., облегчают применение соответствующей лечебной тактики. Наиболее распространенными патологиями являются воспалительные заболевания мочеполовой системы, недержание мочи у женщин, мастопатия, поражение стекловидного тела половых органов и климактерические расстройства. В статье представлена информация о применении альтернативных методов лечения в сочетании с народной медициной при лечении вышеперечисленных патологий и их эффективности. Медикаментозное лечение, применяемое при лечении воспалительных заболеваний, применяется местно и в целом, в основе этого лечения лежит устранение воспалительного процесса, повышение иммунитета организма. В связи с этим, наряду с консервативным лечением, положительные результаты дает и применение биорегуляторных препаратов. Принцип гомеопатического лечения основан на самосовершенствовании организма путем контроля жалоб до появления симптомов. Помимо традиционной медицины, в лечении различных патологических процессов и симптомов менопаузы, являющейся важным периодом в жизни женщины, успешно применяются различные народные методы – настои трав, гомеопатические средства, акупунктура и др. Наиболее частые патологии в этот период - ряд соматических заболеваний, эндокринный и метаболический синдромы, неврологическая симптоматика оценивается как климактерический синдром и корректируется различными гормонозаместителями, травяными седативными средствами и, при необходимости, оперативным вмешательством. Диффузная мастопатия – одна из самых распространенных гинекологических патологий в разном возрасте, даже в пубертатном периоде.

Существует ряд травяных настоев, применяемых при лечении таких заболеваний, как предменструальный синдром, дисменорея, мастопатия, а также фитопрепараты. При лечении мастопатии наряду с правильным питанием, образом жизни, выбором одежды, витаминотерапией, назначением диуретиков, нестероидной противовоспалительной терапией и гормональной терапией доказана эффективность гомеопатических средств и настоев трав, иглорефлексотерапии. При лечении ряда гинекологических заболеваний широко применяются методы «грязелечение». Нафталанская нефть, уникальное богатство Азербайджана, известна во всем мире своей многогранностью. Наиболее эффективное лечебное свойство нафталинового масла используется также при ряде гинекологических патологий; Положительные результаты получают в результате применения различных лечебных мероприятий при первичной и вторичной аменорее, бесплодии различного генеза, сальпингоофорите, аднексите, дисфункции яичников. Нафталиновые ванны и аппликации оказывают лечебное действие в период полового созревания, задержки физического и полового развития, гипофункции яичников.

Ключевые слова: гинекологические заболевания, воспалительный процесс, гомеопатические средства, климактерический синдром, мастопатия, гипогалцея, гирудотерапия, акупунктура, климадион, мастодинон, нафталиновое масло, грязелечение.

CƏBİ İSMAYİLOV
İSA ABDULLAYEV
SABİR NOVRUZOV
AZƏR İSMAYİLOV
SAMİRƏ RZAYEVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti

ÖD FİSTULLARININ ƏMƏLƏ GƏLMƏSİNDƏ TÜRKƏÇARƏ MÜALİCƏSİNİN ROLU

Spontan xarici öd fistulları kazuistikdir və xolelitiyazın ağırlaşmalarına istinad edir. Bu, əhali arasında sanitar-tədris işinin olmaması və potensial təhlükəli sürətli müalicə üsulu ilə əlaqələndirilir. Açar sözlər: öd, türkəçarə, xalq təbabəti, öd daşı, öd kisəsi

Problemin aktuallığı. Öd daşı və öd kisəsinin xəstəlikləri qədim zamanlardan məlumdur. Xalq arasında öd daşlarından bəzək üçün istifadə olunmuşdur. Hal hazırda qarın boşluğu xəstəlikləri içərisində kəskin xolesistit ikinci yeri tutur və N.İ.Blinova görə 12% təşkil edir. Həsin məlumatına görə isə bunu orta yaşlılar arasında 15-18% halda təsadüf edilir. Pataloqanatmik təhlillərə görə öd kisəsində daşlar 20-30 Yaşlarında 8,8 %, 40-60 yaşlarda 42, 4%, 80 yaşdan yuxarı isə 53,5% halda müşahidə olunur. Öd daşı xəstəliy zamanı spontan öd fistullarının əmələ gəlməsi nadir hallarda təsadüf edir. Həsin (1961) verdiyi məlumata görə $0,12 \pm 0,08\%$ halda müşahidə olunur. Həmin təsadüflərin hamısında fistul öd kisəsinin dibinin qarın ön divarına deşilməsi hesabına əmələ gəlmişdir. 1960-1989-cu illər ərzində Naxçıvan MR Xəstəxanalarında müalicə olunan öd daşı xəstəliklərinin iki(2) nəfərində od fistulları təsadüf etmişdir, ona görə nadir təsadüfləri həmkarlarımızla paylaşmaq istəmişik.

Giriş: Qədim tarixə malik olan Xalq təbabəti elmi təbabətdən min illər əvvəl yaranmışdır. Tibbdə ənənəvi müalicə üsulları ilə yanaşı xalq arasında Türkəçarə adlandırılan bu üsul otlar, çiçəklər, bitgi kökləri, dəmləmələr, mineral sular, pələnc və məlhəmlər vasitəsilə aparılan müalicə formasıdır. Adətən dərmanlarla sağalmayan xəstələr türkəçarəyə müraciət edirlər. Eyni zamanda onlar kimyəvi tərkibli dərmanlarsa bitgilərin zərərsiz olduğunu düşünərək və daha ucuz başa gəldiyini nəzərə alaraq bu yolu seçirlər. Müasir Tibb formalanadək insanlar müxtəlif müalicə üsullarında istifadə ediblər. Qədim şərqdə şamanlar, təbiblər, kahinlər, Avropada isə Hipokrat, Qalen kimi təcrübəli həkim və filosoflar müasir kimyəvi maddələr, antibiotiklər, antiseptiklər icad etməklə təbii və effektiv üsullarla insan sağlamlığının keşiyində durmuşlar. İslam dininin meydana gəlməsindən sonra müsəlman dünyasında İbn Sina, Əl-Biruni, Fərabi kimi tibb alimləri yetişdi ki, onların əsərləri yüz illərlə dünya təbabətçilərinin və həkimlərin əsas stolüstü kitabına çevrilmişdi. Türkəçarəçilərin müalicə üsulu əsasən qədim **Türklərlə** bağlıdır. Türkəçarə-- türk təbabəti şamançılıq, cərrahiyyə və tibbi dərmanlar vasitəsilə müalicə qədimdən Azərbaycanda geniş yayılmışdır. Türkəçarələr əsasən diksinmədən, soyuqdan, və istidən əmələ gələn, həmçinin umsunma, çiləbasma, bədnəzər və bədxah ruhların təsirindən yaranan xəstəlikləri müalicə edirdilər. Xalq təbabəti (Lat. Mediçina gentilitia) xalq arasında xəstəliklərin müalicə üsulları və vasitələri haqqında bilikləri nəsildən-nəsilə keçirərək yaşadan qeyri- ənənəvi təbabət formasıdır. Elmi təbabətdən fərqli olaraq xalq təbabətinin müalicə vasitələri nəzəri şərtlərlə əsaslanılır. Həmin məlumatlar nəsildən-nəsilə şifahi yolla keçərək xalqın ənənələrində, zərb məsələlərində, rəvayətlərdə öz əksini tapmış bir sıra yazılı mənbələrdə toplanmışdır. İbtidai insanlar sınıqları müalicə etməyi, sarğı qoymağı bacarırdılar; ağırkəsici bitgilərin (məs.. xaşxaş) xüsusiyyətlərini bilirdilər, günəş şüalarının, suyun şəfəverici əhəmiyyətini başa düşürdülər. Xəstələnmənin qarşısını almaq üçün ildə bir dəfə qan alırdılar, nəfəs yolları xəstəliklərində , mədə-bağırsaq spazmlarında və meteorizmde razıyana çayı, öskürəkdə heyva toxumu dəmləyib içməyin əhəmiyyətini vurğulamışdır. XVI əsrdə yaşayan Azərbaycanın böyük şairi

və mütəfəkkiri Məhəmməd Fizulu «Səhər və Məraz », « Söhbətül- Əsmar » əsərlərində geniş tibbi məlumatlar vermişdir. « Söhbərül-Əsmar Soyuqdəymədə moruqdan, qanazlığında çiyələkdən, mədə-bağırsağ xəstəliklərində baldan və.s. - dən istifadə edirdilər. Azərbaycan dahilərinin əsərlərində bir çox dərman bitgilərinin adları və istifadə »qaydaları göstərilmişdir. N.Gəncəvinin « Xəmsə» -də mumiyanın (orqan zədələnməsində) zəfəranın (üşütmə və qızdırmada, balqabağın (qurd və ishala qarşı), yarpızın mədə-bağırsağ xəstəliklərində) müalicəvi əhəmiyyəti vurğulanıb. XVI əsrdə yaşayan Azərbaycanın böyük şairi və mütəfəkkiri Məhəmməd Fizuli «Səhət və Məraz» və «Söhbətül-Əsmar » əsərlərində meyvələrin müalicəvi əhəmiyyətindən, faydalı və zərərli cəhətlərindən bəhs etmişdir. Əsas müalicə üsulları ənənəvi qaydada bişirilmiş, yaxud çiy halda yemək, bitgilərin şirəsini çıxarmaq, otlardan çay dəmlənməsi, bitgi və mineralların qaynadılması və xəstənin buxarla nəfəs alması, dərman bitgilərinin yandırılması və tüstüsünün xəstəyə verilməsi, dərman bitgilərinin qaynadılması və xəstəyə içirilməsi, məlhəm düzəldilib yaraya sürtülməsi, təpitmə kimi bitgi və xəmirədən istifadə, bitgilərin xəstə nahiyəyə döşənməsi, sağalmayan yaraların odda qızdırılmış metalla dağlanması, qanalma, quma və peyinə basdırma və.s. ibarət idi. Azərbaycanda mineral bulaqlardan, termal suların müalicə məqsədilə istifadə də xalq arasında geniş yayılmışdır. Xalqın inancına görə bu sular xəstəliklərdən qorunmaq, onları sovuşdurmaq xüsusiyyətinə malikdir. Xalq arasında olan təcrübəyə əsasən mineral bulaqların suyu ilin əsasən isti vaxtlarında- yazda, yayda daha şəfəverici olur. Bir sıra xəstəliklər bəd nəzərlə əlaqələndirilir və ondan qorunmaq üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə olunurdu. Qədim tarixə malik olan üzərlik yandırma ilə xəstənin baş ağrılarını götürməkdə istifadə olunurdu. Xaq təbabətinə dərinədən bələd olan türkəçarəçilər el həkimləri bir çox halda qarışıq tərkibli dərmanlar hazırlayaraq onları sınaqdan keçirərək şəfəverici məlhəmlər düzəldiblər. Elmi təbabərdən fərqli olaraq xalq təbabətində müalicə üsuluna dair məlumat nəsilədən-nəslə şifahi yolla keçərək sonralar bir sıra yazılı mənbələrdə toplanmışdır. Türkəçarəliyin geniş yayılmış növləri mamalıq, çopçülük, dəlləklikdir. Peşəkər ara həkimləri hesab edilən mamalar sonsuzluq, qadın və uşaq xəstəliklərini müalicə edən doğuma köməklik göstərən qadınlar idi. Ara həkimlərin arasında müalicə ilə məşğul olanlar və xüsusi dərmanlar hazırlamağı bacarırdılar. Çöpçülər çox kiçik uşaqların burnunda qalan müxtəlif qida qalıqlarını, yad cisimləri üfürəək çıxarması, sınıqçılar isə müxtəlif formalı sınıqları, çıxıq və əzیکləri müalicə edənlər idi. Arxeoloji materiallara və yazılı məlumatlara əsasən dəlləklik yaxud cərrahlıq çox qədi tarixə malikdir. Belə adamlar yüngül əməliyyatlar apararaq yaraları müalicə edirdilər. Dəlləklər qan almaq, diş çəkmək, sünnət etmək, irinli yaraları deşməklə məşğul olurdular. Bundan əlavə küpə qoymaq, dağlamaq, və masaj onların istifadə etdiyi ənənəvi müalicə üsullarından idi. Bəzən belə düşünülür ki, dəlləklik ancaq kişi sənəti olub. Lakin dəlləkliklə yəni cərrahlıqla qadınlarda məşğul olub. Təsədüfə deyil ki, ilk qadın təbiblər Şumerlər dövründə ortaya çıxmışdır. Şumerlərdə təbib qadınlar ilahələr kimi qəbul olunmuşlar. Böyük hörmət sahibi olan bu qadınların vəzifələri xəstəliklərə çarə tapmaq, dualarla insanları dər-dələdan , fəlakətdən qorumaq idi. Hippokrat dövründə artıq yunan qadınlar kişi həkimlərin köməkçiləri, tibb bacıları vəzifəsini tuturdular. Xalq təbabətində ana südüünün də bir sıra xəstəliklərə dərman olduğu göstərilir. « Qurani-Kərimdə», « Kitabı Dədə Qorqud » dastanında ana südüünün məlhəm olduğu qeyd edilir. Ana südüündən qulaq, göz ağrılarına da geniş istifadə olunduğu məlumdur. Beləliklə qeyd etmək olar ki, türkəçarı müalicə üsulları hələ də tətbiq edilməkdədir. Beləliklə türkəçarə müalicə haqqında tarixi materiallara və törətdiyi ağırlaşmalara əsasən belə nəticəyə gəlmək olar. Yəni türkəçarə müalicəyə şablon kimi yanaşmaq olmaz çünki, dərin elmi biliyə malik olmadan bu üsulun tətbiqi xəstələrdə ağır fəsadların əmələ gəlməsini səbəb ola bilər. Bəzi hallarda operasiya müddətinin uzadılmasına və xəstənin ümumi vəziyyətinin ağırlaşması ilə sonlana bilir. Naxçıvan NR-da da bəzi türkəçarə üsullarının hələ də hətta kəskin xəstəliklərdə tətbiq olunması hallarına təsadüf olunur. Məsələn kəskin qarın, döş qəfəsi ağrılarına küpə qoyma, isti isitqaclardan istifadə hallarına indi də raslaşa bilirik. Ona görə də təsadüf etdiyimiz iki xəstənin nümunələrini sizinlə paylaşırıq.

Xəstə: 1. Xəstə C.E. Rayon mərkəzi xəstəxanasının göndərişi ilə 11./ IV. 1989 –cu ildə ağı xətin yırtığı və liqatura fistuluna görə cərrahi şöbəyə daxil olmuşdur. Bu zaman xəstə fistulun olmasından və irinli ifrazatdan, psixoloji diskomfortdan şikayət etmişdir. Fistul göbəkdən 6 sm

yuxarıda yerləşmişdir. 10 ildir ki, xəstədir. 5 ildir ki, fistul əmələ gəlmişdir. Rayon xəstəxanasında bir dəfə ağ xətt yırtığına, bir dəfə də liqatura fistuluna görə əməliyyat olunmuşdur. Buna baxmayaraq bir müddətdən sonra yenə də fistul əmələ gəlmişdir. Anamnezində uzun müddət türkəçarə müalicə olunması qeyd olunur. Bu malicədən sonra göbəkdən 6 sm yuxarıda ağ xətt üzərində şişkinlik əmələ gəlmiş və yırtıq hesab olunaraq operasiya edilmişdir. Bu zaman irinlik aşkar olunmuş və konservativ müalicə aparılmışdır. 10 bundan qabaq xəstədə öd daşı klinik olaraq təsdiq edilmişdir. Qalaltı suyu ilə müalicə almışdır və özünü yaxşı hiss etmişdir. Daxil olarkən müayinə olunmuş və daxili orqanlarda xüsusi patalogiya aşkar edilməmişdir. A/ T 120/ 80 mm.c.st. Nəbzi ritmiki dəqiqədə 78 vuruş olmuşdur. Müayinə zamanı göbəkdən 6 sm yuxarıda otra xətt boyunca fistul qeyd edilmişdir. Oradan seroz xarakterli irinli möhtəviyyat xaric olurdu. Fistuloqrafiya nəticə verməmişdir. Funksional müayinə zamanı sağ mədəciyin hipertrofiyası, əzələ hipoksiyası aşkar edilmişdir. Xəstəhərtərəfli müayinə edildikdən sonra 28/IV 1989- cu ildə ümumi ağrısızlaşdırma altında fistulu əhatə edən kəsiklə qarın boşluğu açıldı, fistul qaytan kimi qalınlaşmış və öd kisəsinin dibilə bitməsi aşkar olunmuşdur. Anamnezdə kliniki öd daşı xəstəliyinin olmasına əsaslanaraq öd kisəsinin xarici fistulu nəzərdən qaçırılmamışdır. Yara genişləndirilmiş və (ətraf toxumalarla birlikdə) xolesistektomiya aparılaraq qarın boşluğu Morrison üsulu ilə drenajlanmışdır. Çıxarılmış öd kisəsi sklerozlaşmış, büzüşmüş, göyərçin yumurtası böyüklüyündə olub, mənəfi tam tutulmuşdur. Cərrahi müdaxilədən sonrakı dövr yaxşı keçmişdir, kafi vəziyyətdə evə yazılmışdır.

Xəstə: 2. Ə.X. Cərrahi şöbəyə kəskinləşmiş xolesistit diaqnozu ilə daxil olmuşdur. Daxil olarkən kəskinləşmiş tutmaşəkili ağrıdan, ağrıların sağ kürəyə vurmasından, qusmadan və qarın nahiyəsində ağrılı şişkinlikdən şikayət etmişdir. Oxşar əlamətlər əvvəllər dəfələrlə bir neçə dəfə təkrar olmuşdur. Konservativ müalicə ilə qənaətlənmiş və ev şəraitində otlardan hazırlanmış məlhəmlərdən istifadə etmişdir. Daxil olarkən dəri və selikli qişaları avazıdır. A/ T 160/ 90 mm.c.st. olmuşdur., sağqabırğaltı nahiyədə şişkinlik qeyd olunur və kəskin ağrılıdır. Xəstə türkəçarə müalicə almış və göbək nahiyəsində fistul əmələ gəlmişdir və oradan daşlar periodik xaric olurlar. Xəstəxanada müalicə almış və qənaətbəxş vəziyyətdə evə yazılmışdır. Arxiv materiallara əsasən həmin xəstə təkrarən bizim xəstəxanaya müraciət etməmişdir.

SUMMARY

**J.İsmailov, A.İsmailov, S. Rzayeva,
İ.Abdullayev, S.Novruzov**

SPONTANEOUS EKSTERNAL BILIARY FISTULAS

Spontaneous external biliary fistulas are casuistics and refer to the complications of cholelithiasis. They are associated with the lack of sanitary and –instructive work among the population and potentially dangerous quick method of treatment.

Key words: gall, folk medicine, gallstone, gall bladder

РЕЗЮМЕ

**Д. Исмаилов, А.Исмаилов, С.Рзаева,
И.Абдуллаев, С.Новрузов**

СПОНТАННЫЕ НАРУЖНЫЕ ЖЕЛЧНЫЕ СВИЩИ

Спонтанные наружные свищи являются казустикой и относятся к осложнениям желчно-каменной болезни. Связаны с недостатком санитарно-просветительной работы среди населения и потенциально рискованным знахарским методом лечения.

Ключевые слова: желчь, народная медицина, желчные камни, желчный пузырь

HİRUDOTERAPİYA KLİNİK EFFEKTİVLİYİ

Zəli ilə müalicə insanlara həlim qədim zamanlardan məlumdur. Məsələn, zəli rəsmlərindən istifadə mənzərələrinə qədim yunan ehramlarında rast gəlmək olar. Hippokrat və Qalen kimi qədim yunan və qədim Roma loğmanları öz əsərlərində zəli ilə müalicə haqqında məlumat vermişlər.

Dövrünün ən görkəmli həkimlərindən olan İbn Sinanın yazılarında hirudoterapiya haqqında qeydlər var.

Latın dilindən hərfi tərcümədə hirudoterapiya “zəli ilə müalicə” mənasını verir, “hiruda” - zəli, “terapiya müalicə deməkdir.”

Açar sözlər: zəli, trombl, destablaza

Hirudoterapiya- Hirudoterapiya tibbi zəlilərin köməyi ilə icra olunan bir müalicə üsuludur. Qədim vaxtlardan başlayaraq insanlar zəlinin köməyi ilə müxtəlif xəstəlikləri müalicə edirdilər. Bu metod bir çox xəstəliklərin müalicəsi üçün istifadə olunur.

Müasir dövrümüzdə tibb elmi nə qədər inkişaf etsədə bu müalicə növü hələdə öz aktuallığını saxlamışdır. Mənbələrə görə qədim zamanlarda da zəli ilə müalicə üsulu effektiv üsul olub. 2500 il əvvəl zəlinin istifadəsinə aid çoxsaylı məlumatlar var. İbn Sina zəli ilə müalicə haqqında geniş məlumat toplayaraq ondan istifadə edib.

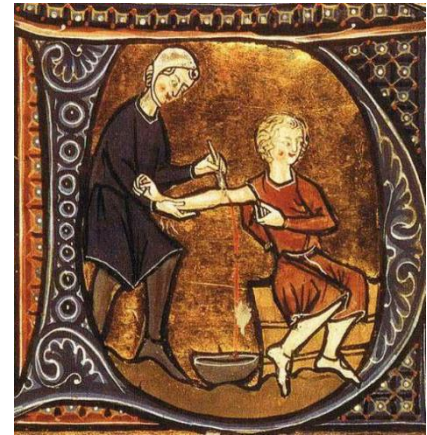

Zəlinin ağız suyunda olan başqa oliqoraza fermenti varikoz xəstəliyi zamanı trombla tutulmuş venoz damarların içini təmizləyir, keçiriciliyini artırır, kiçik damarların mənfəzini açır və qan durğunluğunun qarşısını alır. Şəkər xəstələrində bəzən ayağa adi tikan batması sağalmayan yaralar əmələ gətirir, çox vaxt ağır fəsadlar verir, çünki damarların mənfəzi tutulur və qan dövrəni pozulur. Həmin xəstələrdə ayaq yaraları illərlə davam edir. Uzun müddət yara üstünə müxtəlif mazlar çəkilir, dərmanlar qəbul olunur, lakin təəssüf ki, ən faydalı müalicə üsulu olan zəlidən istifadə edilmir.

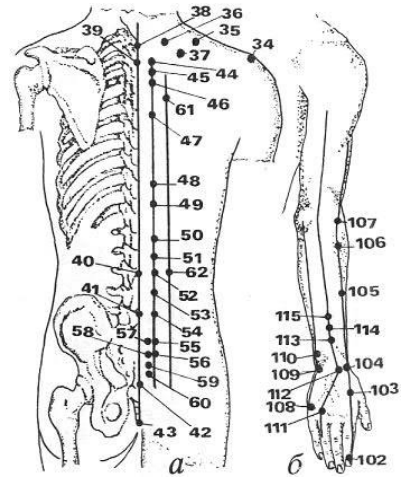
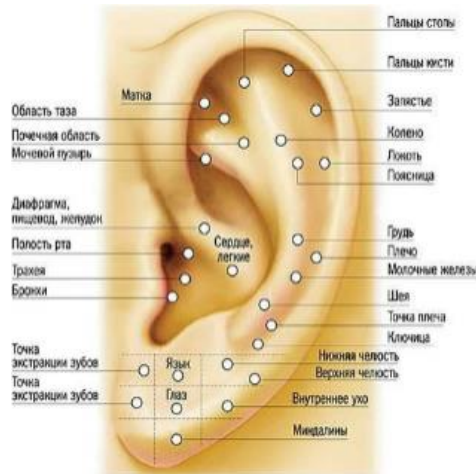
Zəli vasitəsilə müxtəlif xəstəliklərin müalicə edilməsi qədim zamanlardan başlayıb. Təbabətdə onu "hirudoterapiya" adlandırırlar. Əslində zəli ilə müalicə təkcə xəstələr üçün deyil, sağlam olanlar üçün də çox faydalıdır, çünki daxili orqanlar yaxşı qidalanır və damarlarda elastiklik yaranır. "Orqanizmdəki

damarların uzunluğu yer kürəsinin diametrindən üç dəfə çoxdur, amma ürək xəstələrində damarların böyük əksəriyyəti işləmir və belə olanda bütün damarların işləməsi üçün zəli qoydurmaq lazımdır.

Zəli qan sorduqdan sonra öz çəkisini 10 defeye kimi artırır. Zəlinin fabrik şəraitində yetişdirilməsi. Fabrik şəraitində yetişdirilən zəlilər yalnız bir dəfə

qidalandırılır. 6-8 ay ərzində zəlilər ac qala bilər.

Zəlinin növləri- Azərbaycanda zəlinin 17 növü var. Daha çox “Hirudo-orientas” növündən istifadə edirlər. Bu növ zəli daha yaxşı effektivliyə sahibdir. Zəli əsasən şirin su hövzələrində yaşayır. Dünyada zəlinin 500-ə yaxın növü vardır.

Zəlinin ifraz etdiyi maddələr-zəlinin ağız suyunda qanlaxtalanmasını azaldan maddələr, yaranmış laxta qanı əridən, bakteriaları məhv edən, qan təzyiqini tənzimləyən, əzələ yumuşaldıcı kimi maddələr vardır. Zəlinin ifraz etdiyi maddələr antioksidant, antibakterial, antidepressant xüsusiyyətlər malikdir. Buna görə zəli ilə müalicə olunan insanalarda infeksiyalar qarşısını müqavimə güclü olur.

Zəlinin ifraz etdiyi maddələr: hirudin, hialuronidaza, destablaza, egelin, bdelin və s. 100-ə yaxın bioloji aktiv maddələr ifraz edir. Gialuronidaza- gialuron turşusunu parçalayan fermentdir.

Zəli dərinə dələnək hialuronidazanı ifraz edir ki, dərinə rahat dəlib qanı sovura bilsin.

Zəlinin ağız suyunda olan hirudin qanın laxtalanmasının və trombların əmələ gəlməsinin qarşısını alır.

Zəli ilə müalicə hər hansı bir xəstəliyə deyil bütün orqanizmə müsbət təsir göstərir (yuxu, iştahı, immuniteti, maddələr mübadiləsini yaxşılaşdırır). 6 ay ac qalan zəli 40 dəq-1.5 saat ərzində qan sora bilər.

Zəlinin faydaları:

Zəli ilə müalicə bəzi xəstəliklər zamanı hətta ənənəvi təbabətdən daha yaxşı nəticə verir.

- * Zəlilər xüsusi maddə hirudin istehsal edir.
- * Bir insanın cildinə yapışan zəlilər hirudini qana buraxır.
- * Hirudin qan laxtalanmasına kömək edən bir fermentdir.
- * Yən zəliləri sayəsində damardak kiçik trombların yaranmasının qarşısını alır.
- * Zəlidə destablaz ferment var ki, bu da qandakı xolesterinin (qan yağlanmasının) miqdarını azaldır.
- * Lipolitik fermentlər qandakı yağları azaldır.
- * Zəlidə hialuronidaza fermenti bərkləşmiş toxumalarda mübadilənə yaxşılaşdırır.
- * Prosedur xüsusi təlim keçmiş həkim vasitəsilə həyata keçirilir

Zəlinin ağız suyunda 105-ə qədər ferment var və bundan yalnız biri - heparin qan laxtalanmasının qarşısını alır. Həkimlər infarkt keçirmiş və ya üzərində ürək əməliyyatı aparılan xəstəyə həyatının sonuna qədər aspirin içməyi məsləhət görürlər, ondan qat-qat faydalı olan zəli ilə müalicə isə yaddan çıxır. Başqa bir ferment – destablaza, göz qıdalanmasını yaxşılaşdırır, kataraktın (mirvari suyu) qarşısını alır, qlaukoma (qara su) xəstəliyinin inkişafını ləngidir.

Zəli ilə müalicənin tətbiq olunduğu xəstəliklər

- * Miokard infarktından qoruyur

- * Damarlarda elastiklik yaradır
- * Tromblaşmanın qarşısını alır
- * Böyrəklərə xeyirlidir
- * Varikoza yaxşı təsir edir
- * Qaraciyərə toksikozunu aradan götürür
- * Dəriyə yaxşı təsir göstərir.
- * Beyin qan dövrənini yaxşılaşdırır
- * Ölmüş sinir hüceyrələrini bərpa edir
- * Miqrenə xeyirlidir
- * Yüksək təzyiqli nizamlayır
- * Ürək-damar xəstəliklərinə faydalıdır

Zəlinin ağız suyundakı fermentlər antioksidantlardır, buna görə də şiş xəstəliyinin qarşısını almaq və əmələ gələn şişləri müalicə etmək üçün ondan mütləq istifadə olunmalıdır. Zəli ilə müalicə olunanlar infarkt və insult xəstəliyinə tutulmurlar.

Zəlinin tətbiq nöqtələri:

Zəli qoyulması Alsheymer, skleroz kimi xəstəliklərin, həmçinin beyin damarlarının spazminin qarşısını alır, beyin qan dövrənini yaxşılaşdırır, hafizəni və diqqəti itiləşdirir, xüsusən boyun osteoxondrozu, ümumiyyətlə, onurğa sütununun bütün hissələrinin osteoxondrozunda onun qədər yaxşı təsir edən ikinci vasitə yoxdur. Zobun istər düyünlü, istərsə də diffuz, yəni yayılmış formalarının müalicəsində zəli müalicəsi çox yaxşı təsir göstərir, düyün ətraflarına qoyulmuş zəli az bir zamanda şişin kiçilməsinə səbəb olur. Həmin müalicə formasından istifadə edənlərin qanı normadan artıq laxtalanmır, tromblaşmır və ürəyin işemik xəstəlikləri - miokard infarktı, stenokardiya, və ateroskleroz baş vermir.

Zəli prosedurası zamanı lazım olan vasitələr

Steril mühit, dəri üçün lazımi antiseptik, distillə su, pambıq, bint, steril yara yapışqanı.

Zəlinin ağız suyundakı maddələr orqanizmdə təbii ağrıkəsicilərin istehsalını artırır və həmin maddələr ağrıkəsici gücünə görə morfindən 200 dəfə üstündür. Uzun müddət üzücü ağrılardan əziyyət çəkənlər üçün zəli xüsusilə faydalıdır. Prostat vəz xəstəliklərinin müalicəsində vəzin qanla daha yaxşı təchiz olunması üçün istifadə olunan preparatlardan zəli daha yaxşıdır. Zəli prostat vəzin qanla təchizatını yaxşılaşdırır, kalsinatların əriməsinə səbəb olur, immun sistemi gücləndirdiyindən orqanizm özü iltihabi xəstəlikləri müalicə edir.

Revmatizm və revmatoid poliartrit kimi iltihabi oynaq xəstəliklərinin müalicəsində də zəli həm ağrıları, həm də oynaqda olan şişkinliyi sürətlə azaldır. Babasil damarlarda durğunluq nəticəsində əmələ gəldiyinə görə zəli düyünlərin üstünə qoyulur və dərhal da səmərəli nəticə verir".

ƏDƏBİYYAT

1. Басков И.П., Завьялова Л.Л. Ингибиторы протелитических ферментов-медицинские пиявки. Биохимия, 2001, т.66. Вып.7. с.869-883
2. Дедов И.И., Шестокова М.В., Максимова М.А. Федеральная целевая программа «Сахарный диабет» М., 2002
3. Каменев О.Ю. Барановский А.Ю. Лечение пиявками-теория и практика гирудотерапии-СПб:Весь,2010.-302 с.-ISBN 978-5-9573-0790-7
4. Каменев Ю.Я., Каменев О.Ю. Вам поможет пиявка: Практическое Руководство по гирудотерапии. СПб:ЗАО «ВЕСЬ», 2000. -253 с.

5. Костикова Л.И. Гирудотерапия. Лечение сложных и хронических изапущенных заболеваний. Феникс. 2014. ISBN 978-222-21757
6. Басков И.П., Завьялова Л.Л. Ингибиторы протелитических ферментов-медицинские пиявки. Биохимия, 2001, т.66. Вып. 7. с.869-883
7. Дедов И.И., Шестокова М.В., Максимова М.А., Федеральная целевая программа «Сахарный диабет» М., 2002
8. Каменев О.Ю. Барановский А.Ю. Лечение пиявками-теория и практика гирудотерапии-СПБ: Весь, 2010. -302 с.-ISBN 978-5-9573-0790-7
9. Каменев Ю.Я., Каменев О.Ю. Вам поможет пиявка: Практическое Руководство по гирудотерапии. СПб:ЗАО «ВЕСЬ», 2000. -253 с.
10. Костикова Л.И. Гирудотерапия. Лечение сложных и хронических изапущенных заболеваний. Феникс. 2014. ISBN 978-222-21757
11. Басков И.П.,Завьялова Л.Л. Ингибиторы протелитических ферментов-медицинские пиявки. Биохимия, 2001,т.66.Вып.7. с.869-883
12. Дедов И.И., Шестокова М.В., Максимова М.А., Федеральная целевая программа «Сахарный диабет» М., 2002
13. Каменев О.Ю. Барановский А.Ю. Лечение пиявками-теория и практика гирудотерапии-СПБ: Весь, 2010. -302 с.-ISBN 978-5-9573-0790-7
14. Каменев Ю.Я., Каменев О.Ю. Вам поможет пиявка: Практическое Руководство по гирудотерапии. СПб:ЗАО «ВЕСЬ», 2000.-253 с.
15. Костикова Л.И. Гирудотерапия. Лечение сложных и хронических изапущенных заболеваний. Феникс. 2014. ISBN 978-222-21757-3
16. Миткова В.В. Клиническое руководство по ультразвуковой диагностики. М., «Видар». 1997

SUMMARY

Elmar Rzayev

CLINICAL EFFECTIVENESS OF HYRUDOTHERAPYY

Gentle treatment of leprosy has been known to humans since ancient times. For example, the use of leech paintings can be found in the ancient Greek pyramids. Ancient Greek and ancient Roman lojmans, such as Hippocrates and Galen, described leprosy treatment in their writings.

Ibn Sina, one of the most prominent physicians of his time, wrote about hirudotherapy.

Literally translated from Latin, hirudotherapy means "treatment with leech", "hiruda" - leech, "therapy means treatment."

Key words: *leech, thrombus, desteblyase*

РЕЗЮМЕ

Эльмар Рзаев

КЛИНИЧЕСКАЯ ЭФФЕКТИВНОСТЬ ГИРУДОТЕРАПИИ

Щадящее лечение проказы известно человечеству с древних времен. Например, использование росписи пиявками можно найти в древнегреческих пирамидах. Древнегреческие и древнеримские ложманы, такие как Гиппократ и Гален, описывали лечение проказы в своих трудах.

Ибн Сина, один из самых выдающихся врачей своего времени, писал о гирудотерапии.

В дословном переводе с латыни гирудотерапия означает «лечение проказы», «хируда» - пиявка, «терапия означает лечение».

Ключевые слова: *пиявка, тромб, дестеблаза*

ÇÖPÇÜLÜYÜN TİBBİ VƏ TEXNİKİ MAHIYYƏTİ

Məqalədə qədim Şərq təbabəti elementi olan çöpüfurmə üsulunun tibbi mahiyyətindən və icra texnikasından söhbət açılaraq, onun öz dövrü üçün zəruri və mütləq olması əsaslandırılır.

Üsula şamil edilən bəzi mübahisəli və məntiqsiz fikirlər əsaslı dəillərlə təkzib edilməklə, onun əsas mahiyyəti açıqlanır. Aydın olur ki, çöpqalma, heç də, bəzi mənbələrdə təsvir edildiyi kimi, aşağı tənəffüs və həzm yollarının, eləcə də Evstax borusunun deyil, əsasən yuxarı tənəffüs yollarının, yəni burun-udlağın yad cismi kimi başa düşülməlidir. Belə ki, əlaltında olan kiçik ölçülü əşya və hissələrinin (muncuq, tum, dənə, lobya, metal pul, qol saati hissələri və s.) körpənin oyuncağına çevrilərək, təsadüfən ya qəsdən burun boşluğuna itələnməsi, yaxud ağızda gəzdirilərək qəfləti hiçqırma, əsnəmə, udqunma, ağlama, gülmə və s. səbəblərdən burun-udlağa sıçrayaraq, selikli qişaya yapışması ya, sancılması nəticəsində yad cismə çevrilir və xarakterik əlamətlər kompleksi ilə müşayiət edilir.

Yaşlılar müxtəlif reflektoru yollarla onu xaric edə bildiyindən, onlarda çöpqalma hadisəsi nadir təsadüf olunur.

Qırtlağı yuxarı qaldırmaqla aşağı tənəffüs yolu girəcəyinin bağlanması üzündən boğulma hiss edən uşağın ağzını açması anında burun girəcə-yindən yüksək təzyiqlə hava üfürülməsi ilə icra edilən çöpüfurmə əməliyyatı texniki cəhətdən mükəmməl və ağlabatandır. Lakin, bütün bunlara baxmayaraq, elm və texnikanın müasir inkişafı dövründə üsulun öz əhəmiyyətini itirməsi və qəbuledilməzliyi ehtiraf edilir.

Müasir dövrdə ənənəvi tibb adlandırılan xalq təbabəti elementləri qədim şərq aləmində olduqca geniş yayılmışdı. Sınıqçılıq, qanburaxma, küpəsalma, iynəbatırma, dağlama və s. bu kimi əməliyyatlar arasında çöpçülük daha geniş miqyasda yayılmışdır. Lakin onun mahiyyətinin, əhəmiyyətinin və texnikasının tam açılmaması, bu xalq təbabəti üsulu haqda olduqca müxtəlif və təzadlı fikirlər yaranmasına səbəb olur.

Əvvəla, mövcud mənbələrdə “çöp” və “çöpqalma” terminləri müxtəlif cür qiymətləndirilir. Belə ki, həkim H.Bağirovun fikrincə həqiqi çöpqalma sümük, ağac, şüşə, plastik əşya qırıqları, metal pul, çəyirdək və s. xarakterli yad cisimlərin burunla bərabər, qulaq, boğazda, o cümlədən udlaq, qırtlaq, nəfəs borusu, bronx və s. boşluqlarda ilişib qalması kimi təsvir olunur. Onun klinikasını təsvir edərkən isə ən çox yevstaxit, tubootit, tubo-yevstaxit kimi mürəkkəb xəstəlik əlamətlərindən bəhs edilir (6;11).

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində isə “çöpçülük keçmişdə uşağın bo-ğazından çöp çıxaran ara həkimi peşəsi” kimi qiymətləndirilir (2).

Çöpçülərin fəaliyyəti üzərində apardığımız uzunmüddətli məqsədli müşahidələrimiz isə göstərir ki, çöpqalma müxtəlif xarakterli, tərkibli və təyinatlı yad cisimlərin ancaq azyaşlı uşaqların yuxarı tənəffüs yollarının (burun, udlağın burun hissəsi, xoana və s) selikli qişasındakı qırıq və şırımlar arasında ilişib qalması kimi başa düşülməlidir. Bu yad cisimlər diqqətsizlik üzündən uşağın oyuncağına çevrilmiş muncuq, düymə, metal pul və sairənin təsadüfən, ya bilərəkdən burun boşluğuna itələnməsi, yaxud ağızda gəzdirdiyi həmin əşyaların və ya bərk qida kütlələrinin danışıq, ağlama, gülmə, qəfləti əsnəmə nəticəsində yuxarıya (burunudlağa) tərəf sıçraması üzündən “çöpə” çevrilir. Nadir də olsa, yumşaq damağın olmaması, yaxud paresi çöpqalmaya səbəb olan amillərdəndir.(1)

Əvvəldə sadaladığımız aşağı tənəffüs yollarına düşmüş yad cisimlər, adətən boğulma, fasiləsiz öskürək, tənəffüsəlik kimi kəskin klinik əlamətlərlə müşayiət edildiyi üçün təcili həkim yardımına ehtiyac doğurur. (3;5;8;15) Hətta, məhkəmə-tibb təcrübəsində sənlikdə şərxiş halda deyib-gülərək yemək zamanı böyük qida tikəsinin, eləcə də həyətdəki hovuzda əylənərək, yaxında üzən balığı ağız

ilə tutmaq istərkən, onun qırtlaq girəcəyinə tıxanması nəticəsində ani ölüm halları təsadüf edilmişdir. Bu patologiyaların çöpçülük fəaliyyəti ilə heç bir əlaqəsi yoxdur.

Yaşlılar tənəffüs yollarına düşmüş yad cisimləri dərinə öskürmə, hayxırma, finxırma, barmaqla qurdalama yolu ilə xaric edə bildikləri üçün, onlarda çöpçülük halı, demək olar ki, təsadüf edilmir.(1) Çox nadir halda, onlarda iti, deşici əşyaların sancılıb qalması mümkündür.(4;10) Klinik təcrübədə çeşmədə su içən yaşlı oğlanın udla-ğına yapışmış və ağızdan mütəmadi qanaxmaya səbəb olan canlı yad cismin--zəlinin təxminən 1 aydan sonra aşkarlanması hadisəsi də qeyd edilir (9).

Azyaşlılarda isə, böyüklərdə qeyd etdiyimiz müdafiə reaksiyaları-tənəffüs yollarını sərbəst təmizləmək qabiliyyəti təkmilləşmədiyindən, selikli qişaya yapışmış qalan yad cisimlər ətrafında selik və s. möhtəviyyat toplandığı üçün, onun ətrafı şişir, iltihablaşır və çöpçülük üçün xarakterik olan əlamətlər toplusu yaranır (4;7).

Belə uşaqlar, adətən əl barmaqlarının arxası ilə burnun həmin tərəfini sürtür, sıxır. Yad cisim ətrafında infiltrat artdıqca narahatlıq, yuxusuzluq, kefsizlik, burundan ifrazat axması, hərəkətin yüksəlməsi ilə bərabər, sifəti xüsusi forma alır. Uşağın gözləri “çuxura düşür”, üz cizgiləri itiləşir, burun pəreləri qızarıq, şişir, ağız açıq qalır, ağızdan iy gəlir (1;6). Bu əlamətlər adi zökəm kimi qiymətləndirilərək, lazımı tədbirlər görülmədikdə, tez-tez asqırma, öskürmə, mədə bulanması, arabis qusma, heç bir müalicəyə tabe olmayan ishal və arıqlama meydana çıxır.

Yad cisim Yevstax borusunun udlaq dəliyi girəcəyində yerləşdikdə, qulağa vuran ağrı, gurultu, eşitmə zəifliyi, çənə hərəkətinin ağırlı olması və s. xarakterik əlamətlər yaranır (6). Məhz bu üzücü əlamətlər əvvəllər valideynləri uşaqlarını çöpçüyə göstərməyə məcbur edirdi.

Xüsusi maraqla, əsl çöpçünün apardığı əməliyyatlar üzərindəki müşahidələrimiz göstərir ki, onlar bu əməliyyatı, heç də, “körtəbi, necə gəldi” aparmır. Eləcə də mənbələrdə yazıldığı kimi “burnun birini tutur, o birindən üfürür, gurultu səsi gəlir, Yevstax açılır və çöpçü əvvəldən ovcunda, ya ağızda gizlətdiyi yad cismi göstərir”-kəlmələri (6) heç də, ağlabatan deyil. Çünki, həmin üsulla əməliyyat zamanı, yüksək təzyiqlə üfürülən yad cisim ya uşağın yemək borusuna, ya da ağlayan uşağın qırtlaq girəcəyi açıq olduğu üçün, aşağı tənəffüs yollarına düşməsi qaçılmazdır ki, bu da daha ağır fəsadlara səbəb ola bilər (3; 5).

Təcrübəli çöpçülər bu əməliyyatı olduqca fizioloji texnika ilə icra edirlər: bir əli ilə, qucağında oturduğu uşağın alından tutmaqla başını hərəkətsiz saxlayır. Sərbəst əlin I və V barmaqları ilə qalxanabənzər qığırdaq vasitəsilə qırtlağı yuxarı qaldıraraq, qırtlaq girəcəyini qapayır. Həmin əlin II barmağı ilə uşağın, özündən uzaqda olan burun qanadını sıxaraq, burun keçəcəyini bağlamağa cəhd edir və özünə yaxın sərbəst burun girəcəyindən yüksək təzyiqlə hava üfürür. Bu zaman hava boğulma hiss edən uşağın açıq qalan ağızdan xaric olur. Çətinliklə keçən hava axını birdən gur səslə açılsa, özü ilə bərabər yad cismi də ağızdan xaric edir. Bacarıqlı çöpçülər əllərini elə tutur ki, hətta xaric olan yad cisim bilavasitə onun ovcuna düşür (1).

Əgər yol açıq olarsa və göstərilən əlamətlər baş verməzsə, uşaq qucaqda əks tərəfə keçirilərək, eyni üsulla əks tərəfin burun keçəcəyinə də üfürülür. Hər 2 cəhd mənfəətli nəticələndiyi halda, hətta “mənlilik deyil, çöp yoxdur, həkimə aparın”-etirafının da şahidi olmuşuq.

Yad cismin hər hansı burun keçəcəyində olduğu dəqiq müəyyənləşdirildikdə isə, burun deşiyini qapamadan, sadəcə, əks tərəfdən üfürməklə, onun yerləşdiyi burun keçəcəyindən xaric edilməsi də mümkündür.

Yad cismin əvvəlcədən “ovuc ya ağızda gizlədilməsi” fərziyyəsi isə tamamilə əsassızdır. Çünki, əvvəla, valideynlərin gözlənilən yad cisim haqda təxmini təsəvvürləri olur. İkincisi isə, yad cisim elə üfunətli ifrazatla bulaşmış olur ki, onu nəinki, əldə saxlamaq, heç ona baxmaq da arzuolunan deyil.

Əməliyyatın düzgün, müvəffəqiyyətlə icra olunmasının göstəricisi isə, neçə müddədir narahat, yuxusuz əziyyət çəkən uşağın əməliyyatdan bir az sonra sakitləşməsi, tənəffüsün bərpa olunması və dərin yuxuya getməsidir. Ayıldıqdan sonra isə, iltihab ocağı aradan qaldırıldığına görə, qısa müddətə bütün əlamətlərin, o cümlədən burundan ifrazat və ishalın öz-özünə yox olması müşahidə edilir (1).

Qeyd edirəm ki, təcrübədə gecə növbələri vaxtı valideynlərin ısrarlı təkidilə, şəxsi müşahidələrimlə mexanizmini tam mənimsədiyim “çöpçülük” üsulundan istifadə edərək, bir neçə

dəfə, uşaqların burun boşluğu və burun-udlağına təzəcə düşmüş, günəbaxan tumu, muncuq və qol saatının kiçik metal çarxını xaric etməyə nail olmuşuq.

Bütün bu müzakirələrdən məqsəd, heç də, çöpçülüüyü təbliğ etmək deyil, mütərəqqi bir şərq xalq təbabəti elementi kimi, onun öz dövrü üçün əhəmiyyətini, əsas mahiyyətini və texnikasını açıqlayıb, üsul haqda yanlış, mürtəce və təzadlı fikirləri inkar etməkdir.

Bir mənbədə (3) deyildiyi kimi “çöpçülüüyün mahiyyəti açıqlanmayınca heç kəsi - nə inanan, nə də inanmayanları qınamaq olmaz... Hər halda, bunu edirlərsə, təqdirə layiqdir. Amma, zərərli cəhətləri də yox deyil”.

Etiraf edilməlidir ki, havanın bilavasitə ağızdan buruna üfürülməsi pro-sesi özü qeyri-gigiyenikdir, həm xəstənin, həm də həkimi yeni infeksiyalara yoluxma təhlükəsi həmişə gözlənilir. Üsul səriştəsiz adam tərəfindən, texnikasına düzgün əməl edilmədikdə yad cismin aşağı tənəffüs yollarına düşərək boğulma, pnevmoniya, ağ ciyərlərin atelektazi və s. daha ağır fəsadlarla nəticələnməsi qaçılmazdır.

Müasir elm və texnika əsrində, təbabətdə saysız müxtəlif incə, dəqiq endoskopiya cihazlarının, aseptika vasitələrinin, antiseptika və gigiyena üsullarının mövcud olduğu dövrdə ara həkimliyinin öz-özünə aradan çıxması təbii və zəruri haldır. Tibb elminin müasir imkanları qarşısında başqa ara həkimlərinə, o cümlədən çöpçülərin köməyinə ümid bağlamaq bağışlanmaz haldır və bu cür fəaliyyətlə məşğul olmaq da hüquqi cəhətdən qanunsuz sayılır.

Deyənləri yekunlaşdıraraq, aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

■ Çöp, əsasən azyaşlıların yuxarı tənəffüs yollarındakı qırıq, şırım və çuxurların selikli qişasına yapışib qalan kiçik ölçülü müxtəlif yad cisimlərdir;

■ Çöpqalma azyaşlıların oyuncağa çevirdikləri müxtəlif yad cisimləri təsadüfən burun boşluğuna itələməsi, yaxud ağızda saxlanılan yad cisim və ya bərk qida tikələrinin danışıq, gülüş, qəfləti çəçimə, əsnəmə və s. tənəffüs aktları zamanı burun-udlağa sıçraması nəticəsində yaranır;

■ Yad cisim ətrafına toplanmış möhtəviyyətin infeksiyalaşması müx-təlif yerli və ümumi iltihab əlamətləri ilə müşaiət edilir.

■ Çöpçüər yüksək hava təkanı ilə üfürməklə yad cismin ağızdan, yaxud əks tərəfin burun deşiyindən xaric edilməsi ilə məşğul olan və həliyədə öz-özünə aradan çıxan qədim şərq xalq təbabəti nü-mayəndələridir;

■ Çöpüförmə qaydalarına düzgün əməl edilmədikdə, yad cismin aşağı tənəffüs yollarına düşməsi ağır fəsadlara səbəb ola bilər;

■ Həliyədə tənəffüs yolları yad cisimlərinin asanlıqla və fəsadsız çıxarılması üçün çoxlu endoskopik cihazlar və üsullar mövcuddur.

ƏDƏBİYYAT

1. Adil Məmmədov. Çöp burun-udlağın yad cismidir. Elm və həyat, 1991,-N:9-10:s-25-27
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Bakı: Elm, 1987 s.452
3. Akçal Y. Kahraman C., Dural K. Pediatrik yaş qrupunda ezöfaqus yabancısı cisimləri.-Pediatrik Cərrahi Dərgisi.-1990;-4 (2):53-6
4. Al-Qudah A. Daradkeh S., Abu-Khalaf M. Esophageal foreign bodies. Eur. Y. Cardiothorac Surg.-1998.-13 (5); 494-8
5. Burak Suvak, Yavuz Beyzit. et all. Ezofaqusda yabancısı cisim saptanan olgularımızın retrospektiv analizi.-Ankara.-Yeni Tıp Dərgisi.-2011.-9. 161
6. Hüseynağa Bağirov. Çöpçülük həqiqətdirmi. Elm və həyat.-1990.-N:6.-9.22-29
7. Hüseynov C.H; Hüseymalıyev A.H; Məmmədov A.Q; Dünyamalıyev Q.Y; Yusifzadə K.R. Tənəffüs və həzm yollarında rast gəlinən yad cisim hadisələrinin retrospektiv təhlili. Sağlamlıq.-2016.-N:6.-9. 36-40
8. Lin H.H., Lee S.C et all. Emergenci endoskopik management dietari foreign bodies in the esophagusof. Am. J. Emerg. Med. 2007; 25 (6): 662-5

9. Novruzov F.N Məmmədov A.Q. Burun-udlağın canlı yad cismi təsadü-fü. Sağlamlıq.-2002.-N:4;- 9. 53-54
10. Soprano İV; Mandl KD. Four strategies for the management of esophageal coins in children. *Pediatric s.* 2000; 105 (1) ; 105 (1); 15 11. Преображенский Б.С и др. Болезни уха, носа и горла. М.: -“Медицина”-1968. с.73; 231-233; 388-400; 475-478...

РЕЗЮМЕ

Адил Мамедов

МЕДИЦИНСКАЯ И ТЕХНИЧЕСКАЯ СУЩНОСТЬ НАРОДНО-МЕДИЦИНСКОЙ ПРОФЕССИИ. «ЧЁПЧИ»

В статье объясняется значение терминов «чѐп» и чѐпчи, который по тирецки означает «мусор», то есть инородное тело и специалист занимающийся выдуванием чѐпа через нос под сильной струей воздуха .

Утверждая, что чѐп является инородным телом верхних дыхательных путей – носоглотки, игнорируется мнение некоторых авторов, которые считают, что чѐп, это патология нижних дыхательных и пищеварительных путей, в том числе евстахиевой трубы.

В виде чѐпа, обычно встречаются бусы, фасол, горох, косточки ягод, монеты, запчасти ручных часов, твердые кусочки пищи которых, дети сами суют в нос или случайно выбрасываются изо рта в носоглотку при поперхивании, икании, зевании, плаче, смехе и других актах. Из-за возможности самостоятельного удаления чѐпа, путем разных рефлекторных актов и механическими способами у взрослых, застревание чѐпа считается патологией детского возраста.

Закрытием входа гортани, поднятием его вверх перед выдуванием, предупреждается опасность попадания инородного тела в трахею.

Несмотря на всё это, при современном уровне развития науки и техники, данная народно-медицинская профессия потеряла своё значение и считается неприемлимым в практике.

Статья достаточно оснащена соответствующим литературным материалом, опубликованными на Азербайджанском, Турецком, Английском и Русском языках.

ZÜLFİYYƏ SEYİDZADƏ
zulfiyyaseyidzada@gmail.com
Naxçıvan Dövlət Universiteti

ALTERNATİV TİBB METODU: HOMEOPATIYA

Alternativ tibb günümüzdə inkişaf etməkdə olan metodlardan biridir. Hal-hazırda ən çox müiraciət edilən metodları: fitoterapiya, homeopatiya, hirudoterapiya, mezoterapiya və s.

Homeopatiya (yunan sözü olan homioios-oxşar,pathos-xəstəlik)-200 ildən bəri elmə məlum olan müalicə metodudur. Bu metodun effektiv təsiri olduğundan qısa zaman ərzində dünya ölkələri arasında geniş miqyasda yer tutmuşdur. Homeopatiyada istifadə olunan dərman preparatlarına homeopatik preparatlar adı verilmişdir. Homeopatik preparatlar sadəcə təbii xammaldan hazırlanır. Məhz buna görə də bu vasitələrə olan tələbat günü-gündən artır. Homeopatik preparatların üstün cəhədləri odur ki, təhlükəsiz və zərərsiz dərman vasitələri ilə xəstə orqanizmi müalicə edir. Homeopatiyanın inkişaf tarixi çox qədimə dayanır.Homeopatiya haqqında tibb elminin əsasını qoyan Hippokrat bu sözləri qeyd etmişdir : "Eyni bir xəstənin müalicə edilməsi üçün ,çox hissəsi bu xəstəliklə oxşar olan,digər hissəis isə ona zidd olan çoxlu dərman vasitələri istifadə edilə bilər".

Homeopatiyanın banisi kimi alman həkimi professor Samuil Hanemana qeyd edilir. Homeopatiyanın əsas inkişaf dövrü məhz professor Samuil Hanemananın dövrünə rast gəlir. Professor ilk olaraq homeopatiyanın əsas prinsiplərini formalaşdırmış,dərman preparatlarının kitabçasını "Materia Medica", bu metodun inkişafı üçün olan nəzəriyyələr və s. tərtib etmişdir. S.Hanemana öz məqaləsində homeopatiyanın doğru tərifini vermişdir. "Hər bir dərman vasitəsi insan bədənində onun öz xəstəliyinin məlum növünü törədir ki,bu da dərman nə qədər güclü olarsa,bir o qədər aşkar şəkildə təzahür edir. xəstəliyi.ona digərinin qoşulması vasitəsilə sağaldan təbiəti təqlid etmək lazımdır və sağala bilən xəstəliyə digər daha oxşar süni xəstəlik törədə bilən dərman maddəsini tətbiq etmək lazımdır və birinci xəstəlik sağalacaq"Bu prinsipə əsasən homeopatiyanın əsas prinsipi müəyyən olundu "Similia similibus curantur".

S.Hanemanın əsas işlərinin məşhurlaşması onun tələbələrinin səyi nəticəsində sadəcə Avropada yox, Amerika, Asiya, Avstraliya və Afrika qitələrində yayılmışdır.

Açar sözlər: homeopatiya, oxşar, xəstəlik, müalicə, simptom

Homeopatiya nədir?

Homeopatiya, oxşarlar qanununun tətbiqi ilə xəstəliklərin sağalması deməkdir, yəni "oxşarı oxşarla müalicə". Bu o deməkdir ki, sağaldıcı agentin (dərmanın) tanınan və xarakterik simptomlar toplusu olan "simptom şəkli" xəstənin xəstəliyinin "simptom şəkli" ilə uyğun olmalıdır.

Baxmayaraq ki, bu prinsip çox uzun müddətdir məlumdur və vaxtaşırı tətbiq edilir, homeopatiyanı tibb praktikasının tanınmış bir forması kimi açıq şəkildə əsaslandırın təxminən iki yüz əlli il əvvəl Almaniyada anadan olmuş Samuel Hahnemann olmuşdur. O dövrdə köhnə dünyagörüşü indi "maarifçilik dövrü" adlandırılan yeni dalğa ilə inqilab edirdi. İcma və bir çoxları xurafatlara əsaslanan ənənəvi inanclar getdikcə daha çox empirik araşdırmalara məruz qalırdı və Hahnemann köhnə "oxşar oxşarla müalicə olunsun" anlayışına gətirdiyi nəticələrə əsaslanan təcrübə və nəzəriyyə idi.

Bu, yeni müalicə formalarının axtarıldığı günümüzdə xüsusi aktualıq kəsb edir, çünki biz tibbi prosedurların nəticələrini kəsmə, yandırma, dərmanlama və aşılama kimi müdaxilə yanaşmaları ilə şübhə altına alırıq. Bu üsulların xroniki xəstəlikdə sağlamlıqda uzunmüddətli yaxşılaşmalar gətirmədiyini görünür, baxmayaraq ki, onlar qısa müddətdə şübhəsiz xidmət edir. Həkimin yolunda getdikcə daha çox maraqlanan insanlar, insani tibb sisteminin empirik metodologiyaya əsaslanan elmin açıq-aydın faydalı atributları ilə - təcrübə, müşahidə, nəzəriyyə və nəzərdən keçirmə ilə inteqrasiya oluna biləcəyi yollar tapmağa çalışırlar.

Sağalma necə baş verir?

Sağalma tamamilə təbii şəkildə baş verir, çünki həyat öz bütövlüyünü qorumaq, özünü müalicə etmək və bərpa etmək impulsuna malikdir. Həyata hər hansı bir mənfi təsir, bu təsirin qarşısını almaq, tarazlığı qorumaq və sağlamlığı bərpa etmək - cəhənnəmi cənnətə çevirmək üçün hazırlanmış bir cavabla qarşılanacaqdır. Mənfi təsirlərə qarşı bu əks təsirlər simptomlar kimi ifadə edilir. Bunlar bizim ən yaxşı müdafiəmiz, ən yaxşı söylərimizdir. Müdaxilə axtarmaqdansa, onlarla getməyimiz daha məntiqlidir.. Müdaxilə, simptomların ifadə edilməsinə mane olan, lakin səbəblərlə məşğul olmayan hər hansı bir hərəkətdir.

Homeopatiya təkcə fiziki deyil, həm də psixi və emosional simptomları nəzərə alan vahid müalicə üsuludur. Homeopatlar xəstəlikləri "bütöv şəkildə" anlamağa çalışırlar. Əgər tarazlığı bərpa etmək və sağlam qalmaq qabiliyyətimizi itirsək, bütün varlığımız inkişaf edən simptomlarla cavab verir. Müalicəvi agentin simptomları bizim xəstəli simptomları ilə üst-üstə düşdüündə, bu, bizim yenidən tarazlıq qabiliyyətimizi böyük dərəcədə stimullaşdırır, simptomları "təmizləmək" və sağlamlığa qayıtmaq işini görməyə kömək edir. Simptomların əsl həyat qoruyucu funksiyası budur ki, maneəsiz olduqda xəstəliyin aradan qaldırılması üçün vasitədir. Bu prinsip gündəlik psixologiya sahəsində başa düşülür. Biz bilirik ki, kədər (daxili narahatlıq) gözyaşları (zahiri ifadə—simptomlar) ilə yüngülləşir, bu kədər keçmişdə xroniki düşüncələr kimi özünü göstərmir və ya anoreksiya, gizli zəiflik və ya MS-ə çevrilir; qəzəb ifadə olunduqda iyələnir, nifrətə çevrilir, ürək xəstəliyinə və ya xərçəngə çevrilir.

Kəskin xəstəliklər homeopatik vasitələrlə ən asanlıqla müalicə olunur, çünki oxşar müalicə agentinə dinamik reaksiyamız sayəsində simptomların ilkin intensivləşməsi xəstəliyin tam aradan qaldırılması ilə sürətlə davam edir. Məsələn, sinə sıxıntısı, aralıqlı ah, hıçqırıq və kəskin mədə ağrısı ilə müşayiət olunan son kədər güclü İqnatiya verildikdən sonra sağalır, çünki simptomların şəkilləri uyğun gəlir. Sonra, təqdim olunan simptomların qısa bir intensivləşməsindən sonra, axan göz yaşları və hıçqırıqlar, yerini sakitliyə və qəbula qaytarmağa başlayır.

Xroniki xəstəliklər həm də homeopatik müalicələrə uyğundur. Xroniki xəstəlikdə müalicə prinsipi eynidir, yəni özümüz sağalırıq. Yalnız öz-özünə şəfa meyli pozulduqda, biz xəstə vəziyyətə düşürük. Bu, adətən, irsi xəstəliyə meyllilik, keçmiş travmalar, keçmiş və indiki zəhərli yüklənmə və ya psixoloji və ekoloji stress, kənd təsərrüfatı kimyəvi maddələri və pestisidlərin istifadəsinə əsaslanan qeyri-üzvi əkinçiliklə əlaqədar zəif qidalanma nəticəsində baş verir.

Xəstəlik həm də həyatın təzahürü olmaqla, təhrif olunmuş olsa da, özünü ifadə etmək istəyən ayrı bir varlıq kimi davranır. Bunu xroniki simptomların inkişafı ilə edir. Bu simptomlar xəstəliyin birləşməsidir və bizim unikal fərdliyimizdir - onlar daxili vəziyyətimizin zahiri ifadəsidir. Kəskin xəstəliyin müalicəsində olduğu kimi, müalicə edilməli olanı göstərirlər.

Müalicəvi agentləri necə tanıyıırıq?

Maddələr ya dərmanın müalicəvi gücünə dair keçmiş təcrübədən, ya da potensial müalicəvi xüsusiyyətlərinə dair intuisiyadan seçilir. Sonra təfərrüatlar eksperimental olaraq işlənir. Homeopatlar bunu sübut adlandırırlar. Bu belə işləyir. Hər iki cinsdən ibarət sabit könüllülər qrupuna sorğu altında olan maddənin gücləndirilmiş dozası verilir. Onlar adətən həmin maddənin nə olduğunu bilmirlər. Müəyyən bir müddət ərzində (adətən təxminən iki ay) və nəzarət altında olarkən, onlar dəyişdirilmiş vəziyyətlərinin ətraflı gündəlik jurnalını aparırlar. Onlar təkcə yeni və yaxud dəyişmiş fiziki simptomları yox, həm də onların psixi və psixoloji vəziyyətini diqqətlə araşdırırlar. Bu məlumat bütün könüllülərdən toplanır və ümumiləşdirilir. Bu proses zamanı hansı simptomların daha çox, hansının orta dərəcədə və hansının daha az olduğu müəyyən edilir. Simptomların bu şəkildə təşkili şəfaverici agentini təşkil edir. Terapevtik diapazonunu nəzərə alaraq klinik sınaqla təsdiqlənir və genişləndirilir. Yazdığımız kimi, homeopatiyada müalicə və xəstəlik oxşardır. Çarə, xəstəliyin əlamətlərinin uğursuz şəkildə etməyə çalışdığı şeylərə kömək edir.

Homeopatiyanın indi iki yüz ildən çox yaşdığı üçün biz klinik şəraitdə yaxşı sınaqdan keçmiş bir çox dərmanlarla işləyirik. Beləliklə, onların müalicəvi xüsusiyyətləri və fəaliyyət dərinliyi yaxşı qurulmuşdur.

Potensiyalaşdırma nə deməkdir?

Əvvəlcə sağalmanın necə getdiyini araşdıraraq. Şəfa agentləri içimizdəki həyatı qoruyan gücdən istifadə etməklə işləyir. Bu güc görünməzdir, həqiqətən də qeyri-maddidir. Biz onun varlığını hərəkətlərinin nəticəsi ilə bilirik. Biz onun yoxluğunu, şübhəsiz ki, bilirik, çünki o zaman ölüm gəlir. Onun təsiri olmadan bədənin yalnız maddi tərkib hissələri cansız və cansız qalır. Müalicənin başlaması üçün incə, qeyri-maddi, həyatı gücləndirən bir qüvvə tətbiq olunmalı və içimizdəki həyatı qoruyan güc tərəfindən tanınmalıdır. Müalicəvi maddələrin müalicəvi xassələrini artırmaq üçün xüsusi bir şəkildə hazırlanıqda gücləndiyi deyilir.

Homeopatik müalicə vasitələri nədir və onlar necə hazırlanır?

Müalicəvi vasitələr və ya müalicə vasitələri təbii dünyadan alınır. Ən çox onlar mineral, bitki, heyvan və ya insan mənşəlidirlər. Bunlara misal ola bilər: duz (natrium xlorid), gürz mamırı (*Lycopodium clavatum*), surukuku ilanının zəhəri (*Lachesis muta*), xərçəng toxuması (*Carcinosin*). Onlar həmçinin enerji mənbələrindən, məsələn, rentgen şüaları kimi elektromaqnit mənbələrindən əldə edilə bilər. Həll olanda bu maddələr suda və spirtdə həll edilir, əgər həll olunmursa həvəngdə üyüdülmür. Əgər elektromaqnitdirsə, o zaman şüalar cəmlənir və onların təsirinin su tərəfindən "qeyd edildiyi" sudan keçməsinə icazə verilir. Sonra ardıcıl seyrəltmə və qarışdırma prosesi tətbiq olunur. Bu vasitələrlə, seyrəlticinin əsas hissəsi daxilində material azalır, eyni zamanda dərman gücü artır. Bu, minimum stimül üçün maksimum effekt əldə edir. Bu prosesə dinamizm də deyilir. Bu, gücləndirilmiş (indi güclü) dozanın dinamik (statikdən fərqli olaraq) təbiətinə aiddir. Canlı orqanizmin dinamik həyatı qoruyan funksiyası ilə rezonans doğuran vasitələrin incə, dinamikləşdirilmiş vəziyyətidir. Başqa sözlə, homeopatik təcrübə, dərmanın xəstəliyə bənzərliyinə və orqanizmin həyatı qoruyucu qüvvəsi ilə dərmanın rezonansına əsaslanır.

ƏDƏBİYYAT

1. Vəliyeva.M.N., Məhərrəmovə.S.H. Əczaçılıq homeopatiyası. Bakı: 2012
2. Vəliyeva.M.N., Məhərrəmovə.S.H. "Azərbaycanda homeopatiya xidmətinin təşkili məsələləri" Azərbaycan Əczaçılıq jurnalı, Bakı: 2002, №1, 56-58 s.
3. Dr.Konrad Werthman Isopatic/Homeopathic Materia Medica, 2005
4. Dr.Andrew Lockie The family guide to homeopathy, 1993

SUMMARY

Zulfiyya Seyidzada

ALTERNATIVE MEDICAL METHOD: HOMEOPATHY

Alternative medicine is one of the developing methods today. Currently, the most popular methods are: phytotherapy, homeopathy, hirudotherapy, mesotherapy so on.

Homeopathy (Greek word homoios-similar, pathos-disease) is a method of treatment known to science for 200 years. The drugs are made only from natural raw materials. That is why the demand for these drugs is growing day by day. The advantage of homeopathic medicines is that they treat the sick body with safe and harmless drugs. The history of homeopathy is very old. Hippocrates, the founder of the science of homeopathy, said: "Many drugs can be used to treat the same patient, many of which are similar to the disease and some of which are opposed to it." The main period of development of homeopathy coincides with the period of Professor Samuel Hanemana. compiled. In his article, S. Hanemana gave a correct definition of homeopathy: "Each drug causes a certain type of its own disease in the human body, which is as obvious as the stronger the drug. Chronic disease. it is necessary to apply a drug that can cause the disease, and the first disease will be cured"Based on this principle, the basic principle of homeopathy was defined "Similia similibus curantur"

The popularity of Hanema's major works has spread not only in Europe, but also in the Americas, Asia, Australia and Africa as a result of the efforts of her students.

Key words: homeopathy, similarity, disease, treatment, symptom

РЕЗЮМЕ

Зульфия Сеидзада

АЛЬТЕРНАТИВНЫЙ МЕДИЦИНСКИЙ МЕТОД: ГОМЕОПАТИЯ

Альтернативная медицина является одним из развивающихся методов сегодня. В настоящее время наиболее популярными методами являются: фитотерапия, гомеопатия, гирудотерапия, мезотерапия и так далее.

Гомеопатия (греч. homoios — подобный, пафос — болезнь) — метод лечения, известный науке уже 200 лет. Препараты производятся только из натурального сырья. Именно поэтому спрос на эти препараты растет день ото дня. Преимущество гомеопатических препаратов в том, что они лечат больной организм безопасными и безвредными препаратами. История гомеопатии очень древняя. Гиппократ, основатель науки гомеопатии, сказал: «Для лечения одного и того же больного можно использовать множество лекарств, многие из которых сходны с болезнью, а некоторые противостоят ей». Основной период развития гомеопатии совпадает с периодом деятельности профессора Самуэля Ханемана. скомпилировано. В своей статье С. Ханемана дал правильное определение гомеопатии: «Каждое лекарство вызывает в организме человека определенный вид своего заболевания, которое тем очевиднее, чем сильнее лекарство. Хроническое заболевание, которые могут вызвать болезнь, и первая болезнь будет излечена». На основе этого принципа был определен основной принцип гомеопатии «Similia similibus curantur».

The popularity of Hanema's major works has spread not only in Europe, but also in the Americas, Asia, Australia and Africa as a result of the efforts of her students.

Ключевые слова: гомеопатия, подобие, болезнь, лечение, симптом

ЛЯМАН КЕРИМОВА

l.ibrahimova78@gmail.com

Нахчыванский Государственный Университет

ИГЛОУКАЛЫВАНИЕ ПРИ ОСТЕОХОНДРОЗЕ

В основу акупунктуры положены древнекитайские взгляды на устройство мира. Сегодня ученые выдвигают ряд теорий, объясняющих эффективность методики с точки зрения официальной медицины. Впрочем, научное сообщество не обходится без скептиков, полагающих, что действие акупунктуры связано лишь с эффектом плацебо. Эта статья поможет разобраться, в чем суть китайской методики и чем на самом деле объясняется ее результативность при лечении многих заболеваний. Акупунктура (чжэнь-цзю-терапия, рефлексотерапия) появилась в Древнем Китае много сотен лет назад. Одно из самых ранних предположительных упоминаний лечебной методики датировано III в. до н. э.: возможно, именно о ней идет речь в знаменитом медицинском трактате «Хуан-ди Нэйцзин». Но наибольшее распространение чжэнь-цзю-терапия получила в начале II тысячелетия. В современных клиниках Китая приемы акупунктуры применяются по-прежнему, теперь уже наравне с методиками официальной европейской медицины. Суть рефлексотерапии заключается в воздействии на биологически активные точки. В основе лечебной практики лежит древнее восточное мировоззрение. Согласно ему, все сущее наполнено жизненной силой — Ци. Эта энергия непрерывно движется в теле человека по особым каналам — меридианам. Любой дисбаланс или застой Ци приводит к развитию болезней. Соответственно, устранение первопричины проблемы, обеспечение свободного тока жизненной силы по энергетическим каналам — важнейшая задача китайской медицины. Меридианы проецируются на поверхность тела в виде биологически активных точек (БАТ). Общее их количество не поддается подсчету, но врачи акупунктуры используют лишь самые важные. Эти точки имеют разные функции: одни из них успокаивающие, другие возбуждающие, третьи сигнальные (диагностические). Воздействуя на нужные БАТ различными приемами, специалисты по акупунктуре гармонизируют движение Ци по меридианам и избавляют пациентов от болезненных проявлений. Конечно, западная медицина не может разделить такой подход в силу его недоказательности. С этим и связаны научные споры вокруг китайской методики оздоровления, сомнения некоторых европейских ученых в ее эффективности. Официальная медицина отрицает существование энергии Ци, но при этом она не в состоянии полностью объяснить действие рефлексотерапии иными механизмами. Этим, прежде всего, и обусловлены попытки объявить акупунктуру псевдонаукой. Однако, несмотря на отсутствие понимания причин, рефлексотерапия работает, и с этим не могут спорить даже скептики. Результативность лечения акупунктурой отдельных болезней подтверждена ВОЗ.

Ключевые слова: акупунктура, рефлексотерапия, иглоукалывание, остеохондроз

На данный момент представители официальной науки относят рефлексотерапию к методам альтернативной медицины и соглашаются с тем, что она помогает если не при всех, то при очень многих заболеваниях и патологических состояниях. К ним относятся:

- различные боли (в том числе головные, поясничные);
- паралич лицевого нерва;
- заболевания опорно-двигательного аппарата;
- гипертоническая болезнь;
- неврозы, депрессия;
- гастрит и язвенная болезнь желудка;
- некоторые заболевания репродуктивной системы.

Ученые выдвигают несколько теорий, в той или иной степени объясняющих лечебный

эффект китайской методики. Согласно одной из них, воздействие на биологически активные точки с помощью игл или других приспособлений приводит к усилению кровотока и возбуждению нервных окончаний в этой зоне. В результате вырабатываются эндорфины и энкефалины — вещества, действующие подобно морфину и способные облегчать боль. Еще одна теория объясняет положительные эффекты акупунктуры механизмом контрраздражения. Он заключается в том, что при иглоукалывании происходит стимуляция «быстрых» нервных волокон, расположенных в коже и мышцах. Импульсы боли, передаваемые по ним, достигают мозга раньше, чем сигналы от пораженных органов. За счет этого запускается механизм регенерации. Открытие современных методов исследования — таких, как функциональная МРТ, транскраниальная ультразвуковая доплерография — позволило сделать новые выводы о терапевтических эффектах рефлексотерапии. В частности, удалось выяснить, что при воздействии на точки акупунктуры меняется активность подкорковых структур головного мозга. А поскольку отделы центральной нервной системы четко связаны с определенными органами, их стимуляция ведет к положительным изменениям в этих органах. В современных клиниках восточной медицины наряду с обычной акупунктурой, подразумевающей стимуляцию биологически активных точек с помощью игл, применяются альтернативные методы рефлексотерапии. Каждый из них имеет свои особенности, но начать стоит с классики. Это метод лечения, берущий начало в древнекитайских трактатах. Суть его заключается в том, что в выбранные биологически активные точки устанавливаются тонкие металлические иглы. Глубина, способы введения и извлечения, продолжительность процедуры различаются в зависимости от того эффекта, который требуется получить. Так, при одних состояниях необходимо возбуждающее воздействие, в других случаях — наоборот, седативное.

Иглоукалывание дает широкий спектр полезных эффектов:

- снятие болей;
- устранение мышечных спазмов;
- усиление кровотока;
- уменьшение воспаления и отека;
- повышение общей резистентности организма;
- нормализация эмоционального фона.

Ощущения во время сеанса иглотерапии индивидуальны: пациент может чувствовать зуд, тепло, онемение, давление. Но в любом случае боли опасаться не следует. Иглы имеют закругленный край, благодаря этому они не повреждают кожу, а лишь раздвигают ткани. Перед проведением процедуры инструментарий обязательно дезинфицируют. Средняя продолжительность сеанса иглоукалывания — 20–30 минут. Курс обычно состоит как минимум из 10 процедур, которые проводят ежедневно или через день. При хронических заболеваниях показано повторное лечение. Длительность интервалов между курсами подбирается индивидуально.

Электроиглоукалывание. Относительно недавно возникший метод восточной рефлексотерапии. Иглы подключаются к специальному аппарату, который вырабатывает слабый электрический ток. За счет этого терапевтическое действие процедуры усиливается. Электроиглоукалывание назначают пациентам, слабо чувствительным к классической мануальной рефлексотерапии. Например, при глубоком расположении биологически активных точек обычная акупунктура может быть неэффективной. Самые распространенные показания к электропунктуре — острый болевой синдром различной этиологии (в том числе при артрозах, межпозвоночной грыже), обострение хронических воспалительных заболеваний. Электроакупунктура имеет тот же спектр лечебного действия, что и обычное мануальное иглоукалывание. Уходят боли, отеки, спазмы, снимается воспаление. Кроме того, электрические импульсы дополнительно способствуют лучшему питанию клеток, активации метаболизма. Продолжительность воздействия врач подбирает персонально для каждого пациента с учетом его состояния, но в среднем процедура длится от 15 минут до 1 часа.

Аурикулопунктура. Вариант классической акупунктуры с той разницей, что иглы ставятся не на тело, а в ушную раковину. В этой области находится около 200 биологически

активных точек, и каждая связана с определенным органом. Грамотно воздействуя на БАТ, можно облегчить течение соматических заболеваний. Наилучшие результаты достигаются при комплексном применении аурикулопунктуры с корпоральной (общей) иглорефлексотерапией. Акупунктура вообще и аурикулопунктура в особенности требуют высокой квалификации врача, доскональных знаний анатомии и функций БАТ. На малой площади ушной раковины сконцентрировано огромное количество мельчайших точек, и в случае неверного попадания нужный результат не будет достигнут. Мало того, можно просто навредить пациенту. Поэтому, выбирая аурикулопунктуру в качестве метода лечения, важно особенно ответственно отнестись к оценке уровня профессионализма врача.

Аурикулопрессура. Массаж точек, расположенных на ушных раковинах, запускает те же механизмы, что и аурикулопунктура. Однако действие этого метода более мягкое. Даже при самостоятельном выполнении массаж ушных раковин помогает снять усталость, повысить тонус организма или, наоборот, расслабиться. Но лечение заболеваний посредством аурикулопрессуры следует доверять только грамотным специалистам, знающим точное расположение и функции биологически активных точек.

Акупрессура. Акупрессура, подобно акупунктуре, представляет собой методику воздействия на биологически активные точки тела. Разница в том, что вместо игл применяется металлическая палочка с тупым концом либо врач проводит стимуляцию подушечками пальцев. Силу и способ надавливания врач подбирает, исходя из особенностей состояния пациента. Точечный массаж помогает при болях, проблемах нервной системы и опорно-двигательного аппарата, функциональных расстройствах внутренних органов, эндокринных и обменных нарушениях. Сеансы акупрессуры способствуют укреплению защитных сил организма.

Моксотерапия. Параллельно с классическим иглоукалыванием этот метод применяется в Китае с глубокой древности. Его суть заключается в тепловом воздействии на биологически активные точки и проблемные зоны. В качестве инструмента используются полынные сигары — моксы. Изначально метод подразумевает контактное воздействие, то есть прижигание. Но в западной практике большее распространение получило именно прогревание. Используются вспомогательные приспособления, не допускающие контакта тлеющей сигары с кожей. Поэтому процедура абсолютно безболезненна. Моксотерапию чаще назначают в комплексе с акупунктурой и другими методами рефлексотерапии для усиления лечебного эффекта. В традиционном китайском понимании прогревание изгоняет холод и влагу, напитывает тело энергией огня. С точки зрения официальной науки моксотерапия активизирует кровоток, снимает воспалительную реакцию, повышает защитные силы организма. Основная область ее применения — ревматические заболевания, болезни ЛОР-органов, дыхательной и мочеполовой систем.

Показания и противопоказания. Применение рефлексотерапии рекомендовано при широком спектре заболеваний и патологических состояний. Хотя не все болезни удастся вылечить одной лишь акупунктурой, во многих случаях она помогает облегчить симптомы, купировать обострение, запустить процессы регенерации и тем самым добиться стойкой положительной динамики. При ряде состояний рефлексотерапия оказывается самым действенным и доступным способом избавления от болей.

Приблизительный список показаний к акупунктуре и другим видам рефлексотерапии:

- заболевания опорно-двигательного аппарата (остеохондроз, артрозы, межпозвоночная грыжа, ревматические поражения);
- патологии периферических нервов (невриты, невралгии, паралич лицевого нерва, радикулит);
- функциональные расстройства центральной нервной системы (неврозы, депрессии, бессонница, ВСД);
- головные боли, мигрень;
- аллергические заболевания;
- болезни дыхательной системы;

- сердечно-сосудистые заболевания (гипертоническая болезнь, последствия перенесенных инфарктов и инсультов);
- заболевания ЖКТ (гастрит, язвенная болезнь желудка, ДЖВП);
- обменные и эндокринные нарушения (сахарный диабет, ожирение, патологическое течение климакса);
- ЛОР-заболевания.

От многих других методов рефлексотерапия выгодно отличается минимальным количеством противопоказаний. Но, хотя это один из самых щадящих способов лечебного воздействия, есть ситуации, когда прибегать к нему опасно. Рефлексотерапия противопоказана при:

- любых новообразованиях, в том числе доброкачественных;
- инфекционных заболеваниях, протекающих с лихорадочным синдромом;
- сердечной, почечной, печеночной, дыхательной недостаточности;
- психических заболеваниях;
- боли неизвестного происхождения.

Кроме того, в список противопоказаний к рефлексотерапии входят беременность, ранний детский (до 1 года) и старческий (после 75 лет) возраст. Рефлексотерапия и акупунктура получили официальное признание мирового научного сообщества. Эффективность и безопасность этих методов подтверждены клиническими исследованиями. Их использование дает хорошие результаты при заболеваниях, для которых западная медицина пока не разработала действенных способов лечения. Специфика рефлексотерапии такова, что успех ее применения зависит, прежде всего, от квалификации врача.

Основная суть статьи лечение остеохондроза альтернативным методом. Остеохондроз является серьезным заболеванием, лечение которого нельзя откладывать. Учитывая осложнения и степень развития остеохондроза, подбирают вид оздоровления. Лечение любой болезни может происходить не только классическими методами, но и нетрадиционными. Сюда относят иглорефлексотерапию. Иглотерапия при остеохондрозе шейного, грудного или поясничного отдела одобрена многими специалистами и имеет большое количество положительных отзывов от пациентов. Главной задачей акупунктуры является расслабление мышц и укрепление здоровья. Суть такой методики – раздражение иглами специальных точек на теле человека. Каждый внутренний орган имеет свою проекцию. Воздействие игл способствует контролю над работой всего организма. Иглотерапия имеет некоторые плюсы:

- Отсутствует аллергическая реакция.
- Процедура может проводиться почти в любом возрасте.
- Человек отмечает улучшение состояния сразу после первого сеанса.

Давайте рассмотрим более подробно, что же происходит в организме, когда иглы воздействуют на активные точки.

- Вырабатываются эндогенные опиаты (эндорфин, энкефалин). При попадании в кровь они оказывают воздействие на болевой очаг, вызывая появление анальгезирующего эффекта. Небольшое количество выделяемого серотонина способно повысить настроение. Это играет важную роль, если человека долго испытывал боль.

- Лечение остеохондроза иглотерапией способствует нормализации кровообращения. Кроме этого, снижается отечность спинномозговых нервов, улучшаются регенеративные свойства хрящевых тканей.

- Иглорефлексотерапия вызывает седативный эффект, в результате чего повышается эффективность медикаментозных средств, которые показаны пациенту для лечения заболевания. Уменьшается спазм паравертебральных мышц, усиливающих болезненные ощущения.

Почему развивается остеохондроз

Полный список причин, по которым возникает это заболевание, весьма большой. Он состоит из отдельных факторов или их совокупности, в результате чего смещаются межпозвоночные диски. Чаще всего развитие остеохондроза происходит по следующим

причинам:

- Наследственный фактор. При наличии у матери или отца остеохондроза повышается риск развития болезни у их ребенка.
- Тяжелые физические нагрузки, превышение допустимых санитарных норм для рабочих.
- Длительное и регулярное пребывание в одном положении. Диагностируют остеохондроз у людей с сидячей работой.
- Болезни спины, из-за которых искривляется позвоночник.
- Наличие авитаминоза и гиповитаминоза.
- Травмирование спины.
- Инфекционное заболевание.
- Врожденный дефект позвоночника, в результате чего быстро стираются межпозвоночные диски.
- При естественном старении организма.
- Ожирение.
- Постоянное нахождение в стрессовом состоянии.
- Частое переохлаждение организма.

Как распознать остеохондроз

Для своевременного обращения к специалисту нашей клиники необходимо знать симптомы, по которым можно распознать остеохондроз. На ранней стадии медикаменты в комплексе с иглотерапией окажут максимально положительный эффект.

Признаки остеохондроза шейного отдела. В шейном отделе позвонки расположены в непосредственной близости друг с другом. При этом мышечный каркас развит недостаточно. При шейном остеохондрозе смещаются позвонки, защемляются нервные окончания, сосуды, у человека появляется боль. Также, к симптомам относят:

- Головная боль.
- Головокружение.
- Простреливающие боли, которые могут передаваться на пальцы рук.
- Болезненность в руках, в груди, в сердце. Можно спутать со стенокардией.
- Онемение и покалывание в руках и языке.

Признаки остеохондроза грудного отдела. В грудном отделе позвоночника остеохондроз развивается реже, чем в шейном. Главной причиной развития является сколиоз. Диагностирование такого вида заболевания затрудняется из-за локализации болезненных ощущений:

- Боль в груди. Боль усиливается при движении или наклонах.
- Боль в сердце, печени, желудке.
- Онемение и покалывания в область груди.

Признаки остеохондроза поясничного отдела. Это наиболее распространенная форма заболевания. Среди симптомов выделяют:

- Боль в области поясницы.
- Боль в ногах.
- Онемение и покалывания в половых органах, в ногах
- Ограничивается подвижность.
- Нарушается половая функция.

Какие плюсы у иглотерапии при остеохондрозе

- Процедура показана даже при обострении заболевания, в результате чего быстро купируется боль.
- Исчезает отечность спинномозговых нервов.
- Нормализуется сон.
- Укрепляется иммунная система.
- Расслабление и отдых мышечных тканей.
- Устранение спазмов, головной боли.
- Замедление прогрессирования болезни.

- Восстановление двигательной активности.
- Стабилизация концентрации гормонов в крови.
- Активизация восстановительных процессов в хрящевых тканях.

Противопоказания к проведению иглорефлексотерапии при остеохондрозе

Иглотерапия при остеохондрозе – это не универсальный метод лечения, так как воздействие на гормональную и сосудистую систему может спровоцировать ряд негативных последствий для других органов. Тем более, при наличии какой-либо патологии. Поэтому есть список противопоказаний к иглорефлексотерапии при остеохондрозе:

- Инфекционное заболевание. Хронический очаг инфекции есть почти у каждого человека, но не у всех начинается их обострение. Проведение иглоукалывания может вызвать пробуждение спящей болезни, когда начнет проявляться сразу острая ее стадия.
- Беременность. При незначительном отклонении от необходимой точки повышается риск начала преждевременных родов.
- Опухоль. Иглоукалывание способно спровоцировать увеличение скорости ненормального деления клеток.
- Возрастной показатель. К проведению иглотерапии при остеохондрозе не допускаются дети младше трех лет и люди, возраст которых превышает 75 лет.
- Болезни крови, кожи. Если у пациента нарушена свертываемость крови или на коже присутствует гнойное образование, использовать иглы запрещено.

Побочная реакция

Иглорефлексотерапия при остеохондрозе - это весьма безопасный метод, но иглы воздействуют на нервную систему, поэтому может возникнуть нехарактерная реакция. Существует ряд побочных эффектов, появление которых связано с непрофессиональными действиями врача:

- Сильные болезненные ощущения при введении иглы.
- Образуется гематома в том месте, где введена игла.
- Проникновение инфекции, если рефлексотерапевт использует необработанные иглы.

Как подготовиться к процедуре

• Иглотерапия при остеохондрозе будет эффективной, если ее проводит профессиональный и опытный врач, и если пациент правильно подготавливается к процедуре. Иглоукалывание не проводится после тренировки и физической нагрузки, плотного обеда, курса в/в уколов.

• Перед иглотерапией употребляется легкая пища в небольшом количестве минимально за полчаса. Пациента укладывают в удобное положение, чтобы получить максимальный эффект. На протяжении всего курса иглотерапии нельзя употреблять спиртное, пряную и острую пищу. Перед первой процедурой иглоукалывания пациент должен уведомить лечащего врача о том, какие медикаменты он принимает.

Какие правила соблюдаются врачом при иглоукалывании

• Акупунктура является очень ценным методом лечения, особенно функциональных расстройств. Пациенту необходимо помнить, что обратившись к неквалифицированному врачу, иглотерапия при остеохондрозе может быть не только бесполезной, но и опасной.

• Кроме этого, в такой ситуации повышен риск проникновения инфекции и развития воспалительного процесса, если не используются одноразовые иглы или одни и те же иглы используются для лечения сразу двух и более пациентов.

• Для максимально эффективного лечения остеохондроза иглоукалыванием врачом соблюдаются следующие важные правила:

• Правильно поставить диагноз. Это происходит с помощью современных методов обследования. К примеру, сдача анализа крови, ультразвуковое исследование, магнитно-резонансная томография, традиционная китайская диагностика.

• Точно знать анатомию и расположение всех акупунктурных точек, для опытного и квалифицированного специалиста это не является проблемой. Большинство точек непосредственно соединены с определенными анатомическими ориентирами. То есть с теми

местами, где выходят нервы, сосуды, определенные участки мышц, сухожилий. Также это делается при помощи специального прибора.

• Умение сочетать акупунктурные точки. При беспорядочном воздействии на точки не произойдет улучшения состояния и излечения от заболевания. При каждом сеансе учитываются определенные законы и правила акупунктуры. Вот поэтому лечение остеохондроза иглоукалыванием должен проводить врач после длительного и полноценного обучения.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. К.Махмудов, Г.Омочев. "Рефлексотерапия" 1992 г.
2. Ф.Г.Портнов. "Электропунктурная рефлексотерапия" 1е издание 1980 г.
3. Ф.Г.Портнов. "Электропунктурная рефлексотерапия" 2е издание 1982 г.
4. И.З.Самосюк, С.А.Войтаник, Т.Л.Попова, Б.В.Гавата. "Мануальная, гомеопатическая и рефлексотерапия остеохондроза позвоночника" 1992 г.
5. В.Д.Молостов. "Иглоукалывание и точки акупунктуры" 2006 г.
6. <http://apps.who.int/bookorders/anglais/detart1.jsp?codlan=1&codcol=93&codcch=196>
7. <https://www.infox.ru/news/84/lifestyle/health/172270-akupunktura-ne-lzenauka>

XÜLASƏ

Ləman Kərimova

OSTEOXONDROZ ZAMANI AKUPUNKTUR MÜALİCƏ-GÖSTƏRİŞ VƏ ƏKS GÖSTƏRİŞLƏR

Osteoxondroz çox ciddi bir xəstəlikdir, müalicəsi gecikdirilə bilməz. Müalicə növü xəstəliyin inkişaf dərəcəsinə və ağırlaşmalarını nəzərə alaraq seçilir. Hər bir xəstəliyin müalicəsi yalnız klassik üsulla deyil, həmçinin qeyri-ənənəvi üsullarla da aparmaq olar. Bura akupunktur da daxildir. Boyun, döş və bel osteoxondrozunda akupunktur bir çox mütəxəssis tərəfindən çoxlu müsbət rəylərə malikdir. Akupunkturun əsas vəzifəsi əzələləri rahatlaşdırmaq və orqanizmi möhkəmləndirməkdən ibarətdir. Bu texnikanın mahiyyəti insan bədəninə xüsusi nöqtələrin iynələrlə qıcıqlanmasıdır. Hər bir daxili orqanın öz proyeksiyası vardır. İynələrin təsiri bütün orqanizmin işinə nəzarət etməyə kömək edir. Sual yaranır? Osteoxondroz niyə inkişaf edir? Bu xəstəliyin yaranma səbəblərinin tam siyahısı çox uzundur, yəni polietiolojidir. Yerli amillərdən və ya bir neçə amilin birləşməsindən ibarətdir. Bunun nəticəsində intervertebral disklər yerdəyişməsinə məruz qalırlar. Osteoxondrozun akupunktur müalicəsi qan dövranını normallaşdırmağa kömək edir. Bundan əlavə, onurğa beyni sinirlərinin şişkinliyi azalır, qığırdaq toxumaların regenerativ xüsusiyyətləri yaxşılaşır.

SUMMARY

Leman Kerimova

ACUPUNCTURE TREATMENT IN OSTEOCHONDROSIS - INDICATION AND CONTRAINDICATIONS

Osteochondrosis is a serious disease, the treatment of which cannot be delayed. Considering the complications and the degree of development of osteochondrosis, the type of recovery is selected. Treatment of any disease can occur not only by classical methods, but also by non-traditional ones. This includes acupuncture. Acupuncture for osteochondrosis of the cervical, thoracic or lumbar spine is approved by many experts and has a large number of positive reviews from patients. The main task of acupuncture is to relax muscles and promote health. The essence of this technique is the irritation of special points on the human body with needles. Each internal organ has its own projection. The impact of needles contributes to the control over the work of the whole organism.

ŞƏHLA QULİYEVA
sedagethesenova@gmail.com
Naxçıvan Dövlət Universiteti

ŞƏKƏRLİ DİABETİN QAN GÖSTƏRİCİLƏRİNƏ TƏSİRİ VƏ TƏBİİ ÜSULLARLA MÜALİCƏSİ

Məqalə diabet xəstəliyinin qan göstəricilərinə təsirindən bəhs edir. Orqanizmdə baş verən xəstəliklərdən biri də şəkərli diabetdir. Bu xəstəliyin bir neçə növü məlumdur. Lakin bütün növləri qanda şəkərin miqdarının artması ilə müşayət olunur. Bu xəstəlik qan göstəricilərinə təsirlə də yan keçmir. Qanın göstəricilərinə onun morfoloji elementləri, biokimyəvi göstəriciləri, qan zülalları, hormonlar, fermentlər, immunoqlobulinlər və vitaminlər aiddir. Belə ki, bu proses zamanı qan göstəricilərinin miqdarı ya artır ya da azalması müşahidə edilir. Şəkərli diabet xəstəliyi daha çox qanın biokimyəvi göstəricilərinə təsir edir. Lakin bu göstəricilərdən immunoqlobulinlərə təsiri olmur. Şəkərli diabetin müalicəsində həm dərman preparatlarından, həm də təbii üsullardan istifadə edilir. Şəkərli diabetin təbii üsullarla müalicəsində bir sıra bitkilərdən istifadə olunur. Müalicə üçün bitkilərin müxtəlif orqanları – kökü, yarpaqları, çiçəkləri, toxumları, meyvələri, budaqları, kökümsovu əhəmiyyətli hesab olunur. Bu məqsədlə cövhər, tinktura, dəmləmə, şirə və mazlar hazırlanır.

Açar sözlər: qan, göstərici, təsir, şəkərli diabet, xəstəlik, bitki, müalicə

Giriş. Müasir dövrün xəstəliklərindən olan şəkərli diabet bir çox ölümcül xəstəliklərin yaranmasında əsas səbəblərindən biridir. Xəstəliyin tam adı olan *Diabetes mellitus* yunan dilində “şəkərli sidik” deməkdir. Qlükozanın 80-120mq% diapazonundan yuxarı səviyyəsi adətən diabeti göstərir. Orqanizmin vacib amili olan qlükoza əzələ və toxumalar üçün enerji olmaqla yanaşı həm də beynin əsas yanacaq mənbəyidir.

Diabetin səbəbi insulin hormonunun qeyri-kafi və ya hər hansı bir səbəbdən istehsal olunmaması və ya bədən toxumalarının insulinə həssas olmamasıdır. Şəkərli diabet xəstəliyi bir sıra əsas əlamətlərlə özünü biruzə verir: normaldan çox yemək, toxluq hissi, tez-tez sidiyə getmə, ağızda quruluq və şirinlik hissi (buna görə də həddindən artıq su içmək istəyi). Bütün bunlardan başqa diabetin digər əlamətləri də müşahidə oluna bilər: artan susuzluq, zəiflik və yorğunluq hissi, sürətli kilo itkisi, bulanıq görmə, ayaqlarda uyuşma, əsəbilik, diş əti və dəri infeksiyaları, yaraların adi haldan daha yavaş sağalması, ağızda aseton bənzər iyn əmələ gəlməsi və s.

Orqanizmin mühüm sistemlərindən olan qan-damar sistemi həyati funksiyaları yerinə yetirir. Qanın tərkibinə onun formalı elementləri, biokimyəvi maddələr, immunoqlobulinlər, qan zülalları, hormonlar, fermentlər və vitaminlər daxildir. Şəkərli diabet qan göstəricilərinin qandakı normal miqdarına təsir edir. Bu təsir aşağıdakı cədvəldə qeyd olunmuşdur:

Cədvəl. Şəkərli diabet xəstəliyinin qan göstəricilərinə təsiri

Nö	Qanın göstəriciləri	Artırır	Azaldır
1	Qanın morfoloji elementləri		
	Neytrofil	+	
2	Bazofillər	+	
	Lipid	+	
	Xolesterin	+	
	Çox aşağı sıxlıqlı lipoproteinlər	+	
	Aşağı sıxlıqlı lipoproteinlər	+	
	Yüksək və çox yüksək sıxlıqlı lipoproteinlər		+
	Triasilqliserinlər	+	

		Qlükoza	+	
		Kreatin	+	
		Hemosiderin		+
		Fosfor (diabetin ketoasidoz formasında artır, şəkərli diabetdə azalır)	+	+
		Natrium (diabetin müxtəlif formalarında artır, hiperqlikemiya zamanı azalır)	+	+
		Qan serumunun osmolyarlığı	+	
3	Qan zülalları	Haptoqlobulin	+	
4	Hormonlar	Katexolaminlər	+	
		İnsulin		+
5	Fermentlər	Qələvi fosfataza	+	
		Aspartatamintransferaza		+
6	Vitaminlər	B ₁ vitamini		+
		B ₆ vitamini		+

Cədvəldəki məlumatlardan görüldüyü kimi diabetlə bağlı problemlər qanın tərkibindəki bir sıra göstəricilərin miqdarına təsir edir. Bu təsir daha çox qanın biokimyəvi göstəricilərində müşahidə olunur, immunoqlobulinlərə isə təsir etmir.

Şəkərli diabet dərman preparatları ilə yanaşı, həm də təbii üsullarla müalicə olunur. Şəkərli diabetin müalicəsində bir sıra bitki növlərindən – adi gicitkan (*Urtica dioica* L.), adi kasnı (*Cichorium intybus* L.), adi qaraot və ya qaraqınıx (*Oriqanum vulgare* L.), adi zirinc (*Berberis vulgaris* L.), böyük bağayarpağı (*Plantago major* L.), iri atpıtrağı (*Arctium lappa* L.), qara gəndalaş (*Sambucus nigra* L.), uca andız (*İnula helenium* L.), zəif dazıotu (*Hypericum perforatum* L.) istifadə olunur. Bu bitkilərin müxtəlif hissələri müalicə əhəmiyyətlidir. Bu məqsədlə gicitkan bitkisinin yarpaqları, çiçəkləri, toxumları və kökü, kasnı bitkisinin yarpaqları, çiçəkləri, meyvələri və kökü, qaraot bitkisinin yarpaqları, çiçəkləri və toxumu (cövhər, tinktura və dəmləmələr hazırlanır), zirinc bitkisinin yarpaqları, çiçəkləri, meyvələri, budaqları, qabığı və kökü (dəmləmələr, tinktura və spirtli tinkturalar hazırlanır), bağayarpağı bitkisinin yarpaqları, çiçəkləri, kökü və toxumları (cövhər, dəmləmələr və şirələr hazırlanır), atpıtrağı bitkisinin yarpaqları, kökü, meyvə və gövdəsi (cövhər, dəmləmələr və mazlar hazırlanır), gəndalaş bitkisinin çiçəkləri, yarpaqları, budaqları, meyvə və toxumları (cövhər və dəmləmə hazırlanır), andız bitkisinin yarpaqları, çiçəkləri, kökü və kökümsovu (cövhər, dəmləmə və maz hazırlanır), dazıotu bitkisinin yarpaqları, çiçəkləri və toxumları (cövhər, dəmləmə və şirəsi hazırlanır) faydalıdır (4; 186). Bunlardan başqa digər meyvə, giləmeyvə, qərzəkli, ədviyyat, göyərtili, tərəvəz və digər bitki qrupları təbii yolla müalicə üçün əhəmiyyətli rola malikdir. Bu bitkilərə alma, armud, ərik, moruq, tut, gilə, gilənar, nar, qaragilə, badam, fındıq, qoz, çəşir, darçın, dəfnə, sumaq, ispanaq, kərəviz, itburnu, jənşen, kətan, küncüt, qarabaşaq, qaraçörəkotu, qarayonca, qəhvə, qızılçətir, qulançar, quşüzümü, palıd, pərpəran, lobyə, qırmızı kələm, kahı, yeralması, sarımsaq, soğanı misal göstərmək olar (2; 407).

Nəticə

Beləliklə, araşdırmadan məlum olur ki, şəkərli diabet xəstəliyi qan göstəricilərinin *morfoloji elementlərindən* – neytrofillər, bazofillər, *biokimyəvi göstəricilərdən* – lipid, xolesterin, çox aşağı sıxlıqlı lipoproteinlər, aşağı sıxlıqlı lipoproteinlər, triasilqliserinlər, qlükoza, kreatin qan serumunun osmolyarlığı, *qan zülallarından* – haptoqlobulin, *hormonlardan*– katexolaminlər, *fermentlərdən* – qələvi fosfatazanın miqdarını artırır.

Biokimyəvi göstəricilərdən – yüksək və çox yüksək sıxlıqlı lipoproteinlər, hemosiderin, *hormonlardan* – insulin, *fermentlərdən* – aspartatamintransferaza, *vitaminlərdən* –B₁ vitamini, B₆ vitamininin miqdarını azaldır. Şəkərli diabet qan göstəricilərinə təsir edərək onların miqdarını ya azaldır, ya da artırır. Lakin *biokimyəvi göstəricilərdən* fosfor və natriumun miqdarı isə xəstəliyin formasından asılı olaraq həm artır, həm də azalır.

ƏDƏBİYYAT

1. Allahverdiyev A.M., Bağırova M.İ., Qanın laborator tədqiqinin klinik-diaqnostik əhəmiyyəti (dərs vəsaiti), Bakı: 2003, s. 134
2. Cabbarov S. Dərman bitkiləri ilə müalicə reseptləri, Bakı: Elm və təhsil, 2015, 407 s.
3. Əlizadə V. Azərbaycanca geniş yayılmış dərman bitkiləri. 63 s.
4. Mehdiyeva N. Azərbaycanın dərman florasının biomüxtəlifliyi., Bakı: “Letterpress”, 2011, 186 s.
5. Дегтярев В.П., Сорокина Н.Д. Нормальная физиология. Учебник, Изд. Гэотар-Медиа, 2016, 480 с.
6. Ерофеев Н.П., Парийская Е.Н. Физиология эндокринной системы. Изд. Спец Лит, 2018, 224 с.

SUMMARY

Guliyeva Shahla

THE IMPACT OF DIABETES ON BLOOD COUNTS AND NATURAL TREATMENTS

The article discusses the impact of diabetes on blood counts. Diabetes is one of the diseases that occur in the body. Several types of this disease are known. However, all types are accompanied by an increase in blood sugar levels. This disease does not go unnoticed by the effect on blood counts. Blood parameters include its morphological elements, biochemical parameters, blood proteins, hormones, enzymes, immunoglobulins and vitamins. Thus, during this process, the amount of blood either increases or decreases. Diabetes mellitus mainly affects the biochemical parameters of the blood. However, these indicators do not affect immunoglobulins. Both drugs and natural methods are used in the treatment of diabetes. A number of herbs are used in the natural treatment of diabetes. Various plant organs are considered important for treatment - roots, leaves, flowers, seeds, fruits, twigs, rhizomes. To do this, prepare decoctions, tinctures, infusions, juices and ointments.

Key words: blood, indicator, effect, diabetes mellitus, disease, plant, treatment

РЕЗЮМЕ

Гулиева Шахла

ВЛИЯНИЕ САХАРНОГО ДИАБЕТА НА ПОКАЗАТЕЛИ КРОВИ И ЕСТЕСТВЕННЫЕ МЕТОДЫ ЛЕЧЕНИЯ

В статье рассматривается влияние сахарного диабета на показатели крови. Сахарный диабет – одно из заболеваний, возникающих в организме. Известно несколько видов этого заболевания. Однако все виды сопровождаются повышением уровня сахара в крови. Это заболевание не остается незамеченным по влиянию на показатели крови. К показателям крови относятся ее морфологические элементы, биохимические показатели, белки крови, гормоны, ферменты, иммуноглобулины и витамины. Таким образом, во время этого процесса количество крови либо увеличивается, либо уменьшается. Сахарный диабет в основном влияет на биохимические показатели крови. Однако эти показатели не влияют на иммуноглобулины. В лечении диабета используются как лекарства, так и естественные методы. Ряд трав используются в естественном лечении диабета. Важными для лечения считаются различные органы растений — корни, листья, цветки, семена, плоды, веточки, корневища. Для этого готовят отвары, настойки, настои, соки и мази.

Ключевые слова: кровь, показатель, эффект, сахарный диабет, болезнь, растение, лечение

ETİBAR BABABƏYLİ
BƏXTİYAR HÜSEYNOV
NAMİQ BABABƏYLİ
RƏQSANƏ ABBASOVA
BƏYAZ BAYRAMƏLİYEVƏ
Naxçıvan Dövlət Universiteti

AŞAĞI ƏTRAFLARIN VARİKOZ XƏSTƏLİYİNDƏ ƏNƏNƏVİ VƏ ALTERNATİV TƏBABƏT ÜSULLARININ BİRCƏ TƏTBİQİNİN EFFEKTİVLİYİ HAQQINDA

Məqalədə varikoz damarlarının və xroniki venoz çatışmazlığın müalicəsində ənənəvi və alternativ təbabətin birgə istifadəsi nəticəsində əldə edilən müsbət nəticələr təqdim olunur. Yuxarıda göstərilən iki üsulun birgə istifadəsi nəticəsində kliniki simptomatik xəstəliklər yaxşılaşır, makaron və ağırlaşma dərəcəsi azalır, ətrafların hərəkət funksiyası bərpa olunur. Xroniki venoz çatışmazlığın əsas müalicəsi cərrahiyyədir. Buna baxmayaraq, cərrahi müalicədən sonra fəsadlar və təkrarlanan xəstəliklər tam aradan qaldırılmaz. Buna görə endovoyanulyar. Bunun içərisində termal (Lazar) və kimyəvi (Skleroterapiya) terapiya, ənənəvi tibbdən istifadə etmək tövsiyə olunur. Cərrahi müalicədən imtina edən xəstələrdə də alternativ təbabətdən qənaətbəxş nəticələr əldə edilmişdir. Ənənəvi və ənənəvi dərman vasitələri ilə birgə müalicə qənaətbəxş funksional, estetik və iqtisadi nəticələr əldə edir.

***Açar sözlər:** Varikoz damarlar, xroniki venoz çatışmazlığı, varikoz diyyənlər, müalicə, ənənəvi və alternativ tibb*

Varikoz xəstəliyi ilə insanlar çoxdan tanışdır. Əslində bu, iki ayaq üzərində gəzməyə görə bir növ hesablaşmadır. Bu zaman ağırlıq bərabər paylanmır ki, bu da qan dövranının çətinləşməsi və nəticədə varikozun yaranmasına səbəb ola bilər.

Varikoz xəstəliyi – damarların genişlənməsi ilə yaranan, ayaqların (aşağı ətrafların) damar sistemi xəstəliyidir. Bu xəstəliyin yaranma səbəbləri müxtəlif ola bilər - genetik (irsi) meyillilik, fiziki aktivliyin olmaması, oturmaq və "ayaqüstü" həyat və iş tərzini, artıq çəki, düzgün qidalanmama, hormonal preparatların qəbulu, siqaret çəkmə və s. Qadınlarda kişilərə nisbətən bu xəstəliyə meyillilik daha çoxdur, çünki onlar daha çox hormonal dəyişikliklərə (hamiləlik kimi) məruz qalırlar.

Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının verdiyi məlumata görə aşağı ətrafların varikoz xəstəliyi əhalinin təxminən 10-35%-ni əhatə edir. Aşağı ətrafların varikoz xəstəliyi yayılma səviyyəsi qadınlar arasında 25.9% kişilərdə isə 12.9% təşkil edir. Komşuoğlu B. et al. görə varikoz venalarının yayılma səviyyəsi kişilərdə 14.6% qadınlarda isə 22.1% civarındadır.

Ayrıca venoz sistem xəstəliklərinin yayılması əhalinin orta yaşama müddəti artdıqca yüksəlir. Yaşlılarda varikoz venalar, telangioektaziyalar və venoz çatmazlıqla bağlı hiperpiqmentasiya lipodermatoskleroz digər dəri dəyişiklikləri, xüsusi ilə aktiv və trofik xoraların tezliyinin artması müşahidə edilir. Edinburg vena tədqiqatının nəticələrinə görə trunkal varikoz venaların varikozlarının yayılması 18-24 yaş arası kişilərdə 20% qadınlarda 5.3% olduğu halda 55-64 yaş arası kişilərdə 61.4 qadınlarda isə 50.5% hədlərindədir. Aşağı ətrafların varikoz xəstəliyi inkişaf riski multisentrik San Diego Population Study araşdırmasına əsasən ağ irqə mənsub insanlarda ən çox, Afrika əsilli Amerikalılarda və Asiya mənşəli populyasiyalar arasında isə ən az yayılmışdır.

Epidemioloji araşdırmaların çoxunda aşağı ətrafların varikoz xəstəliyi qadınlarda kişilərə görə daha çox rast gəlinəndi qeyd edilməklə yanaşı onların bəzi araşdırmalarının yayılma səviyyəsinin kişilərdə daha yüksək olması müəyyən edilmişdir. Aşağı ətrafların varikoz xəstəliyi müalicəsi müxtəlif sinifli sadə kompression çoranlardan başlayıb təhlükəli ağırlaşmaları və cərrahi riskləri olan xəstələrdə venoz və ya qapaq rekonstruksiyalarına qədər dəyişilir. Təbii ki, müalicədə ən başda xəstələrin maarifləndirilməsi, yaşam tərzini dəyişiklikləri və ətraf əzələlərinin məşq müalicəsi dayanır. Kompression, farmakoloji, azinvasiv və cərrahi müalicələrin yeri və əhəmiyyəti fərqlidir. Hansı müalicə növünün seçilməsi CEAP təsnifatına, fərdi xüsusiyyətlərə, xəstənin istəyinə və gözləntilərinə görə dəyişməkdədir.

Məqsəd. Aşağı ətrafların səthi venoz sisteminin varikoz xəstəliyi alternativ üsulları ilə və cərrahi müalicəsinin ağırlaşmaları və onların profilaktikası üsullarının öyrənilməsidir.

Material və Metodlar. Bu tədqiqata 2000-2021-ci illərdə retrospektiv olaraq Naxçıvan tibb fakültəsinin və Naxçıvan MR Xəstəxanasının radioloju şöbəsinin doppler-sonoqrafiya müayinəsi zamanı CEAP təsnifatına (1991) görə aşağı ətrafların səthi venalarının 0-VI dərəcəli venoz çatmazlığı aşkar edilmiş 21-72 yaşlı simptomatik 182 xəstənin ürək-damar mərkəzində və mərkəzin poliklinikasında müalicəsinin nəticələri öyrənilmişdir. Tədqiqatın xarakterinə görə xəstələr 3 qrupa ayrılmışdır. Hər 3 qrupun orta yaş göstəricisi və cinsiyyət tərkibi bir-birinə yaxın olmuşdur. Qruplarda cinsinə görə paylanma eyni olmuşdur ($p=0,734$).

Bu səbəbdən varikozun ilk əlamətləri meydana çıxdıqda, mütləq fleboloqa müraciət etmək və müalicəyə başlamaq lazımdır. Ayaqlarda ağırlıq hissi, şişkinlik, yorğunluq və keyləşmə, axşam saatlarında baldır əzələlərində qıcolmalar, ayaqlarda göy və ya qırmızı çalarlığı olan “tor şəkilli”, “ulduz şəkilli”, “hörümçək toru” formasında olan damar şəkillərinin olmasıdır.

Türkcərarə Azərbaycanda xalq təbabətinə verilmiş addır. Bu gün dünyada elə bir mədəni ölkə tapılmaz ki, orada xalq təbabəti öyrənilməsin. Bir çox yerlərdə xalq təbabətini araşdıran institutlar, elmi mərkəzlər var. Xalq təbabəti Azərbaycanda da diqqətdən kənar qalmamışdır. Türkcərarə adlanan müalicənin kökləri təbabətin öz tarixi qədər qədimdir. Keçmiş dərk etməyən və ya ona etinasız yanaşan istənilən elmin əsası yoxdur. Nə vaxtsa dərk edilmiş həqiqətlər, sirri açılmış elmi yeniliklər öz məzmunu ilə heç zaman köhnəlmir, əksinə, baza adlandırdığımız əsası təşkil edir. Türkcərarə müalicə üsulları da bu sıraya daxildir. Hərçənd ki, onlara bəzən əhəmiyyət verilmir, laqeyd yanaşılır. Həkim tərəfindən təyin olunan əsas müalicə ilə yanaşı (!) xalq təbabəti üsullarından da istifadə etmək olar.

- **Təbii alma sirkəsi** damarları möhkəmləndirir və qanın tərkibini yaxşılaşdırır. Alma sirkəsini ayaqlara sürtmək və gündə 3 dəfə 1 stəkan qaynanmış suya 1 xörək qaşığı əlavə edib qəbul etmək lazımdır. Müalicə kursu - 1 ay. Sonra 1 ay fasilə verib müalicəni təkrar etmək olar.

- **Kalanxoe bitkisi** damarlara çox yaxşı iltihabəleyhinə təsir edir. Xırda doğranmış kalanxoe yarpaqlarını 1/2 l-lik bankaya yığın (banka yarsına kimi dolmalıdır) və üzərinə banka dolana kimi tibbi spirt əlavə edin. Məhlul 1 həftə ərzində qaranlıq yerdə saxlanılmalıdır. Daha sonra məhlulu yaxşı süzün və hər gün yüngül hərəkətlərlə pəncələrdən başlayaraq bud nahiyəsinə kimi ayaqlara sürtün ("düyünlərə" və yaralara sürtmək olmaz!). Müalicəni məhlul qurtarana kimi davam edə bilərsiniz.

- **Soyuq su** qan dövranı yaxşılaşdırır. Hər gün soyuq su ilə ayaqlarınızı yuyun. Bunun üçün duşdan istifadə edin. Su şırnağı pəncələrdən baldırlara kimi istiqamətləndirilməlidir. Belə proseduralar həm də masaj funksiyasını yerinə yetirir.

- Xırdalanmış **palıq və söyüd ağacı qabığı** (təxminən 3 ovuc) üzərinə 5 l qaynar su əlavə edin və 20 dəqiqə ərzində vaxt odna bağlı qabda qaynadın. Daha sonra soyudun, süzün, vedrəyə tökün və 20 dəqiqə ərzində ayaq vannanı edin (su isti yox, ilıq olmalıdır). Belə vannaları hər gün etmək lazımdır. Müalicə kursu - 12-15 vanna.

- **Təbii balla** olan kompreslər də yaxşı effekt verir. Bal pambıq parçanın üzərinə çəkilir, genişlənmiş damarın üzərinə qoyulur, üstünə sellofan plyonka qoyulur və qalın bintlə sarınır. Belə kompresləri ayaqlarda birinci gün 2 saat ərzində, 2-ci və 3-cü gün 4 saat ərzində saxlamaq lazımdır. Daha sonra isə kompresi axşamdan qoyub səhərə kimi ayaqda saxlamaq olar.

- **Sarımsaq** damarların elastikliyinə artırır, onların divarlarını möhkəmləndirir. Varikoz xəstəliyi olan insan sarımsağı çiçək vətəndə yeməli, qidalara, salatlara əlavə etməlidir və s.

- **Sarımsaq, zəncəfil, lavanda, nanə efir yağlarının** 1-2 damcısını təxminən 10 ml istənilən masaj üçün uyğun gələn yağla qarışdırıb varikoz olan ayağa yüngül masaj hərəkətləri ilə sürtün. Müalicə kursu - 2 həftə. Daha sonra 2 həftə fasilə edin və müalicəni təkrar edin.

- **Mumiye** varikozun müalicəsində geniş istifadə olunur. Mumiye məhlul və kompres şəklində istifadə olunur. Təxminən 1 çay qaşığı ölçüsündə mumiye 1 stəkan qaynar suda 1 saat ərzində dəmlənilir və gün ərzində xırda qurtumlarla içilir və ya kompres şəklində istifadə olunur.

- **At şabalıdı (yabanı şabalıq)** varikozun müalicəsində istifadə olunan ən tanınmış təbii vasitədir. 1 ovuc şabalıd qabıqlarının üzərinə 200 ml araç tökülür, 10 gün qaranlıq yerdə saxlanılır, sonra süzülür və xəstə damarlara çəkilir. Xoralar, yaralar olan dəridə istifadə olunmur!

Hirudoterapiya (zəli ilə müalicə) varikoz xəstəliyi ilə mübarizədə çox yaxşı müalicəvi effekt

verir. Zəli təsiri nəticəsində qan dövranı yaxşılaşdırır, tromblar əriyir. Lakin onu də nəzərə alın ki, bu müalicə üsulu yalnız peşəkar həkim tərəfindən tətbiq olunmalıdır. Zəli ilə müalicədən (hirudoterapiya və ya bdelloterapiya) eramızdan bir neçə il əvvəl Çində, sonradan isə Hindistanda və Misirdə istifadə olunmuşdur. Hirudoterapiyanın tətbiqi sferası çox genişdir. Belə ki, bu üsuldən böyrək, prostat, mədəaltı vəzi, şəkər, varikoz, trombofilibitlər, hipertoniya və göz xəstəliklərində istifadə olunur. O, eləcə də klimaksda, gemoroy (babasil), dəmrov (psorioz), qaraciyər, mədə xəstəliklərində, qan dövranı durğunluğunda, stenokardiya (ürək-damar), baş ağrılarında, oynaq ağrılarında, osteoxondroz, miqren, astmabronxit və s. xəstəliklərin kompleks müalicəsində səmərəli effekt verir.

Zəlilərin dünyada 400-ə yaxın, Azərbaycanda isə 15-dən çox növü məlumdur. Bunlardan xüsusi əhəmiyyətə malik olan tibbi zəlilərdir. Tibbi zəlilərin insan orqanizmi üçün faydalı olan 3 forması müəyyən edilib: adi tıbb zəlisi, aptek tıbb zəlisi, Hazırda zəli ilə müalicə tıbbdə öz təsdiqini tapmış bir müalicə vasitəsi kimi tanınır və dünyanın bir çox ölkəsində, o cümlədən Çin, Yaponiya, Hindistan, ABŞ, Kanada, Rusiya, Qərbi Avropada geniş tətbiq olunur. Azərbaycanda da zəli ilə müalicə geniş yayılıb. Zəli ilə müalicə qan azlığından, hemofiliyadan, vərəmdən, aşağı qan təzyiqindən əziyyət çəkənlərə, hamilə qadınlara və yaşı 70-dən yuxarı olan insanlara tətbiq edilə bilməz. Araşdırmaçılar elm və texnologiyanın inkişafına əsaslanaraq 2030-cu illərdə bəzi xəstəliklərin zəli ilə müalicəsində yüksək nailiyyətlər əldə olunacağını proqnozlaşdırırlar. Tibb sahəsi yerində saymır və xəstəliklərin müalicəsində daim yeni üsullar axtarılıb tapılır. Günümüzdə varikoz xəstəliyinin artıq daha mütərəqqi və ağrısız müalicə metodları vardır:

- qan damarlarının divarlarını gücləndirmək üçün venotoniklər və mazlar;
- varikoz üçün kompres ayaq geyimi (corablar, kalqotqalar) — bu geyim damarların genişlənməsini azaldır, qan dövranının yaxşılaşdırır və şişkinliyin yaranmasının qarşısını alır;
- lazer və fotoaulyasiya —zədələnmiş damarlarda qan dövranının dayandırılması proseduru xüsusi şüalandırmanın köməyiylə aparılır;
- Skleroterapiya — xüsusi "yapışdırıcı" preparatlarla zədələnmiş damarlara və qan damarlarına iynə vurulması;
- xalq təbabəti və evdə hazırlanan vasitələr (kompreslər, məlhəmlər, həlimlər).

Varikoz üçün müalicə vasitələrinin və kompres bezlərin sərbəst şəkildə satışda olmasına baxmayaraq özünümüalicə ilə də məşğul olmaq düzgün deyil. Ancaq həkim sizin üçün düzgün və effektiv olan terapiya sxemini, hətta ölçünüə uyğun kompres corabları seçə və təyin edə bilər.

Beləliklə, sonuncu onilliklərdə varikoz xəstəliyi və onunla bağlı varikoz venaların müalicəsində böyük nailiyyətlər qazanılmışdır.Varikoz xəstəliyi və xroniki venoz çatmamazlığının müalicəsində ənənəvi və alternativ (xalq təbabəti) üsullarının bircə tətbiqi sayəsində böyük nailiyyətlər qazandığı göstərilir. Ənənəvi və alternativ üsullarının tətbiqi sayəsində klinik simptomatikanı yaxşılaşdırmağa, ağırlaşmaların tezliyini azaltmağa və xəstələrin hərəkət funksiyası keyfiyyətinin yüksəlməsinə səbəb olur. Xroniki venoz çatmamazlığın birincili müalicə üsulu cərrahidir. Cərrahi müalicədən sonra ağırlaşmaların və residivlərin inkişafı davam etməkdədir. Ona görə də endovaskulyar termiki (lazer) və kimyəvi (skleroterapiya) müalicə üstünlükləri ilə yanaşı, alternativ təbabət üsullarının əhəmiyyəti böyükdür. Cərrahi müalicədən imtina edən xəstələrdə alternativ təbabət üsullarından (xalq təbabətindən) istifadə etməklə yüksək effektiv nəticələr əldə edilmişdir. Usulların bircə tətbiqi sayəsində böyük nailiyyətlər qazanılmaqla, estetik-funksional nəticələri xeyli qənaətbəxşdir və iqtisadi baxımdan səmərəlidir. Endovaskulyar müalicə üsullarından sonra pasientlərin həyat keyfiyyəti yaxşılaşır (p<0.001)

ƏDƏBİYYAT

1. Kərimov M.M., N.Abuşov, A.Şəmsəddinski Aşağı ətraf venalarının xroniki xəstəliklərinin diaqnostikası və müalicəsi üzrə kliniki protokol. Bakı ş., 2010-38 s. [www.amu.edu.az/ az/cafedra/31/311/3823?cafedra=3824&cafedra_s=3849](http://www.amu.edu.az/az/cafedra/31/311/3823?cafedra=3824&cafedra_s=3849)
2. Komsuoglu B, Goldeli O, et al. Prevalence and risk factors of varicose veins in an elderly population//Gerontology. 1994; 40:25-1 PMID:8034200DOI: 10.1159/000213571
3. Vasquez MA, Munschauer CE. Venous Clinical Severity Score and quality-of-life assessment tools: application to vein practice //phlebology. 2008; 23: 259-71 PMID: 19029007 DOI: 10.1258/phleb.2008.008018

4. Российские клинические рекомендации по диагностике, лечению и профилактике венозных тромбоэмболических осложнений //Флебология. 2015. Том. 9, № 4. –с. 1-52 http://phlebology-sro.ru/upload/iblock/7de/klinicheskie-rekomendatsii-minzdrava-rf-po-vrv-bez-khvn-_2017_.pdf
5. Kerimov M.M., Abushov N.S., et.al. Comparative study of results of endovenous radiofrequency thermal ablation and open surgery methods in patients with lower limb varicose disease //The Hungarian Journal of Vascular Diseases, XXII, 2015 www.amu.edu.az/az/cafedra/31/311/3823?cafedra=3824&cafedra_s=3849
6. Odonnell T.F., Balk E.M., Tangney E., Iafrati M.D. Recurrence of varicose veins after endovenous ablation of the great saphenous vein in randomized trials //J Vasc Surg Venous Lymphat Discord. 2016. Vol.4, №1. –p.97-5 PMID:26946904 DOI :10.1016/j.jvsv.2014.11.004.
7. Rass K., Frings N., Glowacki P. Same Site Recurrence is More Frequent After Endovenous Laser Ablation Compared with High Ligation and Stripping of the Great Saphenous Vein : 5 year Results of a Randomized Clinical Trial (RELACS Study) //Eur J Vasc Endovasc Surg. Elsevier Ltd, 2015. Vol. 5, №50.-p. 648-6 doi: 10.1016/j.ejvs.2015.07.020.
8. Ursula Uhlemayr, Dietmar Wolz: "Qaynaqlar və şərtlər: məsləhət, seçim və tətbiqetmə", Deutscher Apotheker Verlag, 2015
9. Hildegard Kreiter-Schweigkofler, Helene Roschatt: Kneipp: su, qidalanma, otlar, həyat tərz, məşq, Kneipp Verlag, 2016
10. M. Buzzi F. de Freitas M. de Barros Qış: venoz bacak xorasının müalicəsində bir Calendula officinalis ekstraktının terapevtik effektivliyi, 2016 (giriş: 30.08.2019), Mag Online Kitabxanası
11. N. İhme, H. Kiesewetterm, F. Jung, və s.: Xroniki venoz çatışmazlığı olan xəstələrdə bacak ödeminin bir qarabaşaq otu çayından qorunması: tək mərkəzli, təsadüfi, cüt kor, plasebo nəzarətli klinik sınaq, 1996 (Əlavə olunub: 30 Avqust 2019), Springer Link

SUMMARY

Etibar Bababeyli, Baxtiyar Huseynov
Namig Bababeyli, Ragsana Abbasova, Bayaz Bayramaliyeva

ON THE EFFECTIVENESS OF THE COMBINED METHODS OF APPLYING METHODS OF TRADITIONAL AND ALTERNATIVE MEDICINE IN THE TREATMENT OF VARICOSE VEINS OF THE EXTREMITIES

The article presents the positive results achieved as a result of the combined use of traditional and alternative medicine in the treatment of varicose veins and chronic venous insufficiency. As a result of the combined use of the above two methods, clinical symptomatic diseases improve, the pain and the degree of complications decrease, and the motor function of the limbs is restored. The main treatment for chronic venous insufficiency is surgery. Despite this, after surgical treatment, complications and recurring diseases are not completely eliminated. According to this along endovoyanulyar. In it, thermal (Lazar) and chemical (Sclerotherapy) therapy, the use of traditional medicine is recommended. Satisfactory results from alternative medicine were also obtained in patients who refused surgical treatment. Joint treatment with traditional and traditional medicines achieves satisfactory functional, aesthetic and economic results.

Key words: *Of traditional and alternative medicine in the treatment of varicose veins and chronic venous insufficiency, varicose nodules*

РЕЗЮМЕ

**Этибар Бабабейли, Бахтияр Гусейнов,
Намиг Бабабейли, Рагсана Аббасова, Баяз Байрамалиева**

**ОБ ЭФФЕКТИВНОСТИ СОВМЕСТНОГО СПОСОБОВ ПРИМЕНЕНИЯ СПОСОБОВ
ТРАДИЦИОННОЙ И АЛЬТЕРНАТИВНОЙ МЕДИЦИНЫ ПРИ ЛЕЧЕНИИ
ВАРИКОЗНЫХ РАСШИРЕНИЙ ВЕН КОНЕЧНОСТЕЙ**

В статье приводятся положительные результаты достигнутые в результате совместного применения средств традиционной и альтернативной медицины при лечении варикозной болезни и хронической венозной недостаточности. В результате совместного применения двух выше указанных методов улучшается клиническая симптоматические болезни, уменьшается пастота и степень осложнений и восстанавливается двигательная функция конечностей. Основным методом лечения хронической венозной недостаточности является хирургические. Несмотря на это после хирургического лечения осложнения и рецидивы болезни полностью не ликвидируются. По этому наряду эндовазуляр . В нем термической (Лазер) и химической (Склеротерапия) терапии, рекомендуется применение средствами народной медицины. Удовлетворительные результаты от альтернативной медициной получено так-же у больных отказавших от хирургического лечения. Совместное лечение средствами традиционной и народной медицины достигается удовлетворительные функционально-эстетические и экономические результаты.

Ключевые слова: *Традиционной и альтернативной медицины, хронической венозной недостаточности*

MƏTLƏB İBRAHİMOV
m.ibrahimov1965@gmail.com
Naxçıvan Dövlət Universiteti

UŞAQ VƏ YENİYETMƏLƏRİN HƏZM SİSTEMİ XƏSTƏLİKLƏRİNDƏ PROBİOTİK VƏ SİMBİOTİKLƏRİN İSTİFADƏSİ

Qida istehsalında istehlakçıların sağlamlığını dəstəkləyən və immunitet sistemini stimullaşdıran mikroorqanizmlərdən istifadəyə tələbat artır. Bu mikroorqanizmlərin ən mühüm qruplarından biri olan probiotiklərin mədə-bağırsağ xəstəliklərinin qarşısının alınmasında və normal mədə-bağırsağ florasının müalicəsində və inkişafında rolu klinik sınaqlarla müəyyən edilmişdir. Digər tərəfdən, ştammdan asılı qida qoruyucu təsirləri və probiyotiklərin müxtəlif xəstəliklərinin müalicəsi potensialları ilə bağlı araşdırmalar davam edir. Xüsusilə uşaqlarda kəskin ishalın və antibiotiklə əlaqəli ishalın müalicəsi üçün effektiv potensiala malik probiotik preparatlar işlənilib hazırlanmışdır. Bu icmalda probiotik ştam seçimi meyarları, müalicə potensialları və onların tətbiqi imkanları haqqında xəbər dəyərli məlumatlar təqdim edilmişdir.

Açar sözlər: *həzm sistemi, ştam, bakteriya, probiotik, simbiotik*

Simbiotik və probiotiklər oral yolla lazımı miqdarda qəbul edildiyində insan sağlamlığına faydalı olan canlı mikroorqanizmlərdir. Prebiotiklər isə həzm olunmayan lakin bağırsaqdakı fermentlərin təsirinə məruz qalan və kolondakı bakteriyaların çoxalmasına və aktivləşməsinə müsbət mənada təsir edən və sağlamlığa faydalı olan qida maddələridir. Prebiotik ilə probiotiklərin birlikdə yaşadığı forma sinbiyotiklər adlanır. Postbiotiklər isə probiotik kulturalarının aktiv bir hissəsi olub qida maddələrə əlavə edildiyində sağlamlığa faydalı olan yağ turşusu kimi maddələrdir.

Klinik tədqiqatlar nəticəsində probiotiklərin öz təsirlərini müxtəlif mexanizmlər yolu ilə göstərdikləri sübut olunmuşdur. Bunların içərisində ən əsası bağırsağ florasını dəyişdirərək mukozadakı tarazlığa müsbət mənada təsir etmək, immun sistemdə köməkçi T1 limfositlərin cavabını asanlaşdırmaq və IgE kimi antitellərin sintezini tormozlayaraq allergik cavaba təsir etməkdir. Probiotiklər iltihabi reaksiyalarda iştirak edən qamma interferon, tumor nekroz faktoru –alfa, İL10-12 kimi sitokinlərin sintezini azaltmaqdır.

Simbiotik (prosimbioflor) və probiotiklərin faydalı təsirləri məlum olduqca uşaqlıq dövründə istifadəsi də artır. Uşaqlarda probiotiklərin istifadə edildiyi və istifadəsinin məsləhət görüldüyü əsas xəstəliklər kəskin qastroenterit, antibiotik mənşəli ishal, Clostridium difficile infeksiyası, iltihabi bağırsağ xəstəlikləri, qıcıqlanmış bağırsağ sindromu, qəbizlik, nekrotizan eterokolit, qısa bağırsağ sindromu, H.pylori infeksiyası, infantil kolik, qastroezofaqal reflüks. Probiotiklərin həmçinin plazmada lipid səviyyəsini azaltdığı və hiperxolesterinemiya da effektiv olduğu düşünülür.

Uşaqlarda kəskin qastroenterit və probiotiklərin tətbiqi

Simbiotik (prosimbioflor-simbiolakt) və probiotik istifadəsinə aid ən çox tədqiqat aparılan patologiyalar antibiotik mənşəli ishallar olmuşdur. Uşaqlarda infeksiyon mənşəli ishalların müalicəsində məqsəd dehidratasiyanın qarşısını almaq, ishalın müddətini azaltmaq və pozulmuş elektrolit tarazlığını bərpa etməkdir. Buna görə də antibiotiklər, oral və intravenoz maye istifadəsi geniş şəkildə tətbiq edilir. Probiotiklərin belə xəstələrdə patogen mikroorqanizmlərlə rəqabət edərək və immun sistemi möhkəmləndirərək təsir edəcəyi düşünülür.

Klinikada aparılan tədqiqatların birində 3-6 yaşlı kəskin qastroenteritli 56 xəstənin 22-də oral maye qəbulu, 33-də isə oral maye qəbuluna əlavə olaraq gündə 3 dəfə 10^9 CFU dozasında Lactobacillus GG 200 ml süd və ya suni qida tərkibində ancaq beş gün verilmiş LGG qəbul edənlərdə ishalın 50% azaldığı müşahidə edilmişdir.

Uşaqlarda və böyüklərdə infeksiyon ishal zamanı probiotik istifadəsinin faydaları üzərinə aparılan bir tədqiqatda probiotik qəbul edən və etməyən iki qrup yaradılmışdır. Probiotik istifadə edən qrupda əsasən *süd turşusu bakteriyaları, S.boulardii* probiotiklərindən istifadə edilmişdir. Tədqiqatın sonunda müəyyən edilmişdir ki, bu probiotiklər ishalın müddətini 1-2 gün qısaltır.

Klinikada aparılan bir tədqiqatda isə beş müxtəlif probiotik ştamının ishalın müalicəsindəki təsiri 51 uşaq üzərində araşdırılmışdır. Bu uşaqlarda sadəcə oral maye qəbulu və buna əlavə olaraq da 5 gün müddətində bir və ya daha çox probiotik ştamı ilə müalicə aparılmışdır. Qəbul edilən probiotik ştamları-*LGG, s.boulardii, Bacillus clausii, Enterococcus faecium Sf68, Lactobacillus delbrueckii, S.thermophilus, L.acidophilus* və *B.bifidum* qarışığından ibarət olmuşdur. Probiotik olaraq LGG və ya probiotik qarışığı qəbul edənlərdə ishal müddəti təqribən 2-3 gün yalnız oral maye qəbul edənlərdən 3-4 gün daha qısa olmuşdur.

Digər bir tədqiqatda üç ay ilə iki yaş arasındakı ishallı uşaqlarda *S.boulardii*nin təsiri müəyyən edilmişdir. Bir qrupa plasebo, digər qrupa isə 250 mg *S.boulardii* tərkibli probiotik və simbiolakt paketi bir yaştan böyük olanlara iki kapsul, bir yaştan kiçik olanlar isə bir kapsul və simbiolakt paketi verilmişdir. İshal müddəti plasebo qrupunda altı gün, probiotik və simbiotik verilən qrupunda isə 3 gün olmuşdur. İshalın 7 günü keçməsi probiotik qrupunda daha az rast gəlinmişdir.

Uşaq və yeniyetmələrdə qəbizlik zamanı probiotik istifadəsi

Erkən uşaqlıq dövründə çox rast gəlinən bir xəstəlikdir. Etiologiyasında psixoloji faktorlar da daxil olmaqla çoxlu səbəblər vardır. Lakin əksər halda səbəb funksional qəbizlikdir. Müalicədə mayenin və lifli qidaların qəbulunun artırılması ilə yanaşı laksatiflər də geniş tətbiq edilir. Son illərdə probiotiklərin böyüklərdə və uşaqlarda müalicə məqsədilə istifadə edilə biləcəyi aşkar edilmişdir. Uşaq və yeniyetmələr arasında qəbizlik diaqnozu qoyulmuş 4-16 yaşlarda iyirmi uşaq *Bifidobacteriya (B.bifidum, B.infantis, B.longum)* Prosimbioflor damla və simbiolakt *Lactobacillus (L.casei, L.plantarum, L.rhamnosus)* qarışığı dörd həftə verilmişdir və uşaqlarda defekasiya sayı azalmış, qarın ağrısının rast gəlmə tezliyi 45%-dən 20%-ə enmişdir. Aparılan müşahidələrdə yeniyetmələrdə *B.lactis D173 010, L.casei Shirota* və *E.colli* müsbət təsir etmişdir. Uşaqlarda isə *L.casei, rhamnosus Lcr35*-in müsbət təsiri olsa da LGG-nin belə təsiri müəyyən edilməmişdir.

Xroniki residivləşən bağırsağ xəstəliklərində probiotiklərin tətbiqi

Uşaqlarda xroniki residivləşən iltihabi xəstəlik olub qarın ağrısı, iştahsızlıq, inkişafın qalma, çəki itirilməsi kimi simptomlarla meydana çıxır. Bağırsağ florasının pozulması, immun sistemi stimula edərək iltihabi mediatorlar vastəsilə xəstəliyin şiddətlənməsinə səbəb olur. Xəstələrin 40 faizində klassik müalicəyə əlavə olaraq probiotiklərin də istifadəsi göstərilir. Bu xəstəliklərdə *E.coli* probiotikinin istifadəsi xəstəliyin remisiyaya yaratmasında rolu 5-AST (5-aminosalisil turşusu) kimi effektivdir. 11-18 yaş arasındakı, remissiya dövründə olan xoralı kolitli uşaqlarda aparılan tədqiqatda bir qrupa bir il müddətinə *E.coli* probiotiki, digər qrupa isə 5-AST (xoralı kolitin esas preparatı) verilmiş hər iki qrupda xəstəliyin residivləşməsi 25-30 % olduğu müşahidə edilmişdir və bu müddətdə ciddi əlavə təsir yaranmamışdır.

Uşaq və yeniyetmələrdə helicobacter pylori infeksiyasında probiotik istifadəsi

Bu infeksiyanın müalicəsində iki antibiotik və proton nasos inhibitoru iki həftə müddətinə birlikdə istifadə edilir. Aparılan tədqiqatlarda müəyyən edilmişdir ki müalicəyə probiotiklərin əlavə edilməsi nəticəyə müsbət təsir etmiş və antibiotiklərin əlavə təsirlərini azaltmışdır. Uşaqlarda müxtəlif probiotiklərlə aparılan az sayda tədqiqatlarda təzətlə nəticələr əldə edilmişdir. *B.animalis, L.casei, L.rauuteri ATCC 5573* müalicəyə müsbət təsir etmişdir. Lakin *L.acidophilus* və *S.boulardii*nin müalicə effektini artırdığı müşahidə edilməmişdir.

İnfantil kolitdə probiotiklərin əhəmiyyəti

İnfantil kolik südəmər dövrün ilk 3 ayında ortaya çıxan problemlərdəndir. İnfantil kolik termini 1954-cü ildən pediatrik praktikada istifadə olunur. Sağlam və qidalanması normal olan uşaqlarda periodik olaraq narahatçılıq, ağlama, ağlayan zaman üzə qızartı və uşağın ayaqlarını qarına doğru çəkmək kimi simptomların gün ərzində 3 saat çəkməsi bu günlərin həftədə ən az 3 gün olmağı və ümumi müddətin ən azı 3 həftə davam etməsi şəklində özünü göstərir. Kolik həyatın ilk iki həftəsində başlayıb 4-6 ayında sonlanır. Ağlama periodları adətən 6-cı həftədə ən yüksək səviyyəsinə çatır. İnfantil kolikə bağlı ağlama adətən axşam saatlarında və ya gecənin gec vaxtında baş verir.

Uşaqlarda infantil kolikin etiopatogenezinə bir çox amillər göstərilə də müxtəlif faktorların bir araya gələrək bu vəziyyətin yaranmasına səbəb olduğu düşünülür. İnfantil kolik südəmər dövrdə

narahatçılıq, ağlama krizlərinə səbəb ola biləcək digər üzvi səbəblər ilə differensasiya olunmalıdır.

Uşaqlarda dismotilitə (bağırsağın hərəkət pozğunluğu)

Sinir sisteminin inkişafı zamanı həyatın ilk həftələrində baş verən keçici deşarjlar həzm sistemində hərəkətin artmasına səbəb ola bilər. Müxtəlif tədqiqatlar zamanı infantil kolikli uşaqlarda qalın bağırsağın hərəkətinin və rektal təzyiqin artdığı nəzərə çarpır. Yenidöğulmə dövründə parasimpatik sinir sisteminin simpatik sinir sisteminə nəzərən daha aktiv olmasıdır. Dicyclamine hydrochloride kimi antispazmolitik dərmanların infantil kolikdə müvəqqəti olaraq faydalı olması bu səbəbdəndir, ancaq dərmanın əlavə təsirləri çox olduğuna görə hazırda istifadə edilmir. Bəzi bitki tərkibli dərmanlar (çobanyasığı və s) antixolinergik yolla təsir edir. *Matricariae recutita* (çoban yastığı), *foeniculum vulgare* (razyana) və *Melissa officinalis* (limon otu) kimi bəzi bitki tərkibli dərmanların həm antispazmolitik həm də antimetorik təsirlərlə infantil kolik müddətini azaldığı görülmüşdür.

İnfantil kolikli uşaqlarda mədə gec boşaldığına görə gastroezofaqal refluks meydana çıxma bilər. Belə vəziyyət zamanı antireflu müalicəsi simptomların azaldılmasında faydalı olmuşdur.

Laktaza fermentinin defisti zamanı laktozanın parçalanmaması həm nazik, həm də qalın bağırsaqda laktoz və məhsullarının artmasına səbəb olur. *Lactobacillus* və *bifidobakteriyalar* laktozanı istifadə edərək süd turşusu və hidrogenin yaranmasına səbəb olur. Bağırsağ boşluğunda osmotik təzyiqin artması və bağırsağ boşluğuna maye yığılmasına səbəb olaraq ikincili bağırsağ boşluğunun gərilməsinə səbəb olur. Nəticədə kolikə bənzər ağrı və dispeptik simptomlar azalır.

ƏDƏBİYYAT

1. Prof. DR Coşkun T. Probiotiklər, Genel özellikleri ve etki mekanizmaları
2. Ayper Somer. Yetişkin ve çocuklarda Probiotikler
3. Coşkun T. Pre, Pro ve sinbiyotikler.
4. Sutphen JL It is colic or it is gastroesophageal reflux?
5. Prof. Dr. Ali Özden Sağlıklı yaşam için dost bakteriler.
6. Sartor RB, Mazmanian SK. Intestinal microbes in inflammatory bowel disease. *Am J Gastroenterol SUPP* 2012
7. Gorbach SL. Probiotics and gastrointestinal health
8. Land MH, Rouster-Stevens K, Voods DR. *Lactobacillus* sepsis associated with probiotic
9. Bioloji təbabət-Bioloji Təbabət və antihomotoksik Cəmiyyətinin elmi-publisistik jurnalı 2018 (8)

SUMMARY

Matlab İbrahimov

THE USE OF PROBIOTICS AND SYMBIOTICS IN DISEASES OF THE DIGESTIVE SYSTEM IN CHILDREN AND ADOLESCENTS

There is increasing demand to use the microorganisms, supporting consumer health and stimulating immune system, in food production. The role of probiotics which are one of the most important group of this microorganisms on the prevention of gastrointestinal diseases and treatment and development of normal gastrointestinal flora were determined by clinical trials. On the other hand, studies on the strain-dependent food preservation effects and the potentials for treatment of different diseases of probiotics are ongoing. Probiotic preparations that have effective potential especially for the treatment acute diarrhea in children and antibiotic associated diarrhea have been developed. In this review, newsworthy information on the criteria for probiotic strain selection, curing potentials and their application possibilities were presented.

Key words: *treatment, food safety, gastrointestinal system, probiotics*

РЕЗЮМЕ

Метлеб Ибрагимов

**ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПРОБИОТИКОВ И СИМБИОТИКОВ ПРИ ЗАБОЛЕВАНИЯХ
ПИЩЕВАРИТЕЛЬНОЙ СИСТЕМЫ У ДЕТЕЙ И ПОДРОСТКОВ**

Пробиотики-это микроорганизмы, в отношении которых научные исследования показали, что они могут быть полезны для башего здоровья. Чаше всего это бактерии, но это могут быть и другие организмы,такие как дрож. В некторых случаях они похожи на хорошие населяющие организм человека бактерии или являются теми же самыми бактериями, что обитают у людей, чаше всего в кишечнике.

Большинство пробиотиков- бактерий относятся к двум родам лактобактерии (laktobacillus) и бифидобактерии (bifidobacterium) хотя надо знать,что существует много других видов бактерии пробиотиков.

Каждый род бактерий содержит значительное число видов, у каждого вида имеются различеные штаммы. Это важно помнить, потому что разные штаммы могут быть по-разному полезны различных органов вашего тела.

Ключевое слово: пробиотик, штамм, бактерия, кишечник

RAMİZ ƏLƏKBƏROV
ramiz_alakbarli@mail.ru
AMEA Dendrologiya İnstitutu
ZƏHRAXANIM ABBASZADƏ
abbaszade.zara@mail.ru

KOLLOİD GÜMÜŞ SUYU NƏDİR VƏ ONUN FAYDALARI

Məqalədə ecazkar hesab edilən, dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində ən çox müraciət edilən, uzun ömürlüyü etiva edən, əksər xəstəliklərə şafa vermək gücündə olan metal gümüşdən bəhs edilir. Gümüş elementinin nəyə qadir olduğu tarix boyu açıq-aydın izah edilmədiyindən, onun olduqca faydalı və inkişafa aparan xüsusiyyətləri də insanlara az məlumdur. Adi metal gümüş keçmişdə tibb tarixində geniş istifadə edilmiş, hətta bu element səhiyyənin əsas parçası kimi qəbul edilmişdir. Tədqiqatçı alim Dr. Henry Crookesin elmi işləri nəticəsində mövcud olan heç bir mikrobun kolloid gümüşə qarşı 6 dəqiqədən çox dözə bilməyəcəyini müəyyən etmişdir! Gümüş 450-650 növ bakteriyanın DNT-sinin təbii (nativ) quruluşunu qısa müddətdə pozaraq yox edə bilir. Yeni hüceyrələrin çoxalmasının qarşısını alaraq yaraların qısa müddətdə sağalmasını sürətləndirir. Gümüş suyunun xərçəng, vəba, vitiliqo, psorioz kimi xəstəliklərə qarşı böyük təsiredici qüvvəyə malik olduğu təqdir olunur! Bu maddənin antibiotiklərdən fərqi ondadır ki, bu maddə tamamilə təbiidir və insan orqanizminə mənfi təsir edəcək heç nə yoxdur. Dünyanın bir çox ölkələrində, ABŞ, Yaponiya, Finlandiya, xüsusən də qardaş Türkiyədə kolloidal gümüş suyundan geniş istifadə olunmağa başlanılmışdır. Xüsusən də xərçəng, papilloma, teratoma və digər ağır xəstəliklərin yeni yarandığı vaxtlarda daha təsiredici hesab olunur. Ümumiyyətlə, gümüş suyu 3 min ildir ki, istifadə edilir və onun əks təsir göstərdiyi barədə mənbələrdə heç bir məlumat yoxdur. Gümüş suyu 1938-ci ilə qədər istifadə edilən və yeganə hesab edilən effektiv antibiotik təsirli dərman maddəsi sayılırdı. Bu yalnız bakteriyalara deyil, həm də viruslara qarşı aktiv təsir göstərir. Kolloid gümüş dedikdə suda mövcud olan nano-gümüş hissəcikləri nəzərdə tutulur. İonlaşmış gümüş insan bədənində əsl gümüş hissəcikləri olan kolloidal gümüş kimi yaşamır. Yüksək keyfiyyətli kolloid gümüş, saf su (distillə) və 99.999% kimyəvi saf gümüşdən ibarətdir. Güclü absorbsiya və assimilyasiya təmin etmək üçün gümüş parçacıqları bir (1) mikron diametrindən az olmalıdır. Kolloidal gümüş məhsulunun istehsalı zamanı saflıq, mikrobiologiya testi, gümüşün partikül ölçüsü, konsentrasiyası (ppm), pH və rəngi nəzərə alınmalıdır. Profilaktik məqsədlə gümüş 5-20 ppm konsentrasiyasında olmalıdır (1 litrdə milyonda bir 1 mq həll olan gümüşün miqdarıdır. Bu 1 ppm adlanır - parts per million yəni (milyonda bir hissəcik). Başqa sözlə 10 ppm kolloid gümüş suyu o deməkdir ki, 1 litr suda 10 mq gümüş vardır. Kolloid gümüş suyu antibiotik olaraq 650 fərqli mikroorqanizmi məhv edir. Kolloidal gümüşün sağlam hüceyrələrə toxunmadığı, yalnız patogen hüceyrələrə təsir göstərdiyi tədqiqatçı alim Dr. Henry Crookesin məqalədə ətraflı izah edilmişdir. Kolloid gümüş suyu bakteriya və virusların fermentinin təsirini 6 dəqiqə ərzində məhv edir. Tədqiqatçılara görə kolloid gümüşdən istifadə zamanı insan ikinci bir immunitet sisteminə də sahib olur. Gümüş orqanizmin zərərli mikroblarını məhv etməklə, vücudun öz təbii immunitet sisteminin mənfi yükünü azaldır ki, mikrob, virus və göbələklərin aktivliyi azalır, məhv olur və getdikcə toksinləri təmizləyir. Sonda vurğulamaq istəyirəm. Kolloid gümüş suyunun faydası daha çox profilaktik məqsədlərlə istifadə olunmalıdır. Yəni yuxarıda qeyd edildiyi kimi xəstəliktörədən mikroorqanizmlərə faydası daha çox olardı! Yəni “bir qram profilaktika bir pud müalicəyə bərabərdir” prinsipi əsas götürülməlidir.

Açar sözlər: kolloid, gümüş, konsentrasiya, ppm, patogen, virus

Son 20 ildə xərcəng xəstəliyi qadın və kişilərdə müdhiş bir sürətlə - 50% artım göstərmişdir. Hətta bundan sonra qısa olaraq belə deyəcəyik: artıq adamlardan kim xərcəng oldu deyil, kim xərcəng olmadı deyə soruşacağıq! İsraildə xərcəng xəstəlikləri nədənsə son dərəcə nadir hallarda görülməkdədir. Milli xərcəng qeydiyyatı mərkəzindən Dr. Miça Barçananın açıqlamasına görə statistikalar İsraildəki xərcəng xəstələrinin və xərcəngdən ölənlərin ümumi sayının nəzərə çarpacaq dərəcədə aşağı rəqəmlərlə olduğunu göstərirlər. Belə ki, İsraildə 2003-cü ildə 160 nəfər, 2004-cü ildə isə 152 nəfər xərcəngdən dünyasını dəyişib. Ölkədə əhali sayı 7,4 milyon nəfərdir. Bunlardan 1,5 milyonu ərəb əsilli, 0,3 milyonu isə yəhudi olmayan əhali sayılır. Beləliklə, əhalinin 5,6 milyonu israili, yəni yəhudi əsillidir. 2003 və 2004-cü ilin xərcəng hallarının azalmasına görə hesablamış olsaq, İsraildə 2009-cu ildə 118 nəfər, 2013-cü ildə 96 nəfər xərcəngdən ölüb. 2021-ci ildə isə sadəcə 78 nəfər xərcəngdən öləcəyi proqnozlaşdırılır. Bu ölüm hallarının çoxunun ərəb əsilli olması, yəni yəhudi olmaması da diqqət çəkən ən vacib məqamlardan biridir. Berlin, Brandenburq səhiyyəsi mənbəsinə əsasən yəhudi əsilli israililərin ölüm hallarının çox az olduğunu göstərir. Yaxşı, bəs digər ölkələrlə müqayisədə İsraildə xərcəng hallarının bu qədər az olmasının səbəbi nədir? Siqaret vərdişimi? Xeyir, İsraildə hər 4 nəfərdən biri siqaret çəkir. Almaniyada isə hər 3 nəfərdən biri siqaret çəkdiyinə görə bu səbəb olaraq göstərilə bilməz. Belə ki, İsraildə xərcəng xəstələrinə kimya və ya şüa terapiyasının tətbiq edilməməsinə dair iddialar vardır. Ölkədə xərcəng xəstəliyindən ölüm hallarının aşağı olması bu iddiaları daha da gücləndirir. Bəs, İsraildə xərcəng necə müalicə edilir? Cavabı isə çox sadədir. İllərdir alternativ tibbin və həkimlərin müdafiə etdiyi, lakin ciddi qəbul etmədiyi üsullarla müalicə edilir. Qeyri-rəsmi mənbələrə görə İsraildə əhalinin ildə 2-3 dəfə 7-10 gün müddətində profilaktik olaraq gümüş suyu qəbul etdiyi iddia edilir! Yəni əsaslı surətdə aşağıdakı kimi profilaktika edilir:

- ✓ Bitki mənşəli müalicələr və kolloid gümüş suyu ilə orqanizmin zəhərlərdən tamamilə təmizlənməsi (detoksifikasiya);
- ✓ Sağlam qidalanma (heyvanı qidalardan az istifadə etmək) rejimi;
- ✓ Bioenerji müalicəsi ilə orqanizmin vibrasiya və elektromaqnit axınını tənzimləməklə sağlamlığının bərpa edilməsi;

Biz isə əvvəlcə özümüzü iynə-dərmanlara təslim edib, kimya və şüa terapiyaları kimi illərdir müzakirə olunan və bu günə qədər xərcəng xəstəliyinə faydası sübut olunmayan, necə deyərlər qaş düzüldən yerdə gözüümüzü çıxartdığımız dəhşət saçan müalicə üsulları ilə bədənimizi məhv edirik! Orqanizmimiz çürümək üzrə olarkən qıssası, çarəsiz qaldıqdan sonra belə vasitələrə müraciət edirik. Belə ki, xəstəlikdə keç qaldıqdan sonra alternativ tibblə orqanizmi canlandıran həqiqi müalicə üsullarına müraciət edirik ki, daha bundan sonra təbii vasitələr “işə yaramırlar”. Qeyd edildiyi kimi kimya və şüa terapiyaları dərman lobbisinin işinə yarayır və qaralama kampaniyaları ilə xərcəngi sağaldan bir çox təsirli üsullar arxa plana keçir. Bəs, İsrailin müalicə üsulları niyə bizdə tətbiq olunmur? Bu sualın cavabı dərman lobbisinin və dünya siyasətinin inadla kimyaterapiya + radioterapiya + şüaterapiya + cərrahi müdaxilələr kimi bacarıqsız üsulları dünyada insanlara zorla yeritməsidir. Səbəblər isə kifayət qədər aydındır. Dərman lobbisinin ənənəvi, lakin təsirsiz müalicə üsulları bütün zamanların ən nəhəng ticarət qaynağıdır, xüsusilə də xərcəng xəstəliyində. Zərərsiz, təsirli bərpəedici müalicələrə qarşı “laqeydliyin” əsas səbəbi bu nəhəng ticarətdir. Xərcəng xəstəliyinin ənənəvi müalicə üsullarındakı uğurların statistikaları ilk baxışda ürəkaçan bir mənzərə yaradır. Müxtəlif tərif və meyarlardan istifadə edərək müəyyən olunan bu statistikaları təhlil zamanı baxın nələrlə qarşılaşırıq: Təqdim olunan statistikalarda belə yazılır: “Xərcəng aşkarlandıqdan sonra 5 il yaşadı”. Lakin bu vəziyyətdə xəstə 5 il ərzində yenə də xərcəng ola bilər. Xəstələrə xərcəngin müalicəsinin sözdə uğurlu olduğunu təqdim edən bu statistikalarda xəstənin neçə il yaşayacağından əlavə, müalicənin həqiqi uğurunu təsbit etmək üçün “neçə il xərcəngsiz” qaldığını bilməsi son dərəcə

vacib bir ünsür deyilmi? Əgər xəstə 5 ildən sonra yenidən xərcəng olursa, hətta ölürsə, statistikalarda bu hal yenə də “tamamilə müalicə edildi və tamamilə sağaldı” olaraq qeyd olunur. Son dərəcə mahir cümlə oyunları ilə bu müalicələrin uğurlu olduğu insanlara yeridilir [Aslan, P., Tayyar, A. (2016)].

Xərçəngin profilaktikası onun müalicəsindən daha çox etibarlı və effektivdir. Belə ki, burada “Bir qram profilaktika bir pud müalicəyə bərabərdir” ifadəsi olduqca yerinə düşür! Xərçəng xəstəliyinin profilaktikası aşağıdakıdır deyə bilirik:

Xərçəngin ilkin və birinci şərtlə profilaktikası oruc tutmaqdır. Bu zaman orqanizmdə 500-ə qədər xərcəngə çevriləcək hüceyrələr bloklanır! Oruc tutmaq vücudun kütləsini, temperaturu, qan dövrənini, hüceyrə tənəffüsünü, nəbzi, təzyiqi, maddələr mübadiləsini və orqanizmin maye tarazlığını tam normal saxlayır.

Ecazkar hesab edilən, dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində ən çox müraciət edilən, uzun ömürlüyü etiva edən demək olar ki, əksər xəstəliklərə şefa vermək gücündə olan metal gümüşdən bəhs edək! Gümüş elementinin nəyə qadir olduğu tarix boyu açıq-aydın izah edilmədiyindən, onun olduqca faydalı və inkişafa aparan xüsusiyyətləri də bizə az məlumdur. Adi metal gümüş keçmişdə tibb tarixində geniş istifadə edilmiş, hətta bu element səhiyyənin əsas parçası kimi qəbul edilmişdir. Bəs belə olduğu halda, müasir dövrdə nəyə görə bu qədər xəstəliklərdən xilas ola bilmirik? Üstəlik də hər il yeni xəstəliklər “peyda” olur və bu xəstəliklərə qarşı mübarizə üçün milyonlar xərcləyirlər.

Gümüşün faydaları Y. Sezar dövründən bəri bəllidir. Romalılar kiçik gümüş parçaları ilə yanıqları, kəsikləri və yaraları müalicə edir, yunanlar isə su və şərab qablarını bakteriyalardan təmizləyirdilər. Roma İmperiyası dövründə yalnız gümüş qablarda su daşıyan əsgərlərə döyüşə getməyə icazə verilirdi, çünki Romalılar gümüş qabların suyu təmiz və saf saxladığını bilirdilər. Həkimlər yeməyi gümüş qablarda yemək, gümüş çəngəl-bıçaq-qaşıqdan istifadə edərək, yeməyi tövsiyə edirdilər. Dr. Henry Crookes 1900-cü illərin əvvəlində gümüşü bir çox xəstəliyin müalicəsində istifadə etmişdir. Tədqiqatçı alimin elmi işləri nəticəsində mövcud olan heç bir mikrobun kolloid gümüşə qarşı 6 dəqiqədən çox dözə bilməyəcəyini müəyyən etmişdir! Dr. J. Mark Hovel British “Medical Journal” da kolloid gümüşün virusların məhv edilməsi üçün təsirli olduğunu qeyd etmişdir. İkinci Dünya müharibəsindən əvvəl 1929 - cu ildə ingilis tədqiqatçısı Fleming tərəfindən qiymətli antibiotik olan təbii penisillin kəşf edildi. Lakin təlabati ödəmədiyindən qısa müddətdə bu dərman kimyəvi yolla sintez edilməyə başlandı [Tan Birtəksöz, A. S., Tüysüz, M. (2013)]. Beləliklə, tibbdə patenti alınmış sintetik kimyəvi dərmanlarla “böyük dərman firmalarını” çox varlı edən yeni bir dövr başlandı. Təbiətdən qaynaqlanan heç bir şeyə görə isə patent almaq mümkün deyildir, ona görə də müalicə zamanı heç bir fəsad verməyən gümüşün faydalarından varlılara bilməyən dərman şirkət sahibləri gümüşün faydalarını insanlara hər yolla unutturmağa çalışırdılar. Gümüşün kolloid məhlulunun ilk antibiotik maddə olduğu heç də qaranlıq deyildir. Bu gün gümüş və onun kolloid məhlullarının demək olar ki, infeksiyaların tüğyan etdiyi hər bir yerlərdə - iltihab, yanıq, virus və bir çox xəstəliklərin müalicəsində istifadə edilən geniş spektrli özəlliyinə görə istifadə olunur. Müasir dövrdə Amerikadakı doğulan körpələrə doğuşdan dərhal sonra gözdə meydana gələcək infeksiyaları qarşılamaq məqsədilə gümüş tərkibli göz damlalarından istifadə edilir. Gümüş 95 faizdən daha çox nisbətdə infraqırmızı şüaları əks etdirməyə qabildir. Gümüşə təmas edən radioaktiv enerjinin 95 faizi geri əks olunur. Yəni gümüş radiasiyaya qarşı olduqca təsirlidir. Gümüş 450-650 növ bakteriyanın DNT-sinin təbii quruluşunu (nativ) qısa müddətdə pozaraq yox edə bilir. Yeni hüceyrələrin çoxalmasının qarşısını alaraq yaraların qısa müddətdə sağalmasını sürətləndirir. Kolloid gümüşün Dr. Xiaojian Yao tərəfindən HIV virusun tərkibini bir neçə dəqiqə ərzində dəyişdiyini və onu yox etdiyi ilə əlaqədar araşdırması “Nanotexnologiya 2012 International Journal” da nəşr edilsə də lakin bu metalın ecazkar bir antibiotik kimi olduğuna heç bir məhəl qoyulmadı. Həkimlərin gümüş suyunu gözardı etmə səbəbi kapitalist dünya quruluşuna söykənir [Can, C., Körlü,

A. (2011)]. 1906-cı ildə əksər dərman şirkətlərini satın alan milyoner John D. Rockefeller koloidal gümüşün onun dərman satışlarının qarşısında maneçilik edəcəyinin fərqundə idi. Bu səbəblə Jude Abraham Felxnerin köməyi ilə Amerikadakı bütün gümüş suyu emal müəssisələri, universitetin kimya və tibb fakültələrindən, elmi işlərdən, gümüş suyu mövzusunun araşdırılmaması tapşırığı verildi və bu təlimatı yerinə yetirməyən bütün professor və müəllimlərin lisenziyalarının əlindən alınacağını ciddi cəhdlə bildirdi. İşin maraqlı tərəfi budur ki, Rockefellerin rəhbərlik etdiyi dərman şirkətlərinin önündə durmasına baxmayaraq, heç bir zaman öz ailəsinin və yaxınlarının kimyəvi yollarla alınan dərmanlardan istifadə etməsinə icazə verməmişdi. Elmi fantastika dünyasına baxsaq, qarşımıza çıxan bütün xəstəlikləri bir anda yaxşılaşdıran, insanları uzun müddət yaşadan, xüsusən xəstəliksiz sağlam həyat təzi üçün dərman yaratmaq arzusunda olmuşdur. Bu arzunun həqiqət olması üçün görəsən gümüş metalı ola bilərmi?

Son vaxtlarda gümüş suyunun möcüzəli faydaları, ondan istifadə edənlərin sayının çox böyük sürətlə artdığı haqqında məlumatlar dərc olunur və sosial şəbəkələrdə ciddi cəhdlə təqdir olunur. Məlumatla görə gümüş suyunun bir çox ağır və çətin sağalan xərcəng, vəba, vitiliqo, psorioz və digər xəstəliklərə qarşı böyük təsiredici qüvvəyə malik olduğu təqdir olunur! Bu baxımdan gümüş suyu haqqında tarixi yöndə kiçik elmi araşdırma apardıq. Məlum oldu ki, gümüş suyundan istifadə bir neçə əsrlik tarixə malikdir. Onun faydası qeyd edildiyi kimi hələ Y. Sezarın vaxtından məlumdur. Daha bir maraqlı faktı qeyd etmək olar ki, XIV əsrdə Avropanın mərkəzində insanların 25 faizi vəba xəstəliyindən ölmüşdür. Yalnız qaraçılar bu xəstəlikdən “can qurtara” bilmişdilər. Onlardan heç bir kəs vəbaya tutulmamışdı və bu məsələ hər kəsi təəccübləndirmişdi. Bu sensasion hadisəni uzun müddət qaraçılar sirr saxlaya bilmişdilər. Lakin onara verilən böyük bəxşislər sayəsində bu sirr açıldı. Sonradan məlum olmuşdu ki, qaraçılar qatqısı olmayan təmiz gümüşü çox kiçik hissəciklərə parçalayaraq sanki əzələ daxilində “gizlətməşlər” ki, beləliklə, gümüş qan dövrəni ilə bakteriyaları məhv etmişdir. Sonralar gümüş suyunun faydalı olduğunu görüb zadəgan ailələri də süfrədə gümüşdən olan qaşiq, çəngəl və bıçaqlardan istifadə etməyə başladılar. Kəşf edildi ki, bu maddə antibiotik dərmanların əvəzləyicisi və ya antibiotik təsirlidir! Antibiotiklərdən fərqi yalnız ondadır ki, bu maddə tamamilə təbiidir və içərisində hüceyrələri öldürən, lakin insan orqanizminə mənfi təsir edəcək heç nə yoxdur. Lakin son illərdə dünyanın bir çox ölkələrində, ABŞ, Yaponiya, Finlandiya, xüsusən də qardaş Türkiyədə koloidal gümüş suyundan geniş istifadə olunmağa başlanılıb. Hətta gümüş suyu istehsal edən müəssisələr fəaliyyət göstərirlər. Ölkəmizdə isə gümüş suyu hazırlayan mütəxəssislər barmaq sayı qədər azdır. Tərəfimizdən bu sahədə iş görməyə təşəbbüs edilir. Koloidal gümüş suyu qısa bir müddətdə istifadə olunmalıdır. Gümüş suyu hazırlandıqdan 1,5-2,5 ay ərzində tərkibindəki elektrik yükü azalmadığı müddətdə istifadə edilməlidir. Bir çox xəstəliklərin profilaktika və müalicəsində böyük faydaya malikdir. Xüsusən də xərcəng, papilloma, teratoma və digər ağır xəstəliklərin yeni yarandığı vaxtlarda daha təsiredici olur. Əvvəllər bir çox həkimlər gümüş suyunun faydalarına qarşı mənfi fikirdə idilərsə, indi onlar bu müalicədən kifayət qədər istifadə edirlər. Ümumiyyətlə, gümüş suyu 3 min ildir ki, istifadə edilir və onun əks təsir göstərdiyi barədə mənbələrdə heç bir məlumat yoxdur. Gümüş suyu 1938-ci ilə qədər istifadə edilən və yeganə hesab edilən effektiv antibiotik təsirli dərman maddəsi sayılırdı. Bu yalnız bakteriyalara deyil, həm də viruslara qarşı aktiv təsir göstərir. 1938-ci ildə kimyəvi yolla alınan antibiotiklərin mövcudluğu ilə istehsal daha ucuz olduğu üçün və baha qiymətə satıldığından dərman firma sahibləri gümüş suyunu kölgədə qoymağı hədəf seçdilər. Kolloid gümüş dedikdə suda mövcud olan nano-gümüş hissəcikləri nəzərdə tutulur. İonlaşmış gümüş insan bədənində əsl gümüş hissəcikləri olan koloidal gümüş kimi yaşayır. Yüksək keyfiyyətli kolloid gümüş, saf su (distillə) və 99.999% kimyəvi saf gümüşdən ibarətdir. Güclü absorbsiya və assimilyasiya təmin etmək üçün gümüş parçacıqları bir (1) mikron

diametrindən az olmalıdır. “Yaxşı” kolloid gümüş məhsulu hazırlamaq üçün hissəciyin ölçüsü, təmizliyi, konsentrasiyası nəzərə alınmalıdır. Rəsmi mənada ilk üçünü tamamlamaq laboratoriya analizindən asılıdır. Partikül ölçüsünü təyin etmək üçün ən yaxşı üsul elektron mikroskopu fotosəklidir. Əsas olaraq kütləvi spektroskopiya və ya rentgen difraksiyası analizinin təmizliyi tələb olunur. Konsentrasiyanı müəyyən etmək üçün ümumi həll olunan qatqıların kimyəvi analizinə ehtiyac vardır. Kolloidal gümüş məhsulu əldə etdikləri şirkətlər analitik sertifikat almalıdırlar. Sertifikatda saflıq, mikrobiologiya testi, gümüşün partikül ölçüsü, konsentrasiyası (ppm), pH və rəngi nəzərə alınmalıdır [Coşkun, B., Yılmaz Ö. və b. (2006)]. Daimi istifadə, profilaktik məqsədlə gümüş 5-20 ppm konsentrasiyasında olmalıdır (1 litrdə milyonda bir 1 mq həll olan gümüşün miqdarıdır. Bu 1 ppm adlanır - *parts per million* yəni (milyonda bir hissəcik). Başqa sözlə 10 ppm kolloid gümüş suyu o deməkdir ki, 1 litr suda 10 mq gümüş vardır. Baxmayaraq ki, müalicə zamanı heç bir əks təsir yaratmır, lakin uzunmüddətli istifadə zamanı yüksək konsentrasiyalı kolloid gümüş məhsulları risk yarada bilər və müalicə bu sahədə ixtisaslı həkim nəzarəti altında aparılmalıdır.

Kolloid gümüş suyu təsirli antibiotik maddəsidir. Bakteriya, göbələk və virusların məhv edilməsində sonsuz təsirə malikdir. Təbabətdə yerli antiseptik olaraq da istifadə olunur. Yara sahələrini xaricdən təmizləmək üçün tətbiq edilir. *Staphylococcus aurea* (MRSA) stafilokoku kimi yüksək davamlı mikro plazmalara qarşı yüksək təsirlidir. Jim Powellin “*Science Digest*” jurnalında yazdığı məqaləyə əsasən “Kolloid gümüş suyu antibiotik olaraq 650 fərqli mikroorqanizmi məhv edir.” Bu təsir bakteriya, virus və göbələklərdə oksigen metabolizm fermentinin aradan qaldırılması ilə başlayır. Belə zəhərli mikroorqanizmlər oksigensiz qaldıqda məhv olurlar. Kolloidal gümüşün sağlam hüceyrələrə toxunmadığı, yalnız patogen hüceyrələrə təsir göstərdiyi məqalədə ətraflı izah edilmişdir. Laboratoriya tədqiqatları göstərir ki, gümüş mənfi bir ion şəklində DNT strukturuna zərbə vurur və onun replikasiya (ikiləşmə) etməsinin qarşısını alır, nəticədə bakteriya, virus və göbələklərin inkişafı dayanaraq məhv olurlar. Dr. Alfred Searle “Kolloidlərin sağlam və xəstələrdə istifadə edilməsi” kitabında kolloid gümüşün patogen mikrofloranın oksigen qaynağını məhv etdikdən sonra öz immunitet sistemini yaratdığını qeyd edir. 1909-cü ildə “*Journal of the American Medical Association*” jurnalında kolloid gümüşün əslində immunitet hüceyrələrinin faqositoz indeksini yüksəldə biləcəyinə işarə edən ilk tibb jurnalı oldu. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi gümüş bir çox viruslar da daxil olmaqla, 650-dən çox müxtəlif xəstəliklərə səbəb olan patogenlərə qarşı effektivdir. Kolloid gümüş suyu bakteriya və təkhüceyrəli patogen mikroorqanizmlərin fermentinin təsirini 6 dəqiqə ərzində məhv edir. Gümüş suyunun müalicəvi tərəfini müdafiə edən tədqiqatçılar gümüş tərkibli məhlulun içildikdə kolloid içərisindəki gümüş ionları arasında elektromaqnit cəzəmə qüvvəsinin meydana gəldiyinə və beləliklə, patogen hüceyrələri öldürdüyünə inanırlar. Belə ki, nəticədə orqanizmdə immun sistemin funksiyasını dəstəkləyir və möhkəmləndirir. Tədqiqatçılara görə kolloid gümüşdən istifadə zamanı insan ikinci bir immunitet sistemə sahib olur. Gümüş orqanizmin zərərli mikroblarını məhv etməklə, vücudun öz təbii immunitet sisteminin mənfi yükünü azaldır ki, mikrob, virus və göbələklərin aktivliyi azalır, məhv olur və gətirdikə toksinləri təmizlənir. Gümüşün nazik bağırsaqdakı yüksək qatılığı həzmə kömək edən saprofit bakteriyaları məhv etmədiyi də tədqiqatçılar tərəfindən testlərlə sübut olunmuşdur. Bu “ikinci immunitet sistemi” əsas sistemlə paralel olmaqla çalışır. Dr. R. Becker tərəfindən zəif qatılıqda hazırlanmış kolloid gümüş ilə xəstəlik arasındakı əlaqələr öyrənilmişdir: Belə ki, gümüşün qanda az miqdarda olması zamanı insanların daha tez qrip, soyuqdəymə və digər xəstəliklərə daha tez tutulması haqqında da məlumatlar vardır. Belə ki, immunitet sisteminin qeyri-kafi işinin səbəbi gümüşün qanda kifayət qədər olmamasıdır. Bakteriya və virusların yox edilməsində gümüş xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Tədqiqatçının təcrübələri gümüşün geniş bir antibakterial spektrli olduğunu, hər hansı bir əlavə təsiri olmadan, digər orqanizm hüceyrələrinə zərər vermədən təsir etdiyini sübut etmişdir. “Orqanizm elektrik və xətt cərəyanları”

kitabında qeyd edildiyi kimi tədqiqatçı Becker gümüşün xərçəng hüceyrələrini normal hüceyrələrə çevirmə və ya onları dəyişdirmə qabiliyyətinə sahib olduğunu qeyd etmişdir [Özcan, M.A. (2014)]. Gümüş ionlarının toxumaların mübadilə xüsusiyyətlərini yaxşılaşdırdığını, xərçəngli və digər anormal hüceyrələri yox etdiyi düşünülür. Ayrıca gümüşün orqanizmin böyümə qabiliyyətinin sürətləndirmə kimi bir bacarığının da olduğu və insan orqanizminin elektrik yükü keçiriciliyinin dəfələrlə sürətləndirməsi də tədqiqatçı tərəfindən qeyd edilmişdir. İsveçin Karolinska İnstitutunda Dr. Bjorn Nordstrom uzun illər ərzində xərçəng xəstəliyinin müalicəsi metodlarında gümüşü tədqiq etmişdir. Tədqiqatçının nəticələrinə əsasən digər həkimlərin xərçəngin terminal mərhələ hesab etdikləri mərhələsində bu xəstəliyin yaxşılaşdığı iddia edilir. Kolloid gümüş suyu antibiotik və xərçəng əleyhinə təsirli dərman kimi bir çox şirkətlər tərəfindən satılır. Kolloid gümüşün istehsalçısının iddialarına görə təsirli və təhlükəsiz olduğu təqdir edilməkdədir. Nə qədər miqdardakı kolloid gümüşün zərərli ola biləcəyi bilinmir. Lakin aylar və illər ərzində bədən toxumalarına həddindən artıq kolloid gümüş dozalarının toplanılması böyrəklərə ziyandır və nevroloji cəhətdən ciddi sağlamlıq problemlərinə yol açır (Dr. Brent A. Bauer-Mayo Klinikası). Gümüşün antibiotik xüsusiyyəti non-seçmə təsiri toksik “biosid” olmasından qaynaqlanır (Jonathan Campbell). Lakin orqanizmdə gümüş ionlarının “olmaması” və bu “olmama” da heç bir xəstəliklərə yol açmır. Bir araşdırma zamanı 500 mg-1.9 qr. gümüş tərkibli protein itlər üzərində təcrübə edilmişdir. Bu miqdar 75 kq ağırlığında pasiyentə 150-570 lt. 10 ppm kolodial gümüş və ya 75 mg 285 lt. 20 ppm kolodial gümüş ya da 50-190 lt. 30 ppm kolodial gümüşün dəyərindədir. Goodman və Gilman insanlar üçün gümüşün təxmini öldürücü ən az dozasının 1000 lt.-də 10 ppm qatılıqlı kolodial gümüşün qısa müddətdə qəbul edilməsinin ola biləcəyini hesab edir. Kolloidal gümüş suyunun orqanizmə təsir mexanizmi necədir? Bu patoloji gen səviyyəsində dəyişkənlik, qorpmalar zamanı əmələ dələn mutasiyaları əngəlləyir! Beləliklə yeni yaranan mutant xəstəliklərin əvvəlcədən qarşısı alınır!

Dünyanın bir çox klinikalarında kolloid gümüşün aşağıdakı bir çox xəstəliklərin müalicəsində olduqca faydalı olduğu praktik olaraq sübut olunmuşdur.

Ayaq göbələkləri, ekzema (sədəf) xəstəliyi, badamciq iltihabı (angina), qrip, ağız və boğaz infeksiyaları, göz infeksiyaları (konyuktivit, blefarit, keratit, qlaukoma), sistit, revmatizm, diabet (şəkər) xəstəliyi, ağciyər iltihabı (vərəm), bütün növ yanıqlar, sidikiyolu iltihabı, yumurtalıq iltihabı, prostatit, kəsik və açıq yaralar, dəri allergiyaları, çıbanlar, qızılca, vəhşi heyvanların dişləmələri, saçların tökülməsi, kimyəvi terapiyalar zamanı immunitet sistemini gücləndirmək məqsədilə, xərçəng və QİÇS terapiyasına kömək, flebit, qastrit və xora xəstəlikləri, həzm çatmamazlığı, ishal, hepatit, sirroz, bronxit, bronxoektaziya, hemorroid sindromu, qanqrena, donvurma, damar tutulmaları, vaginal mikoz, günəş yanıqları, kandidoz, stomatit, orxit, prostatit, kolit, salmonella, mastit, sümük xəstəlikləri, qida allergiyaları, otit, xərçəng və onun bütün formaları.

Sonda bir fikri daha çox vurğulamaq istəyirəm. Kolloid gümüş suyunun faydası daha çox profilaktik məqsədlərlə istifadə olunmalıdır. Yəni bəhs etdiyimiz ağır xəstəliklərə tutulmamaq üçün yuxarıda qeyd edildiyi kimi profilaktik istifadə etməyin etibarlı faydası daha çox olardı! Yəni “*bir qram profilaktika bir pud müalicəyə bərabərdir*” prinsipi əsas götürülməlidir.

Arzu edirəm ki, tədqiqatçılar tərəfindən kolloid gümüş suyu üçün daha ciddi araşdırmalara başlanılsın və bu istiqamətdə aparılan müalicənin bu şəfəli qaynağı yenidən tibb aləminin ixtiyarına qaytarsın!

ƏDƏBİYYAT

1. Aslan, P., Tayyar, A. (2016). Tekstil alanında kullanılan antimikrobiyal maddeler, çalışma mekanizmaları, uygulamaları ve antimikrobiyal etkinlik değerlendirme yöntemleri, Düzce Üniversitesi Bilim ve Teknoloji Dergisi, 935-966, Erişim tarihi: 20.12.2016
2. Can, C., Körlü, A. (2011). Antibakteriyel tekstil üretiminde sıkça kullanılan gümüşün etki mekanizması ve toksisitesi, Tekstil Teknolojileri Elektronik Dergisi, 5(3), 54-59, Erişim tarihi: 20.12.2016
3. Coşkun, B., Yılmaz, Ö., Polt, M., Erbay Dünder, P., Kasırğa, E. (2006). Çocukluk çağında anal fissür oluşumunu etkileyen faktörler, DEÜ Tıp Fakültesi Dergisi, 20(2), 79-84, Erişim Tarihi: 25.12.2016,
4. Özcan, M.A. (2014). Gümüş nanopartiküller ve kanatlı hayvan beslemede kullanımına yönelik çalışmalar, Tavukçuluk Araştırma Dergisi, 11(2), 16-20, Erişim Tarihi: 20.12.2016
5. Tan Birteksöz, A. S., Tüysüz, M. (2013). Kozmetik ürünlerde koruyucu madde kullanımı ve koruyucu etkinlik testleri, ANKEM Dergisi, 27(2), 83-91, Erişim Tarihi: 02.01.2017

SUMMARY

Ramiz Alakbarov, Zahraxanum Abbaszade

WHAT IS COLLOIDAL SILVER WATER AND WHAT ARE ITS BENEFITS

The article discusses the metal silver, which is considered miraculous, is the most widely used in the developed countries of the world, has a long lifespan, and can cure most diseases. Since the power of the silver element has not been clearly explained throughout history, its very useful properties are also little known. Ordinary metal silver has been widely used in medical history in the past, and even this element has been accepted as an essential part of health. Silver can destroy 450-650 species of bacteria in a short time by disrupting the natural (native) structure of the DNA. Accelerates wound healing in a short time by preventing the growth of new cells. It is appreciated to greatly affect diseases such as cancer, cholera, vitiligo, and psoriasis! The difference between this substance and antibiotics is that it is completely natural and does not adversely affect the human body. Colloidal silver water is widely used in the United States, Japan, Finland and brotherly Turkey. It is especially effective in the early stages of serious diseases such as cancer, papilloma, and teratoma. In general, silver water has been used for 3,000 years, and there is no information about its side effects. Silver water has an active effect not only on bacteria but also on viruses. Colloidal silver refers to nano-silver particles present in water. Ionized silver does not live in the human body like colloidal silver, which is a true silver particle. Composed of high-quality colloidal silver, pure water (distilled) and 99.999% chemically pure silver, it kills 650 different microorganisms as an antibiotic. This effect begins with the removal of the enzyme of oxygen metabolism in bacteria, viruses and fungi. Colloidal silver does not touch healthy cells, it only affects pathogenic cells. Henry Crookesin explained this in detail in his article. This substance destroys the action of enzymes of bacteria and viruses in 6 minutes. According to researchers, when using colloidal silver, a person also has a second immune system. By destroying harmful microbes in the body, silver reduces the negative burden on the natural immune system, reducing pathogens' activity and destroying and clearing toxins. In conclusion, I would like to emphasize that the benefits of colloidal silver water should be used more for prophylactic purposes! That is, the principle of "one gram of prevention is equal to one pound of treatment" should be taken as a basis.

Key words: *colloid, silver, concentration, ppm, pathogen, virus*

РЕЗЮМЕ

Рамиз Алекперов, Захраханум Аббасзаде

**ЧТО ТАКОЕ КОЛЛОИДНАЯ СЕРЕБРЯНАЯ ВОДА И
КАКОВЫ ЕЕ ПРЕИМУЩЕСТВА**

В статье рассматривается металл серебро, считающийся чудодейственным, наиболее широко используемый в развитых странах мира, обладающий длительным сроком службы и способный излечивать от большинства болезней. Поскольку сила серебра не была ясно объяснена на протяжении всей истории, его очень полезные свойства также мало известны. Обычное металлическое серебро широко использовалось в истории медицины в прошлом, и даже этот элемент считался неотъемлемой частью здоровья. Серебро способно уничтожить 450-650 видов бактерий за короткое время, нарушив естественную (нативную) структуру ДНК. Ускоряет заживление ран в короткие сроки, препятствуя росту новых клеток. Ценится за отличный эффект против таких заболеваний, как рак, чума, витилиго, псориаз! Отличие этого вещества от антибиотиков в том, что оно полностью натуральное и не оказывает негативного влияния на организм человека. Коллоидная серебряная вода широко используется в США, Японии, Финляндии и братской Турции. Особенно эффективна на ранних стадиях таких серьезных заболеваний, как рак, папилломы, тератомы. В целом серебряная вода используется уже 3000 лет, и сведений о ее побочных эффектах нет. Серебряная вода активна не только против бактерий, но и против вирусов. Коллоидное серебро относится к наночастицам серебра, присутствующим в воде. Ионизированное серебро не существует в организме человека, как коллоидное серебро, которое является настоящей частицей серебра. Состоящее из высококачественного коллоидного серебра, чистой воды (дистиллированной) и 99,999% химически чистого серебра, оно убивает 650 различных микроорганизмов в как антибиотик. Этот эффект начинается с удаления фермента кислородного обмена у бактерий, вирусов и грибков. Коллоидное серебро не касается здоровых клеток, оно действует только на патогенные клетки. Генри Крукесин подробно объясняет это в статье. Это вещество разрушает фермент бактерий и вирусов в течение 6 минут. По мнению исследователей, при употреблении коллоидного серебра у человека также возникает вторая иммунная система. Уничтожая вредоносные микробы в организме, серебро снижает негативную нагрузку на естественную иммунную систему, что снижает активность болезнетворных микроорганизмов, разрушает и выводит токсины. В заключение хотелось бы подчеркнуть, что пользу коллоидной серебряной воды следует использовать больше в профилактических целях! То есть за основу следует взять принцип «один грамм профилактики равен одному фунту лечения».

Ключевые слова: коллоид, серебро, концентрация, ррт, возбудитель, вирус

NÜSRƏT HƏSƏNOV
nusrat.hasanov1955@mail.ru
Naxçıvan Dövlət Universiteti

EPİLEPSİYANIN PROFİLAKTİKASINDA VƏ MÜALİCƏSİNDƏ ALTERNATİV TƏBABƏT (fitoterapiya)

Xalq təbabətinin unikalığı xüsusi qeyd edilməlidir. Dərman bitkilərinin istifadə olunmasının aktuallığı ölçüyəgəlməz dərəcədə artması, qıcolma əleyhinə istifadə olunan dərman preparatlarının müalicəvi təsiri ilə yan təsirləri arasındakı məsafə çox yaxın olması, epileptik qıcolma tutmalarında provakasiya faktorları göz önünə gətirilərək unudulmuş bitkilər, otlar ilə alternativ təbabətin tətbiq edilməsi yenidən gündəmə gətirilmişdir. “Talidomid faciəsi” və yeni “dərman xəstəlikləri” adını almış yeni nozoloji formaların nə qədər anlaşılan olduğu diqqətə alınmışdır.

Açar sözlər: epilepsiya, fitoterapiya, xalq təbabəti

Ümumi xəstələnmənin təhlili göstərir ki, FQ-lar və tək (bir tutma) epileptik tutmalar istisna olmaqla tədqiqatçıların çoxunun məlumatlarında inkişaf etmiş ölkələrdə epilepsiya xəstələnmə 24-70/100000 (1,20), inkişaf etməkdə olan ölkələrdə 100-190/100000 səviyyəsindədir (20, 4, 21).

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə epilepsiyanın yayılması 1000 nəfər əhaliyə 57 və daha yüksəkdir. Bu onu göstərir ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə xəstələrin 80-98%-i adekvat müalicə edilmir. Xəstəliyin tezliyi, xəstələrin terapevtik idarə edilməsində çətinliklər onu qlobal səhiyyə problemi edir (22).

Ədəbiyyatın məlumatına görə tədqiqatlarda yayılmanın və ilk dəfə xəstələnmənin səviyyəsi müxtəlif yaş qruplarında əhəmiyyətli dərəcədə dəyişir. Yüksək göstəricilər erkən uşaqlıq, az gənc yaşlarda və ikinci pik 65 yaşdan sonra başlayır. Epilepsiya daha çox 15 yaşa qədər rast gəlinir. Xəstələrin 85%-nin başlanma yaşı uşaq və yeniyetmə yaş dövrlərində müşahidə edilir (14). Heç nə həqiqətdən artıq ola bilməz. Epilepsiya böyük tibbi və sosial problemdir lakin, problemin istər milli, istərsə də cəmiyyət səviyyəsində böyük olması tam aydın deyildir. Bu real çatışmazlıqlara bir çox faktorlar: epilepsiyaya qarşı mənfi rəy və anlayış; epilepsiyanı əmələ gətirən səbəblərin çoxluğu; epilepsiyadan əziyyət çəkənlərin müxtəlif yaş qrupları; epileptik tutmaların dəyişkən tipləri və.s. də əlavə oluna bilər. Həmçinin epilepsiya probleminin sabit olduğunu düşünmək düzgün olmazdı. Bundan başqa, epilepsiya hələ də fəvqəltəbii (qeyri adi bir fenomen) bir hadisə olaraq başa düşüldüyündən xəstələri öz hallarını gizlətməyə məcbur edən bir rəddetmə qorxusu da mövcuddur (20, 5).

Son illər respublikamızda nevrologiya özünün sonrakı inkişafı üçün böyük imkanlar əldə etmişdir. Müasir Diaqnostika Müalicə Mərkəzlərinin yaradılması, maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi, neyrovizualizasiya üsullarının (KT, MRT), neyrofizioloji (EEQ) müayinə üsullarının, laborator, virisoloji, genioloji və başqa diaqnostik müayinə üsullarının tətbiq olunması bu gün zəruri olan epilepsiyaya qarşı mübarizə tədbirlərinin Beynəlxalq üsul və təsnifat yanaşmasına müvafiq olaraq aparılmasında: erkən diaqnostika, differensial diaqnostika, həmçinin adekvat müalicə və profilaktik tədbirlərin həyata keçirilməsində geniş imkanlar əldə etmişdir.

Qıcolma əleyhinə istifadə olunan dərman preparatlarının müalicəvi təsiri ilə yan təsirləri arasındakı məsafə çox yaxın olmasını, epileptik qıcolma tutmalarında provakasiya faktorlarından: alkoqol qəbulu, tez yuxudan oyandırma, çox yuxululuq, yuxunun deprivasiyası, fotosensitivlik, menurasiya, temperatura, emosional xəstəliklər, müalicənin kəsilməsi və.s kimi faktorlar göz önünə gətirilərək unudulmuş bitkilər, otlar və.s ilə alternativ təbabətin tətbiq edilməsi yenidən gündəmə gəlir.

Nə vaxt ki, təbabətdən danışılır o, üç növə ayrılır. Xalq, ənənəvi və müasir təbabət. Xalq və ənənəvi təbabət toplanmış biliklərin ötürülmə üsuluna görə fərqlənir. Birincisi şifahi ənənə ilə, ikincisi isə yazılı fiksasiya edilir. Təbabətin hər iki növü ənənəvi və xalq təbabəti minillik ənənələrə

söykənir və özlərində xalqın tarixi təcrübəsi bunların hər ikisinə əlavə olunmuşdur. Müasir təbabət isə texniki potensialın inkişafı ilə əlaqəlidir (13).

Xalq təbabəti (latınca- medicina qenitilitia) xalq arasında xəstəliklərin müalicə üsulları və vasitələri haqqında bilikləri nəsildən-nəslə ötürərək, yaşadan qeyri ənənəvi təbabət formasıdır. Elmi təbabətdən fəqli olaraq xalq təbabətinin müalicə vasitələri nəzəri şərtlərə əsaslanır. Bu məlumatlar nəsildən nəslə şifahi yolla keçərək xalqın adət ənənələrində, zərb məsələlərində, rəvayətlərdə öz əksini tapmış və bir sıra yazılı mənbələrdən toplanmışdır. Xalq təbabəti xalqın min ilər boyunca əldə etdiyi təcrübələrlə zənginləşmiş tükənməz bir xəzinədir. İnsanın əmələ gəldiyi milyon il hesab edilən tarixi dövrdən insanlar bitkilərdən həm qida, həm də dərman məqsəi ilə istifadə etmişlər (13).

Xalq təbabətinin unikallığı xüsusi qeyd edilməlidir: Bu mürəkkəb sistem, bu terapiya üsulu yaşı, xəstənin cinsini, təbii şəraiti (harda o yaşayır), vaxtı (sezon), ayın fazasını öyrənir. Kompleks olaraq mövcud olan bütün arsenallardan: farmakologiya, masaj, psixoterapiya, fizioterapiya (isti, soyuq, su) dietologiya istifadə edir. İnsanın həyat tsiklinin bütün mərhələlərində (etap)-dogulandan ölənə qədər xalq təbabəti nəinki müalicə edir, həmçinin xəstəliklərin əmələ gəlməsinə xəbərdarlıq edərək profilaktik, sanitariya-gigiyenik köməyi təmin edir (13).

Hər bir elmin tarixi bəşəriyyətin tarixi qədər müxtəlifdir. Həm qəhrəmanlıq, həm əyləncəli, həm müəmmalı, həm də cəfəng hadisələrlə zəngindir. Bu gün təhsili olan hər bir insan öz bilik səviyyəsindən keçmiş tarixə nəzər yeirib, çox şeyləri görünməmiş cahillik və axmaqlıq sayır. Bəzilərinə isə yanlış təsəvvürlər yarana bilər ki, guya əvvəlki nəsillərin adamları tamamilə avam olmuşlar. Bu düşüncə isə nəinki yanlış, hətta zərərli təsəvvürlərdir (17).

Son onilliklərdə dərman bitkilərinin istifadə olunmasının aktuallığı ölçüyəgəlməz dərəcədə artmışdır. Bu onunla izah olunur ki, bu gün terapevtik müvəffəqiyyətsizliklərin və yatrogen ağırlaşmaların şahidi oluruq. "talidomid faciəsi" və yeni "dərman xəstəlikləri" adını almış yeni nozoloji formaların yada salınması kifayət qədər anlaşılındır. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı (ÜST) məlumatlarına görə hospitallaşdırılmış xəstələrin 2,5-5%-ni dərman ağırlaşmaları təşkil edir (19).

Nədir talidomid faciəsi? Thalidomide azot və karbon əsaslı birləşmələrindən ibarət bir molekuldur. Bu molekül 1952-ci ildə **Basel Kimya Sənayesi (CIBA)** adlı bir qurum tərəfindən kəşf edilmişdir. Bu firma 1996 ildə Sandoz adlı ikinci bir firma ilə birləşərək Novartis-ə çevrilmişdir (11). Hərçənd ki, bu firma thalidomidin heyvanlar üzərindəki hər hansı bir təsirini təsbit etmədiyi üçün üzərində çox durmamışdır (18). Bundan 4 il sonra, yəni 1956-cı ildə İkinci Dünya Müharibəsindən sonra bir sabun firması olaraq fəaliyyətə başlayan, sonradan isə antibiyotik istehsal ilə populyarlıq qazanmış Alman kimya firması Chemie Grünenthal firması tərəfindən thalidomide Qərbi Almanyada grip ələhinə dərman kimi satılmaya başlanmışdır (25, 15, 2). 1957-ci ildə Contergan adı ilə sakitləşdirici, yuxugetirici və qusma əleyhinə bir dərman kimi satılmaya başlanmışdır (16). Dərmanın əsas müştəriləri hamiləlik zamanı mədə bulantısı və yuxu pozuntuları olan qadınlardır. O dövrdə thalidomide reseptsiz olaraq alınma bilindi və tanıtmaq məqsədi ilə doktorlara çox dağıtıldığı üçün, qısa müddətdə populyar olmuşdur. Hatta "möcüzə dərman" olaraq görülməyə başlanmışdır. İddialara görə sadəcə 1,5 il sonra, yəni 1959-cu ildə thalidomide istifadə edən qadınların bir qisminin uşaqlarının problemləli patoloji doğduğu qeyd edilmişdir (8). Thalidomide, hamiləliyin spesifik günlerinde qəbul edilməsi zamanı xüsusi problemlər sorunlar yaratmışdır (24). Məsələn hamiləliyin 20-ci günündə dərman alan qadınların uşaqlarında beyin zədələnməsi, 21-ci günündə alınarsa göz zədələnməsi, 22-ci gündə qulaq və üz, 24-cü gündə alınarsa, körpələrdə qollar inkişaf etmirdi. 25 ilə 28-ci günler arası istifadə olunurdusa ayaqlar olmurdu. Bundan başqa bu uşaqlarda periferik neyropatiya, yəni periferik sinir sisteminin zədələnmə görünürdü. Bazen barmaksız və ya çoxlu barmaklarla doğulurdu, bəzən isə iflic olaraq, anusları olmadan, həyatı organları zədəli olaraq (bu bebəklərin çoğu, doğumlarından bir neçə gün sonra ölürlər (3). Doktorlar bu geidişatı çox tez hiss etdilər və dərman haqqında şikayətlərini bildirməyə başladılar. Firma əvvəl bunları qulaq ardına vurdu və dərmanı geri almaq istemedi. Nəhayət, patoloji doğumların sayısındakı artımlar elə səviyyəyə qalxdı ki, 1961 ildə dərman bazardan götürüldü (9). Artıq Talidomid faciəsi ilə düşük doğan qadınların 90000 nəfərdən çoxu ölü, 100000 nəfərdən çox isə qusurlu doğulmuşdur. İnsanlara

müştəri gözü ilə baxan dərman sənayesinin qaranlıq keçmişinə qayıdaraq, bütün Dünyanın utancı hesab edilən bu hal, hər kəsi düşündürməyə bilməzdi.

Dərman bitkilərindən və onlardan hazırlanmış preparatlardan elmi və xalq təbabətində geniş istifadə olunur. Bitkilərdə olan çoxlu bioloji aktiv maddələr kifayət qədər öyrənilmədiyindən bitkilərlə özü-özünə müalicə etmək müəyyən qədər təhlükəlidir. Bu xəstəliklərin müalicəsi zamanı fəsadlar-ağırlaşmalar əmələ gətirə bilər. Dərman bitkilərindən istifadə zamanı həkim tövsiyələri və məsləhətlərindən istifadə etmək lazımdır (7).

Bioloji aktiv maddələrin əmələ gəlməsi və onların dərman bitkilərində toplanması onun inkişafının müəyyən olunmuş dövründə baş verir. Ona görə də dərman məhsullarının ciddi şəkildə müəyyən edilmiş vaxtda toplamaq məqsədə uyğundur. Dərman bitkilərinin yığılması, qurudulması və saxlanması ümumi qaydalara əməl edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Uzun müddət saxlanılan dərman bitkilərinin xeyirli keyfiyyətləri müəyyən müddətdən sonra itir (7).

Alternativ təbabət xəstəliklərin qarşısının alınmasında və müalicəsində istifadə edilə biləcək üsullardır. Alternativ təbabət ənənəvi təbabət əvzəinə qeyri ənənəvi müalicə prosesləri tətbiq edildikdə istifadə olunur. Müxtəlif xəstəliklərin müalicəsində və profilaktikasında qeyri ənənəvi üsullar çoxdur. (məsələn: fitoterapiya, urinoterapiya, aromaterapiya, homeopatiya, mineraller, səs, akupunktur, naturoterapiya, apiterapiya, manual müalicə, hirudoterapiya, bioenergetika, hidroterapi, daş terapiyası, achiq, magnetoterapiya, diyet, metalloterapiya və.s onların ən məşhurlarıdır.

Təcrübi təbabətdə alternativ tib digər xəstəliklərdə olduğu kimi epilepsiyanın müalicəsində də fitoterapiyadan istifadə aktualdır. Fitoterapiya müxtəlif bitkilərin bulyonlarının və infuziyalarının alınmasını əhatə edir. Bu, fərdi orqanların işinə müsbət təsir göstərir. Onlar toksinlərdən qanları təmizləmək, toxunulmazlığı və digər məqsədləri yaxşılaşdırmaq üçün istifadə olunur. Lakin farmokoterapiyada olduğu kimi tez-tez görünən yan təsirlər yoxdur.

Adi Yovşan – *Artemisia vulgaris* – polin obiknovennaya. Yovşanın qurudulmuş otundan və köklərindən qıcolmada, epilepsiyada, nevrologiyada və yuxusuzluqda sakitləşdirici, qıclığı aradan qaldırıcı və ağrıkəsici dərman kimi istifadə olunur. İstifadə qaydası- bitkinin qurudulmuş otunun tozundan 4 çay qaşığı 2 stəkan suda 1-2 saat dəmlədikdən sonra isti halda gündə 4 dəfə, hər dəfə 1\2 stəkan içirlər.

Qarağacarpaq Quşqonmazotu – *Filipudula ulmaria*. L. Labaznik Vyazolistniy. Azərbaycanda geniş yayılmışdır. Bitkinin qurudulmuş çiçəklərindən və yarpaqlarından dəmləmə hazırlayıb qıcolmada, mədə-bağırsaq sancılarında ağrıkəsici eləcə də ilan sancan zaman antitoksik maddə kimi işlədilir. Quşqonmaz otunun çiçəklərinin sulu dəmləməsindən baş tükələrini möhkəmlətmək məqsədilə də istifadə olunur. İstifadə qaydası—bitkinin qurudulmuş çiçək və yarpaqlarından 1 çay qaşığı 1 stəkan qaynar suda 1—2 saatın müddətində dəmləyib süzür və yeməkdən qabaq gündə 4 dəfə, hər dəfə də stəkanın 1\4 miqdarını qəbul edirlər.

Dağçətiri—*Peucedanum* L.—Qoriçnik. Bu bitkinin Azərbaycanda 6 növünə rast gəlinir. Dağçətiri Azərbaycanın dağ yamaclarında və çəmənliklərində geniş yayılıb. Onun köklərindən bişirmə hazırlayıb, bir sıra xəstəliklərdə epilepsiyada, quru öskürəkdə, bronxitdə, bronxial astmada, yuxusuzluqda, revmatizmdə istifadə edirlər. Dağçətiri kimyəvi tərkibcə kumarinlərlə zəngin bitkilərə aiddir. İstifadə qaydası—bitkinin qurudulmuş və xırdalanmış köklərindən 1 çay qaşığı 2 stəkan suda 1-2 saatın müddətində dəmləyib süzür, yeməkdən 10-15 dəqiqə qabaq gündə 3-4 dəfə, hər dəfə 2 stəkan qəbul edirlər.

Dərman Quşüzümü—*Asparagus officinalis* L.—Sparja Lekarstvennaya Azərbaycanda quşüzümünün 7 növü yayılıb. Bitkinin qurudulmuş köklərindən hazırlanan bişirmə və dəmləmədən epilepsiyada, revmatizmdə, sidik yollarının iltihabında, ürək ağrısında istifadə olunur. İstifadə qaydası—quşüzümünün qurudulmuş və xırdalanmış köklərindən 3 çay qaşığı 1 stəkan suda 1-2 saat dəmləyərək süzdükdən sonra gündə 3 dəfə 1-2 xörək qaşığı içirlər.

Dərman Pişikotu—*Valeriana officinalis* L.—*Valeriana* Lekarstvennaya Pişikotu kökünün dəmlənməsi sinir sisteminə sakitləşdirici təsir göstərir. O qıcolmada, spazmalarda eyni zamanda yuxusuzluqda, ürək aritmiyasında, ürək nevrozunda və s. xəstəliklərin müalicəsində də istifadə edilir.

İstifadə qaydası- qurudulmuş pişikotu kökündən 1:30 nisbətində (1q pişikotu kökünü 30ml suda) dəmləyib süzdükdən sonra gündə 3-4, hər dəfə 1 xörək qaşığı qəbul edirlər. Pişikotu tinkurasından eyni məqsədlə gündə 20-25 damcı içirlər.

Zaqafqaziya İnciçiçəyi—*Convallaria transcaucasica*- Utkin—Landış Zakavkazskiy. Bitkinin yarpaq və çiçəklərindən sulu dəmləmə və tinktura hazırlayıb epilepsiyada, ürək ağrısında, ürək fəaliyyətinin zəifliyində və çatmamazlığında və s. istifadə edirlər. Bundan əlavə, Bazedov xəstəliyində, bəzi sinir xəstəliklərində, yuxusuzluqda sakitləşdirici dərman kimi tətbiq edilir. İstifadə qaydası- bitkinin quru çiçəklərindən və yarpaqlarından 10q 200 ml suda 20-30 dəqiqə müddətində dəmləyib gündə 3-4 dəfə xörək qaşığı ilə içirlər. Quru çiçəklərindən və yarpaqlarından eyni zamanda tinktura hazırlanır ki, bunu da gündə 3 dəfə, hər dəfə 20-30 damcı qəbul edirlər.

Kiçik Qaytarmaotu-*Potentilla sapina* L. Lapçatka nizkaya. Bitkinin qurudulmuş otundan dəmləmə hazırlayıb epilepsiyada, eləcə də maddələr mübadiləsini yaxşılaşdırıcı dərman kimi istifadə edirlər. İstifadə qaydası—bitkinin qurudulmuş və xırdalanmış otundan 1 çay qaşığı yarım stəkan qaynar suda yarım saat müddətində dəmləyərək xörək qaşığı ilə gündə 3 dəfə qəbul edirlər.

Üzərrik-*Peganum* – Moqilnik. Azərbaycanada 1 növü-adi üzərrik – *Peganum harmala* yayılmışdır. 40-50 sm-ə qədər hündürlükdə çoxillik ot bitkisidir. Düyünlü iri kökləri və qol- budaqlı yerüstü gövdəsi var. Yarpaqları bölüklü formadadır, üç hissəlidir. Çiçəkləri budaqların ucunda tək-tək vəziyyətdə yerləşmişdir. Meyvələri kürə formada olub, sarı rəngli çoxtoxumlu qutucuqdan ibarətdir. Toxumları qonur rəngdədir. Bitki iyun-iyul aylarında çiçəkləyir, meyvəsi avqustda yetişir. Üzərriyin bütün hissələrində harmin, harmalin, harmolol, peqanın və s. alkaloidlər müəyyən edilmişdir. Yerüstü hissələrində harmin və peqanın alkaloidləri daha çox miqdarda olur, köklərində isə harmin alkaloidi xüsusilə çoxdur. Üzərriyin toxumlarında 3-4% alkaloidlər məcmusu vardır ki, bunlardan da ən mühümü harmindir. Alkaloidlərdən başqa toxumlarında 14-25% piyli yağ, qırmızı rəngdə, boyayıcı maddə vardır. Elmi təbabətdə üzərriyin toxumlarından və köklərindən alınan harmin alkaloidindən – harmin hidroxlorid preparatı şəklində sinir xəstəliklərinin (parkinsonizmin, epidemik və letargik ensefalitin və bəzi ifliclərin) müalicəsində istifadə edilir. Xalq təbabətində üzərriyin yerüstü hissəsinin bitki çiçək açan dövrdə toplayıb qurudur, sonra ondan çay kimi dəmləyib ürək ağrılarında, ürəkkeçməsində, eləcə də qıcolmada qəbul edirlər. Uşaqlara göz dəyməsin deyə üzərrik otunu evlərin girəcəyindən asırlar. Üzərriyin otundan, kökündən və toxumlarından çay kimi dəmləyib, girdə qurdların (askaridlərin) əleyhinə içirlər. Bitkinin otundan dəri xəstəliklərində (qoturluqda) kərə yağında mlhəm hazırlayıb istifadə edilir. Üzərriyin baytarlıqda mal- qarada əmələ gələn dəri yaralarının müalicəsində yarasagaldıcı dərman kimi işlədirlər.

Həmişəcavan-*Viscum album* L.-*Omela Belya*. Azərbaycanada 1 növü var. Respublikamızın dağ- meşə rayonlarında yayılan həmin bitkinin yarpaqlarını qol- budaqları ilə birlikdə toplayıb qurudur, sonra dəmləyib epilepsiyada, hipertoniya xəstəliyində, baş ağrısında, ağ ciyər iltahabında və uşaqlıq qanaxmalarında işlədirlər. İstifadə qaydası—bitkinin qurudulmuş yarpaq və qol- budaqlarından 1 xörək qaşığı 1 stəkan qaynanmış suda dəmləyərək gündə 3 dəfə, hər dəfə stəkanın 1\3 miqdarında içirlər.

Şüyüd- *Anethum* L.-*Ukrop*. Tərkibində efir yağı olan xoşətirli iyə malik bitkidir. Meyvələrindən istifadə olunur. Meyvələrinə xoşətirli iy verən furanoxromondur. Elmi təbabətdə meyvələrindən kəllinə oxşar “anitin” adlı maddə alınır ki, bundan da xroniki stenokardiyada, bronxial astmada istifadə edilir. Xalq təbabətində qurudulmuş meyvələrindən və otundan çay dəmləyib böyrək xəstəliklərində sidikqovucu və sidik kisəsinin iltihabında iltihabı aradan qaldırıcı dərman kimi içirlər. Bundan əlavə qıcolmada, təngənəfəslikdə və yuxusuzluqda şüyüd dəmləməsindən istifadə olunur. İstifadə qaydası- şüyüdün qurudulmuş və xırdalanmış toxumlarından 2 çay qaşığı 2 stəkan suda dəmləyib yeməkdən 10-15 dəqiqə qabaq gündə 3 dəfə, hər dəfə 1\2 stəkan içirlər.

Qadyuk zəhəri epilepsiyanın müalicəsində istifadə edirlər, ancaq bunu hər yerdə və hər zaman tapmaq olmur, tapmaq çox çətindir. Avropada Serebrinlə müvəffəqiyyətlə müalicə etmişlər. Bu qlükozidi qan və beynin tərkibinə daxildir. Çoxlu göy sogan yemək, ən yaxşısı onun sokunu içmək

tutmaları yumşaq keçirər və tutmalar təsadüf təkrarlanır (5).

Beləliklə, ədəbiyyat məlumatlarına əsasən təhlil etdiyimiz araşdırma yerli şərait nəzərə alınmaqla aparılmışdır. Təhlillər göstərir ki, öyrəndiyimiz bitkilər: Adı Yovşan, Qarağacarpaq Quşqonmazotu, Dağçətiri, Dərman Quşüzümü, Dərman Pişikotu, Zaqafqaziya İnciçiçəyi, Kiçik Qaytarmaotu, Üzərrik, Həmişəcavan, Şüyüd kimi bitkilərin qurudulmuş otundan, köklərindən, çiçəklərindən, yarpaq və meyvələrindən xalq təbabətində epilepsiyanın müalicəsində geniş istifadə olunmuşdur. Bu Azərbaycan Respublikasının təbii sərvəti olan dərman bitkilərinin tədarükünün təşkili məsələlərini ortaya qoyur.

ƏDƏBİYYAT

1. Алиханов А.А. Комплексное нейрорадиологическое обследование больного с эпилепсией / А.А.Алиханов., А. Юниканоров., С.В Пилия // Журнал неврологии и психиатрии, 1997, №7, с. 61-63
2. Association Canadienne des victimes de la Thalidomide. What Is Thalidomide?. (9 Kasım 2017). Alındığı Tarih: 15 Aralık 2021
3. Association canadienne des victimes de la Thalidomide. Congenital Malformations. (9 Kasım 2017). Alındığı Tarih: 15 Aralık 2021
4. Белоусова Е.Д., Ермаков А.Ю. Детская абсансная эпилепсия // Лечащий врач, 2004, №1, с. 15-20
5. Cowan L. The epidemiology of the epilepsies in children. Mental retardation and developmental disabilities research reviews, 2002, 8, p.171-181
6. Dəmirov İ.A, D.Y Hüseyinov, C. Z. Şükürov Bitkilər və Təbabət. Bakı: Gənclik, 1992, 128 səh. İSNB 5- 8020-0828- 8
7. Fitoterapiya v vašem dome. Leçenie lekarstvenimi rasteniyami. Xarkov. XHMO 1990
8. F. O. Kelsey. (2016). Events After Thalidomide:. *Journal of Dental Research*, sf: 1199-1205. doi: 10.1177/00220345670460061201
9. F. O. Kelsey. (2016). Events After Thalidomide:. *Journal of Dental Research*, sf: 1199-1205. doi: 10.1177/00220345670460061201
10. Həsən Əliyev., Mahmud Xəlilov Təbiətin Yaşıl Libası. Bakı: Gənclik 1988. 182 s.
11. H. Blake. A History Of Novartis -. (20 Eylül 2013). Alındığı Tarih: 15 Aralık 2021
12. Qasımov M.Ə Azərbaycanın ədviyyat bitkiləri. B.: Azərənşr, 1992 176 səh.İSNB-5-00796-4
- 13 Leçebnik narodnoy meditsini/ Sost, T.A. Komarova, T, Tulendiev.- Alma-Ata: Kaynar, 1991,- 306 stranitsa. İSNB 5- 620-00618-2
14. Meyer T. Reading Epilepsy: Related to Juvenile Myoclonic Epilepsy / T.Mayer, P.Wolf // *Epilepsia*, 1997, v.38, Suppl .3, p.18-19.
15. MozartCultures. The Thalidomide Tragedy: Worst Men-Made Disaster - Mozartcultures. (24 Ocak 2021). Alındığı Tarih: 15 Aralık 2021.
16. M. E. Franks, *et al.* (2004). Thalidomide. *The Lancet*, sf: 1802-1811. doi: 10.1016/S0140- 6736 (04)16308-3.
17. Prozorovski V.B . P79 Dərmanlar haqqında söhbətlər. – B.: Azərənşr, 1989.- 135 səh. Izdatelstvo “ Meditsina”, Moskva,1989. Azərbaycan dilinə tərcümə. Azərənşr, Bakı: 1989
18. Royal Pharmaceutical Society. The Evolution Of Pharmacy, Theme E, Level 3 Thalidomide And Its Aftermath. (9 Ekim 2014). Alındığı Tarih: 15 Aralık 2021.
- 19.Sokolov S.Ya., İ.P Zamotayev Spravoçnik po lekarstvennim rasteniyam. (fitoterapiya). Moskva “NEDRA” 1989
- 20.Sander J. The incidence and prevalence of epilepsy, September 2003 The National Society for Epilepsy. 2005 Jan; 46 (1): p.124-31
21. Shavron S. The epidemiology of epilepsy // In: Duncan J.S ., Gill JQ(eds). Lecture notes. British branch of the International League against epilepsy- Oxford : Keble College, 1995-P. 1-6.

22. Senanayake N., Roman G. Epidemiology of epilepsy in developing countries Bulletin of the World Health Organization, 1993, 71: p.247-258
23. Sander J., Shorvon S. Epidemiology of the epilepsies. J Neurol Neurosurg Psychiatry, 1996, 61: p.433-43
24. Science Museum. What It's Like To Be Affected By Thalidomide. (14 Kasım 2019). Alındığı Tarih: 15 Aralık 2021
25. the Guardian. Thalidomide: How Men Who Blighted Lives Of Thousands Evaded Justice. (14 Kasım 2014). Alındığı Tarih: 15 Aralık 2021.

SUMMARY

Nusrat Hasanov

ALTERNATIVE MEDICINE IN THE PREVENTION AND TREATMENT OF EPILEPSY (PHYTOTHERAPY)

The uniqueness of folk medicine should be noted. The urgency of the use of medicinal plants has increased immeasurably, the distance between the therapeutic effect and side effects of anticonvulsant drugs is very close, provocative factors in epileptic seizures have been considered, and the application of alternative medicine with forgotten herbs and herbs has been revived.

“And how well understood are the new nosological forms called “medicinal diseases”

Key words: epilepsy, phytotherapy, folk medicine

РЕЗЮМЕ

Нусрат Гасанов

АЛЬТЕРНАТИВНАЯ МЕДИЦИНА В ПРОФИЛАКТИКЕ И ЛЕЧЕНИИ ЭПИЛЕПСИИ (ФИТОТЕРАПИЯ)

Следует отметить уникальность народной медицины. Актуальность применения лекарственных растений неизмеримо возросла, дистанция между терапевтическим эффектом и побочными эффектами противосудорожных препаратов очень близка, учтены провоцирующие факторы при эпилептических припадках, применена нетрадиционная медицина с забытыми травами и травами. и насколько хорошо изучены новые нозологические формы, известные как «лекарственные болезни» .

Ключевые слова: эпилепсия, фитотерапия, народная медицина

İSMAYIL RZAZADƏ
ismayilrzazade@yahoo.com
Naxçıvan MR Doğum Mərkəzi PHŞ
VÜSAL ƏLİYEV
aliyevvusal1984@mail.ru
Naxçıvan Dövlət Universiteti

STOMATOLOGİYADA İSTİFADƏ OLUNAN TAMAMLAYICI VƏ ALTERNATİV TƏBABƏT: AKUPUNKTURA

Bir atışdan başqa heç bir xəstədə ekstraksiyadan sonrakı ağırlaşmalar olmayıb. Xəstə liftdən istifadə etdi və üst dişin ən azı 5 dəqiqə çəkilməsindən sonra hematoma əmələ gəldi və bir gün ərzində əmildi.

Uzun müddətli çəkilişlərdə və boşluqlarda anesteziyanın bir və ya iki dəqiqə daha uzun sürməsinə imkan vermək üçün hər iki tərəfdən dişlərə lokal təzyiq saxlamaq faydalı olmuşdur.

Üst çənədə çəkilmələr rahat, açılma əməliyyatları ağrısız olsa da, alt çənənin azı dişləri nahiyəsində dişlərə tətbiq olunan çəkmə və açma əməliyyatı zamanı ağrıları tam aradan qaldırmaq mümkün olmayıb.

Akupunkturun geniş tətbiqinə baxmayaraq, hələ də ağrıları tam aradan qaldırmır. Bundan əlavə, akupunkturun bəzi hallarda əks göstəriş olduğu, bəzi hallarda isə köməkçi üsullarla birlikdə istifadə olunduğu sübut edilmişdir.

Yekun olaraq deyə bilərik ki, anesteziyadan qorxan və narkozun əks göstərişi olan xəstələrdə akupunktur anesteziya uğurlu olacaq; Diş müalicələri və çəkilmə kimi kiçik əməliyyatlarda müəyyən nahiyələrə iynə vurulmadan anesteziyanın yalnız mexaniki təzyiqlə təmin ediləcəyi və akupunktur üsullarının stomatologiya sahəsində geniş tətbiq sahəsi tapa bildiyi bəlli olmuşdur. Akupunkturun bu qədər geniş tətbiqinə baxmayaraq, hələ də ağrıları tamamilə aradan qaldırdığını söyləmək olmaz. Bundan əlavə, akupunkturun bəzi hallarda əks göstəriş olduğu, bəzi hallarda isə köməkçi üsullarla birlikdə tətbiq edildiyi nəşrlər var. Bu problemləri başqa bir məqalədə həll etməyə çalışacağıq.

Açar sözlər: alternativ təbabət, akupunktur, stomatologiya

Giriş

Dərman vasitələri ilə yarana biləcək yan təsirlərin səbəb olduğu ciddi sağlamlıq problemləri, bəzi xroniki xəstəliklərin qəti müalicəsinin olmaması və ya uzun və konfortsuz müalicə prosedurları alternativlərin axtarışına və 1960-cı illərə qədər uzanan təbiət, alternativ tibb təcrübələrinə gətirib çıxarmışdır.

Komplementar və alternativ təbabət (KAT) pəhrizlərdən və qida əlavələrindən meditasiya və Tay-Çiyə qədər müxtəlif elm sahələrindən və ənənələrdən gələn tibbi müdaxilələrin geniş spektrini əhatə edir. Onların əksəriyyəti ənənəvi təbabət sahəsinə aid deyil, halbuki digərlərinin, məsələn, D vitamini, fiziki hərəkətlər, iynəbatırma və soyutma strategiyaları kompleks müalicəyə öz töhfələrini verdikləri elmi tədqiqatlar və klinik təcrübələr vasitəsilə sübut edilir.

Ənənəvi təbabətlə kombinə olunmuş şəkildə istifadə edildikləri halda bu müdaxilələr "komplementar", ənənəvi təbabətin əvəzinə istifadə edildikləri halda "alternativ" müdaxilələr adlandırılırlar. Hazırda Amerika Birləşmiş Ştatlarında insanların böyük əksəriyyəti çox zaman onlara təyin edilmiş DS üzrə müalicə ilə yanaşı DS-nin müalicəsinin bir hissəsi qismində KAT-nin bu və ya digər formasını istifadə edirlər.

Bir çox insanlar KAT-dən ona görə istifadə edirlər ki, internetdə, aptekdə və ya sağlam qida mağazalarında reseptsiz satılan hər bir məhsulun sağlam və zərərsiz olduğuna inanırlar. Lakin təhlükəsiz və faydalı olduqları iddia edilən bir çox məhsullar bu cür olmaya bilər. Hərtərəfli sınaqdan keçirilmiş ənənəvi tibbi müalicə üsullarından fərqli olaraq, KAT-nin müalicə formalarının əksəriyyətinin təhlükəsizliyinin və effektivliyinin qiymətləndirilməsi üçün olduqca az sayda elmi tədqiqat aparılmışdır (və ya ümumiyyətlə aparılmamışdır). Beləliklə, KAT-nin bəzi formaları DS-li

insan üçün tamamilə təhlükəsiz olduğu halda, digərləri — nəzərəçarpan əlavə təsirlərə səbəb olmaq, şəxsin immun sistemini həddən artıq stimullaşdırmaq və ya şəxsin qəbul etdiyi digər dərmanlarla mənfi qarşılıqlı təsirdə olmaqla əhəmiyyətli risk kəsb edə bilərlər. KAT-nin bəzi formaları DS-li insan üçün faydalı ola bilər, digərləri isə ümumiyyətlə heç bir fayda verməyə bilər.

Diqqətlə işlənib hazırlanmış klinik tədqiqatlar konkret müalicə metodunun təhlükəsizliyinin və effektivliyinin müəyyən edilməsi üçün ən yaxşı üsuldur.

Bunun səbəbləri aşağıdakılardır:

DS-nin gedişi dəyişkən olduğundan və hər bir insanda simptomların nə zaman meydana çıxmasını və keçib-getməsinə proqnozlaşdırmaq mümkün olmadığından müalicənin effektiv olub-olmamasını müəyyən etməyin yeganə yolu onu çox sayda insanda plasebo və ya artıq mövcud olan müalicə ilə müqayisə etməkdir.

Hər bir müalicə gözlənilən və gözlənilməyən əlavə təsirlərlə əlaqəli olduğundan, müalicənin təhlükəsizliyini qiymətləndirməyin yeganə yolu onu çox sayda insanda yetərli müddət ərzində qiymətləndirməkdən ibarətdir.

Qəbul etdiyiniz bütün dərman vasitələri (vitaminlər, bitki mənşəli preparatlar və s.) və ya müalicə prosedurları (iynəbatırma və ya fiziki hərəkətlər) barədə həkiminizi məlumatlandırın. Bu vacib məlumatları həkimə bildirməmək — həkimin sizi kor-koranə müalicə etməsinə xahiş etməyə bənzəyir — həkimə bildirdiyiniz bütün məlumatlar isə onun sizi mümkün əlavə və ya qarşılıqlı təsirlər barədə xəbərdar etməsinə imkan verəcəkdir.

Müalicə planınızı dəyişdirməzdən əvvəl bunu tibbi komandanızla müzakirə edin. Siz tibbi komandanızla birlikdə DS-nin müalicəsi üzrə hərtərəfli müalicə planını işləyib hazırlamalısınız. Hər hansı müalicə metodunun əlavə edilməsi, dayandırılması və ya birindən digərinə keçirilmə digər müalicə metodlarına təsir edə bilər. Müalicə planınızda dəyişiklik etməzdən əvvəl tibbi komandanızla məsləhətləşin.

Təcrübənizi sənədləşdirin. Qəbul etdiyiniz hər hansı dərmanlar, müalicə prosedurları və vəziyyətinizdə baş verən dəyişikliklər barədə təfərrüatları gündəlikdə qeyd edin.

Qida və pəhriz-DS-nin müalicəsi və ya idarə edilməsi üçün müxtəlif pəhrizlər hazırlansa da, hər hansı pəhrizin DS-nin gedişini dəyişdirməsi sübut edilməmişdir. DS üzrə mütəxəssislər ürək üçün sağlam, tərkibində qida liflərinin miqdarı yüksək, yağın miqdarı az olan və bütün yetkin insanlara tövsiyə edilən pəhrizə riayət etməyi məsləhət görürlər. Bəzi digər xəstəliklər, məsələn, yüksək arterial təzyiq və ürək damar xəstəliyi DS-nin pisləşməsi ilə əlaqəli ola bilər, bu səbəbdən də ürək üçün sağlam pəhriz çox vacibdir.

Fiziki hərəkətlər-Fiziki hərəkətlər DS-li insanlar üçün bir çox üstünlüklərə malikdir. Sizin ümumi sağlamlıq vəziyyətinizin yaxşılaşdırılmasından əlavə, aerob fiziki hərəkətlər yorğunluq hissini azaldır, sidik kisəsinin və bağırsağın funksiyasını yaxşılaşdırır, orqanizmə güc və yaxşı əhval bəxş edir. Dartınma hərəkətləri sərtliyi azaldır və hərəkətliliyi artırır. Fizioterapevt sizin bacarıqlarınıza uyğun fiziki hərəkətlər planı tövsiyə edə bilər.

Stressin idarə edilməsi — Stress ilə DS-nin başlanması və ya pisləşməsi arasında əlaqə tam aydın deyil və stressin müxtəlif növləri müxtəlif insanlara müxtəlif yollarla təsir edir. Lakin stressdə olduğumuz zaman heç birimiz özümüzü yaxşı hiss etmirik, buna görə də stressin idarə edilməsi üzrə sizə uyğun olan strategiyamı tapmağınız çox vacibdir.

Akupunktura (lat. Acus) — iynə və (lat. Punctura (pungo, pungere) sancmaq, çalmaq— bədənin xüsusi aku nöqtələrini nazik iynələr sancmaqla aparılan müalicə növüdür. Çində alternativ tibb kimi geniş yayılmışdır. Əsasən ağrının azaldılması üçün istifadə edilir. Çin xalq təbabətinin əsas tərkib hissələrindəndir.

Akupunktur bir söz olaraq iynə batırmaqla müalicə mənasında işlənir. Bununla bağlı ilk açıqlamalarda TChi adlı həyat enerjisi axınındakı balanssızlıqdan müxtəlif xəstəliklərin meydana gəldiyi, akupunkturun müalicəsində çox kiçik və 900-ə yaxın həssas nöqtəyə müxtəlif ölçülərdə iynələrin batırıldığı bildirilir. Bədəndə bu 900 şafa nöqtəsinə əlavə olaraq, təxminən 20 öldürücü nöqtə var. Akupunkturun başlanğıcı dəqiq müəyyən edilməmişdir, eramızdan əvvəl 2600-cü illərdə akupunkturdan istifadə olunmağa başlanmışdır. Bu üsul mənəbəyini o dövrün müharibələrində oxla yaralanan əsgərlərin yaralarında qısa müddətli anesteziyadan almışdır. Sonralar unudulan akupunktur

əsrimizdə bir daha diqqəti cəlb etmişdir. Bu mövzuda araşdırmalar artarkən 1930-cu ildə Fransız Geoges Souliâ de Morant tərəfindən Fransaya gətirilərək qərb dünyasında tətbiq olunmağa başlanmışdır. Başlanğıcda ağrı və ya miqren kimi üzvi izlərə rast gəlinmədiyi hallarda, tədricən pulpitə, daha sonra tiroidektomiya və tonzillektomiyaya tətbiq olundu. Daha sonra tətbiq sahələri genişləndi. Əldəki Higu nöqtəsindən sonra ağrıları aradan qaldırmaqda Neitin nöqtəsinin ayaq üzərindəki təsiri göründüyündə, pnevmonektomiya böyük bir cəsarətlə istifadə edilmişdir. Başlanğıcda müəyyən bədən nöqtələrinə və qulaq məmələrinə vurulan iynələrlə anesteziya təmin edilərkən, tibb işçilərinin öz üzərində etdikləri sınaqlarla üz və burun üzərində eyni təsiri təmin edən bir çox yeni nöqtələr tapıldı. Əvvəllər pnevmonektomiya əməliyyatında anesteziya təmin etmək üçün 40 fərqli nöqtəyə iynələr vurulurdu, lakin bu rəqəm 32, 16, 12 və nəhayət, ikiyə qədər azaldı. Professor Limoge, Leduc və Denierin texnikalarını birləşdirərək həm aşağı, həm də yuxarı tezlikləri əhatə edən cərəyandan istifadə edərək elektro anesteziyanı həyata keçirməyə başladı. Limoge-nin əsas yeniliyi elektrodların akupunkturda istifadə olunan nöqtələrə yerləşdirilməsidir.

Fransız və İtalyan tədqiqatçılarının əldə etdiyi nəticələrdən bəhrələnən Geikin, bir mühəndislə birlikdə tobiskop adlı elektron cihaz hazırlamışdır. Tobiskopun istehsalı ilə akupunktur anesteziyasında yeni bir mərhələnin başladığını demək olar. Bu ixtira ilə akupunktur nöqtələrini aşkar etmək mümkün olmuşdur. Bu nöqtə aşkar edildikdə, tobiskopun mayacağı yanır və dəridəki həmin həssas nöqtəni işıqlandırır. Bu nöqtəyə iynə batırılaq anesteziya təmin edilir. Geikin çənənin rentgenoqrafiyasına əsaslanaraq bildirmişdir ki, parodontozu olan xəstəyə akupunktur müalicəsi tətbiq edilərək, çənənin sümük toxuması sorulması və ocaqlarda başlayan rezorbsiya dayandırılmışdır. Müəllif stomatit və glossalgiyada akupunktur müalicəsinin tətbiq olunduğu nöqtələri bildirir.

Akupunktur anesteziyası mürəkkəb anesteziya cihazları olmadan istənilən yerdə tətbiq oluna bilər. Bu növ anesteziya ilə xəstə bütün əməliyyat boyunca özünü bilir və şüurunu qoruyur. Keyləşmə hissiyyəti və ağrı olmaması istisna olmaqla, xəstənin bütün fizioloji funksiyaları normal qalır. Xəstələr əməliyyat zamanı tam funksiyaları ilə yaşadıklarından daima həkimlə tam iş birliyində və inam hissələri ilə xəstəliklərə qalib gələn bir atmosferdə olduqlarını bildirirlər. Bu səbəbdən də cərrahi əməliyyatların tez və uğurla başa çatdığına inanılır. Akupunktur anesteziyası əməliyyat olunan nahiyənin fizioloji funksiyalarında heç bir pozğunluq yaratmır. O, orqan və funksiyaları anesteziya maddənin zərərli təsirindən qoruyur. Beləliklə, akupunktur orqanizmin funksiyalarını tənzimləməklə yanaşı xəstənin xəstəliklərə qarşı müsbət müqavimət faktorlarını üzə çıxardığı və gücləndirdiyi çoxsaylı nəşrlərdə öz əksini tapmışdır.

Əsasən əməliyyat müddətində arterial təzyiq və nəbz normal qaldığı bildirilir. Kəsiklərdə sağalmanın sürətləndiyi və orqanizmin funksiyalarının çox tez və istənilən şəkildə bərpa edildiyi bildirilir. Beləliklə, xəstə çox erkən ayağa qalxa biləcək və normal qidalanma imkanı əldə edəcək. Hipertoniyası olan və ya ağrıkəsici maddələrə ultrahəssaslığı olan, qaraciyəri və böyrəyi yaxşı işləməyən, ağciyərləri uyğun olmayan xəstələrə narkotik anesteziyasının verilmədiyi, akupunktur anesteziyasının istifadəsinin əməliyyatların təhlükəsiz olmasını təmin etdiyi bildirilir.

Obyekt və Metodologiya: Akupunktur müalicəsinin stomatologiya sahəsində tətbiqi üzrə Recep Ercüment Konukmanın bir sıra çalışmaları olmuşdur. Bu işdə akupunktur anesteziyası ilə 30 diş çəkilişi və 20 karies müalicəsi aparılmışdır. İst. Universitetin stomatologiya fakültəsinin ağız boşluğu xəstəlikləri kafedrasında protez məqsədləri üçün çəkilməyə ehtiyacı olan 10 xəstədən ümumilikdə 30 diş çıxarılıb. Bu dişlərin 15-i yuxarı çənədə, 15-i isə aşağı çənədəndir. Beş diş molar nahiyədən, qalan 10 diş isə kəsici diş nahiyəsindən çəkilib. Karies müalicəsi olunan 20 xəstədə tur elektrik cərəyanı ilə dişlərin açılmasına başlanılıb, xəstə ağrı hiss etdiyini bildirən kimi akupunktur anesteziyası aparılaraq ağrısız boşluq açılması tamamlanıb. Kariyesin paylanması belədir: yuxarı çənədə 10, aşağı çənədə 10. Onlardan beşi kəsici diş, beşi isə azı dişidir. Tədqiqatlarda tətbiq olunan akupunktur anesteziyası belə həyata keçirilmişdir: üst çənədə diş çəkilişi və boşluq açılması əməliyyatları üçün baş barmaq ilə infraorbital deşik bir dəqiqə sıxılmış daha sonra sözügedən dişin diş əti vestibulyar və palatinal nahiyədən zirvəsinə qədər yarım dəqiqə sıxılmışdır. Alt çənədə çəkilmə və karies müalicəsi əməliyyatı istisna olmaqla, dişin alt çənədəki yerindən asılı olaraq iki fərqli üsul tətbiq edilmişdir. Alt çənə azı dişləri üçün şəhadət barmağı ilə tragusun qarşısındakı

nöqtəyə bir dəqiqə ərzində mexaniki təzyiq edilib. Çəkiləcək və ya kavitasiya ediləcək diş alt kəsici bloka daxil olarsa, baş barmağımız ilə dodağın altındakı Cen Can nöqtəsinə tragusun qarşısındakı nöqtə ilə birlikdə bir dəqiqə ərzində mexaniki təzyiq tətbiq olunmuşdur. Daha sonra üst çənədə olduğu kimi əməliyyat ediləcək dişin diş əti bu dəfə yarım dəqiqə vestibulyardan və lingualdan sıxılıb. Xəstə həmin nahiyədə gərginlik və keyləşmə olduğunu bildirdikdə lazımi əməliyyat icra edilmişdir. Çıxarma və ya boşluğun açılması zamanı xəstə ağrı hiss etdiyini söylədisə, eyni anesteziya təkrarlanır, daha sonra çıxarılması və ya boşluğun açılması davam etdirilir. Ekstraksiyadan sonra bakteriemiyanın qarşısını almaq üçün lazımi tədbirlər görülmüşdür.

Bir çəkilişdən başqa heç bir xəstədə ekstraksiyadan sonrakı ağırlaşmalar baş verməmişdir. Həmin pasiyentdə elevatorla istifadə edilmiş və 5 dəqiqə davam edən üst azı dişinin çəkilişindən sonra hematoma yaranmış və bir gün ərzində sorulmuşdur.

Normaldan daha uzun çəkən çəkiliş və boşluq əməliyyatlarında anesteziyanın bir və ya iki dəqiqə daha çox davam etdirilməsi üçün hər iki tərəfdən diş üzərində təzyiqin lokal olaraq saxlanması faydalı olmuşdur.

Üst çənədə çəkilişlərin rahat olmasına və boşluqların açılması əməliyyatlarının ağrısız olmasına baxmayaraq, alt çənənin molar nahiyəsində dişlərə tətbiq olunan çəkilmə və boşluq açılması prosedurunda ağrı hissini tam aradan qaldırmaq mümkün olmamışdır.

Nəticə: Anesteziyadan qorxan və narkozun əks göstəriş olduğu xəstələrdə akupunktur anesteziyasının müvəffəqiyyətli olacağı, diş müalicəsi və çəkiliş kimi kiçik əməliyyatlarda müəyyən nahiyələrə iynə vurulmadan anesteziyanın yalnız mexaniki təzyiqlə təmin edilməsi və akupunktur üsulları stomatologiya sahəsində geniş tətbiq oluna bilməsi mümkündür.

Akupunkturun bu qədər geniş tətbiqinə baxmayaraq, hələ də ağrıları tamamilə aradan qaldırdığını söyləmək olmaz. Bundan əlavə, akupunkturun bəzi hallarda əks göstəriş olduğu, bəzi hallarda isə köməkçi üsullarla birlikdə tətbiq edildiyi bəzi mənbələrdə öz əksini tapmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Acupuncture: An Alternative Therapy in Dentistry and Its Possible Applications, Purnachandrarao N. Naik, BDS, MDS,corresponding author1 Ravi A. Kiran, BDS, MDS,1 Samatha Yalamanchal, BDS, MDS,1 Vijay A. Kumar, BDS, MDS,1,2 Suresh Goli, BDS, MDS,1, 2 and Neha Vashist, BDS, MDS1, 3, Med Acupunct. 2014 Dec 1; 26(6): 308–314. doi: 10.1089/acu. 2014.1028
2. Diş hekimliyində akupunktür, Doç. Dr. Ercüment Konukman, Asis Osman Erdoğan
3. Mucize iğneleri hikâyesi Dr. VİNCENDON D, 23 : 3 - 7 1973
4. Akupunktür Prof. Dr. B. Şəhsuvaroğlu'nun özel arşivinden, DİNÇSOY N., Eylül 1973
5. Acupuncture in treatment of periodontitis and stomatitis, M K Geikin, Stomatologiya (Mosk). Nov-Dec 1968;47(6):25-7
6. Eiektrikle bayılma çağı başlıyor, ROSSİONI P., Bilim ve Teknik 6: 41 - 43 1973 8

SUMMARY

Ismail Rzazade, Vusal Aliyev

USED IN DENTISTRY COMPLEMENTARY AND ALTERNATIVE MEDICINE: ACUPUNCTURE

Except for one shot, no patients had post-extraction complications. The patient used an elevator and had a hematoma formed after at least 5 minutes of extraction of the upper tooth and was sucked out within a day.

In longer-term extractions and cavities, it was helpful to maintain local pressure on the teeth on both sides to allow the anesthesia to last one or two minutes longer.

Although the pulls on the upper jaw were comfortable and the opening procedures were painless, it was not possible to completely eliminate the pain during the pulling and opening procedure applied to the teeth in the molar area of the lower jaw.

Despite the widespread use of acupuncture, it still does not completely eliminate pain. In

addition, acupuncture has been shown to be contraindicated in some cases, and in some cases to be used in conjunction with adjuvant methods.

In conclusion, we can say that acupuncture anesthesia will be successful in patients who are afraid of anesthesia and for whom anesthesia is contraindicated; It has become clear that in small operations such as dental treatments and extractions, anesthesia will be provided only by mechanical pressure without inserting needles into certain areas, and acupuncture methods can find a wide application area in the field of dentistry. Despite these wide applications of acupuncture, it cannot be said that it completely eliminates pain yet. In addition, there are publications that acupuncture is contraindicated in some cases, and in some cases it is put into practice together with auxiliary methods. We will try to address these issues in another article.

Key words: *alternative medicine, acupuncture, dentistry*

РЕЗЮМЕ

Исмаил Рзаде, Вусал Алиев

ИСПОЛЬЗУЕТСЯ В СТОМАТОЛОГИИ ДОПОЛНИТЕЛЬНАЯ И АЛЬТЕРНАТИВНАЯ МЕДИЦИНА: ИГЛОУКАЛЫВАНИЕ

В заключение можно сказать, что акупунктурная анестезия будет успешной у больных, которые боятся анестезии и которым анестезия противопоказана; Стало ясно, что при небольших операциях, таких как лечение и удаление зубов, анестезия будет обеспечиваться только механическим давлением без введения игл в определенные зоны, а методы акупунктуры могут найти широкое применение в области стоматологии. Несмотря на такое широкое применение акупунктуры, нельзя сказать, что она полностью устраняет боль. Кроме того, есть публикации о том, что иглорефлексотерапия в ряде случаев противопоказана, а в ряде случаев применяется на практике совместно со вспомогательными методами. Мы постараемся рассмотреть эти вопросы в другой статье.

За исключением одного выстрела, ни у одного пациента не было постэкстракционных осложнений. Пациент использовал элеватор, и у него образовалась гематома не менее чем через 5 минут после удаления верхнего зуба, которая была высосана в течение суток.

При долгосрочных удалениях и кариозных полостях было полезно поддерживать местное давление на зубы с обеих сторон, чтобы анестезия продлилась на одну-две минуты дольше.

Хотя натяжение верхней челюсти было комфортным, а процедуры открытия безболезненными, полностью устранить боль во время процедуры натяжения и открытия зубов в области моляров нижней челюсти не удалось.

Несмотря на широкое применение акупунктуры, она до сих пор полностью не устраняет боль. Кроме того, было показано, что иглоукалывание в некоторых случаях противопоказано, а в некоторых случаях его следует использовать в сочетании с адьювантными методами.

В заключение можно сказать, что акупунктурная анестезия будет успешной у больных, которые боятся анестезии и которым анестезия противопоказана; Стало ясно, что при небольших операциях, таких как лечение и удаление зубов, анестезия будет обеспечиваться только механическим давлением без введения игл в определенные участки, а методы акупунктуры могут найти широкое применение в области стоматологии. Несмотря на такое широкое применение акупунктуры, нельзя сказать, что она полностью устраняет боль. Кроме того, есть публикации о том, что иглорефлексотерапия в ряде случаев противопоказана, а в ряде случаев применяется на практике совместно со вспомогательными методами. Мы постараемся рассмотреть эти вопросы в другой статье.

Ключевые слова: *альтернативная медицина, иглоукалывание, стоматология*

ABDULLA BABAYEV
Naxçıvan Dövlət Universiteti
abdullababayev57@gmail.com

TƏBİİ AMİLLƏRLƏ ORQANİZMİN MÖHKƏMLƏNDİRİLMƏSİ

Bütün dünyada insanın sağlam və uzunömürlü yaşamasının sirləri barədə geniş müzakirələr aparılır, fikirlər səsləndirilir. Bəs uzunömürlü yaşamaq üçün hansı şərtlərə əməl etmək lazımdır? Bu, orqanizmin möhkəmləndirilməsi, səmərəli qidalanma, xarici mühit amillərinin fiziki, kimyəvi və bioloji təsirlərinə, həmçinin cəmiyyət arasındakı ictimai psixofizioloji münasibətlərə qarşı davamlı olaraq dözümlüliyin artırılması nəticəsində mümkündür.

Açar sözlər: uzunömürlülük, orqanizmin möhkəmləndirilməsi, ətraf mühit amilləri, ictimai mühit şəraiti, helioterapiya, psammoterapiya, psixofizioloji amillər

İnsanı əhatə edən xarici mühit dinamik olaraq daim inkişaf edir və dəyişilir. Yəni insan orqanizmi fasiləsiz və müntəzəm sürətdə dəyişən çoxlu amillərin (qıcıqlandırıcıların) təsirinə məruz qalır. Lakin xarici mühit amillərinin adi dəyişilmələri insanlarda patoloji dəyişikliklər törətmir. Çünki insan orqanizmi bunlara uyğunlaşır. Nəticədə orqanizmlə xarici mühit arasında mütəhərrik və dinamik tarazlıq yaranır. Bu tarazlıq pozulduqda isə xəstəlik baş verir. Xəstəliyin baş verməsində xarici mühit amillərinin qeyri-adi gücdə və keyfiyyətdə orqanizmə olan təsiri əsas rol oynayır. Bəşəriyyətin həyatda yaşamı, reproduktiv sağlamlığının dayanıqlığı, təkamül qanunauyğunluqlarına uyğun inkişafı xarici mühit (günəş, səma, torpaq və su) amillərinin tarazlığının pozulmaması və bir birilə etibarlı, faydalı və zərərsiz qarşılıqlı əlaqələri şəraitində mümkündür. İnsan üçün xarici mühit dəyişkən amilləri ilə birlikdə yalnız təbiət deməklə yekunlaşmır. Xarici mühitə istehsal vasitələri və istehsal münasibətləri ilə birlikdə həm də cəmiyyət aiddir. Çünki insanın yaşadığı ictimai mühit şəraiti orqanizmin vəziyyətinə və sağlamlığa təsir edir.

Sxematik olaraq bu amillərin orqanizmə təsirini 3 qrupa bölmək olar:

1. Bioloji amillər (mikroorqanizmlər, helmintlər, göbələklər və s.);
2. Fiziki amillər (havanın temperaturu, rütubəti, hərəkəti, atmosfer təzyiqi, günəş radiasiyası, səs-küy, vibrasiya, radioaktiv şüalanma və s.);
3. Kimyəvi amillər (kimyəvi elementlər və onlardan ibarət olan maddələr).

Orqanizmlə xarici mühitin vəhdəti, onların kimyəvi tərkibi, enerji və maddələr mübadiləsinin oxşarlığı ilə səciyyələnir. Havada, suda, torpaqda toksik təsirli kimyəvi maddələrin olması, fiziki amillərin gigiyenik normaları aşması, mikroorqanizmlərin və s. həddən artıq artıb çoxalması həm funksional, həm də üzvi xarakterli patoloji dəyişikliklərə və ümumən orqanizmin xəstələnməsinə səbəb ola bilər.

Sənaye, kimya və kənd təsərrüfatının inkişafı, su, istilik, günəş və atom elektrik enerji mənbələrinin durmadan artması həm havanı, həm torpağı, həm də suyu əhəmiyyətli dərəcədə çirkləndirmişdir. Müasir dövrün ən aktual problemlərindən birincisi insanın sağlam və əlverişli ətraf mühitdə yaşamasını və ömrünün uzadılmasını təmin edən, dəyərləndirən, mənəvi və maddi saflığının təməlini qoruyan təbiət amillərinin çirklənmədən qorunması və mühafizəsidir. Mühafizəsi təmin olunmuş hava, torpaq və su amillərindən səmərəli şəkildə istifadə edilməsi bəşəriyyətin uzunömürlü və sağlam fərdlərinin etibarlı və davamlı bünövrəsinin əsasını təşkil edir. Bu məndə

günəş, hava, torpaq və sudan həm profilaktik, həm də müalicə məqsədilə istifadə etməklə sağlamlığı möhkəmləndirmək, xəstəliklərdən qorunmaq və ömrü uzatmaq olar.

Orqanizmi möhkəmləndirən təbii amillər arasında ən əhəmiyyətli soyuq havanın təsiri ilə yaradılan möhkəmləndirmədir. Çünki soyuğun təsiri artdıqca orqanizmdə istilik yaranma prosesi intensivləşir, selikli qişaların və orqanların qanla təchizatı yaxşılaşır, soyuqdəymə və infeksiya xəstəliklərinə qarşı dözümlülük artır. Yəni hava, su və günəş vannalarından istifadə etməklə orqanizmin ətraf mühitin zərərli və əlverişsiz amillərinə qarşı dözümlülüüyünü artırmaq, möhkəmləndirmək və sağlamlığı qorumaq mümkündür.

Orqanizmin möhkəmləndirici vasitələrindən biri olan hava vannalarından istifadə etmək çox faydalıdır. Hava vannaları dedikdə təmiz havanın bədəninə təsiri nəzərdə tutulur. Təmiz hava hər şeydən əvvəl açıq havadır. Şüşəbənd kimi yarımaçıq yerlərin və yaşayış otaqlarının havası yaxşı dəyişdirilərsə və pəncərələr açıq qalarsa hava təmiz olur. Təmiz havanın təsirindən orqanizmin istilik itkisi azalır, tənəffüs, ürək-damar, sinir sistemi və digər orqanların fəaliyyəti güclənir, bədənin soyuğa və soyuqdəymə xəstəliklərinə qarşı müqavimət qabiliyyəti artır.

Tədricən isti (22 °C-dən yüksək), sonra sərin (17 - 22 °C), daha sonra orta dərəcədə soyuq (9 – 17 °C) hava vannalarından başlayıb, sonunda soyuq (0 - 9 °C) hava vannalarını qəbul etməklə orqanizmi

sonuncu hava prosedurasına uyğunlaşdırmaq olar. Yəni bədəni möhkəmləndirərkən ilk dəfə 5 - 10 dəqiqə olmaqla 20 °C və ondan bir-iki dərəcə yuxarı temperaturda hava vannaları ilə başlayıb, sonra tədricən aşağı temperaturda hava vannalarının qəbuluna başlamaq mümkündür. Yalnız bədən möhkəmləndirildikdən sonra orta dərəcədə soyuq, daha sonra isə soyuq hava vannalarına keçmək olar. Sərin, xüsusən soyuq hava vannaları qəbul etdikdə bədənin istilik itkisini əvəz etmək üçün cəld hərəkətlər etmək lazımdır. Üşümə hissə olunarsa hava vannalarının qəbulunu dərhal dayandırmaq və daha yüksək temperaturda yenidən başlamaq lazımdır. Hava vannalarının qəbulunu yayda başlayıb payızadək davam etdirdikdə, yaxud da sutkanın daha erkən və ya əksinə, daha gec vaxtına keçirməklə hava temperaturunun tədricən azaldılmasına nail olmaq daha da əlverişlidir. Güclü külək və yağmurlu havada hava vannalarından istifadə etmək məsləhət görülmür.

Uşaq üçün uzun müddət təmiz havada olmaq çox vacibdir, hətta qış aylarında belə hər gün ən azı 4 saat onların təmiz havada olmaları zəruridir. Hava ilə orqanizmin möhkəmləndirilməsi uşaq yaşlarından aparılmalı, bu zaman həddən artıq soyuma və isinməyə yol verilməməlidir. Uşaq vaxtından təbii amillərlə aparılan möhkəmləndirmə tədbirləri insanın ömrünün sonunadək davam etdirilməlidir. Möhkəmləndirilmə orta yaşlarda başlanarsa həkimdən məsləhət alınmalıdır.

Orqanizmin su ilə möhkəmləndirilməsi də uşaq yaşlarında yerli proseduralardan: uzun, əllərin və ayaqların yuyulmasından başlanılmalıdır. Suyun temperaturu əvvəlcə 28 - 30 °C, sonra isə 3 gündən bir 1 dərəcə azaldılmalıdır. 1 yaşa qədər uşaqlar üçün suyun temperaturu 16 - 18 °C-ə qədər azaldıla bilər. Sonradan isə tədricən nəm dəsmalla silməyə, bədənə suaxıtmağa və dənizdə çimməyə keçmək olar. Su ilə möhkəmləndirmənin ən yaxşısı üzgüçülükdür.

Günəş şüaları da uşaq orqanizminin möhkəmləndirməsi üçün ən vacib sağlamlaşdırıcı tədbirlərdən biridir. Belə ki, şünəş şüalarının çatışmaması dəridə D vitamininin sintezini ləngidir. Bu isə fosfor-kalsium mübadiləsinin pozulmasına və raxit xəstəliyinin inkişafına səbəb olur. Həmçinin günəş şüalarının artıq dərəcədə qəbulu günvurma və orqanizmin qızmasına səbəb olur. Ona görə də günəş vannalarının qəbulu (*helioterapiya*) yüngül paltarlar geyilməklə aparılmalıdır. İlk günlərdə günəş altında 5 *dəqiqədən* artıq qalmaq məsləhət görülür-mür. Hər gün bu vaxtı tədricən artırmaq və

çılpaq şəkildə keçmək olar. Helioterapiyanın müddəti 3 - 4 yaşa qədər uşaqlarda 12-15 *dəqiqə*, 5 - 6 yaşda 20 - 25 *dəqiqə*, 7 - 8 yaşda 25-30 *dəqiqə* olmalıdır.

Helioterapiyadan sonra su proseduralarının aparılması çox vacibdir. Günəş şüalarının qəbulu 30 *dəqiqədən* artıq olmamalıdır. Günəş vannalarının 1,5 *saatdan* artıq qəbulu orqanizmə ziyan vura bilər. Günəş vannaları qəbul edərkən başı panama, yaxud həsrədən düzəldilmiş şlyapa ilə örtmək, gözə isə mühafizə eynəkləri taxmaq lazımdır. Ac, yaxud tox qarına günəş vannaları qəbul etmək, günəş şüaları altında yatmaq məsləhət görülür. Günəş vannalarından sui istifadə etmək, qısa

müddət ərzində möhkəm qaralma istəyi başağrıları, halsızlıq, yuxusuzluq, hərərətin yüksəlməsi, titrətmə kimi patoloji əlamətlərlə nəticələnə bilər.

Ahıl adamlara, hamilə qadınlara, iki yaşa qədər uşaqlara, ürək-damar, ağciyər, sinir, dəri-zöhrəvi xəstəlikləri olan şəxslərə günəş şüaları altında uzun müddət qalmaq olmaz.

Günəş vannalarının müsbət təsiri təmiz havanın təsiri ilə yanaşı, həm də günəşin ultrabənövşəyi şüalarının təsiri ilə müəyyən edilir. Bunlar isə orqanizmdə mübadilə proseslərinə müsbət təsir göstərir və xəstəliklərə qarşı onun müqavimətini artırır, insanın əhvalını yaxşılaşdırır. Günəş vannalarını səpələnmiş günəş şüalarının düşdüyü kölgəlik yerdə, talavar altında, ağac kölgəsində qəbul etmək daha yaxşıdır. Sonuncuda ultrabənövşəyi şüaların dozası bir neçə dəfə azalır. Şüalanma həddən artıq olduqda dərinə qıcıqlandırır, hətta yanıq törədir, əhvalı pisləşdirir, qısa müddət ərzində bədən temperaturu yüksəlir, bəzən isə istivurma və günvurma baş verir. Şimal rayonlarında və orta qurşaqda günəş vannalarını saat 11⁰⁰-dan 13⁰⁰-adək qəbul etmək daha sərfəlidir. Günəş vannasından sonra kölgədə hava vannasını davam etdirmək daha yaxşıdır. Yay aylarında hava və günəş vannalarını xüsusi kölgəliklər düzəldilmiş çimərliklərdə və parklarda da qəbul etmək mümkündür. Dəniz sahili, çimərliklər hava və günəş vannalarını qəbul etmək üçün ən münasib yerdir. Hava və günəş vannalarından əvvəl çimmək daha faydalıdır. Vannadan sonra dərhal suya girmək məsləhət deyil, əvvəlcə bir müddət kölgədə qalmaq daha yaxşıdır. Bədəninə kifayət qədər möhkəmləndirməmiş şəxslər havanın temperaturu aşağı olarkən çimə bilmədikdə isə onlar üçün hava və günəş vannalarının qəbulu məsləhət görülür.

Respublikamızda hava və günəş vannaları ilə bərabər bədəni quma basdırmaq-*psammoterapiya* kimi daha bir proseduralardan da istifadə etmək orqanizmə üçün ən sərfəli vasitələrdən biridir. Dayaq-hərəkət aparatının bəzi xəstəlikləri olan şəxslərdə bu prosedura, həkim məsləhəti ilə müalicə vasi-təsi kimi də tətbiq edilir. Qum vannalarının günəşli, 15 seans olmaqla, dərinin zədələnməsinə yol verməmək şərti ilə qumu ən təmiz olan çimərlikdən istifadə etməklə qəbulu daha da məqsədəuyğundur.

Havanın temperaturu 20 °C olarsa qum 45 °C və 20 °C-dən bir neçə dərəcə yüksək olarsa qum 60 °C-dək qızır. Qum vannalarını da günəş vannalarında olduğu kimi kölgəliyi olan yerlərdə əvvəl

yuxarı temperaturdan başlayıb sonra tədricən aşağı temperaturlu vannalara keçmək məsləhətdir. Qum vannalarının qəbul vaxtını 15 dəqiqədən başlayıb, 1 saatadək davam etdirmək olar. Qumun bədəni örtən qalın-lığı isə 2 – 5 sm-dən çox olmamalıdır. Qum vanasından sonra isti duş qəbul edib, istirahət etmək faydalıdır. Qum vannası qəbul edilən gün, günəş vannası qəbul etmək və qaralmaq orqanizm üçün zərərli

O cümlədən, istilik vasitəsi ilə də orqanizmin möhkəmləndirmək olar. Bu prosedurada da suyun və havanın temperaturu tədricən azaldılmalıdır. Bu məqsədlə saunadan,

hamamdan istifadə edilməli, soyuq və isti möhkəmləndirmə növbələşdirilməlidir.

Eyni zamanda idman məşğələlərindən geniş istifadə olunmalıdır. Aşağı atmosfer təzyiqi ilə orqanizmi möhkəmləndirmək üçün dağlara tədricən qalxmaq lazımdır. Bu cür möhkəmləndirmə **pilləli iqlimə uyğunlaşma** adlanır, buna, əvvəlcə aşağı, daha sonralar isə yüksək hündürlüklərə çıxmaqla nail olunur.

Ahıl və yaşlı adamlarda orqanizmin möhkəmləndirilməsi ehtiyatla, mütləq həkim nəzarəti altında aparılmalıdır. Hər bir möhkəmləndirmə üsulunun təsir müddəti orqanizmin fərdi xüsusiyyətlərinə uyğun olmalıdır.

Nəticə. Respublikamızda yaşayış və ictimai binaların, sağlamlıq və istirahət yerlərinin tikintisi, bərpa və abadlaşdırılması, sanitariya mühafizə zonalarının tələb olunan məsafələrə uyğun gözlənilməsi, ətraf mühitin qorunması məqsədilə müəssisələrdə təmizləyici qurğuların quraşdırılması, aztullantılı və tullantısız texnologiyaların tətbiqi işləri planlı və məqsədyönlü şəkildə davam etdirilir. Nəticədə hava, torpaq və suyun qorunması tədbirləri dayanıqlı və müntəzəm şəkildə həyata keçirilir ki, bu da əhəlinin orqanizminin möhkəmləndirilməsi və ömrlərinin uzadılmasında təbii amillərdən istifadəni asanlaşdırmış olur.

ƏDƏBİYYAT

1. “Sanitar-epidemioloji salamatlıq haqqında” qanun.
2. “Əhəlinin sağlamlığının qorunması haqqında” qanun.
3. “Atmosfer havasının mühafizəsi haqqında” qanun.
4. “Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında” qanun.
5. Naxçıvan Ensiklopediyası. Naxçıvan: 2005.
6. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası. Bakı: 2007.
7. Р.С.Орлов. Нормальная физиология. Москва: 2010.
8. Гигиена: учеб. Ю. П. Пивоварова - М, Академия, 2013.
9. Гигиена: учебное пособие. Б.Д. Минаев, Ю.Н. Голодников, Н.И. Ставрополь: Изд-во СтГМУ, 2018.

SUMMARY

Abdulla Babayev

STRENGTHENING THE BODY WITH NATURAL FACTORS

A lot of discussions are held on the secrets of healthy and long-term life of a person all over the world. What conditions should we follow to live longer? This is possible due to the strengthening of the organism, effective nutrition, increased tolerance to the physical, chemical and biological effects of external environmental factors, as well as social psychophysiological relations between society.

Key words: *longevity, body strengthening, environmental factors, social conditions, heliotherapy, psammotherapy, psychophysiological factors*

РЕЗЮМЕ

Абдулла Бабаев

УКРЕПЛЕНИЕ ТЕЛА ПРИРОДНЫМИ ФАКТОРАМИ

Во всем мире ведутся бурные дискуссии, высказываются мнения о секретах здоровья и долголетия человека. Но какие условия необходимо соблюдать, чтобы прожить долгую жизнь? Это возможно в результате укрепления организма, рационального питания, устойчивого повышения толерантности к физическим, химическим и биологическим воздействиям факторов внешней среды, а также к социальным психофизиологическим отношениям между людьми.

Ключевые слова: *долголетие, укрепление организма, факторы внешней среды, социальные условия, гелиотерапия, псаммотерапия, психофизиологические факторы*

SARA RƏHİMLİ

sara.rehimli90@yahoo.com
Naxçıvan Dövlət Universiteti

İQLİMTƏRƏPİYANIN XƏSTƏLİKLƏRİN MÜALİCƏ VƏ REABLİTASIYASINDA ROLU

Hər bir həkim ətraf mühitin sağlamlaşdırıcı amillərindən insan sağlamlığının qorunmasında, müalicə və reabilitasiyasında, sağlam insanların istirahətinin təşkilində istifadə edərsə, daha böyük tibbi uğurlara yiyələnmiş olar. Çünki, təbiətin insanlara bəxş etdiyi sayısız-hesabsız ətraf mühit amilləri və onların insana təsir xüsusiyyətləri vardır. Bu cəhətdən iqlim tiplərinin də özünəməxsus xüsusi rejimi və təsir xüsusiyyətlərinə mühüm əhəmiyyət verməlidir. İqlim şəraitinin sağlamlaşdırıcı amillərindən istifadə həkim tərəfindən düzgün planlaşdırılarsa, insan sağlamlığı ilə xarici mühit arasındakı əlaqənin optimallaşdırılmasına, sinir, tənəffüs, ürək-damar və başqa sistemlərinin funksiyalarının stimullaşdırılmasına, maddələr mübadiləsi, trofik və plastik proseslərin gedişinin yaxşılaşdırılmasına geniş şərait yaranar. Hər bir əraziyə xas olan iqlim tiplərinin gigiyenik xüsusiyyətləri, ərazinin infeksiyon və qeyri-infeksiyon xəstəlikləri, ölkə patologiyası və s. kimi göstəricilər diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

Hazırda iqlimterapiyanın bir neçə metodlarından uğurlu şəkildə istifadə olunur. Bunlara balneoterapiyanı, aeroterapiya, hidroterapiya, talassoterapiya, helioterapiya kimi üsulları göstərmək olar.

Balneoterapiyada termal mədənlər suları olan hamamlardan istifadə olunur. Hansıki, bu sulara temperatur ən az 200C olmalı və tərkibindəki minerallıq göstəricisi ən az 1q/l olmalıdır. Bu terapiyada sanatoriya, kurort müəssisələri böyük yer alır.

Aeroterapiyada açıq havanın müalicəvi təsirlərində istifadə edilir. Bu metodla termoregulyasiyanın yaxşılaşmasına, aşağı temperaturlara qarşı müqavimətin artırılması yolu ilə soyuqda xəstəliklərinin baş vermə tezliyinin azalmasına nail olunur, sümük vəzəmi, ağciyər və ürək-damar sistemlərinin bəzi xəstəliklərinin müalicəsi üçün də əlverişli sayılır. Həmçinin idmançıların da fiziki imkanlarının artırılmasında dağlarda təlim keçmələri mühüm rol oynayır.

Helioterapiyada günəş enerjisindən istifadə edilir. Günəş vannaları güclü profilaktik və müalicəvi təsir xüsusiyyətinə malik olduğu üçün insan orqanizminə müalicəvi və rablitasion təsir effektləri göstərir.

Talassoterapiyada hava və günəş müalicəsi və dəniz vannalarının kompleks tətbiqindən geniş istifadə olunur. Bu metod termoregulyasiyanı stimullaşdırır, ağciyərlərin ventilyasiyasını aktivləşdirir, orqanizmin həyati tonusunu artırır, orqanizmin möhkəmlənməsinə kömək edir.

Hidroterapiyada su ilə aparılan müxtəlif proseduralarla, hüceyrələrdə metabolik funksiyaların tənzimlənməsinə, orqanizmin bərpa prosesinin sürətlənməsinə nail olunur.

***Açar sözlər:** İqlim, iqlimterapiya, iqlim zonaları, balneoterapiya, aeroterapiya, helioterapiya, talassoterapiya, hidroterapiya*

İnsan sağlamlığının qorunması, ona təsir edən ətraf mühitin zərərli amillərinin aradan qaldırılması, müsbət amillərindən isə maksimum istifadə olunması müalicə-profilaktika sahəsinin qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biridir. Belə ki, əhali sağlamlığına təsir edən faktorlar içərisində ətraf mühit obyektlərinin fiziki amilləri də mühüm gigiyenik əhəmiyyət kəsb edir. Bu cür amillərdən biri də ərazinin iqlim şəraitidir.

Hər bir həkim iqlim zonaları və onların insan sağlamlığında müsbət rol oynayan təsirlərindən istər müalicə və sağlamlaşdırıcı, istərsə də sağlam insanların istirahəti məqsədilə istifadəni düşünürsə, iqlim tiplərinin gigiyenik xüsusiyyətlərinə mühüm əhəmiyyət verməlidir. Bunlara iqlimə xas xüsusiyyətləri, ərazinin infeksiyon və qeyri-infeksiyon xəstəlikləri, ölkə patologiyası göstəriciləri kimi şərtlər aiddir. İqlim şəraitinin düzgün seçilməsi insan sağlamlığı ilə xarici mühit arasındakı əlaqənin optimallaşdırılmasına,

sinir, tənəffüs, ürək-damar və başqa sistemlərinin funksiyalarının stimullaşdırılmasına, maddələr mübadiləsi, trofik və plastik proseslərin gedişinin yaxşılaşdırılmasına şərait yaradır.

İqlim müalicəsi fəal, funksional və patogenetik müalicə kimi aparılmalıdır, orqanizmin sağlamlıq göstəricilərinə maksimum səviyyədə effektiv təsir göstərməlidir.

İqlim hər bir ərazinin havasının çoxillik qanunauyğun rejimidir. Belə ki, ərazinin iqlimini formalaşdıran amillər, ərazinin dəniz səviyyəsindən hündürlüyü, atmosfer havası dövrünün vəziyyəti, dəniz və okeanlara yaxınlıq, günəş radiasiyası, yerin relyefi və bitki örtüyünün xüsusiyyətləri, coğrafi en dairəsi, insanların əmək fəaliyyəti ilə əlaqədar yer səthində baş verən dəyişikliklər və.s.dir. Buna görə də İqlim terapiya fiziki təbabətin təbii elementlərini əhatə edir:məsələn, termoterapiya və helioterapiya (günəş terapiyası) kimi.

Hər bir ərazinin iqlimi nisbi sabit olub, orada yaşayan əhalinin fəaliyyətinə,məişətinin sanitariya şəraitinə, sağlamlığına, xəstələnmə göstəricilərinə və.s.təsir edir.

İqlim zonalarının ən dəqiqləşdirilmiş təsnifatı akademik L.S. Berq tərəfindən verilmişdir. Təsnifata görə 12 növ iqlim zonası vardır. Azərbaycan Respublikasında da özünəməxsus 8 iqlim zonası vardır. Dağ, meşə, subtropik, çöl-dəniz və. s iqlim zonaları qeyd edilir. Bu və digər iqlim tiplərinin xüsusiyyətlərindən iqlim terapiyada geniş şəkildə istifadə olunur.

Müasir ictimai-iqtisadi şəraitdə insanların sağlamlığının öyrənilməsi, müxtəlif coğrafi rayonlarda xəstəliklərin yayılma qanunauyğunlarının aşkar edilməsi tibbi coğrafiya sahəsində çalışan mütəxəsislər tərəfindən öyrənilməkdədir. Tibbi profilaktikada mülayim, qıcıqlandırıcı və.s kimi iqlim zonaları ayırd edilir. Qıcıqlandırıcı iqlim zonasına yüksək hündürlük, çox isti, çox soyuq və.s kimi iqlim tipləri aiddir. Soyuq iqlim şəraitindən orqanizmin müqavimət qüvvəsini və fiziki hazırlığını artırmaq, soyuqdaymə xəstəliklərinə qarşı müqaviməti yüksəltmək məqsədilə istifadə edilir.

Mülayim iqlim zonlarına isə meşə iqlimi aid edilir. Bu cür iqlim zonası insanların iqlimə uyğunlaşma prosesinin də üçüncü sabit mərhələsinin əlverişli keçməsinə şərait yaradır. Həmçinin mülayim iqlim zonaları kimi meşə və cənubun dənizkənarı sahilləri müxtəlif xəstəliklərin müalicəsi məqsədilə istifadə olunur. Əsasən də, şam və enliyarpaqlı meşələrin təmiz və sərin havası, iqlimində qıcıqlandırıcı amillərin olmaması, burda havanın fiziki və digər göstəricilərinin xoşagələnlərin olması belə ərazilərdən əhalinin müalicə və istirahəti üçün sanatoriya və istirahət yerlərinin salınması zərurətini doğurur.

Cənubun dəniz sahillərində ilin böyük hissəsində təmiz və aydın günəşli hava, mülayim və isti iqlim şəraitinin insan orqanizminə əlverişli təsiri maddələr mübadiləsinin artmasına, eritrositlərin və hemoqlobinin artmasına, sinir sisteminin işinin optimallaşmasına, uşaqlarda fiziki inkişaf göstəricilərinin normallaşmasına səbəb olur. İqlimin güclü bir terapevtik effekti var və bu cür qəbul edilərək, yüksək səviyyədə istifadə olunmalıdır.

İqlim terapiyasının bir neçə metodları vardır. Bunlardan aşağıdakıları göstərmək olar.

- Balneoterapiya
- Aeroterapiya
- Termoterapiya
- Helioterapiya
- Talassoterapiya
- Hidroterapiya və s.

Balneoterapiya, termal mədən suları olan hamamların istifadəsi deməkdir. Hansıki, bu sularda temperatur ən az 200C olmalı və tərkibindəki minerallıq göstəricisi ən az 1q/l olmalıdır. Bunun üçün, yerin geoloji quruluşundan asılı olaraq, yerin dərin qatlarında çıxan mineral tərkibli sulardan istifadə edilir. Bu sahədə kurort müalicə zonaları xüsusi rol oynayır. Mineral sularla zəngin bölgədə 150 su bulağı olan, kurort müalicəsi üçün əhəmiyyətli-Naxçıvan Muxtar Respublikasının Sirab, Badamlı, Vayxır, Darıdağ və Batabat kurortları fəaliyyət göstərir.

Kür-Araz çökəkliyində balneoloji kurortlar yerləşir və mövcud olan metanlı, azotlu, yüksək və çox yüksək minerallaşmış, silisiumlu, yodlu-bromlu termal su ehtiyatları müalicəvi əhəmiyyətə malikdir.

Aeroterapiya, açıq havanın müalicəvi təsirindən istifadə edilən xüsusi bir aerodinamik tipli hava hamamıdır. Müxtəlif temperatur rejimlərinə uyğunlaşma vərdişləri yaratmaqla, orqanizmin istilik müvazinətini saxlama qabiliyyətini təkmilləşdirmək mümkündür. Nəzərə alsaq ki, orqanizmin soyuğa uyğunlaşma imkanı daha böyükdür. Müntəzəm olaraq, həkim məsləhəti və nəzarəti ilə aşağı temperaturlu hava və su vannaları və s. də istifadə etməklə, təmiz havada gəzintilər ilə, yalnız müəyyən bir iqlim şəraitində qalmaqla terapevtik effekt əldə etmək olur. Bu metodun terapevtik təsiri bədənin tədricən soyuğa alışdırılmasına əsaslanır. Belə olduqda termorequlyasiya yaxşılaşır, aşağı temperaturalara qarşı müqavimət artır, soyuqdəymə xəstəliklərinin baş vermə tezliyi azalmış olur.

İnsan orqanizmi, soyuqla yanaşı yüksək temperatur şəraitinə də müəyyən dərəcədə uyğunlaşma qabiliyyətinə malikdir. Bu zaman orqanizm istilik müvazinətini, istilik hasilatını azaltmaqla, orqanizmdən istilik vermənin buxarlanma yolunu sürətləndirməklə müəyyən dərəcədə saxlaya bilər. Yəni də, həkim nəzarəti mütləqdir, çünki hipertermiyadan qorunmaq lazımdır.

Bundan əlavə, atmosferdə alınan oksigen miqdarı toxumalarda oksidləşdirici proseslərin yaxşılaşdırılmasına kömək edir. Buna görə də, dağ iqlim şəraitindən istifadə edirlər. Bu iqlim zonasında havada atmosfer təzyiqi və oksigenin parsial təzyiqi kəskin azalır, hava quru, təmiz və allergenlərdən azad olur, temperaturu isti yay günlərində belə sərin, şəffaf, xoşagəlməli xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur. Nəzərə alsaq ki, iqlim terapiya xəstənin vəziyyətini bərpa etmək və ya idarə etmək üçün daha əlverişli bölgəyə müvəqqəti və ya daimi köçürülməsidir, bu zaman dağ iqliminin əhəmiyyəti özünü daha açıq şəkildə göstərmiş olur. Çünki, dağ iqlim şəraitinə uyğunlaşma zamanı iki cür-qısa və uzun müddətli uyğunlaşma yaranır. Qısa müddətli iqlimə uyğunlaşmanın ilk dövründə orqanizmdə baş verən dəyişikliklər uzun müddətli uyğunlaşmadakından kəskin fərqlənir. Bu dəyişikliklər ilk növbədə orqanizmi oksigenlə təmin etməyə yönəlmiş olur. Çünki, yüksək hündürlükdə oksigenin parsial təzyiqi aşağıdır və buraya müvəqqəti gətirilmiş şəxsə bir sıra fizioloji dəyişikliklər yaranır, yüksəklik artıqca isə bu dəyişikliklər dərinləşir. Çox hündürlükdə ağciyərlərin hiperventilyasiyası alveol havasında oksigenin parsial təzyiqinin artmasına və lazımi səviyyədə udulmasına şərait yaradır. Qanda eritrositlərin və hemoqlobinin miqdarı artır. Bir müddət sonra yaranmış vəziyyət tədricən nizamlanır. Buna görə də, dağ iqlim terapiyasından anemiyalı xəstələrin müalicəsində geniş istifadə olunur. Həmçinin, belə iqlim şəraiti sümük vərəmi, ağciyər və ürək-damar sistemlərinin bəzi xəstəliklərinin müalicəsi üçün də əlverişli sayılır. Həmçinin, idmançıların dağlarda təlim keçməsi də onların fiziki imkanlarını xeyli dərəcədə artırır.

Helioterapiyada günəş enerjisindən istifadə edilir. Günəş vannaları güclü profilaktik və müalicəvi təsirə malikdir. Yalnız ciddi həkim nəzarəti altında aparılmalıdır. Çünki, günəş radiasiyasının müxtəlif cür təsirləri mövcuddur. Günəş fəallığının havanın tibbi proqnozlarında nəzərə alınması əhəmiyyətli rol oynayır. Xəstə və zəif şəxslərdə günün təsirinə uyğunlaşma prosesinin nəzərə alınması mühüm gigiyenik əhəmiyyət daşıyır və bu proses əlverişli rejim çərçivəsində həyata keçirilməlidir. Bu məqsədlə, orqanizmin müdafiə reaksiyaları, epidermisin bərkiməsi və möhkəmlənməsi, qaralmanın xüsusiyyətləri və s. dəyərləndirilməlidir. Helioterapiyadan şimal ərəzilərdə yaşayan insanların ultrabənövşəyi şüa aclığının qarşısının alınmasında da geniş istifadə olunur. Beləki, bu ərəzilərdə digər tədbirlərlə yanaşı, günəşli günlərdə əsasən də uşaqların, hamilələrin, yaşlı insanların açıq havada qalmalarının təmin edilməsi çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Beləki, günəş vannaları qəbul edərkən həkimin təyin etdiyi vaxtda, miqdarda günəş vannaları qəbul edilməzsə, infraqırmızı şüaların yandırıcı təsirinə, gözdə katarakta xəstəliyinin yaranmasına məruz qala bilər. Həmçinin, ultrabənövşəyi şüaların da mənfi təsirləri meydana çıxır. Lakin, məsləhət görülən dozada qəbul, bu kimi problemlərə qarşı orqanizmi qoruya bilər və hətta günəşin spektrlərinin müsbət amillərindən maksimum dərəcədə faydalanmağa kömək etmiş olar. Beləki, infraqırmızı şüalardan ağrıkəsici vasitə kimi, hətta fizioterapevtik üsul kimi yaraların sağalmasının intensivliyini artırmaq məqsədilə istifadə edilir. Həmçinin, ultrabənövşəyi şüaların da bioloji təsirini gücləndirir. Ultrabənövşəyi şüaları güclü ümumi stimuleddici xüsusiyyətə malik olub, simpatikoadrenal sistemi, mübadilə və trofik prosesləri aktivləşdirir, antiraxitik və bakterisid təsir xüsusiyyəti daşıyır.

Talassoterapiya, hava və günəş müalicəsi və dəniz vannalarının kompleks tətbiqidir. Terapevtik çimərlik çoxcəhətli terapevtik təsirə malikdir və ən güclü iqlimterapiya metodudur. Talassoterapiya termoregulyasiyanı stimullaşdırır, ağciyərlərin ventilyasiyasını aktivləşdirir, orqanizmin həyati tonusunu artırır, orqanizmin möhkəmlənməsinə kömək edir.

Bu metoddan Amerika iqlim terapevtləri də geniş şəkildə istifadə edirlər. Bu məqsədlə, Ölü dənizin suyundan geniş şəkildə yararlanırlar. Belə ki, Ölü dəniz yer kürəsinin ən aşağı nöqtəsidir və su hövzələri arasında ən yüksək mineral konsentrasiyaya malikdir. Həmçinin, günəş işığının da birlikdə təsiri müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Yüksək fayda əldə etmək üçün iki-dörd həftə Ölü dənizdə günəşə məruz qalma və çimmək lazımdır. 64 xəstə üzərində aparılan tədqiqatlarla öyrənilmişdir ki, psoriazlı xəstələrdə sırf bu metodla sağalma müahidə edilmişdir. Həmçinin, Ölü dənizdəki iqlimterapiya bölmələrinə müraciət edən xəstələrin 21%-i atipik dermatitdən əziyyət çəkən xəstələr olub. 4 həftəlik iqlimterapiyadan sonra onlarda xeyli irəliləyişlər qeyd olunub. Bunların 95%-i 4 həftəlik müalicədə heç bir dərman qəbul etmədən sağalmışlar. Bu zaman günəşdə qalma saatları isə həkim məsləhəti ilə gün ərzində 5 saatdan artıq olmamışdır.

Hidroterapiya, su ilə aparılan, hüceyrələrdə metabolik funksiyaları tənzimləyən, orqanizmdə bərpa prosesini sürətləndirən metoddur.

Dermatoloji iqlim terapiya xəstənin yaşadığı yerdə tətbiq edilən dermatoloji müalicə üsuludur. Bu ilk növbədə Şimal dənizinin iqlimi və dəniz səviyyəsindən 1500 m yüksəklikdə olan bəzi yerlərdə müalicəvi effekti sübut olunmuş xüsusi sərt və stimullaşdırıcı iqlim zonalarında həyata keçirilən klassik dermatoloji klinikadaxili terapiyadır. Bu terapiya növü evdə tətbiq olunan dermatoloji müalicələrlə müqayisədə bir qayda olaraq sınaqdan keçirilmiş daha az yan təsirlərə və uzunmüddətli təsir effektinə malikdir. Burada xroniki dermatozların, xüsusilə də atopik dermatit və sədəf xəstəliyinin müalicələri aparılır. Deməli, dermatoloji iqlim terapiya ən əhatəli terapiyadır. Hər bir iqlimin özünəməxsus xüsusiyyətləri olduğundan, iqlimin dərhal yoxsa uzunmüddətli müalicəvi təsiri sonrakı elmi araşdırmalarla sübut olunmalıdır.

Dermatoloji-allerqoloji iqlim terapiya dərhal və uzunmüddətli terapevtik faydaları olan xüsusi iqlim terapiya kimi qəbul edilmişdir. İntensiv klassik dermatoloji stasionar müalicə effektləri spesifik iqlim effektləri birləşdirilmiş şəkildə istifadə edilir. Şimal dənizi adalarının, yüksək dağların iqlimi dermatoz və atopik dermatit (neyrodermatit), ekzema, psoriaz, T hüceyrəli limfoma, bronxial astma kimi allergik xəstəliklər üçün çox effektiv təsirə malikdir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında fəaliyyət göstərən “Duzdağ Fizioterapiya Mərkəzi” də bu sahədə yüksək xidmət göstərən müəssisələrdən biridir. Belə ki, burada Predastma, Bronxial astma I mərhələ, infeksiya-allergik və atopik formalı yüngül, orta ağır dərəcəli, Bronxial astma I mərhələ, tənəffüs çatışmazlığı I-II mərhələ, ürək çatışmazlığı I mərhələ; pnevmoniya I-II mərhələ (remissiya fazası), Bronxial astma I mərhələ, yanaşı xroniki qeyri-obstruktiv bronxit və xroniki pnevmoniya I-II mərhələ (remissiya fazası), Astmatik komponentli xroniki bronxit remissiya fazası, Allergik rinosinusopatiyalar (remissiya fazası), Pollinozlar kimi xəstəliklər müalicə olunur.

Azərbaycanda müxtəlif xəstəliklərin müalicəsi ilə məşğul olan sanatoriyalar fəaliyyət göstərir. Bilgəh kardiologiya sanatoriyasında ürək-damar sistemi xəstəlikləri, Abşeron sanatoriyasında həzm yolu xəstəlikləri, Günəşli sanatoriyasında qan dövranı və əsəb sisteminin xəstəlikləri, Şixov balneoterapevtik sanatoriyasında dayaq-hərəkət sistemi xəstəlikləri, Naftalan sanatoriyasında ginekoloji, dəri, həmçinin əsəb sistemi və oynaq xəstəlikləri, Şəfa sanatoriyasında mədə-bağırsaq, sinir sistemi və əzələ-oynaq xəstəlikləri, Yengicə sanatoriyasında isə dəri, əzələ-oynaq, revmatizm, radikulit, osteoxondroz kimi xəstəliklər müalicə olunur.

Nəticə: Ətraf mühitin müsbət amillərdən maksimum səviyyədə istifadə olunması insan orqanizminə həddən artıq yüksək terapiya təsiri etmiş olur. Belə ki, insan sağlamlığının qorunması üçün, müalicə və reabilitasiya sahəsində mülayim, sağlamlaşdırıcı iqlimdən istifadə digər zərər verə biləcək metodlardan daha böyük tibbi əhəmiyyət daşıyır. Çünki, iqlimterapiya hər hansı bir kimyəvi, toksiki, kanserogen və s. kimi zərərli təsir göstərmir və xəstəliklərin sağalma müddətinin qısalmasına səbəb olur.

ƏDƏBİYYAT

1. Gigiyena. professor M.A.Kazımov. –Bakı: -2003
2. Mark G.Lebwohl MD,in Treatment of Skin Disease: Comprehensive Therapeutic Strategies, 2018
3. Leonard Bielory MD,Mansi Kanuga MD, in immunology and Allergy Clinics of North America, 2002
4. <https://www.sciencedirect.com/topics/medicine-and-dentistry/climatotherapy>
5. <https://en.m.wikipedia.org/wiki/Climatotherapy>
6. <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/7481063>
7. <https://aztibb.az/az/news/10950-insan-saglamligi-ucun-kurortlarin-ehemiyeti-azerbaycanin-kurort-resurslari-ikinci-yazi>
8. <https://rt82.ru/az/oborudovanie-dlya-pozharnyh/in-what-city-is-the-temperate-climate-from-the-history-of-climate-therapy/>
9. <http://duzdag.nakhchivan.az/index.php/duzdag>
10. <tps://az.inditics.com/klimatoterapiya/>
11. Ümumi gigiyena (prof. M.A.Kazımov və dos. A.M.Məmmədovun redaktorluğu ilə), Bakı: Təbib, 2007
12. Abdulla Babayev. Naxçıvan Dövlət Universiteti. Elmi əsərlər, Təbiət və tibb elmləri seriyası 2020, №104

SUMMARY

Sara Rahimli

THE ROLE OF CLIMATOTHERAPY IN THE TREATMENT AND REHABILITATION OF DISEASES

If every doctor uses the healing factors of the environment in the protection of human health, treatment and rehabilitation, organization of recreation for healthy people, he will have greater medical success. This is because there are countless environmental factors that nature endows people with and they have characteristics that affect people. In this regard, it is important to pay attention to the features of the regime and the impact of climate types. With proper planning by a doctor of the use of climatic factors, great opportunities open up for optimizing the relationship between human health and the environment, stimulating the functions of the nervous, respiratory, cardiovascular and other systems, improving metabolism, trophic and plastic processes. The hygienic features of climate types characteristic of each locality, infectious and non-infectious diseases of the locality, the pathology of the country, etc., such indicators should be kept in the spotlight. Currently, several methods of climatotherapy are successfully used. These include balneotherapy, arotherapy, hydrotherapy, thalassotherapy, heliotherapy.

Balneotherapy uses baths with thermal mineral waters. The temperature in these waters should not be lower than 20°C, and the mineral content should not be less than 1 g/l. An important role in this therapy is played by sanatoriums and resorts.

It is used in arotherapy for therapeutic effects in the open air. This method improves thermoregulation, reduces the incidence of colds by increasing resistance to low temperatures, and is also suitable for the treatment of bone tuberculosis, some diseases of the pulmonary and cardiovascular systems. Training in the mountains also plays an important role in improving the physical performance of athletes.

Solar energy is used in heliotherapy. Since sunbathing has a strong preventive and therapeutic effect, they have a therapeutic and rabbit effect on the human body.

Thalassotherapy is widely used in the complex application of air and solar procedures and sea baths. This method stimulates thermoregulation, activates ventilation of the lungs, increases the

vitality of the body, helps to strengthen the body.

In hydrotherapy, various water-based procedures achieve the regulation of metabolic functions in cells and accelerate the recovery process of the body.

Key words: *Climate, climatotherapy, climatic zones, balneotherapy, aerotherapy, heliotherapy, thalassotherapy, hydrotherapy.*

РЕЗЮМЕ

Сара Рагимли

РОЛЬ КЛИМАТОТЕРАПИИ В ЛЕЧЕНИИ И РЕАБИЛИТАЦИИ ЗАБОЛЕВАНИЙ

Если каждый врач будет использовать целебные факторы окружающей среды в охране здоровья человека, лечении и реабилитации, организации отдыха здоровых людей, он будет иметь большой медицинский успех. Это связано с тем, что существует бесчисленное множество факторов окружающей среды, которыми природа наделяет людей, и у них есть характеристики, влияющие на людей. В связи с этим важно обращать внимание на особенности режима и воздействия типов климата. При правильном планировании врачом применения климатических факторов открываются широкие возможности для оптимизации взаимоотношений здоровья человека и окружающей среды, стимуляции функций нервной, дыхательной, сердечно-сосудистой и других систем, улучшения обмена веществ, трофических и пластических процессов. Гигиенические особенности типов климата, характерных для каждой местности, инфекционные и неинфекционные заболевания местности, патология страны и др. такие показатели следует держать в центре внимания.

В настоящее время успешно применяются несколько методов климатотерапии. К ним относятся бальнеотерапия, аэротерапия, водолечение, талассотерапия, гелиотерапия.

В бальнеотерапии используются ванны с термальными минеральными водами. Температура в этих водах должна быть не ниже 20°C, а содержание минералов не менее 1 г/л. Большую роль в этой терапии играют санатории и курорты.

Применяется в аэротерапии для лечебного воздействия на открытом воздухе. Этот метод улучшает терморегуляцию, снижает заболеваемость простудными заболеваниями за счет повышения устойчивости к низким температурам, а также подходит для лечения туберкулеза костей, некоторых заболеваний легочной и сердечно-сосудистой систем. Тренировки в горах также играют важную роль в повышении физической работоспособности спортсменов.

Солнечная энергия используется в гелиотерапии. Так как солнечные ванны обладают сильным профилактическим и лечебным эффектом, они оказывают лечебное и кроличье воздействие на организм человека.

Талассотерапия широко применяется в комплексном применении воздушных и солнечных процедур и морских ванн. Этот метод стимулирует терморегуляцию, активизирует вентиляцию легких, повышает жизненный тонус организма, способствует укреплению организма.

В водолечении различные процедуры на водной основе достигают регуляции обменных функций в клетках и ускоряют процесс восстановления организма.

Ключевые слова: *Климат, климатотерапия, климатические зоны, бальнеотерапия, аэротерапия, гелиотерапия, талассотерапия, водолечение*

LƏMAN NOVRUZOVA
lemanov90@mail.ru
Naxçıvan Dövlət Universiteti

AYURVEDA ALTERNATİV TİBB METODUNUN BİR ŞAXƏSİ KİMİ

Ayurveda dünyanın ən qədim ənənəvi tibb sistemlərindən biri hesab olunur. Bu ənənəvi tibb sisteminin qədim müdrikliyi hələ tam öyrənilməmişdir. Ayurveda sağlamlıq və fərdiləşdirilmiş təbabətə vahid yanaşma ilə həyatı vacib bir elmdir. Bu, minlərlə tibbi anlayış və fərziyyədən ibarət ən qədim tibbi sistemlərdən biridir. (1) Ayurvedaya görə, bədəndəki orqanlar harmoniya və tarazlıq içində işlədiyi müddətcə xəstəliklərdən qorunmaq mümkündür. Xəstəliklər fiziki, zehni və mənəvi balanssızlıqdan yaranır və bu balanssızlıqları həyat tərzini, pəhrizləri və dərman bitkilərini dəyişdirməklə aradan qaldırmaq olar. Beləliklə, xəstəliklərin qarşısını almaq mümkün olduğuna inanılır. Bu sistemlərin nəzəri doktrinaları arasındakı fərqlərin və oxşarlıqların başa düşülməməsi, bitki mənşəli dərmanların kəşfinə digər maneələrlə yanaşı, onların yaxınlaşmasına əsas maneədir. Bu baxış qədim tarixə və Ayurvedanın əsas prinsiplərinə diqqət yetirmək məqsədi daşıyır. Maraqlıdır ki, Ayurveda müasir tibbdə müalicəsi mümkün olan bir çox xroniki xəstəlikləri müalicə etmək qabiliyyətinə malikdir. Təəssüflər olsun ki, müxtəlif anlayışların elmi əsası olmadığı üçün əcdadlarımızdan gələn bu dəyərli hədiyyə geridə qalıb. Beləliklə, tədqiqat metodologiyasının daha da təkmilləşdirilməsinə ehtiyacı olan Ayurvedanın qlobal tanınması və qəbul edilməsi üçün sübuta əsaslanan tədqiqatlara böyük ehtiyac var. Bu araşdırmada əsas diqqət Ayurvedanın yarandığı tarixə və bəzi xüsusiyyətlərə, o cümlədən müxtəlif tədqiqat sahələrinə yönəlmişdir. İcmal daha sonra fundamental tədqiqatlara diqqət yetirərək Ayurveda üçün tədqiqat metodologiyasını təkmilləşdirməyə yönəlmişdir. Bu səy, şübhəsiz ki, gənc tədqiqatçıları Ayurvedanın inkişafı və təbliği üçün müxtəlif tədqiqat sahələri üzərində işləməyə təşviq edəcəkdir (5).

Açar sözlər: Ayurveda tarixi, doshalar, prinsipləri, ənənəvi tibb

Ayurveda bütün dünyada qəbul edilən ənənəvi tibb sistemlərinin ən qədimlərindən biri hesab olunur. Bu ənənəvi tibb sistemindeki qədim müdriklik hələ də tam öyrənilməmişdir. Ayurveda sağlamlıq və fərdiləşdirilmiş tibbə vahid yanaşma ilə həyatı elmdir. Bu, minlərlə tibbi anlayış və fərziyyədən ibarət ən qədim tibb sistemlərindən biridir. (1) Ayurvedaya görə, bədəndəki orqanlar harmoniya və tarazlıq içində işlədikcə xəstəliklərdən qorunmaq mümkündür. Xəstəliklər fiziki, əqli və mənəvi balanssızlıqdan yaranır və bu balanssızlıqlar həyat tərzini, pəhrizləri və otları dəyişdirməklə aradan qaldırıla bilər. Beləliklə, xəstəliklərin qarşısının alınmasının mümkün olduğuna inanılır. Bu sistemlərin nəzəri doktrinaları arasındakı fərqlərin və oxşarlıqların başa düşülməməsi, bitki əsaslı dərmanların kəşfində digər maneələrdən başqa, onların yaxınlaşması yolunda əsas maneədir. Bu baxış qədim tarixi və Ayurvedanın əsas prinsiplərini diqqət mərkəzində saxlamaq məqsədi daşıyır. Maraqlıdır ki, Ayurveda müasir tibbdə müalicəsi mümkün bir çox xroniki xəstəlikləri müalicə etmək qabiliyyətinə malikdir. Təəssüf ki, müxtəlif anlayışlarda elmi əsaslandırma olmadığı üçün əcdadlarımızdan gələn bu qiymətli hədiyyə geridə qalır. Beləliklə, tədqiqat metodologiyasında əlavə irəliləyişlərə ehtiyacı olan Ayurvedanın qlobal tanınması və qəbul edilməsi üçün sübuta əsaslanan tədqiqata çox ehtiyac var. Bu araşdırma Ayurvedada tarixi, ilk harda yaranıb, bəzi xüsusiyyətləri, doshalar daxil olmaqla müxtəlif tədqiqat sahələrini vurğuluyur. İcmal daha sonra əsas diqqəti fundamental tədqiqata yönəltməklə Ayurveda üçün tədqiqat metodologiyasını təkmilləşdirməyə yönəlmişdir. Bu cəhd, şübhəsiz ki, gənc tədqiqatçıları Ayurvedanın inkişafı və təbliği üçün müxtəlif tədqiqat sahələri üzərində işləməyə təşviq edəcəkdir (5).

Ayurveda, əsrlərdən bu günə qədər sağ qalmış və çiçəklənən ən məşhur və qədim ənənəvi tibb sistemlərindən biridir (7). Ancaq indiyə qədər də ayurvedadakı müdriklik tam öyrənilməmişdir. Təbiətə əsaslanan tibb, insan bədəninin quruluşu və funksiyasının təbiətlə əlaqəsi və koordinasiya fəaliyyət göstərən və canlılara təsir edən kainatın elementləri ilə bağlı böyük biliklərlə bu sistem hələ

gələcək əsrlərdə çiçəklənməyə davam edəcəkdir (12). Ənənəvi tibb sistemlərini canlı saxlamaq və gələcəkdə onların böyüməsinə töhfə vermək məsuliyyətini daşıyan bu sahədə tədqiqatçılar, praktikalər və ekspertlər tərəfindən hələ də araşdırılmalı bir çox yol var. Bununla belə, müxtəlif dillərdə ədəbiyyat mənbələrinin olmaması və müxtəlif etnik mənşəli sistemlərin əsas prinsipləri və tarixləri haqqında kifayət qədər məlumatlı olmamaq kimi bir çox maneələr səbəbindən bütün dünyada sistemlərdən məlumat mübadiləsində boşluq mövcuddur. Müxtəlif etnik mənşəli sistemlər haqqında biliklər bilik mübadiləsinə gətirib çıxaracaq və müxtəlif sistemlər haqqında anlayışı artıracaq və bu, müxtəlif ölkələrdən olan tədqiqatçıların birgə işi ilə müşayiət edildikdə, nəticədə bitki mənşəli dərman tədqiqatlarının inteqrasiyasına və inkişafına kömək edə bilər (11).

Ayurveda Hindistan ruhaniləri tərəfindən kəşf edilən alternativ və təbii sağlamlıq sistemidir(9) 5000 illik bir tarixi vardır. Lakin onun təsiri təkcə Hindistanla məhdudlaşmırdı, Misir, Çin, Tibet, Roma, İran, İndoneziya və Yunan təbabətinin inkişafına ilham verdi və kömək etdi. Hətta qeyd olunur ki, Hippokrat müalicə proseslərinə Ayurveda müalicə formalarını da daxil edib. Sanskritcə (qədim hind) Ayurveda “həyat haqqında elim” və ya “sağlam həyat bilgisi” mənasındadır. Vedik fəlsəfəsinin (klassik Şərqi fəlsəfəsi) bir hissəsi kimi yaradılıb. Ayurvedanın yaranma səbəbi insanlara kainat haqqında hərtərəfli biliklərin verilməsi idi ki, kainatın bir parçası olan insan onun vahid qanunu ilə yaşayaraq həqiqi olan sağlamlığını qoruya bilsin.

Ayurveda sağlamlığın qorunması, xəstəliklərin qarşısının alınması və müalicəsi şəklində tətbiq olunan bir tibb sistemidir. Ayurveda mətnlərində insanların üç fərqli bədəndən ibarət olduğu bildirilir. (3) Bunlar; fiziki bədən, ruhi bədən və mənəvi bədən. Ayurvedaya görə, bu orqanlar harmoniya və tarazlıq içində işlədikcə xəstəliklərdən qorunmaq mümkündür. Xəstəliklər fiziki, əqli və mənəvi balanssızlıqdan yaranır və bu balanssızlıqlar həyat tərzini, pəhrizləri və otları dəyişdirməklə aradan qaldırıla bilər. Beləliklə, xəstəliklərin qarşısının alınmasının mümkün olduğuna inanılır.

Ayurveda təbabətinin bəzi xüsusiyyətləri aşağıdakılardır (12):

- Mənəvi, əqli və fiziki tarazlıq sağlam olmağın əsasını təşkil edir.
- Sağlam insan bədən və ya bədən növü (dosha), həzm temperaturu (agni), yeddi bədən toxuması (dhatu) və bədən tullantıları (mala) arasında tarazlığa malikdir.
- Ayurvedaya görə, hər bir insan unikalıdır və onların həyat təzi və yemək vərdişləri fərqlidir.
- Ayurveda bələdçiləri fiziki və mənəvi tarazlığa nail olmaq və qorumaq üçün lazımdır.
- Ən yaxşı dərman : həyat təzi və yemək vərdişləri.
- Ağıl və bədən ayrılmaz şəkildə bağlıdır və heç bir şey bədəni və zehni müalicə etmək və ya dəyişdirmək üçün daha çox gücə malik deyil.
- Xəstəliklərdən uzaq olmaq üçün insanın özündəkiləri tarazlıqda saxlamaq, sonra isə tarazlığı bütün bədənə yaymaq lazımdır.
- Ağıl və bədən ayrılmaz olduğundan, bədən təbii olaraq meditasiya təcrübəsi ilə tarazlaşdırıla bilər.
- Meditasiya vasitəsilə yaradılan dinc şüur ürək döyüntüsünüzü və nəfəsinizi yavaşlatır və stress hormonlarının istehsalı azalır.

Ayurveda elminin əsas istinad kitabı olan Karaka Samhita deyir ki, 'Üç Doşa: Vata, Pitta və Kapha fiziki bədəndəki bütün patologiyaların mənbəyidir və 3 Gunadan ikisi, Rajas və Tamas, zehində əmələ gələn patologiyaların mənbəyidir (4)

Dosha bədən xasiyyətidir. Doshamız doğuş zamanı təyin olunur və adətən, anadan körpəyə keçir. Ananın keçirdiyi hər şey, emosional və ya fiziki, doğmamış körpə üçün vacibdir. Körpə dünyaya gələndə öz bədəni ilə doğulur. Ancaq bu gün 3 yaşına çatmış hər bir uşaq Dosha pozğunluğundan əziyyət çəkir! Səbəb yenə müasir tendensiyalar: Yumurtanızı yeməyənlər çölə çıxma bilməzsiniz, südünüzü içmədən bunu edə bilməzsiniz, qatıq yemək kimi sonsuz misallarla böyüdəcəyimiz siyahı və böyüyəcəksiniz. Dosha uşaqlarımızın daxili tarazlığını və bədən intellektini pozur və çox təəssüf ki, 3 yaşından etibarən balanssızlıqlar başlayır.

3 əsas Dosha; Vata, Pitta və Kapha hər bədəndə müəyyən nisbətlərdə mövcuddur.

- Vata sinir sisteminin funksiyasını aktivləşdirən hava prinsipidir.
- Pitta həzm sistemini tənzimləyən atəş prinsipidir.
- Kapha, qida maddələrini qan dövrənə sisteminə daşıyan su prinsipidir.

1. Vata dosha (Hava və Kosmos) (1)

Bu doşaya məxsus insanlar: incə, yüngül quruluşa və quru dəriyə malikdir, soyuq havaları sevmir. Onun qeyri-müntəzəm iştahı və həzmi var. Yeni məlumatları tez öyrənir və unudur. Aktivdir. Narahat və həyəcanlıdır. Yuxu rejimi yüngüldür.

Disbalansın səbəbləri: Həddindən artıq stresli olmaq, spirtli içkilərə aludə olmaq, siqaret və narkotik maddələrdən istifadə etmək, soyuq, quru və küləkli havaya məruz qalmaq, həyat tərzində və ya mövsümdə ani dəyişikliklərə məruz qalmaq, vata balansını pozan qidalar yemək, yeməkləri atmaq və məhəl qoymamaq. aclıq, uzun səyahət, kədər, qorxu və ya şok yaşamaq əlamətləri.

Balansın pozulmasının simptomları: oynaq problemləri, əzələ ağrıları, aybaşı sancıları, bədən ağrıları, spazmlar, qəbizlik, şişkinlik, iritabl bağırsağ sindromu, yüksək qan təzyiqi, titremə, quru dəri, susuzluq, kədər, panik və narahatlıq, depressiya, soyuğa qarşı dözümsüzlük.

Onu balanslaşdırmaq üçün nə etmək lazımdır?

Müntəzəm rejimə riayət edin, bədəni isti saxlayın, isti yemək yeyin, sakit olun (yaxud bunun yollarını axtarın), soyuq yemək və içkilərdən qaçın.

2. Pitta dosha (Od və su)

Bu qrup insanlar orta bədənli, istiliyi sevmir. Həzm sistemi yaxşıdır. Öyrənməkləri orta sürətlidir. Yeməyi çox sevir, aclığa dözümləri yoxdur. Tez qəzəblənirlər. O, qabaqcıl və aparıcı xüsusiyyətlərə malikdir. Soyuq yemək və içməyə üstünlük verirlər. Bu qrup insanlar yaxşı natıqdırlar.

Disbalansın səbəbləri: Həddindən artıq stress, özünü həddindən artıq yükləmək və yüksək gözləntilərə sahib olmaq. Daim bir şey yetişdirmək məcburiyyətində hiss etmək. Pitta balansını pozan qidalar yemək. Həddindən artıq isti havaya məruz qalmaq, kifayət qədər istirahət etməmək.

Balansın pozulmasının simptomları: qızdırma, sızanaq, qaşınma, reflü, xoralar, ürək yanması, bədənin iltihabı, həzmsizlik, qəbizlik və ya ishal. Qəzəbli və əsəbi və tükənmiş bir vəziyyət.

Onu balanslaşdırmaq üçün nə etmək lazımdır?

Həddindən artıq istidən çəkinin, artıq yağ və duzdan qaçın, tərəvəzləndirici qeyri-ədviyyətli qidalar yeyin, sərin içkilər için, bişmiş və çiy qidaları balanslaşdırın.

3. Kapha dosha (Yer və su)

O, qurulmuş, möhkəm və davamlıdır. Metodik və yavaş fəaliyyət, yağlı və parlaq dəri quruluşu, yavaş həzm, gec aclıq, sakit və sabit şəxsiyyət, gec öyrənmək, gec unudmaq, çətinliklə həyəcanlanmaq, uzun və ağır yatmaq, saçlar gözəl, qalın və qaranlıqdır.

Balansın pozulmasının səbəbləri: Çəki artımı, depressiya, soyuq və rütubətli havaya məruz qalma, kapha balansını pozan qidalar yemək, maddə asılılığı və çox yatmaq.

Balansın pozulmasının simptomları: ətalət və istəksizlik, ağırlıq hissi, iştahsızlıq, ödem, nəfəs almaqda çətinlik, hərəkətsizlik, depressiya və bədbəxtlik, sevgi və dəstəyin olmaması.

Onu balanslaşdırmaq üçün nə etmək lazımdır?

İdmanla çox məşğul olmaq, soyuq qida və içkilərdən istifadə etməmək, həddindən artıq ağır və yağlı qidalardan uzaq durmaq, təzə qidalara üstünlük vermək lazımdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Ayurveda and the Mind: The Healing of Consciousness by Dr. David Frawley 1997,
2. Ayurveda and Marma Therapy: Energy Points in Yogic Healing by Dr. David Frawley, Dr. Subhash Ranade, et al. 2003.
3. Ayurveda and Marma Therapy: Energy Points in Yogic Healing by Dr. David Frawley, Dr. Subhash Ranade and Dr. Avinash Lele. 2003
4. The Everyday Ayurveda Cookbook by Kate O'Donnell .2015

5. Semwal DK, Mishra SP, Chauhan A, Semwal RB. Adverse health effects of tobacco and role of Ayurveda in their reduction. *J Med Sci.* 2015;15:139–46.
6. Sharma PV, editor. *Charaka Samhita of Agnivesha, Sutra Sthana, Ch. 11, Ver. 2.* Varanasi: Choukhamba Orientalia; 1995. p. 114.
7. Singh RH. *Integrative Medicine, Special Monograph.* New Delhi: Choukhamba Surbharti; 2009
8. Hankey A. The scientific value of Ayurveda. *J Altern Complement Med.* 2005;11:221–5.
9. J Tradit Complement Med. 2017 Jan; 7(1): 50–53.
10. A glimpse of Ayurveda – The forgotten history and principles of Indian traditional medicine. Yogini S. Jaiswal and Leonard L. Williams*, Published online 2016 Feb 28. doi: 10.1016/j.jtcme.2016.02.002
11. <https://www.makaleler.com/ayurveda-nedir>.
12. (<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles> A glimpse of Ayurveda – The forgotten history and principles of Indian traditional medicine Yogini S. Jaiswal and Leonard L. Williams*)

SUMMARY

Novruzova Laman

AYURVEDA AS A BRANCH OF ALTERNATIVE MEDICINE

Ayurveda is considered one of the oldest traditional medical systems in the world. The ancient wisdom of this traditional medical system has not yet been fully explored. Ayurveda is a vital science with a holistic approach to health and individualized medicine. It is one of the oldest medical systems, consisting of thousands of medical concepts and assumptions. (1) According to Ayurveda, it is possible to protect against diseases as long as the organs in the body work in harmony and balance. Diseases are caused by physical, mental and spiritual imbalances, and these imbalances can be overcome by changing lifestyles, diets and herbs. Thus, it is believed that diseases can be prevented. The lack of understanding of the differences and similarities between the theoretical doctrines of these systems is a major obstacle to their convergence, among other obstacles to the discovery of herbal medicines. This view aims to focus on ancient history and the basic principles of Ayurveda. Interestingly, Ayurveda has the ability to treat many chronic diseases that can be treated in modern medicine. Unfortunately, this valuable gift from our ancestors is left behind because there is no scientific basis for various concepts. Thus, there is a great need for evidence-based research for the global recognition and acceptance of Ayurveda, which needs further improvements in research methodology. This study focuses on the history of Ayurveda, where it originated, and some features, including various areas of research. The review then focuses on improving research methodology for Ayurveda by focusing on fundamental research. This effort will undoubtedly encourage young researchers to work on different areas of research for the development and promotion of Ayurveda (5).

Key words: *History of Ayurveda, doshas, principles, traditional medicine*

РЕЗЮМЕ

Ламан Новрузова

**АЮРВЕДА КАК НАПРАВЛЕНИЕ АЛЬТЕРНАТИВНОЙ
МЕДИЦИНЫ**

Аюрведа считается одной из старейших систем традиционной медицины в мире. Древняя мудрость этой традиционной медицинской системы еще не изучена полностью. Аюрведа — это жизненная наука с целостным подходом к здоровью и индивидуальной медициной. Это одна из старейших медицинских систем, состоящая из тысяч медицинских концепций и предположений. (1) Согласно Аюрведе, можно защититься от болезней, если органы тела работают в гармонии и равновесии. Болезни вызываются физическим, умственным и духовным дисбалансом, и этот дисбаланс можно преодолеть, изменив образ жизни, диету и травы. Таким образом, считается, что болезни можно предотвратить. Непонимание различий и сходств между теоретическими доктринами этих систем является основным препятствием на пути их сближения, среди других препятствий на пути к открытию лекарственных трав. Этот взгляд направлен на то, чтобы сосредоточиться на древней истории и основных принципах Аюрведы. Интересно, что аюрведа способна лечить многие хронические заболевания, которые поддаются лечению в современной медицине. К сожалению, из-за отсутствия научного обоснования различных концепций этот ценный дар наших предков остался позади. Таким образом, для глобального признания и признания аюрведы необходимы исследования, основанные на фактических данных, что требует дальнейшего совершенствования методологии исследований. Это исследование посвящено истории аюрведы и некоторым ее особенностям, включая различные направления исследований. Затем в обзоре основное внимание уделяется фундаментальным исследованиям, направленным на улучшение методологии исследования аюрведы. Эти усилия, несомненно, побудят молодых исследователей работать в различных областях исследований для развития и продвижения аюрведы (5).

Ключевые слова: аюрведическая история, доши, принципы, традиционная медицина.

GÜLLÜ SƏFƏROVA
LALƏ HƏSƏNLİ
Naxçıvan Dövlət Universiteti

ALTERNATİV TİBDƏ PLASEBO EFEKTI İLƏ MÜALİCƏ

Plasebo effekti fiziki inert müdaxilədən sonra simptomların və ya əlamətlərin hər hansı yaxşılaşması kimi müəyyən edilir. Onun təsiri xüsusilə ağrı, yorğunluq və depressiya kimi subyektiv simptomların aradan qaldırılmasında özünü göstərir.

Bütün terapevtik görüşlərdə dəyişkən dərəcədə təqdim olunan bu təsir, baxıcı və qəbul edən arasında sıx şifahi ünsiyyətlə praktiki təmasda güclənir. Beləliklə, o, xəstələrə fayda vermək üçün istifadə edilə bilər, lakin bütün növ vicdansız "şəfa verənlər" üçün hazır bir yol təqdim edir. Həkimlər xəstələr üçün mümkün olan ən yaxşı nəticəni təmin etmək üçün nə edəcəyini daha yaxşı başa düşmək üçün burada təsvir edilən məlumatlardan istifadə edərək, müalicəyə açıq-aşkar "reaksiyalara" şübhə ilə yanaşmalıdırlar.

Daha az öyrənilmiş "nosebo effekti" plasebo müdaxilələrinə mənfi reaksiyaları müəyyənləşdirir. Bu sonuncu təsir olduqca dərin ola bilər və psixi mənşəli olduğuna inanılan bir çox xəstəliklərdə səbəb ola bilər.

***Açar sözlər:** plasebo, nosebo, neyrobiologiya, psixoloji mexanizmlər, randomizə edilmiş nəzarət edilən sınaqlar, klinik təcrübə*

Plasebo effekti ilə müalicə - tərkibində aktiv dərman vasitəsi olmadan insan orqanizminə təsir edən preparatdır. **Plasebo effekti** – psixoloji təsir nəticəsində fizioloji dəyişmənin müsbət müalicəvi effekti.

İlkin olaraq tarixinə baxdıqda illər boyu insanların müxtəlif adlar altında bu effektdən istifadə etdiklərini görə bilərik. Tibb praktikasında çoxdan başa düşülürdü ki, Ambroise Pare (1510-1590) ifadə etdiyi kimi, həkimin vəzifəsi "ara-sıra müalicə etmək, tez-tez rahatlaşdırmaq, həmişə təsəlli vermək" ("Guérir quelquefois, soulager souvent, consoler toujours") idi. Plasebo sözü 18-ci əsrin sonlarında "adi üsul və ya dərman" təsvir etmək üçün tibbi kontekstdə istifadə edilmişdir və 1811-ci ildə "xəstəyə fayda verməkdən daha çox məmnun etmək üçün uyğunlaşdırılmış hər hansı bir dərman" olaraq təyin edilmişdir. Con Hayqart 18-ci əsrdə plasebo effektinin effektivliyini araşdıran ilk şəxs olmuşdur. O, "Perkins traktorları" adlanan dövrünün məşhur tibbi müalicəsini sınaqdan keçirdi və "dummy" dərman vasitəsinin nəticələrinin iddia edilən "aktiv" vasitə ilə eyni dərəcədə faydalı olduğunu nümayiş etdirərək, bu vasitənin əlavə təsirsiz olduğu qənaətinə gəldi. T. C. Qreyvs ilk dəfə 1920-ci ildə "The Lancet" dərc olunmuş məqaləsində plasebo effektinin əsl psixoterapevtik təsirin yarandığı hallarında özünü göstərməsindən yazırdı. 1933-cü ildə isə Royal London Xəstəxanasında William Evans və Clifford Hoyle 90 subyektlə təcrübə apardılar və eyni sınaqda aktiv dərman və dummy simulyatorun ("plasebo") tətbiqinin nəticələrini müqayisə edən tədqiqatlar dərc etdilər. Təcrübə dərman müalicəsi ilə plasebo müalicəsi arasında heç bir əhəmiyyətli fərq göstərmədi və tədqiqatçıları dərmanın müalicə olunan şərtlərlə bağlı heç bir xüsusi təsir göstərmədiyi qənaətinə gəldi. Bənzər bir təcrübə 1937-ci ildə Harri Qold, Nathaniel Kwit və *Harold Otto tərəfindən 700* subyektin istifadəsi ilə həyata keçirilmişdir (1;3).

Müalicəyə "təsəlliverici" yanaşmanın son nəticəsi isə "şəkər həbi", elektrik və ya əczaçılıq siropu kimi insanlarda inamı artıran dərmanların təyin edilməsi idi. Belə ki, bu dərman preparatların məlum olan heç bir farmakodinamik təsiri yox idi. Xəstələrinə bu cür əhval-ruhiyyəni yüksəldən müalicələrlə təmin edən həkimlər (bu, farmakoloji cəhətdən heç bir aktiv tərkib hissəsi olmasa da, arxayınlıq və rahatlıq verirdi) bunu ya *Vis medicatrix naturae* (yəni, "təbiətin müalicəvi gücü") ilə xəstələrini sakitləşdirmək üçün edirdilər. ") onların sağlamlığını bərpa etmək və ya xəstələrinin aktiv müalicə ehtiyacını ödəmək kimi normallaşdırıcı vəzifəsini yerinə yetirdi.

Miçiqan Universitetinin alimləri doktor Con-Kar Zubietanın rəhbərliyi ilə aydınlaşdı ki, bu belə

deyil. Journal of Hevrosience onların tədqiqatlarının nəticələrini dərc etdi. Aşkar olunmuşdur ki, plasebonun müsbət təsirinin gözlənilməsi kimyəvi mexanizm yaradır: beynimiz endorfin (ağrını yatıran və sakitləşdirici effekt daşıyan təbii birləşmə) istehsal etməyə başlayır. Nəticədə ağrı həqiqətən də azalır. İndi alimlər öyrənməyə çalışırlar ki, niyə plaseboya hamıda eyni reaksiya olmur?

2014-cü ildə Science Translational Medicine jurnalında dərc edilən araşdırmada miqrendən əziyyət çəkən 66 nəfərə içərisində həb olan zərflər verildi.

Əksər zərflər ya Maksalt (10mg rizatriptan) - miqren dərmanının adı - və ya "plasebo" ilə düzgün şəkildə etikətlənmişdi, yəni dərman etiketindəki dəyişikliklərin plasebo və dərman təsirinin necə dəyişdirdiyi araşdırılmışdı.

Müalicə sırası randomizə edilmişdi. Maxalt ağrıları azaltmaq üçün plasebodan üstün idi. İştirakçılara (1) plasebo, (2) Maxalt və ya plasebo və (3) Maxalt kimi etikətlənmiş plasebo verildikdə, plasebo effekti tədricən artmışdı.

Xəstələr hər 3 həbi qəbul etdikdən sonra ağrının oxşar şəkildə azaldığını bildirdilər. Bu, göstərilən müalicə saxta olsa belə, insanın simptomları yaxşılaşdıqda baş verən "plasebo effekti"nə bir nümunə olduğunu göstərir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz araşdırmalar nəticəsində belə bir nəticəyə gəlmək olar ki "**Plasebolar**" bir-birinə bənzəyən müalicələrdir. Bunlar şəkər həbləri, şoran məhlulunun yeridilməsi və ya başqa bir saxta müalicə növü ola bilər.

Tibb mütəxəssisləri müşahidələrinə görə - bir xəstə plasebodan nə qədər çox gözləsə, bir o qədər təsirli olacaq. Məsələn, tədqiqatlar dörd plasebo həbinin ikidən daha yaxşı olduğunu və plasebo inyeksiyalarının həblərdən daha güclü olduğunu göstərir. Hətta həblərin rəngləri də fərq yarada bilər. Məsələn, mavi plasebo həblərinin çəhrayı olanlardan daha güclü sakitləşdirici təsir göstərdiyi aşkar edilmişdir.

Plaseboların necə işlədiyi tam aydın deyil. Bəzi ekspertlər hesab edirlər ki, plasebonun effektivliyinə inancımız - bizim adətən saxta olduğunu bilmirik - yaxşı hiss edən beyin kimyəvi dopamini və təbii ağrı kəsicilərimiz olan endorfinləri işə salmaq üçün kifayətdir.

2021-ci ildə professor Ted Kaptchuk Harvard Health Publishing-ə dedi ki, plaseboların ağrı, ürəkbulanma və yorğunluq kimi xərçəng müalicəsi yan təsirləri və hətta stressin səbəb olduğu yuxusuzluq üçün ən təsirli olduğu göstərilib.

Şans verildikdə ağılınız güclü bir müalicə vasitəsi ola bilər. Beyninizin bədəninizi saxta müalicəyə inandıra biləcəyi ideyası əsl şeydir - sözdə plasebo effekti - və bununla da sağalmanı stimullaşdırmaq minilliklərdir. İndi elm müəyyən etdi ki, düzgün şəraitdə plasebo ənənəvi müalicələr qədər təsirli ola bilər.

Harvardla əlaqəli Beth Israel Diaconess Tibb Mərkəzindən professor Ted Kaptchuk deyir: "Plasebo effekti müsbət düşüncədən daha çox şeydir - müalicə və ya prosedurun işləyəcəyinə inanmaq. Bu, beyin və bədən arasında daha güclü bir əlaqə yaratmaq və onların birlikdə necə işləməsindən ibarətdir". tədqiqatları plasebo effektinə diqqət yetirir.

Plasebo xolesterolunuzu azaltmayacaq və ya şişi kiçiltməyəcək. Bunun əvəzinə plasebolar ağrının qəbulu kimi beyin tərəfindən modulyasiya edilən simptomlar üzərində işləyir. "Placebos sizi daha yaxşı hiss edə bilər, lakin onlar sizi müalicə etməyəcəklər" dedi Kaptchuk. "Onların ağrıların idarə edilməsi, stresslə əlaqəli yuxusuzluq və yorğunluq və ürəkbulanma kimi xərçəng müalicəsi yan təsirləri kimi şərtlər üçün ən təsirli olduğu göstərilmişdir."

Bununla belə, bu yaxınlarda ekspertlər belə nəticəyə gəldilər ki, plaseboya reaksiya müəyyən bir müalicənin nəticə vermədiyinin sübutu deyil, əksinə, başqa bir qeyri-farmakoloji mexanizmin mövcud ola biləcəyini göstərir.

Plaseboların necə işlədiyi tam dolğun başa düşülməsə belə endorfinlər və dopamin kimi yaxşı hiss edən nörotransmitterlərin artmasından tutmuş, əhvali-ruhiyyə, emosional reaksiyalar və özünüdərkə əlaqəli bəzi beyin bölgələrində daha çox fəaliyyətə qədər hər şeyi əhatə edən kompleks neyrobioloji reaksiya yaratdığı danılmazdır. Bütün bunların terapevtik faydası ola bilər. "Plasebo effekti beyninizin bədənə daha yaxşı hiss etmək üçün nə lazım olduğunu söyləməsinin bir yoludur".

Lakin plasebolar beyin gücünü azad etməkdən ibarət deyil. Müalicə ritualına da ehtiyacınız var. "Dərmanları plasebo ilə müqayisə edən bu araşdırmalara baxdığımız zaman işdə bütün ekoloji və ritual faktor var" dedi Kaptchuk. "Müəyyən vaxtlarda klinikaya getməli və ağ xalatlılı həkimlər tərəfindən müayinə olunmalısınız. Siz hər cür ekzotik həblər qəbul edirsiniz və qəribə prosedurlara məruz qalırırsınız. Bütün bunlar orqanizmin simptomları necə qəbul etməsinə böyük təsir göstərə bilər, çünki siz özünüzü hiss edirsiniz. diqqət və qayğı ilə üzləşirsiniz"(11).

Bunların hər birin oxuyub araşdırdığımız zaman əslində insanın sağalması üçün inama, ümidə ehtiyacının olduğunu göz ardı etməmək lazım olduğunu fərqi varırıq. Təbii ki , bu , xərçəngdən əziyyət çəkən xəstənin kimyəvi terapiyanı kənara qoyub sadəcə plasebo dərman vasitələrin istifadə etməklə sağalmasını gözləmək deyil. Yan təsirlərinin öhdəsindən gələcəyinə, günü gündən yaxşı olacağına inandıraraq sağalacağına ümidləndirmək də müalicə effektivini artıracaq.

ƏDƏBİYYAT

1. Finniss D. G., Kaptchuk T. J., Miller F., Benedetti F., Biological, clinical, and ethical advances of placebo effects. *Lancet* **375**, 686–695 (2010)
2. Headache Classification Subcommittee of the International Headache Society, The International Classification of Headache Disorders: 2nd edition. *Cephalalgia* **24** (Suppl. 1), 9–160 (2004)
3. Kelley J. M., Kaptchuk T. J., Cusin C., Lipkin S., Fava M., Open-label placebo for major depressive disorder: A pilot randomized controlled trial. *Psychother. Psychosom.* **81**, 312–314 (2012)
4. [https://www.thelancet.com/journals/lancet/article/PIIS0140-6736\(97\)10111-8/fulltext](https://www.thelancet.com/journals/lancet/article/PIIS0140-6736(97)10111-8/fulltext)
5. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC1297390/>
6. <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/9734904/>
7. <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/014107689909201005>
8. https://scholar.google.com/scholar_lookup?hl=en&volume=5&publication_year=1980&pages=5-18&author=I.+Wickramasekera&title=A+conditioned+response+model+of+the+placebo+effect.+Predictions+from+the+model
9. Beecher, Henry K.: "The Powerful Placebo". In: *Journal of the American Medical Association* 159 (1955). S. 1602-1606
10. Benson, Herbert u. Mark D. Epstein: "The Placebo Effect: A Neglected Asset in the Care of Patients". In: *Journal of the American Medical Association* 232 (1975). S. 1225-1227
11. Kaptchuk, Ted J.: "Powerful Placebo: The Dark Side of the Randomized Controlled Trial". In: *The Lancet* 351 (1998). S. 1722-1725
12. Thomas, K. B.: "The Placebo in General Practice". In: *The Lancet* 344 (1994). S. 1066f.
13. <http://psy-energy.info/index.php/psikhicheskaya-energiya/chelovek/61-placebo>
14. Sheperd Michael, Sartorius Norman: "Non-Specific Aspects of Treatment". NY: Hans Huber Publishers, 1989. ("Неопределённые аспекты лечения"- в данном сборнике, опубликованного Всемирной Организацией Здравоохранения при ООН, собраны различные доклады по плацебо-эффекту, проявляющегося в таких областях как экспериментальная психология, клиническая фармакология, психотерапия и т.д.)
15. Siegel, Bernie S.: "Mit der Seele heilen. Gesundheit durch inneren Dialog". Berlin: Ullstein 2000. ("Излечивать душой. Здоровье как внутренний диалог" - автор, практикующий детский врач, рассматривает на примерах из собственной практики как душевное состояние человека оказывает непосредственное влияние на его организм)
16. <https://az.warbletoncouncil.org/efecto-placebo-1360>

SUMMARY

Gullu Safarova, Lala Hasanli

TREATMENT WITH THE PLACEBO EFFECT IN ALTERNATIVE MEDICINE

The placebo effect is defined as any improvement in symptoms or signs following a physically inert intervention. Its effects are especially pronounced in relieving subjective symptoms such as pain, fatigue and depression.

Present to a variable extent in all therapeutic encounters, this effect is intensified by hands-on contact with close verbal communication between care-giver and recipient. Thus it may be used to benefit patients but provides a ready avenue for unscrupulous "healers" of all types. Physicians should be skeptical of apparent "reactions" to treatment, using the information described here to better understand what to do to ensure the best possible outcome for patients.

Less well studied, the "nocebo effect" defines negative responses to placebo interventions. This latter effect may be quite profound and likely is causative in many maladies believed to have psychic origins.

Key words: *placebo, nocebo, neurobiology, psychological mechanisms, randomized controlled trials, clinical practice*

РЕЗЮМЕ

Гюллю Сафарова, Лала Гасанлы

ЛЕЧЕНИЕ ЭФФЕКТОМ ПЛАЦЕБО В АЛЬТЕРНАТИВНОЙ МЕДИЦИНЕ

Эффект плацебо определяется как любое улучшение симптомов или признаков после физически инертного вмешательства. Его эффекты особенно выражены при облегчении субъективных симптомов, таких как боль, усталость и депрессия. Присутствующий в той или иной степени во всех терапевтических контактах, этот эффект усиливается при непосредственном контакте с тесным вербальным общением между лицом, осуществляющим уход, и получателем. Таким образом, это может быть использовано для пользы пациентов, но предоставляет готовый путь для недобросовестных «целителей» всех типов. Врачи должны скептически относиться к очевидным «реакциям» на лечение, используя информацию, описанную здесь, чтобы лучше понять, что надо делать, чтобы обеспечить наилучшие возможные результаты для пациентов. Менее изученный «эффект ноцебо» определяет негативные реакции на плацебо-вмешательства. Этот последний эффект может быть весьма глубоким и, вероятно, является причиной многих болезней, которые, как считается, имеют психическое происхождение.

Ключевые слова: *плацебо, ноцебо, нейробиология, психологические механизмы, рандомизированные контролируемые исследования, клиническая практика.*

ÜİX-İN MÜALİCƏ VƏ PROFİLAKTİKASINDA ALERNATİV TƏBABƏT

Etiologiyasında ateroskleroz duran ürəyin işemik xəstəlikləri (ÜİX), dünyada erkən yaşda ölümlərin, eləcə də əhali arasında əlilliyin və əmək qabiliyyətinin itirilməsinin əsas səbəblərindəndir. ÜİX-nin müalicə və profilaktikasında idarə olunan risk faktorlarının azaldılması ilə bərabər patogenetik ənənəvi dərman müalicəsindən istifadə olunur. Hipolipidemik, antianginal, antiaritmik, hipotenziv təsirə malik preparatlar bahalı omaqla bərabər bəzən arzuolunmaz yan təsirlərə səbəb olur. Bəzən isə bu preparatların yüksək dozada qəbulu belə gözlənilən nəticəni vermir, həmçinin qaraciyərin, əzələlərin, ürəyin və digər orqanların zədələnməsinə, bəzən də daha ağır fəsadları yaranmasına səbəb olur. Bəzən də bu preparatların istifadəsinə mütləq əks-göstərişlər yaranır. Belə hallarda alternativ dərman vasitələrinin tətbiqi məqsəduyğun hesab olunur. Angio- İnhel, Aaurumhel, Bariyodel, Kaktus kompozitum, Carbo kompozitum, Karddiakum, Cor kompozitium, Cralonin, Strofantus kompozium, Rauwolfia kompozitium və s. kardioloji praktikada alternativ preparat kimi istifadə olunmalıdır.

Acar sozlər: (ÜİX), - ürəyin işemik xəstəlikləri, SCORE (Systemic Coronary Risk Evaluation, HDL-yüksək sıxlıqlı lipoproteit, LDL aşağı sıxlıqlı lipoproteit, (ERF)- endotel relaksiya faktoru, (SDZS)-sinus düyünün zəiflik sindomu,

Etiologiyasında ateroskleroz duran ürəyin işemik xəstəlikləri (ÜİX), bütün dünyada erkən yaşda ölümlərin, eləcə də əhali arasında əlilliyin və əmək qabiliyyətinin itirilməsinin əsas səbəblərindəndir. ÜİX-nin inkişafı insanın həyat təzi, siqaretçəkmə, qidalanma, fiziki aktivlik, eləcə də psixo-sosial amillərlə sıx əlaqəlidir.

ÜİX-ri səbəbindən baş verən ölüm hallarının azalmasının 50%-i risk faktorlarına təsir etməklə, 40%-i isə müalicənin yaxşılaşdırılması ilə əldə edilir, bu da profilaktikanın effektiv olmasından xəbər verir.

Ənənəvi olaraq ÜİX-nin profilaktikası birincili və ikinciliyə bölünür.

Birincili profilaktikaya bütün əhalinin sağlamlığına yönəldilmiş strategiya həyat təzinin dəyişdirilməsi və ətraf mühitin yaxşılaşdırılması (məsələn, siqaretçəkmənin qadağan edilməsi və qida vasitəsi ilə duzun qəbulunun azaldılması, kütləvi idman tədbirlərinin artırılması, təhlükəsiz ərzaqla təminat və s.) kimi tədbirlər aiddir. Bunların vasitəsilə ÜİX-nin bütün əhali səviyyəsində azaldılmasına nail olunur.

İkincili profilaktika artıq ÜİX diaqnozu qoyulmuş insanlarda aparılır.

Ümumiyyətlə, ÜDX-nin profilaktikasının bünövrəsi sağlam həyat təzindən, ənənəvi risk amillərinin təsirinin azaldılmasından, eləcə də kardioprotektor terapiyasının seçilmiş şəkildə tətbiq edilməsindən ibarətdir.

ÜİX-nin klinik əlamətləri olmayan insanlarda xəstəliyin əmələ gəlməsinin müəmmi riskinin qiymətləndirilməsi məqsədi ilə SCORE (Systemic Coronary Risk Evaluation - koronar riskin sistemli qiymətləndirilməsi) şkalasından istifadə olunur. Həmin şkala 10 il ərzində aterosklerozla bağlı ölüm hallarının baş verməsi riskini müəyyən etməyə imkan verir.

SCORE şkalası tək ÜİX səbəbindən deyil, eləcə də Mİ və ya aorta anevrizmasının parçalanması kimi aterosklerozun bütün ölüm verən fəsadlarının risklərini də qiymətləndirir.

Şkalada cins, yaş, tütüncəkmə, sistolik aretial təzyiq (SAT) və ümumi xolisterinin səviyyəsi (ÜXS) nəzərə alınır. SCORE şkalası ümumi riskin müəyyən edilməsinin tam dolğun əhatə etmir, çünki bu şkalada bütün risk amilləri (məsələn, XS-YSLP, şəkər, artıq bədən çəkisi, abdominal piylənmə) nəzərə alınmır.

ÜİX-nin idarə olunmayan (irsimeyillilik, yaş, cins) və idarə olunan risk faktorları (hiperxolisterinemiya, arterialhipertenziya, şəkərli diabet, siqaretçəkmə, piylənmə, oturaq həyat təzi,

sinip psixiki travma, qeyri-düzgün qidalanma) mövcuddur.

ÜİX-nin müalicə və profilaktikasında idarə olunan risk faktorlarının azaldılması ilə bərabər patogenetik ənənəvi dərman müalicəsindən istifadə olunur. Bunlara hipolipidemik, antianginal, antiaritmik, hipotenziv, antikoagulyant, antiaqreqant və s. təsirə malik preparatlar aiddir.

Akademik antianginal, hipolipidemik, hipotenziv, antiaritmik dərman preparatları bəzən arzuolunmaz yan təsirlərə səbəb olur. Bəzən isə bu preparatların yüksək dozada qəbulu belə gözlənilən nəticəni vermir. Yüksək dozada bu preparatların tətbiqi qaraciyərin, ürəyin özünün zədələnməsinə, bəzən də daha ağır fəsadlara səbəb olur. Bəzi hallarda bu preparatların istifadəsinə mütləq əks-göstərişlər yaranır. Belə hallarda alternativ dərman vasitələrinin tətbiqi məqsədəuyğun hesab olunur.

Alternativ olaraq bioloji təbabətin dərman preparatlarına üstünlük verilməlidir. Bioloji Təbabət-tibdə yeni bir istiqamət olaraq xroniki və degenerativ patologiyaların müalicəsini, eləcə də sağlamlığın qorunmasını təmin edən yeni yanaşmalar təklif edir. Bioloji təbabət xəstəlikləri deyil fərdləri müalicə edir. Bioloji təbabətdə xəstəliklərin əsas səbəbi aşkarlanaraq onlara təsir edilir. Odur ki, hər hansı xəstəliyin əsas səbəbi aradan qaldırılmadan heç bir real şəfadan söhbət gedə bilməz.

Bioloji təbabətdə insan orqanizmi özünü tənzimləmə imkanına malik olan biosistem kimi dəyərləndirilir. İnsan orqanizmində daima bioloji proseslər baş verir: həzm, tənəffüs, sirkulyasiya, metabolizm, eliminasiya, detoksikasiya, hormonal tənzim və s. Bioloji təbabətdə orqanizmin qeyd olunan həyatı vacib proseslərin gerçəkləşməsində kvant dalğa mexanizmlərinin rolu əsas hesab edilir. Bioloji proseslər pozulduqda orqanizmdə disbalans yaranır və simptomlar meydana çıxır. Əgər hər hansı bir, yaxud bir çox bioloji proses uzun zaman pozulursa, nəticədə xroniki xəstəlik yaranır.

Bioloji təbabət orqanizmdə konkret hansı bioloji prosesin fəaliyyət göstərmədiyini aşkar edilməsinə yönəlmiş bir sahədir. Bu proseslərin düzgün fəaliyyəti üçün müxtəlif müalicə üsullarına: turşu-qələvi balansının tənzimlənməsi, drenaj terapiya, biotənzimləyici terapiya, iziopatik terapiya, ortomolekulyar terapiya, nevrall terapiya və s. üstünlük verir

Bioloji təbabətdə müalicə üsullarının əsas təsir mexanizmi:

- Orqanizm təbii özünü tənzimləmə, regenerasiya, adaptasiya və özünü müalicə qabiliyyətini bərpa edir;

- Orqanizm daxili özünü bərpa ehtiyatlarının mobilizasiyasını təmin edir;

- Pasiyentin fərdi xüsusiyyətləri nəzərə alınır;

Bioloji təbabətin 6 əsas prinsipi:

1. Zərər verməmək. Bioloji Təbabət təhlükəsiz və effektiv müalicə metodlarından istifadə edir;

2. Təbiətin müalicəvi gücündən istifadə. Hər bir insan orqanizmi özünü bərpa qabiliyyəti ilə təchiz edilmişdir. Həkimin vəzifəsi özünü bərpa proseslərini təbii və zərərsiz müalicə üsulları ilə sürətləndirməkdir;

3. Mövcud simptomu deyil, xəstəliyin səbəbini müalicə etmək. Xəstəliyin mənbəyi o zaman aradan qalxır ki, orqanizmdə özünü bərpa prosesləri fəaliyyət göstərə bilər.

4. Bütöv orqanizmin müalicəsi. Müalicə zamanı xəstəlik faktorları ilə zəngin olan orqanizmə bütöv sistem kimi yanaşılmalıdır.

5. Həkim müəllimdir. Pasiyentin marifləndirilməsi həkimin birinci vəzifəsidir.

6. Profilaktika müalicədən daha asandır və əhəmiyyətlidir. Xəstəliyin profilaktikası dedikdə düzgün həyat tərzinə aparan məsləhət və tədbirlər sistemi nəzərdə tutulur.

Bioloji Təbabətdə istifadə olunan preparatların əksəriyyəti homeopatik durulaşma və potensiallaşma üsulu ilə (homeopatik texnologiya) hazırlanmış dərmanlardır. Onlar tənzimləyici təsir göstərir və ən əsası farmokoloji preparatlardan fərqli olaraq əlavə təsirləri yoxdur.

Kardioloji xəstəliklərin müalicə və profilaktikasında istifadə olunan Angio- İnhel, Aaurumhel, Bariyodel, Kaktus kompozitum, Carbo kompozitum, Karddiakum, Cor kompozitum, Cralonin, Strofantus kompozitum, Rauwolfia kompozitum alternativ preparatlar hesab olunur və istifadəsi daha məqsədəuyğundur.

Hiperxolisterinemiya kardiovaskulyar xəstəliklərin başlıca risk faktorudur. Xolisterin insan

orqanəzmi üçün həyatı vacib komponentdir. Xolisterindən steroid hormonlar, öd turşusu sintez olunur, həmçinin hüceyrə membranının mühüm tərkib hissəsidir.

İnsan orqanizmi xolisterinin 90%-ni özü sintez edir. Yaşlı insanlarda gün ərzində 1,5 q xolisterin sintez olunur. Qalan 10% isə orqanizmə qida vastəsilə daxil olur. Böyük yaşlılarda təqribən 140 q xolisterin olur ki, bunun da 95% hüceyrə membranının tərkibinə daxildir. Hüceyrələri lipofil maddə olan xolisterolla təmin etmək məqsədilə orqanizm onları qanla nəql olması üçün lipoproteinlərlə birləşdirir. Bunlara eletrofarezdəki xüsusiyyətlərinə görə müxtəlif sıxlıqda olmaqla xilomikronlar, VLDL, İDL, LDL, HDL və lipooprotein-a aiddir.

Xolisterolun qanda səviyyəsinin yüksəlməsi ilk növbədə orqanizmdə sintezindən, sonra isə qida vasitəsilə mənimsənilməsindən asılıdır. Bununla bərabər çoxsaylı genetik hiperxolisterinemiyalar da mövcuddur. Həmçinin qalxanvari vəzin hipofunksiyası, böyrək çatışmazlığı, metabolik sindom kimi xəstəliklərin nəticəsində qanda xolisterinin miqdarı yüksəlir.

Qanda xolisterolun fraksiyalarının təsiri müxtəlif olur. HDL qandakı xolisterolu kənarladırmaqla damarları dəstəklədiyi halda, LDL isə əksinə, qan damarlarında xolisterolun toplanmasına kömək edərək arteriyaların kirəclənməsini sürətləndirir.

Qanda xolisterinin konsentrasiyasını azaldan kimyəvi dərman preparatları müxtəlif təsir mexanizminə malikdir. Belə ki, bəzi preparatlar ümumi xolisterinin miqdarını aşağı saldığı halda, digərləri lazımı HDL-lə problemlı LDL arasındakı balansı dəyişir. Üçüncülər isə yağ həzminin qarşısını alaraq, öd turşusularının sintezi prosesində qaraciyəri orqanizmin öz xolisterinindən istifadə etməyə vadar edir.

Qanda xolisterolun miqdarını azaldacaq geniş spektrli dərman preparatları mövcuddur, lakin bu preparatlar bahalı olmaqla bərabər həmişə arzuolunmaz yan təsirlərə, o cümlədən qastrointestinal sistemin patoloji proseslərinə səbəb olur. Bəzən isə bu preparatların yüksək dozada qəbulu belə gözlənilən nəticəni vermir. Yüksək dozada bu preparatların tətbiqi qaraciyərin, əzələlərin zədələnməsinə, bəzən də daha ağır fəsadlara səbəb olur. Bəzən də xroniki qaraciyər xəstəlikləri bu preparatların istifadəsinə əks-göstəriş yradır. Belə hallarda alternativ dərman vastələrinin tətbiqi məqsəduyğun hesab olunur.

İsbat olunmuşdur ki, insan bağırsağında yaşayan süd turşusu bakteriyaları qanda xolisterinin miqdarını azaldır. İnsan bağırsağında maddələr mübadiləsinə təsir göstərə bilən kompleks mikrob birliyi mövcuddur. Bunlar qidalı maddələrin həzminə və mənimsənilməsinə, lipid mübadiləsinə kömək edir. Bəzi bağırsaq bakteriyaları orqanizmi özünün sintez edə bilmədiyi maddələrlə belə təmin edir. Bu bakteriyalardan bəzilərinin, xüsusən də Bifidobakteriyalar və süd turşusu bakteriyaları sayılan Laktobakteriyaların qanda xolisterolun miqdarının tənzimləməsi sübut olunmuşdur. Bu bakteriyalar xolisterolu azaldan kimyəvi preparatlara alternativ kimi istifadə oluna bilər. Həmçinin antiaterosklerotik təsirə malik olan Bariyodel preparatının istifadəsi daha səmərəlidir. Ateroskleroz, demensiya, yaddaş pozğunluğu, bağıccəllənmə hallarında yüksək təsir effektinə malik Bariyodel 1 tab x 1 dəfə dil altına təyin edilir.

Beləliklə, isbat olunmuşdur ki, insan bağırsağında yaşayan süd turşusu bakteriyaları qanda yağlılığın izafi miqdarını azaldır. Lakin aktiv həyat tərzi, stresin aradan qaldırılması və balanslaşdırılmış qidalanma həmişə öndə durur.

ÜİX-nin müalicəsində və profilaktikasında antianginal (nitratlar, b-blokatorlar, kalsium-antoqonistlərdən) preparatlarından, istifadə olunur. Nitrat preparatları: nitroqliserin, nitrosorbit, isosorbit, izoket, kardiket və s. stenokardiya, kəskin koronar sindom hallarında geniş istifadə istifadə olunur. Quinilatçiklazla sintezini artırmaqla endotelial relaksasiyaedici faktorun (ERF) təsirini gücləndirərək damar genişləndirmə effektinə malik olan nitrat preparatları ÜİX-nin müalicə və profilaktikasında geniş istifadə olunur. Ancaq sistolik A/T 90 mm c.s. az olması, keçirilmiş insult, beyndaxili təzyiqin yüksəkliyi, qlaukoma, nitroqliserinə qarşı allergiya, dözülməz baş ağrıları törətməsi və s. halları bu preparatın istifadəsinə əks göstəriş yradır. Belə hallarda alternativ olaraq: Angio-İnhel (Angio-İnjeel), Kaktus kompozitum (Cactus compositum), Kor kompozitum (Cor compositum) preparatlarından istifadə olunmalıdır.

Angio-İnhel-koronar qan dövranını artırmaqla, ürək ağrılarını aradan qaldırır, işemiya zonasını azaldır, kardiomyositlərin metablizmini yaxşılaşdırır. Kəskin hallarda 1ml/sutka, sonra 1ml həftədə 1-3 dəfə təyin olunur. Angio-İnhel qaraciyər və böyrəkdə metabolizmə uğramır, adətmə və kəsilmə sindiomu yaratmır, əlavə təsiri yoxdur, ənənəvi preparatlı əvəz edir və ya onlarla birgə təyin oluna bilər.

Kaktus kompozitium-koranar genişləndirici, antianginal, antiaritmik, sedativ təsire malik olmaqla stenokardiya, kəskin koronar sindomda, miokard infarktında ənənəvi preparatlar kimi istifadə oluna bilər. Preparatın heç bir əlavə təsiri yoxdur, istifadəsinə əks-göstəriş qeydə alınmayıb. 1 ampul (2.2 ml), həftədə 3 dəfə, v/d, ə/d, d/a təyin olunur.

Kor kompozitium-ürəyin işemik xəstəliklərində (stenokardiya, keçirilmiş miokard infarktı, ürək çatışmazlığı, miokardın hipertofiyası hallarında ənənəvi preparatları müvəffəqiyyətlə əvəz edir.

Kardio selektiv beta-blokatorlar (atenolol, metaprolol, talinolol, bisepranol və s.) ürək döyüntülərini azaltmaqla miokardın oksigenə tələbatını azaldaraq, işemiyanı aradan qaldırır. Bu preparatlar həmçinin katoxalaminlərin sintezini azaltmaqla onların miokarda mənfi təsirinin qarşısını alır. Beta blokatorlar həm də təhlükəli aritmiyaların profilaktikasında səmərəli effektə malikdirlər. Ancaq beta blokatorların bəzən istifadəsinə əks göstərişlər olur. Belə ki, sinus düyünün zəiflik sindomu (SDZS), bronxial astma, oblitrədedici endoarterit, Reyno sindromu, sistolik ürək çatmamazlığı hallarında preparatların təyini mümkün olmur. Beta blokatorlar kimi təsire malik olan kalsium-antoqonistlərinin təyini də həmişə mümkün olmur. Belə hallarda alternativ olaraq Kralonin (Cralonin) preparatının təyini daha effektivdir.

Tərkibində yemişan ekstraktı olan Kralonin- koronar arteriyaları genişləndirici, sedativ, hipotenziv, antiaritmik, metabolik təsirlərə malikdir. Əlavə təsiri müəyyən edilməyib, əks təsiri yoxdur. Damcı (10 damcı x 3 dəfə dil altına) və inyeksiya şəklində (1 ampul v/d, ə/d günəşırı) təyin olunur. Kralonin ÜİX-də, xroniki ürək çatışmazlığında, hipertoniya xəstəliyində, aritmiyalarda, vegetativ-damar distoniyalarında yüksək effekt verir.

Nəticə:

1. Kardioloji xəstəliklərin müalicə və profilaktikasında istifadə olunan Angio İnhel, Aaurumhel, Bariyodel, Kaktus kompozitium, Carbo kompozitium, Karddiakum, Cor kompozitium, Cralonin, Strofantus kompozitium, Raubolfia kompozitium antihematoksik alternativ preparatlar hesab olunur və onlarən istifadəsi daha məqsədəuyğun sayılır.

2. Bu preparatlar kardiovasulyar xəstəliklərin müalicəsində istifadə olunan akademik preparatlarla (antianginal, antiaritmik, hipotenziv, ürək çatışmazlığı və s.) birgə və ya ayrılıqda təyin oluna bilər.

3. Alternativ dərman preparatları kardiovaskulyar xəstəliklərin müalicə və profilaktikasında rolu daha səmərəli, effektivdir və əlavə təsirləri yoxdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Arterial hipertenziyanın diaqnostika və müalicəsi üzrə klinik protokol. Azərbaycan Respublikasının Səhiyyə Nazirliyi. – Bakı: 2009. - 64səh.
2. Kəskin koronar sindromun diaqnostika və müalicəsi üzrə klinik protokol. Azərbaycan Respublikasının Səhiyyə Nazirliyi. – Bakı: 2012. 60 səh.
3. Sabit stenokardiyanın diaqnostika və müalicəsi üzrə klinik protokol. Azərbaycan Respublikasının Səhiyyə Nazirliyi. – Bakı: 2009 – 48 səh.
4. Şəkərli diabet (tip 2) xəstəliyinin diaqnostika və müalicəsi üzrə klinik protokol. Azərbaycan Respublikasının Səhiyyə Nazirliyi. – Bakı: 2009. 36 səh.
5. Tütüncəkmədən imtina etmə üzrə klinik protokol. Azərbaycan Respublikasının Səhiyyə Nazirliyi. – Bakı: 2012. – 44 səh.
6. Ürək çatışmazlığının diaqnostika və müalicəsi üzrə klinik protokol. Azərbaycan Respublikasının Səhiyyə Nazirliyi. – Bakı: 2010. - 64səh.

7. Albert M.A., Glynn R.J., Buring J., Ridker P.M. Impact of traditional and novel risk factors on the relationship between socioeconomic status and incident cardiovascular events. *Circulation* - 2006.114:2619-2626.
8. Amarenco P., Labreuche J. Lipid management in the prevention of stroke: review and updated meta-analysis of statins for stroke prevention. *Lancet Neurol.* - 2009.8:453-463
9. American Association of Cardiovascular & Pulmonary Rehabilitation. Guidelines for Cardiac Rehabilitation and Secondary Prevention Programs. Champaign, IL: Human Kinetics. -2004.
10. American College of Sports Medicine. ACSM's Guidelines for Exercise Testing and Prescription. 8th ed. Baltimore, MD: Lippincott, Williams and Wilkins. -2009.
11. Antithrombotic Trialists' Collaboration. Collaborative meta-analysis of randomised trials of antiplatelet therapy for prevention of death, myocardial infarction, and stroke in high risk patients. *BMJ.* - 2002. - 324:71-86.
12. A randomised, blinded, trial of clopidogrel versus aspirin in patients at risk of ischaemic events (CAPRIE). CAPRIE Steering Committee. *Lancet.* - 1996. -348:1329-1339.
13. Astrup A., Dyerberg J., Elwood P., Hermansen K., Hu F.B., Jakobsen M.U., et al. The role of reducing intakes of saturated fat in the prevention of cardiovascular disease: where does the evidence stand in 2010? *Am J Clin Nutr.* - 2011.93:684-688.
14. Aung PP, Maxwell HG, Jepson RG, Price JF, Leng GC. Lipid-lowering for peripheral arterial disease of the lower limb. *Cochrane Database Syst Rev.* - 2007. - 4:CD000123.
15. Baigent C, Blackwell L, Emberson J, Collins R, et al. Aspirin in the primary and secondary prevention of vascular disease: collaborative meta-analysis of individual participant data from randomised trials. *Lancet.* - 2009. -373:1849-1860.
16. Baigent C, Blackwell L, Emberson J, Holland LE, et al. Efficacy and safety of more intensive lowering of LDL cholesterol: a meta-analysis of data from 170,000 participants in 26 randomised trials. *Lancet.* - 2010. -376:1670-1681.
17. Balady G.J., Williams M.A., Ades P.A., Bittner V., Comoss P., Foody J.M., et al. Core components of cardiac rehabilitation/secondary prevention programs: 2007 update: a scientific statement from the American Heart Association Exercise, Cardiac Rehabilitation, and Prevention Committee, the Council on Clinical Cardiology; the Councils on Cardiovascular Nursing, Epidemiology and Prevention, and Nutrition, Physical Activity and Metabolism; and the American Association of Cardiovascular and Pulmonary Rehabilitation. *Circulation.* - 2007. - 115:2675-2682.
18. Berger J.S., Jordan C.O., Lloyd-Jones D., Blumenthal R.S. Screening for cardiovascular risk in asymptomatic patients. *J Am Coll Cardiol.* - 2010. -55:1169-1177.
19. Billman G.E. Cardiac autonomic neural remodeling and susceptibility to sudden cardiac death: effect of endurance exercise training. *Am J Physiol Heart Circ Physiol.* - 2009.297:H1171-H1193.
20. Bjarnason-Wehrens B., Grande G., Loewel H., Voller H., Mittag O. Gender-specific issues in cardiac rehabilitation: do women with ischemic heart 304. // Verschuren W.M., Jacobs D.R., Bloemberg

SUMMARY

Suleyman Jafarov

ALTERNATIVE TREATMENT AND PREVENTION OF ISCHEMIC HEART DISEASE (IHD)

The etiology of atherosclerosis, coronary heart disease, is one of the leading causes of premature death and disability among the population. In the treatment and prevention of coronary heart disease (IHD), along with a decrease in manageable risk factors and traditional pathogenetic therapy used, although expensive, sometimes cause undesirable side effects. Sometimes taking these drugs in high doses does not give the expected results, and also causes damage to the liver, heart and organs, and sometimes even more serious complications. If there are absolute contraindications to the use of these drugs, in such cases, the use of alternative drugs is considered appropriate. Preparations of Viological Medicine (Angio-Inchel, Aaurumheel, Bariodel, Cactus Composite, Carbo Compositium, Cardiacum, Cor Compositium, Kralonin, etc.) should be used in cardiology practice as an alternative drug.

РЕЗЮМЕ

Сулейман Джафаров

АЛТЕРНАТИВНОЕ ЛЕЧЕНИЕ И ПРОФИЛАКТИКА ИШЕМИЧЕСКОЙ БОЛЕЗНИ СЕРДЦЕ (ИВС)

Этиология атеросклероза, ишемической болезни сердце, является одной из ведущих причин преждевременной смерти, а также инвалидности среди населения. В лечении и профилактике ишемической болезни сердца (ИВС) наряду с уменьшением управляемых факторов риска и используемых традиционная патогенетическая терапия хотя дорогие, иногда вызывают нежелательные побочные эффекты. Иногда прием этих препаратов высоких дозах не дают ожидаемых результаты, а также вызывают поражение печени, сердца и других органов, а порой и более серьезные осложнения. Если существуют абсолютные противопоказания к применению этих препаратов, в таких случаях использование альтернативных препаратов считается целесообразным. Препараты Виологической Медицины (Ангио-Инхель, Аурумхель, Барийодел, Кactus композитум, Карбо комрозитиум, Карддиакум, Кор композитиум, Кралонин и др.) следует применять в кардиологической практике в качестве альтернативного препарата.

ALMAZ İBRAHİMOVA
AlmazzIbrahimova@gmail.com

PƏRİ CƏFƏROVA
ceferovaperi5955@gmail.com
Milli İdman Tibb Reabilitasiya İnstitutu

HƏRBİ TRAVMALARDA ALTERNATİV REABİLİTASIYA METODLARININ TƏDBİQİ

Giriş

Qarabağ müharibəsində iştirak edən qazilərimizin səhhətinin bərpası hal-hazırda Azərbaycan səhiyyəsinin ən vacib vəzifələrindəndir. İdman məşğələləri zamanı rabilitasiya proqramının vacib mərhələsidir. Hal-hazırda dayaq-hərəkət sisteminin bərpasında klassi üsullarla yanaşı alternativ təbabətin tətbiqi də müsbət nəticələr verir. Bu sıradan osteopatik metodlar və Yumeiho terapiyasını nümunə çəkmək olar.

İşin məqsədi: Çiyin oynaqı kontuziyası və oma-qalça oynaqı instabilliyi olan qazilərin reabilitasiya terapiyasında yalnız idman və idmanla yanaşı, alternativ təbatəin üsullarının (Yumeiho terapiya və osteopatiya) tətbiqinin müqayisəsi.

Material və metodlar: Tədqiqata çiyin oynaqı kontuziyası diaqnozu ilə 34 xəstə, oma-qalça oynaqı istabilliyi il 34 xəstə qatılmışdır. Çiyin oynaqı kontuziyası diaqnozu olan 34 xəstədən 18-i idman məşğələləri ilə məşğul olmuşdur, 16-sı isə idma məşğələləri ilə yanaşı osteopatik seanslar və Yumeiho terapiya müalicəsi almışlar.

Oma-qalça oynaqı instabilliyi olan 34 xəstədən 17-si yalnız idman məşğələləri, 17-si isə idman məşğələləri və alternativ təbabətlə (Osteopat və Yumeiho terapiya ilə) məşğul olmuşdur.

Nəticələr:

Çiyin oynaqı kontuziyası diaqnozu ilə idman məşğələləri tətbiq olunaraq müalicə alan 18 (52,94%) qazinin bərpa dövrü 6 ay çəkmişdir, idman məşğələsi ilə osteopatik seanslar, Yumeiho terapiya ilə kompleks çəkildə müalicə alan 16 (47,06%) qazidə isə bərpa dövrü 4 ay təşkil etmişdir.

Oma-qalça oynaqı instabilliyi olan yalnız idman məşğələləri ilə məşğul olan 17 qazidə (50%) bərpa dövrü 5-6 ay, idman məşğələləri və alteranativ təbabət ilə məşğul olan 17 qazidə (50%) isə bərpa dövrü 3-4 ay çəkmişdir.

Beləliklə, dayaq-hərəkət sisteminin xəstəlikləri olan pasientlərdə idman məşğələləri ilə yanaşı, alternativ təbabətin (Yumeiho terapiya və osteopatiya) tətbiqi müalicə dövrünü azaldır və uzunmüddətli remissiya yaradır.

ZƏMİNƏ İSMAYILOVA
Zemineismayilova405@gmail.com
Naxçıvan Dövlət Universiteti

QARACİYƏR DETOKSİFİKASIYASINDA TƏBİİ VASİTƏLƏRİN ROLU

Qaraciyər orqanizmin ən iri vəzisi olub, laboratoriya funksiyasını yerinə yetirməkdədir. Düzgün qidalanmaya riayət etmədikdə yaranan qaraciyər yağlanması günümüzün ən çox yayılmış xəstəliklərindən biri hesab edilir. Hazırda istifadə etdiyimiz qida məhsullarının tərkibində olan qatquların varlığı qaraciyərin toksinlərə məruz qaldığını bizə xəbər verməkdədir. Əsasən də, hazır qida məhsullarından istifadə etmək həzm prosesinin pozulmasına və qaraciyərdə toksinlərin artmasına səbəb olur. Passiv həyat tərzi və stres də qaraciyər xəstəliklərinin yaranmasına təsir edən amillərdəndir. Bəzən qaraciyərin toksinlərlə dolu olduğunu göstərən əlamətlər xəstəlik başlamadan əvvəl təzahür edir. Müxtəlif kimyəvi preparatlar qaraciyərin detoksunda müsbət nəticə verdiyi halda təbii vasitələrə, xüsusilə də fitoterapiyadan istifadəyə ehtiyac duyulmaqdadır. Bitkilərlə müalicə hər zaman effektiv olmuşdur. Təbiətdə kifayət qədər bitki ehtiyatı mövcuddur ki, onlar qaraciyərin təmizlənməsində istifadə olunsun. Dəvətikanı, nanə, zəncirotu, yulaf, sarıkök, mixək və s. təbii vasitələrdən hazırlanmış dəmləmələr, qarışıqlar ən azı 7-10 gün ərzində qəbul edilməlidir. Hər 6 aydan bir orqanizmin sağlam olması və qaraciyərin düzgün işləməsi üçün qaraciyərin detoksu aparılmalıdır.

Açar sözlər: qaraciyər, detoks, toksin, zəhərlənmə, iltihabi proseslər, sərbəst radikallar, düzgün qidalanma, aminturşular, antioksidant, maddələr mübadiləsi

Orqanizmin ən iri vəzisi sayılan qaraciyər nəhəng kimyəvi laboratoriya rolunu oynayaraq 300-dən çox funksiyanı yerinə yetirir. Həzm sistemindən gələn qanı filtirləyib orqanizm üçün yararlı hala salaraq onu bir çox zərərli toksinlərdən təmizləyir. Bədənə daxil olan maddələrin hamısı demək olar ki, qaraciyər tərəfindən biotransfarmasiyaya uğramaqdadır. Alkoqol, kimyəvi dərman maddələri, toksinlər və s. qaraciyərin təsirinə məruz qalaraq zərərsizləşdirilir. Bu qədər toksinlərə məruz qalmış bir orqanın özünün də detoksa ehtiyacı vardır ki, zərərli birləşmələrdən təmizlənsin. Əks halda qaraciyər hepatositləri zədələnərək, uzun müddət işləyə bilməz və funksiyasını lazımı qədər yerinə yetirməz. Allergiyalar, dəridə sivilcələrin olması, çəkinin artması, xroniki yorğunluq, tərləmə, kəskin ağız qoxusu və s. qaraciyərin toksinlərlə dolu olduğunu göstərən əlamətlərdəndir. Hepatit, qaraciyər yağlanması və sirrozu tədricən qaraciyərin fəaliyyətinin pozulmasına səbəb olur. Qaraciyərin düzgün fəaliyyətinə qidalanma, günün rejimi və emosiyalar da təsir göstərir. Ona görə də düzgün qidalanmaq və dərin yuxu əsas şərtidir. Mütəxəssislər axşam saat 6 –dan sonra yüngül yeməyi tövsiyə edirlər, çünki gecə saat 11⁰⁰-01⁰⁰ arası qaraciyər detoksifikasiya etməyə başlayır.

Kimyəvi maddələrin təsirinə məruz qalmış bir orqanın təmizlənməsi üçün yenidən dərman preparatlarından istifadə etməsi nə dərəcədə doğrudur? Bunun üçün ən yaxşı üsul təbii vasitələrdən, xüsusilə də bitkilərdən istifadə etməkdir. Təbiətdə kifayət qədər bitki ehtiyatı mövcuddur. Hətta ac qalmaqla da bu proseduru aparmaq mümkündür. Tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, 2-3 gün ac qalmaq, yalnız su qəbul etməklə bütünlüklə orqanizmi toksinlərdən təmizləmək olar. Detoks suyunu hazırlamaq üçün 11 suya yarım limon və 1 çay qaşığı alma sirkəsi əlavə edilərək hər gün 1 stəkan qəbul edilir. Gün ərzində qəbul edilmiş suyun miqdarından asılı olaraq qaraciyərin təmizlənməsi prosesini həyata keçirmək olar. Qaraciyərin təmizlənməsi üçün daha bir üsul isə 1 qaşığı zeytun yağını 10 damcı limon suyu ilə qarışdırıb 6 ay ərzində acqarına qəbul edilir.

Tərkibində antioksidant maddələr saxlayan bitkilər və tərəvəzlərə üstünlük verməklə qısa müddət ərzində yaxşı nəticələr almaq mümkündür. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, yeməklərdən dərhal sonra qəbul edilən hər bir meyvə qaraciyərin yağlanmasına səbəb olur. Yaşıl çay qaraciyərin yağlanmasının qarşısını alaraq onun fəaliyyətini artırır. Ona görə də pəhriz saxlayan şəxslər yaşıl çaya üstünlük verirlər.

Ən effektiv detoksifikasiya üsullarından biri kişmişdən istifadə etməkdir. Bir ovuc kişmiş isti suda isladıb 1 sutka saxladıqdan sonra səhər acqarına həm suyu, həm də kişmiş qəbul etmək lazımdır. Tərkibindəki antioksidantlardan sayılan C vitamini qaraciyəri qoruyaraq toksinlərdən uzaqlaşdırır.

Qozun tərkibində olan arginin orqanizmin, xüsusilə də qaraciyərin fəaliyyətini yaxşılaşdıran qiymətli aminturşulardan biridir. Mübadilə nəticəsində yaranan ammoniyakın qaraciyərdən uzaqlaşdırılmasında arginin çox əhəmiyyətlidir. Qozda olan doymamış yağ turşuları hepatositləri zədələnmədən qoruyur.

Limon və qreyfrut tərkibindəki antioksidantlar sayəsində mükəmməl qaraciyər təmizləyicisidir. Eyni zamanda fermentlərin fəaliyyətini bərpa edir. Hər səhər isti suyun içərisinə təzə sıxılmış limon şirəsini qəbul etmək qaraciyəri toksinlərdən təmizləyərək onun funksiyasını yaxşılaşdırır. Limon şirəsinin zeytun yağı və yaxud da cəfəri ilə birgə qəbulu da uzun müddət qaraciyərdə toplanıb qalmış toksinlərin xaric olunmasında çox əhəmiyyətlidir. Nanə bitkisinin yarpaqlarının limon və portağalla birgə qarışığı dəmlənilib gün ərzində 1 stəkan qəbul edildikdə qaraciyər və öd yolları üçün mükəmməl təmizləyicidir.

Tərkibinin əsas hissəsi su sayılan qarpız əsasən pəhriz məqsədi ilə istifadə olunmasına baxmayaraq onun qabıqlarından qaraciyərin və böyrəklərin təmizlənməsində istifadə edirlər. Qarpız qabıqlarından alınan su qaraciyərdən toksinlərin, böyrəklərdən isə daşların və qumların təmizlənməsi üçün çox faydalıdır.

Sarımsaq antioksidant olmaqla bərabər tərkibindəki yüksək miqdarda selenium sayəsində qaraciyərdən toksinləri uzaqlaşdırır.

Yabanı bitkilərdən olan dəvətikanının tərkibindəki hepatoprotektor maddələrdən olan silimarin qaraciyəri daha çox qida zəhərlənməsi zamanı toksinlərdən təmizləyir. Qırmızı çuğundur şirəsi nitratlarla zəngin olan qida maddəsi olub, antioksidantdır. Qaraciyərdə yaranan xəstəliklərə qarşı müdafiə rolunu oynayaraq onda yaranan iltihabı sağaldır və detoksifikasiya edir.

Bir çox xəstəliklərin müalicəsi üçün istifadə edilən zəncirotu həm də qaraciyərin detoksifikasiyasında mühim rol oynayır. Zəncirotu qaraciyər yağlanmasının qarşısını almaq üçün əvəzolunmaz bitki hesab edilir. Ondan hazırlanmış şirə və dəmləmə qaraciyər yollarını açaraq, onun təsirini gücləndirir, viruslara qarşı müqavimətini artırır. Müsbət nəticələrin alınması üçün ən az 1 həftə, gündə 2 dəfə olmaqla 1 stəkan qəbul olunmalıdır.

Digər bir faydalı bitki hesab olunan yulafın davamlı istifadə olunması qaraciyərin fəaliyyətini tənzimləmək xüsusiyyətinə malikdir. Yulaf nəinki qaraciyərdən hətta bütün orqanizmdən toksinləri uzaqlaşdır, həm də iltihabı prosesləri azaldır. Yalnız qaraciyər çatışmazlığında istifadə olunması məsləhət deyil.

Mətbəxdə istifadə etdiyimiz ədviyyatlar ən az bitkilər qədər qaraciyərə kömək edir. Sarıkökün tərkibində olan kurkumin yeməklərdə tez-tez istifadə olunmaqla qaraciyərin detoksifikasiya prosesini təmin edir. Xüsusilə ağır yeməklər yeyərkən həm həzmi yaxşılaşdırır, həm də qaraciyərin fəaliyyətini tənzimləyir. Mixək antioksidant təsirli olduğundan orqanları əsasən də qaraciyəri sərbəst radikallardan qoruyur, yəni hepatoprotektor təsir göstərir. Mixəkdən alınan yağın tərkibindəki evgenol qaraciyərin funksiyasını yaxşılaşdırır, metabolizmanı sürətləndirir.

Sağlam qaraciyər - sağlam orqanizm deməkdir. Ona görə də qaraciyərin təmizlənməsi prosesi hər 6 aydan bir aparılmalıdır, lakin bir çox xəstəliklərdə bu çox təhlükəli nəticələrə səbəb ola bilər. Böyrək çatışmazlığı, öd daşlarının olması, şəkərli diabet və zəif immun sistemə məruz qalan şəxslərdə detoksifikasiya prosesi qaraciyər üçün zərərli olur.

ƏDƏBİYYAT

1. <https://www.webmd.com/digestive-disorders/liver-detox>
2. <https://www.hopkinsmedicine.org/health/wellness-and-prevention/detoxing-your-liver-fact-versus-fiction?amp=true>
3. <https://www.healthline.com/health/digestive-health/liver-cleanse>

4. <https://www.medicalnewstoday.com/articles.320371>
5. <https://www.sfadvancedhealth.com/blog/6-simple-ways-to-detox-your-liver>
6. <https://www.drozdogan.com/karahindiba-cayi-koku-cicegi-otu-kanser-tedavisi-dandelion>
7. <https://healthstartsinthekitchen.com/dandelion-tea-for-liver-cleansing>
8. <http://www.buzzle.com/articles/l-arginine-side-effects-and-benefits.html>

SUMMARY

Zamina Ismayilova

THE ROLE OF NATURAL REMEDIES IN LIVER DETOXIFICATION

The liver is the largest gland in the body and performs a laboratory function. Nowadays, fatty liver is one of the most common diseases caused by poor nutrition. The presence of additives in the foods we eat today tells us that the liver is exposed to toxins. In particular, the use of ready-made foods leads to digestive disorders and an increase in toxins in the liver. Passive lifestyle and stress are also factors in the development of liver disease. Sometimes, the symptoms that the liver is full of toxins appear before the onset of the disease. While various chemicals have a positive effect on liver detox, there is a need for natural remedies, especially phytotherapy. Herbal remedies have always been effective. There are enough plant resources in nature that can be used to cleanse the liver. Infusions and mixtures made from natural remedies such as coltfoot, mint, dandelion, oats, jasmine, cloves, etc. should be taken for at least 7-10 days. Liver detox should be performed every 6 months to keep the body healthy and the liver functioning properly.

Key words: liver, detox, toxin, poisoning, inflammatory processes, free radicals, proper nutrition, amino acids, antioxidant, metabolism

РЕЗЮМЕ

Замина Исмаилова

РОЛЬ НАТУРАЛЬНЫХ СРЕДСТВ В ДЕТОКСИКАЦИИ ПЕЧЕНИ

Печень является самой крупной железой в организме и выполняет лабораторную функцию. Жирная печень является одним из наиболее распространенных заболеваний, вызванных неправильным питанием. Наличие добавок в продуктах, которые мы используем сегодня, говорит нам о том, что печень подвергается воздействию токсинов. В частности, употребление готовых продуктов приводит к расстройству пищеварения и увеличению токсинов в печени. Пассивный образ жизни и стресс также являются факторами развития заболеваний печени. Иногда симптомы того, что печень переполнена токсинами, появляются еще до начала заболевания. В то время как различные химические вещества оказывают положительное влияние на детоксикацию печени, необходимы натуральные средства, особенно фитотерапия. Травяные средства всегда были эффективны. В природе достаточно растений, которые можно использовать для очищения печени. Верблюжья колючка, мята, одуванчик, овес, жасмин, гвоздика и др. настои и смеси, приготовленные из натуральных средств, следует принимать не менее 7-10 дней. Детоксикацию печени следует проводить каждые 6 месяцев, чтобы поддерживать здоровье организма и правильное функционирование печени.

Ключевые слова: печень, детоксикация, токсин, отравление, воспалительные процессы, свободные радикалы, правильное питание, аминокислоты, антиоксиданты, обмен веществ.

**BRONXIAL ASTMA XƏSTƏLİYİNİN MÜALİCƏSİNƏ
İNTEQRATİV TİBB YANAŞMASI**

Beləliklə, bronxial astma tənəffüs yollarının qeyri-infeksiyon xroniki iltihabi xəstəliyidir. Təngnəfəslik, ağciyərlərdə fitverici xırıltılar, boğulma tutmaları, döş qəfəsində sıxılma hissi, öskürək kimi simptomları var. ÜST-ün məlumatına görə hazırda dünyada 339 mln.-dan çox astma xəstəsi var. Astmanın müalicə, profilaktika, nəzəri-elmi məsələləri ilə GİNA adlı təşkilat məşğul olur. Astmanın etiologiyası çox çeşidlidir, həm tənəffüs yolu, həm də per oral yolla daxil olan allergenlər astmanı tətikləyə bilər. Bronxial astmanın patofizioloji mexanizmində xüsusilə Th2 prototipi rol oynayır və genetik faktorlar xüsusi təsir edir. Dolğun müasir müalicə üsullarının olmasına baxmayaraq astmalı xəstələr, müalicə olunduqları kimyəvi dərmanların uzun müddət istifadəsi zamanı yarana biləcək yan təsirlərin qorxusundan Alternativ tibb üsullarına baş vurmaq istəyirlər. Bunun üçün **İntegrativ tibbin** köməyindən istifadə edirik. İntegrativ tibbin müalicə üsulları genişdir. Buraya Biotənzimləyici, İmmunomodulyasiya, Mikrobioloji terapiya, Osteopatiya, Turşu-qələvi balansının tənzimlənməsi, Refleksoterapiya, Hirudoterapiya, Ortomolekulyar terapiya, Psixoterapiya, Dietoterapiya, Stomatoloji nəzarət aiddir. Bazis müalicə olaraq istifadə etdiyimiz **Biotənzimləyici** üsulun 3 mərhələsi var: Drenaj-detoksikasiya, İmmunokorreksiya və Bərpa. Müalicəmizin əsas taktikası orqanizmdən toksinləri uzaqlaşdırmaq, hüceyrə və humoral immunitet arasında balans yaratmaq, həm bronxların, həm də mədə-bağırsaq sisteminin zədələnmiş selikli qişasının bərpasını yaratmaq, PNEİ sistemini balansda saxlamaq. Mikrofloranın bərpası allergik xəstəliyin növünə uyğun olaraq aparılır, yəni bronxial astmanın müalicəsində əsasən yoğun bağırsaq mikroflorasını zənginləşdirən, tərkibində E.Coli və Bifidumbakteriya olan preparatlardan istifadə edirik. Yalnız belə kompleks müalicədən sonra pasiyent asılı olduğu hormonal spreylərdən azad ola bilər və uzun müddətli remissiya əldə oluna bilər. Orqanizmə vahid sistem kimi yanaşdığımız üçün nəinki astmanın müalicəsində, vücutda olan digər problemlərdə də müsbət dinamika əldə olunur.

Bronxial astma tənəffüs yollarının qeyri-infeksiyon xroniki iltihabi xəstəliyidir. Təngnəfəslik, ağciyərlərdə fitverici xırıltılar, boğulma tutmaları, döş qəfəsində sıxılma hissi, öskürək kimi simptomları var. İlk dəfə Hippokrat bu əlamətlərə əsasən Astma (qədim yunanca nəfəsin çətinləşməsi deməkdir) diaqnozu işlədib. Daha sonra İbn Sina “Həkimlik elminin qanunları” adlı kitabında ağırlıq dərəcələrini qeyd edib. 1905-ci ildən rus alimləri Manoylov və Qolubevin sayəsində astmanın allergiya mənşəli olması bilindi. Adrenalin artıq gizlicə deyil, mütləq surətdə astmanın müalicəsinə daxil edildi. 1950-ci ildən oral kortikosteroidlərin, 1960-cı ildən sonra qısa təsirlə b2-adrenomimetiklərin istifadəsinə başlandı.

ÜST-ün məlumatına görə hazırda dünyada 339 mln-dan çox əhali var (18). Bu təxminən insanların 10%-dir. Uşaqlar və böyüklər arasında yayılmasına görə fərq yoxdur, istənilən yaş qrupunu və cinsi əhatə edir. Sənayeləşmiş şəhərlərdə astmalı xəstələrin sayının çox olması, orada kimyəvi maddələrin, maşın tüstüsünün, çirklə ekologiyanın, stresin daha artıq olması ilə əlaqəlidir. Yeni Zelandiya, Kuba, İngiltərədə astmalı xəstələrin çoxluğu isə həm rütubətin artıq olması, həm də okean üzərindən gələn toksinlərin ilk bu ölkələrə gəlməsi ilə əlaqəli ola bilər (20). Astmanın müalicə, profilaktika, nəzəri-elmi məsələləri ilə GİNA adlı təşkilat məşğul olur (19).

Astmanın etiologiyası çox çeşidlidir. Duman, tüstü, ev tozundakı gənələr, ağac tozu, elektromaqnit şüaları ilə yüklənmiş hava, kəskin qoxular, ev heyvanların tükləri, virus infeksiyaları kimi hava yollarından daxil olan tətikləyicilərlə yanaşı (21), digər səbəblər də var. Məsələn, mədə reflusu, aspirin həssaslığı, bəzi qida maddələri, psixoloji stres, bəzi idman və peşə sahələri, qurd invazyaları, qəbizlik, ekzema və s. (22).

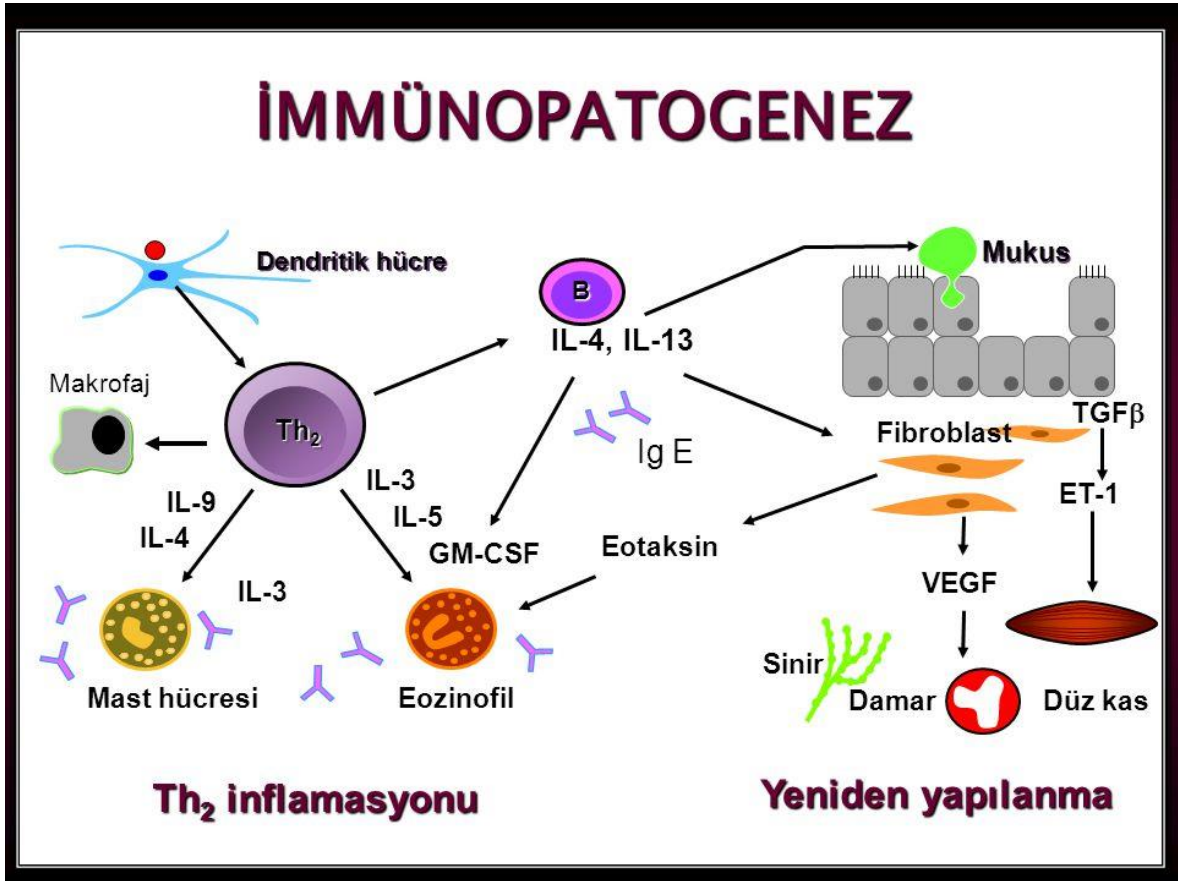
Doktor Fevzi Demirel şəxsi araşdırmalarına əsasən astmanın müalicəsində istifadə olunan bəzi

dərmanların yan təsirlərini qeyd edib. Belə ki, per oral qəbul olunan kortikosteroidlər yerli olaraq kandidoz, qanda isə kortizol hormonunu azaldaraq depressiyaya səbəb olur. b2-aqonist preparatlar bronxları genişləndirməklə yanaşı, taxikardiya və iştahsızlıq yaradır. Antileykotrien dərmanlar başağrısı və burun qanaması yaradır. Antihistamin preparatların yuxugətirici effekti hamıya məlumdur.

Dolğun müasir müalicə üsullarının olmasına baxmayaraq astmalı xəstələr, müalicə olunduqları kimyəvi dərmanların uzun müddət istifadəsi zamanı yarana biləcək yan təsirlərin qorxusundan Alternativ tibb üsullarına baş vurmaq istəyirlər (3). Bəzi astmalı xəstələr düşünür ki, Alternativ tibbdəki təbii məhsullar, beyin və bədən arasında əlaqəni möhkəmləndirən üsullar insan orqanizmi üçün daha faydalıdır (4). Puberdat dövründəki astmalı uşaqların istifadə elədikləri hormonal spreyləri dostlarından və ya sinif yoldaşlarından gizlətmək istəməsi, yaxınlarından “xəstə” damğası almaq qorxusu onlarda astma tutmalarının tezləşməsinə və başqa müalicə üsulları axtarmasına səbəb olur. Təbii ki, bu zaman bədəndə hormonal yenidənqurulma və “mənlilik” statusu formalaşır və onlar valideynlərin illərlə onlarla istifadə etdiyi müalicə üsullarına qarşı çıxırlar. İnternet bilgilərinin və dünyadakı yeniliklərə çıxışın onlar üçün valideynlərdən daha asan olduğunu göstərmək üçün və nəsillərdən gələn müalicənin daha faydalı olduğunu qabardaraq valideynləri alternativ tibbə məcbur edən yeniyetmələr də az deyil. Bu səbəbdən bəzi ailələr dost-qohum-əqraba təlimatları ilə müxtəlif bitki və təbii vasitələrlə müalicəyə başlayırlar və həkimlərə söyləməyə gərək olmadığını düşünürlər (5,6).

Halbuki, bu sahədə təhsil almış və yetərli təcrübəsi olan həkimlər onlara daha yaxşı kömək edə bilirlər. Əslində cəmiyyətimizdə universitet biliklərindən əlavə digər müalicə üsullarından istifadə edən həkimlərimizə qarşı baxışlar çox hörmətsizdir və mediada belə həkimlər həmişə tənqid olunduğu üçün, bu sahənin həkimləri daha çox gizli qalmaq seçirlər və xəstələrin bu həkimlərdən çox vaxt xəbəri olmur. Pasiyentlər üçün alternativ tibb üsulları üçün mənbə olaraq dost-tanış (65%), kitablar (40%), sağlam qida dükənləri (37%), aptek (35%), internet (29%), türkçarə (26%) yardım göstərən insanlardır (11). Başqa bir çalışmada isə göstərilir ki, ailələrin 25%-in alternativ tibbdən istifadə etdiklərinin həkimləri əsəbləşdirəcəyini düşündükləri üçün onlara demir və 33%-inin isə alternativ tibbdən istifadə etdiklərinin onların cəmiyyətdəki pozisiyası üçün utandırıcı olduğunu düşündükləri üçün həkimə deməkdən çəkinirlər (16). Həmçinin araşdırmalarda göstərilir ki, insanlar həkimlərdən gizlətdikləri alternativ tibb üsullarını sığorta tibb müalicəsindən öncə (23%), tibbi müalicə ilə yanaşı (48%) və astma tutmaları zamanı (28%) istifadə edirlər (15).

Azərbaycanda da “dədə-baba” müalicə üsullarına maraq böyük olduğu üçün xroniki xəstəliyi olan insanlar daima başqa müalicə yollarının axtarışındadırlar. Bioloji Təbabət Klinikasında çalışdığım 11 ildə mən bunun bir daha şahidi oldum. Bizə müraciət etmələrinin əsas səbəblərindən biri də, mentalitetə dayanan “xəstə uşağı var”deyilməsindən xoşlanmamalarıdır. Təəssüf ki, bəzi hallarda valideyn eqosu daha qabarıqdır. Hətta bəziləri deyir ki, vaxtında məni müalicə eləsəydilər indi uşağıma keçməzdi. Və ya ananı astma xəstəliyinin daşıyıcısı olduğuna, yəni hamiləlikdə və süd verən dövrdə allergik məhsullar çox yediyinə görə qınayırlar. Bəzi analar uşağın ata və babasının çox siqaret çəkdiyini, uşağın tənəffüs yollarının tüstü ilə zədələndiyini güman edirlər. Belə halda bronxial astmanın etiopatogenezinə nəzər salmaq yerinə düşər (Şəkil 1.)

Şəkil 1. Astmanın immunopatogenezi

Bronxial astmanın patofizioloji mexanizmində müxtəlif endotiplər rol oynayır və genetik faktorlar xüsusi təsir edir. Xroniki tənəffüs yolu iltihabı və tənəffüs yolları selikli qişasının həssaslığının yüksəlməsi səbəbindən fərqli klinik situasiya meydana gələ bilər (1). Astma T2 hüceyrə prototipidir və cevrədəki allergenlərə qarşı İgE istehsalı patogenezdə güclü risk faktorudur (2).

* Patogenezdə ən xarakterik özəllik tənəffüs borusundakı daralmanın geridönən olması və obstruksiyanın dəyişkən olmasıdır.

* Obstruksiyanın ən önəmli səbəbi tənəffüs yolları selikli qişasında eozinofil, limfosit, makrofaq, neytrofil hüceyrələrinin iştirakı ilə yaranan “xroniki iltihab” və “ödem”-dir.

* Nəticədə tənəffüs yollarının həssaslığı artır və digər insanlar üçün normal sayıla bilən istənilən tətikçi faktorlara qarşı bronxdakı say əzələnin spazmı (konstriksiyası) baş verir. Tənəffüs yollarının belə hədsiz həssaslaşması mexanizminə aid bir neçə hipotez irəli sürülüb (7)

- Tənəffüs yollarının say əzələ hüceyrələrinin həcmnin artması

- Tənəffüs yolu-Parenxima əlaqəsinin itməsi

- İltihab səbəbiylə qıcıqlanan hissi sinirlərin törədicilərə cavab olaraq bronxokonstriksiyaya səbəb olması

- Boruda gedən fiziki-kimyəvi hadisələrə cavab olaraq tənəffüs yolunun həddindən çox daralması

* Bu vəziyyətlər bronxodilatator müalicəsi ilə geridönəndir. Müalicəyə tabe olmayan hallarda isə subseqmental hava yollarında yaranan selik və remodeling daimi (persistan) hava axını obstruksiyasına səbəb ola bilər.

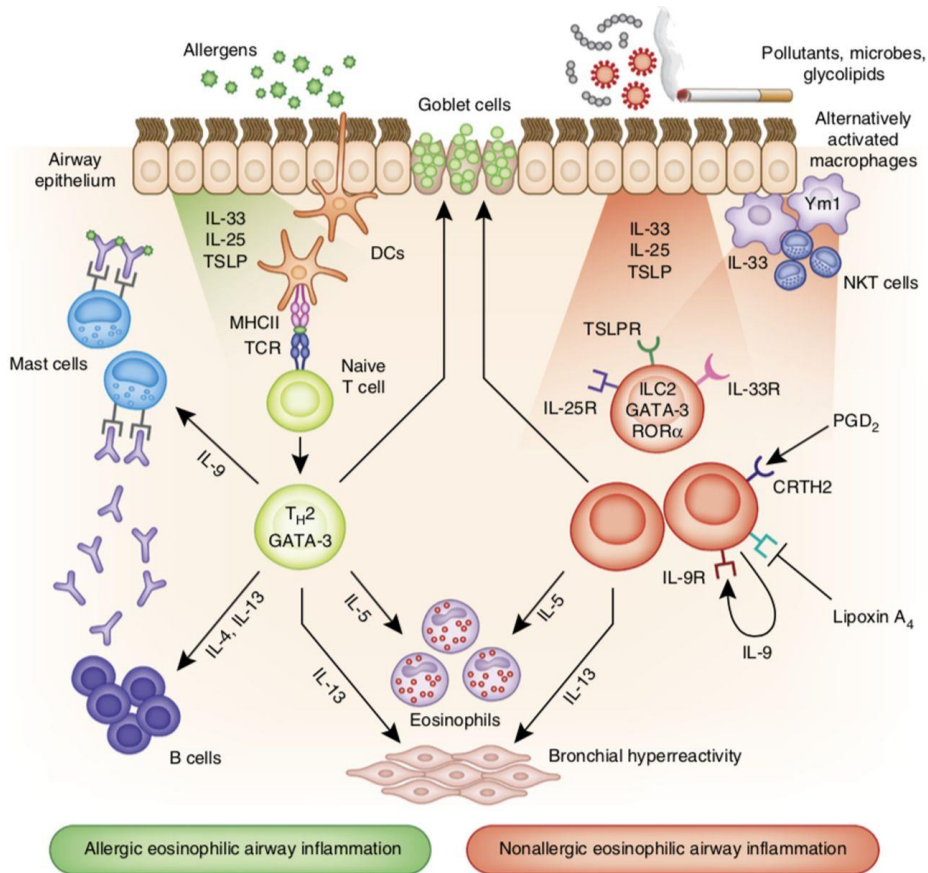
* Astmada tənəffüs yolu iltihabı bütün traxeobronx ağac boyunca yayılır.

* İri bronxlardakı obstruksiya hava axınıni əngəlləyərkən, kiçik bronxiollardakı obstruksiya isə hava yolunun tam bağlanmasına, ağciyər həcmnin dəyişməsinə, dolayısıyla iltihabın artmasına səbəb olur.

Astmanın ən yaxşı öyrənilən endotipi tənəffüs yolu və qandakı eozinofilləri müşayət edən Th2 sitokinlərin varlığı ilə xarakterizə olunan Tip 2 astmadır. Bu zaman tənəffüs yolundakı iltihabda 2 mexanizm nəzərə çarpır: Allergik-eozinofil iltihab və Non allergik –eozinofil iltihab.

Allergik-eozinofil iltihabda İgE əlaqəli mast-hüceyrə deqranulyasiyası, bazofillər, eozinofillər, 2-ci qrup təbii limfositlər (İLC2) yer alır.

- İltihabın erkən və gec fazaları var.
- Allergen hava yolu epitelində dendritik hüceyrələr tərəfindən tanınır.
- Allergen ikincili limfa orqanlarında dendritik hüceyrələr vasitəsilə naif T limfositlərə təqdim olunur.
- Antigeni tanıyan naif T limfositlər Th2 hüceyrələrinə çevrilirlər.
- Th2 və ya follikulyar T limfositlər İgE sintez etməsi üçün antigen spesifik B limfositləri tətikləyirlər.
- Allergen spesifik İgE mast hüceyrə səthindəki yüksək affinitəli FcEpsilon reseptorlarına bağlanırlar.
- Mast hüceyrə səthindəki İgE və antigenlərin çarpaz bağlanması nəticəsində histamin, prostoglandin (PGD₂), leykotrien (LTB₄) kimi mediatorlar ifraz olunur.
- Antigenə təkrar məruz qalanda Th2 hüceyrələr iltihab yerinə gəlir və Th2-ə aid sitokinlər istehsal olunur.
- İL-5 və İL-9 toxumada eozinofillərin çoxalması və mast hüceyrənin hiperplaziyasına səbəb olur, İL-13 isə goblet hüceyrələrindən selik ifrazını və selikli qişanın həssaslığı artırır (Şəkil 2).

Şəkil 2. Astmanın patogenezinə 2 müxtəlif yol.

Non allergik-eozinofil iltihabda proteaza aktivliyi olan allergenlər (məsələn, ev tozu gənəsi)

epitel hüceyrəsinin baryer tamlığını pozur və zədələnməyə aid olan sitokinlərin ifrazına başladır.

* Epitel hüceyrələrindən azad olan İL-33 və TSLP (tyhmic stromal lymphopoietin) bazofilləri və İLC2 hüceyrələrini tətikləyərək Th2 sitokinlərinin ifrazına yol açır.

* İL-33 və bazofil mənşəli İL-4 isə sinergetik olaraq İLC2 hüceyrələri xəbərdar edir, onlardan CCL11 kimi xemoatraktanların ifrazını artırır və beləliklə ağciyərlərdə eozinofillərin toplanmasına səbəb olur.

* Həmçinin aktivləşmiş İLC2 –dən ifraz olunan İL-5 və İL-13 də ağciyərlərdə eozinofillərin çoxalmasına və seliyn artmasına gətirib çıxarır.

* İL-33 və İL-5 proteazların tətiklədiyi tənəffüs yolu iltihabında əsas faktorlardır. İL-33 həmçinin aktivləşmiş mast hüceyrələrdən İL-2 ni azad etməklə Treq hüceyrələrini də aktivləşdirmiş olur.

* Təbii immunitet hüceyrələri birbaşa və ya dolay yolla Th2 sitokinləri ifraz etdirərək Th2 istiqamətli iltihabda rol alırlar (9).

Tip 2 olmayan iltihabda 2 mexanizm irəli sürülüb (10)

- Disreqülə təbii immun cavab-burada neytrofil aktivliyi, həmçinin Toll like reseptorlarının , İL-1 və TNF-a sitokinlərinin gen ekspresiyasında artımı düşünülür.

- Th17 əlaqəli iltihab- İL-17 bronx epitelində iltihabönü mediatorların ifrazını tətikləyərək dolay yolla neytrofil xemotaksisinə səbəb olur.

Epitel-mezenxim əlaqəsi – astmada xroniki iltihabın və remodelinqin yaranmasında əsas rol oynayır. Bronx epitel hüceyrələri, fibroblastlar, saya əzələ və vaskulər endotel hüceyrələr müxtəlif mediator və sitokinlər ifraz edərək iltihabda rol oynayırlar (12). Astmanın bu patogenezində rol oynayan hüceyrələri və onların vəzifələri bunlardır (13).

* Bronx epitel hüceyrələri-xemokinlər, lipid mediatorları, sitokinlər ifraz edir. Viruslar, havadakı toksinlər,allergenlər ilk epitel hüceyrəsi ilə təmasda olurlar və onu zədələyirlər. Epiteldəki istənilən zədə bazal hüceyrələrdən sütunlu hüceyrələrin qopmasına səbəb olur ,bunlar isə astmalı xəstələrin bəlgəmindəki Creola cisimcikləri adlanır.

* Tənəffüs yolunun saya əzələ hüceyrələri-bənzər iltihab proteinlərini epitel hüceyrəsinə gəlməsinə şərait yaradırlar.

* Endotel hüceyrələri-İltihab hüceyrələrinin qandan çıxıb tənəffüs yollarına toplaşmasında rol oynayırlar.

* Fibroblastlar-tənəffüs yolunun yenidənqurulmasında iştirak edən kollagen və proteoqlikan kimi birləşdirici toxuma komponentlərini istehsal edirlər.

* Sinirlər- xolinergik sinirlər tənəffüs yolundakı refleks tətikləyicilər vasitəsilə aktivləşirlər, bronxların konstiksiyasına və selik ifrazına səbəb olurlar.

* Neyrotrofinlərlə aktivləşən hissi sinirlər isə öskürək və döş qəfəsindəki sıxılma kimi simptomlara və iltihabi neyropeptidlərin ifrazına səbəb olurlar.

Astmalı xəstələrin hava yollarında iltihabi cavaba elavə olaraq tənəffüs yollarının yenidən düzəlməsi (remodelling) prosesi də başlayır (14), bu astmanın ağırlıq dərəcəsindən asılı olur, ümumiyyətlə bu prosesin olmasına görə astma zədələri geridönən sayılır.

Astmanın müalicəsində istifadə olunan dərmanlar heç də həmişə patogenezin bütün həlqələrinə təsir edə bilmir. Xüsusilə xronik hal almış vəziyyətlərdə və yanaşı digər xronik xəstəliyi olan pasiyentlərdə immun sistemini modulə etmək lazım gəlir. Bunun üçün **İnteqrativ tibbin** köməyindən istifadə edirik. İnteqrativ tibbin müalicə üsulları genişdir. Buraya Biotənzimləyici, İmmunomodulyasiya, Mikrobioloji terapiya, Osteopatiya, Turşu-qələvi balansının tənzimlənməsi, Refleksoterapiya, Hirudoterapiya, Ortomolekulyar terapiya, Psixoterapiya, Dietoterapiya, Stomatoloji nəzarət aiddir. Öncə biotənzimləyici üsula start verilir. Təbii ki,bronxial astma tutması zamanı akademik təbabətdən məlum olan və pasiyentin artıq asılı olduğu preparatlardan istifadə etmək məcburiyyətində qalırıq. Bunlara kortikosteroid tərkibli (mono və ya ikili kombinə) spreylər, antileykotrein və antihistamin preparatlar, aerezollar və s. aiddir. Lakin bu zaman belə biz vaxt itirmədən biotənzimləyici üsulun 1-ci mərhələsi olan Drenaj-Detoksikasiyaya başlayırıq. Lazım

gəldikdə allergenin qandan xaric olunmasını təmin etmək məqsədiylə Plazmaferezdən istifadə edirik. Bazis müalicə olaraq istifadə etdiyimiz **Biotənzimləyici** üsulun 3 mərhələsi var:

• **Drenaj-detoksikasiya**- Bu məqsədlə xüsusi preparatlarla toksinçıxaran bütün orqanlardan (limfa,öd yollar-qaraciyər, böyrək-sidik yolları, həzm orqanları) allergenin xaric olunmasını tezləşdiririk.

• **İmmunokorreksiya** –kimyəvi dərman asılılığından çıxan pasiyentlərdə Th1 və Th2 tarazlığını bərpa etmək məqsədiylə İnterleikin tərkibli xüsusi preparatlardan, qanın pH mühitini balanslaşdırmaq üçün süd turşusu, qarışqa turşusu və sitrat turşusundan alınmış spesifik dərmanlardan –**İzopatiyadan** istifadə edirik.

• **Bərpa** mərhələsində-zədələnmiş selikli qişanın müalicəsinə başlayırıq. Bu zaman həmçinin **Mikrobioloji** terapiyadan istifadə edirik. Mikrofloranın bərpası allergik xəstəliyin növünə uyğun olaraq aparılır (17). Belə ki, ağciyər xəstəliklərində əsasən yoğun bağırsağ mikroflorası, rinitlərdə əsasən nazik bağırsağ mikroflorası, dermatitlərdə mədə mikroflorası dəstəklənir.

Müalicənin əvvəlində Hidrokolonterapiya vasitəsilə toksinlərin mədə-bağırsağ traktından sürətlə çıxarılmasına nail oluruq. Terapiyanın bütün mərhələlərində pasiyentlər individual dietaya əməl edirlər. Bunun üçün biorezonans tezliklərə əsaslanan xüsusi avadanlıqla xəstələrə spesifik qidalar seçilir və hansı məişət toksinlərinə həssas olduqları bilinir. Pasiyentlərə məsləhət görülən funksional qidalanma ilə adətən dietoloq-nutrisioloq məşğul olur. Bütün pasiyentlərə isə 1-2 aylıq qısa müddət ərzində inək südü məhsullarından və qlüten tərkibli ərzaqlardan uzaq olmağı məsləhət görürük. PNEİ (psixoloji, nevroloji, endokrinoloji, immunoloji) sistemini balansda saxlamaq üçün akupunktura, kranial osteopatiya seanslarından da istifadə edirik. Bu zaman digər orqan və sistemlərdə olan problemlər də aradan qalxır, orqanizmdə funksional balans yaranır.

ƏDƏBİYYAT

1. Russell RJ, Brightling C. Pathogenesis of asthma: implications for precision medicine. Clin Sci. 2017;131(14):1723-1735.
2. National Asthma Education And Prevention Program. Expert Panel Report 3 (EPR-3): Guidelines for the diagnosis and management of asthma-Summary Report 2007. J Allergy Clin Immunol 2007; 120 (5) (Suppl.): S94-S138.
3. National Center for Complementary and Integrative Health (NCCIH, 2018). Complementary, Alternative, or Integrative Health: What's In a Name? USA: National Center for Complementary and Integrative Health (NCCIH) [Internet]<https://www.nccih.nih.gov/health/complementary-alternative-or-integrative-health-whats-in-a-name> (Erişim tarixi 18 Eylül, 2020).
4. Özkan Doğan B. Çocukluk Çağı astımında Geleneksel ve Tamamlayıcı Tedavi Kullanımı ve Astım Şiddeti. Tıpta Uzmanlık Tezi. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Tıp Fakültesi. Eskişehir: 2016.
5. Akçay D, Yıldırımlar A. Çocuklarda Tamamlayıcı ve Alternatif Tedavi Kullanımı ve Ebeveyn Bilgilerinin Değerlendirilmesi. Çocuk Dergisi. 2017; 17(4): 174-81 (doi: 10.5222/j.child.2017.174).
6. Chen W, Rousseau R. Complementary and alternative asthma treatments and their association with asthma control: a population-based study. BMJ Open. 2013; 3: 1–6 (doi: 10.1136/bmjopen-2013-003360).
7. Mark L. Pathogenesis of asthma. www.uptodate.com. Apr 2019. Editör: Bruce S Bochner.
8. Kubo M. Innate and adaptive type 2 immunity in lung allergic inflammation. Immunol Rev. 2017; 278 (1):162-72.
9. Agache I, Akdis CA. Endotypes of allergic diseases and asthma: An important step in building blocks for the future of precision medicine. Allergol Int. 2016;65(3):243-52.
10. Chang HS, Lee TH, Jun JA, et al. Neutrophilic inflammation in asthma: mechanisms and therapeutic considerations. Expert Rev Respir Med. 2017;11(1):29-40

11. Torres-Lenza V, Bhogal S, Davis M, Ducharme F. Use of complementary and alternative medicine in children with asthma. *Can Respir J.* 2010; 17(4): 183-7 (doi: 10.1155/2010/682142).
12. Karaatmaca B, Şekerel BE. Astım. In: Şekerel BE (ed). *Çocukluk Çağında Alerji Astım İmmunoloji.* İstanbul: Ada Basın Yayın 2015:411-39
13. Holgate ST, Davies DE, Lackie PM, et al. Epithelial-mesenchymal interactions in the pathogenesis of asthma. *J Allergy Clin Immunol.* 2000; 105:193.
14. James A. Airway remodeling in asthma. *Curr Opin Pulm Med.* 2005;11:1-6.
15. Spigelblatt L, Ammara L, Pless B, Guyver A. The use of alternative medicine by children. *Pediatrics.* 1994;94(6):811-4.
16. Aydın D., Karaca Çiftçi E., Kahraman S., Şahin N. Solunum Yolu Enfeksiyonu Geçiren Çocuklarda Annelerin Alternatif Tedavi Uygulamaları. *The Journal of Pediatric Research.* 2015;2(4):212-7. (doi:10.4274/jpr.19483).
17. Fidan Ə. Bronxial astma, allergik rinit və övrə zamanı yoğun bağırsağın xüsusiyyətləri. Elmi iş mövzusu. *Bioloji Təbabət Klinikası.* Bakı: 2018
18. Астма. Всемирная организация здравоохранения. Дата обращения: 20 мая 2020.
19. Global Initiative for Asthma. — 2006. — 106 с.
20. British guideline on the management of asthma - a national clinical guideline. - London, 2016 (www.sign.ac.uk)
21. Maddox L, Schwartz DA. The pathophysiology of asthma. *Annual Review of Medicine,* 53: 477–498, 2002
22. Mason R, Broaddus VC, Martin T, et al. *Murray and Nadel's Textbook of Respiratory Medicine,* 5th Edition, Saunders, Philadelphia, 2010

SUMMARY

Fidan Alirzayeva

FOR THE TREATMENT OF BRONCHIAL ASTHMA AN INTEGRATIVE MEDICINE APPROACH

Thus, bronchial asthma is a non-infectious chronic inflammatory disease of the respiratory tract. Symptoms include shortness of breath, wheezing in the lungs, suffocation, chest tightness, and cough. According to the WHO, there are currently more than 339 million asthma patients in the world. An organization called GINA deals with the treatment, prevention, theoretical and scientific issues of asthma. The etiology of asthma is very diverse, and allergens that enter both the respiratory tract and the oral route can trigger asthma. In particular, the Th2 prototype plays a role in the pathophysiological mechanism of bronchial asthma, and genetic factors have a special effect. Despite the availability of modern treatments, asthma patients want to resort to alternative medicine for fear of side effects from long-term use of the chemicals they are being treated with. For this we use the help of Integrative medicine. The methods of treatment of Integrative medicine are wide. These include Bioregulation, Immunomodulation, Microbiological Therapy, Osteopathy, Acid-Alkaline Balance Regulation, Reflexology, Hirudotherapy, Orthomolecular Therapy, Psychotherapy, Diet Therapy, Dental Control. The Bioregulatory Method we use as a basic treatment has 3 stages: Drainage-Detoxification, Immunocorrection and Restoration. The main tactics of our treatment are to remove toxins from the body, to create a balance between cellular and humoral immunity, to restore the damaged mucous membranes of both the bronchi and gastrointestinal tract, to keep the PNEI system in balance. Restoration of the microflora is carried out in accordance with the type of allergic disease, ie in the treatment of bronchial asthma we use drugs that enrich the intestinal microflora, containing *E. coli* and bifidumbacteria. Only after such a complex treatment can the patient be free from the hormonal sprays to which he depends, and long-term remission can be achieved. Because we approach the body as a single system, positive dynamics is achieved not only in the treatment of asthma, but also in other problems in the body.

РЕЗЮМЕ

Фидан Алирзаева

**ДЛЯ ЛЕЧЕНИЯ БРОНХИАЛЬНОЙ АСТМЫ КОМПЛЕКСНЫЙ
МЕДИЦИНСКИЙ ПОДХОД**

Таким образом, бронхиальная астма является неинфекционным хроническим воспалительным заболеванием дыхательных путей. Симптомы включают одышку, хрипы в легких, удушье, стеснение в груди и кашель. По данным ВОЗ, в настоящее время в мире насчитывается более 339 миллионов больных астмой. Организация под названием GINA занимается лечением, профилактикой, теоретическими и научными вопросами астмы. Этиология астмы очень разнообразна, и аллергены, попадающие как в дыхательные пути, так и через рот, могут спровоцировать астму. В частности, прототип Th2 играет роль в патофизиологическом механизме бронхиальной астмы, особое влияние оказывают генетические факторы. Несмотря на доступность современных методов лечения, больные астмой хотят прибегать к альтернативной медицине, опасаясь побочных эффектов от длительного использования химических веществ, которыми их лечат. Для этого мы используем помощь Интегративной медицины. Методы лечения Интегративной медицины широки. К ним относятся биорегуляция, иммуномодуляция, микробиологическая терапия, остеопатия, регуляция кислотно-щелочного баланса, рефлексотерапия, гирудотерапия, ортомолекулярная терапия, психотерапия, диетотерапия, стоматологический контроль. Метод биорегуляции, который мы используем в качестве базового лечения, состоит из 3 этапов: Дренаж-детоксикация, Иммунокоррекция и Восстановление. Основная тактика нашего лечения заключается в выведении токсинов из организма, создании баланса между клеточным и гуморальным иммунитетом, восстановлении поврежденных слизистых оболочек как бронхов, так и желудочно-кишечного тракта, удержании в равновесии системы ПНЭИ. Восстановление микрофлоры проводят в соответствии с типом аллергического заболевания, т.е. при лечении бронхиальной астмы применяют препараты, обогащающие микрофлору кишечника, содержащие кишечную палочку и бифидумбактерии. Только после такого комплексного лечения пациент может освободиться от гормональных спреев, от которых он зависит, и добиться длительной ремиссии. Поскольку мы подходим к организму как к единой системе, достигается положительная динамика не только в лечении астмы, но и других проблем в организме.

ORXAN XUDİYEV
xudiyevorxan@mail.ru
 Naxçıvan Dövlət Universiteti

AKUPUNKTURANIN AĞRIDA ROLU

Akupunktura alternativ və tamamlayıcı tibb metodlarından biridir. Bu metod qədim dövrlərdən Asiya, xüsusilə də Çində istifadə edilir. Həmçinin, digər uzaq şərq ölkələri, Avropa və Amerikada da tətbiq edilən metodlardan biridir. Akupunkturanın müalicəsi xüsusi iynələrin bədənə spesifik nahiyələrinə sancılmaqla aparılır. Həm tək, həm də digər müalicə metodları ilə kombinə edilmiş şəkildə aparılır. Akupunkturadan müxtəlif xəstəliklərin müalicəsində istifadə edilir. Müasir dövrdə akupunkturanın təsir mexanizmləri araşdırılır. Akupunkturanın təməl mexanizmləri üçün müasir araşdırmalar 1949-cu ildə Çin Xalq Respublikasında aparılmışdır. Neyrofiziologiya və anatomiya prinsipləri əsasında, medikal akupunktura müasir tibblə paralel olaraq inkişaf etdirilir. 1976-cı ildə akupunkturanın təsir mexanizmi ilə əlaqədar endorfin sekresiyası teoremi irəli sürülmüşdür. 1979-cu ildə ÜST akupunktura müalicəsini elmi metod olaraq qəbul etmişdir. Akupunkturada orqanlara qarşılıq olan əsas və əlavə meridianlar vardır. Orqan və meridianlar bir-birilə qarşılıqlı əlaqədədirlər. Belə ki, hər orqan üzərində akupunktura nöqtələri olan meridianı malikdir. Bədən səthində və daxili orqanlardakı meridianlar bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olur və bu meridianların yolları ağrının tənzimlənməsində iştirak edir. Bu ədəbiyyat mənbələrinə istinad edilən məqalədə, akupunkturanın müasir dövrdə yeri və bəzi təsir mexanizmləri haqqında məlumat verilmişdir. Akupunkturanın müxtəlif metodları və onlar haqqında qısa məlumat verilmişdir. Həmçinin ağrının yolları və akupunkturanın bu ağrı yollarına necə təsir etməsi barədə ətraflı araşdırmalar qeyd edilmişdir. Akupunktura yalnız ağrıkəsici deyil, həmçinin immun sistemdə iltihab əleyhinə təsirləri də mövcuddur. Müxtəlif ədəbiyyatlarda, akupunkturanın faydaları ilə yanaşı, bəzi fəsadları da qeyd edilmişdir.

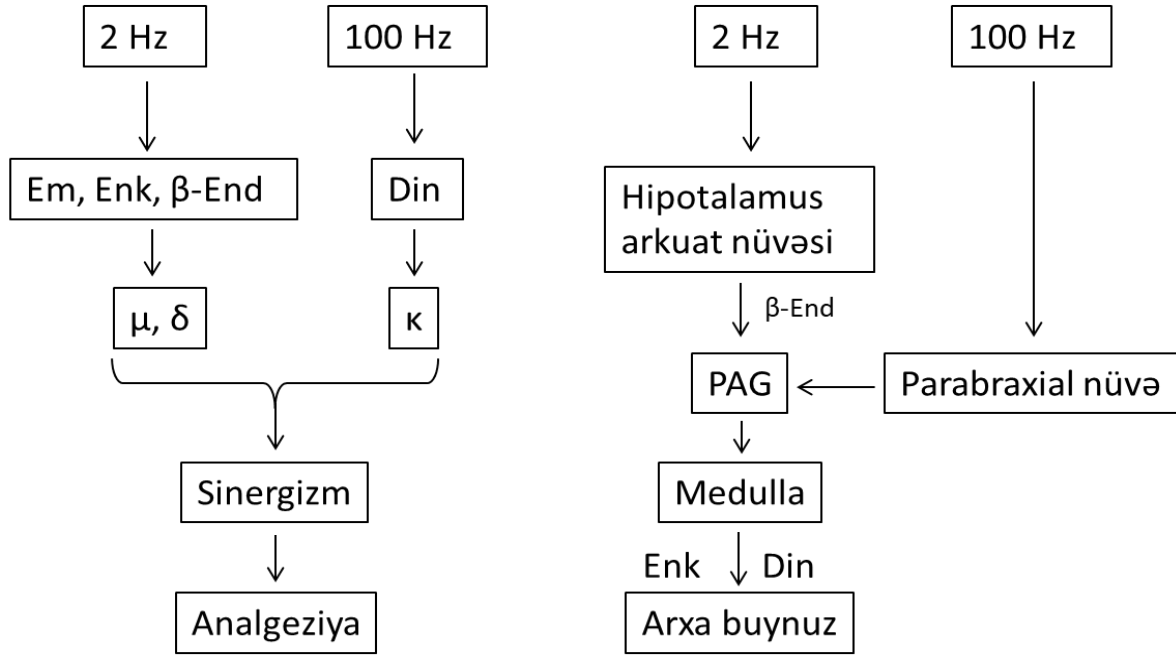
Açar sözləri: akupunktura, ağrı, zədələnmə, inhibisiya, onurğa beyini, alternativ tibb

Akupunktur sözünün mənası *acus* – iynə, *puncture* – batırma (sancma) deməkdir. Ənənəvi Çin təbabətində istifadə edilən 5000 illik keçmişə malik ən qədim müalicə metodlarından biridir [13]. Çin təbabətində insan orqanizmində orqanlara qarşılıq olan 12 cüt simmetrik əsas meridian (ağciyər, yoğun bağırsağ, ürək, perikard, üçlü qızdırıcı, nazik bağırsağ, mədə, öd kisəsi, sidik kisəsi, dalaq, qaraciyər, böyrək) vardır. Meridian boyunca 365 klasik nöqtə və ən azı eyni sayda da meridian xarici nöqtə vardır. Hər meridian üzərində akupunktura nöqtələri vardır [5]. İynə ilə nöqtələri stimula etdikdə, “De Qi hissi” adlanan proses baş verir. Bu hiss iynə batırıldığı sahədə lokal əzələ spazmına bağlı sərtləşmə, gərginlik, istilik, uyuşma, keyimə və elektrik vurması kimi ifadə edilir [7]. Akupunktura dəri və dərialtı əzələ toxumasına: əzələlərin hərəkəti nöqtələri, sinir qovşaqları, sinir pleksusları, əzələ-vətər qovşaqlarına tətbiq edilir [12]. Akupunktur nöqtələri əsasən nosiseptorlar olmaqla, Meissner, Krause cisimiyi və Holci-vətər orqanı kimi somatik reseptorları da əhatə edir [10]. Akupunkturanın müxtəlif metodları vardır:

İynə akupunkturu. Ən qədim və geniş yayılmış metoddur. Orqanizmdəki akupunktur nöqtələrinə, heç bir inyeksiya edilmədən akupunktura iynələrinin sancılması ilə tətbiq edilir. İynələr 3 formada sancıla bilər: perpendikulyar (90°) – qalın əzələləli sahələrə, obliq/müəyyən ayrılıya malik ($30-40^\circ$) – daxili orqanlara yaxın, toraks sahəsinə, transvers/horizontal ($10-20^\circ$) – üz və baş nahiyəsinə.

Moksibasiya. Akupunktura nöqtələrinə temperatur ilə təsir etmək.

Eketroakupunktur. Akupunktura nöqtələrinin elektrik axımı ilə qıcıqlandırılmasıdır. Elektroakupunktura İL-beta səviyyəsini azaldaraq, antiinflamasiya təsir göstərir. TNF-alfa səviyyələrində artışı və İL-4 səviyyələrində azalmaya səbəb olaraq, Th1 və Th2 immun cavabının tənzimlənməsində iştirak edir [13].

Elektroakupunkturanın endogen opioid anagetik sistemindəki rolu. Em: endomorfin; Enk: enkefalin; β -End: β endorfin; Din: dinorfin; μ, δ, κ : mü, delta, kappa opioid reseptorlar, PAG: Periaqueductal boz maddə.

Lazer akupunktur. Akupunktur nöqtələrinə lazerli diod cihazları ilə təsir etmək. Bu metoddan çox vaxt analgetik və iltihab əleyhinə təsirlər yaratmaq üçün istifadə edilir.

Akupress. Akupunktur nöqtələrinə əllər, ovuc içi, dirsəklər və s. ilə təzyiqlik yaradaraq təsir göstərilir.

Aquaakupunktur. Akupunktur nöqtələrinə steril suda həll olan maddələrin inyeksiya edilməsilə yaradılan təzyiqlik təsiri.

Hemoakupunktur. Akupunktur nöqtəsi qan damarı olan yerdən bir miqdar qanın çəkilməsi.

Pnevmoakupunktur. Dərialtı toxumalara hava inyeksiya edilərək yaranan təzyiqlik akupunktur sahələrinə təsir edilir.

İmplantasiya akupunktur. Akupunktur nöqtələrinin ətraf toxumalarına qızıl və gümüş implantlar yerləşdirilərək uzun müddətli və qalıcı təsir edilir.

Sonopunktur. Akupunktur nöqtələrinə səs dalğaları ilə təsir etmək [9]. Akupunktur analgetik, homeostatik, autoimmun, sedativ, psixoloji, motor funksiyalar, avtonom sinir sisteminə təsir göstərir [7].

Akupunkturun analgetik təsirinin mexanizmi:

Ağrı nosiseptorlardan 2 yolla nəql edilir: mielinli A delta, mielinsiz C. Bu liflər onurğa beyni dorzal buynuzlarındakı neyronlarda sonlanır. Bu məlumatlar spinotalamik, spinoretikulyar yollarla beyin sapı və talamusa daşınır. Talamusun ventral posterolateral nüvəsində 3-cü neyronla əlaqə yaradaraq, korteksdə postsentral girusda sonlanır. Spinoretikulyar yoldakı neyronlar retikulyar nüvələrə çatır, kollateral verir. Məlumat daha sonra amiqdala və hipotalamusa nəql edilir [12].

1. **Spinal inhibisiya.** Akupunktur iynələri, onurğa beyninin anterolateral traktına impuls göndərən Tip I və Tip II afferent sinirləri və əzələdəki A- δ liflərini stimule edir. Onurğa beyində enkefalin və dinorfin sekresiyasına təsir edərək ağrıyı presinaptik olaraq inhibə edir. Beləliklə, spinotalamik yoldan qalxan ağrı inhibə olur.

2. **Supraspinal inhibisiya.** Orta beyində periakuaduktal boz maddə və Raphe nukleusdakı hüceyrələrə təsir göstərir. Bunlar isə, onurğa beyninə serotonin və norepinefrin sekresiyasına səbəb olur. Bu neyrotransmitterlər ağrıyı presinaptik və postsinaptik olaraq inhibə edir.

3. **Kortikal inhibisiya.** Hipotalamo-hipofizar sistemin stimulyasiyası hipofizdən β -endorfinin qana sekresiyasına səbəb olur.

Akupunktur A- δ lifləri ilə yanaşı, A- β və mielinsiz C liflərinə də təsir edir. Akupunktur ənənə antinosiseptif yollardakı sahələri stimule edir, ağrının hiss edilməsində iştirak edən sahələri (amiqdala, hipokamp) isə dekativ edərək, analgetik təsir göstərir [7].

Akupunktur iynəsi toxuma zədələnməsinə səbəb olur. Zədələnmə nəticəsində “endogen alqogenik maddələr” sekresiya olunur. Bunlardan biri də nosiseptor aktivliyini artıran bradikinin prekursoru olan plazma xininogenidir. Həmçinin trombositlərdən sekresiya olunan serotonin də nosiseptorları birbaşa aktivləşdirir. Serotonin və bradikinin membran fosfolipidlərinə təsir edərək leykotrienlər və prostaqlandinlərin sərbəstlənməsinə səbəb olur. Prostaqlandinlər nosiseptor həssaslığını artırır, vazodilatasiyaya səbəb olur. Aktivləşmiş hüceyrələrdən neuropeptidlər sekresiya olunur. Xüsusilə P maddəsi və neyrokinin-A kimi taxikininlər ödem və iltihabın başlamasında rol oynayır. P maddəsi həmçinin mast hüceyrələrində histamin sekresiyasına da səbəb olur ki, histamin nosiseptorları aktivləşdirir. Toxuma zədələnməsi zamanı parçalanan hüceyrələrdən xaric olan intrasellülyar kalium ionları nosiseptorları birbaşa stimule edə bilər. Nosiseptorun qıcıqlanması ilə yaranan bu vəziyyət neyrogenik inflamasiya adlanır [12].

Akupunktur həmçinin immun sistemdə və sinir regenerasiyasında da rol oynayır. Akupunktur histamin, İL-1, İL-6, TNF-alfa, İL-10, İFN-alfa sekresiyasını və həmçinin leykosit sayını artırır [7].

8 həftəlik akupunktur müalicəsi sonrası həyəcan və depressiyada azalma müşahidə edilmişdir. Siçanlar üzərində aparılmış təcrübədə akupunkturanın DNT metilasiyası və BDNF-də histon modifikasiyası yaradaraq, antidepressant təsir göstərə biləcəyi müəyyən edilmişdir [10]. Akupunktura BOS-da serotonin və endorfin səviyyələrində artışa səbəb ola bilər. Akupunktura birbaşa və dolaylı olaraq, sərbəst radikalların reaksiyasının qarşısını alaraq və lipid peroksid səviyyəsini azaldaraq, oksidatif stressi antaqonizə edən heyvan təcrübələri mövcuddur [5].

Akupunkturanın sedatif təsiri də olub bilər. Depressiya, insomnia, bağımlılıq kimi kompleks hallarda digər metodlarla kombinə olaraq akupunktura istifadə edilə bilər. Həm simpatik, həm də parasimpatik təsir göstərərək, homeostazın sabit saxlanılmasında rol oynayır. Ürək sürət, qan təzyiqi, tənəffüs, ifrazat, endokrin sistemə təsir edə bilər [6].

Qulaq ətrafına tətbiq edilən elektroakupunktura xərçəng ağrıları azaldır. Xərçəng xəstəliyinə təsiri tam araşdırılmamışdır. Aromataza inhibitoru dərmlərin səbəb olduğu əzələ və oynaq ağrıları da azaldır [3]. Akupunktura xemoterapiyanın səbəb olduğu bulantı, qusma, baş-boyun radioterapiyasına bağlı ağız quruluşunun müalicəsində istifadə edilir [11].

ÜST-nin təyin etdiyi bəzi müalicə edilə bilən xəstəliklərdə bəzən primer, bəzən də köməkçi müalicə metodu olaraq akupunkturdan istifadə edilə bilər. Bu xəstəliklər 4 qrupa ayrılır:

1. Aktiv şəkildə müalicə edilə bilən xəstəliklər: xemoterapiya və radioterapiyanın əks təsirlərində, fasial ağrılarda, bağ ağrısı, hiper və hipotenziya, diz və bel ağrıları, qusma və bulantı, diş ağrısı, burxulma.

2. Müalicəvi təsiri olan, amma tam sübut olunmayan xəstəliklərdə: abdominal ağrılar, bronxial astma, xərçəng ağrıları, doğuş sancıları, artıq çəki.

3. Ənənəvi və digər bəzi metodlarla müalicəsi çətin olan xəstəliklərdə: rəng korluğu, karlıq.

4. Monitorizasiya edilmiş və müasir tibbi metodlar istifadə edilmiş xəstələrdə: koma, koroner ürək xəstəliyi, viral ensefalit, paraliçlər [2].

Akupunktur zamanı pnevmotoraks (və nadirən ölümlə nəticələnir), xronik depressiyalı xəstələrdə intihar istəyi, hipertenziv kriz, hipotenziyaya bağlı vazovaqal senkop, kəskin astma, sinədə ağrı və pnevmotoraks yarana bilər [8].

Romatoid artiritli xəstələrdə akupunkturanın təsirindən nekrotizan fasiit yarana bilər. Həmçinin septisemiya, bakterial infeksiya, endokardit, spinal epidural apse və s. yarana bilər [1]. Akupunktura zamanı yarana biləcək fəsadlar:

Görülmə tezliyi	Fəsadlar
Çox tez-tez	Kiçik göyərmələr, iynənin batma ağrısı və qanama
Tez-tez	Baş dönməsi, uyuşma
Bəzən	Tətbiqedilmə nöqtəsində bir neçə gün davam edən ağrılar
Nadirən	Tətbiqedilmə yerində hematoma, bir neçə gün davam edən göyərmələr
Az hallarda	Damar və ya sinir zədələnmələri (tezliklə sağalır)
Çox az	Böyük damarların və ya sinirlərin həyat üçün təhlükəli ola biləcək zədələnməsi. Daxili orqanların zədələnməsi, anaflaktik şok, nəfəs almada çətinlik, qıcolma.

ÜST-nın yayımladığı çalışmalarda akupunktura ilə əlaqədar fəsadlar aşağıdakı kimi göstərilmişdir: [4].

Əlavə təsir (xəstə sayı)	Nəticə
Subaraxnoid qanama (35)	3 ölüm, 32 sağalma
Pnevmotoraks (201)	4 ölüm, 197 sağalma
Sağ ventrikulun dəlinməsi (4)	2 ölüm, 2 sağalma
Aortanın diseksiyası (1)	Ölüm
Orbital hemorragiya (3)	2 sağalma, 1 görmənin itməsi
Travmatik katarakt (1)	Görmənin itməsi

ƏDƏBİYYAT

1. A.Çolak., D.Memiş., H.Kandulu., H.Top., M.Kargı. “Romatoid Artritli Hastada Akupunktur Uygulamasının Ölümcül Komplikasyonu: Nekrotizan Fasiit”. Türk Yoğun Bakım Derneği Dergisi. 2011;9:23-5
2. A.Kavaklı. “Akupunktur”. Fırat Tıp Dergisi 2010;15(1): 1-4
3. A.Ünlü., Ö.Kırca., O.Duman., M.Özdoğan. Akupunktur ve Kanser. Akdeniz Tıp Dergisi 2017; 2: 59-64
4. B.Geçioğlu., E.Geçioğlu. “AKUPUNKTUR VE MALPRAKTİS”. T.C.Orman ve Su İşleri Bakanlığı Kurum Tabipliği. Ankara
5. E.A.Özaslan “Fibromiyalji de iğne akupunktur uygulamasının oksidatif stres mekanizmaları, ağrı ve yaşam kalitesi üzerine etkisi” uzmanlık tezi. Ankara: 2020 s 22-25
6. E.Çanakçı., Z.Cebeci. “Obezite Tedavisinde ve Akupunktur’un Yeri”. Klinik Tıp Aile Hekimliği Dergisi, Cilt: 9 Sayı: 4 Temmuz - Ağustos 2017
7. E.Horasanlı., B.Usta., A.Yeşilay. Medikal akupunktur. Yeni Tıp Dergisi 2008;25:70-75
8. E.Özgen., B.B.Yücel., M.Yücel., M.Güzel. Akupunktur Sonrasında Gelişen Nadir Bir Komplikasyon: Pnömotoraks. GETATDER 2019;1(1):1-4
9. E.Polat. “Akupunktur ve Akupunktur Teknikleri” s. 115-123. Research in Health Sciences. 2020
10. F.Köroğlu “Kas iskelet sistemi ağrılarında akupunktur kullanılan geriatrik Hastalarda kognitif fonksiyonların seyri” Uzmanlık tezi. Ankara: 2019 s. 14-16
11. Geleneksel alternatif ve tamamlayıcı tıp uygulamaları. “Kasım 2017, Ankara “Türk Tabipleri Birliği Yayınları”
12. M.T.Cabioğlu. “Akupunktur ile ağrı kontrolü ve nörotransmitterler” Genel Tıp Derg 2008;18(2) s. 93-98
13. Ö.Kartal., Z.Çalışkaner., O.Şener. Astım ve Allerjik Hastalıklarda Akupunktur Tedavisi. TAF Prev Med Bull 2011; 10(1): 107-114

SUMMARY

Orkhan Xudiyev

THE ROLE OF ACUPUNCTURE IN PAIN

Acupuncture is one of the alternative and complementary medicine methods. This method has been used since ancient times in Asia, especially in China. It is also one of the methods used in other Far Eastern countries, Europe and America. Acupuncture is performed by inserting special needles into specific areas of the body. It is performed alone or in combination with other treatments. Acupuncture is used to treat various diseases. The mechanisms of action of acupuncture are being studied in modern times. Modern research on the basic mechanisms of acupuncture was conducted in 1949 in the People's Republic of China. Based on the principles of neurophysiology and anatomy, medical acupuncture is being developed in parallel with modern medicine. In 1976, the endorphin secretion theorem was proposed in connection with the mechanism of action of acupuncture. In 1979, WHO adopted acupuncture as a scientific method. In acupuncture, there are primary and secondary meridians that correspond to organs. Organs and meridians are interconnected. Thus, each organ has a meridian with acupuncture points. The meridians on the surface of the body and in the internal organs interact with each other, and the pathways of these meridians are involved in the regulation of pain. Referring to these literature sources, the article provides information on the place of acupuncture in modern times and some mechanisms of action. Different methods of acupuncture and brief information about them are given. There are also detailed studies on the ways of pain and how acupuncture affects these pain pathways. Acupuncture is not only analgesic, but also has anti-inflammatory effects on the immune system. In addition to the benefits of acupuncture, some of the complications have been reported in the literature.

Key words: acupuncture, pain, injury, inhibition, spinal cord, alternative medicine

РЕЗЮМЕ

Орхан Худиев

РОЛЬ ИГЛОУКАЛЫВАНИЯ В ЛЕЧЕНИИ БОЛИ

Иглоукалывание является одним из методов альтернативной и комплементарной медицины. Этот метод использовался с древних времен в Азии, особенно в Китае. Это также один из методов, используемых в других странах Дальнего Востока, Европы и Америки. Акупунктура проводится путем введения специальных игл в определенные участки тела. Проводится отдельно или в сочетании с другими методами лечения. Иглоукалывание используется при лечении различных заболеваний. Изучаются механизмы действия акупунктуры в современное время. Современные исследования основных механизмов акупунктуры проводились в 1949 г. в Китайской Народной Республике. Основываясь на принципах нейрофизиологии и анатомии, медицинская акупунктура развивается параллельно с современной медициной. В 1976 году была предложена теорема секретиции эндорфина в связи с механизмом действия акупунктуры. В 1979 году ВОЗ приняла акупунктуру в качестве научного метода. Акупунктура имеет первичные и вторичные меридианы, соответствующие органам. Органы и меридианы взаимосвязаны. Таким образом, каждый орган имеет меридиан с точками акупунктуры. Меридианы на поверхности тела и во внутренних органах взаимодействуют между собой, и проводящие пути этих меридианов участвуют в регуляции боли. Ссылаясь на эти литературные источники, в статье приводится информация о месте акупунктуры в современности и некоторых механизмах действия. Даны различные методы акупунктуры и краткая информация о них. Существуют также подробные исследования путей боли и того, как иглоукалывание влияет на эти болевые пути. Акупунктура не только обезболивает, но и оказывает противовоспалительное действие на иммунную систему. В дополнение к преимуществам иглоукалывания, в литературе сообщалось о некоторых осложнениях.

Ключевые слова: акупунктура, боль, травма, торможение, спинной мозг, нетрадиционная медицина.

ŞƏFA KƏRİMOVA
universitet26781@gmail.com
Naxçıvan Dövlət Universiteti

ALTERNATİV TİBB METODU: OSTEOPATIYA

Osteopatiya həyatın və canlı orqanizmlərin idarə olunduğu qanunlara əsaslanan, bir sıra əl üsullarından ibarət alternativ tibbdir. Osteopatiyada osteopat adlanan mütəxəssis xəstənin əzələlərini, oynaqlarını və birləşdirici toxumalarını dartıb masaj edərək sağlamlıq problemlərini aşkar edir, müalicə edir və qarşısını alır. Osteopat, oynaqların hərəkətliliyini artırmaq, əzələ gərginliyini aradan qaldırmaq və toxumalara qan tədarükünü yaxşılaşdırmaq üçün fiziki manipulyasiyadan istifadə edir. Müalicənin məqsədi dayaq-hərəkət strukturunu manipulyasiya edərək və gücləndirməklə bütün bədən sistemlərinin ümumi sağlamlığını yaxşılaşdırmaqdır. Osteopatiyanın istifadəsi müxtəlif pozğunluqlarda və üzvi dəyişikliklərdə tövsiyə olunur:

Osteoartrit, baş ağrısı və ya miqren, oynaq ağrıları, kürək, bel ağrısı, həzm problemləri (yırtyqlar, xoralar, qəbizlik), idman zədələri, başgicəllənmə, sidik qaçırma, təkrarlanan sidik yollarının infeksiyası, skolioz, kifoz, ishal, yuxu pozğunluqları, hiperaktivlik.

Lakin, Osteopatiyada istifadə olunan əl terapiyası üsullarının uyğun olmadığı onurğa və sümüklərə zərər verə biləcəyi vəziyyətlər də var. Əgər insan bu xəstəliklərdən əziyyət çəkirsə, osteopatiya üçün uyğun olmaya bilər: Osteoporoz, xərçəng, sümük sınığı, hemofiliya, qanın laxtalanma vəziyyəti.

Bundan əlavə, minimal invaziv bir müalicə olduğundan, ağırlı deyil və xəstənin dərman qəbul etməsinə ehtiyac qalmayacaq. Osteopatiya patologiyaları mənşəyindən müalicə edir, bu çox faydalıdır, çünki xəstənin ümumi vəziyyətini və buna görə də həyat keyfiyyətini yaxşılaşdırır. Osteopatiya, yaxşı nəticə əldə etməkdən əlavə, müalicə növlərini keçmiş xəstələr üçün çox tövsiyə olunan bir müalicə üsuludur. Bu, əl üsulları vasitəsilə müxtəlif növ patologiyaların qarşısının alınması və müalicəsində, xəstənin həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasında kömək edir. Əzələ enerjisi üsulları, uzanma və əzələ daralma yolu ilə somatik disfunksiyanı həll edir.

Açar sözlər: Osteopatiya, osteopat, insan, orqanizm, patalogiya

Osteopatiya, qədim yunanca osteon “sümük” və pathos “ağrı, əzab” sözlərindən ibarətdir. Osteopatiya fizioterapiyaya bənzəyir. Bununla belə, fizioterapiya ağrıları müalicə etmək üçün, əl üsuluna əlavə olaraq təbii vasitələrdən (soyuq, istilik, su, işıq və elektrik) istifadə edir. Qeyri-invaziv üsullar və müalicələr sümüklərin, əzələlərin və bağların birlikdə işləməsinin vacib olduğu insan bədəninin vahid görünüşünə əsaslanır. Osteopatlar, Baş Osteopatiya Şurasında qeydiyyatdan keçmiş tibb işçiləridir. Bu o deməkdir ki, osteopatlar naturopatlar kimi digər terapevtlərə nisbətən daha çox təcrübəyə malikdirlər.

Osteopatlar həmçinin duruşla bağlı məsləhətlər verir, tez sağalmağa kömək edən məşqlər və simptomların təkrarlanmasının qarşısını alır.

Osteopatiya təcrübəsi 1874-cü ildə ABŞ-da başlamışdır. Osteopatiyanın əsası 19-cu əsrdə amerikalı həkim, vətəndaş müharibəsi cərrahı Endryu Taylor Still tərəfindən qoyulmuşdur. O, Amerika Vətəndaş Müharibəsi zamanı Kanzas ştatının Balduin Siti yaxınlığında yaşamış və burada osteopatiya praktikasının əsasını qoymuşdur.

Yenə də iddia edirdi ki, insan xəstəliklərinin kökü dayaq-hərəkət sistemi ilə bağlı problemlərdir və osteopatik manipulyasiyalar orqanizmin özünü bərpa etmə potensialından istifadə etməklə bu problemləri həll edə bilər. Xəstələrə adi təbəbətə müalicə, həmçinin spirtli içki qəbul etmək kimi digər təcrübələr qadağan edilmişdir. Bu təcrübələr, 19-cu əsrin əvvəllərində alternativ təbəbətə tərəfdarları arasında yayılmış inancdan irəli gəlir ki, bədən təbii vəziyyəti sağlamlığa meyillidir və təbii olaraq hər hansı bir xəstəliklə mübarizə aparmaq qabiliyyətini ehtiva edir Amerika Osteopatik Assosiasiyasına (AOA) görə, osteopatik manipulyasiya müalicəsi (OMM) osteopatik tibbin yalnız bir

komponenti hesab olunur və tək və ya farmakoterapiya, reabilitasiya, cərrahiyyə, pəhriz və idmanla birlikdə istifadə edilə bilər.

OMM üsulları mütləq osteopatik tibb üçün unikal deyil;

məsələn, fiziki terapiya və ya şiroterapi, oxşar üsullardan istifadə edir.

Osteopatiyanın əsası qoyulandan sonra alternativ təbabətlə ənənəvi tibb arasındakı bölgü onilliklər ərzində böyük bir münaqişəyə səbəb olmuşdur

Osteopatiyanın müxtəlif növləri var, bunlar aşağıdakılardır

Parietal osteopatiya-Parietal osteopatiyanın xüsusilə kəskin və xroniki mərhələlərdə bel ağrılarında faydalı ola biləcəyinə dair bəzi sübutlar var. 2014-cü ilin meta-analizi ABŞ məktəb osteopatiyasını kəskin və ya xroniki qeyri-spesifik bel ağrısı olan xəstələrdə müxtəlif müalicələrlə (o cümlədən heç bir müalicə və ya aşkar müalicə) müqayisə etdi. O, belə nəticəyə gəldi ki, osteopatik müalicə ağrıları effektiv şəkildə azaltmaqla yanaşı, həm də gündəlik işləri yerinə yetirmək qabiliyyətini yaxşılaşdırmaqla yanaşı. Bu, hamilə qadınlarda və doğuşdan sonra qadınlarda bel ağrıları üçün də sübut edilmişdir. Lakin bu təsir 3 aydan çox davam etmədi.. Bundan əlavə, müəlliflər nəticələri təhrif edə bilən korlama ilə bağlı problemlərin olduğunu etiraf etdilər. Bundan əlavə, müayinə olunan xəstələrin sayı da az idi. Osteopatik müalicənin heç bir yan təsiri bildirilməmişdir.

Bununla belə, Cochrane tərəfindən nəzərdən keçirilən məqalələr osteopatiyanın kəskin və ya xroniki bel ağrısı üçün digər müalicələrdən üstün olduğuna dair heç bir sübut tapmadı. Elm adamları heç bir zərər dəlil tapmadılar, eyni zamanda fayda da tapmadılar. Fərdi müsbət nəticələrə baxmayaraq, tədqiqatlar osteopatiyanın tibbi sığorta şirkətləri tərəfindən ödənilən müalicələrdən daha faydalı olduğunu göstərməmişdir. Digər göstərişlər üçün klinik sınaqlardan əldə edilən sübutlar azdır və inandırıcı deyil.

Bu növ osteopatiya əzələlərdə, skeletdə və duruşda olan disfunksiyaları bərpa etməyə, diqqəti onurğa və travmaya yönəltməyə yönəldilmişdir.

Visseral osteopatiya: o, daxili orqanların və digər həyati vacib orqanların (mədəaltı vəzi, mədə, reproduktiv sistem...) funksionallığını təşviq etməyə, onların fizioloji hərəkətliliyini stimullaşdırmağa yönəldilmişdir.

Cranial osteopatiya: bu tip osteopatiya onurğa beyni mayesinin hərəkətliliyinə üstünlük verir, toxunma vasitəsilə nizamlı ritmi bərpa etmək üçün düzəlişlər edir 1. (11-15)

Osteopatiyanın xüsusiyyətlərindən biri bədəni orqanlar toplusu kimi deyil, tam bir vahid kimi başa düşməsidir. Beləliklə, bu şəkildə, mümkün səbəblərini təhlil edərək, mənşəyindən zədələri müalicə edir. Eynilə, o, homeostazı, yəni canlı orqanizmlərin üzvi funksiyaları yerinə yetirmək üçün əlverişli olan sabit şəraiti saxlamaq qabiliyyətini dəstəkləyir. Osteopatiya müxtəlif üsullarla işləyir. Ən vaciblərindən biri, əl terapiyası vasitəsilə, əzələ liflərinin hərəkətliliyini yaxşılaşdırmaq və buna

görə də xəsarətlərdən qaçmaq üçün fasya və əzələ arasındakı yapışmalarda işləyən miyofasiyal boşalmadır. Osteopatiya "Cons üsulu" vasitəsilə tətik nöqtələrinin sərbəst buraxılması üzərində işləyir: ağrıları aradan qaldırmaq məqsədi ilə bu nöqtələrə təzyiq edilir. Nəhayət, oynaq boşluğunun bəzən səs çıxaran son hərəkətlilik dərəcələrində qısa və sürətli səfərbərliyi yerinə yetirir. Osteopatiyanın faydaları çoxdur və qısa müddətdə yaxşı nəticələr görmək olar.

Ən diqqətəlayiq faydalar arasında əzələlər və sinir sistemi arasında tarazlığı tapırıq ki, bu da bədənin sabitliyini və tarazlığını əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırır, xəsarət alma ehtimalını azaldır.

Məsələn, bir şəxs qolunu tam qaldıra bilmirsə, müalicə edən həkim xəstənin qolunu xəstənin hərəkət diapazonunun sonuna yaxın qaldırır, bu da məhdudlaşdırıcı maneənin kənarı adlanır.

Sonra xəstə qolunu aşağı salmağa çalışır, həkim isə müqavimət göstərir.

Xəstənin hərəkətinə qarşı bu müqavimət xəstənin əzələsinin izotonik daralmasına imkan verir
3. (17-19)

Xəstə rahatladıqdan sonra onun hərəkət diapazonu bir qədər artır.

2005-ci ildə Cochrane tərəfindən astmanın müalicəsində osteopatik manipulyasiya müalicəsinin (OMM) nəzərdən keçirilməsi belə nəticəyə gəldi ki, OMM-nin astmanın müalicəsində istifadə oluna biləcəyinə dair kifayət qədər dəlil yoxdur. OMM ölüm nisbətini azaltmadı və müalicə sürətini artırmadı, lakin OMM xəstəxanada qalma müddətini və antibiotik istifadəsini bir qədər azaldı. 2013-cü ildə uşaq xəstəliklərinin müalicəsi üçün OMM-nin istifadəsinə dair sistemik araşdırma onun effektivliyinin sübut olunmadığı qənaətinə gəldi. Eyni təhlil, həmçinin doğuşdan sonrakı qadınlarda qeyri-spesifik bel ağrısı üçün ağrının azaldılması üçün orta keyfiyyətli sübutlar və hamilə qadınlarda qeyri-spesifik bel ağrısında ağrının azaldılması üçün aşağı keyfiyyətli sübutlar tapdı. Osteopatiyanın iş prinsipini ənənəvi dünya görüşünə malik olan həkimlər belə tam anlamır 9 (200-230).

Misal üçün, sol pəncənin travmasından sonra baş ağrıyır. Xəstə həmin pəncəyə ehtiyatla yanaşmağa başlayır, çanağın hesabına ağırlığı o biri pəncənin üzərinə salmağa başlayır. Əvvəlcə heç nə baş vermir. Müəyyən müddətdən sonra sağ çiyin və sağ dirsək ağrımağa başlayır. Daha sonra boyun da bu sıraya “qoşulur” və baş ağrıları başlayır.

Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, baş ağrısının səbəbi – pəncənin travmasıdır. Çıxış yolu – pəncəni müalicə etmək və yanlış “əzələ yaddaşı”nı aradan qaldırmaqdır və baş ağrısı keçib gedir.

Şehirbazlıq, magiya, şarlatanlıq! Adi insanlar və təəssüf ki, bir çox həkimlər osteopatiyaya bu cür yanaşırlar. Lakin buna baxmayaraq, osteopatiya osteoxandroz, qıcıqlanmış bağırsaq sindromu, enurez və bir çox başqa xəstəlikləri dərmansız müalicə etməyə qadirdir.

Osteopatiyanın mahiyyəti aşağıdakılardan ibarətdir:

Sümük, oynaq, əzələ, damarlar və daxili orqanlar arasında balansın tənzim olunması; Qan, limfa, onurğa beyin və hüceyrəarası mayenin sərbəst hərəkətini təmin etmək; Funksiyanın struktura, strukturun isə funksiyaya qarşılıqlı təsiri.

Ona görə də xoş və ağrısız təsir göstərən osteopatiya adi masajdan xeyli mürəkkəb bir prosesdir.
4.(20-125)

Çünki osteopat fiziki faktorlardan başqa, emosional faktorları da nəzərə alır. Belə ki, onların fəsadları heç də fiziki travmalardan geri qalmır.

Osteopatiyada diaqnostikanın bir çox üsulları mövcuddur. Həkim sizdən əyilməyi, dikəlməyi, yanlara əyilməyi xahiş edə bilər. Bundan başqa, passiv vəziyyətdə oynaqların mütəhərriqliyi yoxlanıla bilər. Həkim daha çox gərginləşən və dartılan mahiyələri müəyyənləşdirib, kəllə sümüyünün vəziyyətini dəyərləndirir 7.(12-118)

Həkim daha çox problemləli nahiyələri axtarır və müəyyən hərəkətlərlə toxumaların boşalmasına nail olur. Sümüklərin, orqan və oynaqların düzgün vəziyyətə qaytarılması həkimin əlləri vasitəsilə yumşaq və dinamik şəkildə həyata keçirilir. İstənilən halda, xəstəlikdən asılı olmayaraq, xəstə seans başa çatdıqdan sonra özünü yüngüllük hiss edir.

Osteopatiya bu xəstəlikləri müalicə edir.

Dayaq-hərəkət aparatı: onurğanın ayrı-ayrı hissələrinin osteoxondrozu və ağırlaşmaları – yırtıq və protruziyalar, əzələ spazmları, ağrılar, yastıpəncəlik, skoliozlar.

Mərkəzi sinir sistemi: doğuş travmalarının fəsadları, baş ağrıları,baş gicəllənməsi, pəltəklik, enurez.

Periferik sinir sistemi: radikulitlər, radikulopatiyalar.

LOR: xroniki tonzillit.

Qan dövranı xəstəlikləri: hipertoniya xəstəlikləri.

Tənəffüs sistemi: bronxial astma. Həzm orqanları sistemi: öd kisəsi, öd yollarının diskeneziiyası, xroniki qastrit, xolesistit, xroniki qəbizliklər. Sidik-cinsiyyət sistemi: menstrual tsiklin pozuntusu, sonsuzluq, impotensiya.8. (143-150)

ƏDƏBİYYAT

1. «Osteopatik Manipulyasiya Müalicəsi». NYU Langone Tibb Mərkəzi. 23 iyul 2012
2. "Osteopatiya" sözü, Tucker EE, Osteopath 1904, May: 194–196.
3. Osteopatiya nəzəriyyəsi, E.E. Taker və P.T. Wilson, Kirksville, Mo., 1936.
4. Still'in düşüncəsinin ekspozisiyası: "osteopatiya" sözü, Chila AG., J Am Acad Osteopath 2003, 13(2):2.
5. «Əzələ-skelet ağrıları üçün osteopatiya». Kliniki revmatologiya. 2011.
6. «Osteopatiya – NHS Seçimləri». Nhs.uk. 11 oktyabr 2011.
7. Osteopatiya. 1 fevral 2018-ci il, 13 yanvar 2021-ci ildə əldə edilib (Alman, Fransız).
8. "Osteopatik tibb nədir". Amerika Osteopatik Tibb Kollecləri Assosiasiyası (AACOM). 17 dekabr 2014-cü ildə alınıb.
9. "Osteopat" Kembridj Universiteti 4 avqust 2017-ci il.
10. "Almaniyada osteopatiya, Osteopatik Beynəlxalq Alyans. 26 fevral 2011" (PDF). Orijinaldan (PDF) 2 iyun 2013-cü il tarixində arxivləşdirilmişdir.

SUMMARY

Shafa Karimova

ALTERNATIVE MEDICAL METHOD: OSTEOPATHY

Osteopathy is an alternative medicine based on the laws governing life and living organisms, consisting of a number of manual methods.

In osteopathy, a specialist called an osteopath detects, treats, and prevents health problems by stretching and massaging the patient's muscles, joints, and connective tissues.

An osteopath uses physical manipulation to increase joint mobility, relieve muscle tension, and improve blood supply to tissues. The goal of treatment is to improve the overall health of all body systems by manipulating and strengthening the musculoskeletal system.

The use of osteopathy is recommended for various disorders and organic changes:

Osteoarthritis, headache or migraine, joint pain, back, back pain, digestive problems (hernias, ulcers, constipation), sports injuries, dizziness, urinary incontinence, recurrent urinary tract infections, scoliosis, kyphosis, diarrhea, sleep disorders, hyperactivity. However, there are cases where the manual therapy methods used in osteopathy are not suitable and can damage the spine and bones.

If a person suffers from these diseases, it may not be suitable for osteopathy:

Osteoporosis, cancer, bone fractures, hemophilia, blood clotting.

In addition, because it is a minimally invasive treatment, it is not painful and the patient will not need to take medication.

Osteopathy treats the origin of pathologies, which is very useful because it improves the overall condition of the patient and therefore the quality of life.

Osteopathy, in addition to achieving good results, is a highly recommended treatment for patients who have undergone treatment.

It helps in the prevention and treatment of various pathologies through manual methods, improving the patient's quality of life.

Muscle energy techniques address somatic dysfunction through stretching and muscle contraction.

Key words: *Osteopathy, osteopath, human, organism, pathology*

РЕЗЮМЕ

Шафа Каримова

АЛЬТЕРНАТИВНЫЙ МЕДИЦИНСКИЙ МЕТОД: ОСТЕОПАТИЯ

Остеопатия – альтернативная медицина, основанная на законах жизни и живых организмов, состоящая из ряда мануальных методов.

В остеопатии специалист, называемый остеопатом, выявляет, лечит и предотвращает проблемы со здоровьем, растягивая и массируя мышцы, суставы и соединительные ткани пациента. Остеопат использует физические манипуляции для увеличения подвижности суставов, снятия мышечного напряжения, улучшения кровоснабжения тканей.

Целью лечения является улучшение общего состояния здоровья всех систем организма путем манипулирования и укрепления опорно-двигательного аппарата.

Применение остеопатии рекомендуется при различных нарушениях и органических изменениях:

Остеоартрит, головная боль или мигрень, боли в суставах, спине, боли в спине, проблемы с пищеварением (грыжи, язвы, запоры), спортивные травмы, головокружение, недержание мочи, рецидивирующие инфекции мочевыводящих путей, сколиоз, кифоз, диарея, нарушения сна, гиперактивность.

Однако бывают случаи, когда применяемые в остеопатии методы мануальной терапии не подходят и могут повредить позвоночник и кости.

Если человек страдает этими заболеваниями, ему может не подойти остеопатия: Остеопороз, рак, переломы костей, гемофилия, свертываемость крови. Кроме того, поскольку это минимально инвазивное лечение, оно безболезненно, и пациенту не нужно будет принимать лекарства.

Остеопатия лечит происхождение патологий, что очень полезно, поскольку улучшает общее состояние пациента и, следовательно, качество жизни.

Остеопатия, помимо достижения хороших результатов, является настоятельно рекомендуемым лечением для пациентов, прошедших курс лечения.

Помогает в профилактике и лечении различных патологий мануальными методами, улучшая качество жизни пациента. Методы мышечной энергии устраняют соматическую дисфункцию посредством растяжения и сокращения мышц.

Ключевые слова: *Остеопатия, остеопат, человек, организм, патология*

II BÖLMƏ: FİTOTERAPİYA

MÜRSƏL SEYİDOV
SÜDABƏ HƏSƏNOVA
FATİMƏ BABAYEVA
fatimababazadeh1996@gmail.com
Naxçıvan Dövlət Universiteti

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASINDA YABANI HALDA YAYILAN ZƏFƏRAN (*CROCUS L.*)

Aparılan araşdırmalar nəticəsində aşkar olunmuşdur ki, Naxçıvan MR da zəfəran (*Crocus L.*) bitkisi tədqiq olunmamış və ya tədqiq olunsada çox səthi yanaşılmışdır. Zəfəran (*Crocus L.*) bitkisi qiymətli ədviyyat və bununlada yanaşı dərman bitkisi olduğundan araşdırılması və tədqiq olunması məqsədə uyğun hesab edilir. Tədqiqat işində Naxçıvan MR-nın Şahbuz rayonunda bitən Zəfəran (*Crocus L.*) bitkisinin növləri aşkarlanmış və öyrənilmişdir. Məqalədə Muxtar Respublikanın rayonlarında yayılmış zəfəran (*Crocus L.*) bitkisi növlərinin ayrı-ayrılıqda botaniki təsvirləri, xalq təbabətində hansı xəstəliklərin müalicəsində istifadə olunması göstərilmişdir. Alim, həkim, şair, filosof İbn Sina "Tibbi qanunlar" kitabında zəfəran bitkisinin 300-dən çox xəstəliyə dərman olduğunu yazmışdır. Xalq təbabətində istifadə edilən, onlarla xəstəliyə faydalı olması zamanın sınağından uğurla çıxan və indiki elmi-texniki tərəqqi əsrində də tibbi əhəmiyyəti öyrənilməkdə olan zəfəranın müalicəvi xüsusiyyətləri vardır. Zəfəran bitkisi adətən Azərbaycan mətbəxi ilə yanaşı digər mətbəxlərdə də ədviyyat kimi yeməklərə, şirniyyatlara dad vermək üçün istifadə edilir. Ədviyyatların bir çoxunun da olduğu kimi zəfəran bitkisi də təkcə, xoş qoxusuna və dadına görə deyil, həm də orqanizmə faydalarına görə də bir çox dərmanın dərmanıdır. Zəfəran qədimdən bəri xalq təbabətində ağrıkəsici və təzyiqi sabitləşdirən bir vasitə kimi istifadə edilmişdir. Zəfəranda əsasən boyaçılıqda, əcazılıqda və yeyinti sənayesində istifadə olunur. Keçmişdə boyaçılıqda xalça və s. boyamaq üçün geniş istifadə olunub. Buna səbəb həm boyama gücünün həddindən artıq çox olması (öz miqdarının 100 min misli qədər), həm də xoşagəlməz parlaq sarı rəng verməsi idi.

Açar sözlər: Ədviyyat bitkisi, botaniki, *Crocus L.*, xalq təbabəti, bitki, dərman bitkisi

Giriş

Zəfəran bitkilər aləminin "örtülütöxumlülər" şöbəsinin "birləpəlilər" sinfinin "süsənçiçəklilər" sırasının "süsənkimilər" (Iridaceae Juss.) fəsiləsinə aid olan bitkidir. Zəfəran cinsinin (*Crocus L.*) dünyada 70 cinsinə aid 1800 növü Asiyada 75, Qafqazda 12, Azərbaycanda 6 növü yayılmışdır ki, bunlardan yalnız 1 növü - əkin zəfəranı (*Crocus sativus*) Abşeron yarımadasında (Bilgəh ərazisində) becərilir. Naxçıvan Muxtar Respublikası florasında isə yabani formada 4 növü yayılmışdır. Aşağıda hər bir növ haqqında məlumat verilmişdir.

Cədvəl 1. Naxçıvan MR – in Şahbuz rayon ərazisində yayılan Zəfəran növləri və latınca adları

Nö	Naxçıvanda yayılan növlər	Latınca adları
1	Adam zəfəranı	<i>Crocus adamii</i> J.Gay
2	Artvin zəfəranı	<i>Crocus artvinensis</i> Grossh
3	Gözəl zəfəran	<i>Crocus speciosus</i> Bieb.
4	Əkin zəfəranı	<i>Crocus sativus</i>

Gövdəsi, demək olar ki, inkişaf etmir. Yarpaqlar kök ətrafında yerləşərək rozet əmələ gətirir. Yabani növlər yazın əvvəllərində mədəni zəfəran (*Crocus sativus L.*) isə payızda çiçək açır. Çiçək yağışlı havalarda və gecələr qapanır. Zəfəranın çiçəyinin dişiciyindən ədviyyat kimi istifadə olunur.

Soyuq və şaxtalı havalara dözümlü bitki olan zəfəranın kökü -18°C-dən +40°C-dək temperaturda inkişaf edir. Amma çiçəkləmə dövründə, əksinə olaraq quru və günəşli hava əlverişlidir, çünki zəfəranın çiçəkləri donmağa qarşı çox həssasdır. Zəfəranın becərilməsi 3 min il öncəyə gedib çıxır. Zəfəran çiçəkli ot bitkisi sayılır. Lakin ondan indiyə qədər toxum almaq mümkün olmamışdır, ancaq soğanaqları ilə çoxalır. (1)

Məlumdur ki, ali bitkilər, orqanizmin yaşayış şəraitinə uyğunlaşma prosesində, iki qrup orqanlar – vegetativ və generativ orqanlar əmələ gətirirlər. Kök, gövdə, yarpaqlar zəfəranın vegetativ orqanlarıdır. Generativ orqanlarına isə əkin materialı olan və toxumu əvəz edən soğanaq – yumrusoğanaq daxildir. Zəfəranın yerüstü hissəsini soğanaqlardan çıxan oxşəkilli yarpaqlar təşkil edir. Zəfəranın gövdəsi çox da iri deyildir. Gövdəni soğanaqdan çıxan ilk yarpaqları özündə saxlayan nazik pərdə əvəz edir. Bu pərdənin daxilindəki yarpaqlar torpaqdan çıxaraq 10-12 sm-ə qədər boy atır. Sonra isə yarpaqlar açılır və zəfəranın zanbaqvarı çiçəyi oradan çıxır. Yarpaqlar əvvəlcə topaşəklində olur, sonradan isə şaxələnib ayrılırlar (4,5).

Zəfəran bitkisinin vegetasiya dövründə (torpaqdan çıxarılmış halda) Zəfəranın çoxalma orqanı formaca adi soğana oxşayır. Onun üzəri torlu pulcuqlarla və ya nazik tellərlə örtülmüşdür. Diqqətlə baxdıqda, bunun nişasta ilə dolmuş sıx toxumdan ibarət olduğu görünür. Soğanağın ortasından bitkinin yerüstü hissələrinə (çiçək oxuqlarına) gedən boru tel dəstələri keçir. Soğanağın üzərində kartof gözcüklərinə oxşar gözcüklər vardır. O, pullarla örtülü olduğuna baxmayaraq, kartof yumrusuna da oxşayır. Beləliklə, bu orqan həm soğanağa, həm də bitkilərin kökündəki gövdə yumrusuna oxşadığından yumru soğanaq adlandırılmışdır. Yumru soğanağın inkişafının ilk mərhələsində onda aydın surətdə iki qat görünür. Bayırdakı soğanaq qatı ayrı-ayrı yarpaqcıqlardan təşkil olunmuşdur.

İçəridəki dibcik böyüyərək yumru soğanağın hərəyini tutur, yumru soğanağın içərisində isə yalnız borucuqşəklində bükülmüş kiçik yarpaqcıqlar dəstəsi qalır. Ayrı-ayrı soğanaq yarpaqcıqları tədricən quruyur və tamam inkişaf etmiş kök yumrusunu əhatə edən pullara çevrilirlər.

Zəfəranın kökü. Zəfəranın kökü torpaqda yerləşir. Köklər bitkini torpaqda həll olmuş mineral qida maddələri və su ilə təmin edirlər. Köklər torpaqda inkişaf etdiyi üçün torpağın quruluşu, nəmliyi, turşuluğu, mexaniki tərkibi, microflora və s. onlara böyük təsir göstərir. Beləki, zəfəran mexaniki tərkibcə ağır torpaqlarda inkişaf edə bilmir, əksinə yüngül mexaniki tərkibə malik qumsal torpaqlarda daha yaxşı inkişaf edir. Zəfəranın soğanaqlarından 30-32 sm uzunluğunda saçaqlı köklər ayrılır. Bu zaman köklərin böyümə nöqtəsində yerləşən zərif meristem hüceyrələrini torpağın qaba hissələri ilə sürtünüb zədələnməkdən üskük adlanan toxuma qoruyur. Üskük kökün ucuna xaricdən geydirilmiş kimi görünür. Zəfəranın köklərindəki əmici tellər çox zəif inkişaf edir.

Zəfəranın gövdəsi və zoğu. Zəfəranın digər mühüm orqanı gövdəsidir. Bitkinin gövdəsi kökdən alınan mineral duzların məhlulunu bitkinin yarpaqlarına çatdırır, həm də yarpaqlar da hazırlanan üzvi qida maddələrini kökə ötürür. Beləliklə, gövdə kök ilə yarpaqlar arasında sıx əlaqə yaradır. Zəfəranın gövdəsi budaqlanmır. Lakin əvvəlcə də qeyd etdiyimiz kimi, gövdəni əvəz edən hissədən çıxan yarpaqlar və çiçək zoğu müxtəlif istiqamətə şaxələnir. Zəfəranın gövdə hissəsi bitkinin yerüstü hissəsi olub, toxumluq materialı təşkil edən soğanaqla sıx surətdə bağlıdır. Hətta zəfəranın zanbaqvarı çiçəkləri toplanan zaman ehtiyatsızlıq ucundan çiçək zoğu yarpaqları ilə birlikdə dartsılarsa, soğanaq zədələnə və gövdəni təşkil edən yerüstü hissə soğanaqdan qopabilir. Zəfəranın soğanaqları üzərində xüsusi tumurcuqlar əmələ gəlir. Soğanaqda, onun yaşından asılı olaraq 1-dən 4-ə qədər tumurcuq olur. Zəfəranın gövdəsini təşkil edən yerüstü hissə bitkinin nazik, uzunsov yarpaqlarını öz üzərində saxlayır (1).

Zəfəranın yarpağı. Zəfəranın ən mühüm orqanı onun yarpağıdır. Fotosintez nəticəsində bitkinin yarpaqlarında torpaqdan və havadan alınmış qeyri-üzvi maddələr üzvi maddələrə çevrilir. Zəfəran bitkisi hətta qışda, ilin ən soyuq aylarında belə suyu buxarlandırır. Başqa kənd təsərrüfatı bitkilərindən fərqli olaraq zəfəran öz vegetasiyasını ilin payız aylarında başlayır, may ayında qurtarır. Beləki, başqa bitkilər yarpaq tökdüyü halda zəfəran çiçək açır və yarpaqlayır. Zəfəranın yarpaqları öz başlanğıcını zoğdan götürür və qından dəstə ilə çıxır. Onlar sıx, çox ensiz və sivriucudurlar. Bəzi yarpaqların ortasında ağ rəngdə nova oxşar uzunsov çuxur vardır (mikroskopla baxdıqda onun hava

boşluğu olduğu görünür). Əsas hissənin yarpaqayasının ensiz olması onun az günəşli aylarda belə günəş şüasından qənaətlə istifadə etməsini sübut edir.

Zəfəran soğanağının yaşından asılı olaraq hər soğanaqda 1-dən 4-ə qədər zoğ olur.

Zəfəranın çiçəyi. Zəfəran çiçəyinin yerüstü və yeraltı hissələri vardır. Çiçək saplağı və çiçək borucuğunun bir hissəsi yeraltı hissədə olur. Bu borucuğun oturacağında yumurtalıq yerləşmişdir. Çiçəyin yerüstü hissəsi çiçək borucuğunun ikinci hissəsindən və tacdan ibarətdir. Çiçək borucuğunun bu ikinci hissəsi çiçək saplağına oxşayır. Çiçək borucuğu bir və ya iki zərli çiçəkaltlığı qınla əhatə olunmuşdur. Bəzi zəfəran növlərində çiçək altlığı qınlar yoxdur. Çiçəklər tək-tək və ya cüt-cüt, bitkinin növündən asılı olaraq bənövşəyi, sarı və ağ rəngdə, dik, qıfa oxşar formada olur. Tacın ləçəkləri altı bölümlü olub bir və ya iki sırada düzülmüşdür. Kasacığı yoxdur. Ləçəklərin xarici və daxili dilimləri ya bir-birinin eynidir, ya da böyüklüklərinə və formalarına görə bir-birindən fərqlənirlər (1,6).

Ləçək bükümləri formaca uzunsov-oval şəkilli və ya uzunsov-sivridir. Ucları azca sivriləmiş və ya dəyirmiləmiş, ləçəklərdə damarlar bir-birinə paralel şaxələnməmişdir. Damarlar rənglərinin daha tünd olması ilə seçilir. Çiçəkyanlığının ağzı azca tüklü, ağ və ya sarımtıl rəngdədir. Çiçəkyanlığının daralmış hissəsinə yapışmış, həmdə ləçəklərdən xeyli qısa sarı rəngli üç erkəkciyə və onlardan bir qədər uzun üç dişicik ağızlığı olur. Bu ağızciqlər sütuncuğun üzərində yerləşən üç teldən ibarətdir. Dişicik ağızlığının telləri zərif parenxima toxumasından ibarət olan borucuqlardır. Bütöv yarılmış, budaqlı ağızciqlər tozcuqlardan bir qədər uzun və ya qısa olurlar. Yumurtalıq altda olub üç yuvalı, uzunsov-ovalşəkillidir, çiçək borucuğunun oturacağında bilavasitə çiçək saplağı üzərində yerləşmişdir. Meyvəsi üçyuvalı qutucuqdan ibarətdir. Toxumları xırda və demək olarki, kürəşəkillidir.

Botaniki cəhətdən zəfəranlar ağızciqlərinin xarakterinə görə 3 qrupa bölünürlər:

1. Ağızciqləri bütöv (olanlar, məsələn, Pallas zəfəranı (*Crocussativus Pallasii* Maw)).
2. Təpələrində ağızciqləri haçalı olanlar, məsələn, Adi mədəni halda yetişdirilən zəfəran (*Crocussativus* L.).
3. Səthlərinin hər yeri xırda hissələrə bölünmüş ağızciqlər, məsələn, Gözəlzəfəran (*Crocus Speciosus*). *Crocus Speciosus* zəfəranının dişicik ağızlığı (böyüdülmüşdür) (1).

Çiçəkləmə vaxtına görə zəfəranlar payız və yaz zəfəranı olmaq üzrə 2 yerə bölünürlər. Payız çiçəkləri, adətən parlaq bənövşəyi və ya ağ rəngdə olur. Yaz çiçəkləri isə qızıla oxşar sarı rəngdədir. Yaz çiçəkləri öz rənglərinə və yazın lap əvvəllərində çıxmalarına görə yazın xəbər vericisi adlanırlar. Naxçıvan Muxtar Respublikasında yayılan növlərə ayrı-ayrılıqda baxaq.

1. *Crocus Adami-Adam zəfəranı*

Çoxillik ot bitkisidir. Çiçəkyanlığı xarici tərəfdən şırımlı, erkəkciyələri sarı rəngdə, dişicik ağızlığı narıncıdır və tozcuqdan hündürdür. Kök yumruları sıxılmış-sferikdir; kök yumrusunun üstü qabıq ilə örtülmüş disk formasında olur. Çiçək və meyvə əmələgətirmə dövrü aprel-may aylarına təsadüf edir. Kriptofit (geofit), işıqsevəndir, soğanaq yumruları ilə çoxalır. Yayılması: Aşağı və orta dağ qurşaqlarında otlu yamac və kollar arasında, meşə kənarlarında və kolların arasında Böyük Qafqazın Quba hissəsi, Qobustan, Kiçik Qafqazın cənubu və mərkəzi, Naxçıvanın dağlıq hissəsi - Ordubad yayılmışdır. Dekorativ bitkidir.

Şəkil 1. *Crocus artvinensis*

Populyasiyanın sayı azdır.

2. *Crocus artvinensis-Artvin zəfəranı*

Artvin zəfəranı Naxçıvan Muxtar Respublikasının Şahbuz rayonunun orta dağlıq ərazisinin meşə və meşə talalarında, meşədən kənar ərazilərdə, kolluqlarda, otlu yamaclarda yayılaraq, qumlu torpaqlardada qayalar və dərələrdə yaxşı inkişaf edir. Endemik bitkidir (3).

Çoxillik ot bitkisidir. Kök yumrusu sıxılmış-sferikdir; yumru və nazik qabıqlıdır; qabıq kök yumru bazası üzülklərlə örtülmüşdür dişlərin olmaması;

-çiçəkyanlığı mavi-bənövşəyidir. Daxili loblar onlardan nəzərəcarpacaq dərəcədə qısadır,

zirvədə açıq şəkildə yuvarlaqlaşdırılır.

4. *Crocus speciosus*-Gözəl zəfəran

Gözəl zəfəran Naxçıvan Muxtar Respublikasının Şahbuz rayonunun orta dağlıq ərazisinin meşə və meşə talalarında, meşədən kənar ərazilərdə, kolluqlarda, otlu yamaclarda yayılaraq, qumlu, çürüntülü və nəmli torpaqda yaxşı inkişaf edir. Kölgəyədavamlı bitkidir (3).

Bitki sentyabr ayının ortalarından noyabr ayının ortalarına, bəzən noyabr ayının axırlarına qədər çiçəkləyir. Xüsusilə payız yağışlarından sonra kütləvi çiçəkləmə nəzərə çarpır. Digər zəfəran növləri ancaq erkən yazda çiçəkləyir. Gözəl zəfəran bitkisi Azərbaycan Respublikasının (2013) və Naxçıvan MR-in (2010) Qırmızı Kitablarına daxil edilmişdir.

Çiçəkləri mavi, tünd bənövşəyi rəngdə olur. Çiçəkdə 3 erkəkçik və 3 saplaqlı dişicik vardır. Adı soğanaqlı yumruları olan çoxillik ot bitkisidir. Bu bitkini yaz aylarında başqa bitkilər arasından tapmaq, bitkini tanımayanlar üçün çox çətindir.

Çoxillik ot bitkisidir, soğanağı yumru, şarvari, 1-2 sm diametrli, əsası əlavə yumrucuqludur. Yarpaqlar xəttvari, 3 mm enində, çiçəkləmədən sonra inkişaf edir, növbəti yazda 10-40 sm hündürlüyünə çatır. Çiçəkyanlığı 3-6 sm uzunluğunda, parlaq – bənövşəyi, əsnəyi ağımtıl, çılpaq, kənarı uzunsov və ya ellipsivari, lansetşəkilli, uzununa tünd-qırmızı zolaqlıdır. Xarici yarpaqların xaricdən əsası tünd – qırmızıdır. Tozcuqlar narıncı, iti, dişicik ağzı narıncı, xətlərə ayrılmışdır. Çiçəkləməsi Oktyabr, meyvə verməsi: Oktyabr-Noyabr ayları. Kök yumrusu şarşəkilli və ya yastılanmış şarşəkillidir, diametri 1-2 sm, qaidə hissəsi əlavə kök yumruludur; kök yumrusunun örtüyü qaidə hissədən halqa ilə ayrılır, pərdəvaridir, nazikdir.

4. *Crocus sativus* Əkin zəfəranı

Zəfəranı toplayan zaman onu çiçəklə birlikdə qoparır, çiçəkdən ayıraraq sərib qurudurlar. 1 kiloqram quru zəfəran əldə etmək üçün 180000 - 200000 çiçək dərmək lazımdır. Çiçək xammalı çoxlu qarışıq sapvari dişicik tellərdən və sütuncuqdan ibarətdir.

Otlu yamaclarda meşə ətrafında, kolluqlar arasında və şumlanmış yerlərdə rast gəlinir.

Tibbi əhəmiyyəti vardır. Kütləvi surətdə çiçəkləyən zaman payızda dekorativ bitki kimi görünür (5,7).

Soğanlar iyulun əvvəlində, yarpaqları tamamilə quruduqdan sonra yığılır. Mənfi antropogen təsirlər itmə təhlükəsi yaradır. Antropogen (əhali tərəfindən çiçəklərin və soğanaqların yığılması) və zoogen amillər nəticəsində sayı azalır.

Zəfəran tellərini toplamağın ən uyğun vaxtı səhər tezdəndir. Tellər çiçəkdən ehtiyatla çıxarıldıqdan sonra qurudulur və yalnız onlardan dərman və ədviyyat olaraq əsl zəfəran alınır. Təsəvvür edin ki, 240 mindən çox qırmızı zəfəran teli toplandıqda yarım kiloqram təşkil edir. Bu da 75 mindən çox çiçəkdən alınır. Əsl zəfəranın rəngi qırmızı olur, yalançı zəfəran isə narıncı rəngə çalır.

Xalq təbabətində faydaları

Günümüzün ən bahalı ədviyyatlarından biri olan bu bitkinin tərkibində 150-dən çox mineral maddə vardır. Araşdırmalar göstərib ki, xüsusilə, xərçəngə qarşı təsirlidir. Həzm sistemi problemlərini həll edir. İştahanı kəsir. Arıqlamaq istəyənlər bu ədviyyatdan istifadə etsələr, gün ərzində həmişəkindən 55 faiz az şirniyyat yeyərlər. Hətta pəhriz saxlamadan, idmanla məşğul olmadan 8 həftədə 1 kilo arıqlamaq olar.

Səkil 2. *Crocus speciosus*

Şəkil 3. *Crocus sativus*

Ədviyyatdan əlavə zəfəranı dəmləyib çayından istifadə etdikdə təsiri daha güclü olur. Odur ki, tez arıqlamaq istəyənlər onu çay kimi də dəmləyib içə bilərlər.

Zəfəran xəstənin ruh halına yaxşı təsir edir. Depressiyaya meyilli insanlar bu ədviyyatdan istifadə etməlidirlər. Gündə 30 mq. zəfəran qəbul edərək 6 həftədə ruh halını yaxşılaşdırmaq və stressi azaltmaq mümkündür". Zəfəran yaddaş problemləri yaşayanlara da kömək edir.

Zəfəran əzələ spazmindan, qaşınıtdan və iltihabdan azad olmağa kömək olur. Bundan əlavə, zəfəran aclıq hissini azaldır. Zəfəranın ətri esterogenin miqdarını artırır, qadınlarda isə kortizol səviyyəsini azaldır. Əsasən də depressiya, qayğı, yaddaş zəifliyi və nevroloji xəstəliklərə qarşı faydalıdır.

C vitamini, maqnezium, dəmir, kalsiumla zəngin olan zəfəran qandakı şəkər miqdarını tənzimləyir. Toxuma, sümük və hormonların inkişafını tənzimləyir. Tərkibində olan B6 vitamini eritrositlərin (qırmızı qan hüceyrələrinin) yaranmasına kömək olur. Zəfəran bronxial astmanın əlamətlərini və iltihabı da aradan qaldırır.

Həftədə 3 dəfə südlü zəfəran istifadə edən kişilərdə spermatazoid hərəkətliliyi artır.

Zəfəran eyni zamanda dəri və qaraciyər xərçənginin qarşısını alır. Yaşla bağlı yaranan görmə zəifliyini aradan qaldırır və katarakt yaranmasının qarşısını alır.

Zəfəran qədim çağlardan bəri ağrıkəsici və təzyiqli sabitləşdirən vasitə kimi istifadə edilmişdir.

Zəfəran qoxusu baş ağrısını aparır, menstruasiya zamanı ağrıları azaldır və yüksək əhval yaradır. Zəfərandan dəmlənən çay insanı yüksək tonusda saxlayır. Şərqdə zəfərandan kişi xəstəliklərinin və qadın sonsuzluğunun müalicəsində istifadə olunur. Potensiyamı artıran bu bitki prostatın müalicəsində tövsiyə edilir. Bunun üçün bir neçə zəfəran teli qaynar suda dəmlənir və içilir.

Zəfəran astma və yuxarı tənəffüs yolu xəstəliklərinin müalicəsində istifadə olunur. Zəfəranlı çay tənəffüs xəstəlikləri, həzm, sinir və ürək-damar xəstəlikləri, sidik-cinsiyyət və immun sistemlərinin pozğunluqları üçün faydalıdır.

Təbii bal ilə zəfəran böyrək daşlarını əzməyə kömək edir. Süddə dəmlənmiş zəfəran öskürək zamanı çox yaxşı müalicəvi təsir edir, bəlgəmi durulaşdırır və onun orqanizmdən çıxmasını asanlaşdırır. İsti südlü zəfəran beyin toxumasının böyüməsinə və yenilənməsinə kömək edir və yaddaşı yaxşılaşdırır (2).

Zəfəran yağı kosmetologiyada kremlərin bir hissəsi olaraq istifadə olunur. Zəfəran olmadan Tibet təbabətini təsəvvür etmək mümkün deyil. Bu bitki Tibet buxuru üçün ən dəyərli və əvəzedilməz komponent hesab edilir. Bitkinin tərkibindəki serotonin maddəsi sevinc hormonu adlanır.

Bu bitki tək-cə daxilə deyil, dəri üzərindən də tətbiq edilir. Zəfəran dəri və saç problemlərini aradan qaldıran təsirli bir vasitədir. Zəfəran losyonları şiddətli baş ağrılarını aradan qaldırır və qulaq iltihabına kömək edir. Ondan boya maddəsi kimi saçların və parçanın rənglənməsi üçün istifadə edilir.

Zəfəranın insan orqanizminə faydaları çoxdur. Bunlardan bir neçəsi aşağıda göstərilmişdir.

1. Təzyiqli sabitləşdirir.
2. Xərçəngə qarşı təsirlidir.
3. Həzmə xeyirlidir.
4. Arıqlamağa kömək edir.
5. İnsanın ruh halına yaxşı təsir edir.
6. Yaddaşı gücləndirir.
7. Stressi azaldır.
8. İmmuniteti gücləndirir.
9. Gözə xeyirlidir.
10. Dişlərə yaxşı təsir edir.
11. Sidikqovucu təsiri var.
12. Qaraciyərə xeyirlidir.
13. Yuxugətiricidir.

14. Böyrəyə yaxşı təsir edir.
15. İştahı zəiflədir.
16. Mədəyə xeyirlidir.
17. Bağırsağ xəstəliklərinin müalicəsində yaxşı təsir edir.
18. Xoşbəxtlik hormonu sayılan serotenini artırır.
19. Ağciyər xəstəliklərinin sağalmasını sürətləndirir.
20. Sakitləşdirici təsir göstərir.
21. Beyni qidalandırır.
22. Qaraciyərə müsbət təsir edir.
23. Ödqovucu xüsusiyyətə malikdir.
24. Qanı təmizləyir.
25. Qocalma prosesini ləngidir.
26. Bəlgəmi təmizləyir.
27. Cinsi fəallığı artırır.
28. Astmaya xeyirlidir.
29. Öskürəyi kəsir.
30. Qızdırmanı salır.

Araşdırmalar göstərib ki, zəfəran qoca siçanların öyrənmə qabiliyyətini və yaddaşını gücləndirir. Mütəxəssislər zəfəranın insana da eyni cür təsir etdiyini düşünürlər.

Bütün bu faydalı xüsusiyyətlərinə baxmayaraq, zəfərandan həddən artıq istifadənin ölümə nəticələnə biləcəyini vurğulayıb. "Zəfəranı az miqdarda xərəklərə əlavə etmək və ya çayını içmək olar. Ancaq dozanı aşmamaq lazımdır. Həddən artıq qəbul edildikdə zəhərlənməyə, dəri və gözün saralmasına, qusmaya, başın hərlənməsinə, qanlı ishala, burun, dodaq və göz qapaqlarında qanamaya səbəb ola bilər. Bir dəfəyə 12-20 qram zəfəran qəbul etmək ölümə səbəb ola bilər. Maksimum 30 mq qəbul edilməsi tövsiyyə olunur".

Həkimlər hamilələrə qətiyyənlə zəfərandan istifadə etməmələrini tövsiyə edir. Bu, dölə toksiki təsir göstərə bilər. Həmçinin 10 qr zəfəranın birdən istifadəsi dölün düşməsinə səbəb olur. Bununlada deyə bilərik ki hər şeyin çox istifadəsinin ziyanı olduğu kimi Zəfəran bitkisinin də çox istifadə olunması ziyandır. Zəfəran bitkisini müalicə üçün istifadə etməmişdən öncə həkimlə məsləhətləşmək lazımdır. Zəfəran bitkisi sağlamlıq üçün çox faydalı bir dərman bitkisi olduğundan onun Naxçıvan MR- də olan növləri daha yaxşı tədqiq olunmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əhmədov Ə.C., Hüseynov M. Zəfəran Təbiətin Möcüzəsi - Min Bir Dərdin Dərmanı. Bakı: Elm, 2020
2. Qasimov H., İbadullayeva S., Seyidov M., G.Şirəliyeva. Naxçıvan Muxtar Respublikası florasının Yabanı tərəvəz bitkiləri.
3. Talıbov T.H., İbrahimov Ə.Ş., İbrahimov Ə.M. Ələkbərov R.Ə. İsmayılov A.H. Quliyev V.B. Qurbanov Ə.K. Azərbaycan Muxtar Respublikasının Dərman bitkiləri. Naxçıvan: 2014, 432 s.
4. Mustafayeva İ.R., İbadullayeva S.C., Ələkbərov R.Ə., İsmayılov A.H., Qasimov H.Z., Qasimova Ş.Ş., Farmakoqnoziya botanikanın əsasları ilə "Əcəmi" Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi. Naxçıvan: 2015, 648 s.
5. Ələkbərov R., Qasimov H., Qaraciyər və öd yolları xəstəliklərinin müalicəsində istifadə edilən şəfali bitkilər. Naxçıvan: "Əcəmi" Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 2021, 80 s.
6. Dəmirov İ., Bağırov R., Azərbaycanın faydalı dərman bitkiləri. Bakı: Azərənşr, 1969, 112 s.
7. Dəmirov İ., İslamova N.A., Kərimov Y.B., Mahmudov R.M., Azərbaycanın müalicə əhəmiyyətli bitkiləri. Bakı: Azərənşr, 1958-1988. 175 s.
8. Əliyev N. Azərbaycanın dərman bitkiləri və fitoterapiya. Bakı: Elm, 1998, 343 s
9. İbadullayeva S., Ələkbərov R., Dərman bitkiləri (Etnobotanika və fitoterapiya) Medikal plants təhsil. Bakı: Elm, 2013, 331 s.

SUMMARY

**Mursel Seyidov, Sudaba Hasanova,
Fatima Babayeva**

**WILD SAFRAN (CROCUS L.) IN NAKHCHIVAN
AUTONOMOUS REPUBLIC**

As a result of the research, it was determined that the saffron (*Crocus L.*) plant in the Nakhchivan Autonomous Republic was not studied or it was processed very superficially, although it was studied. Since saffron (*Crocus L.*) is a valuable spice and also a medicinal plant, it is considered appropriate to study and research on it. The study identified and investigated saffron (*Crocus L.*) species growing in Shahbuz region of Nakhchivan Autonomous Republic. The article shows the individual botanical descriptions of saffron (*Crocus L.*) plant species distributed in the regions of the Autonomous Republic, which diseases are used for treatment in folk medicine. Scientist, physician, poet and philosopher Ibn Sina wrote in his book "Medical Laws" that saffron heals more than 300 diseases. Used in folk medicine, saffron has been successfully tested for dozens of diseases and its medicinal value is being explored in this century of scientific and technological progress. Saffron is widely used in Azerbaijani and other cuisines to flavor dishes and desserts. Like many spices, saffron is a cure for many ailments, not only with its pleasant smell and taste, but also with the benefits it provides to the body. It has been used for a long time as a pain reliever and blood pressure stabilizer in folk medicine. Saffron is mainly used in dyeing, medicine and food industries. Carpet etc. in the picture in the past. was used. It has been widely used for painting. This was due to both its extreme dyeing power (up to 100,000 times its amount) and the pleasant bright yellow color.

Key words: *Spice plant, botanist, Crocus L, folk medicine, medicinal plant, medicinal plant*

РЕЗЮМЕ

**Мурсель Сеидов, Судаба Гасанова,
Фатима Бабаева**

**ДИКИЙ ШАФРАН (CROCUS L.) В НАХЧЫВАНСКОЙ
АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКЕ**

В результате исследований было установлено, что растение шафран (*Crocus L.*) в Нахчыванской АР не изучено или обработано очень поверхностно, хотя изучено. Поскольку шафран (*Crocus L.*) является ценной пряностью, а также лекарственным растением, считается целесообразным его изучение и исследование. В ходе исследования выявлены и изучены виды шафрана (*Crocus L.*), произрастающие в Шахбузском районе Нахчыванской Автономной Республики. В статье приведены отдельные ботанические описания видов растений шафрана (*Crocus L.*), распространенных в регионах Автономной Республики, заболевания которых используются для лечения в народной медицине. Ученый, врач, поэт и философ Ибн Сина писал в своей книге «Медицинские законы» что шафран лечит более 300 болезней. Шафран, используемый в народной медицине, успешно прошел испытания при десятках заболеваний, а его лечебные свойства исследуются в век научно-технического прогресса. Шафран широко используется в азербайджанской и других кухнях для ароматизации блюд и десертов. Как и многие специи, шафран является лекарством от многих недугов не только благодаря своему приятному запаху и вкусу, но и пользе, которую он оказывает на организм. Издавна используется в качестве обезболивающего и стабилизатора артериального давления в народной медицине. Шафран в основном используется в красильной, медицинской и пищевой промышленности. Ковер и т.п. на фото в прошлом. использовался. Он широко использовался для живописи. Это было связано как с его чрезвычайной красящей способностью (до 100 000 раз больше его количества), так и с приятным ярко-желтым цветом.

Ключевые слова: *Пряность, ботаник, Crocus L, народная медицина, лекарственное растение, лекарственное растение.*

SƏİDƏ VƏLİZADƏ
seide.novruz13@gmail.com
Naxçıvan Dövlət Universiteti

ŞƏKƏRLİ DİABETİN MÜALİCƏSİNDƏ DARÇININ FAYDALARI

Dünyada II tip şəkərli diabetə yoluxma halları artır. Müalicə tez-tez dərmanlar və insulin inyeksiyalarını əhatə edir, lakin bir çox insanlar qan şəkərini azaltmağa kömək edə biləcək qidalarla da maraqlanırlar. Pəhriz dəyişiklikləri xəstələrə qan qlükozasını idarə etməyə kömək edir. Bu tədqiqatın məqsədi darçının qanda qlükoza səviyyəsinə təsirini müəyyən etməkdir. Bir çox araşdırmalar göstərdi ki, darçın digər sağlamlıq faydaları arasında qan şəkərini azaltmaq və ümumi diabet ağırlaşmalarını idarə etməyə kömək etmək qabiliyyətinə malikdir.

Diabet qanda şəkərin normadan artıq yüksək olması ilə xarakterizə olunan bir xəstəlikdir. Zəif idarə olunarsa, ürək xəstəliyi, böyrək xəstəliyi və sinir zədələnməsi kimi ağırlaşmalara səbəb ola bilər. Müalicə tez-tez dərmanlar və insulin inyeksiyalarını əhatə edir, lakin bir çox insanlar qan şəkərini azaltmağa kömək edə biləcək qidalarla da maraqlanırlar. Belə nümunələrdən biri darçındır, dünyada şirin və ləzzətli yeməklərə əlavə edilən çox istifadə edilən ədviyyatdır. Qan şəkərini azaltmaq və diabetin idarə edilməsinə kömək etmək qabiliyyəti də daxil olmaqla bir çox sağlamlıq faydası təmin edir.

Darçın nədir? Darçın bir neçə Cinnamomum ağacının qabığından əldə edilən aromatik ədviyyatdır. Darçın əldə etmək üçün Cinnamomum ağaclarının daxili qabığını çıxarmaq lazımdır. Daha sonra qabıq qurutma prosesindən keçir ki, bu da onun qıvrılmasına səbəb olur və darçın çubuqları və ya daha sonra toz halına salınmış darçın halına gətirilə bilər. ABŞ-da bir neçə fərqli darçın çeşidi satılır və onlar adətən iki fərqli növə görə təsnif edilir.

Açar sözlər: Darçın, Diabet, Qan şəkəri, Bitki mənşəli dərman, Seylon, Kassia

Araşdırmalar göstərir ki, dünyada 220 milyondan çox insan şəkərli diabetdən əziyyət çəkir. ÜST-nin 2000-ci ildəki hesabatında 171 milyon və bunun 2030-cu ildə 366 milyona yüksələcəyi gözlənilir. Xəstəlik bütün yaş qruplarında mövcuddur. Ona görə də geniş ictimaiyyət arasında onun nəzarəti və müalicəsi ilə bağlı narahatlıq var. Diabetə nəzarətin terapevtik məqsədi hipoglukemiya olmadan və xəstələrin gündəlik həyat fəaliyyətini pozmadan qan qlükozasını normal səviyyədə saxlamaqdır. II tip diabetdə, acqarına qan şəkərini pəhrizlə idarə etmək mümkün olmadıqda, uzunmüddətli dərman istifadəsi nəticəsində yaranan yan təsirlərlə əlaqəli qan qlükozasına nəzarət etmək üçün oral dərmanlar istifadə olunur. Diabetli xəstələr arasında tamamlayıcı dərmanların istifadəsi fərqlidir, lakin xəstələr arasında istifadə edilən əsas müalicələr qida əlavələri, bitki mənşəli dərmanlar, psixoloji müalicələr, istirahət üsulları və yodadır. Tədqiqatlar göstərir ki, diabet xəstələrinin əksəriyyəti bitki mənşəli dərmanlardan digər əlavə müalicələrə nisbətən daha çox istifadə edir, çünki onlar bitki mənşəli dərmanların təbii və sağlam olduğuna inanırlar, halbuki keyfiyyətsiz və düzgün istifadə edilmədikdə zərərli və mənfi təsirlərə səbəb ola bilər. Bir çox tədqiqatlar, tamamlayıcı dərmanların diabet xəstələri üçün təsirli ola biləcəyini təsdiqlədi. Onlar müxtəlif mexanizmlərlə qan qlükoza səviyyəsinin azalmasına səbəb olur, bu da xəstələrin qayğısına qalmaq və onların həyat keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq üçün faydalı ola bilər.

Diabet qanda şəkərin normadan artıq yüksək olması ilə xarakterizə olunan bir xəstəlikdir. Zəif idarə olunarsa, ürək xəstəliyi, böyrək xəstəliyi və sinir zədələnməsi kimi ağırlaşmalara səbəb ola bilər. Müalicə tez-tez dərmanlar və insulin inyeksiyalarını əhatə edir, lakin bir çox insanlar qan şəkərini azaltmağa kömək edə biləcək qidalarla da maraqlanırlar. Belə nümunələrdən biri darçındır, dünyada şirin və ləzzətli yeməklərə əlavə edilən çox istifadə edilən ədviyyatdır. Qan şəkərini azaltmaq və diabetin idarə edilməsinə kömək etmək qabiliyyəti də daxil olmaqla bir çox sağlamlıq faydası təmin edir.

Darçın nədir? Darçın bir neçə Cinnamomum ağacının qabığından əldə edilən aromatik ədviyyatdır. Darçın əldə etmək üçün Cinnamomum ağaclarının daxili qabığını çıxarmaq lazımdır. Daha sonra qabıq qurutma prosesindən keçir ki, bu da onun qıvrılmasına səbəb olur və darçın çubuqları və ya daha sonra toz halına salınmış darçın halına gətirilə bilər. ABŞ-da bir neçə fərqli darçın çeşidi satılır və onlar adətən iki fərqli növə görə təsnif edilir:

Seylon: "Əsl darçın" da adlanır, ən bahalı növüdür.

Kassia: Daha ucuzdur və tərkibində darçın olan qida məhsullarının əksəriyyətində olur.

Hər iki növ darçın kimi satılsa da, ikisi arasında bu məqalədə daha sonra müzakirə ediləcək mühüm fərqlər var.

Seylon vs Kassia: Hansı daha yaxşıdır?

Kassia darçın bir neçə fərqli Cinnamomum ağacından əldə edilə bilər. Bu, ümumiyyətlə ucuzdur və əksər ərzaq məhsullarında və baqqal mağazanızın ədviyyat bölməsində olur. Digər tərəfdən Seylon darçın xüsusi olaraq Cinnamomum verum ağacından əldə edilir. Bu adətən daha bahalıdır və Kassiadan daha az yayılmışdır, lakin tədqiqatlar Seylon darçınının daha çox antioksidant ehtiva etdiyini göstərdi. Tərkibində daha çox antioksidant olduğu üçün Seylon darçınının sağlamlıq üçün daha çox faydası ola bilər. Buna baxmayaraq, bir neçə heyvan və sınaq borusu tədqiqatı Seylon darçınının faydalarını vurğulasa da, insanlarda sağlamlıq faydalarını göstərən əksər tədqiqatlar Kassia çeşidindən istifadə etmişdir.

Diabet üçün darçının faydaları. Həmçinin Darçın diabet əleyhinə birləşmələri ilə məşhurdur. Diabet üçün darçın tozu şəkər səviyyəsini aşağı salmağa kömək edən aşağı glisemik indeksə malikdir. O, mədəaltı vəzdən insulinin sərbəst buraxılmasına və qlükoza emal etməyə kömək edir. Darçın antioksidantlarla dolu olduğu üçün oksidləşdirici stressi azaldır (insanları diabetdən qoruyur). Diabet üçün darçın təsirli olur, çünki insulini təqlid edir və hüceyrələrdə qan şəkərini hərəkət etdirmək qabiliyyətini artırır.

Darçın həzm sistemini gücləndirir, bu da artıq şəkərin sistemdən çıxarılmasına kömək edir. Şəkərli diabet üçün darçının necə istifadə ediləcəyi ilə maraqlanırsınızsa, tapa biləcəyiniz bir neçə dadlı resept var. Qaynar suya darçın çubuğu və ya toz əlavə edə bilərsiniz. Məstədicə dad üçün içkinizə xoş ətir əlavə edəcək.

Darçının qidalanma faktlarına qısa nəzər salsanız, onun super qida olduğuna inanmağınıza səbəb ola bilməz. Lakin tərkibində çoxlu vitamin və ya mineral olmasa da, onun sağlamlıq faydalarını verən çoxlu miqdarda antioksidant var. Əslində, bir qrup elm adamı 26 müxtəlif ot və ədviyyatın antioksidant tərkibini müqayisə etdi və belə nəticəyə gəldi ki, darçın onların arasında ikinci ən yüksək antioksidant miqdarına malikdir. Antioksidantlar vacibdir, çünki onlar bədənə sərbəst radikalların səbəb olduğu hüceyrələrə zərər verən oksidləşdirici stressi azaltmağa kömək edir. Bu, əhəmiyyətlidir, çünki oksidləşdirici stress, II tip diabet də daxil olmaqla, demək olar ki, hər bir xroniki xəstəliyin inkişafında iştirak edir.

Insulini təqlid edə və insulinə həssaslığı artırmağa kömək edə bilər. Şəkərli diabet xəstələrində ya mədəaltı vəzi kifayət qədər insulin istehsal edə bilmir, ya da hüceyrələr insulinə düzgün reaksiya vermir və bu da qanda şəkərin səviyyəsinin yüksəlməsinə səbəb olur. Darçın insulinin təsirini təqlid edərək və hüceyrələrə qlükoza nəqlini artıraraq qan şəkərini azaltmağa və diabetlə mübarizə aparmağa kömək edə bilər. O, həmçinin insulinə həssaslığı artıraraq qan şəkərini aşağı salmağa kömək edə bilər, insulinin qlükoza hüceyrələrə daşınmasında daha effektivdir. Yeddi kişi üzərində aparılan bir araşdırma göstərdi ki, darçın qəbul edildikdən dərhal sonra insulinə həssaslıq artıb və təsiri ən azı 12 saat davam edir. Başqa bir araşdırmada, səkkiz kişi də iki həftə darçın əlavə etdikdən sonra insulinə həssaslığın artdığını nümayiş etdirdi.

Aclıq qan şəkərini düşürür və Hemoglobin A1c (HbA1c) -ni azalda bilər. Bir sıra nəzarət edilən tədqiqatlar göstərdi ki, darçın aclıq zamanı qan şəkərini azaltmaqda əladır. II tip şəkərli diabeti olan 543 nəfərin bir araşdırması onu qəbul edərkən orta hesabla 24 mq/dL (1,33 mmol/L)-dən çox azalma ilə əlaqələndirildi. Bu tədqiqat nəticələri olduqca aydın olsa da, uzunmüddətli qan şəkərinə nəzarət ölçüsü olan hemoglobin A1c (HbA1c) -yə təsirini araşdıran tədqiqatlar ziddiyyətli nəticələr verdi. Bəzi tədqiqatlar A1c hemoglobinin əhəmiyyətli dərəcədə azaldığını, digərləri isə heç bir təsir göstərmədiyini bildirir. Ziddiyyətli nəticələr qismən verilən darçın miqdarında və iştirakçıların qan şəkərinə əvvəlcədən nəzarətdə olan fərqlərlə izah edilə bilər.

Darçın ümumi diabet ağırlaşmaları riskini azalda bilər. Bu ədviyyat aclıq zamanı qan şəkərini azaltmaqdan və yeməkdən sonra qan şəkərinin sıçrayışını azaltmaqdan daha çox təsir edir. Həm də ümumi diabet ağırlaşmaları riskini azalda bilər. Şəkərli diabet xəstələri ürək xəstəliyi riski olmayanlara nisbətən iki dəfə çoxdur. Darçın ürək xəstəliyi üçün müəyyən edilmiş risk faktorlarını yaxşılaşdırmaqla bu riski azaltmağa kömək edə bilər. 2-ci tip diabetli insanlarda aparılan nəzarət

edilən tədqiqatların nəzərdən keçirilməsi müəyyən etdi ki, darçın qəbulu “pis” LDL xolesterinin orta hesabla 9,4 mq/dL (0,24 mmol/L) azalması və trigliseridlərin 29,6 mq/dL (0,33) azalması ilə əlaqələndirilir. mmol/L). O, həmçinin "yaxşı" HDL xolesterolda orta hesabla 1,7 mq/dL (0,044 mmol/L) artım olduğunu bildirdi. Bundan əlavə, başqa bir araşdırma, 12 həftə ərzində iki qram darçın əlavəsinin həm sistolik, həm də diastolik qan təzyiqini əhəmiyyətli dərəcədə aşağı saldığını aşkar etdi. Maraqlıdır ki, şəkərli diabet də Alzheimer xəstəliyinin və digər demansların inkişafında getdikcə daha çox iştirak edir, indi bir çox insanlar Alzheimer xəstəliyini "tip 3 diabet" adlandırırlar. Tədqiqatlar göstərir ki, darçın ekstraktı iki zülalın - beta-amiloid və tau - Alzheimer xəstəliyinin inkişafı ilə müntəzəm olaraq əlaqəli lövhələr və dolaşıqlar əmələ gətirmə qabiliyyətini azalda bilər .

Bəziləri Darçınla ehtiyatlı olmalıdır. Kassia darçın yalnız antioksidantlarda aşağı deyil, həm də bir çox bitkidə olan üzvi maddə olan kumarin adlı potensial zərərli maddədə yüksəkdir. Siçovullar üzərində aparılan bir sıra tədqiqatlar kumarin qaraciyər üçün zərərli ola biləcəyini göstərdi ki, bu da onun insanlarda da qaraciyərin zədələnməsinə səbəb ola bilər. Müvafiq olaraq, Avropa Qida Təhlükəsizliyi Təşkilatı kumarin üçün dözülən gündəlik qəbulu funt üçün 0,045 mq (0,1 mq/kg) olaraq təyin etdi. Kassia darçın üçün orta kumarin səviyyələrindən istifadə edərək, bu, 165 funt (75 kq) bir şəxs üçün gündə təxminən yarım çay qaşığı (2,5 qram) Kassia darçınına bərabər olacaqdır. Gördüyünüz kimi, Kassia darçınında kumarin xüsusilə yüksəkdir . Bununla belə, Seylon darçınında daha az miqdarda kumarin var. Bundan əlavə, dərman və ya insulin qəbul edən diabetli insanlar gündəlik işlərinə darçın əlavə edərkən diqqətli olmalıdırlar. Mövcud müalicənin üzərinə darçın əlavə etmək sizi hipoqlikemiya kimi tanınan aşağı qan şəkəri riskinə sala bilər. Hipoqlikemiya potensial olaraq həyatı təhdid edən bir vəziyyətdir və şəkərli diabetin idarə edilməsinə darçının daxil edilməsi barədə həkiminizlə danışmaq tövsiyə olunur. Nəhayət, uşaqlar, hamilə qadınlar və geniş tibbi tarixə malik olanlar darçının faydalarının risklərdən üstün olub-olmadığını öyrənmək üçün həkimləri ilə danışmalıdırlar.

Nə qədər istifadə etməlisiniz? Qan şəkərini azaltmaq üçün darçının faydaları yaxşı öyrənilmişdir. Buna baxmayaraq, potensial risklərdən qaçarkən fayda əldə etmək üçün nə qədər istehlak etməyinizlə bağlı nəticə əldə edilməmişdir. Tədqiqatlar adətən gündə 1-6 qram, ya əlavə olaraq, ya da qidalara əlavə edilən toz kimi istifadə etmişdir. Bir araşdırma, gündə 1, 3 və ya 6 qram qəbul edən insanların qan şəkərinin eyni miqdarda azaldığını bildirdi . Ən kiçik dozada olan insanların ən böyük dozada olanlarla eyni fayda gördüyünü nəzərə alsaq, böyük dozalar qəbul etməyə ehtiyac olmaya bilər. Bundan əlavə, bir sıra tədqiqatlar göstərdi ki, Kassia darçınının kumarin tərkibi dəyişə bilər. Buna görə də, kumarin qəbul edilə bilən gündəlik qəbulu aşmamaq üçün gündə 0,5-1 qramdan çox olmaması yaxşı olar. Seylon darçınından gündə 1,2 çay qaşığı (6 qram) qədər istehlak etmək kumarin tərkibinə görə təhlükəsizdir.

Nəticə. Bir çox araşdırmalar göstərdi ki, darçın sağlamlıq faydaları arasında qan şəkərini azaltmaq və ümumi diabet ağırlaşmalarını idarə etməyə kömək etmək qabiliyyətinə malikdir. Qan şəkərinizi azaltmaq üçün darçın əlavələri qəbul etmək və ya yeməklərinizə əlavə etmək istəyirsinizsə, Kassia və Seylondan istifadə etmək olar. Qaraciyəriniz zədələnmədikcə, yeməkdə ondan həzz almağınız yaxşıdır. Əgər qaraciyər probleminiz varsa, diqqətli olun, çünki çox miqdarda darçın onları daha da pisləşdirə bilər. Dünyada II tip şəkərli diabetə yoluxma halları artır. Pəhriz dəyişiklikləri xəstələrə qan qlükozasını idarə etməyə kömək edir. Ənənəvi otlar və ədviyyatlar qlükoza nəzarəti üçün istifadə olunur, bunlar arasında darçın ən böyük təsirə malikdir. Tədqiqatlar göstərdi ki, pəhrizə darçın əlavə etmək qlükoza səviyyəsini aşağı salmağa kömək edə bilər. Bu tədqiqatın məqsədi darçının qanda qlükoza səviyyəsinə təsirini müəyyən etmək idi. Yadda saxlamaq lazımdır ki, heç bir qida tək başına diabetinizi müalicə edə bilməz. Diabetin idarə edilməsinə sağlam qidalanma, müntəzəm məşq, qan şəkərinin monitorinqi lazımdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Alberti K, Zimmet PZ. Definition, diagnosis and classification of diabetes mellitus and its complications. Part 1: Diagnosis and classification of diabetes mellitus. Provisional report of a WHO consultation. Diabet Med. 1998;15:539–53
2. Olefsky JM. Treatment of insulin resistance with peroxisome proliferator-activated receptor gamma agonists. J Clin Invest. 2000;106:467–72

3. Jarvill-Taylor KJ, Anderson RA, Graves DJ. A hydroxychalcone derived from cinnamon functions as a mimetic for insulin in 3T3-L1 adipocytes. *J Am Coll Nutr.* 2001;20:327–36.
4. Justin A, Samuel J, Todd A, Kevin M. The effect of cinnamon on A 1 C among adolescents with type 1 diabetes. *Diabetes Care.* 2007;30:813–6

SUMMARY

Saida Valizade

BENEFITS OF CINNAMON IN THE TREATMENT OF DIABETES

The incidence of type II diabetes is increasing across the world. Treatment often includes medications and insulin injections, but many people are also interested in foods that can help lower blood sugar. Dietary modifications help the patients to control blood glucose. The aim of this study was to determine the effect of cinnamon on the glucose level in blood. Many studies have shown that cinnamon has the ability to lower blood sugar and help manage common diabetes complications, among other health benefits.

Diabetes is a disease characterized by high blood sugar . If poorly managed, it can lead to complications such as heart disease, kidney disease and nerve damage. Treatment often involves medication and insulin injections, but many people help lower their blood sugar. One such example is cinnamon, a widely used spice added to sweet and savory foods around the world. It provides many health benefits, including its ability to lower blood sugar and help manage diabetes.

What is cinnamon? Cinnamon is an aromatic spice obtained from the bark of several cinnamomum trees. To obtain cinnamon, it is necessary to remove the inner bark of cinnamomum trees. Cinnamon can be made. Several different varieties of cinnamon are sold in the United States, and they are usually classified into two different types.

Key words: *Cinnamon, Diabetes, Blood Sugar, Herbal Medicine, Ceylon, Cassia*

РЕЗЮМЕ

Саида Вализаде

ПОЛЬЗА КОРИЦЫ ПРИ ЛЕЧЕНИИ САХАРНОГО ДИАБЕТА

Заболееваемость сахарным диабетом II типа в мире растет. Лечение часто включает в себя лекарства и инъекции инсулина, но многие люди также заинтересованы в продуктах, которые могут помочь снизить уровень сахара в крови. Диетические изменения помогают пациентам контролировать уровень глюкозы в крови. Целью данного исследования является определение влияния корицы на уровень глюкозы в крови. Многие исследования показали, что среди других преимуществ для здоровья корица обладает способностью снижать уровень сахара в крови и помогает управлять общими осложнениями диабета.

Диабет-это заболевание, характеризующееся высоким уровнем сахара в крови сверх нормы. При плохом управлении это может привести к осложнениям, таким как болезни сердца, почек и повреждение нервов. Лечение часто включает в себя лекарства и инъекции инсулина, но многие люди также заинтересованы в продуктах, которые могут помочь снизить уровень сахара в крови. Одним из таких примеров является корица, это очень используемая приправа, которую добавляют в сладкие и соленые блюда по всему миру. Он обеспечивает множество преимуществ для здоровья, в том числе способность снижать уровень сахара в крови и помогать контролировать диабет.

Что такое корица? Корица-это ароматическая специя, полученная из коры нескольких деревьев корицы. Чтобы получить корицу, необходимо удалить внутреннюю кору деревьев корицы. Затем кожура подвергается процессу сушки, что приводит к ее скручиванию и может быть превращена в палочки корицы или корицу, которые затем измельчаются в порошок. В США продается несколько разных сортов корицы, и они обычно классифицируются как два разных типа.

Ключевые слова: *корица, диабет, уровень сахара в крови, фитотерапия, Цейлон, Кассия*

ƏZİZƏ HÜSEYNOVA
daffadil73@mail.ru
HÜSEYN KAZIMZADƏ
kazimzadehuseyn99@gmail.com
Naxçıvan Dövlət Universiteti

HYPERİCUM L. (DAZI) NÖVLƏRİNİN XALQ TƏBABƏTİ VƏ MÜASİR TİBDƏ İSTİFADƏSİ

İnsan övladı qədim zamanlardan bəri öz həyatı boyunca müxtəlif xəstəliklərlə qarşılaşmış və bunlara qarşı mübarizəyə başlamışdır. O, yaşamaq naminə axtarışlar etmiş və bir sıra dərdlərin dərmanını tapmağa nail olmuş, tədricən öz təcrübəsini genişləndirmiş, sınaqdan keçirmiş və gələcək nəzəri biliklər üçün bir növ zəmin yaratmışdır. Beləliklə, təbabət elmi ilkin olaraq xalqın içərisində formalaşmış, “xalq təbabəti” yaranmışdır. Çox qədim tarixə malik olan xalq təbabəti insanların gündəlik müşahidəsi və təcrübəsi sayəsində meydana çıxaraq, formalaşmağa başlamış və dövrümüzə qədər gəlib çatmışdır.

Müasir tibb elminin formalaşmasında baza rolunu oynayan xalq təbabətinin çoxsaylı qollarından biri də fitoterapiyadır. Bitkilər və onların müxtəlif hissələri ilə müalicəyə əsaslanan fitoterapiya dünyanın əksər ölkələrində (Almaniya, Fransa, İtaliya, ABŞ, Çin, Hindistan və s.) artıq çoxdandır ki, elmi təbabətin bir hissəsi hesab edilir.

Məqalədə qədim zamanlardan bəri müxtəlif xalqların təbabətində və müasir tıbdə geniş istifadə edilən dazi və onun növləri haqqında məlumat verilmişdir.

Açar sözlər: Hypericum L., xalq təbabəti, fitoterapiya

Tropik, subtropik və mülayim iqlimli ölkələrdə, xüsusən Aralıq dənizi sahillərində yayılan 450-dən çox növü olan bu cinsin Azərbaycan florasında 21 növünə rast gəlinir ki, bunların da 12 növü Naxçıvan MR ərazisində yayılmışdır [1, s. 173].

Cinsin elmi adı “*Hypericum*” yunanca “hyper” – yüksək, “eicon” – ikona və ya ruh sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Qədim Roma və Yunanıstanda bubitkinin ruhları uzaqlaşdırdığı, fəlakətlərdən qoruduğuna dair mistik inancların olması səbəbilə belə adlandırılmışdır [5, s. 138].

Ofisial dərman bitkisi kimi *Hypericum perforatum* L. – Zəif dazi növündən istifadə edilir, digər növlər isə xalq təbabətində istifadə edilir, elmi təbabətdə istifadələri araşdırılır. Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində bu bitkiyə *qoyunqıran, çobansüzgəci, burxanc, qaxotu, qanabatmış, dovşanotu* və s. deyilir.

Hypericum sözünə ilk dəfə “*Theriaca et Alexipharmaca*” əsərində (b.e.ə. II əsr) rast gəlinir. Onun müalicəvi xüsusiyyətləri haqqında ilk yazılı məlumatı isə Qədim Roma tarixçisi Pliniy vermişdir. O, bu bitkinin diareya zamanı və sidikqovucu kimi istifadəsindən bəhs etmişdir. *H.perforatumun* müalicəvi təsiri haqqında Pedanius Dioskorid (I əsr) özünün “*De Materia Medica*” əsərində məlumat vermişdir. XVI əsr alimlərindən və müasir tibbin yaradıcılarından olan isveçrəli həkim və kimyaçı Paracels (1493-1541) *H.perforatum* bitkisinin dəmləməsinin psixi pozğunluqlar zamanı istifadə edilə biləcəyini söyləmişdir. Paracels eyni zamanda bu bitkinin yaralarda və parazit xəstəliklərində istifadəsini məsləhət görmüşdür. İtalyan həkim Angelo Sala 1630-cu ildə özünün psixi pozğunluğu olan xəstələrinin müalicəsində dazıdan istifadə etməyə başlamışdır. A.Sala bu bitkinin çiçək və yarpaqlarının spirtli cövhərindən istifadə etmişdir [5, 10].

H.perforatum ilk dəfə 1618-ci ildə London Farmakopeyasına daxil edilmişdir. Daha sonralar İngiltərə, Fransa və Almaniya ilə Amerikaya köç edən insanlar sayəsində bu qitədə yaşayanlar da bu bitkidən müalicə məqsədi ilə istifadə etməyə başlamışlar. Amerikalı botanik Çarlz Fridrix (1854-1923) “*Amerikanın tibbi bitkiləri*” adlı kitabında dazıdan hazırlanan cövhərin isteriya və hipoxondriya kimi xəstəliklərdə istifadəsini qeyd etmişdir. İngilis təbiətşünas Sofie Qriv (1858-1941) 1931-ci ildə yazdığı kitabında bu bitkinin depressiyanı yüngülləşdirdiyindən bəhs edir [5, s.139].

Dazının tıbdə istifadəsi yalnız Avropa və Amerikada deyil Şərqdə də geniş vüsət almışdır. Şərqi

məşhur filosof və həkimi Əbu Əli ibn Sina özünün 5 cildlik “Əl-qanun fit-tibb” (Tibb elminin qanunları) əsərində bu bitkinin müalicəvi xüsusiyyətlərindən bəhs edir. O, dazının yarasəğaldıcı, sinir ağrıları zamanı, qurdqovucu və sidikqovucu təsirlərinin olduğunu vurğulayır. Şərqdə əczaçılığın atası sayılan Əbu Reyhan Əl-Biruni ömrünün son illərində yazmış olduğu “Kitab-əs-saydənə fit-tibb” (Dərman hazırlayanların tibb kitabı) adlı dərman vasitələri haqqında ensiklopedik əsərində dazı bitkisini də qeyd etmişdir. Orta əsr Azərbaycan həkimlərindən Məhəmməd Mömin dazı kökünün qurdqovucu təsirə malik olmasını, onun otundan alınan məlhəmin zeytun yağı ilə babasilin müalicəsində təsirli olduğunu yazmışdır. O, dazı otunun istifadə miqdarını 12 qram olaraq göstərmişdir.

Müxtəlif ölkələrin xalq təbabətində *H.perforatum* L. bitkisindən bir çox xəstəliklərin müalicəsində istifadə edilir. Polşa xalq təbabətində bitkidən əldə edilən spirtli cövhər çatların, qanaxmaların, çibanlı yaraların müalicəsində; Macarıstanda bitkidən alınan yağ və məlhəm bir çox daxili və xarici yara və yanıqların müalicəsində; Bolqarıstanda bitkinin dəmləməsindən gastrit, podaqra, revmatizm, uşaqlarda gecə enurezi və s. xəstəliklərdə; Fransada yanıqlar zamanı; Litvada mədə və onikibarmaq bağırsağ xəstəlikləri, gingivit və stomatitdə; Britaniyada leyşmanioz zamanı və s. istifadə olunur [2, s. 87; 3, s. 145].

H.perforatum L. bitkisinin antioksidant, mikrob əleyhinə, iltihab əleyhinə, yarasəğaldıcı, ağrıkəsici, antidepressant və s. təsirləri elmi əsaslarla öyrənilmişdir. Bu bitki 2002-ci ildə Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı (ÜST) tərəfindən ofisial dərman bitkisi kimi qəbul edilmiş və tibdə istifadəsinə rəsmi şəkildə icazə verilmişdir. Avropa Farmakopeyasına “Hyperici herba” monoqrafiyası daxil edilmişdir ki, bitkinin standartlaşdırılması əksər ölkələrdə bu monoqrafiyaya əsasən aparılır. Müxtəlif ölkələrdə bitki əsasında bir çox preparatlar istehsal edilmişdir [11].

Bu cinsin *Hypericum scabrum* L. (*Kələkötür dazı*) növü bir sıra ölkələrin, o cümlədən Azərbaycan xalq təbabətində çoxdan istifadə edilən bitkilərdəndir. Türkiyədə bitkinin yerüstü hissəsinin dəmləmə və həlimləri babasil, qəbizlik, mədə və onikibarmaq bağırsağ xoralarının müalicəsində spazmolitik, sakitləşdirici, antiseptik, göbələk əleyhinə, xora əleyhinə və iltihab əleyhinə vasitə kimi geniş istifadə olunur. Bitki əsasında hazırlanmış məlhəmdən psoriaz, ekzema və s. kimi dəri xəstəliklərində yarasəğaldıcı vasitə kimi istifadə olunur [9].

Tacikistanda bu bitkidən qaraciyər, ürək, mədə-bağırsağ traktı, sidik kisəsi xəstəliklərinin, öskürəyin müalicəsində istifadə edilir. Bitki yara, abses, çiban və mastitin müalicəsində təpitmə şəklində tətbiq edilir. Çiçəklərinin dəmləməsi sarılıq zamanı tövsiyə olunur [8].

Özbəkistanda bu bitki ən çox istifadə edilən dərman bitkilərindən biridir. Ürək, qaraciyər, öd kisəsi, mədə-bağırsağ sistemi xəstəliklərinin, sistit və revmatizmin müalicəsində istifadə edilir [12, s. 35].

Qazaxıstanda bitkinin yerüstü hissəsinin dəmləməsi oynaq xəstəlikləri, revmatizm, kəskin soyuqdəymə, vərəm, qızdırma, qadın cinsiyət orqanlarının iltihabi proseslərində, uşaqlarda sidik qaçırma (enurez) və qurdqovucu vasitə kimi istifadə olunur. Xarici olaraq, məlhəm və kompress şəklində yanıqlar, yataq yaraları, sağalmayan yaralar, uşaqlarda diatez, vitiliqo zamanı tövsiyə edilir [6].

Ənənəvi İran təbabətində *H.scabrum* L. bitkisinin otu qıcolma əleyhinə, çiçəkləri isə mədə xorası, miqren, enurez və qanaxma zamanı istifadə edilir [7].

Azərbaycan xalq təbabətində bu bitkidən alınan dəmləmə qaraciyər xəstəliklərində, xüsusən sarılıqda, menstruasiya pozğunluğunda, babasil və mədə xəstəliklərində tövsiyə olunur [2, s. 87; 4, s. 76].

Bir çox ölkələrin xalq təbabətində geniş istifadə edilən bu bitkinin kimyəvi tərkibinin və bioloji fəallığının öyrənilməsi istiqamətində bir çox elmi tədqiqatlar aparılmış və müsbət nəticələr əldə edilmişdir. Aparılan tədqiqatlar nəticəsində bitkinin antibakterial, antifunqal, antiprotozo, insektisid və larvisid, hepatoprotektiv, antioksidant və iltihab əleyhinə, virus əleyhinə, neyroprotektiv və anksiolitik, sitotoksik və şiş əleyhinə təsirləri laboratoriya şəraitində öyrənilmişdir [12, s. 37-39].

ƏDƏBİYYAT

1. Əsgərov A.M. Azərbaycanın bitki aləmi (Ali bitkilə - Embryophyta). Bakı: “TEAS Press” nəşriyyat evi, 2016, 444 s.

2. Ələkbərov R., Əhmədova V. Naxçıvan MR florasında yayılan dazıkimilər (*Hypericum L.*) cinsinə daxil olan növlərin dərman bitkisi kimi istifadə xüsusiyyətləri//AMEA Naxçıvan Bölməsinin Elmi əsərləri. Təbiət və texniki elmlər seriyası, 2021, №2, s. 83-90
3. Qasımov M., Məmmədov T. Fitoterapiya. Monoqrafiya. Bakı: “Elm”, 2014, 302 s.
4. Mehdiyeva N.P. Azərbaycanın dərman florasının biomüxtəlifliyi. Bakı: “Letterpress” nəşriyyat evi, 2011, 188 s.
5. Ersoy E., Özkan E.E. Geçmişdən günümüze *Hypericum perforatum* (sarı kantaron) ve depresyon tedavisi//Literatür Eczacılık Bilimleri Dergisi. 2020, 9(2): 137-148
6. Aydarbaeva D.K., Bizhanova G.K., Imankulova S.K., Musaev K.L. Medicinal plants of folk medicine of Kazakhstan//Scientific journal of Yili Normal University. Ghulja (PRC), 2013, vol 6, pp. 93-98
7. Amiri M.S., Joharci M.R. Ethnobotanical investigation of traditional medicinal plants commercialized in the markets of Mashhad, Iran//Avicenna Journal of Phytomedicine. 2013, 3(3), pp. 254-271
8. Sharopov F.S., Zhang H., Wink M., Setzer W.N. Aromatic medicinal plants from Tajikistan (Central Asia)//Medicines. 2015, 2(1), pp. 28-46
9. Unal E.L., Mavi A., Kara A.A., Cakir A., Shengul M., Yildirim A. Antimicrobial and antioxidant activities of some plants used as remedies in Turkish traditional medicine//Journal of Pharmaceutical Biology. 2008, 46(3), pp. 207-224
10. Van Arsdall A., Graham T. Saint John's Wort (*Hypericum perforatum L.*) in the Age of Paracelsus and the Great Herbals: Assessing the Historical Claims for a Traditional Remedy. In Herbs and Healers from the Ancient Mediterranean through the Medieval West. 2016, pp.281-322
11. WHO. Monographs on Selected Medicinal Plants, vol 2. HerbaHyperici. World Health Organization, Geneva, 2004, pp. 358
12. Zaichikova S.G., Yu V.A., Bokov D.O., Shchepochkina O.Yu., Antsyshkina A.M., Kovaleva T.Yu. Taxonomy, ontogenesis, biochemical composition, and biological activity of *Hypericum scabrum L. (Hypericaceae Juss.)*: An overview//International Journal of Pharmaceutical Quality Assurance. 2021, 12(2), pp. 30-44

SUMMARY

Azize Huseynova, Huseyn Kazimzade

HYPERICUM L. TYPES OF FOLK MEDICINE AND USED IN MODERN MEDICINE

From time immemorial, human beings have faced various diseases throughout their lives and have begun to fight them. He searched for survival and managed to find a cure for a number of ailments, gradually expanding his experience, experimenting and creating a kind of basis for future theoretical knowledge. Thus, the science of medicine was first formed within the people, “folk medicine” was created. Folk medicine, which has a very ancient history, originated from the daily observation and experience of people, began to take shape and has survived to the present day.

Phytotherapy is one of the many branches of folk medicine that play a key role in the formation of modern medical science. Phytotherapy based on treatment with plants and their various parts has long been considered part of scientific medicine in most countries of the world (Germany, France, Italy, USA, China, India, etc.).

The article provides information about St. John's wort and its types, which have been widely used in medicine of various peoples and in modern medicine since ancient times.

Key words: *Hypericum L., folk medicine, phytotherapy*

РЕЗЮМЕ

Азиза Гусейнова, Гусейн Казимзаде

**ВИДЫ *HYPERICUM L.* В НАРОДНОЙ МЕДИЦИНЕ И ЕГО
ИСПОЛЬЗОВАНИЕ В СОВРЕМЕННОЙ МЕДИЦИНЕ**

С незапамятных времен человек на протяжении своей жизни сталкивался с различными заболеваниями и начал с ними бороться. Он стремился к выживанию расширяя свой опыт, экспериментируя и создавая некую базу для будущих теоретических знаний. Таким образом, в народе впервые сформировалась наука о медицине, была создана «народная медицина». Народная медицина, имеющая очень древнюю историю, зародившаяся из повседневных наблюдений и опыта людей, начала складываться и дожила до наших дней.

Фитотерапия – одно из многих направлений народной медицины, играющих ключевую роль в становлении современной медицинской науки. Фитотерапия, основанная на лечении растениями и их различными частями, уже давно считается частью научной медицины в большинстве стран мира (Германия, Франция, Италия, США, Китай, Индия и др.).

В статье приведены сведения о зверобоях и его широком развитии, которые с древнейших времен используются в народной медицине и современной медицине.

Ключевые слова: *Hypericum L.*, народная медицина, фитотерапия

SƏİDƏ BAYRAMOVA

AMEA Naxçıvan Bölməsi Bioresurslar İnstitutu

AJUGA L. (DİRÇƏK) CİNSİNƏ DAXİL OLAN NÖVLƏRİN MÜALİCƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Ajuga cinsinə aid bitkilər tündyaşıl, topaq əmələ gətirən çoxillik və ya birillik otlu çiçəklərdir. Ajuga L. Lamiaceae ailəsinin 266 cinsindən biridir. Ən azı 301 növü var. Çoxlu variasiyaları olan Ajuga cinsi Avropa, Asiya, Afrika, Avstraliya və Şimali Amerikada yayılmışdır. Bu bitkilərbağlarda yarpaqları və gözəl çiçəkləri üçün yer örtüyü və ya haşiyə kimi istifadə olunur. Bu bitkilərin çoxu ənənəvi tibdə qızdırma, diş ağrısı, dizenteriya, malyariya, yüksək təzyiq, şəkərli diabet, mədə-bağırsaq xəstəlikləri, antihelmintik, sidikqovucu və göbələk əleyhinə, iltihabəleyhinə və antimikobakterial olaraq istifadə edilir. Onlar həmçinin həşərat artım inhibitorları kimi istifadə olunur. Ajuga L. Cinsi bitkilərində çoxlu sayda birləşmələr, o cümlədən fitokdisteroidlərdən, neoklerodan-diterpenlərdən və diterpenoidlərdən təcrid edilmiş triterpenlər, sterollar, antosiyanidin-qlükozidlər və iridoid qlükozidlər, anolidlər, flavonoidlər, trigliseridlər və efir yağları var. Bu birləşmələr bioloji, farmakoloji dərmanların geniş spektrinə malikdir. Anabolik, analjezik, antibakterial, antiestrogenik, antifungal, iltihab əleyhinə, antihipertenziv, antileykemiya, antimalarial, antimikobakterial, antioksidant, antipiretik, kardiotonik, sitotoksik, hipoqlikemik və damarları rahatlaşdıran fəaliyyət, həmçinin qidalanma əleyhinə və həşəratların böyüməsini maneə törədən xüsusiyyətləri mövcuddur. Beləliklə, Ajuga cinsi mühüm tibbi və təsərrüfat əhəmiyyətinə malikdir.

Açar sözlər: *Lamiaceae, fəsilə, növ, Ajuga cinsi, etnofarmakologiya, etnobotanika, ənənəvi tibb, farmakoloji fəaliyyət, bioloji aktivlik, birləşmələr, flavonoidlər*

Giriş

Dərman bitkiləri müxtəlif xəstəliklərin müalicəsi və profilaktikasında istifadə olunan geniş bitki qrupudur. Dərman bitkilərinin müalicəvi xassəsi onların tərkibindəki fizioloji təsiredici fəal maddələrin (alkaloidlər, qlükoidlər, flavonoidlər, vitaminlər, aşı maddələri, kumarinlər, efir yağları və bir sıra turşular, mikroelementlər, fermentlər) olması ilə əlaqədardır.

Müasir dövrdə kimya-əczaçılıq sənayesi tərəfindən istehsal edilən dərman maddələrinin 40 faizini dərman bitkilərinin xammalı təşkil edir. Araşdırmalar zamanı müəyyən edilmişdir ki, ürək-damar, mədə-bağırsaq, sinir sistemi, qara ciyər və böyrək xəstəliklərinin müalicəsində istifadə olunan dərman bitkilərinin xammalı 80-90 faiz təşkil edir. Respublikamızın elmi təbabətində 200 növə yaxın dərman bitkilərindən istifadə olunur. Hər il min tonlarla dərman bitkiləri tədarük olunur. Bu kütlənin 50 faizini yabamı dərman bitkiləri təşkil edir.

Müalicəvi əhəmiyyətə malik bitkilər arasında *Lamiaceae* Lindl- Dalamazkimilər fəsiləsinin nümayəndələri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dalamazkimilər və ya dodaqçiçəklilər (*Lamiaceae* Lindl.) fəsiləsinin dünyada 220- dən çox cinsi və 6000-dən çox növü vardır. Bu fəsiləyə daxil olan növlər dünyada Aralıq dənizi, Mərkəzi və Şərqi Asiya, Mərkəzi və Cənubi Amerika, Afrika və Avstraliya ərazilərində yayılmışdır. MDB ölkələrində 72 cinsə daxil olan 850 növünün yayıldığı məlumdur. Ən çox quraqlıq yerlərdə, bəzən mezofil meşə və çəmənliklərdə yayılmışdır. Çox az növləri hiqrofitdir. Bəzi növləri yarımkol, kol, bəzi hallarda isə ağac bitkiləridir. *Lamiaceae* Lindl. fəsiləsi bitkilərinin Azərbaycan Respublikasında 38 cinsə daxil olan 208 növü, Naxçıvan Muxtar Respublikası florasında isə 30 cinsə daxil olan 129 növünə rast gəlinir [1, s. 95-96].

Ajuga L. - Dirçək. Çiçəklər adətən iki və ya çoxçiçəkli olub, sıx uzanmış sünbüllərdə toplanır. Kaliks zəng formal və beş dişlidir. Karolla iki dodaqlı olub, üst dodaq gözə görünməz, iki loblu, bir qədər çıxıntılıdır, aşağı dodaq isə üç lobludur, nisbətən böyükdür. Korolla borusundan çıxan erkəkciklər 4 ədəddir və iki arxa adətən öndən daha uzun olur. Meyvəsi qurudur, torlu və ya eninə qırıqlı qozdur. Çoxillik ot və ya kollardır, nadir hallarda birillik və ya ikiillik növlərinə rast gəlinir. [5, s. 222-226].

Dünyada 50 növü Yer kürəsinin mötədil zonalarında, yüksək dağlıqlarında və tropiklərdə yayılmışdır. MDB ölkələrində 20 növü vardır. Bu bitki açıq sahələrdə, əsasən çəmənliklərdə yaşayır. Birillik və ikiillik və çoxillik, ot və yarımkol bitkisi kimi rast gəlinir. Naxçıvan Muxtar Respublikası florasında 5 növü (*Ajuga chamaecistus* Ging. ex Benth. – Yatıq dirçək, *A. chamaepitys* (L.) Schreb. – Vəzili yatıq dirçək, *A. genevensis* L. – Cenevrə dirçəyi, *A. glabra* C.Presl – Çılpaq dirçək, *A. orientalis* L. – Şərqi dirçəyi) yayılmışdır [2, s. 125-126].

Ajuga L. cinsinə daxil olan biitkilər arasında müalicəvi əhəmiyyətə malik olan növlər mövcuddur. Bu məqalənin məqsədi *Ajuga L.* cinsinin etnomedik istifadələri, fitokimyası, bioloji fəaliyyətləri və toksiklikləri haqqında mövcud bilikləri ümumiləşdirmək, onun müalicəvi potensialını aşkar etmək və gələcək tədqiqatlar üçün imkanlar yaratmaqdır. Buna görə də, toksikologiya məlumatları, keyfiyyətə nəzarət tədbirləri və *Ajuga L.* növlərindən bioaktiv komponentlərin klinik tətbiqləri haqqında məlumatların toplanmasına daha çox diqqət yetirilməlidir.

***Ajuga chamaecistus* - Yatıq dirçək**

Hündürlüyü 40 sm-ə çatan çoxillik, ikiillik və ya birillik ot bitkisidir. Gövdələri sürünən və ya qalxan formadadır. Qırmızı-bənövşəyi, dörd tərəfi tükli gövdəsi ilə kiçik şam ağacına bənzəyir. Onun yarpaqları şam iynələrinə (yarpaqlarına) bənzər bir qoxuya malikdir. Kaliks 4–6 mm, dişciklər borudan 0,5–1(–2) dəfə fərqlənir. Tac sarımtıl rəngdədir (quru olduqda bəzən çəhrayı rəngə malikdir), ölçüsü 8–30 mm- dir, yuxarı dodaq qısa və dərin girintilidir, alt dodağın orta lobu iki hissəlidir. Yuxarı dodaqdan çıxan erkəkciyə azsaylıdır. Fındıqcıqların ölçüsü kiçikdir, 2,5–4 mm-dir. Forması az qırıxmış, uclarına doğru çuxurludur. Əhəngli torpaqlarda çox yaxşı inkişaf edir. Bu növ Avropa, Şərqi Aralıq dənizi və Şimali Afrikada yayılır. Hündürlüyü 40 sm-ə çatan, sarı çiçəkli, kiçik birillik, ikiillik və ya çoxillik ot bitkisidir. Aprel-iyul ayları arasında çiçək açır və daşlı yamaclarda, çöllərdə, üzüm bağlarında, şum tarlalarında, tullantı və çınqıllı sahələrdə bitir. Qırmızı-bənövşəyi, dörd tərəfli tükli gövdəsi ilə kiçik şam ağacına bənzəyir. Vəzili yatıq dirçəkstimullaşdırıcı, sidikqovucu xüsusiyyətlərə malikdir. Xalq təbabətində gut və revmatizm xəstəliklərinin müalicəsində istifadə olunur [5, s. 678; 8, 732-734].

***Ajuga orientalis* – Şərqi dirçəyi**

Hündürlüyü (7) 10-30 sm, gövdəsi düz və yaxud əyilib qalxan, sadə, yumşaq yuna oxşar tükü olan çoxillik ot bitkisidir. Kökətrafi yarpaqları bitkinin çiçəkləmə dövrünə qədər qalandır, uzunsov - ellipsvaridir, qısa saplağı pazşəkili daralandır, kənarları dairəvi-dişlidir. Gövdə yarpaqları azdır, demək olar ki, oturaqdır; çiçək altlığı yarpaqları enlidir, oturaqdır, gövdə həcmi artırandır, yumurtaşəkili, enli-ellipsvari və yaxud əksinəyumurtaşəkildir, iri dişli və ya bölünmüş formadadır, aşağı hissədə tam kənarlıdır, adətən çiçəkləri ötüb keçir. Çiçək qrupu çoxçiçəklidir, çox vaxt gövdənin demək olar ki, əsasından başlayan sünbülşəkili çiçək qrupunda yerləşmişdir. Tacın uzunluğu 13-16 mm-dir, mavi rəngdədir. Fındıqcıqlar xırda olub, uzunluğu 2 mmdir, torvari-qırıqlıdır. Aprel ayında çiçək açır. Meyvə verməsi may-avqust aylarında baş tutur. Antibakterial, antikanserogen və yara sağaldıcı xüsusiyyətlərə malikdir. Revmatizm, podaqra, astma, şəkərli diabet, malyariya, xora və ishalın müalicəsində istifadə olunur.

***Ajuga genevensis* – Cenevrə dirçəyi**

Çoxillikdir. Gövdəsi düz, 15-40 (60) sm hündürlükdə, hər tərəfi xovlu-tükli, sadədir. Yarpaqları hər iki tərəfdən tükli, kökətrafi yarpaqlar uzunsov-belvari, tərsyumurtavari və ya belvari-tərsyumurtavari, iri dairəvi dişli, saplağa daralan, çiçək əmələ gələnə yaxın quruyan, aşağı və orta yarpaqlar adətən uzunsov, yuxarı yarısında dairəvi-dişli, qaidə hissəsinə doğru pazvari daralan, oturaq; sonuncu yarpaqlar yumurtavari, üç bölümlü və ya üç dişlidir. Çiçəkləri 4-6 (8) sayda çiçək köbələrində, gövdənin uc hissəsində sünbülşəkili çiçək qrupunda toplanandır. Tac mavi, bəzən ağ və ya çəhrayıtəhər rənglidir. Fındıqcıqlar dəyirmi və torvari-qırıqlıdır. Tənəffüs yolları xəstəliklərinin müalicəsində istifadə edilir. [3, s. 301-303].

***Ajuga reptans* – Sürünən dirçək**

Hündürlüyü 10-30 sm-ə çatır. Tünd yaşıl rəngdə olub, uzanan bir gövdəyə malikdir. Gövdənin dibindəki yarpaqlar ləçəkli və tərs yumurtaşəkili, yuxarı hissədəki yarpaqlar 1-2 cüt əks, oturaq

və ya qısa saplıdır. Yarımçıq günəşin təsirindən rəngi qaralır. Açıq göy və bənövşəyi çiçəklər dördküncü, dik gövdənin sonuna doğru yarpaqlarındaxilində 6-12 ədəd birlikdə yerləşir, may-iyun aylarında çiçək açır. -15 dərəcəyə qədər şaxtaya davamlıdır. Bitki qidaları ilə zəngin olan yüngül, qumlu, gilli, təzə bağ torpaqlarında yaxşı inkişaf edir.

Müalicəvi xüsusiyyətlərinə görə digər növlərdən daha çox araşdırılmışdır. Bitkinin ekstraktında bəzi birləşmələr vardır, öskürək, nəfəs darlığı və boğaz ağrısı kimi tənəffüs xəstəliklərini aradan qaldırmaq üçün geniş istifadə olunur. O, tənəffüs yollarını sakitləşdirir və qıcıqlanmanı aradan qaldırır, eyni zamanda bakteriya və digər patogenlərin inkişaf edə biləcəyi bəlgəm və mucusun xaric edilməsinə kömək edir. Sürünən dirçək bitkisi uzun müddət yuxusuzluq və ya yuxusuzluqdan əziyyət çəkən insanlar tərəfindən istifadə edilmişdir. Xroniki stressdən əziyyət çəkənlər üçün ümumi sağlamlıq gücləndiricisi kimi istifadə olunur. [6, s. 607-610].

Tədqiqatlar göstərir ki, sürünən dirçək tiroid vəzin səbəb olduğu xəstəliklərdə güclü təsir göstərir və bədənə çox zərər verə biləcək müxtəlif hormonal pozğunluqların qarşısını almağa kömək edə bilər. O, həmçinin qadınlarda estrogen səviyyələrini tənzimləməyə kömək edir. Ürək döyüntüsünü normallaşdırmaq və qan təzyiqini aşağı salmaqla, bu bitki bu gün dünyanın ən böyük xəstəliklərindən olan ateroskleroz, infarktdan qoruya bilər. İnfeksiyanın qarşısını alaraq ağrı və iltihabı azaldacaq tərkibə malikdir. Ajuga reptans içərisində olan antioksidant kokteyl sayəsində onlarla orqan sisteminə təsir göstərərək mutasiyaya səbəb olan təhlükəli sərbəst radikalları aradan qaldırır. [7, s. 577-581].

Nəticə. Ajuga L. cinsinə daxil olan bitkilər arasında müalicəvi əhəmiyyətə malik olan növlər mövcuddur. Bu məqalənin məqsədi Ajuga L. cinsinin etnomedik istifadələri, fitokimyası, bioloji fəaliyyətləri və toksiklikləri haqqında mövcud bilikləri ümumiləşdirmək, onun müalicəvi də, toksikologiya məlumatları, keyfiyyətə nəzarət tədbirləri və Ajuga L. növlərindən bioaktiv komponentlərin klinik tətbiqləri haqqında məlumatların toplanmasına daha çox diqqət yetirilməlidir. Ajuga L. cinsinə daxil olan bitkilərin bir çox faydası olsa da, bəzi sağlamlıq riskləri də var. Yuxarıda sadaladığımız xəstəliklərdən dərman müalicəsi aldıqda, qarışığa bu bitkini əlavə etmək müalicəni çətinləşdirə bilər. Hər hansı bir bitki tərkib hissəsi kimi, onu gündəlik və ya həftəlik rejiminizə əlavə etməzdən əvvəl həmişə həkimlə danışmaq tövsiyə olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. Talıbov T.H., İbrahimov Ə.Ş. Naxçıvan Muxtar Respublikası florasının taksonomik spektri (Ali sporlu, çılpaqtoxumlu və örtülüttoxumlu bitkilər). Naxçıvan: Əcəmi, 2008, 364 s.
2. Гроссгейм А.А. Растительный покров Кавказа. Москва: 1948, 265 с.
3. Гроссгейм А.А. Флора Кавказа. Т. VII, Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1950, 894 с.
4. Черепанов С.К. Сосудистые растения России и сопредельных государств (в пределах бывшего СССР). Санкт-Петербург: Мир и семья-95, 1995, 990 с.
5. Флора Азербайджана. Т. VII, Баку, 1957, с.
6. Alekseeva LI, Volodin VV, Luksha VG and Lafont R (1999). Ecdysteroid acetate from *A. reptans*. Chem. Nat. Compd. (Khim Priir Soedin), 607-610
7. Camps F, Coll J and Dargallo O (1984b). Neoclerodane diterpenoids from *Ajuga chamaepitys*. Phytochemistry, 577-581
8. Cantrell CL, Rajab MS, Franzblau SG, Fronczek FR and Fisher NH (1999). Antimycobacterial ergosterol-5, 8- endoperoxide from *Ajuga remota*. Planta. Med., 732-734

SUMMARY

Saida Bayramova

MEDICINAL CHARACTERISTICS OF SPECIES OF
THE GENUS *AJUGA* L.

The plants of genus *Ajuga* are evergreen, clump-forming rhizomatous perennial or annual herbaceous flowering species, with *Ajuga* being one of the 266 genera of the family Lamiaceae. There are at least 301 species of the genus *Ajuga* with many variations. These plants, growing in Europe, Asia, Africa, Australia and North America, are used in gardens as ground cover or border for their foliage and beautiful flowers. Many of these plants have been used in traditional medicine as a remedy for fever, toothache, dysentery, malaria, high blood pressure, diabetes, gastrointestinal disorders, as anthelmintic, diuretic and antifungal, anti-inflammatory, and antimycobacterial agents. They are also used as insect growth inhibitor s. A large number of compounds have been isolated from the *Ajuga* plants, including phytoecdysteroids, neo-clerodane-diterpenes and diterpenoids, triterpenes, sterols, anthocyanidin-glucosides and iridoid glycosides, withanolides, flavonoids, triglycerides and essential oils. These compounds possess a broad spectrum of biological, pharmacological and medicinal properties, such as anabolic, analgesic, antibacterial, antiestrogenic, antifungal, anti-inflammatory, antihypertensive, antileukemic, antimalarial, antimycobacterial, antioxidant, antipyretic, cardiogenic, cytotoxic, hypoglycemic, and vasorelaxing activity, as well as antifeedant and insect growth-inhibitory properties. Thus, genus *Ajuga* has significant medicinal and economic importance.

Key words: *Lamiaceae*, family, kind, Genus *Ajuga*, ethnopharmacology, ethnobotany, traditional medicine, pharmacological activity, biological activity, compounds, flavonoids

РЕЗЮМЕ

Саида Байрамова

ЛЕКАРСТВЕННАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ВИДОВ РОДА *AJUGA* L.

Растения рода *Ajuga* представляют собой вечнозеленые, образующие скопления корневищные многолетние или однолетние травянистые цветущие виды, при этом *Ajuga* является одним из 266 родов семейства Lamiaceae. Существует не менее 301 вида рода *Ajuga* со многими вариациями. Эти растения, произрастающие в Европе, Азии, Африке, Австралии и Северной Америке, используются в садах в качестве почвопокровных или бордюрных растений из-за их листы и красивых цветов. Многие из этих растений использовались в народной медицине как средство от лихорадки, зубной боли, дизентерии, малярии, высокого кровяного давления, диабета, желудочно-кишечных расстройств, как глистогонное, мочегонное и противогрибковое, противовоспалительное и антимицобактериальное средство. Они также используются в качестве ингибиторов роста насекомых. Из растений *Ajuga* было выделено большое количество соединений, в том числе фитоэктистероиды, нео-клеродан-диртерпены и диртерпеноиды, тритерпены, стеролы, антоцианидин-глюкозиды и иридоидные гликозиды, витанолиды, флавоноиды, триглицериды и эфирные масла. Эти соединения обладают широким спектром биологических, фармакологических и лечебных свойств, таких как анаболические, анальгезирующие, антибактериальные, антиэстрогенные, противогрибковые, противовоспалительные, гипотензивные, противолейкозные, противомаларийные, антимицобактериальные, антиоксидантные, жаропонижающие, кардиотонические, цитотоксические, гипогликемические и сосудорасширяющие. активностью, а также антифидантными и ингибирующими рост насекомых свойствами. Таким образом, род *Ajuga* имеет важное лечебное и хозяйственное значение.

Ключевые слова: *Lamiaceae*, семейство, вид, род *Ajuga*, этнофармакология, этноботаника, народная медицина, фармакологическая активность, биологическая активность, соединения, флавоноиды.

MALİK ƏLİYEV
AYSUN SƏFƏROVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti

MƏDƏ-BAĞIRSAQ XƏSTƏLİKLƏRİNDƏ FİTOTERAPİYANIN ROLU

“Mədə - bağırsağ xəstəliklərinin müalicəsində fitoterapiyanın rolu” haqqında məqalədə fitoterapiya nədir, fitoterapiyanın əhəmiyyəti, fitoterapiya vasitələri, dərman bitkiləri, bitki dəmləmələri, tinktura, efir yağları və bitki qurutmalarının qarışıqlarından istifadə üsulları haqqında geniş məlumat verilmişdir. Məqalədə, fitoterapiya alternativ tibbin əsas şaxələrindən biri olması haqqında məlumatlar əks olunub. Məqalə xalq təbabətinin ən geniş yayılmış sahəsi olan fitoterapiyanın tarixi, tətbiqi formaları, istifadə vasitələri haqqında geniş məlumat vermişdir. Fitoterapiyanın tarixi çox qədimlərə dayanır, hətta Şumerlərin, Aşşurların qədim əlyazmalarında bitkilərlə müalicə haqqında yazılara rast gəlinir. Müasir dövrdə də bir çox ölkələrdə fitoterapiyanın müxtəlif xəstəliklərin müalicəsində tətbiqi haqqında məlumatlar var. Mədə -bağırsağ xəstəliklərinin müalicəsində bir sıra xüsusiyyətlər nəzərə alınmalıdır: Xəstəliyin resudiv və xroniki xarakterli olması, funksional pozğunluq xarakterli olması, çox vaxt qaraciyər və öd yollarının xəstəlikləri ilə yanaşı gedişi, maddələr mübadiləsi pozğunluqlarına səbəb olması, prosesin uzun müddət davam etməsi. Bu baxımdan, mədə- bağırsağ sistemi xəstəliklərinin müalicəsi zamanı çoxşaxəli istiqmətlər nəzərə alınmalıdır. Mədə-bağırsağ xəstəliklərinin müalicəsində fitovasitələr geniş təsir xüsusiyyətlərinə malikdir. Bu bitkilər büzücü, antiseptik, iltihab əleyhinə, antimikrob, sakitləşdirici təsirə malikdir. Qeyri-spesifik kolitin müalicəsində fitoterapiyanın tətbiqi xəstələrin ümumi vəziyyətini yaxşılaşdırır. Bağırsaqda olan eroziyaların sağalmasını sürətləndirir, qan itkisinin, anemiyanın qarşısını alır. Bitki müalicəsindən sonra xəstələrdə remissiya baş verir və uzun müddət davam edir. Xəstəliyin kəskin dövründə xəstəyə yataq rejmi və pəhriz təyin edilir. Pəhriz kalorili olmalı, həzm sistemini qıcıqlandırmamalı və asan həzm olunan olmalıdır. Bağırsağ xəstəliyi zamanı xəstəyə aşağıdakı bitki çayları məsləhət görülür: xəstələrdə remissiya baş verir və uzun müddət davam edir. Xəstəliyin kəskin dövründə xəstəyə yataq rejmi və pəhriz təyin edilir. Xəstəliklərin vaxtında diaqnostikası və müalicəsi orqanizmin bir sıra fəsadlardan vaxtında xilas olması deməkdir. Tətbiq olunan dərman müalicəsi ilə yanaşı xalq təbabəti vasitələri də xəstəliklərin müalicəsində effektiv ola bilər. Lakin aparılan hər bir fitoterapevtik müalicə ancaq həkim nəzarəti altında və konservativ müalicə ilə birlikdə olmalıdır.

Açar sözlər: fitoterapiya, dərman bitkiləri, bağırsağ xəstəlikləri, kolit, qanlı ishal

Giriş. Fitoterapiya insan sağlamlığının qorunması və möhkəmləndirilməsində və xəstəliklərin müalicəsində real effektiv üsuldur. Biz nə qədər təbiətə yaxın dursaq, bir o qədər az xəstələnəcəyik! Əgər sağlam yaşamaq istəyiriksə, biz təbiət və özümüzə barışıq olmalıyıq.

Müasir dünya ilə ayaqlaşmaq, öz tələbatlarımızı əldə etmək uğrunda əlimizdə olan ən dəyərli şeyi – sağlamlığımızı itirdiyimizi heç düşünmürük də... Sağlam həyat siması daha çox bu aspektlərdə özünü göstərir:

- Düzgün və müxtəlif qidalanma.
- Dünya ilə tamamlayıcı harmoniya.
- Bitki və heyvan aləmi ilə yaxın münasibət.
- İnsanlarla aktiv və sağlam ünsiyyət.
- Aktiv ruhi fəaliyyət (yaradıcılıq).
- Özünü təkmilləşdirmə, öz-özünü təhlil etmə və daimi mənəvi inkişaf.(3,6)

Verilən aspektlər, əlbəttə ki, ideala yaxın tələblərdir, ancaq həmişə gərək məqsədə doğru səy göstərmək lazımdır. Əgər sizin məqsədləriniz yuxarıda sadalananlar üzərində qurulsa, deməli, siz doğru yoldasınız və əmin ola bilərsiniz ki, sizin həyatınız dolğun, xoşbəxt, işıqlı və tam olacaq. Yox, əgər siz sizin sağlamlığınız üçün heç bir əhəmiyyət kəsb etməyən məqsədlərə can atsanız, onda siz tamamilə səhv yolda olacaq, daima depressiv və gərgin, əsəbi və xəstə, bədbəxt bir həyat

yaşayacaqsınız.

Fitoterpiya – gülcü və ziyansız üsuldur. Ciddi, savadlı başlanğıc tələb edir, ola bilsin ki, bu sağlam həyat üçün ilk addım olacaq. Bitkilər sizin sağlamlığınız üçün çox böyük gücə sahibdirlər. Bu güc bizim ayaqlarımızın altındadırlar, sadəcə, o gücdən istifadə etməyin qaydalarını bilmək lazımdır.

Fitoterapiyanın tarixi çox qədimdir. Bütün dövrlərdə demək olar ki, xəstəliklərin müalicəsində xüsusi rol oynamışdır. Bitkilərlə müalicə effektiv olmasa idi bu dövrə kimi gəlib çatmaz, öz əhəmiyyətini itirmiş olardı. Şummlərin, Aşşurların qədim əlyazmalarında bitkilərin müalicə məqsədilə istifadə olunmasına rast gəlinir. Müasir dövrümüzə Çin və Hindistanda indi də xalq təbabətindən geniş istifadə olunur. Tibb elminin atası sayılan Hippokratın kitablarında da bitkilərlə müalicədən söhbət gedir. Dünyaca məşhur İbn Sinanın kitablarında da bitkilərin faydaları haqqında yazılara rast gəlinir. XX əsrin alimləri isə bitkilərin toksiki və farmakoloji tərkibdə olduqlarını laborator araşdırmalar nəticəsində təsdiq elədilər. Bəzi bitkilər var ki, onları dərmanlarla birlikdə qəbul etmək olmaz. Məsələn: sarımsaqla varfarin dərmanını birlikdə qəbul edəndə qanaxma verə bilər. Bildiyimiz kimi dərmanların əksəriyyəti bitki tərkibli maddələrdən ibarətdir. Buda fitoterapiyanın əhəmiyyətini bir daha sübut etmiş olur. Fitoterapiya zamanı bitki dəmləmələrindən, bişirmələrindən və s. geniş istifadə olunur. Ancaq hamımızın yaxşı tanıdığı bir çox bitkilər vardır ki, onların hansı məqsədlə istifadə olunacağını hələ də bilməyənlər vardır. Məsələn, çobanyastığı dəmləməsindən mədə-bağıracaq soyuqlamasında, ishal zamanı, bağıyarpağı dəmləməsindən mədə xəstəliklərində, sarımsaqdan bağırsağın qurdlarını tökmək məqsədilə istifadə etməyin mümkün olduğunu.

Bildiyimiz kimi bağırsaqların normal fəaliyyəti üçün öd ifrazı normal olmalıdır. Öd nazik bağırsaqlarda yerləşən parazitlərə, mikroblara antoqanist təsir göstərək onların məhvinə səbəb olur və həzm prosesinin gedişində xüsusi rol oynayır. Öd kisəsinin iltihabi və bir çox xəstəlikləri zamanı öd ifrazı azaldığına görə parazitlərin, mikrobların inkişafı üçün şərait yaranır. Öd ifrazının normal gedişi üçün zərinc bitkisinin meyvəsinin, xüsusilə kökünün dəmləməsindən el arasında geniş istifadə olunur və yaxşı effekt verir. Bunun üçün zərinc kökündən bir hissə götürülür və dəmlənir yarım stəkan ac qarına səhər - axşam qəbul edilir. Bu öd kisəsinin fəaliyyətinin normallaşmasında və ödü 12 barmaq bağırsağa yaxşı ifraz olunmasına kömək edir.(3,5)

Fitoterapiyanın tətbiq sahələrindən biri də mədə - bağırsağın traktının (MBT-nin) xəstəlikləridir. Bu xəstəliklərin müalicəsində fitoterapevtik vasitələr seçim vasitələri hesab edilir və sintetik dərman preparatlarına həqiqi mənada alternativ hesab olunur. Ümumiyyətlə mədə-bağırsağın traktı xəstəliklərinin müalicəsində dərman bitkiləri xüsusi rol oynayır. Bu xəstəliklərin çoxunun müalicəsində fitoterapiyanın diyetik və fizioterapevtik tədbirlərlə birgə istifadəsi kifayət edicidir. Xüsusən bitki çayları ilə müalicə sınaqdan keçirilmiş vasitə hesab edilir. Həmçinin tinktura, efir yağları və bitki qurutmalarından ibarət olan qarışıqlar da müvəffəqiyyətlə tətbiq edilir.

Həzm sisteminin daha çox yayılmış xəstəliklərinə aşağıdakılar aiddir:

1. Qastrit və gastroduodenit (müvafiq olaraq, mədənin və onikibarmaq bağırsağın selikli qişasının iltihabi).

2. Mədənin və onikibarmaq bağırsağın xora xəstəlikləri (xəstəliklər yara əmələ gəlməsi ilə xarakterizə olunur).

3. Bağırsağın disbakteriozu (patogen mikrofloranın (stafilokokk, kandida və s.) say baxımından üstünlüyünə səbəb olan biosenoza pozğunluqları).

4. Xroniki kolit (yoğun bağırsağın funksiyasının pozğunluqları ilə müşayiət olunan iltihabi-distrofik xəstəlikləri).

5. Xroniki enterit (nazik bağırsağın həzm və transport funksiyalarının pozğunluqları ilə müşayiət olunan polietioloji iltihabi-distrofik xəstəlikləri).

6. Babasil (düz bağırsağın hemoroidal venoz düyünlərinin genişlənməsi formasında təzahür edən iltihabi-distrofik xəstəliklər) və s.

Hələ qədim zamanlarda, eləcə də təbabət yeni-yeni formalaşanda loğmanlar da həzm sisteminin vəziyyətinə və qidanın keyfiyyətinə birincili əhəmiyyət verirdilər. Onlar hesab edirdilər ki, qida dərman, eləcə də dərman qida olmalıdır. Məhz bu fikrin düzgünlüyünü xalq təbabəti və tibb sahəsindəki müasir biliklər bir daha təsdiq etdi. Bitki mənşəli vasitələr bu sahədə çox vacib rol oynayır, onlar həm qida, həm də çox zaman dərman kimi istifadə edilir. (6)

MBT-nın xəstəliklərinin və onların müalicəsinin bəzi özəllikləri vardır:

1. Xəstəliyin gedişinin xroniki və residiv xarakterli olması.
2. Xəstəliyin çox vaxt funksional pozğunluq xarakterli olması.
3. MBT-nın xəstəliyi çox vaxt qaraciyərin və ödçixarıcı sistemin funksiyalarının pozğunluqları ilə birgə baş verir.
4. Müalicə zamanı sinir, immun, endokrin və digər sistemlərin vəziyyətinin korrekte olunması vacibdir.
5. MBT-nın pozğunluqları çox vaxt maddələr mübadiləsi xəstəliklərinə (psoriaz, şəkərli diabet və s.) səbəb olur.
6. Həzm sistemi orqanlarının xəstəliklərini uzun müddət müalicə etmək lazımdır.
7. Geniş spektr farmakoloji aktiv dərman vasitələrinin istifadəsi məqsədəuyğundur.

Həzm sistemi orqanlarının xəstəliklərinin müalicəsi üçün çoxlu sayda təbii və sintetik mənşəli dərman preparatları təklif edilmişdir. Onlardan bəzilərinin, xüsusən, sintetik mənşəli olanların tərkibində insan orqanizmi üçün yad olan elementlər – flüor və digər halloidlər, sian-, nitrozo- və nitroqruplar var. Bu maddələr çox pis bioloji transformasiya olunur, ona görə də qısa təsir spektrinə malik olur, eyni zamanda əlavə təsirləri və toksikliyi müşahidə edilir. Bu baxımdan dərman bitkilərindən alınmış fitovasitələr bir çox üstünlüklərə malikdir. Onlar geniş təsir spektrinə malikdir, mübadilə proseslərinə kompleks təsir göstərir, funksional pozulmaları bərpa edir və s. Lakin bütün bu deyilənləri dərman vasitəsini bir dəfə qəbul etməklə əldə etmək mümkün deyil. Yalnız uzun müddət (həftələrlə, bəzən isə aylarla) istifadə olunduqda təbii mənşəli dərman vasitələri lazımi effekti verir. Bitki mənşəli dərman preparatları iltihab əleyhinə, sedativ, antimikrob təsir göstərir, membranların keçiriciliyini, fermentlərin sorulması və fəallaşdırılması proseslərini normaya salır. Məhz bu xüsusiyyətlərinə görə fitopreparatlar həzm sistemi orqanlarının xəstəliklərinin müalicəsində daha çox perspektivlidir və qastroenterologiyada istifadə edilən dərman vasitələrinin təqribən 80 %-ni təşkil edir (2, 3, 4).

MBT-nın xəstəliklərinin müalicəsində bitki mənşəli bürüyücü, iltihab əleyhinə, antimikrob, spazmolitik, ağrıkəsici, regenerasiyaedici, büzüşdürücü, qankəsici, işlədici, ödqovucu, antitoksiki, sakitləşdirici, antihistamin xassəyə malik olan, həmçinin həzm sistemi vəzilərinin, bağırsağın motor-evakuator funksiyasını tənzimləyən vasitələr böyük maraq kəsb edir.

Qeyri-spesifik kolitin müalicəsində fitoterapiyanın tətbiqi xəstələrin ümumi vəziyyətini yaxşılaşdırır. Bağırsaqda olan eroziyaların sağalmasını sürətləndirir, qan itkisinin, anemiyanın qarşısını alır. Bitki müalicəsindən sonra xəstələrdə remissiya baş verir və uzun müddət davam edir. Xəstəliyin kəskin dövründə xəstəyə yataq rejmi və pəhriz təyin edilir. Pəhriz kalorili olmalı, həzm sistemini qıcıqlandırmamalı və asan həzm olunan olmalıdır. Bağırsaq xəstəliyi zamanı xəstəyə aşağıdakı bitki çayları məsləhət görülür.

Polivitamin çayı:

- 3 hissə itburnu, 2 hissə qaragilə və 2 hissə meşə gilası götürülür 2 stəkan qaynar suda 2 saat dəmə qoyulur. Gündə 1 stəkan isti halda içilir.

Xəstəliyin erkən mərhələsində: 1 xörək qaşığı bağıyarpağının üzərinə yarım stəkan isti su tökülür, 30 dəqiqə dəmlənilir, süzüləndən sonra gündə 3 dəfə 2 xörək qaşığı yeməkdən 30 dəqiqə əvvəl qəbul edilir.

Selikli, qanlı ishal olduqda kövrək murdarça otu, boymadərən, bağıyarpağı, istiotlu nanə yarpağı hərəsindən 1 hissə olmaqla götürülür qarışdırılır. Qarışımdan 1 xörək qaşığı 1 stəkan qaynar suda dəmlənir, gündə 3 dəfə 2 xörək qaşığı qəbul edilir.

Sarımsaq-bağırsaqlara çox müsbət təsir edir. Burada gedən çürümə və qıvcırma proseslərilə fəal mübarizə aparır, bağırsaqda yaşayan zərərli mikrob və parazitləri məhv edir. Sarımsaq xüsusilə stafilokokk və helikobakteriyaların məhvində xüsusi rol oynayır. Qeyd etmək lazımdır ki, B. Helikobakter pilori qastritin və 12 barmaq bağırsağın xorasında xüsusi rola malikdir (6,7).

Soğan mədədəki turşu balansını normalaşdırır, həzm suyu ifrazını stimullaşdırır. Həzm sistemindəki metabolik prosesləri yaxşılaşdırır. Bu tərəvəz çox kilolu olmağın öhdəsindən gəlmək üçün xüsusilə dəyərlidir. Soğanda elə bir maddə var ki, xərçəngə qarşı təsir göstərir.

Əmənkömənci - tərkibində olan selikli maddələr qastritdə, mədə - bağırsaq yaralarında yaranan üzərini həm örtür, həm də sağaldır. Bu zaman əmənkömənci dəmləməsi içilir. Əmənkömənci bitkisinin tərkibində bir maddə də vardır ki, bu maddə (mallivin) mikrob və bakteriya öldürücü

sayılır. Həmçinin əmənkömənci bitkisinde olan selikli maddə bağırsağın peristaltikasına müsbət təsir göstərərək qəbizliyin qarşısını alır.

Gicitkən - qarın ağrısı, ishal zamanı yarpaqlarından istifadə edilir. Bunun üçün gicitkənin təzə pöhrələnmiş yarpaqlarını yığıb çay kimi dəmləyib gündə 3-4 stəkan içilir (1,2,5).

Zəfəran – qiymətli dərman bitkisidir. Dünyanın çox az yerində bitir. Azərbaycanda Abşeronda becərilir. Məşhur yunan həkimi Hippokrat ondan müalicə məqsədilə istifadə etmişdir. Zəfəran mədə - bağırsağ xəstəliyində iltihabı aradan qaldırır.

Nanə - ağrı kəsici kimi istifadə olunur. Həzm yollarına təsiri: mədə və öd ifrazını artırır, həzmi asanlaşdırır. Mədə pozğunluğu, soyuqdəymə və ürək bulantısını aradan qaldırır. Həzmsizlik çəkənlərin pis ağız qoxusunu önləyir. Mədə spazmını aradan qaldırır. Nanə çayı, bağırsaqları rahatlaşdırır və qarın əzələlərini boşaldır.

Razyana – latınca “foenikulum” kalium, kalsium, maqnezium mineralları ilə zəngindir. Azərbaycanda yetərincə istifadə edilən çay növlərindəndir. Yeməkdən sonra mədəni rahatlaşdırır. Yeməklərin üyüdülmə sürətini artırır. Köp zamanı çox yaxşı təsir göstərir.

Çobanyastığı – çobanyastığı dəmləməsi bağırsağ qazlarına da müsbət təsir edir (südlə birgə içmək daha yaxşıdır). Spazmı aradan qaldırır. Bağırsaqlardan qaz çıxarma xüsusiyyəti olduğu üçün qastrit və mədə xorası zamanı çox faydalı olmaqla sağalmanı tezləşdirir. Çobanyastığının çayı və yağı tıbbə çox istifadə edilir (2,3,8).

Nəticə: Xəstəliklərin vaxtında diaqnostikası və müalicəsi orqanizmin bir sıra fəsadlardan vaxtında xilas olması deməkdir. Tətbiq olunan dərman müalicəsi ilə yanaşı xalq təbabəti vasitələri də xəstəliklərin müalicəsində effektiv ola bilər. Lakin aparılan hər bir fitoterapevtik müalicə ancaq həkim nəzarəti altında və konservativ müalicə ilə birlikdə olmalıdır!

ƏDƏBİYYAT

1. T.H.Talıbov, Ə.Ş.İbrahimov, Ə.M.İbrahimov, R.Ə.Ələkbərov, A.H.İsmayılov, V.B.Quliyev, Ə.K.Qurbanov, Azərbaycan Muxtar Respublikasının Dərman bitkiləri. Naxçıvan: 2014, 432 s.
2. Mustafayeva İ.R, İbadullayeva S.C, Ələkbərov R.Ə, İsmayılov A.H, Qasimov H.Z, Qasimova Ş.Ş, Farmakoqnoziya botanikanın əsasları ilə “Əcəmi” Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi. Naxçıvan: 2015, 648 s.
3. R.Ələkbərov, H.Qasimov, Qaraciyər və öd yolları xəstəliklərinin müalicəsində istifadə edilən şəfali bitkilər. Naxçıvan: 2021 “Əcəmi” Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 80 s.
4. Dəmirov İ., Bağırov R., Azərbaycanın faydalı dərman bitkiləri. Bakı: Azərnəşr.1969, 112 s.
5. Dəmirov İ., N.A.İslamova, Y.B.Kərimo, R.M. Mahmudov, Azərbaycanın müalicə əhəmiyyətli bitkiləri. Bakı: Azərnəşr 1958-1988. 175 s.
6. Əliyev. N Azərbaycanın dərman bitkiləri və fitoterapiya. Bakı: Elm 1998. 343 s.
7. İbadullayeva S. R.Ələkbərov, Dərman bitkiləri (Etnobotanika və fitoterapiya) Medikal plants təhsil. Bakı: Elm, 2013. 331 s
8. Аничков С.В. Атлас лекарственных растений СССР. Ред.Н.В.Цицин, Медгиз, 1962, 140 с.

SUMMARY

Malik Aliyev

THE ROLE OF PHYTOTHERAPY IN GASTROINTESTINAL DISEASES

The article about "The role of phytotherapy in the treatment of gastrointestinal diseases" provides detailed information about what is phytotherapy, the importance of phytotherapy, phytotherapy tools, herbs, herbal infusions, tinctures, essential oils and methods of using plant extracts. The article states that phytotherapy is one of the main branches of alternative medicine. The article gave extensive information about the history, forms of application, means of use of phytotherapy, which is the most widespread field of folk medicine. The history of phytotherapy dates back to ancient times, and even in the ancient manuscripts of the Sumerians and Assyrians there are records of herbal treatment. In modern times, there are reports of the use of phytotherapy in the treatment of various diseases in many countries. In the treatment of gastrointestinal diseases, a

number of features must be taken into account: the disease is residual and chronic in nature, functional in nature, often accompanied by diseases of the liver and bile ducts, causing metabolic disorders, prolonged process of gastrointestinal diseases. Multidisciplinary directions should be considered during treatment. Phyto-means have a wide range of effects in the treatment of gastrointestinal diseases. These plants have astringent, antiseptic, anti-inflammatory, antimicrobial, sedative effect. The use of phytotherapy in the treatment of non-specific colitis improves the general condition of patients. Accelerates the healing of intestinal erosions, prevents blood loss, anemia. After herbal treatment, remission occurs in patients and lasts for a long time. In the acute period of the disease, the patient is prescribed a bed rest and diet. The diet should be high in calories, not irritate the digestive system and easily digested. The following herbal teas are recommended for patients with intestinal disease. Remission occurs in patients and lasts for a long time. In the acute period of the disease, the patient is prescribed a bed rest and diet. Timely diagnosis and treatment of diseases means timely recovery of the body from a number of complications. In addition to the drugs used, folk remedies can be effective in treating diseases. However, every phytotherapeutic treatment should be performed only under the supervision of a physician and in combination with conservative treatment.

Key words: phytotherapy, herbs, intestinal diseases, colitis, bloody diarrhea

РЕЗЮМЕ

Малик Алиев

РОЛЬ ФИТОТЕРАПИИ ПРИ ЖЕЛУДОЧНО-КИШЕЧНЫХ ЗАБОЛЕВАНИЯХ

В статье «Роль фитотерапии в лечении заболеваний желудочно-кишечного тракта» представлена подробная информация о том, что такое фитотерапия, значение фитотерапии, средства фитотерапии, травы, травяные настои, настойки, эфирные масла и способы применения растительных экстрактов. В статье указано, что фитотерапия является одним из основных направлений нетрадиционной медицины. В статье дана обширная информация об истории, формах применения, способах применения фитотерапии, которая является самой распространенной областью народной медицины. История фитотерапии уходит корнями в глубокую древность, и даже в древних рукописях шумеров и ассирийцев есть записи о лечении травами. В современное время имеются сообщения об использовании фитотерапии при лечении различных заболеваний во многих странах. При лечении заболеваний желудочно-кишечного тракта необходимо учитывать ряд особенностей: резидуальный и хронический характер заболевания, характер функциональных нарушений, нередко сопровождающихся заболеваниями печени и желчевыводящих путей, обуславливающих нарушение обмена веществ, длительно термин процесс. С этой точки зрения в лечении заболеваний желудочно-кишечного тракта следует учитывать многогранность направлений. Фитовазиты обладают широким спектром действия при лечении желудочно-кишечных заболеваний. Эти растения обладают вяжущим, антисептическим, противовоспалительным, антимикробным, седативным действием. Применение фитотерапии при лечении неспецифического колита улучшает общее состояние больных. Ускоряет заживление эрозий кишечника, предотвращает кровопотерю, анемию. После лечения травами у больных наступает ремиссия и сохраняется длительное время. В остром периоде заболевания больному назначают постельный режим и диету. Диета должна быть калорийной, не раздражать пищеварительную систему и легко усваиваться. Больным с кишечными заболеваниями рекомендуются следующие травяные чаи. Ремиссия наступает у больных и сохраняется длительное время. В остром периоде заболевания больному назначают постельный режим и диету. Своевременная диагностика и лечение заболеваний означает своевременное излечение организма от ряда осложнений. Помимо применяемых препаратов, эффективными в лечении заболеваний могут быть народные средства. Однако любое фитотерапевтическое лечение следует проводить только под наблюдением врача и в сочетании с консервативным лечением.

Ключевые слова: фитотерапия, лечебные травы, кишечные заболевания, колиты, кровавый понос

UROLOJİ XƏSTƏLİKLƏRİN MÜALİCƏSİNDƏ FİTOTERAPİYANIN ROLU

Son zamanlar müxtəlif dərmanların əlavə təsirləri, ciddi əks-göstərişləri bir çox insanların alternativ təbabətə-fitoterapiyaya üstünlük verməsi diqqəti cəlb edir. Dərman bitkilərinin yığılması, qurudulması, saxlanması ucuz başa gəlməsi və asan əldə olunması, əlavə təsirlərinin daha az olması onlardan istifadəni aktual edir. Əsasən də, son zamanlar sidik-cinsiyyət orqanlarının müxtəlif xəstəliklərinin artması və bəzi fəsadların meydana çıxması bu istiqamətdə tədqiqat aparılmasını zəruri edir. Böyrəklərdə daş yaxud mikrolitlərin, iltihabi proseslərin, prostat vəzin kalsinatı, iltihabi prosesləri və ya böyüməsi bəzi dərman bitkilərdən istifadə etməklə müsbət nəticələr əldə etmək əsas məqsədimizdir. Dərman bitkilərini geniş tədqiq etməklə müalicələri daha da effektiv hala gətirməyi, zərərli aşındırıcı maddələrin təsirini azaltmaqla əks-göstərişlərin qarşısını almağı qarşımıza məqsəd qoymuşuq. Ümumiyyətlə, dərman bitkilərinin əsasən mövsümə uyğun olaraq yarpağı, kökü, kökümsovnu, qabığı, çiçəkləri tərkiblərinə uyğun olaraq kölgədə, xüsusi quruducularda yaxud günəş altında qurudularaq istifadə olunması və asan başa gəlməsi bütün əhali qruplarına daha uyğundur. Araşdırma zamanı itburnu, qatırquyruğu, ayiqulağı, tozağacı yarpağı, zirinc kökü kimi dərman bitkilərinin dəmlənərək içilməsi sidik cinsiyyət sistemi yollarının iltihabına, müxtəlif növ kristalların əriməsinə, diuretik və spazmolitik xüsusiyyətinə görə ağrısız kənarlaşmasına səbəb olmuşdur. Çobanyastığı, gülümbahar, palıd qabığı, soğan, cökə çiçəyi, sarımsaq kimi dərman bitkilərinin tərkibində fitosid maddələrin varlığı antibakterial təsiri müşahidə olunmuşdur. Belə ki, bəzi bakteriya mənşəli infeksiya xəstəliklərdə medikamentoz müalicəyə dəstək məqsədilə də yuxarıda sadalanan dərman bitkilərindən istifadə etməklə virus əleyhinə, bəzi göbələk xəstəliklərin məhv olunmasında, müvəffəqiyyətlə istifadə olunmuşdur. Zəngin və ekoloji təmiz floramızdan-dərman bitkilərindən yararlanaraq sidik cinsiyyət sistemi xəstəliklərin müalicəsində və əsasən də profilaktik tədbir kimi istifadə etməyi tövsiyə edərək hər birinizə sağlam və uzun ömür arzulayıram.

Açar sözlər: dərman, bitkilər, çobanyastığı, kölgə, fitosid, antibakterial təsir, tozağacı

Giriş. Elmi araşdırmalarda məlum olmuşdur ki, Azərbaycanın bütün regionlarında dərman bitkilərinin zənginliyi və daha geniş becərilərək artırılmasına münbit şərait var. Bu, ölkədə olan bitki mənşəli dərmanların hazırlanma təcrübəsinin öyrənilməsində və səmərəli tətbiqində mühüm rol oynayır. Respublikamıza xas olan iqlim şəraiti bitkilərin tərkibində olan təsiredici maddələrin daha da zəngin və keyfiyyətli olmasına imkan yaradır. Yaxın illərdə aparılan tədqiqat işlərində bitkilərin tərkibində olan təsiredici maddələrdən alkaloidlər, qlukozidlər, antroqlukozidlər, saponinlər, vitaminlər, fitonsidlər, aşı maddəsi, flavonoidlər, efirli və piyli yağlar, qatranlar, selik maddəsi kauçuk və digər tibbi əhəmiyyəti olan üzvi maddələr tapılmışdır. Respublikamızın ərazisində bitən şəfalı bitkilərdən müxtəlif xəstəliklərdə - o cümlədən sidik-cinsiyyət sistemi xəstəliklərin müalicəsində də effektiv surətdə istifadə olunur və yaxşı nəticələr əldə olunmuşdur (2).

Bioloji fəal maddələrlə zəngin olan bitkilərdən qafqaz xanımotunu, adi zirinci, şleyxer şahtərəsini, şoranotunu, acılıqotunu, adi dəlibəngi, qara batbatı, ağ və şər q məryəm noxudunu, süddüyəni, birgözü, boymadərəni, dağ turpunu, novruzgülünü, andızı, yemişanı, cökəni, pişikotunu, aptek xəşəmbülünü, nanəni, yarpızı, ətirli çətir yarpağını, ətirli yovşanı, feyxoanı, zeytunu, küncütü, kəklikotunu, səhləbi, gəvəni, murdarçanı, əvəliyi, ardıcı, ayıdöşəyini və digərlərini misal göstəmək olar. Ümumiyyətlə uroloji xəstəliklərdə dərman bitkilərinin təsirlərini aşağıdakı kimi xarakterizə etmək olar:

- Bəzi infeksiyalar əleyhinə vasitə
- İltihabın azaldılması
- Ağrıları azaltmaq və ya tamam kəsmək
- Orqanizmdən artıq mayeni çıxarmaqla ödəmi azaltmaq

- Arterial təzyiği sabitləşdirmək
- Maddələr mübadiləsinə tənzimləmək
- Bədən müqavimətini artırmaq
- İmmun qabiliyyətini yüksəltmək və s.

Məsələn: xroniki pielonefrit zamanı 3 əsas təsirə malik dərman bitkilərindən istifadə olunmağı məsləhət görülür. Bunlar hemostatik, diuretik və antiseptik xüsusiyyətlərdir. Diuretik təsirə malik daha aktiv bitkilərdən qatırquyruğu otu, ayıqulağı yarpağı, böyrək çayı, andız kökü, tozağacı yarpağı, ayrıqotu; antiseptik təsirli bitkilərdən dazıotu, çobanyastığı, sürvəotu, mərsinotu, qarğıdalı saçağı, üvəz meyvəsi; hemostatik təsirə malik dərman bitkilərindən gicitkan otu, qatırquyruğu otu, üvəz meyvəsi, çyələk yarpağı, dazı otu, andız kökü və başqa bitkiləri misal göstərmək olar.

Böyrək və sidik yolları xəstəliklərində istifadə olunan bəzi dərman bitki xammalı yığıntıları

1. Adi ardıcın meyvəsindən	- 60 q
Adi razyananın meyvəsindən	- 20 q
Şirin biyanın kökündən	- 20 q

Şirin biyan

Razyana

Ardıc

çəkib götürülməli, sonra onları ayrı-ayrılıqda doğrayıb xırdalayaraq qarışdırmalı və bu qarışıqdan 1-2 xörək qaşığı 2 stəkan su tutan dəm çaynikinə töküb üstünə qaynar su əlavə edəndən sonra 15-20 dəqiqə çay kimi dəmləyib, böyrəklərin və sidik yollarının kəskin iltihabı prosesləri zamanı, sidikqovucu və iltihabı aradan qaldırıcı dərman kimi (hamilələrə uyğun deyil), gündə 3 dəfə yarım stəkan qəbul etmək lazımdır.

2. Paxlakolu kökündən	- 25 q
Əkin cəfəri otunun kökündən	- 25 q
Şirin biyan kökündən	- 25 q
Adi ardıcın meyvəsindən	- 25 q

Cəfəri

Paxlakolu

Şirin biyan kökü

çəkib götürülməli, ayrı-ayrılıqda doğrayıb xırdalayaraq bir-birilə qarışdırmalı, sonra ondan 1-2 xörək qaşığı 3 stəkan qaynar suda (dəm şəkildə) 15-20 dəqiqə çay kimi dəmləyib, böyrəklərin və sidik yollarının kəskin iltihabı prosesləri zamanı (hamilələrə uyğun deyil) gündə 3 dəfə sidikqovucu dərman və iltihabı əleyhinə vasitə kimi yarım stəkan qəbul etməli (1).

3. Adi razyana meyvəsindən	- 10 q,
Qara kəndələşin çiçəyindən	- 10 q,
Adi zirə meyvəsindən	- 10 q,
Bahar xoruzgülü otundan	- 10 q,
Əkin cəfəri otunun meyvəsindən	- 30 q,
Adi ardıcın meyvəsindən	- 30 q

Qara kəndələş

Bahar xoruzgülü

Ardıc meyvəsi

çəkib götürülməli, onları ayrı-ayrılıqda xırdalayıb qarışdırmalı, həmin qarışıqdan 1-2 xörək qaşığı, 3 stəkan qaynar suda (dəm çaynikdə) 15-20 dəqiqə çay kimi dəmləyib, böyrəklərdə və sidik yollarında baş verən kəskin iltihablara qarşı, gündə 3-4 dəfə sidikqovucu və iltihabı aradan qaldırıcı dərman kimi yarım stəkan içmək lazımdır (Hamilə vaxtı qəbul etmək məqsədəuyğun deyil) (3).

4. Dərman gülümbaharının çiçəyindən	- 20 q,
Gicitkanın yarpağından	- 10 q,
Paxlakolunun kökündən	- 15 q,
Adi boymadərənin otundan	- 20 q,
Adi razyananın meyvəsindən	- 10 q,
Çöl qatırquyruğunun otundan	- 10 q,
Tozağacının tumurcuğundan	- 15 q

Gülümbahar

Qatırquyruğu

Tozağacı

Gicitkan

çəkib götürməli, onları ayrı-ayrılıqda doğrayıb xırdalayaraq qarışdırmalı, bu qarışıqdan 1-2 xörək qaşığı götürüb, dəm çaynikinə tökərək üstünə 3 stəkan qaynar su əlavə edib 15-20 dəqiqə çay kimi dəmləməli, bu çaydan böyrək və sidik yollarının xroniki xəstəliklərində, sidikqovucu və iltihabı aradan qaldırıcı dərman kimi gündə 3-4 dəfə, hər dəfə yarım stəkan içməli.

5. Çöl qatırquyruğunun otundan	- 30 q,
Xərçəngboynu otunun kökümsovundan	- 30 q,

İri bağıyarpağı otunun yarpağından

- 40 q

Bağıyarpağı

çəkib götürməli, onları qırı-ayrılıqda xırda-xırda doğrayıb bir-birilə qarışdırdıqdan sonra, həmin qarışıqdan 1-2 xörək qaşığı götürüb 3 stəkan qaynar suda (dəm çaynikində) çay kimi dəmləyib, sidik yollarında iltihab baş verəndə iltihab əleyhinə və sidik yollarını dezinfeksiyaedici dərman kimi, gecələr yarım stəkan isti-isti içmək lazımdır.

Kişilərdə çox rast gələn cinsiyyət vəzi- prostatın iltihabi prosesi son zamanlarda aktual problemlərdən birinə çevrilmişdir. Prostat vəzin iltihabi xəstəliklərində medikamentoz müalicədən də əlavə müxtəlif dərman bitkilərindən istifadə etməklə müsbət nəticələr əldə edilmişdir. Kompleks müalicədə əsas diqqət antibakterial, spazmolitik, ümumi və yerli reaktivliyi müsbət tərəfə dəyişən dərman bitkilərindən də istifadə olunmuşdur. Müasir dövrümüzdə bir çox fitopreparatlardan istifadə olunur. Prostata forte, prostamol uno, protanorm və s. bitki komponentli dərmanlar sırasındadır (1,4).

İstifadə olunaraq yaxşı nəticə əldə edilmiş bitki yığnaqlarından

1. At pıtrağı kökü 20.0
2. Fındıq yarpağı 20.0
3. Zimbirtikan kökü 20.0
4. Gicitkan kökü 20.0
5. Dəmrovotu otu 15.0
6. Qatırquyruğu otu 15.0
7. Biyan kökü 15.0
8. Gəndəlaş gülü 15.0

1 xörək qaşığı yığıcı 500 ml suda dəmləyərək gündə 3 dəfə ilıq halda, hər dəfə 150 ml içməklə bakteriya və spazm əleyhinə istifadə olunur.

Sidik-cinsiyyət sistemi xəstəliklərindən əziyyət çəkən, Naxçıvan Dövlət Universitetinin xəstəxanasına müalicə və müayinə üçün müraciət edən 65 nəfər pasiyent üzərində aparılan müşahidə onu deməyə əsas verir ki, dərman bitkilərilə aparılan müalicədə daha effektiv nəticələr əldə edilmişdir. Universitetin laboratoriyasında müraciət edənlərin sidiyin ümumi analizləri müayinəsi aparılmışdır. Əsas göstəricilərdən sayılan leykositlərin sayı aparılan analizlərdə aşağıdakı kimi olmuşdur: 27 nəfərdə - 10-20 görmə sahəsi, 13 nəfərdə - 20-30 görmə sahəsi, 15 nəfərdə - 30-40 görmə sahəsi, 10 nəfərdə - 40 görmə sahəsindən çox. Fitoterapevtik üsullarla müalicə aparılmaqla 48 nəfərdə tam sağalma müşahidə edilmişdir. Qalan 17 nəfərin müalicəsində isə digər dərmanlarla paralel bitki mənşəli yığıntılardan da istifadə olunmuşdur. Belə ki, müraciət edən pasientlərin təkrar analizlərinin 35-də leykositlərin sayı hər görmə sahəsində 5-dən aşağı düşmüşdür. Daha effektiv nəticə əldə etmək üçün müəyyən fasilələrdən sonra fitoterapiyadan təkrar istifadə etmək tövsiyə olunmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağayev M.M. Nefrologiya 2007-352 s.
2. Cavadzadə M.C., Nəzərov A.Ə., İsmayılov İ.M. Uroloji xəstəliklərin. farmakoterapiyası 1983-219 s.
3. Cavadzadə M.C., İsmayılov K.A. Urologiya. 1974-326 s.
4. Dəmirov İ.A., Bağırov R.B. Azərbaycanın faydalı dərman bitkiləri. 1969, 110 s.
5. Dəmirov İ.A., Şükürov C.Z. Azərbaycanın meyvə və tərəvəz bitkilərinin müalicə əhəmiyyəti. 1990, 192 s.

SUMMARY

Gadir Aliyev

THE ROLE OF PHYTOTHERAPY IN THE TREATMENT OF UROLOGICAL DISEASES

Recently, the side effects of various drugs, serious side effects have attracted the attention of many people who prefer alternative medicine - phytotherapy. The fact that medicinal plants are cheap to collect, dry, store and easy to obtain, and have fewer side effects, makes them relevant. In particular, the recent increase in various diseases of the genitourinary system and the emergence of some complications make it necessary to conduct research in this area. Our main goal is to get positive results by using some herbs for kidney stones or microliths, inflammatory processes, prostate calcification, inflammatory processes or growth. We aim to make treatments more effective by extensively studying medicinal plants, and to prevent side effects by reducing the effects of harmful corrosives. We aim to make treatments more effective through extensive research on medicinal plants, and to prevent side effects by reducing the effects of harmful corrosives. In general, it is more suitable for all groups of medicinal plants to be used in the shade, in special dryers or in the sun, depending on the composition of the leaves, roots, rhizomes, bark and flowers. During the study, infusion of herbs such as hips, horsetail, yarrow, birch leaves, barberry root caused inflammation of the genitourinary tract, dissolution of various crystals, painless removal due to its diuretic and antispasmodic properties. Antibacterial effect of phytocidal substances in medicinal plants such as chamomile, rose, oak bark, onion, linden flower, garlic has been observed. Thus, in order to support the drug treatment of some bacterial infectious diseases, the above-mentioned medicinal plants have been successfully used against viruses and in the eradication of some fungal diseases. I wish each of you a long and healthy life, recommending the use of our rich and ecologically clean flora - medicinal plants in the treatment of diseases of the genitourinary system, and especially as a preventive measure.

Key words: *medicine, herbs, chamomile, shade, phytocidal, antibacterial effect, birch*

РЕЗЮМЕ

Гадир Алиев

**РОЛЬ ФИТОТЕРАПИИ В ЛЕЧЕНИИ УРОЛОГИЧЕСКИХ
ЗАБОЛЕВАНИЙ**

В последнее время побочные действия различных препаратов, серьезные побочные эффекты привлекают внимание многих людей, предпочитающих нетрадиционную медицину – фитотерапию. Тот факт, что лекарственные растения дешево собирать, сушить, хранить и легко достать, а также имеют меньше побочных эффектов, делает их актуальными. В частности, учащение в последнее время различных заболеваний мочеполовой системы и появление некоторых осложнений делают необходимым проведение исследований в этой области. Нашей основной целью является достижение положительных результатов с помощью камней в почках или микролитов, воспалительных процессов, кальцината предстательной железы, воспалительных процессов или наростов некоторых трав. Мы стремимся сделать лечение более эффективным благодаря обширным исследованиям лекарственных растений и предотвращению побочных эффектов за счет уменьшения воздействия вредных разъедающих веществ. В целом для всех групп лекарственных растений целесообразнее использовать в тени, в специальных сушилках или на солнце, в зависимости от состава листьев, корней, корневищ, коры и цветков. В ходе исследования настоек таких лекарственных растений, как шиповник, хвощ полевой, каркаде, листья березы, корень барбариса вызывал воспаление мочеполовой системы, растворение различных кристаллов, безболезненное выведение за счет мочегонных и спазмолитических свойств. Отмечено антибактериальное действие фитоцидных веществ лекарственных растений, таких как ромашка, шиповник, кора дуба, лук, цветки липы, чеснок. Таким образом, для поддержки медикаментозного лечения некоторых бактериальных инфекционных заболеваний вышеупомянутые лекарственные растения успешно применялись против вирусов и при искоренении некоторых грибковых заболеваний. Желаю каждому из вас долгой и здоровой жизни, рекомендуя использовать нашу богатую и экологически чистую флору - лекарственные растения при лечении заболеваний мочеполовой системы и особенно в профилактических целях.

Ключевые слова: лекарство, травы, ромашка, оттенок, фитоцид, антибактериальное действие, береза

ŞƏFİQƏ SÜLEYMANOVA
 süleymanovaşefiqe77@gmail.com
 Naxçıvan Dövlət Universiteti

SATUREJA HORTENSIS L. NÖVÜNÜN FİTOKİMYƏVİ ANALİZ NƏTİCƏLƏRİ VƏ FAYDALI XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsində təbii sərvətlərin tədqiqi, istifadəsi, bərpa və mühafizəsi vacib olmaqla, dövlət əhəmiyyətli məsələlərdəndir. Təbii sərvətləri qorumaq, bərpa etmək və düzgün istiqamətləndirmək vacib şərtlərdən biridir. Naxçıvan Muxtar Respublikası florasının öyrənilmə tarixinin xronologiyasına nəzər saldıqda görünür ki, Lamiaceae Lindl. (Dalamazkimilər) fəsiləsi hərtərəfli şəkildə geniş tədqiq edilməmişdir. Belə ki, bu fəsiləyə daxil olan növlərin biomorfologiya, ekologiya, yayılma qanunauyğunluqları, fitokimyəvi tərkibi, istifadə perspektivlərinin və faydalı xüsusiyyətlərinin aktuallığını nəzərə alaraq daha geniş şəkildə tədqiq etməyə böyük ehtiyac vardır.

Tərəfimizdən tədqiq edilən *Satureja hortensis* L. - Bağ çöl nanəsi növünün kökü silindrik olub, uzunluğu 10-15 sm-dir. Yarpaqları xətti-neştərvari, itiüclü və vəziciklərdən ibarət olub, 1,5-2,5 sm-ə bərabərdir. Çiçək köbəsi 1-3 çiçəkli, kasacığı 3-4 mm zəngvari və ensiz neştərvarıdır. Çiçək tacı 6-8 mm, purpur, çəhrayı və ya açıq mavi rəngli olub, ağızcıqları tünd ləkəlidir. İyul-avqust aylarında çiçəkləyir və sentyabr-noyabr aylarında isə meyvələri yetişir. Naxçıvan Muxtar Respublikasının aşağı dağlıq qurşaqlarından, orta dağlığın daşlı-çınqıllı quru ərazilərinə qədər səpinti və kolluqlarda yayılmışdır. Yaxşı balverən bitkidir. Gövdə və yarpaqlarının fitokimyəvi analizi "Kristal" 2000 M markalı xromatoqrafiya cihazı ilə aparılmışdır. Tərkibində triterpenoidlər: 0,17% ursol turşusu, fenolkarbon turşusu və onun törəmələri: rozmarin, xlorogen (3-kofeilxinin), 0,49% kofein, 0,0032% L-kumarin, 0,011% gentianin, 0,0058% salisil, 0,0073% vanilin və 0,006% protokatexin maddələri aşkar edilmişdir. Aşkar edilən bu maddələr əsasən antibakterial, antivirus və antifungal (göbələk əleyhinə) xassəyə malik bioloji aktiv birləşmələrdir. Xalq təbabətində taxikardiya (ürək döyünmə), mədə-bağırsaq xəstəlikləri, sistit (sidik kisəsinin iltihabı), meteorizm (kəp), baş ağrısı, başgicəllənmə, rinit və kəskin respirator infeksiyalar zamanı işlədilir. Sulu ekstraktı insektisid aktivliyə malikdir.

Açar sözlər: *Satureja hortensis* L., xinin, ursol, salisil, antivirus, antibakterial

Giriş: *Satureja hortensis* L. - Bağ çöl nanəsi birillik balverən bitkidir. Quru, daşlı-çınqıllı qayalıqlarda, bostan və bağlarda, əsasən əlaqotluqlarda rast gəlinir. Gövdəsi düz, qısa tüklü, şaxəli, budaqlanan olmaqla, 15-30 sm hündürlükdədir. Kökü nazik, düz, silindrik olub, uzunluğu 10-15 sm-dir. Yarpaqları ensiz və ya xətti-neştərvari, itiüclü, azsaylı nöqtələr şəklində vəziciklərdən ibarət olmaqla, 1,5-2,5 sm-ə bərabərdir. Çiçək köbəsi 1-3 çiçəkli, üst yarpaqların qoltuğunda yerləşir. Kasacığı zəngvari, 3-4 mm, ensiz neştərvari və ya xətti olmaqla, dişciklidir. Çiçək tacı 6-8 mm, purpur, çəhrayı və ya açıq mavi rəngli olub, ağızcıqları tünd ləkəlidir. Aşağı dodağı uzun üçpərli, yuxarı dodağı isə qısa olmaqla, ikipərli. Meyvəsi 1 mm, fındıqcıq, yumurtavari-üçtilli olub, qonur rənglidir. İyul-avqust aylarında çiçəkləyir və sentyabr-noyabr aylarında isə meyvələri yetişir. Naxçıvan Muxtar Respublikasının aşağı dağlıq qurşaqlarından, orta dağlığın daşlı-çınqıllı quru ərazilərinə qədər əsasən kolluqlarda yayılmışdır. Yaxşı balverən bitki olub, tərkibində aşı maddələri çoxdur. Gövdə və yarpaqlarının fitokimyəvi analizi "Kristal" 2000 M markalı xromatoqrafik cihazla aparılmışdır. Analiz nəticələrinə əsasən tərkibində triterpenoidlər: 0,17% ursol və fenolkarbon turşuları və onun törəmələri: rozmarin, xlorogen (3-kofeilxinin), 0,49% kofein, 0,0032% L-kumarin, 0,011% gentianin, 0,0058% salisil, 0,0073% vanilin, 0,006% protokatexin, maddələri aşkar edilmişdir [3].

Ədviyyəli olduğundan yarpaqları kulinariyada yaşıl və ağ noxudla birlikdə göbələk, ət, kartof salatlarının, qaynadılmış balıq və quş ətinin hazırlanmasında işlədilir. Efir yağlı olduğundan parfümeriya-kosmetikada və xüsusən tibdə müalicəvi çay və tinkturaların hazırlanmasında tətbiq

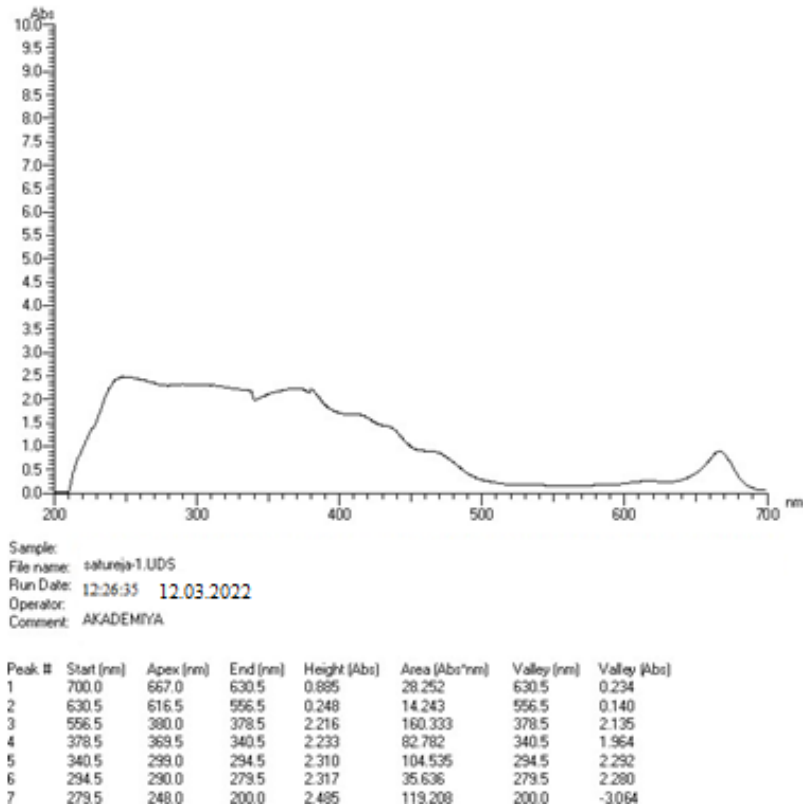
edilir. Təzə məhsulu, əsasən müxtəlif qidalara dad vermək üçün istifadə olunur. Təzə məhsul üçün bitkinin bütün hissələri istifadə olunur, lakin qurudulmuş bitki üçün yalnız yarpaq və çiçəklə uclar istifadə olunur. Ticarət üçün yalnız qurudulmuş yarpaqlardan istifadə edilir. Bitki meteorizm, mədəbağırısaq xəstəliklərində (spazmda) büzücü və möhkəmləndirici vannalar kimi də təyin edilir [4]. *Satureja hortensis* növünün vətəni Aralıq dənizi şərqi qitəsidir. Digər yerlərdə becərilməkdən qaçır. Çox güman ki, qədim Romada ədviyyat kimi yetişdirilmişdir. Dünyada əsasən Avropanın orta və cənub regionları, Şimali Amerika, Portuqaliya, İtaliya, Fransa, Ukrayna, Qafqaz, İran, Hindistan, Kiçik Asiya, Cənubi Afrika və Seylonun dağlıq ərazilərində yayılmışdır. Ədviyyəli və dekorativ bitki kimi ilk dəfə Qərbi Avropa, Aralıq dənizi ölkələri, Orta Asiya və Amerikada becərilmişdir [8, 9]. Gövdəsinin tərkibində triterpenoidlər: 0,17% ursol turşusu, yarpaqlarında fenolkarbon turşusu, 0,4% ursol turşusu və onun törəmələri: rozmarin, xlorogen (3-kofeilxinin), kofein, L-kumarin, salisil turşusu, vanilin, protokatekin, toxumlarında piyli yağlar və onun hidrolizat turşuları: palmitin, stearin, olein, linol və linolein olur. Çiçəkləmə dövrünün sonunda toplanan təzə yaşıl yarpaq və çiçəklərinin 100 qramında: protein 4,2 q, yağ 1,65 q, karbohidratlar 11,5 q, lif 8,6 q və kül isə 2,1 qramdır. Qurudulmuş yarpaqların 100 qramında: su 9,0 q, protein 6,7-7,7 q, yağ 5,2-5,9 q, karbohidratlar 53,4-54,6 q, lif 15,3 q, kül 8,7-9,6 q (Ca 2132 mq, Fe 38mq, Mg 377 mq, P 140 mq, K 1051 mq, Na 24 mq, Zn 4 mq), vitamin A (β-karotin kimi) 5130 mq, vitamin C 12 mq-a bərabərdir. 100 qramının enerji dəyəri 1130-1500 kC-dur. Tərkibindəki efir yağında 100-dən çox komponentlər vardır. Əsas komponentlər karvakrol, monoterpen fenol, γ-terpinen və p-simendir.

Bu növ Naxçıvan Muxtar Respublikası Ordubad rayon Gilançay, Biləv, Şahbuz rayon Nursu, Badamlı, Babək rayon Nəhəcir, Göynük, Culfa rayon Ərəfsə, Xoşkeşin, keçmiş Paradaş ərazilərinin xüsusən quru qumsal, daşlı-çınqıllı və qayalıqlı yerlərində yayılmışdır. Tərlədici, antihelmint, sinir xəstəlikləri, qastralgiya və vanna kimi revmatizmdə istifadə edilir. Laktogen xüsusiyyətə malikdir. Ekstraktı antibakterial və antifungal aktivliyə malikdir. Yerüstü orqanları Fransanın rəsmi dərman bitkilərinə daxildir. Hind təbabətində meteorizmdə istifadə edilir. Xalq təbabətində iştahartırıcı, öskürəkkəsici, tərqovucu, antihelmint kimi təyin edilir. Cövhəri taxikardiya, başgicəllənmə, mədəbağırısaq traktı, sidik yolu, meteorizm, rinit və kəskin respirator infeksiyalarda işlədilir. Ədviyyat kimi, konserv, kolbasa və digər məhsulların hazırlanmasında işlədilir. Sulu ekstraktı insektisid aktivliyə malikdir. Efir yağı mədə sancısı və ədviyyəli qidaların tərkibinə daxildir. Antibakterial, antimikotik, antivirus və antifungal xüsusiyyətlidir. Xüsusən karvakrol antifungal təsirə malikdir. Yarpaqları ədviyyat kimi kulinariyada tərəvəzlərin marinadlaşdırılmasında istifadə edilir [7, 8, 10].

Muxtar respublika florasında bu fəsiləyə daxil olan növlərin tərkibində xalq təsərrüfatının ayrı-ayrı sahələrində istər qənnadı, alkoqolsuz içkilər, əczaçılıq və istərsə də digər sahələrdə istifadəsinə böyük ehtiyac vardır. Bu məqsədlə *Satureja hortensis* L. standart metodla qurudulmuş, ekstrakt hazırlanmaqla analiz edilmişdir.

Tədqiqatın məqsədi: *Satureja hortensis* L. (Bağ çöl nanəsi) növünün biomorfoloji xüsusiyyətlərinin, fitokimyəvi tərkibinin öyrənilməsi və faydalı xüsusiyyətlərinin tətbiq istiqamətlərinin araşdırılmasından ibarət olmuşdur.

Material və metodika: Tədqiqat zamanı *Satureja hortensis* L. (Bağ çöl nanəsi) növünün gövdə və yarpaqları “Kristal” 2000 M markalı xromatoqrafiya cihazı istifadə olunmaqla, analiz edilmişdir. Öyrənilən bitkinin gövdə və yarpaqları O.V.Pozdnyakova, V.V.Matyuşevin təklif etdikləri metodikaya əsasən analiz edilmişdir [6]. Bağ çöl nanəsi müxtəlif polyarlıqda həlledicilər olan heksan və etanol vasitəsilə 3 saat müddətində ekstraksiya edilərək onların spektrləri “Kristal” 2000 M markalı xromatoqrama spektrofotometr vasitəsilə aparılmışdır. Yarpaq və gövdə ekstraktlarının spektral və xromatoqrafik analizi nəticəsində alınan qiymətlər əsasında tərkibi müəyyənləşdirilmişdir (şək.):

Şəkil *Satureja hortensis* L. - Bağ çöl nanəsi növü gövdəsinin etanol ekstraktının UB spektri

Nəticə: *Satureja hortensis* L. (Bağ çöl nanəsi) növünün biomorfoloji xüsusiyyətlərinin, fitokimyəvi tərkibinin öyrənilməsi və faydalı xüsusiyyətlərinin tətbiq istiqamətləri araşdırılmışdır. Bunun üçün növ “Kristal” 2000 M markalı xromatoqrafik spektrofotometr vasitəsilə 200-700 nm dalğa uzunluğunda spektrləri çəkildi. 209,0-299,5 nm (MeOH λ_{max} nm) dalğa uzunluğunda alınan spektrlərin flavonoidlər - baikalein, apigenin, flavanollar, galangin, flavonollar - pinosembrin, xalkonlar - dihidroksixalkon, 325,5-367,5 nm dalğa uzunluğu flavonollar-guerçetin, formononetin, ramnetin, izoramnetin, kempferol, herbasetin flavanonlara - dihidrokempferol, dihidroguerçetin, naringenin, hesperetin xalkonlara - dihidroksixalkon, 527,5-617,5 nm dalğa uzunluğunun isə antosianlara xarakterik olduğu təyin edildi. Təyin edilən maddələr xalq və ənənəvi təbabətdə əsasən iştahartırıcı, öskürəkkəsici, tərqovucu, antihelmint, cövhəri taxikardiya, başgicəllənmə, mədəbağışaq traktı, sidik yolu, meteorizm, rinit və kəskin respirator infeksiyalarda təyin edilir. Ədviyyat kimi konserv, kolbasa və digər məhsulların marinadlaşdırılmasında istifadə edilir. Sulu ekstraktı insektisid aktivliyə malikdir. Antibakterial, antimikotik, antivirus və antifungal xüsusiyyətli olması da məlum olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Ələkbərov R.Ə. Naxçıvan Muxtar Respublikası florasında yayılan Dalamazkimilər (*Lamiaceae* Lindl.) fəsiləsinin *Ziziphora* L. cinsinə daxil olan növlərin müalicəvi xüsusiyyətləri. Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri. Təbiət və texniki elmlər seriyası, 2013, №4, s. 132-138
2. Mehdiyeva N.P. Azərbaycanın dərman florasının biomüxtəlifliyi. Bakı: “Letterpress” nəşr, 2011, s. 188
3. Mustafayeva İ.R. İbadullayeva S.C. Ələkbərov R.Ə. İsmayılov A. H., Qasımov H.Z., Qasıмова Ş.Ş. Farmakoqnoziya botanikanın əsasları ilə (dərslük). “Əcəmi” Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi. Naxçıvan: 2015, 648 s.
4. Səyyarə İbadullayeva, Ramiz Ələkbərov. Dərman bitkiləri (*Etnobotanika və Fitoterapiya*)

- Medicinal plants (*Ethnobotany and Phytoterapy*) Elm və Təhsil, Bakı: 2013, 331 s.
5. Вулф Е.А., Малаев О.Ф. Мировые ресурсы полезных растений. Л.: Наука, 1969, 405с.
 6. О.В. Позднякова, В.В. Матюшев. Методы, средства испытания и контроля качества сырья и готовой продукции для магистров по направлению подготовки / Краснояр. гос. аграр. ун-т., Красноярск, 2007, 38 с.
 7. Химический анализ лекарственных растений / Под ред. Н.И. Гринкевича, Л.Н. Сафронович. М.: Высш. шк. 1983, 174с.
 8. Flora Irana. Flora des iranischen hochlandes und der umrahmenden qebirge / Von univ.-Prof. Dr.Karl Helnz Rechinqr. Erster Direktor des Naturhistorischen Museums in Wien (emertus). Akademische Druck-u Verlanqsanstalt. Graz-Austria: 1967, 1968, 1981, 1984
 9. Flora of Turkey / Edited by P.H. Davis. Edinburqh at the University Press, 1969, 1978, T.1, 4,5,6.
 10. Saadat Guliyeva, Sabina Akhundova, Ramiz Alakbarov, Hilal Qasimov. The Productivity and Structure of Sage (*Salvia L.*) Populations in the Territories of Lesser Caucasus Range
 11. Impact factor. // International Jurnal of Sciences, Research Article Volume 5, Fevruary 2016 (02), This article is published under the terms of the Creative Commons Attribution License 4.0 Author (s) retain the copyright of this article. Publication rights with Alkhaer Publications. Published at: <http://www.ijsciences.com/pub/issue/2016-02/> DOI: 10.18483/ijSci. 947; Online ISSN: 2305-3925; Print ISSN: 2410-4477, p. 70-76

SUMMARY

Shafiqa Suleymanova

SATUREJA HORTENSIS L. RESULTS OF PHYTOCHEMICAL ANALYSIS AND BENEFICIAL FEATURES

Research, use, restoration and protection of natural resources are important issues in the development of the economy of the Republic of Azerbaijan. Protecting, restoring and directing natural resources is one of the important conditions. Looking at the chronology of flora's studying history in Nakhchivan Autonomous Republic, it seems that Lamiaceae Lindl, (*Dalamazkimis*), has not been studied extensively. Thus, there is a great need for a broader study of the species included the biomorphology, ecology, distribution patterns, phytochemical composition, perspectives of use and relevance of their useful properties.

Satureja hortensis L., The root of the garden wild mint is cylindrical, 10-15 cm long. The leaves are design-scalpel, oblong and vesicular, 1.5-2.5 cm long. Inflorescence 1-3 flowers, calyx 3-4 mm bell-shaped and narrow scales. Flower crown 6-8 mm, purplish, pink or light blue, with dark spots on the lips. It blooms in July-August and bears fruit in September-November. It is spread in scatterings and bushes from the lower mountain belts of the Nakhchivan Autonomous Republic to the stony-gravelly dry areas of the middle mountains. It is a good balveren plant. Phytochemical analysis of the stem and leaves was carried out with the help of "Chrystal" 2000 M chromatographic device, Contains: triterpenoids: 0.17% ursolic acid, phenolic carboxylic acid and its derivatives: rosemary, chlorogen (3-caffeine), 0.49% caffeine, 0.0032% L-coumarin, 0.011% gentianin, 0.0058% saline, 0.073 % vanillin and 0.006% protokatexin were found. Obviously, these substances are biologically assets with antibacterial, antiviral and antifungal (fungal protection) properties. In folk medicine it is used for tachycardia (palpitations), gastrointestinal diseases, cystitis (inflammation of the bladder), flatulence (bloating), headaches, dizziness, rhinitis and respiratory diseases. Aqueous extracts have insecticidal activity.

Key words: *Satureja hortensis* L., *quinine*, *ursol*, *salicylic*, *antiviral*, *antibacterial*.

РЕЗЮМЕ

Шафика Сулейманова

SATUREJA HORTENSIS L. РЕЗУЛЬТАТЫ И ПРЕИМУЩЕСТВА
ФИТОХИМИЧЕСКОГО АНАЛИЗА ТИПА

Изучение, использование, восстановление и охрана природных ресурсов являются важными вопросами развития экономики Азербайджанской Республики. Защита, восстановление и управление природными ресурсами является одним из важнейших условий. Глядя на хронологию истории изучения флоры Нахчыванской АР, кажется, что Lamiaceae Lindl. Глава (Даламазкимис) не была тщательно изучена. Таким образом, существует необходимость более широкого изучения видов, включенных в данную главу, с учетом биоморфологии, экологии, закономерностей распространения, фитохимического состава, перспектив использования и актуальности их полезных свойств.

Изучаемый нами *Satureja hortensis* L. имеет цилиндрический корень длиной 10-15 см. Листья линейно-ланцетные, продолговато-железистые, 1,5-2,5 см дл. Соцветие из 1-3 цветков, чашечка 3-4 мм колокольчатой формы и узкие чешуи. Цветочная коронка 6-8 мм, лиловая, розовая или светло-голубая, с темными пятнами на губах. Цветет в июле-августе, плодоносит в сентябре-ноябре. Распространен россыпями и кустарниками от нижних поясов гор Нахчыванской АР до каменисто-щебнистых сухих участков среднегорья. Это хорошее бальверенное растение. Фитохимический анализ стебля и листьев проводили с помощью хроматографа «Кристалл» 2000 М. Содержит тритерпеноиды: 0,17% урсоловая кислота, фенольная кислота и ее производные: розмарин, хлороген (3-кофеин), 0,49% кофеин, 0,0032% L-кумарин, 0,011% генцианин, 0,0058% салицил, 0,0073% ванилин и 0,006% протокатексин. были найдены. Эти вещества в основном представляют собой биологически активные соединения, обладающие антибактериальными, противовирусными и противогрибковыми свойствами. Применяется в народной медицине при тахикардии (учащенном сердцебиении), желудочно-кишечных заболеваниях, цистите (воспалении мочевого пузыря), метеоризме (вздутии живота), головных болях, головокружении, рините и ОРЗ. Водный экстракт обладает инсектицидной активностью.

Ключевые слова: *Satureja hortensis* L., хинин, урсол, салициловая, противовирусная, антибактериальная.

MÜRSƏL SEYİDOV
NƏZRİN CƏFƏROVA
nesrin.nemet@gmail.com
Naxçıvan Dövlət Universiteti

ALTERNATİV TİBDƏ PİŞİKNANƏSİ CİNSİNİN NÜMAYƏNDƏLƏRİNİN İSTİFADƏSİ

Lamiaceae ailəsinin oxşar cinslərinin təkamülü nəticəsində Naxçıvan florasında hər bir bölməyə uyğun bölmələr və cinslər yaranmışdır. *Lamiaceae* cinsinə aid olan *Nepeta L.* cinsindən ənənəvi tibbdə geniş istifadə olunur. *Nepeta* növləri bir çox ölkələrdə ənənəvi dərman kimi istifadə olunur və böyük etnobotanik təsirlərə malikdir: antimikrobiyal, antifungal, antiinflamatuar, xolesterolu azaldan, insektisid, hepatoprotektiv, antidepresan, allelopatik fəaliyyət. *Nepeta* cinsinin fitokimyasına görə, iki əsas efir yağının kimyəvi tipləri mövcuddur. Birincisi nepetalakton kəmotipi, ikincisi 1,8-cineol kəmotipidir.

Açar sözlər: *Nepeta*, nepetalakton, efir yağı, antimikrob, antifunqal, *Nepeta cataria*

Naxçıvan Muxtar Respublikasının füsunkar, zəngin və rəngarəng bitki örtüyündə faydalı bitki qrupları çoxdur və belə qrup bitkilər içərisində dərman bitkiləri xüsusi yer tutur. Dərman bitkiləri hələ qədim dövrlərdən ənənəvi tibbdə işlənməsi məlumdur. Min illərdir ki, onlar müxtəlif növ xəstəliklərin müalicəsində və profilaktikasında, həmçinin bəzi dərman bitkiləri xoş ədviyyat, dad vermək kimi də istifadə edilir[8]. Dərman bitkiləri əhalinin sağlamlığı üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bitkilərin belə müalicəvi əhəmiyyəti insan orqanizminə müəyyən fizioloji təsir göstərən yüzlərlə bioloji fəal maddələrdən ibarətdir. Dərman bitkiləri ənənəvi tibbin “onurğa sütunudur”. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının məlumatına görə, bu gün dünya əhalisinin 80%-i ilkin səhiyyə ehtiyacları ənənəvi tibbdən asılıdır [5].

Naxçıvan Muxtar Respublikası florasının efir yağlı yağlı bitkilərinin önəmli nümayəndələrindən biri də *Dalamazkimilər (Lamiaceae)* fəsiləsinə aid *Pişiknanəsi (Nepeta L.)* cinsinin növləridir. *Nepeta* cinsi Asiya və Avropada rast gəlinən 300-ə yaxın növdən ibarətdir *Nepeta L.* cinsi əsasən çox illik, bəzən də bir illik ot, kol bitkiləridir. Bu cinsin bitkiləri gözəl, al-əlvan çiçəklər, ətirli, xoşagəlməli iyə sahibdir[8]. *Nepeta* növləri alternativ tibbin ayrılmaz, qiymətli hissəsi olub, bütün dünyada xalq təbabətində geniş şəkildə istifadə edilir. Cinsin bəzi növlərindən xalq təbabətində sidikqovucu, iltihabəleyhinə, astma əleyhinə, spazmolitik, qrip, qızılca, vərəm xəstəlikləri zamanı, həşərat, ilan, əqrəb sancmalarında, diş əti xəstəliklərində, qaraciyər və böyrək xəstəliklərində dərman vasitəsi kimi istifadə edilir[11]. Həmçinin, *Nepeta L.* cinsinin növləri antiinflamatuar, antinosiseptiv, antioksidant, antifungal, antimikrop xüsusiyyətlər kimi müxtəlif farmakoloji aktivliklərə sahibdirlər. Müxtəliflik, növ zənginliyi, variasiya eləcə də kimyəvi aktivliklər cins barədə çoxlu araşdırmalar apamağa səbəb olmuşdur[9].

Nepeta cinsinin fitokimyəvi tərkibi ikincili metabolitlərin xüsusilə, terpenlərin (monoterpen, diterpen, triterpen, seskiterpen törəmələri), fenol və polifenol birləşmələrinin (əsasən flavonoidlər) və steroidlərin (β -sitosterol, stiqmasterol, stiqmasterol qlükozidi) müxtəlif siniflərinin olması ilə xarakterizə edilir[12]. *Nepeta* növlərinin əksəriyyəti seskviterpen və oksigenli törəmələrlə zəngin olan efir yağları ilə xarakterizə edilir. Cinsin efir yağlarının əsas tərkib hissəsi bir və ya bir neçə nepetalakton izomeridir. Nepetalaktonlar növlərin əksəriyyətində əsas birləşmələr şəklində olur. Bəzi növlərdə isə ya cüzi miqdarda olur, ya da heç olmur. *Nepeta* cinsinin növləri bioloji aktiv maddələrlə zəngindir, dünyanın bütün yerlərində ənənəvi tibbdə geniş istifadə olunurlar[3].

Antibakterial aktivlik: *N. cataria*, *N. sibirica*, *N. trautvetteri*, *N. crispa* növlərinin efir yağlarının nəzərə çarpacaq antimikrob xüsusiyyətlərə malik olduğu öyrənilib[8].

N. cataria bitkisinin dietil efir ekstraktı göbələklərə və qram müsbət bakterialara, bitkidən alınmış sulu ekstrakt isə *S. aureus*, *K. pneumonia*, *E. coli*, *B. subtilis*, *P. aeruginosa* qarşı antimikrob

fəaliyyət göstərir. *N. cataria* efir yağları qram mənfi bakterialarla müqayisədə qram müsbət bakterialara qarşı daha aktivdir, tənəffüs yolları, dəri infeksiyaları, həmçinin, ağız boşluğu infeksiyalarına qarşı bakterisid fəallıq göstərir[3]. Ağız boşluğu selikli qişasında və diş səthlərində təxminən 25 növ streptokokk yaşayır. *S. Sanguinis* və *S. Salivarius* kimi növlər zərərsizdir və ağız boşluğunun normal sakinlər hesab edildiyi halda, *S.mutans* və *S.sorbinus* kimi streptokokk növləri ağız patogenləridir, diş çürüməsi törədirlər, *S.aureus* ağız infeksiyalarının başlıca səbəblərindən biridir, tez-tez parotit və stafilokokk mükozitə səbəb olur[15]. *N.cataria* ekstraktının da bu kimi hallarının müalicə və profilaktikasında, eyn zamanda bakteriaların böyüməsi, ferment ifrazı və adheziya olunması üzərində inhibitor fəaliyyətə malik olduğu sübut edilib. Oxşar antibakterial fəaliyyətlər komponentlərinin əsasını nepetalaktonlar təşkil edən *Nepeta persica* və *Nepeta crispa* kimi digər *Nepeta* növlərində də bildirilmişdir. Ağız boşluğunun gigiyenik məhsullarında kimyəvi konservantların istifadəsini azaltmaq üçün aktiv antibakterial xüsusiyyətə malik *Nepeta cataria* efir yağları antimikrobial ağız qarqaralarından istifadə üçün namizəd kimi qəbul edilə bilər[7], [15].

Cinsin daha aktiv antimikrob aktivlik göstərən növlərinə *N.trautvetteri*, *N.velutina* və *N.grossheimii* misal göstərilə bilər. *N.velutina* 4 dəfə durulaşdırılmış halda *Eseherchia coli* və *Pseudomonas aeruginosanın* fəaliyyətini 20dəqiqədə əlindən almışdır[8]. *N.grosseheimii* isə 4 dəfə durulaşmış halda qram mənfi bakterialardan *Staphylococcus aureus* və *Pseudomosa aurigonosa* bakteriyalarının 20 dəqiqəyə öldürmüşdür [1]. *N.pannonica* növü *S.aureus* və *K.pneumonia* bakteriyalarına qarşı fəal baktensid təsir göstərir[7].

Nepeta meyeri bitkisinin torpaq üstü hissələrindən alınmış aseton ekstraktı qram müsbət bakteriyalara- *Staphylococcus aureus*, *Listeria monocytogenes*, *Bacillus subtilis*, *Bacillus cereus*, *Bacillus polymxa*, *Bacillus thuringiensis* bakteriyalarına qarşı təsirli antimikrob agent kimi fəaliyyət göstərir[2]. Lakin alınmış ekstrakt qram mənfi bakteriyala və mayalara qarşı aktiv deyil. *N. meyeri* ekstraktları həmçinin allelopatik potensiala və antioksidant qabiliyyətə malikdir[6].

Antifunqal aktivlik: *Nepeta cataria* efir yağları *Aspergillus orizal*, *A.clavatus*, *A. funigatus*, *A. flavusun* böyüməsinə maneə törədir. *N.crispa* bakteriyalarla müqayisədə *Candida albicans*, *Microsporum gypseum*, *Aspergillus niger* göbələklərinə qarşı daha aktiv inhibitor fəaliyyət göstərir[12].*Candida albicans* üzərində ən aktiv funqisid təsiri isə *N.velutina* göstərmişdir onun 8 dəfə durulaşmış forması 10 dəqiqə ərzində mayayabənzər göbələklərin inkişafını dayandırmışdır. *N.clarkei* *Aspergillus flavus*, *Aspergillus ochraceus*, *Penicillium citrinum*, *Penicillium viridicatum* göbələklərinin inkişafını dayandırır[8].

Analgeziyaedici və antiinflamatuar təsir: Tibbi praktikada ağrının idarə edilməsi ən əsas həmçinin ən çətin aspektlərdən biridir. *Nepeta* cinsinin müxtəlif növlərindən alınan efir yağlarının antinosiseptiv və antiinflamatuar təsir göstərdiyi müəyyən edilmişdir. *Nepeta cataria* iltihabın müalicəsində istifadə edilən ənənəvi bitkidir[1]. Ondan alınan ekstrakt orqanizmdə iltihabın tənzimləyicisi olan kalsineurini inhibə etdiyi aşkarlanmışdır. *N.catari* bitkisinin efir yağı kəskin və xroniki nosisepsiya formalarını azaldır, eyni zamanda iltihaba qarşı güclü təsir edir[12]. *N.clarkei* növünün xloroform ekstraktından alınmış kirmanoik turşusu ağrıkəsici, iltihabəleyhinə, antidepressant təsirlər üçün təklif edilmişdir[13]. Araşdırmalar göstərir ki, kirmanoik turşusu standart dərmanlardan daha güclü ağrıkəsici və iltihabəleyhinə təsir göstərmişdir. *N.crispa* üzərində aparılan tədqiqatlar göstərir ki, onun efir yağında 20.3 % 4α,7α,7β nepetalakton və 47.0 % sineol vardır ki, bu da güclü ağrıkəsici və iltihabəleyhinə təsir göstərir[10]. *Nepeta italica* növünün ağrıkəsici təsiri isə onun efir yağının tərkibində 1,8 sineolun olması ilə əlaqələndirilir[14].

Alzheimer xəstəliyi zamanı da *Nepeta* cinsinin növlərindən istifadə edilir. Demansın ən geniş növlərindən biri olan Alzheimer xəstəliyi, neyron hücrələrinin ölümü nəticəsində yaranan və asetilxolinesteraza fermentinin pozulması ilə nəticələnən neyrodegenerativ xəstəlikdir. Bir çox araşdırma nəticələrindən məlum olmuşdur ki, bitki mənşəli asetilxolinesteraza inhibitorları bu xəstəliyin yaranmasını gecikdirə və gedişatını azalda bilər. *N.menthoidess* Boiss növünün yerüstü hissələrindən alınmış efir yağı asetil tioxolinodidin tioxolinə çevrilməsini azaldaraq, asetilxolinesterazını inhibə edərək, Alzheimer, xüsusilə də apatiya kimi xəstəliklərin simptomlarının

müalicəsində istifadə edilir [10]. Tədqiqatlar göstərir ki, *N.menthoidess* Boiss növü major depressiyalar zamanı xəstələrin əhval ruhiyyəsinə müsbət təsir göstərmişdir, həmçinin antidepressant təsirin saxlanması və depressiya təkrarlanmalarının gecikməsi məqsədilə bu növdən istifadəyə dəyər hesab edilir. *N.menthoidess* Boiss növü *Melissa officinalis* L. bitkisi ilə kombinə edilmiş halda istifadə edildiyi zamanı premenstural simptomların effektiv dərəcədə azaldığı müşahidə edilmişdir [11].

Hepatoprotektor təsir: Qaraciyər orqanizmdə maddələr mübadiləsi, detoksifikasiya, protein sintezi, qlikogen depolanması, qırmızı qan hüceyrələrinin əmələ gəlməsi və s. həyati funksiyalardan yerinə yetirən orqandır. Daxili xəstəliklərin klinikasında hepatobiliar xəstəliklər mühüm yer tutur, eyni zamanda dərmanların səbəb olduğu hepatotoksiklik bütün dünyada əsas ölüm səbəblərindən biridir[4],[1]. Bitki mənşəli preparatlar qaraciyər hüceyrələrinin bərpaşında və sağalma prosesinin sürətlənməsində, bir çox qaraciyər xəstəliklərinin müalicəsində mühüm rol oynayır. Bu səbəbdən də hepatoprotektiv otların araşdırılması aktual mövzudur. Asetaminofenin səbəb olduğu qaraciyər zədələnməsində ALT və AST səviyyəsinin artması hüceyrə dağılmasına və qaraciyər hüceyrələrinin membran bütövlüyünün itirilməsinə səbəb olur[4]. Heyvanlar üzərində aparılan təcrübə nəticələri göstərir ki, *N. cataria* efir yağı asetaminofenin səbəb olduğu qaraciyər zədələnməsini əhəmiyyətli dərəcədə azaldır. Məlumatlara əsasən, *Nepeta cataria* efir yağının qaraciyəri asetaminofenin səbəb olduğu qaraciyər zədələnməsindən qoruyur və asetaminofenin zərərsiz şəkildə metabolizmə uğramasını sürətləndirir. Aparılmış tədqiqat nəticələrindən aydın olur ki, *N. cataria* növünün su-spirтли ekstraktı su ekstraktı ilə müqayisədə qaraciyərin toksiki zədələnmələrində daha intensiv və effektiv təsir göstərir [4], [11].

ƏDƏBİYYAT

1. Acinovic M., Zeremski T. *Nepeta cataria*-cultivation, chemical composition and biological activity
2. Cıgremıs Y., Ulukanlı Z., Ilcim A., Akgoz M. In vitro antioxidant and antimicrobial assays of acetone extracts from *Nepeta Meyer* Bentham. 2010, s. 662
3. Formisano C., Rigano D., Senatore F. Chemical constituents and biological activities of *Nepeta* species
4. Grytskyk A.R., Struk O.A., Stasiv T.H. investigations of acute toxicity and hepatoprotective effects of extracts of *Nepeta cataria* L.
5. Handbook of medical herbs James A.Duke, with Mary Jo Bogenschutz- Godwin, Judi du Cellier.
6. Kekeç G., Mutlu S., Alpsoy L., Sakçali M.S Genotoxic effects of catmint (*Nepeta Meyer* Benth) essential oils on some weed and crop plants. 2012, s. 505
7. Mamadalieva N., Sharapov F., Satyal P., Wink M. Chemical composition of the essential oils of some central Asian *Nepeta* species (Lamiaceae) by GLC-MS
8. Məmmədova Z.Ə. Azərbaycan Florasında Pişiknələri (*Nepeta* L.) (Bakı, 2013, 244 s.
9. Mohammadi S. Changes in essential oil content and composition of catnip during different developmental stages
10. Salehi B., Valussi M., Martorell M. *Nepeta* species: From farm to food applications and phytoteapy.
11. Satish S., Shabaraya A.R. A review on pharmacological activities of essential oil in *Nepeta cataria*.
12. Sharma A., Nayik G.A. Pharmacology and toxicology *Nepeta cataria*(Catmint) species of *Nepeta*: a review
13. Süntar İ., Nabavi S.M., Barreca D. Pharmacological and chemical features of *Nepeta* L. genus: its importance as a therapeutic agent
14. Taskina A., Mohammad J., Sonboli A., Semnianian S. Evaluation of the antinociceptive and anti-inflammatory effects of essential oil *Nepeta pogonosperma* Jamzad et Assadi in rats
15. Zomorodian K., Saharkhiz M.J., Khashei R. Chemical composition and antimicrobial activities of essential oil of *Nepeta cataria* L. against common causes of oral infections

SUMMARY

Mursal Seyidov, Nazrin Cafarova

USE OF NEPETA GENUSI TRADITIONAL MEDICIE

As a result of the evolution of similar genera of the Lamiaceae family, sections and genera corresponding to each section appeared in the Nakhchivan flora. The genus *Nepeta* L. which belongs to Lamiaceae, are widely used in traditional medicine. *Nepeta* species are used as the traditional medicine in many countries and have a large ethnobotanical effects: antimicrobial, antifungal, antiinflammatory, cholesterol lowering, insecticidal, hepatoprotective, antidepressant, allelopathic activity. According to the *Nepeta* genus phytochemistry, there exist two main essential oil chemotypes. The first is the nepetalactone chemotype, the second is the 1,8-cineole chemotype.

Key words: *Nepeta*, nepetalactone, essential oil, antimicrobial, antifungal, *Nepeta cataria*

РЕЗЮМЕ

Мурсал Сеидов, Назрин Джафарова

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ РОДА NEPETA В НАРОДНОЙ МЕДИЦИНЕ

В результате эволюции схожих родов семейства Lamiaceae в Нахчыванской флоре возник секций и родов, соответствующих каждой секции. Род *Nepeta* L., относящийся к семейству Lamiaceae, широко используется в народной медицине. Виды *Nepeta* используются в качестве традиционного лекарственного средства во многих странах и обладают большим этноботаническим действием: антимикробным, противогрибковым, противовоспалительным, холестеринснижающим, инсектицидным, гепатопротекторным, антидепрессивным, аллелопатической активностью. Согласно фитохимии рода *Nepeta*, существует два основных хемотипа эфирных масел. Первый - хемотип непетолактона, второй - хемотип 1,8-цинеола.

Ключевые слова: *Nepeta*, непеталактон, эфирное масло, противомикробное, противогрибковое, *Nepeta cataria*

ÇİNARƏ MƏMMƏDOVA
cinara.74@mail.ru
Naxçıvan Dövlət Universiteti

DƏRMAN BƏDRƏNCİ VƏ ADI DAMOTU DƏRMAN BİTKİLƏRİNİN ALTERNATİV TƏBABƏTDƏ TƏTBİQİ

Məqalədə məşhur iki dərman bitkisi və onların alternativ təbabətdə tətbiqi haqqında məlumat verilir. Hər iki dərman bitkisi alternativ təbabətdə sakitləşdirici, yuxugətirici, spazmolitik, ürək-damar sistemi xəstəliklərində, nevrozlarda və s. istifadə edilir.

Dərman bədrənci - (*Melissa L.*) Dalmazkimilər fəsiləsinin Bədrənc cinsindən olan çoxillik ot bitkisidir. *Melissa* sözü yunan dilindən tərcümədə «bal» deməkdir. Bitki bal arılarını həddindən çox cəlb etdiyinə görə belə adlandırılmışdır. Nanə ailəsindən olan bu çoxillik Cənubi Avropanın və Şimali Afrikanın dağlıq ərazilərində vətəni olsa da, dünyanın demək olar ki, bütün isti və ya mülayim bölgələrində yayılmışdır. Parlaq yaşıl, qırışmış yarpaqlar limon kimi ətirli bir qoxuya malikdir.

Qəlbotu, şirquyruğu və ya adi damotu (*lat. Leonurus cardiaca*), *Lamiaceae* fəsiləsinin Şirquyruğu (*Leonurus*) cinsinə daxildir. Elmi adın spesifik olan - (*cardiaca*) bitkinin ürək xəstəliklərində istifadəsi ilə izah olunur. Bu dərman bitkisinin vətəni Avropa və Asiyadır, lakin ABŞ-da da geniş şəkildə becərilir. Qədim Çin, Yunanıstan və Roma İmperiyasının ənənəvi təbabətində onun ürək damar sistemi xəstəliklərində təsirli bir cövhər kimi qəbul edildiyi qeyd olunur. Ən çox ürəyin sağlamlığını yaxşılaşdırmaq üçün istifadə edilən adi damotu qan dövranını yaxşılaşdırmaq, ürəyin ritmini tənzimləmək və ürək əzələlərini rahatlaşdırmaq üçün istifadə olunur. O, həmçinin xolesterolu, yüksək qan təzyiqini və su tutma səbəbiylə şişkinliyi azaldır. Bu bitki həm də qadınlar üçün əla tonik kimi tanınır, çünki o, menstruasiya nizamı və narahatlıq, aybaşı pozğunluğu, depressiya və əhval ruhiyyə dəyişikliyi və hətta doğuşla bağlı ağrı (*valerian* ilə birlikdə) kimi bir sıra qadın xəstəliklərində istifadə edilir.

Açar sözlər: Dərman bədrənci, Adi damotu, sakitləşdirici, dərman bitkisi, alternativ təbabət

Dərman bədrənci (ballı nanə, limonotu, arıotu, əngəbu, balotu, batrinc və s. (*lat. Melissa officinalis L.*) - Dalmazkimilər (*Lamiaceae Lindl.*) fəsiləsinə aid olub, Aralıq dənizi ölkələrində, Qafqazda və Azərbaycanda bir növü - *M. officinalis L.*-dərman bədrənci yayılmışdır. *Melissa* sözü latın dilindən tərcümədə «bal» deməkdir. Bitki bal arılarını həddindən çox cəlb etdiyinə görə belə adlandırılmışdır.

Dərman bədrəncinin botaniki təsviri: Dalmazkimilər (*Lamiaceae*) fəsiləsinin Bədrənc (*Batrinc*) *Melissa L.* cinsinə aid olub, çoxillik ot bitkisidir. Yürüstü hissəsi (yarpaq və budaqları) limon ətri verir. Gövdəsi düzbudaqlı olub nisbətən tükcüklüdür, hündürlüyü 30-120 sm-dir. Yarpaqları qarşılıqlı düzülmiş, saplaqlı, yumurtavari formalı, kənarları mişarvari, demək olar ki, çılpəkdir. Yarpağın alt tərəfi bozumentul-yaşıl rəngdədir, nisbətən iridir, kənarlarında qırmızımtıl nöqtələr hiss olunur.

Yarpaq ayasının uzunluğu 8-12 sm, eni 3-4 sm-dir. Çiçəkləri ağ rəngdə xırda, açıq-bənövşəyi və ya çəhrayıcıdır, ətirlidir. Yetişmiş meyvələri açıq-qonur rənglidir, diametri 1,5 mm-dir, dörd kiçik qozcuqdan ibarətdir. Toxumları cücərmə qabiliyyətini 2-3 il saxlaya bilir. Bitkinin vegetasiya müddəti 105-125 gündür. Bütövlükdə bitki limon iyinə, qurudulmuş yarpaqları isə acı ədviyyəli, bir qədər büzüşdürücü dad malikdir. İyun-avqust aylarında çiçəkləyir və avqust-sentyabr aylarında meyvə verir.

Dərman bədrənci, əsasən, Mərkəzi Avropa ölkələrində, Aralıq dənizi sahillərində, Qafqazda (Kırmıda), Azərbaycanda, ən çox Quba-Xaçmaz, Kür-Araz, Ağdam-Füzuli, Lənkəran-Lerik

ərazilərində və Naxçıvan MR-nın rayonlarında geniş yayılmışdır. Dərman bədrənci kserofil coğrafi tipinin aralıq dənizi sinfinin aralıq dənizi qrupuna aiddir. Orta Avropa, Aralıq dənizi, Balkan və Kiçik Asiya ölkələri, İran, Əfqanıstan, Orta Asiya və Qafqazda yayılmışdır. Bitkiyə ən çox aşağı və orta dağ qurşaqlarında, meşələrin talalarında, kolluqlarda və bəzən bağ-bağçalarda rast gəlinir. Bədrənc gilli-daşlı, qumsal torpaqlarda, ən çox kolluqların ətrafında bitir. Torpağın pH 4.5-7.8 olan hədd daxilində inkişaf edir.

Farmokopeyaya daxil olan rəsmi dərman bitkisidir. Praktiki, eksperimental və xalq təbabətində, eləcə də, farmokologiyada və baytarlıqda geniş tətbiq edilir. Xammal kimi yerüstü hissəsi, yarpaqları, çiçəkləri və toxumları, cövhər, dəmləmə və şirə formasında istifadə olunur. Yüksək terapeutik effekti tərkibindəki efir yağı ilə bağlıdır. Kimyəvi tərkibinə görə bitkinin yerüstü zoğ hissəsində 0,33%, yarpaqlarında 0,1-0,3%, çiçəklərində 0,04-0,08% efir yağı vardır. Efir yağının tərkibinin çox hissəsini (60%) sitral aldehidi təşkil edir. Bundan əlavə, tərkibində sitronellol, mirsen, heraniol, linalol və s., yarpaqlarında aşı maddələri (5%), qətran, selikli maddələr, qəhvə, ursol, oleanol turşuları və vitaminlərdən C, B₁, B₂, β-karotin, mikroelementlər vardır. Bədrənc - orqanizmi böyük miqdarda bioflavonoid və digər orqanik birləşmələr ilə təmin edir. Yüngül bir sedativ təsir göstərir, metabolik prosesləri və mədə-bağırsaq traktının işini normallaşdırmağa kömək edir.

Dərman bədrəncinin alternativ tibdə tətbiqi:

Bədrənc çox qədim vaxtlardan xalq təbabətində istifadə olunur. Qədim əsərlərdə, Teofrast, Dioskorid, Koeymella və İbn Sinanın əlyazmalarında bitki haqqında geniş məlumatlar verilir. Bədrəncdən müxtəlif xalqlar ayrı-ayrı xəstəliklərin müalicəsində tətbiq edirlər. Bitkinin yerüstü hissəsinin çay kimi dəmləməsi ürək ağrıları, qan təzyiqinin aşağı salınmasında, köpmədə, həzm prosesinin nizama salınmasında, böyrək xəstəliklərində sidikqovucu və iltihabı götürən, yel və podaqra (oynaq ağrıları) xəstəliklərinin müalicəsində istifadə olunur. Arı şanlarından məhsul yığılarkən arı sancmasın deyə bədənə, ələ və üzə bədrənc suyu çəkirlər. Arının beçəvermə vaxtı qaçıb dağılmasının qarşısını almaq üçün bitkinin suyundan istifadə edirlər.

Dərman bitkisi bir neçə dərman preparatlarının tərkib hissəsidir. “Kasmin” preparatı antikoqliyant və antiaqreqant təsirə malikdir. Tərkibində ekstrakt və efir yağı olan çox kombinə edilmiş “Novo-Passit”, “Persen”, “Nervoflukus”, “Qastrovit”, “Altaleks” və digər sedativ dərman preparatlarının əsas komponentidir. Təngnəfəsliyi, ürək ağrılarını götürür, tənəffüs sayını azaldır, sinir sistemini tonuslandırır və möhkəmləndirir. Bədrənc bitkisi mədə şirəsinin ifrazını nizama salır, spazmi azaldır, meteorizm, diskenziya, ferment çatmamazlıqlarını aradan götürür və maddələr mübadiləsini yaxşılaşdırır. Bal və çiçək tozu verən bitkidir.

Bu bitkidən həmçinin, ürək-damar, mədə-bağırsaq, revmatizm, dəri, boğaz, qulaq, bronxit və qan xəstəlikləri, habelə nevrəliya, baş və diş ağrıları, irinli yara və xoralar, yanıqlar, bədxassəli şişlər, podaqra, sınıqlar, burxulma və zədələnmə zamanı istifadə olunur. Antioksidant, antibakterial, antifunqal, antivirus, sakitləşdirici, hipotenziv, ödqovucu, hemostatik, damardaraldıcı, ağrıkəsici, işlədici və iltihab proseslərinə qarşı təsirə malikdir.

Qədim şərqi təbabətində bağırsaq çöplərinə və sancılara qarşı 20 qr. qurudulmuş bədrənc yarpaqlarının qaynar suda dəmləməsindən istifadə olunurdu. Yaxud 2 çay qaşığı bədrəncin qurumuş yarpağından 50 qr. götürüb üzərinə 40%-li spirt əlavə edərək 7 gün qaranlıqda saxladıqdan sonra

süzmək və həmin cövhərdən 1 çay qaşığı götürüb 40 ml qaynanmış suda həll etməklə gündə 3 dəfə yemək vaxtı qəbul etmək çox faydalıdır.

Bədrənc dəmləməsini araqla qarışdırıb qulaqlara tökdükdə qulaqlarda olan küy aradan qalxır. Bunun üçün eyni miqdarda bədrənc dəmləməsi və araqla qarışdırıldıqdan sonra bir-neçə damcı qulağa tökülməlidir. Hamilələrə toksikoz zamanı, yaşlı qadınlara klimakterik nevrozlarda bədrənc dəmləməsi içmək tövsiyə edilir.

Melisa çayı ümumiyyətlə rahat bir yuxu çəkmək üçün içilir və stressi azaldıcı xüsusiyyətləriylə bilinir. Beyində endorfini artıraraq xoşbəxtlik də verir. Melisa bitkisinin beyində xoşbəxtliyi artıran endorfin kimi hormonlara dəstək verdiyini bildirilir. Melisa isti su ilə təmas etdiyində, içində bir sıra xoşbəxtlikverici maddələri suya keçir. Qıcıqlanmanı azaldır, yuxu keyfiyyətini yaxşılaşdırır, emosional fonu normallaşdırır. Optimal dozalarda olan aktiv maddələr yuxuya səbəb olmadan mərkəzi sinir sistemini yumşaq bir şəkildə təsir edir.

Dərman bədrəncinin zərərli və təhlükəli xüsusiyyətləri - həddindən çox qəbulu yuxululuğa, arterial təzyiqin aşağı düşməsinə, əzginliyə, nəbzın və nəfəsalmanın zəifləməsinə səbəb olur.

Adi damotu (Şirquyuğu, Dalama, Adi şirquyuğu, Ürək damotu, Tüklü damotu və s.) - (lat. *Leonurus cardiaca*) - Dalamazkimilər (Lamiaceae Lindl.) fəsiləsinə aid olub, əvvəllər Orta Asya və Cənub Şərqi Avropada, hal hazırda dərman bitkisi kimi bütün dünyada yayılmışdır. Azərbaycanda yabani halda 3 növü rast gəlinir. Təbabətdə bir növü istifadə olunur. Azərbaycanda, eləcə də Naxçıvan Muxtar respublikasında adi damotu təbii halda orta dağ qurşağına, bəzən subalp qurşağına və dağ ətəklərinə qədər bütün rayonlarda, əlaqılı yerlərdə, dərələrdə, yol kənarlarında bitir.

Adi damotunun botaniki təsviri: Dalamazkimilər (Lamiaceae) fəsiləsinin Damotu (*Leonurus L.*) cinsinə aid olub, çoxillik ot bitkisidir. Zəif iyli və acı dadlıdır. Hündürlüyü 40-150 sm, gövdəsi düz, çox vaxt qırmızımtıl, budaqlı, qısa qıvrım tükcüklü, bitkidir. Gövdə yarpaqları saplaqlı, altdan bozumontul, əsasdan ürəkvari, ortasına kimi və ya daha dərin beş enli, uzunsov, kəsikli-dilimli hissələrə bölünmüşdür. Çiçəkləri xırda halqalar boyda olaraq budaqların üstündə, yarpaqların saplağının dibində açır. Onun çiçəkləri çəhrayı-bənövşəyi, uzunluğu 11 mm olur. Damotunun toxumları qapalı kasacıqda 4 ədəd və hər birinin uzunluğu 3 mm olur, üçtərəflidir. Tərs yumurtavari, hamar, parlaqdır. Meyvəsi dördküncü 3 fıncıqıqdan ibarətdir. Bitki iyun-iyul aylarında çiçəkləyir. Meyvələri iyun-sentyabrda yetişir.

Dərman məqsədilə yerüstü hissələri bitki çiçəkləyən dövrdə gövdə, çiçək və yarpaqları keyfiyyətli bitki xammalı kimi istifadə edilir. Xammal toplanarkən yerdən 30-40 sm yuxarı olan yarpaq və çiçəkli baş hissələri götürülür, talvar altınada qurudulur və istifadəyə verilir.

Farmakopeyaya daxil olan rəsmi dərman bitkisidir. Bitkinin tərkibində flavonoidlər, rutin, kversetin, kversitrin, hiperozid), alkaloidlər, qlükozidlər, aşı maddələri, saponinlər, efir yağları, rutin, təbii turşular və A, C, E vitaminləri vardır.

Adi damotunun alternativ tibdə tətbiqi:

Damotu onuncu əsrdən təbabətdə tətbiq edilən dərman bitkisidir, onun adı latın dilindən tərcümədə şirquyuğu mənası verir. Ürək damotundan alınan preparatlar nevroz, hipertoniya, ürəyin işemik xəstəliyi, tireotoksikoz, yuxusuzluq və vegetativ damar distoniyasında işlədilir. Bundan başqa, mədə-bağırsaq nevrozunda, meteorizmdə spastik kolitlərdə də təyin edilir. Bitkinin sulu dəmləməsi və spirtli cövhəri sinir sistemi xəstəliklərində və ürək-damar nevrozlarında sakitləşdirici dərman kimi istifadə edilir. Farmakoloji təsirinə görə pişikotu preparatlarına yaxındır. Hər iki bitki sakitləşdirici və yuxugətirici kimi istifadə olunan məşhur dərman bitkisidir. Hipotenziv və kardiotonik təsirə malikdir. Bu məqsədlə spirtli cövhərindən 30-40 damcı daxilə təyin olunur.

Sedativ dərman maddəsi olmaqla, qan təzyiqini aşağı salır və ürəyin ritmini azaldır. Karbohidrat

və yağ mübadiləsini yaxşılaşdırır, zülal mübadiləsini normallaşdırır. Nevroz və depressiyada olanların dostudur. Qədim təbabət bu otu qadınların da otu adlandırır. Damotunun 70 % etil spirtində məhlulu (1:5), ekstraktı, 0,014 q dozada həbi sedativ təsirli dərman preparatı formasında istifadə edilir.

Alternativ tibdə damotundan cinsi zəiflik və adenomaların müalicəsi məqsədilə istifadə edilir. Damotundan nevrozlarda, nevrotik xəstəliklərdə, kardiosklerozda, funksional gərginlikdə, ürək qüsurlarında, sinir sisteminin gərginliklərində də istifadə edilir. 30 qram damotunu xırdalayıb 1 stəkan 70%-li spirtə 2 həftə saxlanılır. Sonra bu qarışımdam gündə 4 dəfə yeməkdən yarım saat əvvəl 1 çay qaşığı içmək nevrozların, ürəkdöyünmənin, təzyiqin, kardiopatiyaların, təngnəfəslinin azalmasına səbəb olur.

Damotunun dəmləməsi mərkəzi sinir sisteminin sakitləşməsinə, qan dövranının yaxşılaşmasına, arterial təzyiqin aşağı düşməsinə, aybaşının normallaşmasına səbəb olur. Damotu dəmləməsi baş ağrıların aradan qalxmasına, yuxusuzluğun aradan qalxmasına, qorxu hissəsinin yox olmasına səbəb olur. Onun nevrəliya və iflic əlamətlərinin azaltdığı da sübut olunub.

Xaricə istifadə zamanı damotu iltihab əleyhinə, antiseptik və regenerasiyaedici təsir göstərir. Damotu köklərinin dəmləməsi dizenteriya zamanı içilir. Sidik yollarının iltihabında antimikrob təsir ilə yanaşı, T-limfositlərin proliferasiyasını stimulyasiya etməsidir.

Adi damotunun zərərli və təhlükəli xüsusiyyətləri: Hamiləlik və uşağəməzidirmə dövründə damotundan istifadə etmək olmaz. Depressiya və həddindən artıq həssaslıq zamanı da damotu qəbul eləmək məsləhət deyil. Bradikardiya, trombozlardan, tromboflebitlərdən və arterial hipotenziyadan əziyyət çəkənlər damotu istifadə edərkən mütləq həkimlə məsləhətləşməlidirlər. Həddindən çox damotu qəbul eləmək huşun itməsinə və ürəyin dayanmasına səbəb ola bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Nəbatat terminləri (rusca-Azərbaycanca) və bitki adları (rusca-Azərbaycanca-latinca-ingiliscə), (ingiliscə-Azərbaycanca-latinca-rusca) lüğəti. II cild, Bakı: Elm, 2008, 352 səh.
2. Nəbatat terminləri (azərbaycanca- rusca) və bitki adları (Azərbaycanca-latinca-rusca-ingiliscə), (latinca-azərbaycanca-rusca-ingiliscə) lüğəti. I cild, Bakı: Elm, 2008, 328 səh.
3. Qurbanov E. M. Ali bitkilərin sistematikas. Dərslük. Bakı: "Bakı Universiteti" nəşriyyatı, 2009, 420 s.
4. İbadullayeva S. C., Cəfərli İ. Ə. Efir yağları və aromaterapiya. Bakı: Elm, 2007, 116 səh.
5. İbadlı O. V. Zəfəran (Azərbaycan, rus və ingilis dillərində), Bakı: "Tural" NPM, 2005, 28 səh.
6. Əsədov K. S., İbadlı O. V. Yabanı qida bitkiləri. Bakı: 1989, 95 səh.
7. Talıbov T. İbrahimov Ə. Naxçıvan Muxtar Respublikası florasının taksonomik spektri (Ali sporlu, çılpaqtoxumlu və örtülütoxumlu bitkilər). "Əcəmi" NPB, 2008, 364 səh.
8. S.C.İbadullayeva, M.C.Qəhrəmanova Bitkilərin Sirli Dünyası (Ot Bitkiləri) Bakı: 2016 s.333
9. Əsgərov A. Azərbaycanın ali bitkiləri. Azərbaycan florasının konspekti. III cild. Bakı: Elm, 2008, s.34
10. Алекперли Ф.У. Тысяча и один секрет Востока. Баку: Изд-во «Нурлан», 2008, 490 стр.

SUMMARY

Chinara Mammadova

APPLICATION OF MELISSA AND MOTHERWORT IN ALTERNATIVE MEDICINE

The article provides information about two medicinal plants and their application in alternative medicine. Both herbs are used in alternative medicine as sedatives, hypnotics, antispasmodics, in diseases of the cardiovascular system, neuroses, etc.

Melissa is a genus of perennial herbs in the Lamiaceae, native to Europe and Asia but cultivated and naturalized in many other places. The name Melissa is derived from the Greek

word meaning "honeybee", owing to the abundance of nectar in the flowers. The stems are square, like most other plants in the mint family. The leaves are borne in opposite pairs on the stems, and are usually ovate or heart-shaped and emit a lemony scent when bruised. This perennial in the mint family is native to mountainous areas of southern Europe and northern Africa but has naturalized in almost every warm or temperate area around the globe. The bright green, crinkled leaves have a fragrant lemon-like odor.

Leonurus cardiaca, known as motherwort, is an herbaceous perennial plant in the mint family, Lamiaceae. The scientific name is explained by the use of a specific plant (*cardiaca*) in heart disease. Most used for promoting the health of the heart, *Leonurus Cardiaca* is used to improve blood circulation, regulate rapid heartbeat, and relax the muscles of the heart. It also lowers cholesterol, high blood pressure, and swelling owing to water retention. This herb is also acclaimed as an excellent tonic for women as it helps with a number of women-related ailments such as menstrual irregularity and discomfort, scanty menses, depression and mood swings, and even pain related to childbirth (combined with valerian).

Key words: *Melissa officinalis*, Motherwort, sedative, medicinal plants, alternative medicine

РЕЗЮМЕ

Чинара Маммедова

ПРИМЕНЕНИЕ МЕЛИССЫ ЛЕКАРСТВЕННОЙ И ПУСТЫРНИКА ОБЫКНОВЕННОЙ В АЛЬТЕРНАТИВНОЙ МЕДИЦИНЕ

В статье собраны сведения о наиболее известных двух лекарственных растениях и их применении в нетрадиционной медицине. Обе травы используются в нетрадиционной медицине как седативные, снотворные, спазмолитические средства, при заболеваниях сердечно-сосудистой системы, неврозах.

Мелисса род многолетних травянистых растений семейства Яснотковые (*Lamiaceae*). Родовое наименование лат. *Melissa* происходит от греческого слова (медоносная пчела) и является хорошим медоносом и излюбленным растением пчёл, за что в народе траву прозвали маточник, медовка, роевник, пчельник. Растение легко узнать по сильному запаху лимона, отсюда пошло название лимонная мята. Это многолетнее растение семейства мятных произрастает в горных районах Южной Европы и Северной Африки, но натурализовалось почти во всех регионах с теплым или умеренным климатом по всему миру. Ярко-зеленые сморщенные листья имеют ароматный лимонный запах.

Пустырник обыкновенный многолетнее травянистое растение, вид рода Пустырник семейства Яснотковые (*Lamiaceae*), типовый вид этого рода. Видовой эпитет научного названия (*cardiaca*) объясняется применением растения при заболеваниях сердца. Пустырник сердечный, который чаще всего используется для укрепления здоровья сердца, используется для улучшения кровообращения, регуляции учащенного сердцебиения и расслабления сердечных мышц. Он также снижает уровень холестерина, высокое кровяное давление и отеки из-за задержки воды. Эта трава также известна как отличное тонизирующее средство для женщин, поскольку она помогает при ряде женских заболеваний, таких как нарушение менструального цикла и дискомфорт, скудные менструации, депрессия и перепады настроения и даже боли, связанные с родами (в сочетании с валерианой).

Ключевые слова: Мелисса лекарственная, Пустырник обыкновенный, седативное средство, лекарственные растения, альтернативная медицина.

ELŞAD İSMAYILOV
elsadnax63@mail.ru
Naxçıvan Dövlət Universiteti

**LAMIACEAE LINDL. FƏSİLƏSİNƏ AİD OLAN BİTKİLƏRİN
MÜALİCƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

*İnsanlar uzun müddətli stressin, eləcə də müxtəlif mənfi amillərin təsiri zamanı, təbii neyrotrop təsirə malik olan vasitələrə ehtiyac duyar. Neurotrop təsir insanın stressini, xüsusilə bir çox xəstəliklərin yaranmasına səbəb olan stressi azaltmağa qadirdir. Stress həmçinin daxili orqanların xəstəliklərinə gətirib çıxarır. İlk növbədə bunlar adrenalın vəzləri, beyin, mədə-bağırsaq traktı, həmçinin ürək-damar sistemidir. Stressin, eləcə də yuxarıda göstərilən xəstəliklərin qarşısının alınması üçün *Mentha L.* Cinsinə aid olan bitki növlərindən də istifadə etmək olar [13, s. 398]. Bu məqalədə *Lamiaceae* fəsiləsinin tərkibinə daxil olan bitkilərin müalicəvi xüsusiyyətlərinin elmi təhlilinə cəhd edilmişdir.*

Açar sözlər: *dərman bitkiləri, *Mentha L.*, *Lamiaceae Lindl* ailəsi, xəstəliklərin profilaktikası, bitki preparatları*

İnsan tərəfindən qəbul edilən dərmanlar, ekzogen amilləri, həmçinin stresin endogen mexanizmlərinə tənzimləyici təsir göstərən dağıdıcı fəsadları da, aradan qaldırılmasına kömək edə bilər.

Müasir elmi nailiyyətlər əsasında yaradılan bitki preparatlarının üstünlüyü, onların tərkibindəki geniş spektrli müxtəlif bioloji aktiv maddələrin olmasıdır. Əksər hallarda bu xüsusiyyətlər, istifadənin təhlükəsiz və uzun müddətli olmasını təmin edir [3, s. 24].

Paeaniaceae, *Hypericaceae*, *Passifloraceae*, *Polemoniaceae*, *Lamiaceae* fəsiləsinin dərman bitkilərindən alınan ekstraksiyalı preparatlar, qida üçün bioloji aktiv əlavələr, bioloji aktiv maddələrin ayrı-ayrı fraksiyaları və standartlaşdırılmış dərman preparatları nəzərə çarpan neyrotrop təsir göstərsə də, əsasən sedativ təsirə malikdir [9, s. 63].

Bununla yanaşı, sedativ və anksiyolitik təsirə malik preparatların nomenklaturasının genişləndirilməsi məqsədi ilə aparılmış dərman bitki xammalının çoxsaylı elmi tədqiqatlarının nəticələrinin təhlili göstərir ki, ən çox diqqət *Lamiaceae* fəsiləsinin nümayəndələridir.

Lamiaceae fəsiləsinin dərman bitki xammalı növlərindən alınan efir yağları və onların komponentləri, sulu və sulu-spirтли ekstraktların neyrotrop təsirinin öyrənilməsi, farmakoloji sınaqlar əsasında tədqiqatçılar tərəfindən aparılmışdır - "məcburi üzüm testi", "dönmə çubuğu ilə test", "açıq sahə", "pilləkən" və s. [4, s. 165].

Standart sınaqların keçirilməsi ilə yanaşı, tədqiq olunan əczaçılıq substansiyalarının, ekstraktların, dərman preparatlarının və s. qəbulu fonunda heyvanların hərəkət fəallığı və barbituratların təsir müddəti də öyrənilib.

Bu tədqiqatlar zamanı eksperimental olaraq bu və ya digər dərəcədə neyrotrop təsirlər aşkar edilmişdir: anksiyolitik, sedativ, antidepressiv, yuxugətirici. Müəyyən edilmişdir ki, *Lamiaceae L.* ailəsinin dərman bitki xammalından alınan və neyrotrop təsirə malik olan preparatlar, qabıqaltı törəmələrdə qamma-amin yağ turşusunun (GAYT) GAYT-reseptorlarına affinitetliyini gücləndirir, ilk növbədə retikulyar formasıyada, onun beynin qabığına oyandırıcı təsirini zəiflədir [10, s. 120].

Neytrop aktivliyin sınaqdan keçirilməsi zamanı tədqiqat obyektləri təkcə xammalın toplam cövhərləri, bioloji aktiv maddələrin ayrı-ayrı sinifləri deyil, həm də təmiz şəkildə ayrılmış və sintetik və yarı-sintetik yolla alınmış birləşmələr idi. Flavonoidlər, triterpen turşuları (ursol və oleanol), fenilpropanoidlər (rozmarin və qəhvə turşuları), terpenoidlər və efir yağının tərkibindəki aromatik birləşmələr (Linalool, linalilasetat, timol, karvakrol və s.), alkaloidlər, alkaloid kimi birləşmələr və iridoidlər daha çox bu kontekstdə öyrənilir.

Flavonoidlər, əksər hallarda flavonlar GAYT- α reseptorlarının müxtəlif sahələri ilə qarşılıqlı əlaqədə olmağa və buna görə də, onların funksiyalarına təsir göstərə bilərlər.

2-4 mq/kq dozada rozmarin turşusu (qəhvə turşusu dimmer) anksiyolitik təsir göstərir ki, bu dozanı 8 mq/kq-a qədər artırıqda isə, bu təsir stimullaşdırıcı təsirlə əvəz olunur. Uzun müddətli və

qısa müddətli yaddaş növlərinə isə, təsir göstərməmişdir.

Neyrokimyəvi araşdırmalar göstərir ki, qəhvə və rozmarin turşuları monoaminlərin sorulmasına və ya monoaminoksidazanın aktivliyinə təsir göstərmir; lakin tədqiqatlardan heç biri bu birləşmələrin monoaminlərin ötürülməsini onların birbaşa reseptorlarında dəyişdirmək imkanını müəyyən etməmişdir.

Efir yağlarının komponentləri üçün də neyrotrop aktivlik müəyyən edilmişdir. Sitralı qarınboşluğuna yeritdikdə sedativ (100 və 200 mq/kq) və miyorelaksant təsiri (200 mq/kq) 100 və 200 mq/kq dozada baş verir, barbituratlı yuxu müddətini artırır. Laboratoriya siçanlarında aparılan təcrübələrdə sineol həyəcanlanma əleyhinə (400 mq/kq), antidepressiv təsir (200 və 400 mq/kq) göstərir, hərəkət fəallığına isə təsir göstərmir və fenobarbitalın tətbiqi nəticəsində baş verən yuxunun latentliyini azaldır. [2, s. 168]

Hyssopus L.

Bəzi nümayəndələri dadverici-aromatik xammal və efir yağlarının mənbəyi kimi yetişdirilir. Hyssopus L. 7 növdən az olmayan çoxillik bitkilərə malikdir, onların arasında Aralıq dənizi, Kiçik və Orta Asiya, Qafqaz və Cənubi Sibirdə bitən otlar və kollar vardır. Daha çox tədqiq edilən Hyssopus officinalis L. əsasən Afrikada, Asiyada bitən 80 sm hündürlüyə qədər koldur. Otun tərkibində efir yağı (2% - ə qədər), flavonoidlər (hesperidin, issopin və s.), triterpen turşuları, acı maddələr və s. vardır.

H. officinalis rəsmi olaraq bir neçə Avropa ölkəsində qeydiyyatdan keçmişdir. Hələ qədimdən ekstraktları və efir yağları yuxarı tənəffüs yollarının və mədə-bağırsaq traktının xəstəlikləri zamanı, həmçinin antiseptik kimi istifadə edilmişdir. Hal-hazırda H. officinalis çoxsaylı farmakoloji tədqiqatların müzakirə mövzudur. Belə ki, müəyyən edilmişdir ki 70% spirtli ekstraksiyasını, ağ siçovulların mədəsinə yeritdikdə, yuxunun müddətinin artmasına gətirib çıxarır-nəzarət-sınaq (nembutal) ilə müqayisədə 55% və müqayisə obyektinə nisbətən 52% (alkoqol + nembutal).

Lagochitus Bunge.

Bu ailənin nümayəndəsi - Lagochilus inebrians Bunge - rəsmi və xalq tibabətində tanınmış dərman bitkisi. L. inebrians Orta Asiyada bitən kol bitkisi, onun arealı çox məhduddur. L. inebrians çiçək və yarpaqlarında tipik dördqat laboxilin spirti, aşı maddələri (14% - ə qədər), vitaminlər, üzvi turşular, efir yağı (təxminən 0,03%) və s. saxlayır. L. Inebrians-ın sulu ekstraktları adaptogen, hipotenziv və sedativ təsirə malikdir, onlar ağrı hissini azaldır, spazmolitik təsirə malikdir. Onun tincturası qanın laxtalanmasını artırır [12, s. 74].

L. inebrians bitki xammalından alınan dərman preparatlarının nevrozların müalicəsində istifadə edilməsi müsbət nəticələr vermişdir. Müəyyən edilmişdir ki, onlar sinir sistemində süstləşmə və həyəcan arasındakı balansı normallaşdırır, vestibulyar analizatoru inhibə edir ki, onun bu xüsusiyyətindən Menyer xəstəliyinin müalicəsində müvəffəqiyyətlə istifadə edilir. L. inebrians sedativ təsiri sayəsində qan təzyiqini aşağı salır.

Lallemantia L.

Lallemantia L. bir neçə növdən ibarətdir; bunlardan Lallemantia iberica F. və M., L. royleana (Benth. In Wall.), Bent. (l. Royle) və L. canescens L. (L. bozumtul) göstərmək olar.

Lallemantiyanın arealı Kiçik Asiya, Zaqafqaziya, Azərbaycan, İran və Türkmənistanın Dağlıq rayonlarıdır. Yabani halda Lallemantia Suriya, Mesopotamiya, Əfqanıstan, eləcə də Kırmda, Ukraynanın cənubunda, Xəzər dənizinin şərq sahili boyunca və Şimali Qafqazda yetişir. Lallemantiyanın meyvələri piyli yağlar ehtiva edir [5, s. 127].

L. royleana meyvəsinin su-metanol ekstraktında şəkərlər (mannitol 14,78%, saxaroza 9,36%), piyli yağ və yağ turşuları, efir yağları, kumarinlər, flavonoidlər, alkaloidlər aşkar edilmişdir. Piyli yağ aşağıdakı turşuları ehtiva edir: linoleik (26%-ə qədər), palmitin (10% - ə qədər), olein (60% - ə qədər), stearin (təxminən 3%) və s. Meyvələrinin sulu və sulu-spirtili ekstraktlarının istifadə edildiyi xəstəliklər: yuxusuzluq, yüksək sinir oyanması, eləcə də mədə-bağırsaq traktının xəstəlikləri.

Təcrübələrdə Huber et al. L. royleana meyvələrinin sluu-metanollu ekstraktının (ekstragentin çıxarılmasından sonra) siçanlarda anksiyolitik və sedativ təsirini öyrənmişlər. Anksiyolitik fəaliyyəti yoxlamaq üçün tətbiq edilən testlər: "açıq sahə testi", "çuxur testi", "pilləkən", və s. - diazepam dərmanı ilə müqayisədə. Nəticələr sübut etmişdir ki, sınaqdan keçirilmiş ekstraksiya maksimal dərəcədə -250 mq/kq dozada anksiyolitik təsir göstərmişdir [6, s. 340].

Leonurus L.

Çoxillik və ya iki yaşlı bitkilərin fəsiləsi *Leonurus L.* 25 növdən ibarətdir: Avropada, Asiyada, Afrikada və Amerikada; Rusiyada, Nax.MR-da rast gəlinir. Cinsin ən məşhur Naxçıvan nümayəndələri *Leonurus Cardiaca L.* və *L. quinquelobatus* gil. [13, s. 388-393] və Şərqi Asiyada-*L. japonicus* Houtt.

Uzun müddət bu növ otlardan əldə edilən preparatlar xalq təbabətində və rəsmi tibdə həyacan, nevrozlar, yuxusuzluq zamanı sakitləşdirici vasitə kimi, epilepsiya zamanı, ürək-damar xəstəliklərinin müalicəsi və profilaktikası üçün geniş istifadə olunur. Bitkinin su-spirt ekstraktlarında sedativ və yuxugətirici xüsusiyyətləri şərtləndirən iridoidlər aşkar edilmişdir: siklopent/C/Piran (ayugol, ayugozid, harpagid, harpaqid asetat), fenilpropanoidlər (qəhvə, ferrikor turşusu), flavonoidlər (rutin, kversetin, hiperozid), azot əsasları (leonurin və staxidrin, leonurikardin), tanen maddələr.

Dövlət Reyestrinə daxil edilən dərman bitki xammalından müxtəlif dərman preparatları və cövhərlər hazırlanır: tinkturalar, korvalol Neo (difenhidramin + istiot nanə yağı + şirquyruğu tinkurası + etilbromizovalerianat), "Korvalol Fito" (istiot nanə yarpağı yağı + şirquyruğu nastoykası + etilbromizovalerianat), "Leonurus L. Forte Evalar" (Leonurus + maqnezium asparaginat + piridoxin), "sakitləşdirici yığıntı № 3" (*Valerianae officinalis rhizomata cum radicibus* + *herba origani vulgaris* + *herba thymi serpyllum* + *herba leonuri* + *herba oregano* + *herba Melilótus*. [1, s. 125]

*L. quinquelobatus*dan alınan dərman bitkilərinin preparatları sedativ xüsusiyyətlərə malikdir, mərkəzi sinir sisteminin funksional vəziyyətini tənzimləyir, qan təzyiqini azaldır, ritmi yavaşladır.

Melissa L.

Müxtəlif müəlliflərin məlumatına görə, 2-dən 10-a qədər növü var. Dad-aromatik, qida və dərman mədəniyyəti kimi daha çox *Melissa officinalis L.* istifadə edilir [13, s. 396]. Əczaçılıq və aromatik bitkilərin reyestrlərinə daxil olan dünyanın bir çox ölkələrində də yetişdirilir. Rəsmi olaraq Dövlət Farmakopeyasına daxil edilmişdir (14-cü nəş.).

Təbabətdə *M. officinalis*-in sulu ekstraktları min ildən qrtıqdır ki, istifadə edilir. Onlar sedativ, anksiyolitik, antidepressiv, spazmolitik, immunomodulyator, antiviral, antimikrob, antioksidant və anti-allergik xüsusiyyətlərə malikdirlər.

*M. officinalis*in yəüstü hissəsi efir yağını (0,02-0,20%) ehtiva edir. Onun əsas komponentləri aşağıdakılardır: citral, geranimol, sitronello, neral, geraniol. Bitkinin yəüstü hissəsində efir yağından əlavə olaraq fenilpropanoidlər (rozmarin və qəhvə turşuları və s.), flavonoidlər (apigenin, kosmosin, luteolin, sinnarozid və s.), aşılayıcı maddələr və kumarinlər də var.

*M. officinalis*in yəüstü hissəsinin ekstraksiyasının sedativ təsirli olması fransız alimləri tərəfindən 1889-cu ildə siçanlar üzərində aparılan təcrübələrdə təsdiqləndi. *M. officinalis* ekstraktından alınmış ümumi təmizlənməmiş çıxarış fentobarbitalın hipnotik dozasının tətbiqi zamanı, yuxuya səbəb oldu və fenobarbitalın hipnotik dozasından sonra yuxu müddətini uzatdı. Lin və başqaları *M. officinalis*-in sulu ekstraktının antidepressiv fəallığını, siçovulların davranışına olan təsiri "məcburi üzmə testi" sınağı ilə müəyyənləşdirmişlər. [7, s. 16]

Mentha L.

Mentha L. [13, s. 398] çoxillik bitkilərin 25 növünü əhatə edir. Fəsilənin nümayəndələrinin yəüstü hissəsi tərkibində mentol və onun mürəkkəb efirləri və ona yaxın birləşmələri, həmçinin apinen, limonen, sineol, dipenten, puleqon, p-fellandren və s. ehtiva edir.

Mentha L.-in yəüstü hissələrində və sulu ekstraktlarında flavonoidlər (naringenin, hesperidin), aşı maddələri, üzvi turşular, karotinoidlər və digər bioloji aktiv maddələr aşkar edilmişdir. Bu növ bitkilər bütün dünyada geniş yayılmışdır, dadverici-aromatik vasitə kimi kulinariya və qida sənayesində istifadə olunur. Ən çox öyrənilən və geniş becərilən *Mentha piperita L.* (istiot nanə) - hibridləşmə yolu ilə əldə edilən və müxtəlif növlərdən ibarət olan farmakopey növüdür.

*M. piperita*nın yarpaqları əsasən, efir yağı və mentolun qaynağıdır. *M. piperita* yarpaqlarının cövhəri və yığıntıları sedativ, antiseptik, ödqovucu, antiseptik və antiinflamatuar xüsusiyyətlərə malikdir. *M. Piperita* yarpaqlarının ekstraktını beş həftə ərzində laboratoriya heyvanlarında tətbiqi, stressin plazma kortikosteronuna və serotonin və dopaminin baş beyində metabolizmasına təsirini aradan qaldırması, həmçinin heyvanlarda həyəcanın da azalması qeydə alınmışdır. Nəticələr *M. piperita*nın anti-stress təsirli olması ilə əlaqələndirilir və bu prosesdə serebral serotonin və dofaminin iştirakı ehtimal edilir [11, s. 17]

Nanənin yabanı növləri arasında daha çox maraq doğuran və polimorfizm ilə fərqlənən *Mentha*

arvensis L.-dir. M. Arvensisdən alınan cövhər sedativ vasitə və iştah gücləndirici kimi xalq təbabətində istifadə olunur.

M. arvensis-in kimyəvi tərkibi efir yağı (monoterpenoidlər və seskviterpenoidlər: mentol, izomentol, pinen, mirsen, linalool, heranial, kamfen, sabinen, limonen), flavonoidlər (linarin), yüksək yağ turşuları (linolen, olein) ilə təmsil olunur.

Beləliklə, bu məqalədə Lamiaceae fəsiləsinin nümayəndələrindən olan bitkilərin əsasən yerüstü hissələrindən alınan müxtəlif fraksiyalı bioloji aktiv maddələrin, efir yağlarının və fərdi birləşmələrinin farmakoloji aktivliyinin elmi tədqiqatlarının bəzi nəticələri təqdim edilmişdir.

Nəzərdən keçirilmiş bitki növlərinin əksəriyyəti müxtəlif ölkələrin xalq təbabətində mühüm rol oynayır və stress-korreksiya terapiyasında müalicəvi-profilaktik əhəmiyyət kəsb edir. Onların bir çoxu müasir əczaçılıq və tibdə dərman bitki xammalının mənbəyidir.

Yeni sedativ, anksiyolitik və neyroprotektor vasitələrinin axtarışında, Lamiaceae fəsiləsinin bitkiləri daha çox elmi-tədqiqat obyektinə çevrilir. Daha çox (məs., *Salvia*, *Stachys*, *Thymus*), və az öyrənilmiş bitki növlərinə (*Agastache*, *Clerodendrum*, *Clinopodium*, *Eremostachys*, *Leucas*, və s.) diqqəti yetirilir [8, s. 185].

Bu təcrübələrin təhlili zamanı qeyd edilə bilən əvvəlki tədqiqatlardan kifayət qədər əhəmiyyətli olmasına baxmayaraq, potensial resurs növlərinin əksəriyyəti öyrənilməmiş qalır. Gələcəkdə onlar farmakoloji maraq kəsb edə bilər və xüsusilə neyrotrop fəaliyyət ilə əlaqəli yeni preparatların yaradılması sahəsində praktiki olaraq tətbiq oluna bilər.

Aparılan analitik analizlər bitki xammalından alınan müxtəlif maddələrin Lamiaceae L. fəsiləsinin neyrotrop aktivliyinin öyrənilməsinin müasir səviyyəsini qiymətləndirməyə və yeni dərman vasitələrinin yaradılması üçün, elmi tədqiqatların perspektiv istiqamətlərini müəyyənləşdirməyə imkan verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Аббасов, Н. К. Редкие виды семейства Fabaceae Lindl., рекомендуемые для включения в Красную книгу Нахичеванской автономной Республики / Н. К. Аббасов, А. Ш. Ибрагимов, Ф. Х. Набиева // Фиторазнообразие Восточной Европы. – 2018. – Т. 12. – № 1. – С. 118-130
2. Биологически активные вещества, проявляющие антиоксидантную активность, некоторых представителей семейства Lamiaceae, культивируемых в Ставропольском крае / И. В. Попов, В. В. Чумакова, О. И. Попова, В. Ф. Чумаков // Химия растительного сырья. – 2019. – № 4. – С. 163-172
3. Дурнова, Н. А. Сравнение митозмодифицирующей активности настоев эфирномасличных растений семейства Lamiaceae / Н. А. Дурнова, А. С. Шереметьева, Д. А. Тяпкина // Бюллетень ботанического сада Саратовского государственного университета. – 2018. – Т. 16. – № 3. – С. 19-35
4. К изучению плодов некоторых видов семейства Lamiaceae / И. Н. Коротких, Е. Ю. Бабаева, Г.С.Лапшин, Е.А.Мотина // Сборник научных трудов Государственного Никитского ботанического сада. – 2018. – Т. 146. – С. 163-167
5. Кравцова, Л.П. Изучение фенологических особенностей лекарственных растений семейства Lamiaceae Lindl. при интродукции в Хакасии / Л.П. Кравцова // Вестник Тверского государственного университета. Серия: Биология и экология. – 2019. – № 3(55). – С. 123-129
6. Морфолого-анатомический анализ сырья мяты перечной (*Mentha piperita* L) семейства яснотковые (Lamiaceae) / К. Н. Жоглова, О. С. Половецкая, М. Б. Никишина, Е. В. Иванова // Вестник современных исследований. – 2018. – № 12.1(27). – С. 339-341
7. Представители семейства Lamiaceae Lindl. как источники лекарственного растительного сырья для получения нейротропных средств (обзор) / Е. В. Звездина, Ж. В. Дайронас, И. И. Бочкарева [и др.] // Фармация и фармакология. – 2020. – Т. 8. – № 1. – С. 4-28
8. Противогриппозная активность экстрактов растений семейства Lamiaceae / М. А. Проценко, Н. А. Мазуркова, Е. И. Филиппова [и др.] // Химия растительного сырья. – 2021. – № 2. – С. 181-190

9. Фомина, Т. И. Особенности прорастания семян декоративных многолетников семейства губоцветных (Lamiaceae Martinov) / Т. И. Фомина // Известия Уфимского научного центра РАН. – 2018. – № 4. – С. 60-64
10. Чудновская, Г. В. Оценка ресурсного потенциала полезных растений семейства Lamiaceae (яснотковые) города Иркутска и Иркутского района / Г. В. Чудновская // Вестник ИрГСХА. – 2020. – № 97. – С. 115-124
11. Чулкова, В.В. Лекарственные растения из семейства яснотковых (Lamiaceae Lindl.), культивируемые на среднем Урале / В. В. Чулкова, Т. Л. Чапалда, Н. М. Пояркова // Вестник биотехнологии. – 2020. – № 2(23). – С. 17
12. Эфиромасличные культуры семейства Lamiaceae для вертикального овощеводства / И. Т. Балашова, Л. В. Беспалько, А. В. Молчанова [и др.] // Овощи России. – 2020. – № 4. – С. 72-75.
13. Naxçıvan Muxtar Respublikasının dərman bitkiləri /Т.Н.Талибов, Ә.Ş.İbrahimov, Ә.М.İbrahimov, R.Ә.Әләкбәров, А.Н.İsmayılov, Н.В.Қулиев, Ә.К.Қurbanov. naxçıvan-2014. 432 səh.

SUMMARY

Elshad Ismailov

THE RAPEUTIC PROPERTIES OF SPECIES INCLUDED IN THE GENUS MENTHA L. OF THE FAMILY LAMIACEAE LINDL

At present, during a period of prolonged stress on a person, as well as the influence of various negative factors, the human body needs natural (natural) remedies that would have the necessary neurotropic effect. Neurotropic effects can reduce human stress, especially chronic stress, which is considered the cause of many diseases. Stress also leads to diseases of the internal organs, primarily the adrenal glands, the brain, the gastrointestinal tract, as well as the cardiovascular system. For the prevention of stress, as well as the above diseases, you can use plants Mentha l. family Lamiaceae Lindl. In this article, made an attempt to scientific analysis and critical understanding of the medicinal properties of the species that are part family Lamiaceae Lindl.

Key words: medicinal plants, Mentha l. genus, Lamiaceae Lindl family, disease prevention, herbal preparations.

РЕЗЮМЕ

Эльшад Исмаилов

ЛЕЧЕБНЫЕ СВОЙСТВА ВИДОВ ВХОДЯЩИХ В СОСТАВ РОДА MENTHA L. СЕМЕЙСТВА LAMIACEAE LINDL

В период длительного стрессового воздействия на человека, а так же влияния различных негативных факторов, организм человека нуждается в естественных (природных) средствах, которые бы обладали необходимым нейротропным воздействием. Нейротропное воздействие способно снижать стресс человека, особенно хронический, который считается причиной возникновения множества заболеваний. Стресс приводит так же к заболеваниям внутренних органов, прежде всего это надпочечники, головной мозг, желудочно-кишечный тракт, а также сердечно-сосудистая система. Для профилактики стресса, а также указанных выше заболеваний, можно использовать растения Mentha l. семейства Lamiaceae Lindl. В настоящей статье, предпринята попытка научного анализа и критического осмысления лечебных свойств видов, входящих в состав семейства Lamiaceae Lindl.

Ключевые слова: лечебные растения, Mentha l., семейство Lamiaceae Lindl, профилактика заболеваний, растительные препараты.

KÖNÜL İSAYEVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti

İMMUN SİSTEMİN TƏNZİMLƏNMƏSİNDƏ İSTİFADƏ OLUNAN DƏRMAN BİTKİLƏRİ

İmmun sistem zəifliyi bir çox səbəbdən yarana bilər və bir sıra xəstəliklərin yaranmasında səbəb ola bilər. Limfositlər, leykositlər, faqositlər immun sistemi idarə edir. İmmunitet uşaq ikən formalaşır, əgər ciddi autoimmun xəstəliklər yoxdursa, immunitet əvvəldən dəyişməz olaraq qalır. Lakin müəyyən səbəblərdən zəifləyə bilər. Orqanizmin müqavimət qabiliyyətinin azalması immun sistemin işinin zəifləməsi deməkdir. Bu baxımdan tərkibində bir çox bioloji fəal maddələr olan dərman bitkiləri immun sistemin müdafiəsində böyük rol oynayır. Vitaminlər olan dərman bitkiləri (xüsusən, polivitaminlər), polisaxaridlər (iri bağayarpağı, ensizyarpaq yağıotu və s.), fenilpropanoidlər (tikanlı eleuterokokk, çəhrayı rodiola və s.), saponinlər (jənşen, mancur aralıyası, biyan və s.) böyük maraq kəsb edir. Düzgün qidalanma və düzgün yaşam tərzində immun sistemin güclənməsinə kömək etməsi danılmazdır

Açar sözlər: *Limfositlər, leykositlər, faqositlər, autoimmun, immunitet, immunomodulyator, immunodepressiv, immuntonizəedici, adaptogen.*

İmmunitet zəifliyi, immun sisteminin gücləndirilməsi mövzusu yeni koronavirusun dünyada təşvişə səbəb olduğu bir məqamda daha çox aktualıq kəsb edir. Statistika istinadən belə müəyyən olunur ki, virus infeksiyaları immun sistemi zəif olan insanlara daha tez təsir edir və bir çox fəsadlaşmalarda məhz onlarda qeydə alınır. İmmuniteti güclü olanlar isə ümumiyyətlə, virusa yoluxmurlar...

İmmun sistem balansını limfositlər, leykositlər, faqositlər idarə edir. İmmunitet uşaq yaşlarda formalaşır, əgər ciddi autoimmun xəstəliklər yoxdursa, immunitet əvvəldən dəyişməz olaraq qalır. Lakin müəyyən səbəblərdən zəifləyə bilər. Orqanizmin müqavimət qabiliyyətinin azalması immun sistemin işinin zəifləməsi deməkdir.

İmmunitet zəifliyi nədir?

İmmunitet insanın özünün daxili tamlığını qoruyan bir müdafiə mexanizmidir. Bu mexanizm ilk növbədə orqanizmi bakterial, virus və digər törədicilərdən və infeksiyalardan qoruyur. Bəzi səbəblərdən immun sisteminin funksional yetməzliyi orqanizmin xəstəliklərə qarşı dözümsüz olmasına və ağırlaşmalarına səbəb olur. İmmunitetin zəifləməsi və yaxud immun çatışmazlığı müxtəlif səbəblərdən ola bilər. Bunlardan bəziləri anadan gəlmə xarakter daşıyır, həyat boyu davam edir, ağır və generalizə olunmuş infeksiyalarla müşayiət olunur, hətta xəstənin əlliliyinə və ya ölümünə səbəb ola bilər. Anadangəlmə (birincili) immun çatışmazlıq nadir, genetik patologiyadır və xüsusi müayinə və uzun müddətli müalicə tələb edir. Bundan fərqli olaraq əhali arasında daha geniş yayılan və bütün yaşlarda rast gəlinən ikincili immun zəifliyi də var ki, bu hal adətən müvəqqəti xarakter daşıyır və bir çox səbəblərlə bağlı olur.

Birincili immunodefisit vəziyyətə səbəb immunokomponent hüceyrələrin, həmçinin orqanizmin qeyri-spesifik müdafiəsini təmin edən hüceyrələrin genetik proqramlarında olan anadangəlmə və ya irsi defektdir. Birincili immunodefisit vəziyyət bir qayda olaraq, uşaq doğulduqdan sonra orqanizmin infeksiya ilə yoluxması nəticəsində inkişaf edir.

İkincili immunodefisit vəziyyət doğuşdan sonra müxtəlif təbiətli faktorların: İmmun sisteminin baş verən infeksiya və ya şiş xəstəlikləri (infeksiya mononukleoz, limfomalar, leykemiyalar), immunsupressiya təsirli dərmanlar, şüalanma halları, güclü stress və s. hallar immun sisteminin tarazlığı poza bilər. Normal immun mexanizmlərdə tarazlıq pozulduqda onun müdafiə funksiyasının yerinə patoloji reaksiyalar baş verir və nəticədə autoimmun, allergik və limfoproliferativ xəstəliklər yarana bilər

İmmun sisteminin zəif olduğunu göstərən əsas əlamətlər hansılardır?

İkincili immun zəifliyinə simptomları səciyyəvi xarakter daşır. Ümumi halsızlıq, iştahanın və iş qabiliyyətinin azalması, tez yorulma halları, yuxusuzluq olur. İndiyə kimi sağlam hesab olunan şəxslərdə dəridə və selikli qişalarda səpgilərin, bir neçə limfa düyünün 1-2 ay ərzində böyüməsi, dəridə uzun müddət sağalmayan yaralar, tənəffüs və mədə-bağırsaq xəstəliklərin təkrarlanması immün sistemin funksiyasını yoxlamağa zəmin yaradır.

İmmuniteti gücləndirmək üçün 6 qızıl məsləhət

1. Nizamlı və balanslı qidalanma. Xüsusən, A, B, C, E, D vitaminləri və müxtəlif Minerallarla zəngin qidalar yeyilməli. Daha çox balıq, dəniz məhsulları, tərəvəzlər, meyvələr, müxtəlif bitkilər, çaylar, smuzilər qəbul edə bilərsiniz. Avokado, brokkoli, yumurta sarısı, istiot, balqabaq, kök, çuğundur, bal, qara zirə, kətan toxumu, qaraciyər, sümük suyu, qarabaşaq, sitsur meyvələri, gün işığı, sakitləşdiricilər immunitet üçün vacibdir.

2. Normal yuxu rejiminə əməl edilməli. Hər gün eyni saatlarda minimum 6-8 saat yatmağa çalışmaq lazımdır.

3. Stress və qayğılardan mümkün qədər uzaq olmaq.

4. Açıq havada mütəmadi şəkildə həm zehni, həm də fiziki baxımdan edilən məşq immuniteti gücləndirir.

5. Həzm sisteminin yaxşı çalışması da immunitetin fəaliyyəti üçün son dərəcə əhəmiyyətlidir.

6. İmmuniteti möhkəmləndirmək üçün gündə minimum 1-2 litr su içilməlidir. Su orqanizmin hüceyrələrinin daha yaxşı işləməsinə təkan verir..

Orqanizmdə baş verən ikincili immunodefisit vəziyyətin profilaktikasında və müalicəsində istifadə olunan bitkilər və fitovasilələr.

Orqanizmdə baş verən ikincili immunodefisit vəziyyətin profilaktikasında və müalicəsində istifadə oluna biləcək böyük çeşiddə müalicəvi vasitələr xüsusən, bitkilərdə toplanmışdır. Bitki mənşəli immunomodulyatorların xüsusi dəyəri ondadır ki, başlanğıc vəziyyətindən asılı olaraq immün sistemə müxtəlif istiqamətli təsir göstərir. Nəticədə, bitki mənşəli preparatlar immün statusun azalmış və ya artmış göstəricilərini normaya sala bilər. Fitopreparatlar təhlükəsizlik baxımından ən vacib müalicəvi vasitələr hesab edilir. Fitopreparatların ikinci vacib özəlliyi ondadır ki, dozadan asılı olaraq onlar immunostimulaedici və ya immunodepressiv təsir göstərir. Məsələn, biyan preparatları kiçik dozalarda immunostimulaedici xassəyə malikdir, lakin böyük dozalarda (adi terapevtik dozada) immunodepressant təsir göstərir. Biyanın immunodepressiv və iltihab əleyhinə effektə malik olan preparatları (qlisiram, dömləmə, bişirmə və s.) bronxial astma və qlomerulonefritin kompleks müalicəsində göstərişdir. Belə xüsusiyyət həmçinin ağ bağambürç preparatları üçün də xarakterikdir, lakin onlar müəyyən qədər toksiki xassəyə malik olduğundan, böyük dozalarda təyini məqsədəuyğun deyil. Fitoterapevtik baxımdan bitki mənşəli immunostimulyatorlar; exinaseya və s. preparatları. Tərkibində askorbin turşusu, karotinoidlər, tokoferol və s. olan polivitaminli bitkilər. Biogen stimulyatorlar, tonizəedici və adaptogen vasitələr immunitrop dərman vasitələri daha çox maraq kəsb edir.

Bitki mənşəli immunomodulyatorlar

EXİNASEYA. İmmunomodulyator kimi əsas bitkilərdən hesab olunur, onun xammalından alınan dərman vasitələri bitki mənşəli immunomodulyatorların ümumi çeşidinin 85 %-ni təşkil edir.

İmmunomodulyator kimi ən çox istifadə olunan “İmmunal” preparatıdır. Müəyyən edilmişdir ki, qırmızı exinaseya əsasında hazırlanmış preparatlar immün sistemin humoral və hüceyrə səviyyəsində halqasını aktivləşdirir, neytrofillərin və makrofaqların faqositar səviyyədə aktivliyini yüksəldir, plazmatik hüceyrələrdə B-limfositlərin transformasiyasına səbəb olur, antitel əmələ gəlməni, B-və T-limfositlərin kooperasiyasını və T-helper aktivliyi gücləndirir. Qırmızı exinaseyanın preparatları immünomodulaedici xassə ilə yanaşı, həm də iltihab əleyhinə, virus əleyhinə və

tonizəedici təsirə malikdir. Məhz bu farmakoloji xassə qırmızı exinaseyanı və ondan alınmış dərman preparatlarını populyar etmişdir. Qırmızı exinaseyanın iltihab əleyhinə təsiri, xüsusən virus xəstəliklərinin, daha çox herpetik infeksiyaların etiotrop müalicəsinin immunotrop preparatlarla birgə aparılması baxımından vacibdir. Çünki bitki özündə hər iki effekti birləşdirir. Bu zaman müalicədə etibarlı effekt əldə etmək üçün xəstəliyin kliniki gedişi ilə yanaşı, orqanizmin immun statusunun göstəriciləri də nəzərə alınır. Exinaseyanın preparatları tənəffüs orqanlarının, böyrək və sidikçaxarıcı yolların iltihabi xəstəliklərində çox effektiv olduğundan bu xəstəliklərdə təyin edilir. Bütün deyilənləri nəzərə alaraq, qırmızı exinaseya bitkisini ilk növbədə immunomodulaedici dərman vasitəsi kimi istifadə etmək məqsəduyğundur. Nəzərə almaq lazımdır ki, qırmızı exinaseya immunomodulyator effekt göstərən yeganə bitki deyil. Tərkibində vitaminlər olan dərman bitkiləri (xüsusən, polivitaminlər), polisaxaridlər (iri bağayarpağı, ensizyarpaq yağıotu və s.), fenilpropanoidlər (tikanlı eleuterokokk, çəhrayı rodiola və s.), saponinlər (jenşen, mancur araliyası, biyan və s.) daha böyük maraq kəsb edir.

Fitoterapiyada müalicə məqsədilə exinaceanın dəmləmələri və tinkturaları hazırlanır. Exinaceanın yarpaq, çiçək, gövdəsindən təzə xammaldan 200 qr, quru xammal olarsa 50 qram götürüb 1 litr 40% spirt əlavə edib 14-20 gün qaranlıq yerdə saxlamalı. Süzüb 20-30 damcı 10 gün yeməkdən 20-30 dəqiqə əvvəl 3 gün ara verməklə, yenidən 2 kurs 10 gün təkrarlamalı.

Dəmləməsi 1 xörək qaşığı xammal 500 ml su əlavə edib termosda dəmləyib süzüb, 30 dəqiqə yeməkdən əvvəl 3 dəfə 100-150 ml içməli. 10 gün içib, 5 gün fasilə ilə 2 dəfə 10 günlük kursu təkrar etmək lazımdır.

Polivitamin tərkibli immunomodulyator dərman bitkiləri xüsusilə əhəmiyyətlidir. Onlara itburnu, çaytikanı və quşarmudu meyvələrini, gicitkən yarpaqlarını və s. misal göstərmək olar.

A vitamininin provitami olan karotinoidlər hüceyrələrin bölünməsinə normaya salır, A vitamini (daha dəqiq onun provitaminləri – karotinoidlər) daha çox çaytikanı, yerkökü və s. bitkilərin tərkibində vardır. Bu vitamin T-limfositlərin effektivliyini artırır, təbii killerlərin fəallığını yüksəldir, bir çox antigenlərə qarşı immun cavabı stimullaşdırır, immunoloji toleranlığı (davamlılığı) zəiflədir, periferik qanın tərkibində limfositlərin miqdarını artırır.

E vitamini zülalların, həmçinin immunoqlobulinlərin sintezini aktivləşdirir, E vitamini daha çox bitki yağlarının (günəbaxan, qarğıdalı, soya, çaytikanı və s.) tərkibində olur. Bu vitamin periferik qanda T-limfositlərin miqdarını artırır və təbii killerlərin fəallığını yüksəldir.

C vitamini orqanizmin ümumi müqavimətini artırır. C və E vitaminləri, karotinoidlər, xüsusən, β-karotin bioloji antioksidantlardır. Onlar orqanizmdə toplanmış sərbəst radikalları zərərsizləşdirir, hüceyrə və toxumaların zədələnməsinin qarşısını alır. Vitamin- oksidantlar (A, C və E vitaminləri) hüceyrə səviyyəsində aktivlik göstərir, onlar bir-birinin aktivliyini tamamlayır, ona görə də bu 3 vitaminin birgə istifadəsi daha səmərəli hesab olunur. C vitamini itburnudan başqa çox miqdarda qara qarağatda, rus alçasında, cəfəridə, gicitkəndə, sitrus bitkilərində, kividə və s. meyvələrdə olur. Məhz bu mənbələrdən istifadə etdikdə C vitaminin orqanizmdə immunotrop təsir yaratması baş verir.

B15 vitamini bir çox bitkilərin toxumalarında və pivə mayasında daha çox olur. Onun fəal hissəsi olan dimetilqlisinin immunomodulyator təsirə malikdir.

Fol turşusu əsas metabolik proseslərdə iştirak edir, immun sistemlə bağlı olan bir çox proseslərin (antigenin müəyyənləşdirilməsi, blastogenez, limfokinlərin məhsulları, nuklein turşusunun, zülalların, aminturşuların sintezi, fosfolipidlərin mübadiləsi) gedişini təyin edən immunkompetent hüceyrələrin böyüməsini və proliferasiyasını təmin edir. Fol turşusu orqanizmdə bağırsağın mikroflorası tərəfindən sintez edilir. Onun zəifləməsi hallarında məsələn, kütləvi antibiotik terapiyada əlavə mənbə kimi orqanizmə tərkibində fol turşusu olan dərman bitkiləri və bitki mənşəli qidalar (paxlakimilər, ispanaq, kulançar, kahı, soğan və s.) təyin edilir. Praktiki olaraq bütün dərman bitkiləri insan orqanizmi üçün vacib olan mikroelementlər mənbəyidir və onların bəziləri immunomodulyator xassəyə malikdir. Kobalt çoxlu miqdarda üzüm, paxlakimilər (lobya, noxud və s.), çuğundur, kahı, cəfəri, moruq, qara qarağat, qırmızı istiot və s.

bitkilərdə toplanır. Bu element həmçinin immun sistemlərin fəaliyyətində əhəmiyyətli rol oynayan B12 vitaminin tərkibinə daxildir. Müəyyən edilmişdir ki, B12 vitamini çatışmazlığında limfositlərin subpopulyasiyasının disbalansı inkişaf edir. Bitki mənşəli immuntənzimləyicilərin istifadəsi. İmmuntrop təsirli fitovasitələrin uzun illər ərzində istifadə təcrübəsi dərman bitkilərinin bu sahədə böyük potensiala malik olduğunu sübut edir.

Adaptogen effektiv dərman bitkilərindən də immunostimulaedici və orqanizmin müqavimətini yüksəldən vasitə kimi istifadə etmək məqsədəuyğundur. Onlar interferonun, komplement sistemin komponentlərini və faqositlərin sintezini aktivləşdirir.

Adaptogenlərə tikanlı eleuterokokk, çəhrayı rodiola, adi yasəmən, çin cır limonu, safloraoxşar levzeyə, jənşen, zamanıxa, mancur aralıyası və s. aid edilir. İmmunomodulaedici xassəyə həmçinin tüksüz biyan, adi alaqaqal, adi dazıotu və s. bitkilər malikdir. İmmunomodulaedici xassəyə malik olan vasitələri davamlı müsbət immunoloji göstəricilər əldə olunması üçün 3-4 həftə müddətində qəbul etmək daha məqsədəuyğundur. Yuxarıda adları sadalanan dərman bitkilərinin əsas farmakoloji effektləri adaptogen, hepatoprotektor, sedativ və ya iltihab əleyhinə olsa da, onlar həmçinin immunomodulaedici təsir göstərir ki, bu da immunodefisit nəticəsində baş verən xəstəliklərin (bronxit, pielonefrit, hepatit və digər qaraciyər xəstəlikləri) müalicəsində hökmən nəzərə alınmalıdır. Çox maraqlıdır ki, qida əhəmiyyətli bir çox bitkilər (çuğundur, balqabaq, limon, vələmir, soğan, sarımsaq və s.) də immunomodulyator xassəyə malikdir.

Daha çox bitki mənşəli immunomodulyatorların 2 qrupa bölünməsi diqqət çəkir:

1. Sarı nelufər, ağ bağambürç, südümtül-ağ süsən, tüksüz biyan. Onları immunoloji kontrol altında təyin etmək olar. Bu bitkilərin tərkibində immunomodulyatorlarla yanaşı immundepressiv maddələr də vardır.

2. Antihipoksik təsirə malik olan və immundepressiya yaratmayan bitki vasitələri. Onların immun proseslərə təsiri gec inkişaf edir və 1-2 aylıq kurslarda 1-ci qrupa nisbətən özünü çox da aydın büruzə vermir. Bu bitkilərin çox hissəsi immun statusu normaya salma qabiliyyətinə malik olduğuna görə onlar immunprotektorlara aid edilir. Bu qrupa aşağıdakı hallarda istifadə edilən bitkilər daxildir: - kök hüceyrə polipotentləri ilə əlaqəli olan immunodefisit halların korreksiyasında istifadə olunan bitkilər: Gülümbahar, gicitkən, çuğundur, cincilim şirəsi və çaqa dəmləməsi ilə adaptogenlərin birgə istifadəsi;

- humoral faktorların qeyri-spesifik rezistentliyinin çatışmazlığında istifadə olunan bitkilər: interferonun induktorları – adaptogenlər; tərkibində polisaxaridlər olan bitkilər: dağ öküzotu, əzvay, gəvən, island mamırı, kalanxoye, dövədəbanı, bağayarpağı, fazeolasaksin (lobyanın meyvəsindən və meyvə qabığından alınmış);

- lizosimin hasil olmasını stimullaşdıranlar: cırə, mixək, ətirşah, keşniş, lavanda, ağ şam və rozmarin bitkilərinin efir yağları (inhalyasiya formasında); tərkibində lizosim olan soğan, çuğundur, turp şirəsi; komplement sisteminə təsir göstərən vasitələr: dağ öküzotu, reyhan, jənşen, meşə əməköməçisi, çölnənəsi, tərşun; Mixək, Jənşen

- faqositoz pozğunluqlarında istifadə olunan bitkilər: adaptogenlər: tərkibində polisaxarid olanlar (siyahı yuxarıda verilib), tərkibində silisium turşusu olanlar (quşbuğdası, yonca, balıca, ayı pəncəsi, qatırquyuğu); tərkibində sink olanlar (cırə, öküzotu, zirinc, qara gəndalaş, quşbuğdası, jənşen, zəncəfil, qarğıdalı saçağı, sığırquyuğu, dəfnə, bədrənc, gördəvər, göyümçiyək, əncir, qarağat, adaçayı); tərkibində polifenol kompleksləri olanlar (dazıotu, bədrənc, ardic, bənövşə, yatıqqaqal, dəmrovotu)

- hüceyrə immuniteti çatışmazlığında istifadə olunan bitkilər: çiçəkləri tüklü gəvən, tozağacı, quşbuğdası, exinopanaks, qızılsəbət, ikievli gicitkən, ballıbaba, qaraqınıq, mərsin, rodiola, adaçayı.

- humoral immunitetin çatışmazlığında istifadə olunan bitkilər: avropa gərməşovu, vələmir, yatıqqaqal, baykal başlıqotu, eleuterokokk, biyan.

- immunodefisit (funksional) tənzimlənmədə istifadə olunan bitkilər: çiçəkləri tüklü gəvən, dazıotu, gicitkən, qaraqınıq, bədrənc, eleuterokokk, adaçayı.

- təbii killerlərin funksional çatışmazlıqlarında istifadə olunan bitkilər: intralipid (soya paxlalarından alınan), sarımsaq ekstraktı, ağ bağambürç, çaqa.

- metabolik immundefisit hallarda isə adaptogenlər və immunprotektorlar istifadə edilir. Bitkilərin immunotrop xassələri. Hesab edilir ki, immunomodulaedici təsirə malik olan bitkilər göstərdikləri müalicəvi effektin istiqamətindən asılı olmayaraq immuniteti normaya salır: hiperreaktivlikdə onun zəifləməsinə, hiporeaktivlikdə isə güclənməsinə səbəb olur. Normal immun statusda immunomodulyatorlar immunitetə əsaslı təsir göstərə bilmir. Bitki mənşəli immunomodulyatorlara bir çox adaptogen və biogen stimulyatorlar aid edilir. Uzun müddətdir ki, jenşen kökü və onun preparatları

Jenşen Mixək orqanizmin infeksiyalara və digər mənfi təsirlərə qarşı dözümlülüyünü yüksəltmək üçün istifadə edilir.

Eleuterokokk çəhrayı radiola

Eleuterokokk Tikanlı olduğu üçün onun bitdiyi yerləri yerli əhali "toxunulmaz kol" adlandırır. Təsir xüsusiyyətlərinə görə eleuterokok jenşenə çox yaxındır. Buna görə də onu bəzən qərbdə "Sibir jenşeni" adlandırırlar və onun preparatları immunotrop təsirə malikdir. Bu bitkinin farmakoloji özəlliyi ondadır ki, onun farmakoloji fəallığı daha çox yaz-payız aylarında müşahidə edilir. Həmçinin eleuterokokkun şişin yayılmasına təsiri, eləcə də sitostatiklərin (tsiklofosfan, sarkolizin, 5-flüorurasil və s.) toksiki təsirini azaldır. Tibdə onun kök və kökümsovlarından istifadə edilir. Eleuterokok bitkisindən hazırlanan preparatları jenşendən fərqli olaraq ilin hər fəslində qəbul etmək olar. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bitkinin stimulaedici təsir vahidi fəsildən asılı olaraq iyulda maksimum səviyyəyə çatır.

Eleuterakokun köklərindən hazırlanmış 1: 1 nisbətində 40% etil spirti olan maye çıxarış ekstrakt və tinkturalar, tabletlər, drajelər şəklində istifadə edilir.

Çəhrayı rodolanın profilaktik məqsədlə istifadəsi zamanı qeyri-spesifik rezistentliyi yüksəltməsi hesabına infeksiyalara qarşı orqanizmin dözümlülüyünü artırır, infeksiyon xəstəliyin kəskin dövründə istifadə etdikdə isə onun gedişini zəiflədir. Çəhrayı rodioladan immuntrop təsirini saxlamaq üçün daha yaxşı olar ki, suda həll olan qlikozidlərin və eyni zamanda spirtə həll olan fizioloji fəal maddələrin çıxarılması üçün 20-40 %-li etil spirti məhlulundan istifadə olunsun. Bu cür qatılıqda olan etil spirti həm bioloji fəal maddələrin tam ekstraksiyasını həyata keçirir, həm

də konservant kimi effektiv olur və nəticədə rodiola tinkurası tərkibi dəyişilmədən illərlə saxlanıla bilər.

Dovşankələmi çaqaqöbələyi

Dovşankələmi bitkisi biogen stimulyator kimi istifadə edilir. Ginekologiyada doğuşdan sonra qan itirən qadınlarda təbii immuniteti yüksəltmək üçün istifadə olunur. Bitkidən alınan "Biosed" (Rusiya) preparatı qadın cinsi orqanlarının iltihabi xəstəliklərində, bronxial astmanın infeksiyon-iltihabi formalarında təyin edilir.

Palıd qabığı, şam tumurcuğu, daziotu bakterisid, immunomodulyator və aşılama vasitə kimi tənəffüs orqanlarının və bağırsağın xroniki xəstəliklərində, eləcə də, dəri xəstəliklərində istifadə edilir. Eksperimentdə **yatıqqanqal, moruq** və **qaraqınıq** dəmləmələrinin immuniteti stimullaşdırması müəyyən edilmişdir.

Əzvay orqanizmin müdafiə gücünü yüksəldən vasitə kimi istifadə edilir. Bitkinin şirəsi uzun müddət sağalmayan yaraların müalicəsində istifadə olunur. Əzvay preparatları həmçinin orqanizmin qeyri-spesifik müvazinəti zəiflədikdə effektivdir. Bu bitki şüa terapiyasında immunodepressiv effekti kifayət qədər azaldır. Müəyyən edilmişdir ki, əzvaya mənfi faktorların (soyuq, su çatışmazlığı və s.) təsirindən onun yarpaqlarında böyük miqdarda biostimulyator xassəli maddələr toplanır.

Çaqa – Ağcaqayın chaga nədir, necə və niyə əmələ gəlir. Qabıq zədələndikdə, ağac gövdəyə dərin cücərən *Inonotus obliquus* göbələklərinin sporları ilə yoluxa bilər. Chaga xərçəngli bir şiş kimi ağcaqayın üzərində böyüyür və ağac onunla mübarizə aparır, böyüməsini boğmağa çalışır, buna görə də böyümədə davam edən patoloji prosesləri dayandıra bilən maddələr var. Ağacın ifraz etdiyi maddələr göbələk sporlarına qarşı mübarizə aparmaq üçün toplanır. Bu maddələr canlı orqanizmə terapevtik təsir göstərən immunostimulyatorlardır. Tozağacı göbələyi. Selenium, B qrup vitaminləri, riboflavin və niasin mənbəyidir. Orqanizmin müdafiə qabiliyyətini artırır, mübadilə proseslərini stimullaşdırır, onkoloji xəstələrin immun sisteminə müsbət təsir göstərir. Əczaçılıq şirkətlərində çaqaanın "Befungin" adlı ekstraktı istehsal edilir. Çaqa ilə müalicə zamanı xəstəyə süd-bitki diyetası məsləhət görülür, onların ət, yağ, duzlu, kəskin ədviyyatlı və qurudulmuş qidaların qəbulu məhdudlaşdırılmalıdır.

Çaqa çayından bir neçə üsulla hazırlanmış dəmləmələri fitoterapevtik müalicə kimi istifadə edilir.

Resept 1. Çaqa göbələyi əzilir, 1:5 nisbətində qaynar su tökülür və iki saat və ya daha çox dəmləmək üçün buraxılır. Gündə bir neçə dəfə bərabər hissələrdə istifadə edilir.

Resept 2. 1:5 nisbətində qaynar su ilə əzilmiş çaqa tökü. 1,5-2 saat gözlənilir. Çaya limon, göyərtili, bal əlavə edilir. Yeməkdən əvvəl istifadə edilməli..

Resept 3. Doğranmış göbələyi göyərtili ilə bir termosə tökün. 1:5 nisbətində qaynar su əlavə edib və 6-10 saat dəmləməli. Bal ilə qarışdırıb çay kimi içməli.

Resept 4. Çaqa 20 q 1 xörək qaşığı tökün. 50 ° C su, 2 çay qaşığı bal əlavə edib. 1 st. bu infuziyadan kiçik bir top propolis tökməli. Bitki əsaslı bir pəhriz saxlarkən hər səhər acqarına içilməli. Arıqlamağa kömək edir.

Resept 5.1 st. bir qaşığı çaya ilıq su (40-50 ° C) ilə tökülür və 6 saat dəmlənir. Bu çay yeməkdən 30 dəqiqə əvvəl 3 hissəyə bölünərək içilir. Qastritin müalicəsində istifadə olunur.

Resept 6.1 xörək qaşığı çaya 1 litr su (45 dərəcə) ilə töküüb, 4 saat saxlamalı. Çayı süzüb, bal və nanə əlavə edib. İki ay ərzində içməli.

Resept 7.1 xörək qaşığı doğranmış dulavratotu kökünü 2 stəkan su ilə töküüb, 3 dəqiqə qaynadıb, 3-4 saat soyudub gözləməli. Süzülüb, bulyonu 50 ml göbələk infuziyası ilə qarışdırılmalı. Adenomalarda 21 gün, yeməkdən 30 dəqiqə əvvəl gündə 3-4 dəfə 1-2 xörək qaşığı qəbul etməli.

Çaça tinkurası - hazırlamaq üçün göbələk 5 saat əvvəlcədən isladılır, sonra isladılmış göbələk 1: 5 nisbətində isti su ilə töküüb, təxminən 2 gün işığa çıxmada saxlanılır. Sonra süzülür, sıxılır və çaqanın isladıldığı su ilə durulaşdırılır. Gündə 3 stəkan həlim içilir.

İtburnu- Tərkibində böyük miqdarda C vitamini olduğundan itburnu immunmodulyator təsir göstərir. Məlumdur ki, orqanizmdə C vitamininin çatışmazlığı limfositlərin funksiyasının pozulmasına və qeyri-spesifik rezistentliyin azalmasına səbəb olur. İtburnu leykositlərin faqositar fəallığını gücləndirir, orqanizmin infeksiyalara qarşı müqavimətini artırır. Bir çox müəlliflər itburnunun bu xüsusiyyətini tərkibində olan C vitaminin interferonun hasil olmasını artırması ilə izah edirlər. Faqositoza təsir etməklə itburnu metabolik və detoksikasiya proseslərini yaxşılaşdırır. İtburnu tərkibində kompleks şəkildə bioloji fəal maddələr (karotinoidlər, rutin, mikroelementlər və s.) saxlamaqla orqanizmə kimyəvi təmiz C vitamininə nisbətən yumşaq təsir göstərir və terapevtik dozadan on dəfələrlə artıq olduqda belə mənfi əlavə təsir törətmir. Amma bununla belə, orqanizmdə C vitamininin artıq toplanmasından, eləcə də preparatın qəbulunu dayandırdıqdan sonra avitaminozun yaranma ehtimalından, həmçinin C vitaminin böyük dozasının təsirindən oksigenin daşınması ilə onun istifadəsi arasındakı tarazlığın pozulmasının qarşısını alır. Dəmləmələr və çıxarışlar şəklində istifadə olunur.

Sibir qaraşamının (*Larix sibirica* L.) oduncağında 10-15 % miqdarında arabinoqalaktanlar vardır. Son illər arabinoqalaktanların farmakoloji xassələri çox fəal tədqiq edilir. Arabinoqalaktanlar həm ot, həm də ağac bitkiləri arasında geniş yayılmışdır. Qalaktoza və arabinozadan təşkil olunmuş, eyni qalakton qalığına malik yan zənciri olan arabinoqalaktanlar alınma mənbəyinə görə, son aldehid və karboksil qrupların sayına və molekul kütləsinə görə bir- birindən fərqlənir. Müəyyən edilmişdir ki, onlar qastroprotektor və antimikrob təsir göstərir. Exinaseya (*Echinacea purpurea*) bitkisinin hüceyrə kulturasından alınmış turş arabinoqalaktan infeksiyalı leyşmaniya (*Leishmania enrietti*) zamanı makrofaqları fəallaşdırır. Tütəkcə (*Angelica acutiloba*) kökündən alınmış neytral arabinoqalaktan isə antikomplementar fəallıq göstərir. Sibir qaraşamının oduncağından alınmış arabinoqalaktan yalnız canlı vəba vaksinləri ilə immunizasiya olunmuş heyvanlarla müqayisədə dəniz donuzlarının peritoneal makrofaqlarının faqositar fəallığını və spesifik antitellərin səviyyəsini yüksəldir. Bu vaksinin və arabinoqalaktanın birgə istifadəsi makrofaqların və polimorf nüvəli leykositlərin xemotoksik və adqeziv xassələrini fəallaşdırır, həmçinin faqositlərin metabolik fəallığını gücləndirir, immunitetin hüceyrə və humoral halqasına stimullaşdırıcı təsir etməklə vaksinlərin proyektiv fəallığını 4,8 dəfə yüksəldir.

İmmuniteti zəiflədən dərman bitkiləri reaktivliyin patoloji yolla yüksəlməsi hallarında istifadə edilir.

Biyanın tərkibində qlisirrizin turşusu vardır. Məhz o, böyrəküstü vəzini stimullaşdırır, bu da immundepressiv təsiri təmin edən (yaradan) kortikosteroidlərin sekresiyasının artmasına səbəb olur. Qlisirrizin turşusunun hiperhəssaslığı zəiflətməsi effekti hidrokortizonun təsirinə bərabər tutulur. Biyanın bu xassəsindən allergenlərin təsirindən və ya orqanizmin öz toxumalarına qarşı immunitetin patoloji yüksəlməsində istifadə edilir. Biyanın allergiyaya qarşı təsiri antitel əmələ gətirməni zəiflətməsi ilə əlaqələndirilir. Əczaçılıq şirkətlərində “Qlisiram” preparatı buraxılır və sərbəst və ya qlükokortikosteroidlərlə kombinasiya şəklində bronxial astma xəstəliyində istifadə edilir. Adı ayı pəncəsi uzun müddət istifadə edildikdə (15 gündən artıq) humoral immunitet faktorlarını zəiflədir. Eyni təsiri həmçinin çəhrayı qıfotu, pambıq, itboğan və s. bitkilər də göstərir. Onlardan “Vinblastin”, “Qossipol” və s. preparatlar alınmışdır.

Yuxu xaşxaşından alınan papaverin T- və B-limfositlərin səviyyəsini azaltmaqla immuniteti zəiflədir. Müəyyən edilmişdir ki, dərman bitkilərindən alınan immuntrop təsirli maddələr kimyəvi quruluşuna görə, eləcə də bioloji fəallığına görə çox müxtəlifdir. Onlara vitaminlər, mikroelementlər, aminturşular, kofermentlər, qlikozidlər və s. aiddir. Bitki mənşəli immuntənzimləyicilərin istifadəsi. İmmuntrop təsirli fitovasitələrin uzun illər ərzində istifadə təcrübəsi dərman bitkilərinin bu sahədə böyük potensiala malik olduğunu sübut edir. Adətən, xəstələrə patoloji vəziyyətlərinə uyğun olaraq, immun statusu tənzimləyən vasitələr təyin edilir. Bu sahədə aparılmış kliniki tədqiqat işlərini və uzun illər ərzində toplanmış təcrübələri nəzərə alaraq aşağıdakı dərman bitkiləri yüksək immuntrop fəallığı ilə seçilən hesab edilir: gəcəvər, gülxətmi, araliya, tozağacı, dazıotu, meşə çiyələyi, rodiola, gülümbahar, gicitkən, nelufər, atpıtrağı, ağ bağambürç, qıtıqotu, ayı pəncəsi, gördəvər, biyan, boymadərən, qatırquyuğu, çaqa, yatıqqanqal, dəmrovotu, itburnu, eleuterokokk, exinaseya və s. Ümumiyyətlə, fitovasitələrin immuntrop fəallığını dərinəndən differensiasiya etmək çox ciddi eksperimental əsaslanma tələb edir. Həm də bu cür çətin məsələlərin həlli sadə bir səbəblə bağlıdır, yəni eyni bir bitkidə həm immunmodulyatorlar və immunstimulyatorlar, eləcə də immundepressantlar ola bilər. Məhz buna görə insan orqanizminin patoloji vəziyyətinin düzgün qiymətləndirilməsi və dərman bitkilərinin immun sistemin tənzimləyicisi kimi istifadəsi ön plana keçir.

ƏDƏBİYYAT

1. Kərimov Y.B, Süleymanov T.A., İsayev C.İ., Xəlilov C.S, Farmakoqnoziya, Bakı: 2010, 741 s.
2. Qasimov M.Ə., Qasimova T.A., Qədirova G.S. XXI əsrin dərman bitkiləri. Bakı: Elm, 2006, 432 s.
3. Qurbanov E.M. Dərman bitkiləri, Bakı: 2009, 360 s.
4. Барнаулов О.Д. Введение в фитотерапию. Санкт-Петербург: «Лань», 1999, 160 с.
5. Бочарова О.А., Барышникова А.Ю., Давыдов М.И. Фитоадаптогены в онкологии и герантологии (на примере изучение Фитомикса-40). М.: «Медицинское информационное агентство, 2008, 224 с.
6. Замятина Н.Г. Лекарственные растения. Энциклопедия природы России. Москва: «АБФ», 1998, 496 с..
7. Корсун В.М., Корсун Е.В. Энциклопедия фитотерапии. Травы жизни профессора Корсуна. М., «Центрполиграф», 2007, 443 с.
8. Костюшин С.И. Фитотерапия половой слабости, простатита и аденомы предстательной железы у мужчин. Кировград, 1997, 63 с.
9. Машковский М.Д. Лекарственные средства. М.: «Новая Волна», 0000, с..
10. Михайлов И.М. Современные фитотерапевтические препараты. Справочник. Москва: «СТАР,КО», 1997, 144 с.
11. Николайчук Л.В. Целительная сила растений. Рецепты лечения и питания. Минск, изд. ООО «Красико-Принт», 2002, 352 с.
12. Палов М. Энциклопедия лекарственных растений. Пер. с немецкого /Предисл. И.А. Губанова. Москва, «Мир», 1998, 467 с.
13. Практическая фитотерапия /Под ред. Б.Н.Гажева. Москва: «Олма-пресс», Санкт-Петербург, «Нева», 1998, 640с.
14. Фитотерапия с основами клинической фармакологии /Под ред. В.Г.Кукеса. Москва: «Медицина», 1999, 192 с.
1. T.S.Məmmədov, M.Ə.Qasimov. Fitoterapiya, Bakı: Herba Nəşr, 2014

SUMMARY

Konul Isayeva

MEDICINAL PLANTS USED IN THE REGULATION OF THE IMMUNE SYSTEM

La debilidad del sistema inmunológico puede ocurrir por muchas razones y puede conducir a una serie de enfermedades. Los linfocitos, leucocitos, fagocitos controlan el sistema inmunológico. La inmunidad se forma en la infancia, si no hay enfermedades autoinmunes graves, la inmunidad permanece sin cambios desde el principio. Sin embargo, puede debilitarse por determinadas razones. La disminución de la resistencia del cuerpo significa un debilitamiento del sistema inmunológico, en este sentido, las hierbas que contienen muchas sustancias biológicamente activas juegan un papel importante en la protección del sistema inmunológico. Plantas medicinales que contienen vitaminas (especialmente multivitamínicos), polisacáridos (plátano grande, aceite de hoja estrecha, etc.), fenilpropanoides (eleuterococo espinoso, rhodiola rosa, etc.), saponinas (ginseng, mangle), regaliz, etc. No se puede negar que una nutrición adecuada y un estilo de vida saludable pueden ayudar a fortalecer el sistema inmunológico.

Key words: *Linfocitos, leucocitos, fagocitos, autoinmunes, inmunes, inmunomoduladores, inmunodepresores, inmunizantes, adaptógenos.*

РЕЗЮМЕ

Конуль Исаева

ЛЕКАРСТВЕННЫЕ РАСТЕНИЯ, ИСПОЛЬЗУЕМЫЕ ДЛЯ РЕГУЛИРОВАНИЯ ИММУННОЙ СИСТЕМЫ

Слабость иммунной системы может возникнуть по многим причинам и может привести к ряду заболеваний. Лимфоциты, лейкоциты, фагоциты контролируют иммунную систему. Иммунитет формируется в детстве, если нет серьезных аутоиммунных заболеваний, иммунитет остается неизменным изначально. Однако по определенным причинам он может быть ослаблен. Снижение сопротивляемости организма означает ослабление иммунной системы, в связи с чем лекарственные растения, содержащие много биологически активных веществ, играют важную роль в защите иммунной системы. Лекарственные растения, содержащие витамины (особенно поливитамины), полисахариды (подорожник крупнолистный, масло узколистное и др.), Фенилпропаноиды (колючий элеутерококк, розовая родиола и др.), Сапонины (женьшень, мангровое дерево), солодка и др. Нельзя отрицать, что правильное питание и здоровый образ жизни могут помочь укрепить иммунную систему.

Ключевые слова: *Лимфоциты, лейкоциты, фагоциты, аутоиммунные, иммунные, иммуномодулирующие, иммунодепрессанты, иммунизирующие, адаптогенные*

SURƏ RƏHİMOVA

sura_rahimova@hotmail.com

AMEA Naxçıvan Bölməsi Bioresurslar İnstitutu

GÜNAY QASIMLI

Naxçıvan Dövlət Universiteti

BƏZİ ƏDVİYYAT BITKİLƏRİNİN BİOLOJİ FƏAL MADDƏLƏRİNİN TƏDQIQI

Məqalədə ədviyyat bitkiləri haqqında ətraflı araşdırma nəticələri verilmişdir. Sarıkök və kəklikotu bitkilərinin fitokimyəvi tərkibi tədqiq edilmiş və tibbi əhəmiyyəti araşdırılmışdır. Müəyyən edilmişdir ki, ədviyyat bitkiləri yalnız yeməklərə, içkilərə qoxu, ləzzət və dadverici deyil, çay olaraq və tibbi məqsədlər üçün də geniş şəkildə istifadə edilirlər. Ədviyyatların özünəməxsus qoxusu və dadı var ki, bu da bitki mənşəli kimyəvi maddələrdən, fitokimyəvi birləşmələrdən asılıdır. Ədviyyatlar qidada inkişaf edən zərərli mikroorqanizmləri öldürür və ya onların zəhər ifraz etməsinin qarşısını ala bildiyi üçün ədviyyatlardan istifadə qida zəhərlənməsi riskini azaldır. Məqalədə sarıkök və kəklikotu bitkilərinin fitokimyəvi tərkibi araşdırılmış və nəticədə nümunələrin əsas təsiredici maddələri aşkar edilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, kəklikotu çiçəkləmə dövründə efir yağı ilə daha zəngin olur. Tərkibində 1-1,7% efir yağı olur ki, bunun da 42%-ni timol birləşmələri təşkil edir. Efir yağının tərkibində 1,3 % timol və karvakrol maddəsi vardır. Timol maddəsindən tibdə bir çox preparatlar hazırlanır. Kəklikotunun efir yağının tərkibində karvakrol, terpineol, borneol kimi komponentlər də vardır. Bitkinin tərkibində həmçinin aşı maddələri, ursul və oleanol turşuları, flavonoidlər, mineral duzlar, dəmir, selen, bor kimi maddələr də aşkar olunmuşdur. Sarıkökün tərkibində ən aktiv maddə kurkumin və kurkuminin törəmələridir. Bundan başqa C vitamini, kalium və polisaxaridlər, həmçinin karotinlərlə zəngindir ki, bitkinin sarı rəngdə olmasının səbəbi məhz karotinlərdir. Sarıkökün tərkibindəki kurkumin və kurkuminin sələfləri yüksək antioksidant xassəsinə malikdir. Antioksidant təsir nəticəsində insan bədənində əmələ gəlmiş və daima əmələ gəlməyə davam edən sərbəst radikalların çoxalmasının qarşısı alınır.

Açar sözlər: *ədviyyat, efir yağı, fitokimyəvi birləşmə, timol, karvakrol, kurkumin*

Giriş. Ədviyyat – şirniyyatlara, yeməklərə, mürəbbələrə, içkilərə və s. xüsusi dad, ətir və rəng vermək üçün əlavə edilən bitkilərin təzə, qurudulmuş və üyüdülmüş müəyyən hissələridir. Latın sözü olub “species aromatacea”-yerin meyvəsi deməkdir. Bunlara bitkilərin çiçəkləri, yarpaqları, toxumlar, meyvələr, köklər, zoğlar, qabıqlar, kökümsovlar və s. aiddir. Ədviyyatların qida məhsullarının tərkibinə daxil edilməsi onların dadını və tamını kəskin surətdə dəyişdirir. Ədviyyatların alındığı bitkilərə "Ədviyyat bitkiləri" deyilir. Ədviyyat bitkiləri yalnız yeməklərə, içkilərə qoxu, ləzzət və dadverici deyil, çay olaraq və tibbi məqsədlər üçün də geniş şəkildə istifadə edilirlər [1, s. 19].

Hər bir ədviyyatın özünəməxsus qoxusu və dadı var ki, bu da bitki mənşəli kimyəvi maddələrin (fitokimyəvi) tərkibindən əldə edilir. Bu kimyəvi maddələr bitkiləri otyeyən həşəratlardan, onurğalılardan, göbələklərdən, xəstəlik törədicilərdən və parazitlərdən qorumaq üçün bitkilərdə inkişaf edir. Bir çox ədviyyatda çoxlu fitokimyəvi maddələr vardır. Fitokimyəvi birləşmələr bitkilərin sağqalma vasitələridir. Bu baxımdan ədviyyatlarda yeməklərə dad, qoxu və rəng verməklə yanaşı, bitkilərin həyati düşmənlərinə qarşı qoruyucu təsir göstərən fitokimyəvi maddələrin olması da onlardan istifadənin əsas səbəblərindən biridir [3, s. 276].

Ədviyyatlar qidada inkişaf edən zərərli mikroorqanizmləri öldürür və ya onların zəhər ifraz etməsinin qarşısını ala bildiyi üçün onlardan istifadə qida zəhərlənməsi riskini azaldır. Tarix boyu xəstəlikləri sağaltmaq üçün istifadə edilən ədviyyatlar, son yüz ildəki texnoloji inkişaf və müxtəlif qida konservləşdirmə üsullarının tətbiqi nəticəsində yalnız qoruma məqsədi ilə istifadəsi məhdudlaşdırılmışdır. Bununla belə, bu gün məhsul çeşidinin artması, xərçəng növlərinin inkişaf riski, sintetik konservantlara şübhəli yanaşmalar və s. səbəblər ədviyyat istifadəsinin yenidən

artmasına səbəb olmuşdur [2, s. 192].

Ədviyyat bitkilərinin əksəriyyəti uzunömürlü və ekzotik mənşəli olub əsasən Uzaq Şərqi tropikal bölgələrində yetişirlər. Gözəl çiçəklərə malikdirlər və görünüş etibarilə bəzək bitkilərini xatırlatdığından dekorativ məqsədlər üçün də istifadə edilməkdədirlər. Bitkilərdə biosintez olunan bioloji fəal maddələr insan orqanizminə müəyyən dozada müalicəvi təsir göstərməklə bir sıra xəstəliklərin müalicə və profilaktikasında uğurla tətbiq olunur. Müasir dövrdə tibb təcrübəsində təbii mənbələr, o cümlədən bitki xammalları əsasında istehsal olunan dərman vasitələrinin istifadəsinə üstünlük verildiyinə görə bu cür vasitələr mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ədviyyat bitkiləri ədviyyat və ətirli otlar olmaqla əsasən iki qrupa ayrılırlar: Əslində ədviyyatla ətirli otlar arasında o qədər də böyük fərq yoxdur. Ədviyyat ətirli otların, ağac qabıqlarının, meyvələrin və toxumların qurudulmuş halıdır. Ətirli otlar xörəyə ətir verir, ədviyyat xörəyin ləzzətini artırır. Ədviyyatlar çox qədim dövrlərdən başlamış hazırkı dövrə kimi hazırlanan yeməklərin tamını yaxşılaşdırmaq və həzm sistemini normaya salmaq məqsədilə də istifadə edilir və tərkiblərində güclü iyə malik efir yağı saxlayırlar [1, s. 22].

Fitokimyəvi tərkibin tədqiqi. Ədviyyat bitkiləri ilə dərman bitkiləri arasında heç bir sərhəd qoymaq olmaz. Ədviyyat dedikdə dərman xüsusiyyətlərinə malik bitkilər başa düşülməlidir. Onlar orqanizmin sağlamlığının qorunmasında mühüm rol oynayırlar. Ədviyyatlar demək olar ki, mahiyyətcə dərman bitkiləri hesab edirlər. Son illərdə, xüsusilə də son 50 ildə məlum olmuşdur ki, bir sıra ədviyyat bitkiləri müxtəlif vitaminlərlə, qiymətli mineral duzlar və dərman əhəmiyyətli maddələrlə xeyli zəngindir. Tərkibində olan ətirli efir yağları, qlikozid və digər maddələr, ərzaq məhsullarının keyfiyyətini daha da yaxşılaşdırır, hiss orqanlarını qıcıqlandırır, iştah yaradır, dad və həzm orqanlarının fəaliyyətini artırır, qida maddələrinin mənimsənilməsinə, maddələr mübadiləsinə sürətləndirir, əsəb, ürək-damar sistemlərinin fəaliyyətini nizama salır, orqanizmin ümumi vəziyyətinə müsbət təsir göstərir. Qədim xalqlar ədviyyatın əhəmiyyətini başa düşdükləri üçün deyirdilər ki, ədviyyatsız fayda və sevinc yoxdur. İndiki zamanda ədviyyat bitkilərinə tələbat, xüsusilə artmışdır. Müəyyən olunmuşdur ki, onlar xörəyi dadlı, ətirli etməklə yanaşı, həm də onun antiseptik və bakterisid xassələrini artırır [5, s. 78].

Sarıkökün tərkibində ən aktiv maddə kurkumin və kurkuminin sələfləridir. Bundan başqa C vitamini, kalium və polisaxaridlər, həmçinin karotinlərlə zəngindir ki, karotinlərin hesabına sarıkök sarı rəngdə olur. Sarıkök təxminən 3 min il əvvəl Asiya ölkələrində Çində, Hindistanda, Vyetnamda, İranda, Əfqanıstanda, Misirdə və Cənubi Amerikada əkilib becərilmişdir. Kökümsovların tərkibində 1,5-5,0 %-ə qədər efir yağı, nişasta, alkaloid maddələri, müxtəlif duzlar, qətran, kalium, boyaq maddəsi və s. vardır. Qədim zamanlardan indiyə kimi müxtəlif ölkələrdə sarıkökdən dərman, ədviyyə, boyaq, efir yağlı bitki kimi istifadə edirlər [1, s. 20].

Hal-hazırda dünyanın 20-dən çox ölkəsində sarıkökdən müxtəlif növ dərman preparatları hazırlanır. Azərbaycanada sarıkökdən daha çox yeməklərin bişirilməsi zamanı istifadə olunur. Sarıkök yeməklərə xüsusi bir ətir, dad və sarı rəng verir. Amma Azərbaycanda sarıkök həm də dərman bitkisi kimi və mədə ağrılarında, iştahsızlıqda, revmatizmalarda istifadə olunmuşdur. Sarıkökün tərkibindəki kurkumin və kurkuminin sələfləri yüksək antioksidant xassəsinə malikdir. Antioksidant təsir insan bədənində əmələ gəlmiş və daima əmələ gəlməyə davam edən sərbəst radikalların çoxalmasının qarşısının alınması deməkdir. Sərbəst radikalların çoxalması gələcəkdə xərçəng kimi xəstəliklərin əmələ gəlməsinə səbəb olur. Sərbəst radikal sözünün mənası bədənə və ya beyinə təbə olmayan bir toxumanın artıb çoxalması deməkdir. Sarıkök daha çox qaraciyər, mədəaltı vəzi xərçənglərində faydalıdır. Sarıkök toxumalar üçün əsl qoruyucu təsirə malikdir. Məsələn xərçəngdə yerləşdiyi yərə görə dağılmış hüceyrələr, şəkərdə mədəaltı vəziyə görə dağılmış hüceyrələr, poliartritlərdə oynaq ətrafı yumşaq toxuma iltihabından sonra dağılmış olan hüceyrələr və s. kimi hüceyrələrin məhv olmasının qarşısını alaraq bədən üçün əsl həkim rolunu oynayır [5, s. 82].

Faydaları saymaqla bitməyən ədviyyatlardan olan sarıkök orqanizmə müalicəvi, profilaktik və cavanlaşdırıcı təsir edir. Sarıkökün əsas təsiredici komponenti olan “kurkumin” güclü antioksidant, iltihab, mikrob, virus və xərçəng əleyhinə təsirə malikdir. Aparılmış tibbi tədqiqatlarla müəyyən edilmişdir ki, bir çox xəstəliklərin qarşısının alınması və müalicəsində antioksidant, antimutagen xassəyə malik bioloji fəal maddələr ən effektiv vasitədir. Elə bu səbəbdəndir ki, antioksidant kəliməsini son zamanlar daha çox eşidirik. Antioksidantlar- insan orqanizmində və qidalardakı sərbəst radikalları zərərsizləşdirən başqa sözlə sərbəst radikallarla savaşıyan birləşmələrdir. Sərbəst radikallar cütləşməmiş elektrona sahib olan hissəciklərdir. Antioksidantlarla zəngin olan qidaların

qəbulu sərbəst radikalları neytrallaşdırır və orqanizmə zərər verməsinin qarşısını alır. Orqanizmin sərbəst radikalları tanıyan və onları zərərsizləşdirən bir sistemə malikdir. Antioksidantlar xərçəng, Alzheimer, ürək damar və bir çox digər xəstəliklərin düşməni hesab olunur [3, s. 277].

İnsan orqanizmində oksidant-antioksidant tarazlığı vardır. Xəstəlik zamanı oksidantlar antioksidantlara qalib gəlirlər, belə vəziyyətdə reaktiv oksigen növləri iri molekullara DNT-ə, proteinlərə, lipidlərə hücum edirlər və zədələnmələrə səbəb olurlar. Sərbəst radikallar yüksək aktivliyə malik olan hissəciklərdir və asanlıqla digər birləşmələrlə reaksiyaya girirlər. Çirkli havada, siqaret dumanında, radiasiyada, xarab olmuş qidalarda və s. olurlar. Sərbəst radikalların orqanizmdəki hüceyrələrə hücumu bir çox xəstəliklərin yaranmasına səbəb olur. Eyni zamanda sərbəst radikallar hüceyrənin böyüməsi və inkişafına da təsir edirlər, bunun nəticəsində hüceyrə ölümü baş verir ki, bu da erkən yaşlanma, xərçəng və digər xəstəliklərin yaranmasına səbəb olur. Antioksidantlar sintetik ola bildikləri kimi, təbii olaraq tərəvəzlərdə, meyvələrdə və ədviyyatlarda da olur. Rəngli tərəvəz və meyvələr antioksidant qaynağıdır. Xüsusilə çiy yeyildikdə ehtiyacımız olan antioksidantları təmin edirlər [6, s. 1].

Tibbi əhəmiyyəti. Tərkibində antioksidant komponentlər olan sarıkök orqanizmi ürək-damar xəstəliklərindən, metabolik sindromdan qoruyur. Mövcud xəstələrdə müalicə prosesini dəstəkləməklə yanaşı, kəskin ağırlaşmaların riskini azaldır və xəstəliyin gedişatını ləngidir. Sarıkökün depressiya və Alzheimer xəstəliyi kimi bir çox psixiatrik və nevroloji xəstəliyə qarşı da qoruyucu təsir göstərdiyi tibdə təsdiqlənib. Uşaqlarda zəkanın inkişafını dəstəkləyir, yaddaş və idrak funksiyalarını gücləndirir. Ürək və damar xəstəliklərindən qoruyur, damar quruluşunu gücləndirir. Hüceyrə quruluşlarının güclənməsinə töhfə verərək xərçəngin qarşısını alır. Sarıkökün orqanizmə digər müsbət təsiri onun artritdən qorunmasıdır. O, həm də iltihab əleyhinə təsiri sayəsində bu effekti əldə edir [7, s. 1].

Bitki efir yağları və ekstraktları minilliklər ərzində, xüsusən də qidaların qorunmasında, əczaçılıq, alternativ tibb və təbii müalicələrdə istifadə edilmişdir. Son tədqiqatlar göstərir ki, kəklkotu növləri güclü antibakterial, antifungal, antiviral, antiparazitik, spazmolitik və antioksidant fəaliyyət göstərir. Dünyada 400-ə qədər növü vardır ki, onun da Azərbaycanda 20-dən artıq növünə rast gəlinir. Bitki çiçəkləmə dövründə efir yağı ilə daha zəngin olur. Tərkibində 1-1,7% efir yağı olur. Bunun da 42%-ni timol birləşmələri təşkil edir. Efir yağının tərkibində 1,3 % timol və karvakrol maddəsi vardır. Timol maddəsindən bir çox preparatlar hazırlanır. Bir çox hallarda timol birləşmələrindən daxili ishalda, qarın köpmələrində, qıçqırma əleyhinə və eləcə də ağız, burun, qida borusunun dezinfeksiya olunmasında istifadə edilir. Kəklkotunun tərkibində olan timol maddəsi ürək-damar, böyrək, qaraciyər, mədə-bağırsağ xəstəliklərinə həmçinin hamilə qadınlara pis təsir edir, odur ki, kəklkotundan istifadə edənlər bunları nəzərə almalıdırlar. Təbabətdə tənəffüs yollarının iltihabında, ağrıların kəsilməsində, dezinfeksiyaedici, qurd salıcı dərman kimi geniş istifadə olunur. Kəklkotunun efir yağının tərkibində karvakrol, terpineol, borneol kimi komponentlər də vardır. Bitkinin tərkibində həmçinin aşı maddələri, ursul və oleanol turşuları, flavonoidlər, mineral duzlar, dəmir, selen, bor kimi maddələr də aşkar olunmuşdur [4, s. 20].

Nəticə. İnsanlar çox qədim dövrlərdən, yəni Paleolit erasından başlayaraq ədviyyat və qatqılardan istifadə etməyə başlamışlar. Ədviyyat və qatqılar nəinki xörəklərin tərkibini yaxşılaşdırır, həmçinin onlara müxtəlif keyfiyyətlər verməklə yanaşı, müalicəvi təsirə də malikdirlər. Bu qiymətli qatqılardan düzgün və səmərəli istifadə etmək üçün insanlardan onların kimyəvi tərkiblərini və düzgün istifadə olunma xüsusiyyətlərini bilmək tələb olunur. Ədviyyatların özünəməxsus qoxusu və dadı onların tərkibindəki bitki mənşəli fitokimyəvi birləşmələrdən əldə edilir. Ədviyyat bitkilərinin tərkibi insan orqanizmi üçün lazım olan vitaminlər, mikroelementlər, zülallar, yağlar, karbohidratlar, şəkərlər, üzvi turşular və s. ilə zəngindir.

ƏDƏBİYYAT

- İsmayılov A. Ədviyyat, bitki çayları və dərman bitkiləri, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Dərs vəsaiti, Bakı: 2018, 200 s.
- Talıbov T.H., İbrahimov Ə.Ş., İsmayılov A.H., Ələkbərov R.Ə. Naxçıvan Muxtar Respublikasında rəsmi dərman bitkilərinin taksonomik spektri / “Faydalı bitkilərdən istifadənin aktual problemləri” (26-28 oktyabr 2011), Bakı: s.189-195
- Ozgen M., Serce S., Kaya C. Phytochemical and antioxidant properties of anthocyanin *Morus nigra* and *Morus rubra* Fruits // *Scientia Horticulturae*, 2009, p. 275-279

4. Rahimova S.A. Flavonoids are natural antioxidants // International Journal of Bioscience and Biochemistry, Impact Factor RJIF 5.46, Volume 3, Issue 2, 2021, p. 20-21
5. Shahidi F., Janitha P. and Wanasundara P. Phenolic antioxidants // Critical reviews of food science and nutrition, 1992, v. 32, p. 67-103
6. <https://ikisahil.az/post/224776-bitkiler-antioksidant-menbeyidir>
7. <https://ikisahil.az/post/261152-antioksidant-qaynagi-albali>

SUMMARY

Sura Rahimova, Gunay Gasımlı

STUDYING OF BIOLOGICAL ACTIVE SUBSTANCES OF SOME SPICE PLANTS

The article gives the results of a detailed study about spice plants. It was determined that spices are widely used not only as a flavor and taste in food and beverages, but also as a tea and for medicinal purposes. Spices have a unique smell and taste, which depends on the chemicals of plant origin, phytochemical compounds. The use of spices reduces the risk of food poisoning because spices kill harmful microorganisms that grow in food or prevent them from releasing toxins. The article examines the phytochemical composition of curcuma and thyme plants, and as a result, the main active ingredients of the samples were identified. It has been found that thyme is richer in essential oil during flowering. It contains 1-1.7% of essential oil, of which 42% are thymol compounds. The essential oil contains 1.3% thymol and carvacrol. Many drugs are made from thymol in medicine. Thyme essential oil also contains components such as carvacrol, terpineol, borneol. The plant also contains vaccines, ursul and oleanolic acids, flavonoids, mineral salts, iron, selenium and boron. The most active ingredient in curcuma is curcumin and curcumin compounds. In addition, it is rich in vitamin C, potassium and polysaccharides, as well as carotene, the reason for the yellow color of the plant is carotene. Curcumin and curcumin precursors in curcuma have high antioxidant properties. The antioxidant effect prevents the proliferation of free radicals that have formed in the human body and continue to do so.

Key words: *spices, essential oil, phytochemicals, thymol, carvacrol, curcumin*

РЕЗЮМЕ

Сура Рагимова, Гюнай Гасымли

ИЗУЧЕНИЕ БИОЛОГИЧЕСКИ АКТИВНЫХ ВЕЩЕСТВ НЕКОТОРЫХ ПРЯНЫХ РАСТЕНИЙ

В статье приведены результаты подробного изучения пряных растений. Определено, что пряности широко используются не только в качестве ароматизатора и вкуса в продуктах питания и напитках, но и в чаепитии и в лечебных целях. Пряности обладают неповторимым запахом и вкусом, которые зависят от химических веществ растительного происхождения, фитохимических соединений. Использование специй снижает риск пищевого отравления, поскольку специи убивают вредные микроорганизмы, которые растут в пище, или не дают им выделять токсины. В статье изучен фитохимический состав растений куркумы и тимьяна, в результате чего выявлены основные действующие вещества образцов. Установлено, что тимьян богаче эфирным маслом во время цветения. Содержит 1-1,7 % эфирного масла, из которых 42 % составляют тимоловые соединения. Эфирное масло содержит 1,3% тимола и карвакрол. Из тимола в медицине изготавливают многие лекарства. Эфирное масло тимьяна также содержит такие компоненты, как карвакрол, терпинеол, борнеол. Растение также содержит вяжущие вещества, урсоловую и олеаноловую кислоты, флавоноиды, минеральные соли, железо, селен и бор. Наиболее активным ингредиентом куркумы является куркумин и соединения куркумина. Кроме того, он богат витамином С, калием и полисахаридами, а также каротином, причиной желтого цвета растения является именно каротин. Куркумин и предшественники куркумина в куркуме обладают высокими антиоксидантными свойствами. Антиоксидантный эффект предотвращает размножение свободных радикалов, которые образуются в организме человека и продолжают это делать.

Ключевые слова: *специи, эфирное масло, фитохимический состав, тимол, карвакрол, куркумин*

ƏNVƏR İBRAHİMOV

enver_ibrahimov@mail.ru

HƏMİDƏ SEYİDOVA

hemide_seyidova@mail.ru

AMEA Naxçıvan Bölməsi Bioresurslar İnstitutu

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKA FLORASINDA ROSA L. CİNSİNİN DƏRMAN ƏHƏMİYYƏTLİ NÖVLƏRİ

Aparılan araşdırmalar nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, Naxçıvan Muxtar Respublikası florasında *Rosa L.* cinsinin 34 növü yayılmışdır ki, bunlardan da 30 növünə yabani, 4 növünə (*Rosa centifolia L.*, *R. chinensis Jacq.*, *R. damascena Mill.*, *R. multiflora Thunb.*) isə mədəni şəraitdə rast gəlinir. Bunlardan da əsasən *Rosa canina L.*, *R. centifolia L.*, *R. corymbifera Borkh.*, *R. tomentosa Smith.*, *R. zangezura P. Jarosch.* növlərindən xalq təbabətində müxtəlif xəstəliklərin müalicəsində geniş istifadə olunur. Xalq təbabətində itburnunun əsasən çiçəyindən və tam yetişmiş meyvələrindən istifadə etməklə avitaminoz, sinqa, xolesistit, hepatit, böyrək və sidik kisəsi, mədə-bağırsaq xəstəliklərində, yanıqlara, yaralara, infeksiyalara qarşı istifadə olunur.

Ümumiyyətlə, Naxçıvan Muxtar Respublikasının dərman bitkiləri ehtiyatı tükənməz, zəngin təbii xəzinədir. Bu xəzinəni qoruyub saxlamaq, sərvətini daha da artırmaq, onlardan düzgün, səmərəli, davamlı şəkildə insanların sağlamlığının və fəal əmək qabiliyyətinin yüksəldilməsinə yönəltmək vacib məsələdir. İnsanların məruz qaldığı xəstəlikləri süni üsullarla hazırlanmış sintetik dərmanlarla deyil, orqanizm üçün zəruri olan bioloji fəal maddələrlə zəngin bitki mənşəli dərmanlarla müalicəsinə nail olmaq lazımdır.

Məqalədə ekspedisiyalar zamanı Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində yayılmış *Rosa canina L.*, *R. centifolia L.*, *R. corymbifera Borkh.*, *R. tomentosa Smith.*, *R. zangezura P. Jarosch.* növlərinin yayılma zonaları, biomorfoloji xüsusiyyətləri, kimyəvi tərkibləri, əmələ gətirdikləri əsas fitosenozlar haqqında məlumatlar verilmiş və onların elmi və xalq təbabətində istifadə imkanları araşdırılmışdır.

Açar sözlər: *Rosa L.*, dərman bitkiləri, xalq təbabəti, istifadə perspektivləri

Naxçıvan MR-in zəngin florası, tarixi baxımdan Aralıq dənizi, Ön Asiya və İran florası ilə sıx əlaqədə inkişaf edib formalaşmışdır. Müəyyən olunmuşdur ki, Naxçıvan MR ərazisində flora biomüxtəlifliyinə daxil olan 1200-dən çox faydalı bitki, o cümlədən 750- 800 növə yaxın dərman bitkisi vardır. Dərman bitkiləri içərisində 48 fəsilə və 105 cinsə mənsub olan 132 növ yüz illərdir ki, müasir tibb aləmində istifadə edilən rəsmi (ofissinal) dərman bitkiləridir (Talıbov, İbrahimov və b. 2014, Talıbov, İbrahimov 2015, 220-232.; 15-16; Talıbov, İbrahimov və b. 2018, 232-246). Bunlar içərisində *Rosa L.* cinsinə daxil olan növlər xüsusi əhəmiyyətə malikdirlər.

Bunlardan da əsasən *Rosa canina L.*, *R. centifolia L.*, *R. corymbifera Borkh.*, *R. tomentosa Smith.*, *R. zangezura P. Jarosch.* növlərindən xalq təbabətində əsasən çiçəyindən və tam yetişmiş meyvələrindən istifadə etməklə avitaminoz, sinqa, xolesistit, hepatit, böyrək və sidik kisəsi, mədə-bağırsaq xəstəliklərində, yanıqlara, yaralara, infeksiyalara qarşı geniş istifadə olunur.

Ekspedisiyalar zamanı Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində yayılmış *Rosa canina L.*, *R. centifolia L.*, *R. corymbifera Borkh.*, *R. tomentosa Smith.*, *R. zangezura P. Jarosch.* Növlərinin biomorfoloji əlamətləri, kimyəvi tərkibləri, əmələ gətirdikləri əsas fitosenozlar öyrənilmişdir. Aparılan təhlillər nəticəsində onların elmi və xalq təbabətində istifadə imkanları araşdırılmışdır.

Rosa L. cinsinin Azərbaycanda 51 növü (Əsgərov 2006, s. 50-52), Naxçıvan Muxtar Respublika ərazisində isə 34 növü yayılmışdır ki, bunlardan da 30 növünə yabani, 4 növünə (*Rosa centifolia L.*, *R. chinensis Jacq.*, *R. damascena Mill.*, *R. multiflora Thunb.*) isə mədəni şəkildə rast gəlinir (İbrahimov 2012, 96-97; Talıbov, İbrahimov 2021, s.128- 129; İbrahimov 2018, s. 95-102).

Damask itburnusu - *Rosa damascena Mill.* Hündürlüyü 1,5 m- ə qədər olan koldur. Çiçəkləri çəhrayı rəngdə olub, ətirlidir. Meyvələri kürəşəkilli, yumurtaşəkilli olub, uzunluğu 0,7-3 sm, diametri

0,6-1,7 sm-dir. Naxçıvan Muxtar Respublikasının bütün rayonlarının bağ və parklarında mədəni halda becərilir.

Meyvələrindən dərman məqsədilə istifadə olunur. Naxçıvan MR-in dağ-meşə rayonlarında və kolluq fitosenozlarında yetişdirməklə, xammal əldə etmək olar. Meyvələri adətən sentyabr-oktyabr aylarında rəngi çəhrayıdan parlaq-qırmızı rəngə dəyişəndə toplanılır. Sonra quruducularda 70-80⁰C temperaturda qurudulur.

İt itburnusu - *Rosa canina* L. Hündürlüyü 1,5 - 2,5 m-ə çatan koldur. Çiçəklərin 4-5-i bir yerdə çiçək qrupunda toplanmışdır. Ləçəkləri iri və solğun çəhrayı rənglidir. Meyvələri çəhrayı-qırmızıdan, tünd-qırmızıya qədər dəyişir və içərisində çoxlu tükcüklü toxumları vardır. Dadı turşaşirin olub, azacıq büzücüdür, iyi yoxdur. May-iyun aylarında çiçəkləyir, sentyabr- oktyabrda meyvələri yetişir.

Naxçıvan MR-in demək olar ki, bütün rayonlarında alp qurşağına qədər müxtəlif meyllik dərəcəsi olan quru və otlu yamaclarda, çəmənlərdə, meşələrdə, kolluqlarda, eyni zamanda qayalı, daşlı-çınqıllı, daşlı-qumlu yerlərdə yayılmışdır. Daha çox seyrək meşəliklərdə, kolluqlarda, çay vadilərində rast gəlinir. Yayıldığı sahələrdə tək-tək və qruplar halında bitir. Bəzən sıx cəngəlliklər də əmələ gətirir. Ordubad rayonunun Gilançay kəndi ətrafında eyni adlı çayın vadisi boyunca itburnuluq - *Roseta* forması, həmçinin İtitburnuluğu - *Rosetum caninosum* assosiasiyası və müxtəlif mikroqruplaşmalar əmələ gətirir. İtburnu kolluqlarında qarışıq halda inkişaf etmiş ağac, kol və ot bitkiləri müxtəlif qruplaşmaları formalaşdırırlar. Bu qruplaşmalarda tez-tez müşahidə olunan: *Berberis vulgaris* L., *Viburnum lantana* L., *Pyrus salicifolia* Pall., *P. oxyprion* Woronow, *Clematis orientalis* L., *C. Vitalba* L., *Rosa canina* L., *R. nisami*, *R. corymbifera* Borkh., *R. nisami* Sosn., *Rubus caesius* L., *Crataegus orientalis* Pall. ex Bieb., *C. monogyna* Jacq., *C. pentagyna* Waldst. & Kit., *Lonicera iberica* Bieb., *Salvia hydrangea* DC., *Ziziphora clinopodioides* Lam., *Thymus kotschyanus* Boiss. & Hohen. növlərinə rast gəlinir.

Yüzyarpaq itburnu - *Rosa centifolia* L. Hündürlüyü 1,5 m- ə qədər olan koldur. Çiçəkləri tək-tək yerləşir, çoxləçəklidir. Ləçəkləri parlaq çəhrayıdır. Meyvələri bir qədər iri olub, diqqəti cəlb edən qırmızı rəngdədir.

Dekorativ bitkidir. Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaşıllaşdırılması məqsədilə bağ və parklarında, həyatı sahələrdə canlı çəpərlərin salınmasında və tək əkinlərdə istifadə olunur.

Ləçəklərindən qızılgül yağı (oleum Rosarum) alınır ki, ondan da ətriyyat sənayesində geniş istifadə olunur.

Qalxancıqlı itburnu - *Rosa corymbifera* Borkh. Hündürlüyü 2,5- 3 m-ə qədər olan koldur. Çiçəkləri ağ rəngdə olub, tək-tək yerləşir. Meyvələri al-qırmızı rəngdədir, qalın lətlidir. May-iyun aylarında çiçəkləyir, sentyabr- oktyabrda meyvələri yetişir.

Culfa rayonunun Aracıq dağ ərazisində (Xəzinədərə), Şahbuz rayonunun Batabat, Ağbulaq, Gömür, Kecili, Ordubad rayonunun bütün dağ kəndləri ətrafında, çay sahillərində, meşə talalarında yayılmışdır. Qalxancıqlı itburnu yayıldığı sahələrdə qruplar halında, sıx cəngəlliklərdən ibarət İtburnuluq - *Roseta* forması, həmçinin Qalxancıqlıitburnuluq - *Rosetum corymbiferosum* assosiasiyası və bir çox mikroqruplaşmalar əmələ gətirir.

Qeyd olunan fitosenozlarda Qalxancıqlı itburnu üstünlüyə malik olur. Çox yerdə təmiz cəngəlliklər əmələ gətirməsi onun asan toplanılmasına şərait yaradır. Belə fitosenozlarda digər bitkilər, ağac və kollarda gur inkişaf etmişdir.

Digər itburnu növlərində olduğu kimi əsas təsir edici maddəsi C vitaminidir. Müalicəvi məqsədlə kökləri, ləçəkləri, meyvələri və toxumları elmi və xalq təbabətində istifadə olunur. Əhali tərəfindən onun meyvələrindən itburnu turşusu, mürəbbə, kompot və digər məhsullar hazırlanır.

Keçütükcüklü itburnu - *Rosa tomentosa* Smith. Hündürlüyü 1,5-2 m olan uzun və ya əyri budaqlı koldur. Çiçəkləri qalxanvari çiçək qrupunda toplanmışdır və tək-tək yerləşir. Ləçəkləri çəhrayı rəngdədir. Meyvəsi narıncı və ya al-qırmızı rəngdə, üzəri hamar və kürəşəkillidir. May-iyun aylarında çiçəkləyir, sentyabr- oktyabrda meyvələri yetişir.

Ordubad rayonunun Tivi, Bist, Culfa rayonunun Ərəfsə, Teyvaz, Boyəhməd, Şahbuz

rayonunun Keçili, Biçənək, Ağbulaq kəndləri ətrafında yarpaqlarda, seyrək meşəliklərdə və kolluqlar arasında yayılmışdır.

Keçətüklü itburnu yayıldığı sahələrdə tək-tək və digər ağac və kollarla qarışıq bitki qruplaşmaları yaradır. Bu bitki bəzən Keçətüklü itburnuluq - *Roseta tomentosae* forması və onun *Rosetum tomentosum* assosiasiyasını əmələ gətirir. Belə fitosenozlarda üstünlüyə malik olduğundan adətən subdominantlıq edir. Çox yerdə belə təmiz cəngəlliklərinin olması, ondan xammal mənbəyi kimi istifadə etməyə imkan verir.

Zəngəzur itburnusu - *Rosa zangezura* P. Jarosch. Hündürlüyü 1- 1,5 m-ə qədər olan qırmızımtıl qabıqlı koldur. Ləçəkləri ağdır. Meyvələri qırmızıdır və oval formalıdır. May-iyun aylarında çiçəkləyir, sentyabr- oktyabrda meyvələri yetişir.

Şərur rayonunun Vəlidəğ, Culfa rayonunun Ərəfsə və Ləkətağ kəndləri ətrafında kolluqlarda, daşlı-çınqıllı yamaqlarda, bağlarda yayılmışdır. Zəngəzur itburnusu yayıldığı sahələrdə tək-tək bitdiyindən iri sıx cəngəlliklər əmələ gətirmir. Ancaq müxtəlif ağac və kollarla qarışıq halda inkişaf edir. Qeyd olunan fitosenozlarda üstünlüyə malik olmadığına görə dominantlıq etmir, II və III yaruslarda məskunlaşır. Komponent kimi iştirak etdiyi fitosenozlar zəngin ot örtüyünə malikdir. Fitosenozda taxıllar, paxlalı bitkilər, xüsusilə müxtəlifotlar bol təmsil olunur. Burada çay sahillərindəki rütubətli yerlərdə *Senecio othonnae* Bieb., *Prunella vulgaris* L., *Rumex acetosa* L., *R. alpinus* L., *Urtica dioica* L., *Persicaria hydropiper* (L.) Spach növlərinə rast gəlinir.

İtburnu növlərinin demək olar ki, hamısının kimyəvi tərkibi oxşardır. Meyvələrinin tərkibində provitamin A, flavonoidlər C, B₁, B₂, K, E və P vitaminləri, filloxinon, piqment (rubiksantin, likopin), dəmir, kalsium, manqan, maqnezium, fosfor mikroelementləri, riboflavin və askorbin turşusu, 2,46-5,52 mq% C vitamini, 9,75 mq% karotin, 14,1 mq% pektin maddələr, 1,58 mq% limon turşusu, 23,97 mq% ümumi şəkər, 18,56 mq% invert şəkər, 5,09 mq% saxaroza, 8,92 mq% pentozlar vardır. Toxumlarının tərkibində yağlar, karotin və vitamin E vardır. Kök və yarpaqlarında aşı maddələri (80 mq%-ə qədər), toxumunda vanilin olur (Hacıyeva 1982, 20-25).

C vitamini ilə zəngin olduğundan, müxtəlif vitaminli preparatlar hazırlanır. Müalicə çaylarının tərkibinə daxildir. Ondən itburnu turşusu, mürəbbə və digər məhsullar hazırlanır. Meyvələrin tərkibində polivitaminlər olmaqla çay şəklində işlədilir. Təzə meyvələrindən şərbət (*Sirupus fructus Rosae*), ekstrakt və başlıca olaraq vitamin qarışıqları, dərman preparatı (*Cholosasum*) hazırlanır. Bu dərman xolesistit və hepatitlərdə müvəffəqiyyətlə təyin edilir. Toxumlarından yağ (*Oleum Rosae pingue*) hazırlanır ki, yanıq, dermatit, trofik yara, ekzema, dermatoz və rentgen şüalanmalarında işlədilir.

Tərkibindəki C vitamini antitelin yaranmasını stimullaşdırdığından orqanizmin infeksiyaya qarşı müdafiə qabiliyyətini gücləndirir, yaraların sağalmasını sürətləndirir. Güclü temperatur zamanı orqanizmdə C vitamini çoxlu miqdarda parçalanır. Əsasən sedativ, antimikrob, büzücü, iltihab əleyhinə, qankəsici, sidikqovucu və mədə-bağırsaq xəstəliklərində işlədilir. Nevroz, asteniya, qanazlığı, mübadilə, hipertoniya xəstəliyi və ateroskleroz xəstəliklərinin müalicəsində təyin edilir. İstənilən qarışıqların tərkibinə daxil edilə bilər.

İtburnu meyvələrindən dəmləmə, konsentrat, şərbət və mürəbbə şəklində bir sıra xəstəliklərin (skorbut, C və P hipo- və avitaminozların, raxit, qızılyel, qanazlığı, vərəm, sidik və ödyolları) müalicəsində geniş istifadə edilir. Ateroskleroz, pnevmoniya, bronxial astma, nefrit, hemorragik diatez, hemofiliya, hipertireoz və s. xəstəliklərin müalicəsində də itburnu preparatları məsləhət görülür. İtburnu meyvələrindən ekstrakt da hazırlanılaraq sidikqovucu kimi "xolosos" - un tərkibində və qaraciyər xəstəliklərində işlədilir. Kommersiya məqsədilə *Oleum Rosae* istehsalı itburnunun 2 növmüxtəlifliyindən (*Rosa centifolia* L. və *Rosa damascena* Mill.) istifadə edilir. İtburnu növləri yeyinti, tibb, kosmetika və digər sənaye sahələrində də tətbiq edilir.

İtburnunu toxumlarla birlikdə 2 çay qaşığı 250 ml soyuq suda qaynayana qədər qızdıraraq 5-10 dəqiqə gözləmək lazımdır. İsti halda 1 çay qaşığı bal və ya limon şirəsi ilə gündə 2-3 dəfə qəbul etmək olar.

Kökünün dəmləməsi orqanizmdən bütün daş və duzları təmizləyir, malyariya plazmodiumlarını zəiflədilərək məhv edilməsinə kömək edir. 2 xörək qaşığı narın doğranmış kökünü 200 qram qaynanmış suda 15 dəqiqə dəmləmək və günaşırı bu formada hazırlanılan qarışıqdan 3 dəfə, hər dəfə

1 stəkan qəbul etmək lazımdır. Meyvə və toxumları lentşəkili qurdların salınmasında, sidik yolunda olan daşların qovulmasında, sidikqovucu, revmatizm və podaqra əleyhinə qiymətli dərmandır. 2 xörək qaşığı meyvəsini axşam termosda 2 stəkan qaynanmış suda 25 dəqiqə ərzində dəmləmək (termosda dəmləmək daha yaxşıdır) və 3 dəfə olmaqla, yeməkdən 20-40 dəqiqə əvvəl içmək lazımdır.

Naxçıvan MR-in dərman bitkiləri ehtiyatı tükənməz, zəngin təbii xəzinədir. Bu xəzinəni qoruyub saxlamaq, sərvətini daha da artırmaq, onlardan düzgün, səmərəli, davamlı şəkildə insanların sağlamlığının və fəal əmək qabiliyyətinin yüksəldilməsinə yönəltmək vacib məsələdir. İnsanların məruz qaldığı xəstəlikləri süni üsullarla hazırlanmış sintetik dərmanlarla deyil, orqanizm üçün zəruri olan bioloji fəal maddələrlə zəngin bitki mənşəli dərmanlarla müalicəsinə nail olmaq lazımdır.

İtburnu cinsinə daxil olan növlərin demək olar ki, hamısının meyvələri yeyiləndir və əhali tərəfindən müxtəlif məqsədlər üçün geniş istifadə edilir. Bu səbəbdən də son illərdə iqlim və antropogen amillərin təsiri nəticəsində *Rosa* L. cinsinin genofondunu təşkil edən bir sıra qiymətli növlərin də məhv olma təhlükəsinin yarandığı müəyyənləşdirilmiş və onlardan *Rosa karjagini* Sosn., *R. nisami* Sosn., *R. sosnovskyana* Tamamsch., *R. rapinii* Boiss. & Bal., *R. pimpinellifolia* L., *R. tuschetica* Boiss. növlərinin nadir və nəsli kəsilməkdə olduğu nəzərə alınaraq Naxçıvan Muxtar Respublikasının (Talibov, İbrahimov 2010, 383- 403), *R. azerbaidzhanica* Novopokr. et Rzazade, *R. karyagini* Sosn. və *R. nisami* Sosn. növləri isə Azərbaycan Respublikasının (Azərbaycanın Qırmızı Kitabı, 406-415) Qırmızı Kitabına salınmış və qorunma yolları göstərilmişdir. *R. brotherorum*, *R. buschiana*, *R. hraciana*, *R. marschalliana*, *R. orientalis* (*R. atropatana* Sosn.), *R. sachokiana*, *R. tuschetica*, *R. zangezura*, *R. sosnovskyana* növləri Qafqaz, *R. nisamu*, *R. karjagini* növləri isə Azərbaycan endemikidir.

Eyni zamanda çox gözəl dekorativ və bəzək bitkisi olduğundan bəzi növlərindən Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaşıllaşdırılmasında və bəzək-bağçılıq işlərində geniş istifadə olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycanın Qırmızı Kitabı. Nadir və nəsli kəsilməkdə olan bitki və göbələk növləri. İkinci nəşr. Bakı: Şərq və Qərb, 2013, s. 406-415
2. Əsgərov A.M. Azərbaycanın ali bitkiləri (Azərbaycan florasının konspekti). Bakı: Elm, 2006, C.2, s.50-52
3. İbrahimov Ə.M. Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində yayılan ağac və kolların tədqiqi vəziyyəti // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri, Təbiət və texniki elmlər seriyası, 2012, № 4, s.89-104.
4. Talibov, T.H., İbrahimov, Ə.M. Naxçıvan Muxtar Respublika ərazisində rəsmi dərman bitkiləri olan ağac və kolların yayılma zonaları // Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Dendrologiya İnstitutunun Elmi Əsərləri, 2015, s.13-31.
5. Talibov T.H., İbrahimov Ə.Ş. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Qırmızı kitabı. Naxçıvan: Əcəmi, 2010, C.2, s. 383- 403
6. Talibov T.H., İbrahimov Ə.Ş., İbrahimov Ə.M. və b. Naxçıvan Muxtar Respublikasının dərman bitkiləri. Naxçıvan: Əcəmi NPB, 2014, 432 s.
7. Talibov T.H., İbrahimov Ə.Ş., İbrahimov Ə.M. Naxçıvan Muxtar Respublikası florasının taksonomik spektri (Ali sporlu, çılpaqtoxumlu və örtülütoxumlu bitkilər). II nəşr. Bakı: Şirvanəşr, 2021, s.128- 129
8. Гаджиева Г.Г. Видовой состав и витаминность шиповников Нахчыванской АССР. Изв АН Аз. ССР, сер. биол. наук., 1982, № 5, с. 20-25
9. Талыбов, Т.Г., Ибрагимов А.Ш., Ибрагимов А.М. и др. Лекарственные растения Нахчыванской Автономной Республики. Орехова- Зуева: Редакционно- издательский отдел ГТТУ, 2018, 452 с.
10. Ibrahimov A.M., Talibov T.H., Matsyura A.V. The genus *Rosa* L. (*Rosaceae*) in the flora of Nakhchivan Autonomous Republic (Azerbaijan) // Acta Biologica Sibirica, 2018, Vol. 4, No 4, p. 95-102

SUMMARY

Anvar Ibrahimov, Hamida Seyidova

**MEDICINAL SPECIES OF THE GENUS *ROSA* L. OF THE FLORA
OF THE NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC**

As a result of the research, it was found that 34 species of *Rosa* L. are common in the flora of the Nakhchivan Autonomous Republic, of which 30 species are wild and 4 species (*Rosa centifolia* L., *R. chinensis* Jacq., *R. damascena* Mill., *R. multiflora* Thunb) found in culture. Of these, the main species are *Rosa canina* L., *R. centifolia* L., *R. corymbifera* Borkh., *R. tomentosa* Smith., *R. zangezura* P. Jarosch. are widely used in folk medicine in the treatment of various diseases. In folk medicine, mainly flowers and fully ripe rose hips are used. They are used for beriberi, scurvy, cholecystitis, hepatitis, kidney and bladder diseases, gastrointestinal diseases, burns, wounds, infections.

In general, the stock of medicinal plants of the Nakhchivan Autonomous Republic is an inexhaustible, rich natural treasure. It is important to preserve this treasure, increase its wealth and direct it to the correct, effective and sustainable improvement of human health and work capacity. It is necessary to achieve the treatment of human diseases not with synthetic drugs prepared artificially, but with herbal preparations rich in biologically active substances necessary for the body.

The article presents the distribution zones of species - *Rosa canina* L., *R. centifolia* L., *R. corymbifera* Borkh., *R. tomentosa* Smith., *R. zangezura* P. Jarosch, found on the territory of the Nakhchivan Autonomous Republic during expeditions. Their biomorphological features, chemical composition, the main phytocenoses formed by them and the possibility of their use in scientific and folk medicine have been studied.

Key words: *Rosa* L., medicinal plants, traditional medicine, prospects for use.

РЕЗЮМЕ

Анвар Ибрагимов, Гамида Сейидова

**ЛЕЧЕБНЫЕ ВИДЫ РОДА *ROSA* L. ФЛОРЫ НАХЧЫВАНСКОЙ
АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКИ**

В результате исследований установлено, что во флоре Нахчыванской Автономной Республики распространены 34 вида *Rosa* L., из которых 30 видов являются дикорастущими и 4 вида (*Rosa centifolia* L., *R. chinensis* Jacq., *R. damascena* Mill., *R. multiflora* Thunb) встречаются в культуре. Из них в основном виды *Rosa canina* L., *R. centifolia* L., *R. corymbifera* Borkh., *R. tomentosa* Smith., *R. zangezura* P. Jarosch. широко используются в народной медицине при лечении различных заболеваний. В народной медицине используют в основном цветки и полностью созревшие плоды шиповника. Их применяют при авитаминозах, цинге, холециститах, гепатитах, заболеваниях почек и мочевого пузыря, желудочно-кишечных заболеваниях, ожогах, ранах, инфекциях.

В целом запас лекарственных растений Нахчыванской Автономной Республики представляет собой неиссякаемый, богатый природный клад. Важно сохранить это сокровище, приумножить его богатство и направить его на правильное, эффективное и устойчивое улучшение здоровья и трудоспособности человека. Необходимо добиться лечения болезней человека не синтетическими препаратами, приготовленными искусственным путем, а препаратами растительного происхождения, богатыми необходимыми для организма биологически активными веществами.

В статье приведены зоны распространения видов - *Rosa canina* L., *R. centifolia* L., *R. corymbifera* Borkh., *R. tomentosa* Smith., *R. zangezura* P. Jarosch, обнаруженных на территории Нахчыванской Автономной Республики в ходе экспедиций. Исследованы их биоморфологические особенности, химический состав, основные образованные ими фитоценозы и возможности их использования в научной и народной медицине.

Ключевые слова: *Rosa* L., лекарственные растения, народная медицина, перспективы использования.

ƏZİZƏ HÜSEYNOVA
ELSEVƏR ƏSƏDOV
daffadil73@mail.ru
Naxçıvan Dövlət Universiteti

API-FİTOTERAPİYANIN SAĞLAM GƏLƏCƏK VƏ DAYANIQLI İNKİŞAFDA ROLU

Sağlam gələcək və dayanıqlı inkişafın təməli sağlam cəmiyyətlə qoyulur. Bunun əsasında isə təbiətə dönmüş, kimyəvi maddələrdən uzaqlaşmaq və ekologiyanı qorumaq durur. Alternativ təbabət - xəstəliklərin profilaktika və müalicəsində təbii maddələrdən istifadə edərək, sağlamlığın keşiyində durmuş, müstəqil inkişaf etmiş bir elm sahəsidir. Bu təbabətdə bitki və arı məhsullarından hazırlanmış apifitopreparatlar daha perspektivli komplekslər hesab edilir. Arı məhsulları ilə bitki ekstraktları, dəmləmələri, efir yağları və ya piy yağları qarışığından hazırlanan apifitoxammallar əsasən flavanoid birləşmələrinin zənginliyi ilə fərqlənir. Apifitoterapiyanın populyarlaşdırılması istiqamətdə aparılan araşdırmalarda bir neçə sadə, zərərsiz, əlçatılan reseptlər toplanmışdır. Ən çox irinli yaralar, soyuqdəymə, öskürək, bronxit, qan azlığı, mədə-bağırsaq xəstəliklərində istifadə olunan apifitopreparatlara rast gəlinmişdir.

Alternativ təbabətin inkişafı üçün, etnoapifitoterapiya istiqamətində aparılan yerli və xarici ədəbiyyat araşdırması, əldə edilən məlumatların insanlar arasında təbliğatının aparılmasına ehtiyac var. Əhalinin sağlamlığını əsas tutaraq təbii xammalların farmakoloji təsirlərini təhlil etmək günün ən aktual problemdir.

***Açar sözlər:** Alternativ təbabət, apiterapiya, fitoterapiya, etnobotanika, insan sağlamlığı*

Giriş

Son dövrlərdə qidaların qeyri-qənaətbəxşedici olması, ekologiyanın gün-gündən çirklənməsi, cəmiyyətdə psixi-emosional yüklərin artması insan sağlamlığına mənfi təsir edən əsas amillərdəndir. Bu amillər isə immunsistemin zəifləməsinə və patologiyaların yaranmasına birbaşa səbəb olur. Sağlamlığın qorunmasının ən vacib yolu immuniteti artırmaqdır ki, bunun da dərman preparatları ilə əldə edilməsi heç də düzgün deyil. İnsan həyatı boyu ya sağlam, ya xəstə və ya sağlam və xəstə arasında aralıq mövqedə olur. İnfeksiyon xəstəliklərin geniş vüsət aldığı bu dövrdə əhalinin çoxu sağlam və xəstə arasında aralıq vəziyyətdədir. Bu vəziyyətin sağlamlıq və ya xəstəlik istiqamətinə yönəlməsi insanın öz əlindədir.

Alternativ təbabət - sağlam qidalanmada, orqanizmin müqavimətini artırmada, xəstəliklərin profilaktika və müalicəsində fitopreparatlar, apipreparatlar və yaxud mineral maddələrdən istifadə etməklə, min illərlə sınaqlardan keçmiş, müstəqil inkişaf etmiş bir elm sahəsidir. Lakin son illərdə sintetik dərman maddələrinin yaratdığı fəsadlar məlum olduqca, kimyəvi maddələrdən uzaqlaşmaq məqsədi ilə təbii xammallara maraq daha da artmışdır. Etnofarmakopeyada unudulmuş reseptlərin farmakoloji xüsusiyyətlərini müasir dövrdə tibbi tədqiqatların nəticələri təsdiqləyir. Tibbi sahə alternativ təbabətin müalicəvi effektlərini “yenidən kəşf edir”.

Alternativ təbabətdə api-fitokomplekslər zəngin bioaktiv tərkibinə görə qida əlavəsi və müalicəvi-profilaktik təsirli dərman vasitəsi kimi özünəməxsus yer tutur. Bal arıları həm farmakoloji, həm də iqtisadi dəyərə malik olan altı məhsul istehsal edir. Bunlara bal, arı südü, polen, propolis və arı zəhəri aiddir. Arı məhsulları ilə bitki ekstraktları, dəmləmələri, efir yağları və ya piy yağları qarışığından hazırlanan apifitoxammalların kimyəvi tərkibinin təhlili və təsir effektlərinin öyrənilməsi haqda bir çox yeni elmi araşdırmalar mövcuddur. Bütün arı məhsulları hər yaşa uyğun fizioloji proseslərin tənzimlənməsində mühüm rol oynayır. Uşaq yaşlarında fiziki və əqli inkişafı tənzimləyir, immun sistemi gücləndirməklə orqanizmin infeksiyaya qarşı təbii müqavimətini artırır, yetkin yaşlarında vaxtından əvvəl qocalmanın qarşısını alır, psixi və fizioloji proseslərin funksiyasını stimullaşdırır və aktiv uzun ömürlüyə səbəb olur [Ayansola A.A. et al., 2012].

Bitki və arı məhsulları qarışıqında, əsasən flavanoid birləşmələrinin zənginliyi yarandığı üçün, apifitopreparatlar daha perspektivli komplekslər hesab edilir. Bal, propolis, polen və kəklikotu, nanə, qızılgül kimi bitkilərin efir yağları və ekstraktlarının qarışıqında komponentlərin sinergist təsiri ilə əlaqədar olaraq antimikrobial, antioksidant və hüceyrə yeniləyici xüsusiyyətləri daha effektiv olur. Belə qarışıqların infeksiya və respirator xəstəliklərində, gec sağalan və iltihablaşmış yaralarda tətbiq edilməsinə son zamanlarda daha çox rast gəlinir [Mustafayeva İ. R. və b., 2015; İbadullayeva S.C. və b., 2013; Брандорф А.З. и др. 2019; Feás, X. et al., 2012; Pascoal A. et al., 2013].

Arı məhsulları arasında çiçək tozunun mühüm xüsusiyyətləri mövcuddur. Zülal, karbohidrat, lipid, vitaminlər, aminturşular, fenol törəmələri kimi komponentlərlə zəngin olan çiçək tozu arıların əsas qidası hesab edilir. Çünki, polenin arginin, histidin, metionin, fenilalanin, treonin, triptofan kimi əvəzedilməyən aminturşularla zəngin olması, arı sürfələrinin inkişafında, yetkin arıların uzun ömürlüydə mühüm əhəmiyyət kəsb edir [Брандорф А.З., 2019; Помазанов В.В., 2017].

Arı poleni insan sağlamlığı üçün vacib sayılan bioloji aktiv maddələr mənbəyidir. Çin və Misir mədəniyyətində arı poleni "gənclik və müalicə möcüzəsi" adlandırılıb. Maraqlısı budur ki, polen uşaqlarda inkişafı sürətləndirir, yaşlılarda vaxtından əvvəl qocalmanın qarşısını alır. Çünki, polen hüceyrə yeniləyici, sinir sistemini tənzimləyici, immun sistemi gücləndirici, hemoqlobin sintezini artırıcı təsirə malikdir. Qədim Yunanıstanda bal və çiçək tozu qarışıqından "Ambrosia" adlanan içki istehsal edilmiş ki, bu da yunanlılar tərəfindən "ölümsüzlük içkisi" hesab edilirdi. O, dövrdə içkinin insan orqanizminə farmakoloji təsiri bilinməsə də, uzun ömürlülüyə səbəb olduğu məlum idi [Ribeiro J.G. et al., 2007]. Arı poleni ət, çörək və paxlalı bitkilərlə müqayisədə zülal və mineral maddələr tərkibinə görə təxmini eyni miqdarda, nikotin turşusu tərkibinə görə bir neçə dəfə, tiamin və riboflavinə görə isə on dəfə yüksəkdir. Bu səbəbdən də xroniki qida çatışmazlığı hallarında, pəhrizdə arı poleni insan orqanizmi üçün vacib olan qida maddələrinin mühüm mənbəyi hesab edilir [Kroyer G. et al., 2001].

Avropa Əczaçılıq Elmlər İnstitutunun tədqiqatçıları tərəfindən arı polenin xərçəng hüceyrələri üzərində apoptoz xüsusiyyətini, antimikrobial, antifungal, antioksidant və iltihab əleyhinə təsirlərini, aterosklerozda, gastroenteritlərdə, tənəffüs yollarının xəstəliklərində, allergiyanın desensitizasiyasında, immunsistemin güclənməsində və qocalmanı gecikdirilməsində yüksək effektiv təsirə malik olduğu öyrənilmişdir. Həyat dənəciyi olan polen üç antioksidant vitaminlə: beta karotinoid, C vitamini və E vitamini, həmçinin, B vitamini kompleksi ilə zəngindir. Tədqiqatlarda polen mərkəzi sinir sisteminin və yaddaşın tənzimlənməsində, beynin qocalmasının qarşısının alınmasında effektiv təsirə malik olduğu da öyrənilmişdir. Bal və çiçək tozundan hazırlanmış "Apilak" dərmanının vegetativ-damar distoniyası üçün terapevtik vasitə kimi effektivliyi göstərilmişdir [Lengler S. 2002; Morais M. et al. 2011; Mohdaly AAA. et al. 2015; Abdella, E.M. et al. 2009; Viuda-Martos, M., et al. 2008; Fatrcova-Šramkova, K., et al. 2013].

Çiçək tozucularının allergik xüsusiyyətləri olmasına baxmayaraq, polendən allergik xəstəliklərin diaqnoz və müalicəsində istifadəsinə geniş yer verilir. Bu məqsədlə tətbiq olunan polenlərin keyfiyyət tərkibi çox önəmlidir. Aparılan tədqiqatlardan görünür ki, polenin antiallergik rolu, onun təkibində olan kuersetin antioksidantının allergiya mediatoru olan histaminin sintezini azaltmaqla təsir göstərməsidir. Çiçək tozundan dərman vasitəsi kimi daxilə qəbul edildikdə çox nadir hallarda allergiya yaratmış olur [Ayansola A.A., 2012].

Müxtəlif bal bitkilərinin tozucularının farmakoloji xüsusiyyətləri haqda bəzi məlumatlar da mövcuddur:

- ✓ Reyhan poleni mədə-bağırsaq traktının fəaliyyətini stimullaşdırır;
- ✓ Qarabaşaq poleni rutinlə zəngin olduğu üçün kapilyar damarların keçiriciliyini azaldır, qansızmanın qarşısını alır, insult və infarkt əleyhinə profilaktik təsir göstərir;
- ✓ Söyüd və lavanda polenin sinir sistemində sakitləşdirici effekti var;
- ✓ Şabalıd poleni venoz və arterial qan dövranını tənzimləyir, varikoz damarların funksiyasını qoruyur, daha ağır hallara çevrilməsinin qarşısının alınmasında istifadə edilir;
- ✓ Çökə və xaşhaş poleni əsəb və yuxusuzluq xəstəlikləri üçün sakitləşdiricidir.

Yeni bitki tərkibli dərmanların hazırlanması üçün faydalı bitkilərin bio-kəşfiyyatında perspektivli alət kimi etnobotanik biliklərdən istifadəyə son vaxtlar maraq artmışdır. Alternativ təbabətin inkişafı üçün, əldə edilən məlumatların insanlar arasında təbliğatının aparılmasına ehtiyac var. Bu baxımdan apifitoterapistlər cəmiyyətinin yaradılması və əhalinin sağlamlığını əsas tutaraq təşkilati fəaliyyətinin gücləndirilməsi zəruridir. Çünki, insanların əksəriyyəti sağlamlığının dəyərini xəstə olduqdan sonra bilir.

Etnoapifitoterapiya istiqamətində aparılan yerli və xarici ədəbiyyat araşdırmalarından məlum olur ki, xalq təbabətində istifadə edilən reseptlərin 50-60% günümüzə qədər gəlib çatmışdır. Dünyada ekoloji və sosial dəyişikliklərlə əlaqədar bəzi bitki növləri və bu bitkilərin müalicə məqsədləri üçün istifadəsi haqqında məlumatlar itib və ya itmək təhlükəsindədir. Xalqın yaddaşında qalanların toplanması, bitkilərin tanınması və onlar üzərində yeni tədqiqatların aparılması alternativ təbabətin əsas prinsiplərindən biridir.

Nəticə

Apifitoterapiyanın populyarlaşdırılması istiqamətdə aparılan araşdırmalarda bir neçə sadə, zərərsiz, əlçatılan reseptlər toplanmışdır. Ən çox irinli yaralar, soyuqdəymə, öskürək, bronxit, qan azlığı, mədə-bağırsaq xəstəliklərində istifadə olunan apifitopreparatlara rast gəlinmişdir. İltihablaşmış xarici yaralarda bal, əzvay şirəsi (*Burm.f.*) və çobanyastığı (*Matricaria recutita L.*) ekstraktından hazırlanmış məlhəm; yaxud, bal, arı mumu, küknar və ya şam ağacı qətranı, sarımsaq soğanağı (*Allium sativum L.*), əzvay şirəsi (*Burm.f.*) və ərınmiş kərə yağından hazırlanmış məlhəm; dəri xəstəliklərində arı mumu, sarımsaq soğanağı (*Allium sativum L.*), küknar qətranından hazırlanmış sabunlardan istifadə edilib. Öskürəkdə bal və əzvay şirəsi, bronxıttdə bal, adi başınağac (*Viburnum opulus L.*) giləmeyvəsinin şirəsi və çuğundur (*Beta vulgaris L.*) şirəsi qarışığı daha çox tətbiq olunub. Şirin biyan tozu ilə bal qarışığı qurdqovucu təsirə malik olduğu qeyd edilib.

İmmun sistemi gücləndirmək üçün: 60 q çiçək tozu 300 q balda qarışdırılıb, tünd rəngli qabda, otaq temperaturunda bir həftə saxlanılır. Qarışıq, gündə 2-3 dəfə 1 xörək qaşığı yeməkdən 15-20 dəqiqə əvvəl qəbul edilir.

Mədə-bağırsaq traktının pozulmasında və qastritlərin müalicəsində istifadə etmək üçün: 20 q çiçək tozu, 100 q təzə aloe şirəsi, 500 q bal qarışdırılır, qaranlıq, sərin yerdə saxlanılır, gündə 2-3 dəfə yeməkdən 15-20 dəqiqə əvvəl 1 xörək qaşığı qəbul edilir.

Naxçıvan Dövlət Universitetinin Tibb fakültəsinin Əczaçılıq və biokimya laboratoriyalarında bitki və arı məhsullarından etnofarmakopeyada sınaqdan keçmiş və yeni tərtib edilmiş reseptlərlə məlhəmlər, spreylər, tikturalar, müxtəlif növ kremlər, dodaq balzamları, üz maskaları və sabunlar hazırlanır.

Sağlam gələcək və dayanıqlı inkişafın təmin olunması üçün yeni təbii xammallar araşdırılmalı, komponentlərin kimyəvi tərkibi hər tərəfli öyrənilməli və bu istiqamətdə aparılan elmi tədqiqat işlərinin nəticələri daima təhlil edilməlidir. Etnofarmakopeya biliklərinin gənc nəsillə ötürülməsi, gələcəkdə yeni biotexnoloji tədqiqatların təməlini qoymuş olacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

2. İbadullayeva S.C., Ələkbərov R.Ə. Dərman bitkiləri “Təhsil” EİM, “Borcalı” NPM, 2013
3. Mustafayeva İ. R, İbadullayeva S.C. Ələkbərov R.Ə., İsmayılov H.A., Qasimov Z.H. Qasimova Ş.Ş. Farmakoqnoziya botanikanın əsasları ilə (Dərslik). *Əcəmi, Naxçıvan:* 2015
4. Брандорф А.З., Лебедева В.И., Харитоновой М.Н., Савина А.П., Савушкиной Л.Н., Лизуновой А.С.. Современные проблемы пчеловодства и апитерапии: монография / Рыбное: ФГБНУ «ФНИЦ пчеловодства», 2019. - 338 с.
5. Помазанов В.В., Марданлы С.Г., Киселева В.А. Расплодотворение. Лечебные и оздоровительные продукты пчеловодства: монография / Орехово-Зуево: Редакционно-издательский отдел ГГТУ, 2017. – 216 с.
6. Abdella, E.M., Tohamy, A., Ahmad, R.R., 2009. Antimutagenic activity of Egyptian propolis and bee pollen water extracts against cisplatin-induced chromosomal abnormalities in bone marrow cells of mice. *Iranian Journal of Cancer Prevention* 2, 175–181
7. Ayansola A.A., Banjo A.D. Apitherapy in Southwestern Nigeria: An Assessment of Therapeutic Potentials of some Honeybee Products/ *Journal of Pharmaceutical and Biomedical Sciences*. 2012, 2(2) 9-15
8. Fatrcova-Šramkova, K., Noz`kova, J., Kač`aniova, M., Mariassyova, M., Rovna, K., Stric`ik, M., 2013. Antioxidant and antimicrobial properties of monofloral bee pollen. *Journal of Environmental Science and Health* 48, 133–138
9. Feás, X., Vázquez-Tato, M.P., Estevinho, L., Seijas, J.A., Iglesias, A., Organic bee pollen: botanical origin nutritional value bioactive compounds antioxidant activity and microbiological quality. 2012, *Molecules* 17, 835–837
10. Kroyer G., Hegedus N. Evaluation of bioactive properties of pollen extracts as functional dietary food supplement. *Innovative Food Science & Emerging Technologies*. 2001;2: 171-174
11. Lengler S. Pólen apícola. Santa Maria, Rio Grande do Sul, Brazil: Universidade Federal de Santa Maria; 2002. 50 p.
12. Mohdaly AAA, Mahmoud AA, Roby MHH, et al. Phenolic extract from propolis and bee pollen: composition, antioxidant and antibacterial activities. *Journal of Food Biochemistry*. 2015; 39(5):1745–1752
13. Morais M, Moreira L, Feas X, et al. Honeybee–collected pollen from five Portuguese Natural Parks: Palynological origin, phenolic content, antioxidant properties and antimicrobial activity. *Food and Chemical Toxicology*. 2011;49:1096–1101
14. Pascoal, A., Rodrigues, S., Teixeira, A., Feás, X., Estevinho, L.M. Biological activities of commercial bee pollens: Antimicrobial, antimutagenic, antioxidant and anti-inflammatory, *Food and Chemical Toxicology* 2013, (63), 233-239

15. Ribeiro J.G., Silva R.A. Estudo comparativo da qualidade de pólen apícola fresco, recém processado, não processado e armazenado em freezer e pólen de marca comercial através de análises físico-químicas. *Tecnologia & Desenvolvimento Sustentável*. 2007;1: 33-47
16. Viuda-Martos, M., Ruiz-Navajas, Y., Fernandez-Lopez, J., Perez-Alvarez, J.A., 2008. Functional properties of honey, propolis, and royal jelly. *Journal of Food Science* 73, 117–124

SUMMARY

Azize Huseynova, Elsevar Asadov

THE ROLE OF APIPHYTOTHERAPY IN A HEALTHY FUTURE AND SUSTAINABLE DEVELOPMENT

The foundation of a healthy future and sustainable development is laid in a healthy society. It is based on a return to nature, away from chemicals and protecting the environment. Alternative medicine is an independent field of science that uses natural substances in the prevention and treatment of diseases, guarding health. In this medicine, apiphytopreparations made from plant and bee products are considered more perspective complexes. Bee products and plant extracts, infusions, essential oils or fatty oil apifitochemicals made from a mixture are mainly rich in flavanoid compounds. research on popularization of apiphytotherapy has collected several simple, harmless, accessible recipes. Apiphytopreparations are found most purulent wounds, colds, coughs, bronchitis, anemia and gastrointestinal diseases.

For the development of alternative medicine, there is a need to study local and foreign literature in the field of ethnoapiphytotherapy, to disseminate the obtained information among the people. The most current issue of the day is to analyze the pharmacological effects of natural raw materials based on the health of the population.

Key words: *Alternative medicine, apitherapy, phytotherapy, ethnobotany, human health*

РЕЗЮМЕ

Азиза Гусейнова, Эльсевар Асадов

РОЛЬ АПИ-ФИТОТЕРАПИИ В ЗДОРОВОМ БУДУЩЕМ И УСТОЙЧИВОЕ РАЗВИТИЕ

Основу здорового будущего и устойчивого развития закладывает здоровое общество. В основе этого лежит возвращение к природе, отказ от химических веществ и защита окружающей среды. Альтернативная медицина — это самостоятельно развивающаяся область науки, использующая природные вещества для профилактики и лечения заболеваний. В этой медицине более перспективными комплексами считаются апифитопрепараты из растительных и пчелиных продуктов. Апифитохимические препараты, изготовленные из смеси растительных экстрактов, настоев, эфирных масел или жирных масел с продуктами пчеловодства, в основном отличаются богатством флавоноидных соединений. В ходе исследований было собрано несколько простых, безвредных, доступных рецептов для популяризации апифитотерапии. Апифитопрепараты применяют при большинстве гнойных ран, простуде, кашле, бронхите, анемии, желудочно-кишечных заболеваниях.

Для развития нетрадиционной медицины необходимо изучение отечественной и зарубежной литературы в области этноапифитотерапии, распространение полученной информации среди населения. Наиболее актуальным вопросом дня является анализ фармакологических эффектов природного сырья с учетом здоровья населения.

Ключевые слова: *нетрадиционная медицина, апитерапия, фитотерапия, этноботаника, здоровье человека.*

**РАШАД ИБРАГИМОВ,
УЛДУЗ ГАШИМОВА
ХАДИЖА ИСМАЙЛОВА**

*Институт Физиологии имени академика Абдуллы Караева
Национальной Академии Наук Азербайджана*

ИЗМЕНЕНИЯ ГЕМАТОЛОГИЧЕСКИХ И ПОВЕДЕНЧЕСКИХ ПОКАЗАТЕЛЕЙ ПОД ВЛИЯНИЕМ РАСТИТЕЛЬНОГО АНТИТОКСИКАНТА НА ФОНЕ ЗАТРАВКИ НИТРАТОМ НИКЕЛЯ ПРИ ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНОМ АТЕРОСКЛЕРОЗЕ

Цель исследования - изучение действия комплексного растительного антитоксиканта на гематологические показатели и поведенческие реакции при хроническом воздействии нитрата никеля на фоне экспериментального атеросклероза.

Исследования проведены на 72 белых нелинейных крысах-самцах, массой 200-250 г. Модель атеросклероза создавалась по И. В. Савицкому с соавт. (2016) и основана на полиэтиологической теории развития заболевания. Затравку проводили через питьевую воду в течение 60 дней нитратом никеля в дозе 2 мг/кг. В опытной группе после затравки на фоне модели атеросклероза животные в течение месяца получали комплексный антитоксикант (смесь шротов солодки, шиповника, виноградных косточек, отрубей овса и лопуха), добавленный в питьевую воду поилок.

Результаты исследования показали, что отмечаемые выраженные нарушения гематологических и поведенческих показателей на фоне моделированного атеросклероза еще более усугубляются под действием нитрата никеля. Наиболее резкие изменения отмечались к концу 60 суток затравки.

У животных, получавших антитоксикант после двухмесячной затравки, в значительной степени предотвращалось резкое снижение количества форменных элементов крови, а также улучшались поведенческие реакции.

Полученные результаты указывают на детоксикационное действие данного комплексного растительного антитоксиканта и возможность апробации его в клинике хронических отравлений солями тяжелых металлов как с лечебной, так и с профилактической целью.

Ключевые слова: *нитрат никеля, гематологические показатели, поведенческие реакции, растительный антитоксикант*

Введение

В последние 60–70 лет в структуре патологии человека доминируют хронические, неинфекционные заболевания, такие как атеросклероз и его осложнения (инфаркт миокарда и инсульт), являющиеся основными причинами смертности людей во всем мире (Aronov D. et al. 2011; Бойцов С. А. с соавт. 2017; Fatenkov O. et al. 2019; Sumin A. et al. 2020; Fatenkov A. et al. 2019). В настоящее время показатель смертности от заболеваний сердечно-сосудистой системы составляет среди взрослого населения 70 % (who.int 2000-2019).

Показано, что воздействие тяжелых металлов является важным и недооцененным фактором риска, имеющим отношение к развитию атеросклероза и его последствий [Asgary S. et al. 2017; Fagerberg B. et al. 2015; Lee T. et al. 2009) Association of high body lead store with severe intracranial carotid atherosclerosis]. Еще недавно считалось, что отравление тяжелыми металлами является главным образом профессиональным, но при этом, в настоящее время стало очевидным, что это касается не только лиц, работающих с «химией», но и всего населения в целом. Тяжелые металлы составляют значительную долю загрязнителей окружающей среды и по токсичности занимают второе место после пестицидов (Лысенко Н.С. с соавт. 2015). Высокие концентрации тяжёлых металлов, обусловленные техногенными

процессами в результате биоаккумуляции, обнаружены во всех природных средах: атмосфере, воде, почве, растениях (Bjermo H. et al. 2013; Улимбашев М. Б. с соавт. 2012), В дальнейшем, по пищевой цепи попадают в организм человека и приводят к серьезной опасности для здоровья (Реутова Н. В. 2015; Рыбкин В.С. с соавт. 2014; WHO Neurotoxicity Risk Assessment for Human Health: OECD/IPCS 2001; Jayant Patwa et al. 2020). В литературе имеются сведения и о влиянии некоторых тяжелых металлов в связи с сердечно - сосудистыми заболеваниями, однако о многих других, в том числе о действии никеля известно немного (Бабенко Г.А. 2001).

В литературе имеются сведения о причинах сердечно-сосудистых заболеваний, связанных с воздействием некоторых тяжелых металлов, однако о многих других, в том числе о действии никеля известно немного (Бабенко Г.А. 2001).

Исходя из вышеизложенного, задачей исследования явилось изучение влияния хронического отравления нитратом никеля на течение атеросклеротических процессов, а также разработки путей коррекции хронической интоксикации для снижения риска развития осложнений атеросклероза, что имеет большое значение для старших возрастных групп населения. Изучение участия безопасных растительных лекарственных препаратов для профилактики и лечения хронических отравлений солями тяжелых металлов представляется весьма важным и перспективным.

Целью настоящей работы явилось изучение действия комплексного растительного антиоксиданта, приготовленного из флоры Азербайджана (смесь шротов солодки, шиповника, виноградных косточек, отрубей овса и лопуха) на гематологические показатели и поведенческие реакции в условиях хронического отравления нитратом никеля при экспериментальном атеросклерозе.

Материал и методы исследования

Исследования проведены на 72 белых нелинейных крысах-самцах, массой 200-250г. Модель атеросклероза создавалась по И. В. Савицкому с соавт. (2016) и основана на полиэтиологической теории развития заболевания. Животные получали мерказолил - 25 мг/кг веса, метилпреднизолон - 0,17 мг/кг веса животного и 15% водный раствор этилового спирта в свободном доступе вместо воды на фоне атерогенной диеты в течении 2 недель. Для подтверждения атеросклеротических изменений по истечении 2 недель у крыс забиралась кровь на изучение общего холестерина (ХС общ), липопротеидов высокой плотности (ЛПВП), липопротеидов низкой плотности (ЛПНП) в сыворотке крови.

После моделирования атеросклероза животные подвергались хроническому воздействию нитрата никеля в дозе 2 мг/кг через питьевую воду (20 мл ежедневно для одной крысы) в течении 60 дней. Маточный раствор соли тяжелого металла готовили согласно расчету по уравнению $A=(X*B)*C$, где X- коэффициент = 6,77; B - средний вес крысы; C - среднесуточное потребление воды животными и добавляли в питьевую воду поилок.

Изучение гематологических показателей (общий анализ крови) проведено на автоматическом гематологическом анализаторе RT-7600 (Germany). Гематологический статус прослеживали с помощью следующих показателей: количество лейкоцитов (WBC); количество гранулоцитов (GR); количество лимфоцитов (LYM); количество тромбоцитов (PLT); количество эритроцитов (RBC); концентрация гемоглобина (HGB) и среднеклеточный гемоглобин (MCH). Оценка изменений поведенческих реакций экспериментальных животных проводилось в «Суок-тесте», позволяющем анализировать состояние тревожности, а также двигательные нарушения. Регистрировали количество и время остановок (замираний), горизонтальную и вертикальную активность (стойки), число актов грумингов, заглядываний вниз, переходов в центр и число болюсов дефекаций.

Исследования гематологических и поведенческих показателей проводили спустя 30 и 60 дней после затравки на фоне модели атеросклероза и соответственно после применения антиоксиданта в течение месяца.

В опытной группе через два месяца после затравки нитратом никеля на фоне

моделированного атеросклероза, животные получали комплексный растительный антиоксидант, состоящий из смеси шротов (шрот – это отходы растительного сырья, получаемые при производстве фитопрепаратов) солодки, шиповника, виноградных косточек, отрубей овса и лопуха в соотношении 3:2:1:1:2 (Евразийский патент 201600043 от 25.06. 2018). Антиоксидант добавляли в питьевую воду поилок в дозе 8 мг/кг в течение месяца. По окончании эксперимента животных выводили из опыта путем декапитации на фоне тиопенталового наркоза с последующим взятием цельной крови для гематологического анализа. В отношении экспериментальных животных были соблюдены все правила и рекомендации Европейской конвенции по защите позвоночных животных, используемых в экспериментальных работах. Статистическую обработку полученных результатов проводили с применением программного пакета Statistica 8.0. Цифровые результаты обрабатывали с использованием t-критерия Стьюдента (различия принимались как достоверные начиная с $p < 0,05$).

Результаты исследования и обсуждение полученных данных

Изучение гематологических показателей в динамике затравки нитратом никеля после моделирования атеросклероза и соответственно после применения растительного комплексного антиоксиданта показало следующие изменения (табл. 1, рис.1).

Таблица 1. Гематологические показатели крыс при затравке нитратом никеля на фоне экспериментального атеросклероза после применения растительного антиоксиданта ($M \pm m, n=10$)

Показатели	Сроки исследования				
	До моделирования	После моделирования	После начала затравки через		30 суток после приема антиоксиданта
			30 суток	60 суток	
WBC ($10^9/L$)	8,36 ± 4,7	11,5 ± 2,2*	6,6 ± 1,4	5,8 ± 1,8*	7,8 ± 1,7
LYM ($10^9/L$)	3,71 ± 0,7	4,3 ± 1,4	4,2 ± 1,2	3,6 ± 1,1	4,1 ± 0,8
GR ($10^9/L$)	5,58 ± 1,5	6,1 ± 0,9	4,6 ± 1,1	3,6 ± 1,5*	4,9 ± 1,4
PLT ($10^9/L$)	321 ± 3,5	421 ± 6,4*	535 ± 4,6*	548 ± 4,32**	445 ± 3,2*
RBC ($10^{12}/L$)	4,8 ± 0,22	6,2 ± 0,6 *	5,6 ± 0,8	4,1 ± 0,7	4,6 ± 0,9
HGB (g/L)	128 ± 2,4	108 ± 4,6	102 ± 5,1*	98 ± 2,6*	108 ± 2,2
MCH (pg)	27,5 ± 0,8	24,1 ± 1,2	22,5 ± 1,4	20,5 ± 1,5*	23,2 ± 1,3

Примечания: * – $p < 0,05$, ** – $p < 0,01$, *** – $p < 0,001$ при сравнении с исходным уровнем

Как видно из таблицы 1 после моделирования атеросклероза отмечались значительные изменения прослеживаемых гематологических показателей. Так, по сравнению с контролем, значительно нарастало количество лейкоцитов (на 37%, $p < 0,05$), лимфоцитов (на 16%, $p < 0,05$), тромбоцитов (на 31%, $p < 0,05$) и эритроцитов (на 29%, $p < 0,05$). Однако содержание гемоглобина и среднечелочечного гемоглобина было ниже исходных величин на 16% и 13% соответственно. Подобный дисбаланс между содержанием эритроцитов и гемоглобином после

моделирования свидетельствовал об относительном эритроцитозе связанным, скорее всего, с повышением вязкости крови. Следует отметить, что после моделирования атеросклероза у животных увеличивался вес и снижалась двигательная активность. Однако после начала завтраки животные начинали терять в весе и снижалось потребление воды из поилок. Характер же гематологических изменений после затравки нитратом никеля на фоне атеросклероза был совершенно иной, в частности, повышенное количество большинства форменных элементов крови, по сравнению с контролем, наоборот, снижалось. Так, на 30 и 60 сутки исследования после затравки, количество лейкоцитов, по сравнению с исходными значениями, было снижено в среднем на 21% и 31% ($p < 0,05$), а количество гранулоцитов на 18% и 35% ($p < 0,05$) соответственно. Тем не менее, количество тромбоцитов в указанные сроки исследования, увеличивалось, по сравнению с исходным значением, в среднем на 66% ($p < 0,001$) и 70% ($p < 0,001$) соответственно. Уровень же общего и среднечеточного гемоглобина после начала затравки к 30 и 60 суткам исследования снижался, по сравнению с исходными величинами, в среднем на 21% и 23% ($p < 0,05$) соответственно.

Результаты исследований в опытной группе, где животные в течении 30 дней после двухмесячной затравки на фоне модели атеросклероза получали комплексной растительный антиоксикант показали, что в значительной степени предотвращалось резкое снижение количества форменных элементов крови. Так количество лейкоцитов и гранулоцитов в сравнении с 60 сутками после затравки нарастало в среднем на 20%, а количество тромбоцитов уменьшилось в среднем на 30%. В сравнении с исходными данными в уровне лимфоцитов, эритроцитов, гемоглобина и среднечеточного гемоглобина выявлялась выраженная тенденция к нормализации после 30-дневного приема растительного антиоксиканта.

Результаты исследования поведенческих реакций показали, что во все периоды исследования после затравки на фоне атеросклеротических процессов нитрат никеля, приводил к нарушению поведенческих реакций (табл.2, рис.2). В частности, после моделирования атеросклероза у экспериментальных животных по сравнению с контрольной группой отмечалось нарастание тревожности и плохая координация движений. Так, количество остановок, совершенных крысами было в среднем на 16% ($p < 0,05$) больше показателей контрольных особей и время остановок при этом возросло на 8%. Параллельно статистически значимо выявлялось снижение уровня как горизонтальной двигательной активности в среднем на 20% ($p < 0,05$), так и вертикальной активности в среднем на 24% ($p < 0,05$). Количество же заглядываний вниз и количество болюсов дефекаций, в сравнении с контрольной группой, незначительно увеличились, тогда как, количество переходов в центр уменьшалось на 16% ($p < 0,05$).

Таблица 2. Изменения показателей поведенческих реакций в «СУОК-тесте» у крыс при затравке нитратом никеля ($M \pm m$, $n=10$)

Показатели	Сроки исследования				30 суток после приема антиоксиканта
	До моделирования	После моделирования	После начала затравки через		
			30 суток	60 суток	
Количество остановок	6,2±0,5	7,2±0,3*	10,2±0,6**	11,5±0,5**	8,2±0,4*
Время остановок	28,2±0,4	30,4±0,41*	57,2±0,4**	107,5 ±0,9**	64,4±0,5**
Горизонтальная	26,4±1,31	21,0±1,21*	15,0±1,1**	12,0±0,17***	18,0±1,1*

активность					
Количество актов груминга	5,1±0,18	4,6±0,6	5,8±0,12*	6,6±0,1**	5,6±0,2
Вертикальная активность	2,5±0,36	1,9±0,21*	1,4±0,2***	0,9±0,1***	1,5±0,5*
Заглядывания вниз	12,5 ±0,56	13,2 ±0,6*	10,0±0,42*	6,2 ±0,41**	11,2 ±0,6*
Переходы в центр	2,5 ±0,46	2,1±0,6*	1,8±0,31*	1,5±0,5**	1,9±0,6*
Болюсы дефекации	1,75±0,27	1,82±0,12	1,2±0,11*	1,1±0,2**	1,62±0,8

Примечания: * – $p < 0,05$, ** – $p < 0,01$, *** – $p < 0,001$ при сравнении с исходным уровнем

Количество остановок на 30 и 60 дни после затравки, по сравнению с контролем, увеличивалось в 1,7 раза ($p < 0,001$) и 1,8 раза ($p < 0,001$), а время остановок более чем в 2 раза ($p < 0,001$) и 3,8 раза ($p < 0,001$) соответственно. Статистически значимо уменьшились горизонтальная активность соответственно на 43% ($p < 0,01$) и 54% ($p < 0,001$) на 30 и 60 сутки после начала затравки. Количество же актов груминга, по сравнению с исходными величинами, нарастало на 30 и 60 сутки в среднем на 14% ($p < 0,05$) и 20 % ($p < 0,01$) соответственно. Исследовательская активность опытных животных после затравки нитратом никеля также значимо снижалась. В частности, отмечалось снижение вертикальной активности на 44% ($p < 0,001$) и 54% ($p < 0,001$) на 30 и 60 сутки исследования соответственно. Количество заглядываний вниз также снижалось на 20% через месяц после затравки и было почти в 2 раза ($p < 0,001$) меньше соответственно через 60 дней. Количество переходов в центр уменьшилось на 28% через месяц и на 40% к концу 60 суток затравки. На 30 и 60 сутки количество болюсов дефекаций снизились в среднем на 35% ($p < 0,01$) по сравнению с исходными данными.

Результаты исследований в группе, где животные в течение 30 дней по сравнению с 60 сутками после двухмесячной затравки нитратом никеля на фоне модели атеросклероза, получая комплексный растительный антиоксидант, показали улучшение поведенческих реакций. Так, по сравнению с 60 сутками затравки количество и время остановок снижалось в среднем на 50% ($p < 0,05$) и 150% ($p < 0,01$) соответственно. Горизонтальная и вертикальная активность, а также количество болюсов дефекаций нарастало в среднем на 30% в по сравнению с 60 сутками после затравки. При сравнении с исходными данными указанные изменения свидетельствовали о выраженной тенденции к нормализации.

Заключение

Таким образом, динамика гематологических изменений, наблюдающиеся после хронической затравки нитратом никеля в течение двух месяцев после моделирования атеросклероза, выявила усугубление гематологических нарушений, имевших место при экспериментальном атеросклерозе. Эти данные указывают на патогенетическую роль хронического отравления нитрата никеля в усугублении атеросклеротических процессов.

Динамика изменения показателей поведенческих реакций также показала нарастающее снижение двигательной и исследовательской активности экспериментальных животных. При этом, как по динамике изменения гематологических, так и по поведенческим показателям прослеживалась прямо пропорциональная зависимость между уровнем выявленных нарушений с продолжительностью хронического воздействия нитрата никеля на фоне экспериментального атеросклероза. Наиболее резкие изменения отмечались к 60 суткам исследования после затравки.

Применение комплексного растительного антитоксиканта в течение месяца после двухмесячной заправки на фоне моделированного атеросклероза способствовало предотвращению гематологических и поведенческих нарушений к концу исследования.

Полученные данные свидетельствуют о детоксикационном действии данного растительного комплекса и возможности его апробирования в клинике хронических отравлений солями тяжелых металлов как с лечебной, так и с профилактической целью.

Таким образом, суммируя полученные данные можно сделать следующие выводы:

1. После заправки экспериментальных животных с моделированным атеросклерозом нитратом никеля отмечается значительное усугубление нарушений гематологических и поведенческих показателей. Наиболее резкие изменения изученных показателей отмечаются к 60 суткам исследования после заправки нитратом никеля.

2. Применение комплексного антитоксиканта из шротов солодки, шиповника, виноградных косточек, отрубей овса и лопуха в течении месяца после двухмесячной заправки на фоне моделированного атеросклероза оказывало выраженное корректирующее влияние на нарушения гематологических и поведенческих показателей.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бойцов С. А., Зайратьянц О.В., Андреев Е.М., Самородская И.В. (2017). Сравнение показателей смертности от ишемической болезни сердца среди мужчин и женщин старше 50 лет в России и США. Российский кардиологический журнал № 6 (146), С. 100-109.
2. Лысенко Н. Н., Догадина М. А. (2015). Основы экотоксикологии: учеб. пособие. Орел. 460 с.
3. Реутова Н. В. (2015). Мутагенный потенциал ряда тяжелых металлов. Журнал “Экологическая генетика”, N13, С.70-75.
4. Рыбкин В.С., Богданов А.Н., Чуйков Ю.С., Теплая Г.А. (2014). Тяжелые металлы как фактор возможных экологически обусловленных заболеваний в астраханском регионе. Журнал “Гигиена и санитария”, N 2, С.27-31.
5. Савицкий И. В., Слюсарь А. А., Мясковская И. В. (2016). Мультифакторное моделирование атеросклероза на крысах. Журнал образования, здоровья и спорта, N 6 (3): С. 233-240.
6. Улимбашев М. Б., Тхашигугова М. С. (2012). Концентрация тяжелых металлов в сельскохоз. продукции, полученной в различных экологических зонах. Журнал “Достижения вузовской науки”, N 1, С.110–114.
7. Бабенко Г.А. Микроэлементозы человека: патогенез, профилактика, лечение (2001). Журнал “Микроэлементозы в медицине”, N5, С. 2–5.
8. Asgary S., Movahedian A., Keshvari M. et al. (2017). Serum levels of lead, mercury and cadmium in relation to coronary artery disease in the elderly: A cross-sectional study. Journal Chemosphere, N 9, vol.180, P.540-554.
9. Bjeremo H., Sand S., Nalsen C. et al. (2013). Lead, mercury, and cadmium in blood and their relation to diet among Swedish adults. Journal Food Chem. Toxicol. N4, vol. 57, P.161-169.
10. Fagerberg B., Barregard, L., Sallsten G. et al. (2015). Cadmium exposure and atherosclerotic carotid plaques—results from the Malmo diet and Cancer study. Journal Environ. Res. N12, vol. 136, P. 67–74.
11. Fatenkov O.V., Simerzin V.V., Panisheva Y.A. et al. (2019). Innovative treatments for patients with subclinical carotid atherosclerosis. Bulletin of Medical Institute “REAVIZ”: Rehabilitation, Physician and Health, N 2(38), P.129-137.
12. World Health Organization Neurotoxicity Risk Assessment for Human Health: OECD/IPCS (2001). Heavy Metal Exposure and Metabolic Syndrome: Evidence from Human and Model System Studies. Journal Environ. Res. N 7, vol.73. - P. 42-5.1

13. Jayant Patwa, Swaran Jeet Singh Flora. (2020). Heavy Metal-Induced Cerebral Small Vessel Disease: Insights into Molecular Mechanisms and Possible Reversal Strategies. Intern. J. Mol. Sci. N21 (11), P. 3862-3869.
14. Lee T.H., Tseng M.C., Chen C.J., Lin J.L. (2009). Association of high body lead store with severe intracranial carotid atherosclerosis. Journal Neurotoxicology, N30 (6), vol. 876–880.
15. Sumin A.N, Medvedeva Yu.D, Shcheglova A.V, Barbarash L.S. (2020). Predictors of unfavorable outcomes in patients with peripheral atherosclerosis. Russian Journal of Cardiology and Cardiovascular Surgery, N13(1), P.41-47
16. <https://www.who.int/ru/news/item/09-12-2020-who-reveals-leading-causes-of-death-and-disability-worldwide-2000-2019>.

XÜLASƏ

**Rəşad İbrahimov, Ulduz Haşımova,
Xədicə İsmayılova**

EKSPERİMENTAL ATEROSKLEROZDA NİKEL NİTRATLA ZƏHƏRLƏNMƏ FONUNDA BİTKİ ANTİTOKSİKANTIN TƏSİRİ ALTINDA HEMATOLOJİ VƏ DAVRANIŞ GÖSTƏRİCİLƏRİNİN DƏYİŞİKLİKLƏRİ

Tədqiqatın məqsədi eksperimental ateroskleroz fonunda nikel nitratın xroniki təsiri zamanı kompleks bitki antitoksikantının hematoloji parametrlərə və davranış reaksiyalarına təsirini öyrənmək idi.

Tədqiqatlar çəkisi 200-250q olan 72 ağ qeyri-xətti erkək siçovullar üzərində aparılmışdır. Ateroskleroz modeli İ.V.Savitski görə yaradılmışdır (2016) və xəstəliyin inkişafının polietioloji nəzəriyyəsinə əsaslanır. Zəhərlənmə nikel nitratla 2 mq/kg dozada içməli su vasitəsilə 60 gün ərzində aparılmışdır. Eksperimental qrupda, ateroskleroz modelinin fonunda nikel nitratla zəhərlənmədən sonra heyvanlar bir ay ərzində kompleks antitoksikant (biyan, itburnu, üzüm toxumları, yulaf kəpəkləri və dulavratotu qarışığı), içməli suyla qəbul etdmişdilər.

Tədqiqatın nəticələri ateroskleroz fonunda nikel nitratın təsiri altında hematoloji və davranış parametrlərinin nəzərə çarpacaq dərəcədə pozulmasının daha da ağırlaşdığını göstərdi. Ən dramatik dəyişikliklər zəhərlənmənin 60 gününün sonunda qeyd edildi.

İki aylıq zəhərlənmədən sonra antitoksikantla müalicə olunan heyvanlarda qan hüceyrələrinin sayının kəskin azalmasının qarşısı alındı və davranış reaksiyaları da yaxşılaşdı.

Əldə edilən nəticələr bu kompleks bitki antitoksikantının detoksikasiya təsirini və onun ağır metallarla xroniki zəhərlənmə klinikasında həm müalicə, həm də profilaktik məqsədlər üçün sınaqdan keçirilməsinin mümkünlüyünü göstərir.

***Açar sözlər:** nikel nitrat, hematoloji parametrlər, davranış reaksiyaları, bitki mənşəli antitoksikant.*

SUMMARY

Rashad İbrahimov, Ulduz Hashimova,
Khadija İsmayilova

CHANGES IN HEMATOLOGICAL AND BEHAVIORAL INDICATORS UNDER THE INFLUENCE OF PLANT ANTITOXICANT ON THE BACKGROUND OF NICKEL NITRATE EXPOSURE IN EXPERIMENTAL ATHEROSCLEROSIS

The aim of the study was to study the effect of a complex plant antitoxicant on hematological parameters and behavioral responses during chronic exposure to nickel nitrate in experimental atherosclerosis.

The studies were carried out on 72 white non-linear male rats weighing 200-250g. The model of atherosclerosis was created according to I. V. Savitsky et al. (2016) and is based on the polyetiological theory of the development of the disease. The exposure was carried out through drinking water for 60 days, with nickel nitrate at a dose of 2 mg/kg.

In the experimental group, after creating a model of atherosclerosis, and exposure nickel nitrate during 60 days the animals within a month received a complex antitoxicant (a mixture of licorice, rose hips, grape seeds, oat bran and burdock) which was added to the drinking water of the drinkers.

The results of the study showed that after exposure against the background of the atherosclerosis model, there were pronounced violations of hematological and behavioral parameters, which were aggravated after exposure nickel nitrate.

The most dramatic changes under the action of nickel nitrate were noted by the end of 60 days after exposure. After two months of exposure in animals treated with an antitoxicant, a sharp decrease in the number of blood cells was largely prevented, as well as an improvement in behavioral reactions. The obtained results indicate the detoxification effect of this complex plant antitoxicant and the possibility of testing it in the clinic of chronic poisoning with salts of heavy metals, both for therapeutic and prophylactic purposes.

Key words: *nickel nitrate, hematological parameters, behavioral reactions, herbal antitoxicant*

NAMIQ ABBASOV
namiq-araz@mail.ru
 AMEA Naxçıvan Bölməsi

**NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASI PETROFİL (QAYA-TÖKÜNTÜ)
 FLORASININ TİBDƏ VƏ XALQ TƏBABƏTİNDƏ
 İSTİFADƏ EDİLƏN BƏZİ NÖVLƏRİ**

Naxçıvan MR-in kserofit tipli zəngin florası tarixi baxımdan Aralıq dənizi, Ön Asiya və İran floraları ilə sıx genetik əlaqədə inkişaf edib formalaşmışdır. Aydınlaşdırılmışdır ki, Naxçıvan MR ərazisində flora biomüxtəlifliyinə daxil olan 1200-dən çox faydalı bitki, o cümlədən 750- 800 növə yaxın dərman bitkisi vardır. Dərman bitkiləri içərisindən 132 növü yüz illərdir ki, müasir tibb aləmində istifadə edilən rəsmi (ofissinal) dərman bitkiləridir. Bu bitkiləri qruplaşdırdıqda onlardan 44 növünün becərilən, 88 növünün isə yabanı halda yayıldığı aydınlaşır. Aşkar edilən rəsmi dərman bitkilərini həyat formalarına görə qruplaşdırdıqda ağacların - 24 növ (12 növü becərilir), kolların - 21 növ (8 növü becərilir), çoxillik otların - 62 növ (7 növü becərilir) və birillik-ikiillik otların isə 25 növ (17 növü becərilir) olduğu müəyyənlanmışdır. Yabanı rəsmi dərman bitkiləri olan 88 növdən 30 növünün təbii ehtiyatının bol olduğu dəqiqləşdirilmişdir. Təbii ehtiyatı bol olan 30 növün eyni zamanda ərazidəki mövcud yayılma zonaları, təbii ehtiyatı və mümkün istismar imkanları öyrənilməklə, xəritələrdə göstərilmişdir. Yabanı bitkilərin 11 növü nadir bitki kimi Naxçıvan Muxtar Respublikasının Qırmızı Kitabına (2010) daxil edilmişdir.

Məqalədə Naxçıvan Muxtar respublikası petrofil (qaya-töküntü) florasının tibdə və xalq təbabətində istifadə edilən bəzi dərman əhəmiyyətli növlərinin bioekoloji, fitosenoloji xüsusiyyətləri müalicəvi xüsusiyyətləri haqqında danışılır.

Açar sözlər: Flora, dərman bitkiləri, fitoterapiya, qaya-töküntü, "Qırmızı Kitab"

Giriş. Naxçıvan Muxtar Respublikası coğrafi mövqeyi, relyefi, özünəməxsus zəngin florası və bitki örtüyü ilə diqqəti cəlb edir. Son floristik və taksonomik araşdırmalardan məlum oldu ki, muxtar respublikanın florası 160 fəsilə və 910 cinsdə cəmlənmiş 3021 ali sporlu, çılpaqtoxumlu və örtülütoxumlu bitki növləri ilə təmsil olunur (Talıbov 2014, 245; İbrahimov 2014, 245). Naxçıvan MR florası bir çox tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılsa da, bu regionun qayalıq-töküntü bitkiliyi hələ də ətraflı öyrənilməmişdir. Ancaq bu vaxta kimi ərazinin petrofil (qaya-töküntü) bitkiliyi tam tədqiq olunmamış, onların hərtərəfli təhlili aparılmamış və taksonomik spektri dəqiq verilməmişdir. Qayalıq, çaqıladaşlı, daş töküntülü sahələrində yayılmış bitkilər geobotanikada petrofil termini adı altında ümumiləşdirilmişdir. Bitkiliyin botaniki-coğrafi cəhətdən elmi əsaslarla dərindən öyrənilməsinin ən başlıca mərhələlərindən biri, onun növ tərkibinin dəqiq müəyyən edilməsi, öyrənilməsi, inventarlaşdırılması və təhlil olunmasından ibarətdir. Belə elmi təhlil aparılmadan geobotaniki tədqiqatlarda bir çox mühüm məsələlərin həllinə nail olmaq çətindir. Digər bitkilik tiplərindən fərqli olaraq regionun petrofil florasında da faydalı, "Qırmızı Kitab"a düşmüş nadir, endemik, reliktlər üstünlük təşkil edir. Bu bitkilər arasında dərman əhəmiyyətli faydalı növlər də az deyildir. Bunlardan bəziləri ilə tanış olaq:

Venera saçlı adiant - *Adiantum capillus-veneris* L. Bu bitki Adiantkimilər - *Adiantaceae* Newm. fəsiləsinin Adiant - *Adiantum* L. cinsinə daxildir. Cinsin əsasən tropik zonalarda yayılmış 185 növündən Qafqazda, Azərbaycanda və Naxçıvan MR-də bir növünə rast gəlinir (Talıbov 2014, 58-60; İbrahimov 2014, 58-60). Yarpaq ayası qadın saçını xatırladan yelpikşəkilli, saplaq hissəsi isə tükə oxşar parlaq qaramtıl rənglidir. Yarpaqlarının xarakterik xüsusiyyətlərindən biri onların suitələyici, kənarlaşdırıcı olmasıdır. Yarpaq üzərinə düşən su damlası yarpağı islatmadan onun üzərindən sürüşərək düşür. Fəsilə və cinsin adı da buradan götürülmüşdür, belə ki, *adiantum*: a- yunanca inkar sözlü, *diaino* - islatmaq mənasında olub, ümumilikdə isə islatmayan anlamı verir. Növ Ordubad rayonunun Kotam kəndi ilə Kilid kəndi arasında Bərəmi dərəsinin Araz çayına birləşən

hissəsi yaxınlığında, yağış və qrunt sularının əmələ gətirdiyi suffuzion mağarada və Dəmir dağı vadisinin bir qolu olan Ül dərəsində yağış və gölməçə sularının əmələ gətirdiyi karst mağarası kənarlarından aşkar edilərək toplanılmışdır.

Kimyəvi tərkibi və istifadəsi:

Yarpaqlarında triterpenoidlər (adianton, 3 α , 4 α - epoksifilikan, fernen, izofernen və b.), flavonoidlər (kemferol və kversetin sulfatlar, naringenin, lüteolin qlükozid), lipidlər (fosfatidilxolin, triqliseridlər) steroidlər (stiqmasterin, kampesterin və b.) fenolkarbon turşuları və onların törəmələri, proantosianidinlər, efir yağı vardır (Talibov 2014, 58-60; İbrahimov 2014, 58-60).

Venera saçlı adiantın bişirməsi ilə sarğı qoyulduqda saçın tökülməsinə və babasilə qarşı xeyirlidir. Xaricə tətbiq edildikdə keçəlləşmənin dayandırılmasına və yeni tük əmələ gəlməsinə kömək edir. Quru otunun dəmləməsi diareya xəstəliyinə qarşı yaxşı təsir göstərir. Yarpaqlarından hazırlanmış məlhəm irinli yaraları müalicə edir və həşərat sancmasına qarşı effektivdir. Baş ağrısı zamanı dəmləməsinin içilməsi, kompres qoyulması və ya mazının başa sürtülməsi məsləhət görülür. Adiantumun küllü irinli yaralara və qaşınmaya qarşı tətbiq olunur. Bişirməsi astma, ürəkdöyünmə, sinə ağrıları, sarılıq, böyrəklərdə daşlar olduqda və doğuşdan sonrakı qanaxmalarda istifadəsi xeyirlidir. Məhdud ərazilərdə yayıldığından ehtiyatı azdır. Başlıca olaraq insan fəaliyyəti və bəzi abiotik amillərin təsirindən təbii ehtiyatı dəyişilir. Arealı daralan, biologiyası zəif öyrənilmiş, təhlükəyə yaxın növ kimi Naxçıvan MR-in Qırmızı Kitabına *Near Threatened* - NT statusu ilə yeni daxil edilmişdir (İbrahimov 2010, 40-41).

Əyilən tozağacı - *Betula pendula* Roth

Bu bitki Tozağacikimilər - *Betulaceae* S.F. Gray - fəsiləsinin Tozağacı - *Betula* L. cinsinə daxildir. Bu cinsin 120 növü bütün dünya ölkələrində, 5 növü Qafqazda, 3 növü Azərbaycanda, o cümlədən bir növü Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ordubad rayonu ərazisində yerləşən Talalar və Yuxarı Cəlil meşələrində, Parağa, Bilöv, Behrud kəndləri ətrafında yayılmışdır. Hələ təbaşir dövründən məlum olan fəsilə olmaqla, üçüncü dövrdə bütün Avroasiyada və Şimali Amerikada geniş yayılmışdır. Qafqazda qazıntı halında 5 cinsi tapılmışdır. Bu fəsilənin bitkiləri şimal yarımkürəsində subtropik zonadan başlayaraq, Arktikaya qədər yayılmış 6 cinsə daxil olan 120 növdən ibarətdir. Keçmiş SSRİ ərazisinin yabanı florasında 6 cinsə aid 40 növ, Qafqazda 5, Azərbaycanda 4 və o cümlədən Naxçıvan MR ərazisində isə 4 (3 növü becərilir) növünə rast gəlinir (Seyidov 2019, 112-113).

Botaniki xüsusiyyətləri: Hündürlüyü 20-22 m-ə çatan hamar, üzərində qara ləkələri olan ağ gövdəli ağacdır. Çətiri oval formada olub, adətən əyilən budaqlıdır. Aprel-may aylarında çiçəkləyir, iyun-avqust aylarında isə meyvələri yetişir. Qiymətli bəzək və dərman bitkisidir. Naxçıvan MR-də Ordubad rayonunun meşə, vahə bitkiliyində, daşlı-qayalı dərələrdə yayılmışdır. Əyilən tozağacı Ə.Ş.İbrahimov tərəfindən Ordubad rayonu Talalar və Yuxarı Cəlil meşələrində, Bilöv, Behrud və Parağa kəndləri ərazilərindən aşkar edilmişdir.

Kimyəvi tərkibi və istifadəsi: Tumurcuq və yarpaqları xalq və elmi təbabətdə sidikqovucu, ödqovucu, tərqovucu, qantəmizləyici, bakterisid, iltihabqovucu və yarasəğaldıcı xüsusiyyətlərə malikdir. Keyfiyyətli xammal kimi tumurcuq və yarpaqları yanvar-mart aylarında toplanılır. Açıq havada və ya havası tez-tez dəyişilən yerlərdə saxlanılmalıdır. Cavan yarpaqları may-iyun aylarında kölgədə və ya çardaxda qurudulmalıdır. Tumurcuqlarının tərkibində 3-5(8) % efir yağı, qatran və bitsiklik seskviterpenoidlər vardır. Yarpaqlarının tərkibində efir yağı, qatran, flavonoidlər, saponinlər

Venera saçlı adiant - *Adiantum capillus-veneris* L.

və askorbin turşusu olur. Tumurcuq və yarpaqları dəmləmə və qarışıqların tərkibində istifadə edilir. Yaz aylarında alınan şirəsi dadlı olduğundan, içkilərin tərkibində istifadə edilir. Yarpaqları fitonsidlərlə zəngin olduğundan xəstəliktörədici mikroorqanizmləri 3 saat ərzində məhv edir (İbrahimov 2014, 125-126).

Crataegus pentagyna waldst. & kit.- Beşyuvalı yemişan. Naxçıvan MR-in orta və yuxarı dağlıq ərazilərindəki meşələrdə, kolluqlarda yaxşı inkişaf etmişdir. Xüsusilə, Şahbuz rayonunun Biçənək, Batabat, Culfa rayonunun Başkənd, Teyvaz, Xəzinədə, Ordubad rayonundakı Tillək, Yuxarı və Aşağı Cəlil, Talalar, Palıdlıq və digər park tipli meşələrində, meşə ətrafı kolluq fitosenozlarında daha bol təmsil olunmuşdur.

Botaniki xüsusiyyətləri: Beşyuvalı yemişan qollu-budaqlı, gövdəyə malik çox böyük olmayan boz qabıqlı, nazik tikanlı ağac və ya kol bitkisidir. Yarpaqları yumurtaşəkilli, 3-7 dilimli, qaidəsi pazşəkilli olub, üst tərəfi tünd-yaşıl rənglidir. Çiçəkləri qalxan mürəkkəb çiçəkqrupuna toplanmışdır. Çiçək tacı ağ rəngdədir. Meyvəsi girdədir, yetişdikdə rəngi qaralır, lət hissəsi qırmızı olub, 3-5 hamar çəyirdəyi vardır. Bitki may ayında çiçək açır, avqust-sentyabrda isə meyvələri yetişir. Beşyuvalı yemişan meşəliklərdə, kolluqlarda, çay vadilərində yayılmışdır. Naxçıvan MR-in Qaraquş dağı, Batabat, Teyvaz, Boyəhməd, Nəsirvaz və b. ərazilərdə ehtiyatı kifayət qədər çoxdur. Yayıldığı sahələrdə tək-tək və qruplar halında bitir. Bəzən sıx cəngəlliklər də əmələ gətirir. Belə sıx təmiz cəngəllik Culfa rayonunun Ərəfsə və Ləkətağ kəndləri, Kola, Duman meşəlikləri, Ordubad rayonunun Tillək, Talalar, Yuxarı Cəlil, Palıdlıq, ətrafında yaxşı inkişaf etmişdir. Şahbuz rayonunun Batabat, Biçənək ərazisində Beşyuvalıyemişanlıq formasıyası – *Cratageta pentagynae*, həmçinin assosiasiya - *Crataguetum* və çoxsaylı mikroqruplaşmalar əmələ gətirir. Beşyuvalıyemişanlıq formasıyası qrup halında bitdiyi sahələrdə dominantlıq edir. Bu fitosenozlarda qarışıq halda inkişaf etmiş ağac və kollarla müqayisədə ucaboylu ağac olaraq I yarusda yerləşir. Fitosenozda ağac və kollardan tez-tez müşahidə olunan: *Malus orientalis*, *Prunus divaricata*, *Euonymus latifolia*, *Pyrus salicifolia*, *P. oxyprion*, *Rosa canina*, *R. corymbifera*, *Crataegus orientalis*, *C. monogyna*, *C. pentagyna*, *Lonicera iberica*, *Viburnum lantana*, *Padellus mahaleb* növlərə rast gəlmək olur (İsmayılov 2014, 204).

Kimyəvi tərkibi və istifadəsi: Yemişanın gövdə və budaqlarının qabıqlarında aşı maddələri, kumarin törəmələrindən eskulin və krategin müəyyən edilmişdir. Yarpaqlarında epikatexin, flavonoidlər - orientin, homoorientin, hiperozid, rutin, viteksin, kversetin, kratezid vardır. Meyvələrində şəkər, polikarbohidrat, pektin maddələri, amin turşuları, sitosterin, triterpen saponinlər, fenolkarbon turşusu (xlorogen turşusu), epikatexin, hallokatexin, flavonoidlər-kversetin, hiperozid, viteksin, izokversitrin, antosianin, lipidlər müəyyən edilmişlər. Çiçəklərindən flavonoidlər - haloqozid, kratezid, orientin və viteksin alınmışdır. Meyvələrindən mürəbbə hazırlayıb, südü az olan (hipoqalaksiya) körpə uşaqlı analara verilir. Bu məqsədlə, həm də yemişanın dəmləməsi, tinkuru və ekstraktı da istifadə edilir. Tibdə meyvəsindən (*Fruct. Crataegi*) və çiçəklərilə birlikdə yığılmış yarpaqlarından (*Flor. Crataegi cum foliis tot*) istifadə edilir. Çiçəkləri yarpaqla birlikdə kölgədə, yaxud 35-40⁰C-də qurudulur. Qurudulmuş xammal zəif xoş iyə malik olur. Xammalın öz keyfiyyətini saxlama müddəti 2 ildir. Meyvələri tam yetişəndə yığılaraq 50-60⁰C-də qurudulur. Yemişan ekstraktının təsirindən qanda xolesterinin miqdarı azalır. Flavonoidlərin təsirindən ürəyin fəaliyyəti nizamlanır və tac damarlarda qan dövranı yaxşılaşır. Dərman məqsədilə beşyuvalı yemişanın çiçək və meyvələrindən istifadə olunur. Çiçəklərini may ayında, meyvələrini isə avqust-sentyabr aylarında tam yetişdikdə yığılır. Çiçəkləri kölgəli yerdə, meyvələri isə xüsusi quruducularda qurudulur. Onların tərkibində bir sıra müalicə əhəmiyyətli üzvi maddələr vardır.

Meyvə və çiçəklərindən bir sıra preparatlar: dəmləmə, tinktura, ekstrakt hazırlayıb, ürək fəaliyyətinin funksional pozğunluğunda- stenokardiyada, aritmiyada, hipertonyada, yuxusuzluqda, ürək nevrozunda, eləcə də kəskin keçən angina və qripdən sonra baş verən ürək fəaliyyətini tənzimləyici, həmçinin qan təzyiqini azaldan dərman kimi geniş istifadə olunur.

Beşyuvalı yemişandan bir sıra vacib preparatlar alınır. Onlardan alınan "Kratemon" (*Crataemon*) maddəsi tac damarlarının çatışmazlığında tətbiq edilir. Yemişan meyvələrinin maye ekstraktı "Kardiovalen" şrfvjnp preparatının tərkibinə daxildir. Yemişan preparatları dünyanın bir çox

ölkələrində istifadə olunur. Məsələn, Fransada çiçək, yarpaq və meyvələrindən antispazmatik, mərkəzi sinir sisteminin oyanıcılığını azaldan, ürəyin işini tənzimləyən maddə kimi, Avstraliya və Almaniyada ürək qan damarlarını genişləndirən və qan dövranını yaxşılaşdıran, Polşada isə qeyd olunanlardan əlavə ateroskleroz və sinir xəstəliklərində istifadə olunur. Rus xalq təbabətində başgicəllənmə, təngnəfəslik, yuxusuzluq hallarında işlədilir. (Ələkbərov 2014, 204-206).

Azərbaycan xalq təbabəti mənbələrində yemişan qanazlığı, ürək döyünməsi, qan təzyiqi və qızılyel xəstəliklərinin müalicəsində istifadə olunur. Azərbaycanda və o cümlədən Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində geniş yayılmış yemişan bitkilərinin digər növləri də elmi əsaslarla hərtərəfli öyrənilməlidir.

Aşı sumacağı - *Rhus coriaria* L. Sumaq (*Rhus* L.) cinsi Avroasiya, Şimali Amerika, Afrika və Qafqazda yayılan 250 növə malikdir. Cinsin Azərbaycanda və Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində yalnız bir növünə rast gəlinir.

Bioloji xüsusiyyətləri: Hündürlüyü 1-3(5) m olan kol bitkisidir. Cavan budaqları açıq qəhvəyi rəngli və az-çox dərəcədə sarımtıl tükcüklüdür. Yarpaqları 12-22 sm uzunluqda, tökülən, növbəli, tək lələkvari, 9-17 yarpaqcıqlı, saplağının yuxarısı dar qanadlı, yarpaqcıqları oturaq və 3-6 sm uzunluqda, kənarları mişar dişcikli, üzəri tutqun-yaşıl, qaidəsi girdə və ya pazvaridir. Çiçəkləri müxtəlif cinsli, xırda, yaşılımtıl-ağ olub, süpürgəşəkilli sıx çiçək qrupunda toplanmışdır. Meyvələri 5-6 mm diametrində, qonur-qırmızı, girdə böyrəkşəkilli və sıx qırmızımtıl vəzili tükcüklərlə örtülüdür. Toxumları bərk olub, parlaqdır. Aralıq dənizi-Ön Asiya coğrafi areal tipinə daxildir.

Ekoloji və fitosenoloji xüsusiyyətləri: Orta dağ qurşağının meşələrində, meşə talalarında, qayalı və daşlı ərazilərdə, çay vadilərində tək-tək və ya qruplar şəklində yayılmışdır.

May-iyun aylarında çiçəkləyir, sentyabr-oktyabr aylarında isə meyvələri yetişir. Qiymətli ədviyyat və bəzək bitkisidir. Kseromezofitdir. **Yayılması:** Kotam, Tivi, Unus, Bist kəndlərinin ətraf əraziləri. Naxçıvan Muxtar Respublikasının “Qırmızı Kitab”ına daxil edilmişdir. Zəngəzur Milli Parkı ərazisində mühafizə olunur (Seyidov 2019, 151-152).

Kimyəvi tərkibi və istifadəsi: Aşı sumaxın tərkibində C vitamini, flavonoid, antosian, karotinoidlər, eləcə də efir yağları və aşı maddələri vardır. Farmakopeyaya daxil olan ofisial dərman bitkisidir. Elmi və xalq təbabətində, homeopatiyada geniş tətbiq edilir. Əsasən böyrək, öd kisəsi xəstəlikləri, çinədan (zob), sətəlcəm, revmatizm, ishal, qanaxma, yanıqlar, irinli yaralar və xoralar, ağız boşluğunun iltihabı, zəhərlənmə, və s. hallarda istifadə olunur. Antivirus, büzüsdürücü, iltihab proseslərinə və qızdırmaya qarşı təsirə malikdir. Müalicə məqsədi ilə bitkinin yarpaqları və meyvələri istifadə edilir. Cövhərlər formasında istifadə edilir. Sumaxın meyvələrinin qabığı turşməzə dada malikdir və yeməklərdə ədviyyə kimi geniş istifadə olunur. Dekorativ, balverən, boyaq və aşı maddələrlə zəngin olan bitkidir. Təzə yarpaqlarından alınan məlhəm yel, podaqra, qəbizlik, iflic və s. xəstəliklərdə istifadə olunur.

Çöl keşnişi - *Coriandrum sativum* L. Çöl keşnişi Kərəvüzkimilər - *Apiaceae* Lindl. fəsiləsinin Keşniş - *Coriandrum* L. cinsinə daxildir. Bu cinsin Aralıq dənizi və Qafqazda 2, Azərbaycanda və o cümlədən Naxçıvan MR-də bir növünə təsadüf olunur. Azərbaycanın demək olar ki, əksər ərazilərində, daşlıq-qayalıq yerlərdə, kolluqlarda və otluqlarda rast gəlinir.

Botaniki xüsusiyyətləri: Birillik ot bitkisi olub, milşəkilli kök sisteminə malikdir. Gövdəsi düzqalxan, çılpaq, hündürlüyü 40-70 sm-ə qədər olmaqla, yuxarı hissəsi budaqlanandır. Kökətrafi yarpaqları enli pərli, üçbölümlü, iri yarılmış, uzun saplaqlı, kənarları kəsilmiş-dişli, gövdənin aşağı hissəsi qısa saplaqlı, ikili kəsilmiş-dişli, orta və yuxarı yarpaqları oturaqdır. Çiçəkləri kiçik, ağ və ya çəhrayı olub, mürəkkəb çətirdən ibarətdir. Meyvəsi sallaq, yumurtavari-kürəşəkilli olub, xoş

Rhus coriaria L. - Aşı sumacağı

ətirli iyə malikdir. İyun-iyul aylarında çiçəkləyir və meyvələri cənub zonalarda iyulun sonunda, şimal rayonlarında isə avqust-sentyabr aylarında yetişir. Keşniş muxtar respublikada qədimdən becərilən ətirli tərəvəz və dərman bitkisidir (İbrahimov 2014, 302).

Kimyəvi tərkibi və istifadəsi: Keşnişin meyvələrində 1%-ə qədər efir yağı, toxumlarında 10%-ə qədər piyli yağlar və 10-16% zülal maddələri vardır. Meyvələrindən alınan efir yağı xoşagəlməli iyə malikdir. Dərman məqsədilə keşnişin meyvələri yetişən dövrdə toplanılmalı, qarışıqlardan təmizlənməli, sonra açıq havada qurudulmalıdır. Qurudulmuş meyvələrini kisələrə doldurub, quru havalı yerdə saxlanılmalıdır. Meyvəsindən ətirli ədviyyat kimi, eləcə də uşaqlarda tez-tez baş verən qarın ağrılarında istifadə olunur. Bu məqsədlə keşnişin meyvələrini nanə yarpağı ilə bir yerdə qarışdıraraq çay hazırlayıb uşaqlara içirirlər. Dəmləməsi yaxşı tərqovucudur. Tərkibində alkaloidlər, pektin, nişasta, zülali maddələr (11-17%), steroid birləşmələr, koriandrol, sterin, askorbin turşusu, aşı maddələr, üzvi turşular, şəkər (fruktoza, qlükoza, saxaroza), rutin və digər polifenollar vardır. Bitkidə olan efir yağının tərkibini, əsasən linalool (60-80%) və heranilool (5%) təşkil edir. Keşniş sinqa əleyhinə qiymətli dərman bitkisidir. Əkin keşnişi ödqovucu və mədə xəstəliklərinin müalicəsində istifadə olunan bitki qarışıqlarının tərkibinə də daxildir. Xalq təbabətində meyvələri mədə-bağırsaq, qurdqovucu, iştahartırıcı, ağrıkəsici və soyuqdəymə xəstəliklərində işlədilir (Ələkbərov 2014, 303).

Keşnişin yağından bir çox dərman preparatlarının tərkibində, meyvələrindən isə müxtəlif yeyinti məhsullarına xoş iy verən maddə kimi geniş istifadə edirlər. Bundan başqa, xroniki mədə-bağırsaq xəstəliklərində iltihabın aradan qaldırılmasında və həzm prosesinin yaxşılaşdırılmasında çay kimi dəmləyib içirlər. Keşnişdən hazırlanan çay aşağıdakı kimidir: qurudulmuş keşniş meyvələrindən 2 xörək qaşığı götürüb 0,5 litrlik çaynikə tökür, üzərinə 0,5 litr qaynar su əlavə edib 30 dəqiqə zəif od üzərində dəmlənir və gündə 3 dəfə yeməkdən sonra yarım stəkan içirlər. Meyvələrində az miqdarda alkaloidlər də tapılmışdır. Su buxarı ilə efir yağlarını çıxarıqdan sonra meyvələrin qalıqından əldə edilən yağların bərk hissəsini suppozitorların hazırlanmasında kakao yağının əvəzedicisi kimi istifadə edilir. Meyvələri babasil əleyhinə təyin edilməkdən başqa, ödqovucu yığıntıların da tərkibinə verilir. Bəzi Qalen preparatlarını ətirli etmək üçün spirtli keşniş suyundan - *Aqua Coriandri spiritudsa*, meyvələrindən toz, tinktur və dəmləmə formasında istifadə edilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Akademik Həsən Əliyev adına Zəngəzur Milli Parkı. Naxçıvan: Əcəmi NPB, 2019, 286 s.
2. İbrahimov Ə.Ş. Naxçıvan Muxtar respublikasının qayalıq-daşlıq bitkiləri //AMEA Naxçıvan Bölməsi Xəbərlər. Təbiət və texniki elmləri seriyası, Naxçıvan: Tusi, 2010, № 2, s. 66-76
3. Talıbov T.H., İbrahimov Ə.Ş və b. Naxçıvan Muxtar Respublikasının rəsmi dərman bitkiləri. Naxçıvan: "Əcəmi" Nəşriyyat - Poliqrafiya Birliyi, 2014, 466 səh. (30 xəritə)
4. Talıbov T.H., İbrahimov Ə.Ş. Naxçıvan Muxtar Respublikası florasının taksonomik spektri (Ali sporlu, çılpaqtoxumlu və örülüttoxumlu bitkilər). II nəşr. Bakı: Şirvanəşr, 2021, 426 s.
5. Talıbov T.H., İbrahimov Ə.Ş. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Qırmızı Kitabı (Ali sporlu, çılpaqtoxumlu və örtülüttoxumlu bitkilər). Cild 2. Naxçıvan: Əcəmi, 2010, 678 s.
6. Флора Азербайджана. Баку: Изд-во АН Азербайджанской ССР, 1961. Т 8,690 с.
7. <https://az.wikipedia.org/wiki>

SUMMARY

Namik Abbasov

SOME TYPES OF PETROPHILIC FLORA OF NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC USED IN MEDICINE AND TRADITIONAL MEDICINE

The rich xerophyte-type flora of Nakhchivan AR has historically developed and formed in close genetic contact with the flora of the Mediterranean, Central Asia and Iran. It was clarified that there are more than 1, 200 useful plants included in the flora biodiversity in the territory of Nakhchivan

AR, including about 750-800 species of medicinal plants. Of the medicinal plants, 132 are the official medicinal plants used in modern medicine for hundreds of years. When grouping these plants, it is clear that 44 species of them are cultivated and 88 species are distributed in the wild. When grouping the official medicinal plants according to their life forms, 24 species of trees (12 species are cultivated), 21 species of shrubs (8 species are cultivated), 62 species of perennial grasses (7 species are cultivated) and 25 species of annual and biennial grasses (17 species). cultivated). It was clarified that 30 out of 88 species of wild official medicinal plants have abundant natural resources. At the same time, the existing distribution zones, natural resources and possible exploitation opportunities of 30 species with abundant natural resources in the area are shown on the maps. 11 species of wild plants are included in the Red Book of the Nakhchivan Autonomous Republic (2010) as a rare plant.

The article discusses the bioecological, phytocenological and therapeutic properties of some medicinally important species of petrofil (rock-sediment) flora of the Nakhchivan Autonomous Republic used in medicine and folk medicine.

Key words: *Flora, herbs, phytotherapy, rock fall, "Red Book"*

РЕЗЮМЕ

Намик Аббасов

НЕКОТОРЫЕ ВИДЫ ПЕТРОФИЛЬНОЙ ФЛОРЫ НАХЧЫВАНСКОЙ АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКИ, ИСПОЛЬЗУЕМЫЕ В МЕДИЦИНЕ И НАРОДНОЙ МЕДИЦИНЕ

Богатая флора ксерофитного типа Нахчыванской АР исторически развивалась и формировалась в тесном генетическом контакте с флорой Средиземноморья, Средней Азии и Ирана. Выяснено, что на территории Нахчыванской АР насчитывается более 1200 полезных растений, включенных в биоразнообразие флоры, в том числе около 750-800 видов лекарственных растений. Из лекарственных растений 132 являются официальными лекарственными растениями, используемыми в современной медицине на протяжении сотен лет. При группировке этих растений видно, что 44 вида из них культивируются, а 88 видов распространены в диком виде. При группировке служебных лекарственных растений по жизненным формам 24 вида деревьев (12 видов возделываются), 21 вид кустарников (8 видов возделывают), 62 вида многолетних трав (7 видов возделывают) и 25 видов однолетних двулетних трав (17 видов). культивируется). Выяснено, что 30 из 88 видов дикорастущих служебных лекарственных растений имеют богатые природные ресурсы. В то же время на картах показаны существующие зоны распространения, природные ресурсы и возможные возможности эксплуатации 30 видов с богатыми природными ресурсами в этом районе. 11 видов дикорастущих растений занесены в Красную книгу Нахчыванской Автономной Республики (2010 г.) как редкие растения.

В статье рассматриваются биоэкологические, фитоценологические и лечебные свойства некоторых важных с лечебной точки зрения видов петрофильной (скально-осыпная) флоры Нахчыванской Автономной Республики, используемых в медицине и народной медицине.

Ключевые слова: *Флора, травы, фитотерапия, камнепад, “Красная книга”.*

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASININ BƏZİ AZ YAYILMIŞ QIYMƏTLİ ÜZÜM SORTLARININ AMPELOTERAPİYADA TƏTBİQİNƏ DAİR

Azərbaycanın Naxçıvan bölgəsi digər üzümçülülük bölgələri kimi bir çox aborijen süfrə üzüm sortları ilə məşhurdur. Burada son dövrlər bir sıra qiymətli və azyayılmış yeni süfrə üzüm sortları aşkar olunmuşdur ki, hətta bu barədə məşhur səyyah Övliya Çələbi öz səyahətnaməsində bəhs etmişdir. Bölgədə azyayılmış yeni süfrə üzüm sortlarının aşkar olunması, aqrobioloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi və yüksək keyfiyyətli bol məhsul alınması, məhsulun həm ərzaq, həm də müalicə məqsədilə istifadə olunması günümüzün aktual məsələlərdəndir. Ampeloterapiyada yerli sortlardan istifadə olunması daha məqsədəuyğun olduğu üçün, məhz azyayılmış sortlar tövsiyə olunur. Ampeloterapiya ilə metabolik proseslər aktivləşir, xüsusən su-duz, böyrəklərin ifrazat qabiliyyəti artır, zərərli metabolik məhsullar bədənə daha tez xaric olur, bağırsağın motor funksiyası yüksəlir, mədənin ifrazat funksiyası normallaşır, iştah yaxşılaşır. Yüksək qida dəyərinə malik bir pəhriz məhsulu olaraq, tam yetkin vəziyyətdə olan üzümün demək olar ki, bütün növləri istifadə edilə bilər. Ampeloterapiyada üzümün yarpaqları, cavan zoğları və toxumları da qida dəyərinə malikdir. Üzüm yalnız mövsüm ərzində təzə halda istehlak edilə bilər, qalan vaxtlarda isə əsasən quru məhsulundan (kişmiş, mövüc, dzmarı), qismən də texnoloji məhsullarından (mürəbbə, kompot, doşab, sirkə və s.) istifadə olunmalıdır. Məqalədə azyayılmış qiymətli üzüm sortlarından Şahangiri və Nəxşəbi sortlarından bəhs edilir ki, tərəfimizdən aparılmış tədqiqatlar nəticəsində alınmış biomorfoloji və təsərrüfat-texnoloji göstəricilər əsasında qiymətləndirilmələr və məhsulun istifadə istiqamətləri verilmişdir.

***Açar sözlər:** Şahangiri, Nəxşəbi, süfrə üzüm sortu, salxım, gilə, toxum, şəkərlilik, turşuluq, şirə, kompot*

GİRİŞ

Azərbaycan və eləcə də **Naxçıvan** üzüm bitkisinin dövrü qədimdən yetişdiyi ərazilərdən biri olmaqla, burada yerli bağbanlar tərəfindən *V.Sylvestris* yabanı üzümündən əsrlər boyu bir çox qiymətli sortları seleksiya etmişdirlər. İndi də tək Naxçıvanda 200-dən artıq yerli sortun olması buna əyani sübutdur (Quliyev. V.M., Nəcəfov C.S. və b., 2017, 55-72). Bu üzüm sortları həm qida, həm də müalicə vasitəsi kimi istifadə olunmuşdur (Nəcəfov C.S. 2016, 49-53). Üzümün bir sıra emal məhsulları: abqora – qan təzyiqini aşağı salmaq üçün, sirkə həm dezinfeksiya edici, həm də hərarəti aşağı salmaq üçün, kişmiş-mövüc – qüvvətləndirici kimi, mədə-bağırsağ və ürək xəstəliklərinin, sair məhsullar isə digər xəstəliklərin müalicəsində istifadə olunmuşdur və həliyədə istifadə olunur. Bəzi sortlar isə müstəsna olaraq birbaşa konkret xəstəliyin müalicəsində işlədilir: məsələn, Ordubad rayonunun aborijen sortu olan Şəfeyi (adını şəfa sözündən almışdır) anemiya (qanazlığı) xəstəliyi üçün işlədilir (Тариел Талибов, Джаббар Наджафов 2022, 35-39).

Ampeloterapiya (yunanca, ampelo - üzüm və therapeia - müalicə), üzümlə müalicə, təzə üzüm və üzüm şirəsinin əsasən müxtəlif xroniki xəstəliklərin müalicəsi üçün istifadə edilməsidir. Pəhriz terapiyası üsullarından biridir və həkim tərəfindən təyin edildiyi kimi dərman və digər müalicə növləri ilə birlikdə istifadə olunur. Üzümün pəhriz və müalicəvi xüsusiyyətlərini qədim zamanlarda Hippokrat və onun tələbəsi Asklepiad, Plini, bəzi ərəb həkimləri (Çels, Avrellon, Əbu Bəkr ər-Razi), orta əsrlərdə Riverius və başqaları yazmışlar (8).

Üzümün tərkibində qlükoza, fruktoza və digər sadə asanlıqla həzm olunan şəkərlər vardır. Bu karbohidratlar sayəsində 1 kq üzüm (16-18% şəkərlilikdə) 700-900 kkal enerjini təmin edir. Bundan əlavə, gilənin tərkibində müxtəlif üzvi turşular (alma, şərab, silisium, limon, kəhrəba, qarışqa, oksalat,

salisilik, pektin maddələri), mineral və taninlər, mikroelementlər, C vitamini (askorbin turşusu), B vitaminləri, provitaminlər var. Gilənin qabığının tərkibində boyalar, mum və s. maddələr var (7).

Üzümün orqanizmə təsiri onun tərkibində yuxarıda göstərilən maddələrin bütöv kompleksinin olması ilə bağlıdır, lakin əsas müalicəvi təsiri qlükoza, su (orta hesabla 70-80%) və kalium duzlarıdır (təxminən 250 mq%). Ampeloterapiya ilə metabolik proseslər aktivləşir, xüsusən su-duz, böyrəklərin ifrazat qabiliyyəti artır, zəhərli metabolik məhsullar bədənə daha tez xaric olur, bağırsağın motor funksiyası yüksəlir, mədənin ifrazat funksiyası normallaşır, iştah yaxşılaşır. Yüksək qida dəyərinə malik bir pəhriz məhsulu olaraq, tam yetkin vəziyyətdə olan üzümün demək olar ki, bütün növləri istifadə edilə bilər. Ampeloterapiya ürək, bronxlar, böyrəklər, qaraciyər xəstəlikləri üçün tövsiyə olunur. Üzüm atonik və spastik qəbizliklə müşayiət olunan mədə bağırsağ xəstəliklərində, anemiya, podaqra, ağciyər vərəminin xroniki formaları, sinir sisteminin zəifləməsi ilə müşayiət olunan mədə-bağırsağ xəstəlikləri üçün uzun müddət davam edən xəstəliklərdən sonra ümumi gücləndirici kimi olaraq təyin edilir.

Ampeloterapiya zamanı digər meyvələrin miqdarını məhdudlaşdırmaq, eləcə də çiy tərəvəz, süd, yağlı və duzlu qidalar, kvas, mineral su, spirtli içkilərin istehlakından qaçınmaq lazımdır, çünki bu məhsullar birlikdə istifadə edildikdə qıvcırma artır və bağırsağ funksiyasının pozulması baş verə bilər. Üzüm və ya üzüm şirəsinin miqdarı, eləcə də müalicə müddəti fərdi olaraq təyin edilir. Ampeloterapiya şəkərli diabet, piylənmə, mədə xorası, ishal, enterit və enterokolit ilə müşayiət olunan kolit, kəskin plevrit, stomatit, qlössit, vərəmin kəskin mərhələsində və s. zamanı əks göstərişlidir. Bu halda yüksək qida dəyəri və xoş dadı olan konsentratlaşdırılmış qurudulmuş üzüm, pəhriz məhsulu kimi istifadə olunur, hansı ki, tərkibində 73%-ə qədər şəkər və çoxlu kalium duzları vardır (kişmiş, meviz və dzmarı - əsgəri üzümünün quru məhsulu).

Ampeloterapiyada üzümün yarpaqları, cavan zoğları və toxumları da qida dəyərinə malikdir. Kəskin qanaxma, kollaps və şok zamanı müalicə prosesində əhəmiyyətli dərəcədə faydalı olan və üzümdən əldə edilən naturoz preparatıdır ki, venadaxili olaraq istifadə olunur. Gilənin tərkibində su (80,0%), azotlu maddələr (0,4-0,8), şəkərlər (16-26), lif (0,6-0,8), üzvi turşular (0,9-1,5), pektin maddələri (0,2-0,6), pentozanlar (0,6-0,8 mq%), şirənin tərkibində C vitaminləri, B, P və PP qrupları, fol turşusu, kalium duzları (205 mq%), kalsium, maqnezium, dəmir (0,5-0,6 mq%), manqan, kobalt fermentləri var. Üzümün tərkibindəki üzvi turşulardan alma və şərab turşuları üstünlük təşkil edir ki, bu da onun dadını müəyyən edir. Gilənin qabığında taninlər və boyalar, həmçinin efir yağları var. Üzüm tərkibində əhəmiyyətli miqdarda fol turşusunun olması ilə fərqlənir. Gündə bir kiloqrama qədər üzümün ampeloterapiyası ilə fol turşusunun gündəlik 2-3 normasını əldə etmək olar. Gilələrdə 0,5-1,2-2 mq% intervalında K vitamini də var. Üzümün kimyəvi tərkibi bir qədər ana südüyə yaxındır. Belə ki, üzümün tərkibində qan sistemi və hematopoezlə birbaşa əlaqəli olan üç vitamin var: qan əmələ gəlməsini gücləndirən fol turşusu, qan laxtalanma sisteminə müsbət təsir göstərən K vitamini və P vitamin - qan damarlarının divarlarını gücləndirir və qan təzyiqini normallaşdırır (8).

Üzüm lətini təşkil edən kumarinlərin təbiəti hələ də tam müəyyən edilməmişdir, lakin onların arasında qan laxtalanmasını normallaşdıran oksikumarinlər var. Mikroelementlərin miqyaslı çeşidi də hematopoezlə (qanyaranma) sıx bağlıdır. Üzümlər, xüsusən də muskat sortları fitonsid xüsusiyyətləri ilə seçilir (o, bağırsağ çöpünü və vəba vibronunu dəf edir).

Üzüm çox qiymətli pəhriz məhsuludur. Tənəffüs yollarının kəskin iltihabi proseslərində çox faydalıdır. Üzüm həm də vərəmin ilkin formalarında pəhriz və müalicəvi vasitə kimi faydalıdır. Onun gilələri sidikqovucu, mülayim işlətmə və diaforetik təsirə malikdir, anemiya, mədə şirəsinin yüksək turşuluğu olan qastrit, bronxial astma, metabolik pozğunluqlar, hemoroid, qaraciyər və böyrək xəstəlikləri, funksional ürək xəstəlikləri, hipertoniya və hipotenziya, sinir yorğunluğu, yuxusuzluq, spastik və atonik qəbizlikdə məsləhət görülür. Müalicə 1-2 ay ərzində yeməkdən bir saat əvvəl, 3 dozada toxumsuz 1-1,5-2 kq gilənin gündəlik istifadəsindən ibarətdir. Üzüm şirəsi də 1 dozada 2 stəkan olaraq istifadə oluna bilər. Bu dövrdə yağlı ət, çiy süd, spirtli içkilərdən istifadə etməmək tövsiyə olunur. Naturoz üzüm preparatı kəskin qan itkisi, kollaps, şok zamanı venadaxili olaraq istifadə edilir. Qan təzyiqini artırır və damar membranlarının keçiriciliyini azaldır. Arsen, kokain,

morfin, strixnin, natrium nitrit ilə zəhərlənmə zamanı ampeloterapiyadan istifadə etmək tövsiyə olunur.

Şirə və meyvələrin tərkibində olan qlükoza əzələ tonusuna və ürəyin yığılma fəaliyyətinə müsbət təsir göstərir. Üzüm şirəsi bədəndən sidik turşusunun çıxarılması, urolitiyaz, ümumi tükənmə və hipertansiyon üçün tövsiyə olunur. Xalq təbabətində tənək yarpaqlarının dəmləmələri və həlimləri boğaz ağrısında qarqara kimi, dəri xəstəlikləri üçün kompreslər və vannalar hazırlamaq üçün istifadə edilməlidir; təzə üzüm yarpaqları isə yaraların tez qaysaq bağlanması üçün istifadə oluna bilər. Ancaq bu xoş və zahirən zərərsiz müalicə üsulu yalnız resept və həkim nəzarəti altında həyata keçirilə bilər.

Üzüm şəkərli diabet, mədə və onikibarmaq bağırsağın xorası, ishal ilə müşayiət olunan kolit, təzyiğin artması ilə müşayiət olunan ürək çatışmazlığı, xroniki faringit üçün tövsiyə edilmir. Üzümün müalicəsinə əks göstərişlər stomatit, qinqivit, kəskin və xroniki enterokolitdir. Vərəmin kəskin formalarında, piylənmədə çoxlu üzüm yemək olmaz (çəkinin artırır). Ampeloterapiya kurortlarda ürək-damar xəstəliklərində, xüsusən də damar çatışmazlığında və qaraciyərdə tutulmalarda, böyrək xəstəliklərində (kəskin və xroniki nefritlər), kəskin və xroniki hepatitlərdə, ağciyər vərəminin xroniki formalarında, bronxitdə və ağciyər ürək çatışmazlığında, damarların funksiyalarının pozulmasında geniş istifadə olunur.

Üzümün gündəlik istehlak norması 2 kq-dan, üzüm şirəsi isə 1,2 litrdən çox ola bilməz. Əlbəttə ki, ilk üç gündə 0,5-0,6 kq üzüm üç dozada (hər biri 0,2 kq) təyin edilir: birinci hissə - səhər yeməyindən 1-2 saat əvvəl acqarına, ikincisi - nahardan 2 saat əvvəl və üçüncü - saat 5-dən sonra. Dördüncü gündə 1 kq-a qədər üzüm, yeddinci gündə - 1,2 kq istehlak edilir. Müalicə kursu 3-4 həftədir. Böyrək və ürək çatışmazlığı ilə üzüm müalicəsi 2-3 gün ardıcıl olaraq boşaltma şəklində təyin edilir. Bir gün ərzində xəstəyə 5-8 dozada 1-2 kq üzüm verilir. Dərman xüsusiyyətləri olan pəhriz məhsulu kimi üzüm uşaqlar üçün xüsusilə faydalıdır. Uşaqlar yaxşı böyüyür, balanslı olur, daha az əsəbi olur. Müşahidələr göstərmişdir ki, gündəlik 1 kq-a yaxın təzə üzüm istifadəsi ilə uşaqlarda bədən çəkisi ayda 1,5-4 kq artır. Axı 1 kq üzümün tərkibində olan qida maddələri (əsasən şəkər) insanın ona olan gündəlik tələbatının 25-33 %-nə uyğun enerji verir. Enerji dəyərinə görə 1 kq üzüm 227 q çörək, 387 q ət, 1,1 kq kartof, 1,1 l süddür.

Yetişməmiş gilə şirəsi dərinə elastik, cazibədar edən və ləkələrdən təmizləyən vasitə kimi istifadə olunur. Bu məqsədlə bir neçə qat qatlanmış nazik pambıq və ya cuna təzə şirə ilə nəmləndirilir və 20-25 dəqiqə üzə və boyuna qoyulur. Belə bir kompresi çıxardıqdan sonra üzlər ılıq su ilə yuyulur, yumşaq bir dəsmal ilə qurudulur və kremlə yağlanır. Prosedurdan əvvəl buxar vannası qəbul etmək məsləhətdir (8).

Üzüm yalnız mövsüm ərzində təzə halda istehlak edilə bilər, qalan vaxtlarda isə əsasən quru məhsulundan (kişmiş, mövüc, dımarı), qismən də texnoloji məhsullarından (mürəbbə, kompot, doşab, sirkə və s.) istifadə olunmalıdır. Təbii ki, biz də Naxçıvan Muxtar Respublikasının yerli üzüm sortlarını və onlardan hazırlanan ekoloji təmiz texnoloji məhsullarının istehlakını tövsiyə edirik.

Material və metodlar

Tədqiqat işi AMEA Naxçıvan Bölməsi Bioresurslar İnstitutunun Nəbatat bağında yerinə yetirilmişdir. Aparılan tədqiqatların materialını sortun 10 ədəd üzüm tənəkləri təşkil etmişdir. Tədqiqat işində tənəklərinin məhsuldarlıq göstəriciləri M.A. Lazarevskiyə (4, 1962, 23-25), gilədəki şəkərliliyin miqdarı isə Q.S. Morozova (5, 1987, 209-210) görə öyrənilmişdir. Üzümün təbii şəraitdə xəstəliklərə qarşı fitopatoloji qiymətləndirilməsi Moldova alimlərinin hazırladıkları üsullar [9] əsasında həyata keçirilmişdir.

Vegetasiya fazalarının gedişi. M.A. Lazarevskinin metodu ilə 10 tipik tənək üzərində fenoloji müşahidələr aparılması yolu ilə şirə axımının başlaması, tumurcuqların açılmağa başlaması və kütləvi açılması, çiçəkləmənin başlaması, kütləvi açılması və sonu, gilənin yetişməyə başlaması və tam yetişməsi, birillik zoğlarının yetişməyə başlaması və yarpaqların tökülməyə başlaması vaxtları müəyyən edilmişdir.

Üzüm sortlarının böyümə və inkişaf xüsusiyyətləri. Öyrənilən sortun 10 tənəyi üzərində birillik zoğların intensiv böyüməsi dövründə (1 may - 20 avqust) 10 gündən bir onların uzunluğu ölçülüb,

eyni zamanda böyümə gücü, həmçinin gilənin tam yetişməsi (20 sentyabr) və yarpaq tökülmə dövrlərində (20 noyabr) yetişmə dərəcələri müəyyən edilmişdir.

Öyrənilən üzüm sortlarının məhsuldarlıq göstəriciləri. Tədqiqatlar 10 tənək üzərində aparılmışdır.

Təcrübə altında olan tənəklərə 78-80 göz yük verilmişdir. Sayqı və çəki aparılması yolu ilə açılmış gözlərin, yaranıb normal inkişaf etmiş zoğların, o cümlədən barlı zoğların, onlardan 1 və 2 salxımlı olanlarının, tənəkdə cəmi salxımların miqdarı hesablanmış və bunun əsasında açılan gözlərin və barverən zoğların faizi hesablanmış, bir barverən zoğda salxımın sayı, bir salxımın orta kütləsi (qr), bir gözün məhsuldarlığı (qr), bir zoğun məhsuldarlığı (qr), gözlərin və zoğun barvermə əmsalları müəyyən edilmişdir. Bir tənəyin məhsuldarlığı onun üzərində olan bütün salxımların çəkilməsi yolu ilə, 1 hektarın məhsuldarlığı isə 1 tənəyin orta məhsuldarlığını hektarda yerləşən tənəklərin sayına vurmaqla müəyyən edilmişdir. Məhsuldarlıq və onun keyfiyyətinə təsir edən əsas amillərdən biri olmasını nəzərə almaqla, eyni zamanda həmin tənəklərin üzərində yerləşən 30 salxımda, sayqı yolu ilə çiçək qönçələrinin cəmi, ondan giləyə çevrilmiş və tökülmüş çiçəklərin, normal inkişaf etmiş və narınlamış gilələrin miqdarı müəyyən edilmişdir.

Üzüm sortlarında salxım və gilənin quruluş xüsusiyyətləri, salxım və gilənin mexaniki tərkibi.

Öyrənilən üzüm sortlarında məhsulun texnoloji qiymətləndirilməsi üçün N.N. Prostoserdovun ümumən qəbul olunmuş üsulu (6, 1955, 225-228) ilə salxım və gilənin mexaniki tərkibi öyrənilmiş, analiz nəticəsində bu məqsəd üçün götürülmüş 3 salxımın orta kütləsi (qr), salxımda gilənin sayı, 1 gilənin həcmi, salxımın orta kütləsinə görə daraq, şirə, qabıqla birlikdə lətin bərk hissəsi və toxumun ümumi kütləyə görə faizi, 100 gilənin kütləsi (qr), 100 toxumun kütləsi (qr) müəyyən edilmişdir.

Gilənin keyfiyyət göstəriciləri. Öyrənilən üzüm sortunda gilədə müəyyən miqdarda şəkər toplandıqdan sonra, onun tam yetişməsinə qədər hər 5 gündən birşirədə şəkər faizi və turşuluq ölçülmüşdür.

Şəkərlilik şirənin 20⁰C temperatura hesablanmış xüsusi çəkisinə, turşuluq isə 1/3 NaOH məhlulu ilə titrəşdirilmə yolu ilə təyin edilmişdir.

Üzüm bitkisinin bəzi aqrotexniki becərmə elementlərinin məhsuldarlığa və onun keyfiyyətinə təsirinin öyrənilməsi: Barmağın ucundan əsasına doğru yerləşən tumurcuqların cücərmə və barlılıq xüsusiyyətləri. Barmaqların 10 gözə budanmaqla 80 gözə yüklənməsi səviyyəsində sayqı yolu ilə 10 tənək üzərində yerləşən cücərən, cücərməyən, barlı, barsız, bir salxımlı və iki salxımlı tumurcuqların nisbətlərinin müəyyən edilməsidir.

Nəticələr və onların müzakirəsi

Aşağıda Naxçıvan Muxtar Respublikasının 2 az yayılmış aborigen üzüm sortunu təqdim edirik. Bu sortlar digər qiymətli aborigen sortlar kimi AMEA Naxçıvan Bölməsinin Bioresurslar İnstitutunun Nəbatat bağındakı tarla-kolleksiya üzüm bağında becərilərək qorunub saxlanılır.

Şahangiri sortu. Naxçıvan Muxtar Respublikasının orta gec yetişən süfrə sortudur.

Cavan zoğları (5-7 sm) parlaq sarı, qalpağı qızılı sarı və sıx tükcüklərlə örtülüdür, sonrakı dövrdə açıq-qəhvəyi rəng alır, buğumları orta yoğunluqdadır.

Yarpağı orta irilikdədir (uzunluğu 14 sm, eni 16,5 sm), yumrudur, yuxarı kəsimlər dayaz, bəzən də kifayət qədər dərin, oval şəkilli açıq pəncərə buraxmaqla qapalıdır, alt kəsilmələri yalnız tək-tək yarpaqlarda olur, bu kəsilmələr paralel tərəfli, nisbətən dayaz və oval şəkillidir, əksər yarpaqlarda aşağı kəsilmələr nəzərə çarpmır, yaxud da güclə sezilir, yarpağın üst və alt səthi hamardır, sarımtıl-yaşıldır, tüksüzdür. Saplaq oyuğu orta irilikdə, açıq və lirə formasındadır, saplağı ayənin mərkəzi damarından 0,5-0,7 sm qısadır, rəngi azacıq çəhrayıdır, mərkəzi və yan damarlar ağımtıl yaşıldır, dişçikləri mişar formasındadır, yalnız bölümlərin təpə dişçikləri bir qədər uzunsovdur, kiçik həcmli uçbucaq şəkillidir. Çiçəyi ikicinslidir, erkəkçikləri beşdir, təsadüfi hallarda altıdır, 50-60⁰ bucaq altında yanlara doğru əyilir, yaxşı inkişaf etmişdir, yumurtalıqdan bir qədər uzundur, çiçəkləmə dövründə qönçələrin 63,2%-i tökülür, gilələrin cəmi 4,5%-i noxudlaşır. Salxımları orta irilikdədir (uzunluğu 17,5 sm, eni 12,5 sm) konus, bəzən də üst tərəfdən bir qədər geniş konus şəkillidir, sıxlığı orta dərəcədədir. Gilələri iridir (uzunluğu 19 mm, eni 17 mm), konusvari oval formalıdır, tam yetişdikdə

qızılı sarı rəng alır, qabığı orta qalınlıqdadır, möhkəmdir, nazik, həm də asan silinən mum qatı ilə örtülüdür. Ləti zərif və lətifdir, kifayət qədər ətlidir, şirəli, lakin sulu deyildir, tamı şirintəhərdir, tərəvətlidir, toxumu, adətən, 1-2, tək hallarda 3-dür, lətinədən asanlıqla ayrılındır, orta irilikdədir (uzunluğu 5,2 mm eni 4,3 mm), açıq qəhvəyi rənglidir, dimdiyi orta irilikdədir (1,2 mm), sarımtıldır.

Vegetasiya müddəti - tumurcuqların açılmasından gilənin tam yetişməsinə qədər - 3612⁰ C fəal temperatur sərf edilməklə 157 gün, tumurcuqların açılmasından yarpaqların tökülməsinə qədər isə - 4497⁰ C fəal temperaturda 225 gün davam edir, tumurcuqların açılmasından yarpaqların tökülməsinə qədər davam edən ümumi vegetasiya dövrünün və bünün üçün tələb olunan fəal temperatur- tumurcuqların açılmağa başlamasından çiçəkləmənin başlamasına qədər 52 gün və 888⁰ C, çiçəkləmənin başlaması və qurtarması 8 gün və 196⁰ C, çiçəkləmənin sonundan gilənin yetişməyə başlaması 58 gün və 1530⁰ C, gilənin yetişməyə başlamasından tam yetişməsinə qədər 39 gün və 998⁰ C, gilənin tam yetişməsindən yarpaqların tökülməsinə qədər 68 gün və 885⁰ C davam edən inkişaf fazalarının payına düşür.

Birillik zoğların böyüməsi yarpaqların tökülməsinə qədər 165,3 sm-ə çatır və elə həmin dövrdə onun 91,3%-i yetişir. Sortun məhsuldarlığı çox yüksək olub, quru budamadan sonra saxlanılmış 79,33 gözün yüklənməsi səviyyəsində gözlerin üç ildə orta hesabla 69,33 faizi cücərir, normal inkişaf etmiş zoğların 75,16%-i bar verir və

onların hər birində orta hesabla 1,31 ədəd salxım yerləşir, buradan bir gözün barvermə əmsalı 0,681, bir zoğun barvermə əmsalı 0,982 olmaqla, bir salxımın orta kütləsinin 274 q olması hesabına bir gözün məhsuldarlığı 187 q, bir gözün məhsuldarlığı 269 q, bir tənəyin məhsuldarlığı 14,80 kq, bir hektarın məhsuldarlığı 246,59 sen. səviyyəsində yüksəlir.

Sortun tənəkləri xəstəliklərdən mildiuma yoluxmamış, lakin oidium və boz çürümə ilə çox zəif, ziyanvericilərdən üzüm salxım yarpaqbükəni və tor gənəciyi ilə səthi olaraq sirayətlənsə də, görüldüyü kimi xəstəlik və ziyanvericilərə qarşı yüksək davamlılığı ilə fərqlənir.

Salxım və gilənin morfoloji quruluşu və mexaniki tərkibinə, eləcə də xarici görünüşünə görə Şahangiri tipik və **çox sevilən süfrə** sortudur, salxımda darağın xüsusi çəkisi 3,51%, gilədə isə lətin bərk hissəsi ilə birlikdə qabıq 6,07%, şirə 86,23%, toxum 4,19% nisbətindədir, 100 gilənin orta kütləsi 168 q, 100 toxumun orta kütləsi 4,37 qramdır. Gilənin tam yetişmə dövründə 3,9 q/dm³ turşuluqda 22,4% şəkər toplayır, məhsulu əsasən təzə halda yeyilsə də, ondan həm də yüksək keyfiyyətli **şirə və kompot** məhsulları hazırlanmasında da istifadə oluna bilər. Dequstasiya edildikdə sortun **təzə üzümü** 92 balla, **təcrübi şirə və kompot məhsulları** isə müvafiq olaraq 84 və 81 balla qiymətləndirilmişdir.

Nəxşəbi sortu. Gec yetişən universal sortdur.

Birillik zoğları orta uzunluqda (142,4 sm), buğum araları zəif şərab rəngindədir, buğumlar daha tündür. Yarpağı orta irilikdədir (uzunluğu 16 sm, eni 14 sm), yumrudur orta dərəcədə bölümlüdür, beş dilimlidir, ayənin üst səthi hamardır, zəif qabarcıqlıdır, parlaq yaşıldır, alt səthi açıq yaşıldır, üst kəsimlər orta dərinlikdədir, açıqdır, dar oturacaqlı lirə formasındadır, az hallarda paralel tərəfli və itiləşən oturacaqlıdır. Aşağı kəsimlər zəif seziləndir və ya bir qədər geniş şəkildə içəriyə doğru yönələn bucaq şəklindədir. Saplaq oyuğu açıqdır, aşağıdan itibucaqla qurtaran paralel tərəflidir, yarpağın alt səthi tüksüzdür, dilimlərin uclarında dişciklər üçbucaq şəklindədir, kənarlara doğru bir

qədər qabarıqdır, yan dişciklər orta irilikdə, mişar formasındadır. Çiçəyi iki cinslidir, erkəkcikləri beşdir, düzünə dik durandır, dişcikdən bir qədər uzun, bəzən də eyni boydadır. Çiçəkləmə dövründə qönçələrin 68,6%-i tökülür, formalaşmış gilələrin isə 6,0%-i noxudlaşır. Salxımı iridir (uzunluğu 20-22 sm, eni üst tərəfdən 16-17 sm, alt tərəfdən 5-7 sm), konus formalıdır, az hallarda silindrik-konusludur, tək-tək hallarda qanadlıdır, orta sıxlıqdadır, salxım saplağı açıq-yaşıldır, kövrəkdir.

Gilələri iri, bəzən çox iridir (uzunluğu 19-20 mm, eni 17-18 mm), bir qədər uzunsov yumurtavarıdır, az hallarda uzunsov oval formalıdır, tam yetişmə dövründə açıq sarı rəng alır, üst gilələrin günəş tutan tərəflərində zərif kəhraba rəngli örtük yaranır, qabığı nazik, lakin möhkəmdir, zəif mum qatı ilə örtülüdür, ləti kifayət qədər sıxdır, xırçıldayandır, gilələr meyvə saplağına möhkəm yapışır. Gilədə toxum sayı 1- 2, bəzən 3-dür, nisbətən iridir (4,8 x 4,2 mm), açıq qəhvəyi rənglidir, xalaza nisbətən qabarıqdır, qarın altı şırımlar dayazdır, dimdiyi orta uzunluqda, açıq qəhvəyidir.

Vegetasiya dövrü tumurcuqların açılmağa başlamasından gilənin tam yetişməsinə qədər 3645⁰ C fəal temperatur şəraitində 158 gün, tumurcuqların açılmağa başlamasından yarpaqların tökülməyə başlamasına qədər 4517⁰ C-də və 220 gün davam edir. Ayrı-ayrı vegetasiya fazalarının davam etdiyi müddət və tələb etdiyi fəal temperaturanın cəmi aşağıdakı göstəricilərlə ifadə olunur: tumurcuqların açılmağa başlamasından çiçəkləmənin başlamasına qədər 50 gün və 863⁰ C, çiçəkləmənin başlamasından qurtarmasına qədər 9 gün və 220⁰ C, çiçəkləmənin sonundan gilənin yetişməsinə qədər 56 gün və 1474⁰ C, gilənin yetişməyə başlamasından tam yetişməsinə qədər 43 gün və 1088⁰ C, gilənin tam yetişməsindən yarpaqların tökülməyə başlamasına qədər 62 gün və 872⁰ C. Nəxşəbi orta gücdə boy atan sortdur, vegetasiya dövrünün başlanmasından sonunadək birillik zoğlar orta hesabla 142,4 sm boy atır və onun 89,0%-i qızırıb yetişir ki, bu da tənəyin normal qışlması və növbəti ildə məhsula yüklənməsi üçün artıqlaması ilə kifayət edir.

Nəxşəbi yüksək məhsuldar sortdur, tənəyin orta hesabla 78,67 gözə yüklənmə səviyyəsində tumurcuqların cücərməsi 70,0%, inkişaf etmiş zoğların 77,4%-i barlı olmaqla, bir barlı zoğ üzərində 1,25 ədəd salxım formalaşır. Buradan salxımın orta kütləsinin 316 q olması hesabı ilə bir gözün barvermə əmsalı 0,678, bir zoğun barvermə əmsalı 0,968, bir gözün məhsuldarlığı 214 q.-a, bir zoğun məhsuldarlığı 307 qr.-a, bir tənəyin məhsuldarlığı 16,86 kq.-a, bir hektarın məhsuldarlığı 234,91 sen.-ə çatır. Sort özünün xəstəlik və ziyanvericilərə qarşı çox davamlı olması ilə fərqlənir, belə ki, mildiu, oidium və boz çürümə xəstəliklərinə və üzüm salxım yarpaqbükəni, tor gənəciyi ziyanvericilərinə çox aşağı dərəcədə, həm də təsadüfi hallarda yoluxur.

Mexaniki tərkibinin göstəriciləri: salxımın tərkibində daraq 4,12%, gilədə lətin bərk hissəsi ilə birlikdə qabıq 7,26%, şirə 84,03%, toxum 4,59%, 100 gilənin orta kütləsi 226 q, 100 toxumun orta kütləsi 4,48 qramdır, tam yetişmə dövründə gilədə 3,7 q/dm³ turşuluqda 22,6% şəkər toplayır.

Nəxşəbi *yüksək qiymətləndirilən sarımtıl-ağ rəngli* süfrə sortu olmaqla ondan istifadə edilməsinə görə *universal* xarakterlidir, sortun *təzə üzümü* 87 balla, ondan hazırlanmış *şirə* 87 balla, *kompot* 85 balla qiymətləndirilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Quliyev.V.M., Nəcəfov C.S. və b., 2017, Azərbaycan ampelografiyası (3 cildə), I c., Bakı: Müəllim, 740 s.
2. Nəcəfov C.S., 2016. Naxçıvan Muxtar Respublikasının bəzi azyayılmış üzüm sortlarının texnoloji-təsərrüfat xüsusiyyətləri. AMEA Mərkəzi Nəbatat Bağının əsərləri. ISSN 2222-7849. XIV cild, Bakı: Elm, s. 49-53
3. Таризл Талибов, Джаббар Наджафов, 2022. Некоторые ценные сорта винограда Нахчыванской автономной республики Азербайджана с лечебными свойствами. Известия ГГТУ Медицина • Фармация. ISSN 2687-1521. Научно-практический журнал Орехово-Зуево, № 1, (009), с. 35-39
4. Лазаревский М.А., 1963. Изучение сортов винограда. Ростов-на-Дону: Ростовского Университета, 152 с.
5. Морозова Г.С., 1987. Виноградарство с основами ampelografii. Москва: Агропромиздат, 251 с.
6. Простосердов Н.Н., 1955. Основы виноделия. Москва: Пищепромиздат, 164 с.
7. <http://vitis.agro.gov.az/>
8. <http://vinograd.info/>

РЕЗЮМЕ

Джаббар Наджафов

О ПРИМЕНЕНИИ В АМПЕЛОТЕРАПИИ НЕКОТОРЫЕ МАЛО РАСПРОСТРАНЕННЫЕ ЦЕННЫЕ СОРТА ВИНОГРАДА НАХЧЫВАНСКОЙ АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКИ

Нахчыванский край Азербайджана, как и другие виноградарские регионы, славится многими аборигенными столовыми сортами винограда. Недавно здесь был обнаружен ряд ценных и редких новых сортов столового винограда, о чем в своем путевом дневнике рассказывал даже знаменитый путешественник Эвлия Чалаби. Среди актуальных вопросов - выявление новых редких столовых сортов винограда в регионе, изучение их агробиологических особенностей и получение продукции высокого качества, использование продукта, как для пищевых, так и для медицинских целей. Так как в ампелотерапии целесообразнее использовать местные сорта, то рекомендуются именно аборигенные сорта.

Ампелотерапия активизирует обменные процессы, особенно водно-солевые, повышает выделительную способность почек, быстрее выводит токсические продукты обмена, повышает моторную функцию кишечника, нормализует секреторную функцию желудка, улучшает аппетит. В качестве диетического продукта с высокой пищевой ценностью можно использовать практически все сорта полностью созревшего винограда.

В ампелотерапии питательную ценность имеют также виноградные листья, молодые побеги и семена. Виноград в сезон можно употреблять только в свежем виде, а в остальное время следует употреблять преимущественно сухие продукты (изюм, мёвиз, дзмари), а частично технологические продукты (варенье, компот, дошаб, уксус и др.). В статье рассмотрены малораспространенные сорта винограда Шагангири и Нахшаби, которые оценены на основе биоморфологических и хозяйственно-технологических показателей, полученных в результате наших исследований, и даны направления использования продукта.

Ключевые слова: Шахангири, Нахшаби, аборигенный столовый сорт винограда, гроздь, ягода, семена, сахар, кислотность, сок, компот

SUMMARY

Jabbar Najafov

ON THE APPLICATION OF SOME LESS COMMON VALUABLE GRAPE VARIETIES OF THE NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC IN AMPELOTHERAPY

The Nakhchivan region of Azerbaijan, like other viticultural regions, is famous for many aboriginal table grape varieties. Recently, a number of valuable and rare new varieties of table grapes were discovered here, which even the famous traveler Evliya Chalabi told about them in his travel diary. The identification of new rare table grape varieties in the region, the study of their agrobiological characteristics and the production of high quality products, the use of the product for both food and medical purposes are among the current issues. Reduced varieties are recommended as it is more suitable to use local varieties in ampelotherapy.

Ampelotherapy activates metabolic processes, especially water-salt ones, increases the excretory capacity of the kidneys, removes toxic metabolic products faster, increases the motor function of the intestines, normalizes the secretory function of the stomach, and improves appetite. As a dietary product with high nutritional value, almost all varieties of fully ripened grapes can be used.

In ampelotherapy, grape leaves, young shoots and seeds also have nutritional value. Grape can only be consumed fresh in its season, at other times mainly its dried products (raisins meuvis, dzmari) and partially technological products (jam, compote, doshab, vinegar, etc.) should be used. The less common grape varieties as Shagangiri and Nakhshabi are mentioned in the article which are evaluated on the basis of biomorphological and economic and technological indicators obtained as a result of our research, and gives right directions for using the product.

Key words: *Shahangiri, Nakhshabi, aboriginal table grape variety, bunch, cherries, seeds, sugar, acidity, juice*

DİL RUBA ƏLİYEVƏ
adilruba@mail.ru
 AMEA Dendrologiya İnstitutu

QARA QARAĞAT (*RIBES NIGRUM L.*) BİTKİSİNİN FAYDALARI

Qara qarağat (Ribes nigrum L.) eyniadlı *Ribes L.* cinsinin növü olub, kol bitkisi kimi hündürlüyü 1-2 m, gövdəsi düzqalxan və budaqlanandır. Aşağı budaqları demək olar ki, həmişə yerə yadır. Gövdəsi tünd-boz və ya qırmızı-qəhvəyi olub, cavan qabığı sarımtıl-boz rənglidir. Qarağat 25-30 dərəcə şaxtaya və 30-40 dərəcə istiyə dözən, tez inkişaf edən və bol məhsul verən qiymətli çoxillik meyvə bitkisidir. Xəstəlik və ziyanvericilərə qarşı çox dözümlüdür. Əsasən, qələm və kök vasitəsi ilə çoxalır. Yarpaqları növbəli, saplaqlı, uzunluğu 10 sm-ə qədər, əsası ürəkşəkilli, yarpaqlarının yuxarı tərəfi hamar, tutqun, aşağısı isə damarlı və tükcüklü olub, üzəri qızılı xallardan ibarətdir. Çiçəkləri 5-12 ədəd, sallanan firçalı olub, 5-8 sm-ə bərabərdir. Tacı 5 ləçəklidir. May ayında çiçəkləyir, iyul-avqust aylarında isə meyvələri yetişir. Meyvəsi yumru və ya oval formalı olub, rəngi yaşıl, sarı, ağ, qırmızı, tünd qırmızı və qara rənglərdə olur. Dadı şirin, bir qədər turşməzə, qabığı nazik və incətüklüdür. Qarağatın bir çox mədəni sortları yetişdirilmişdir. Rənginə görə qara qarağat (*ribes nigrum*), qırmızı qarağat (*ribes rubrum*) və ağ qarağat (*ribes aureum*) olmaqla, 3 növü məlumdur.

Yabani halda Qərbi Avropada və Qafqazda rast gəlinir. Azərbaycanda qarağatın 2 növü yabani halda Lənkəran, Şəki, Zaqatala rayonlarının meşələrində yayılıb. Naxçıvanda həyatı sahələrdə də kifayət qədər əkilib becərilir. Çay sahillərində, rütubətli meşələrdə, çəmənliklərdə, qızıllağac cəngəlliklərində və pöhrəliklərdə yayılıb.

Açar sözlər: *Ribes nigrum L.*, introduksiya, Abşeron, çilik, çiçək, müalicə

Giriş. Qara qarağat (*Ribes nigrum L.*) eyniadlı *Ribes L.* cinsinin növü olub, kol bitkisi kimi 1-2 m hündürlüyündədir, gövdəsi düzqalxan və budaqlanandır. Gövdəsi tünd-boz və ya qırmızı-qəhvəyidir. Cavan qabığı sarımtıl-boz rənglidir. Qarağat 25-30°C şaxtaya və 30-40°C istiyə dözümlüdür, belə ki, tez inkişaf edən və bol məhsul verən qiymətli çoxillik meyvə bitkisidir. Xəstəlik və ziyanvericilərə qarşı olduqca çox dözümlüdür. Bitki əsasən qələm və kök vasitəsi ilə çoxalır. Yarpaqları növbəli, saplaqlı, uzunluğu 10 sm-ə qədərdir, əsası ürəkşəkilli, yarpaqlarının üst tərəfi hamar, tutqun rəngli, aşağısı isə damarlı və tükcüklü olub, üzəri qızılı xallardan ibarətdir. Yabani halda Qərbi Avropada və Qafqazda yayılmışdır. Azərbaycanda qarağatın 2 növü yabani halda Lənkəran, Şəki, Zaqatala rayonlarının meşələrində yayılmışdır. Naxçıvanda həyatı sahələrdə kifayət qədər əkilib becərilir. Çay sahillərində, rütubətli meşələrdə, çəmənliklərdə, qızıllağac cəngəlliklərində və pöhrəliklərdə yayılmışdır. Meyvələri quru hava şəraitində tam yetişdikdə toplanılır (şək.). Dərman kimi yarpaq, çiçək və digər orqanlarından istifadə edilir. Bitkinin təkrar toplanılması 3-4 ildən bir aparılır. Çardaqda, dəmir örtüklü yerlərdə, nazik döşənəcəklərdə və ya tənzip üzərində qurudulmalıdır. Xammal əvvəlcə 4-5 saat ərzində 35-40°C temperaturda, sonra isə temperaturu tədricən artıraraq 50-60°C-yə çatdırılmaqla qurudulmalıdır [3].

Tədqiqatın məqsədi: Qara qarağat (*Ribes nigrum L.*) faydalılığının, təbabətdə müalicəvi xüsusiyyətlərinin və müxtəlif çayların tərkibində istifadə istiqamətlərinin araşdırılmasından ibarət olmuşdur.

Material və metodika: Tədqiqat 2020 -ci ildə AMEA Dendrologiya İnstitutunun açıq təcrübə sahəsində olan Qara qarağat (*Ribes nigrum L.*) bitkisinin meyvə və yarpaqları toplanılmış, onlardan müxtəlif qarışıq çayların hazırlanması və eyni zamanda xalq təbabətinin müxtəlif sahələrində istifadə istiqamətləri araşdırılmışdır. Həm də bitki yaş və quru halda hidrodistilyasiya üsulu ilə analiz edilmişdir.

Şəkil. Qara qarağat - *Ribes nigrum* L. bitkisinin meyvələri

Nəticələr və onların müzakirəsi: Qara qarağatın meyvəsi təzə halda yeyilir, mürəbbə, kompot, jele, marmelad, konfet və karamel üçün içlik və şərab hazırlamaq üçün istifadə edilir. Qış üçün qarağat qurudulur, sirkəyə qoyulur və əzib şəkərlə 1:2 nisbətində qarışdırılmaqla hazırlanır. Quru, havası daimi təzələnən, yerlərdə saxlanılmalı və qablaşdırılmalıdır. Saxlanılma müddəti 2 ildir. Maye və sulu ekstraktının tərkibində çoxlu polivitaminlər olduğundan avitaminozlar zamanı əvəzsiz hesab edilir. Qarağatdan maddələr mübadiləsi pozğunluqlarında və piylənmə zamanı istifadə olunur. Xalq təbabətində isə böyrək və sidik kisəsi xəstəliyində (pielit, sistit) öd və sidikqovucu vasitə kimi istifadə edilir. Qan azlığında (anemiya) və dəri xəstəliklərində qarağat yemək faydalıdır. Xroniki qəbzlik zamanı yüngül işlətmə vasitəsi kimi də istifadə oluna bilər. Qara qarağatın tərkibi C, B₁, B₆, B₉, D, E, K, P, A vitaminləri, üzvi turşular (2%) (*limon* və *alma*), pektin, karotinoidlər, şəkər (13,5%) (*qlükoza*, *fruktoza*), fosfor turşuları, karotin (1%), tanin maddələri, antosionidlər (*sianidin*, *delfinidin*) efir yağları, fosfor, dəmir və kalium duzları ilə zəngindir. Qara qarağatın tərkibində C, E vitaminləri, fitonsidlər, efir yağları, maqnezium, marqan, gümüş, qurğuşun, kükürd mikroelementləri də vardır [4]. Təzə yığılmış qarağat giləmeyvəsi əvəzolumaz vitaminlərlə zəngindir. Bu səbəbdən də avitaminozdan, mədə turşuluğunun az olmasından (hiposekresiya), mədə yarasından (xora), bağırsağ xəstəliklərindən əziyyət çəkənlərə qara qarağat yemək çox faydalıdır. Qara qarağat hemoqlobinin miqdarını artırmaq qabiliyyətinə malikdir. Bu məqsədlə 1:1:1 nisbətində şəkər tozu, qara qarağat və qarabaşaq ununu qarışdıraraq bişirmək və az-az yemək lazımdır. Qara qarağatdan orqanizmin tonusunu yüksəltmək, mübadilə prosesini yaxşılaşdırmaq, qanı təmizləmək, qan əmələ gətirmək, iltihab əleyhinə, iştahaçıçı məqsədlə qəbul edilir. Bu giləmeyvə böyrəküstü vəzin, ürək-damar sisteminin fəaliyyətini yaxşılaşdırır, şəkərli diabet xəstəliyinin əlamətlərini azaldır, limfa düyünlərində olan xəstəlikləri sağaldır, ateroskleroz əlamətlərini aradan qaldırır. Qan təzyiqi, arterial təzyiq, radiasiya zəhərlənmələri zamanı qara qarağatdan istifadə etmək olduqca faydalıdır. Qara qarağat yarpaqlarından dəmlənən çay çox ətirli və dadlı olur. Bu çayın tərkibi isə bioloji aktiv maddələr, tanin maddələri, efir yağları, vitaminlər və fitonsidlərlə zəngindir. Yarpaqlarının tərkibində olan C vitamininin miqdarı giləmeyvələrin tərkibində olan C vitamininin miqdarından çoxdur. Bu səbəbdən də yarpaqlarının dəmləməsi iltihab əleyhinə, revmatizm əleyhinə, sidikqovucu və orqanizmi təmizləyici təsirə malikdir. Qastrit, podaqra və ürək-damar xəstələrinin hər gün qara qarağat yarpaqlarından dəmlənmiş çay içmələri onlardakı xəstəliklərin əlamətlərini azalmasına səbəb olur. Bu dəmləmə soyuqdəymə, bronxit, öskürək zamanı da sağalmanı sürətləndirir. Qara qarağat dəmləməsi baş ağrıları, yuxu pozğunluqları və nevroloji problemlər zamanı sakitləşdirici təsir göstərir.

Tromboflebit, mədə turşuluğunun çoxluğu (hipersekresiya), mədə və onikibarmaq bağırsağ yarasından (xora) əziyyət çəkənlərə qara qarağatdan istifadə etmək məsləhət görülmür. Bitkinin qara

ciyər fəaliyyətini artırmağına baxmayaraq, hepatit xəstələrinə ondan istifadə etmək məsləhət görülmür. Həddindən çox qara qarağat və ya onun yarpaqlarından hazırlanan dəmləmələrdən istifadə etmək isə damar daxilində qanın laxtalanmasına (tromboflebit) səbəb ola bilər [2].

Qara qarağatdan xalq və ənənəvi təbabətdə çay, həlim, ekstrakt, cövhər, dəmləmə, bişirmə, spirtli çıxarış və quru meyvələri müxtəlif xəstəliklərin müalicəsində istifadə edilir. Bu tətbiqləri, reseptləri aşağıdakı kimi təqdim edirik:

Meyvələri və yarpaqları müalicəvi xassəyə malikdir, ona görə də bunlardan təbabətdə istifadə edilir. Meyvələri tam yetişdikdən sonra yığılır, əvvəl havada, sonra isə 60°C temperaturda, sobada qurudulur. Yarpaqları çiçəkləmə dövründə yığılır və kölgədə qurudulur. Vitaminlərin mənbəyi kimi avitaminozda və sinqə xəstəliyinin profilaktika və müalicəsində istifadə edilir. 15-20 q meyvəsi orqanizmin bir sutkalıq C vitamininə olan ehtiyacını təmin edir. Aterosklerozda və hipertoniya meyvələri profilaktika və müalicə vasitəsi sayılır. Xalq və ənənəvi təbabətdə qurudulmuş meyvələri tərlədici, sidikqovucu, orqanizmin möhkəmləndirici vasitə kimi işlədilir. Həmçinin mədə-bağırsağ xəstəliklərində (mədə və 12 barmaq bağırsağ xəstəliklərində, mədənin turşuluğu az olduqda (axiliya), qan azlığında (anemiya), ürəyin ritmik fəaliyyəti pozulduqda (taxikardiya), ürək qüsuru və soyuqdəymə xəstəliklərində məsləhət görülür. Yarpaqlarının həlimi, şiş, soyuqdəymə, böyrək və sidik kisəsində daş olduqda, titrətmə - qızdırma və revmatizm zamanı olduqda faydalıdır. Ümumiyyətlə, qara qarağatın meyvələri kimyəvi elementlərlə zəngin olduğu üçün müxtəlif xəstəliklərin müalicəsinə yaxşı təsir göstərir.

Meyvələrinin çayı: qurudulmuş meyvələrindən 2 xörək qaşığı 500 ml qaynar suda bir neçə saat dəmlənir. Gün ərzində 4-5 dəfə vitaminli çay kimi ½ stəkan içilir. Vitaminli mürəbbəsi çox faydalıdır. Onu belə hazırlayırlar: Yetişmiş təzə çiy meyvələri 3 dəfə artıq şəkərlə əl ilə və ya taxta qaşığıla əzib qarışdırılır və sərin yerdə saxlanılır. Qış boyu soyuqdəymədə, zəiflikdə və digər xəstəliklərdə 2 çay qaşığı qaynanmış suya tökməklə içmək məsləhətdir.

Meyvələrinin həlimi (1:10) nisbətində soyuqdəymədə tərlədici kimi istifadə edilir. Gündə bu həlimdən 3-4 dəfə 1 xörək qaşığı içmək göstəriş sayılır [1].

Yarpaqlarının çayı: 1 xörək qaşığı yarpaqlarından 200 ml suda 10-15 dəq dəmlənir, revmatizmdə, sidik kisəsinin iltihabında yeməkdən 1 saat sonra gündə 3 dəfə bir stəkan içilir. Qara qarağatın yarpaqları əzələ zəifliyində, qanazlığında, hipertoniya və digər xəstəliklərdə istifadə edilir.

Çay: 10-15 q (2 x. qaşığı) qara qarağatın yarpaqları 1 stəkan qaynar suda 1-2 saat dəmlənilir və süzülür. Gündə 3-5 dəfə, hər dəfə 1 stəkan bal ilə içmək lazımdır. Qrip xəstəliyində 2 xörək qaşığı qara qarağat meyvəsinin üstünə 2 stəkan qaynar su töküb termosda gecəni saxlamaq, sonra içmək lazımdır. Gündə yeməkdən 30 dəq əvvəl 100 ml 4 dəfə 1 xörək qaşığı bal əlavə edib içmək yaxşı nəticə verir. Səs xırıltılı və boğuc olduqda 2-3 xörək qaşığı qara qarağat meyvələrinin üzərinə 1 stəkan su töküb 10 dəq. qaynatmaq, 1 saat dəmləyib sonra içmək lazımdır. Yeməkdən 30 dəq. qabaq gündə 3 dəfə hər dəfə 50 ml qəbul etmək məsləhətdir.

Qlakoma xəstəliyində qara qarağatın qurudulmuş yarpaqlarından 3-4 q götürüb, 1 stəkan qaynar suda isti yerdə 20 dəq. dəmləmək və içmək lazımdır. Adi çay kimi gündə 2-3 dəfə 0,5-1 stəkan içmək məsləhətdir.

Turşuluğu az (aşağı) olan qastritdə (hipoqastrit, axiliya):

1. Qara qarağatın 0,5 stəkan şirəsini yeməkdən 20 dəq. əvvəl gündə 2-3 dəfə içmək olar.

2. Qara qarağatın quru meyvəsini 2-3 xörək qaşığı 0,5 litr qaynar suda 1-2 saat dəmləmək və yeməkdən 20 dəq. qabaq gündə 2-3 dəfə, hər dəfə 0,5-1 stəkan isti içmək məsləhətdir.

Şəkərsiz diabetdə: qara qarağatın yarpaqlarından 2-3 çay qaşığı 1 litr qaynar suda 1-2 saat dəmləməklə, tələb olunduğu qədər içmək mümkündür.

Artrit və artroz xəstəliklərində və podaqrada qarağatın yarpaqlarından 2 xörək qaşığı götürüb, 1 stəkan qaynar suda 20 dəq. dəmləmək, gündə 2-3 dəfə içmək olar.

Maddələr mübadiləsi pozğunluqlarında, dəri xəstəliklərində qara qarağatın yarpaqlarının çayı, həlimi səmərəlidir [5].

Çay: 1 xörək qaşığı yarpaq 1-2 stəkan qaynar suda 4-6 saat dəmlənir. ½ stəkan gündə 3-5 dəfə içilir.

Qara qarağatın həlimi hipertoniya da faydalıdır: 1 stəkan suya 2 xörək qaşığı qara qarağat meyvəsini zəif odda 10 dəq. qızdırmaq və 1 saat dəmləmək lazımdır. Gündə 4 dəfə ¼ stəkan içilməlidir.

Qara qarağatın quru yarpaqlarından çay və ya həlim hazırlanır.

Qara qarağatın meyvələrindən ballı içki: 600 qr meyvə ələkdən keçirilir və 5 xörək qaşığı bal əlavə edilir. Az-az qazlı su ilə qəbul edilir. Bu içki hipertoniya əleyhinə vasitədir.

Qanazlığında 3-5 q qara qarağatın yarpaqlarından 1 stəkan qaynar suda 1-2 saat dəmləmək. ½ -2/3 stəkan gündə yeməkdən qabaq 3-5 dəfə içmək lazımdır.

Qara qarağatın yarpaqları yaxşı sidikqovucu və revmatizm əleyhinə vasitədir. Yarpaqlarından alınan dərman podaqrada (bədəndə maddələr mübadiləsinin pozulması nəticəsində əmələ gələn oynaq və toxuma xəstəliyi, xroniki duzlaşma) və oynaqların yel xəstəliyində əhəmiyyətlidir. Bunun üçün 1 xörək qaşığı yarpaqlarını 4-5 saat 1-2 stəkan suda dəmləməklə gündə 4-5 dəfə yeməkdən qabaq ½ stəkan içmək lazımdır.

Titratmə - qızdırmada zamanı qara qarağatın meyvə və yarpaqlarının çayı bu vəziyyətdən çıxmağa kömək edir. Belə ki, 1 xörək qaşığı 1 stəkan qaynar suya töküb 1 saat dəmlənir. Yeməkdən qabaq ½ stəkan gündə 2-3 dəfə içilir.

Əsəb xəstəliklərinin inkişafında qara qarağatın yarpaqlarının çayını içmək məsləhətdir.

Zəiflik (arıqlıq) zamanı 2 xörək qaşığı yarpaqlarının üstünə 2 stəkan qaynar su töküb, 2 saat dəmləmək və süzmək lazımdır. Yeməkdən 30 dəq. əvvəl gündə 3-5 dəfə 100-130 ml qəbul edilir.

Qara qarağatın şirəsi hipertoniya da və aterosklerozda müalicə və profilaktika vasitəsi sayılır. Təzə meyvələrinin bal və ya şəkərlə əzilib qarışdırılmışından 1-2 xörək qaşığı yarpaqlarından dəmlənmiş çay ilə içildikdə hipertoniya da faydalıdır [6].

Şüa xəstəliyində gündə 3 dəfə 1 xörək qaşığı qara qarağat yemək faydalıdır. 2-3 xörək qaşığı yarpaqlarını 500 ml qaynar suda 1 saat dəmləmək, sonra süzərək içmək lazımdır. Yeməkdən 30 dəq. qabaq gündə 3-4 dəfə 100-130 ml içmək göstəriş sayılır.

Qara qarağat immunitet artıran qüvvətli vasitədir. Həlimi ishaldə və mədə pozğunluğunda səmərəli vasitədir: 20 qr. qara qarağat meyvələrinin üstünə 1 stəkan qaynar su töküb 30 dəq. bişirmək, süzüb gün ərzində 3 dəfəyə içmək olar.

Güclü öskürək və boğazda xırıltı olduqda qara qarağatın meyvələrinin şirəsini içirlər: 1:10 nisbətində şəkərlə qatıb 2 xörək qaşığı gündə 3 dəfə içmək olar.

Təzə şirəsini qastritdə şəkərsiz içmək məsləhət görülür. 1/3 stəkan şirə gündə 3 dəfə içmək mümkündür. Qara qarağatın meyvələrinin həlimi, baş ağrısında, podaqrada və göy öskürəkdə məsləhət görülür: 2 xörək qaşığı quru meyvələri 1 stəkan qaynar suya töküb, 10 dəq. qaynatmaq, 30 dəq dəmləmək və süzərək gündə 4 dəfə, hər dəfə 2 xörək qaşığı 3 həftə qəbul etmək olar.

Sidikqovucu çay: 1 xörək qaşığı qara qarağatın meyvələrini 1 stəkan suya töküb dəmləmək və gündə 3 dəfə ½ stəkan qəbul etmək olduqca faydalıdır.

Nəticə: Aparılan elmi-tədqiqat işləri nəticəsində Qara qarağat (*Ribes nigrum* L.) bitkisinin xalq və ənənəvi təbabətdə çay, həlim, ekstrakt, cövhər, dəmləmə, bişirmə, spirtli çıxarış, yarpaq və quru meyvələri müxtəlif xəstəliklərin müalicəsində istifadə edilir. Bu baxımdan Qara qarağat - *Ribes nigrum* L. bitkisinin respublikamızda daha geniş miqyasda becərilməsi xalq təsərrüfatının və təbabətin müxtəlif sahələrində istifadə olunması məqsədəuyğundur.

ƏDƏBİYYAT

1. Hübətov H.S. Bəşirov V.V., Mohumayev V.R., “Yağlı və efiryağlı bitkilər” Bakı: 2016, s. 169-173.
2. İ.A. Dəmirov, C.Z. Şükürov. Azərbaycan meyvə və tərəvəz bitkilərinin müalicəvi əhəmiyyəti. Monoqrafiya. Bakı: Maarif, 1990, s. 81-83.
3. İbadullayeva S.C., Ələkbərov R.Ə. Dərman bitkiləri (*Etnobotanika və Fitoterapiya*) Medicinal

plants (*Ethnobotany and Phytoterapy*) Bakı: Elm, 2013, s. 10.

4. Mayis Qasimov, Gülər Qədimova. Ədviyyat və yabanı tərəvəz bitkilərinin ensiklopediyası, Bakı: Elm, ABU, 2004, s. 218-220.
5. Mayis Qasimov, Tofiq Məmmədov. Fitoterapiya. Bakı: “NDE MMC” nəşr. 2014, s. 5-7.
6. И.Р. Мустафаева, С.Д. Ибадуллаева, Р.А. Алекперов «Фармакогнозия с основами ботаники», Нахчыван: Изд-во «Аджами», 2015, 647с.

SUMMARY

Dilruba Aliyeva

BENEFITS OF BLACKCURRANT (*RIBES NIGRUM L.*)

Black currant (*Ribes nigrum L.*) is a species 1-2 m high in the form of a bush; the trunk is straight and branched. The lower branches usually lie on the ground. The trunk is dark grey or reddish-brown, and the young bark is yellowish-grey. Currant is a valuable perennial fruit plant that can withstand 25-30 degrees of frost and 30-40 degrees of heat, grows quickly and gives a rich harvest. Very resistant to diseases and pests. Propagated mainly by cuttings and roots. The leaves are alternate, petiolate, up to 10 cm long, heart-shaped at the base, the upper part of the leaves is smooth and matte, and the lower part is vascular-hairy, with golden spots on the surface. Flowers 5-12, with a hanging raceme, 5-8 cm long. The crown has five petals. Flowering in May, fruiting in July-August. The fruits are round or oval, green, yellow, white, red, burgundy and black. The taste is sweet and slightly sour; the skin is thin and tender. Many cultivars of currants have been bred. Three species are known for their colouration: black currant (*ribes nigrum*), red currant (*ribes rubrum*) and white currant (*ribes aureim*).

It is found wild in Western Europe and the Caucasus. Two types of currants grow wild in Azerbaijan in the forests of Lankaran, Sheki and Zagatala regions. It is also widely cultivated in Nakhichevan, distributed along riverbanks, humid forests, meadows, alder groves and shrubs.

Key words: *Ribes nigrum L.*, introduction, Absheron, shoot, flower, treatment.

РЕЗЮМЕ

Дилруба Алиева

ПОЛЬЗА ЧЕРНОЙ СМОРОДИНЫ (*RIBES NIGRUM L.*)

Смородина черная (*Ribes nigrum L.*) это вид высотой 1-2 м в виде куста, ствол прямой и ветвистый. Нижние ветки почти всегда лежат на земле. Ствол темно-серый или красновато-бурый, молодая кора желтовато-серая. Смородина - ценное многолетнее плодое растение, которое выдерживает 25-30 градусов мороза и 30-40 градусов тепла, быстро растет и дает богатый урожай. Очень устойчива к болезням и вредителям. Размножается в основном черенками и корнями. Листья очередные, черешковые, длиной до 10 см, в основании сердцевидные, верхняя часть листьев гладкая и матовая, а нижняя - сосудисто-волосистая, с золотистыми пятнами на поверхности. Цветки 5-12, со свисающей кистью, 5-8 см дл. Корона имеет 5 лепестков. Цветет в мае, плодоносит в июле-августе. Плоды круглые или овальные, зеленые, желтые, белые, красные, бордовые и черные. Вкус сладкий, слегка кисловатый, кожица тонкая и нежная. Выведено много культурных сортов смородины. Своей окраской известны три вида: черная смородина (*ribes nigrum*), красная смородина (*ribes rubrum*) и белая смородина (*ribes aureim*).

В диком виде встречается в Западной Европе и на Кавказе. Два вида смородины дикорастущие в Азербайджане в лесах Лянкяранского, Шекинского и Загатальского районов. Она также широко культивируется в Нахичеване, распространена по берегам рек, влажным лесам, лугам, ольшаникам и кустарникам.

Ключевые слова: *Ribes nigrum L.*, интродукция, Ашшерон, черенок, цветок, лечение.

AYNUR İBRAHİMOVA
a.ibrahimova@yahoo.com
Naxçıvan Dövlət Universiteti

SU-BATAQLIQ BİTKİLİYİNİN BƏZİ ƏDVİYYƏ BİTKİLƏRİNİN MÜALİCƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ ALTERNATİV TƏBABƏTİN ƏHƏMİYYƏTİ

Naxçıvan Muxtar Respublikasının su-bataqlıq bitkiləri xalq təsərrüfatının bütün sahələrində istifadə olunan qiymətli bitkilərin xammal ehtiyatlarına malikdir. Əhəmiyyətinə görə quru bitkilərdən geri qalmayan su-bataqlıq bitkilərindən səmərəli istifadə yem, dərman, qida, dəri, boyama və s. istehsalını artıracaq, sənaye sahələrinin inkişafını təmin edir. Xalq təbabətinin çoxsaylı qollarından biri də fitoterapiyadır. Bitkilər, onların çiçəkləri, meyvələri və kökləri ilə müalicə üsulu fitoterapiya adlanır. XX əsrin ortalarından başlayaraq, fitoterapiya tibbi praktikada, xüsusilə xəstəliklərin qarşısının alınması və müalicəsində getdikcə populyarlaşdı. Dünyada fitopreparatlara artan tələbat daha çox insanın təbiətə daha yaxın olmaq, daha çox insanın sintetik kimyəvi maddələrin mənfi təsirlərindən xilas olmaq istəməsi ilə bağlıdır. Çoxsaylı araşdırmalar göstərir ki, alternativ təbabətin üstünlükləri ondan ibarətdir ki, fitoterapiyada bitkilərdən istifadə edilərkən dərman bitkiləri həm təsir, həm də ağırlaşma baxımından sintetik dərmanlarla müqayisədə insan orqanizmi üçün daha az təhlükəli və təsirlidir. Halbuki insanların müasir tibbdə xəstəliklərinin müalicəsini axtarması daha doğrudur. Sonra zərurət yaranarsa, alternativ təbabətə üstünlük verilməlidir.

***Açar sözlər:** təbabət, alternativ, bitkilər, fitoterapiya*

Naxçıvan Muxtar Respublikasının su-bataqlıq bitkiləri xalq təsərrüfatının bütün istiqamətlərində tətbiq olunan qiymətli bitkilərin xammal ehtiyatına malikdir. Əhəmiyyətinə görə heç də quru bitkilərdən geri qalmayan su bataqlıq bitkilərindən səmərəli istifadə olunması yem istehsalının artırılmasını, tibb, yeyinti, gön-dəri, boyaqçılıq və b. sənaye sahələrinin inkişafını təmin edir. Su-bataqlıq bitkilərinin əksəriyyəti dərman bitkiləridir. Xalq təbabətinin çoxsaylı qollarından biri fitoterapiyadır. XX əsrin ortalarından başlayaraq fitoterapiya tibbi praktikada, xüsusəndə xəstəliklərin profilaktikası və müalicəsində getdikcə geniş yer alır. Bütün dünyada fitopreparatlara tələbatın çoxalması onunla bağlıdır ki, daha çox insan təbiətə yaxın olmaq istəyir, daha çox insan sintetik kimyəvi preparatların mənfi təsirlərindən qaçmaq istəyir. Aparılmış çoxsaylı tədqiqatlar göstərmişdir ki, alternativ təbabətin üstünlükləri ondan ibarətdir ki, fitoterapiya üsulunda bitkilərdən istifadə zamanı, həm təsir effekti, həm də fəsad vermə baxımından sintetik preparatlarla müqayisədə dərman bitkiləri insan orqanizmi üçün daha az təhlükəli və daha effektivdir. Buna baxmayaraq insanlar öz xəstəliklərinin müalicə üsulunu ilk növbədə müasir tibbdə axtarması daha doğrudur. Daha sonar ehtiyac olarsa alternativ təbabətə üstünlük verilməlidir.

Su-bataqlıq bitkiləri faydalı xüsusiyyətlərinə görə qruplara ayrılmışdır: yem bitkiləri, dərman bitkiləri, efir yağlı bitkilər, yeyilən qida bitkiləri, bal verən bitkilər, vitaminli bitkilər, piyli-yağlı bitkilər, aşı maddəli bitkilər, boyaq bitkiləri, bəzək bitkiləri, yaşıllaşdırma və abadlıq bitkiləri, kitrəli, sodalı, qətranlı, potaşlı və b. Araşdırmalar nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, faydalı xüsusiyyətlərinə görə 324 növ (96,12%) su-bataqlıq bitkisi 12 qrupa daxil edilmişdir. Qalan 13 növ (3,88%) kitrəli, sodalı, qətranlı, potaşlı, texnik və b. qrup bitkilərini birləşdirir. Əsas faydalı qruplarda yem bitkiləri - 80 növlə (23,74%) birinci, dərman bitkiləri - 60 növlə (17,80%) ikinci və efir yağlı bitkilər 40 növlə (11,87%) üçüncü yerləri tuturlar. Qalan 157 növ (46,59%) 9 qrupa mənsubdur (1). Naxçıvan MR-in su-bataqlıq florasının tərkibində də aşı maddələri ilə zəngin olan bitki növləri az deyildir. Perspektiv növlərinə üçerkəkciqli söyüd-14,9% (qabığı), kütüyarpaq əvəlik - 12,0-20,0% (kökü), şəhər çınqılotu - 38,0-40,0% (kökü), yulğun növləri-16,0-20,0% (qabıq, yarpaq) və digərləri misal ola bilər. Bataqlıqlaşmış yerlərdə yayılan su yarpızının *Mentha aquatica L.* tərkibində 0,8% efir yağı vardır ki, bu yağın da əsasını karvon təşkil edir. Dəniz lıgvəri - *Bolboschoenus maritimus (L.) Pall.* düzən sahələrdən ortadağ qurşağına qədər bataqlıqlaşmış yerlərdə cəngəllik əmələ gətirir.

Kürəşəkili kökyumrucuqları nişasta ilə zəngindir (1). Tibb və farmaseptika praktikasında müxtəlif xəstəliklərin müalicəsində xüsusilə şəkərli diabet xəstəliyində işlədilən ən vacib bioloji fəal maddə insulindir (6). Floramızda tərkibində insulin olan bitkilərin müəyyən edilməsi çox əhəmiyyətlidir. Su-bataqlıq bitkiləri arasında da belə bitkilər vardır. Ən çox insulin uca andızda - 41-44%, iri at pıtrağında -14%, keçətüklü at pıtrağında - 27%, dərman acıqovuğunda - 40%, adi kasının kökündə 52-60% olur. Su-bataqlıq bitkilərinin əksəriyyəti dərman bitkiləridir. Belə su-bataqlıq bitkilərinə çöl qatırquyruğunun yerüstü hissəsi - *Herba equisetum arvense*, quşəppəyi - *Herba capsella bursa pastoris*, gicitkanın yarpağı - *Folium urtica dioica*, bağayarpağının yarpağı - *Folium plantaço*, Daziotu-*Herba hypericum perforatum*, onunla eyni tərkibə və farmakoloji təsirə malik olan, istifadəsinə icazə verilmiş kələkötür daziotunun (birinciyə nisbətən ehtiyatı daha boldur)- *Herba hypericum scabrum*, xəşənbül - *Herba melilotis officinalis* və başqaları aiddir (1).

At əvəliyi - *Rumex confertus* Willd (*Polygonaceae* Juss.). Payızın son ayında bitkinin köklərini toplayır, başqa hissələri kəsilib atılır, sonra soyuq su ilə təmiz yuyulur, tez qurutmaq üçün uzununa nazik kəsib, açıq günəşli havada və ya xüsusi quruducuda 40 - 45 dərəcə temperatürdə qurudurlar. Qurudulmuş köklər qonurvə ya çəhrayı-qara rəngdə olur.

Kimyəvi tərkibi: Büzüşdürücü xassəyə malikdir. Bundan əlavə əvəliyin köklərində pirokatexin və piroqallon qruplu aşı maddələr də vardır. Odur ki, kiçik dozada əvəliyin preparatlarından ishala qarşı istifadə edilir. Son illər bu bitkinin tərkibində K vitamini də tapılmışdır.

Tibbi əhəmiyyəti: Xalq təbabətində atəvəliyinin köklərindən və meyvələrindən dəmləmə və üyüdülmüş halda dizenteriya xəstəliyinin müalicəsində istifadə olunur. Elmi təbabətdə atəvəliyi kökündən mədə-bağırsağ xəstəliklərində istifadə olunur. Naxçıvan MR-də əvəlik bitkilərinin bir neçə növü vardır. Onlardan "qıvrımbaş" əvəlikdən yerli əhali daha çox istifadə edirlər. Belə ki, çiçək açan dövrdə onun çiçəkli baş hissələrini yığıb qurudur, sonra ondan "əvəlik aşı" bişirib mədə-bağırsağ xəstəliyinə tutulanlara verilir (1).

**Sərtkənar baldırğan-*Heracleum trachyloma*
Fisch. & C.A.Mey.**

Gövdəsi budaqlanan, yarpaqların üzəri çılpaq, alt hissəsi boz yumşaq tükcüklü, lələkvari və 2-3 cüt seqmentli olub, aşağıdakı seqmentlər qısa saplaqlıdır. Son seqmenti dərin üçər bölümlüdür. Çətiri çoxşüalıdır. Çiçəkləri ağdır. Orta və subalp qurşağın meşə və çəmənlərində, su kənarlarında yayılmışdır. Ç. və m. VI, VII-VII, VIII. Subalp qurşaqlarda dağ çəmənliklərində, sulu dərələrdə və meşələrdə yayılmışdır. Bitki nümunələri və toxumları Dərəboğaz, Batabat, Havuş ərazilərindən toplanılmışdır.

Kimyəvi tərkibi. Bitkinin tərkibində efir yağları və onların tərkibində etilbutirat, metilkapronat, heksilbutirat, heksilasetat, heksanol, kumarinlərdən umbelliferon, sfondin, berqapten, ksantotoksin, izopimpinellin, pimpinellin, fellopterin və digərləri vardır.

Tibbi əhəmiyyəti. Toxumlarındakı efir yağları antibakterisid və funksid aktivliyə malikdir. Qədim zamanlardan bu bitkinin gövdə, yarpaq və köklərindən xalq təbabətində iştah artırmaqda, sinir xəstəliklərinin müalicəsində istifadə edirmişlər. Böyük təbib İbn Sina bitkinin şirəsi ilə irinli yaraları və xoraları müalicə edirmiş. Avropa ölkələrində təzə bitki zoğları və yarpaqları gastrit, enterit əleyhinə dəmləmə şəklində tətbiq edilir. Quru yarpaqlarından alınan toz ilə dəridə olan yaraları və dəmrovu müalicə etmək mümkündür. Elmi təbabətdə bitkinin yaşıl hissələrindən alınan ekstrakt bəlgəmgətirici kimi işlədilir. Bitkinin kökündən alınan kumarin maddələrindən bir sıra preparatlar hazırlanır ki, ondan da qaraciyər, bronxit və bronxial astma xəstəliklərində istifadə olunur. Xalq təbabətində baldırğanın yarpaqlarından və meyvələrindən sulu dəmləmə və ya bişirmə hazırlanıb

mədə-bağırsaq xəstəliklərində iltihabı aradan qaldıran, eləcə də əsəb xəstəliklərində xüsusən epilepsiya xəstəliyinin müalicəsində istifadə edillər. Sinir sisteminin sakitləşdirici dərman bitkilərinə aiddir (5).

Uzunyarpaq yarpız - *Mentha longifolia* L.
(Lamiaceae Lindl.).

Hündürlüyü 30-100 sm olan sürünən kokümsovlu çoxillik bitkidir. Gövdəsi düz, adətən budaqlı, kəsikdə dördküc, yumşaq tüklü, ağımtıl rəngdədir. Yarpaqları oturaq, ucu biz, uzunsovyumurtavari, bəzən uzunsov-lansetvari, qıraqları mişarvari-diş-dişlidir, üstdən bozumtul-yaşıl, tükləmiş, altdan ağ keçəvarıdır. Çiçəkqrupu gövdənin və ya budaqların ucunda sıx, silindrikvari sünbül əmələ gətirir. Kasacığı zəngvari, çox tüklü, tacı 4-5 mm, çəhrayıdır. Qozcuqları yumurtavari, tərəsi tüklüdür. İyun-avqust aylarında çiçəkləyir, sentyabr-oktyabrda meyvə verir.

Kimyəvi tərkibi: Kumarin, flavonoid, efir yağı, C, K, PP, E vitaminləri, aşı maddələri, steroid, antosian, fenolkarbon və üzvü turşularla zəngindir.

Tibbi əhəmiyyəti: Uzunyarpaq yarpız: qan təzyiqinin aşağı salınmasında effektiv dərman kimi işlədilir. Yerüstü hissəsi əczaçılıq və kosmetik-ətriyyat sənayesində tətbiq edilir, habelə qida və ədviyyə kimi istifadə olunur. Dekorativ, bal və çiçək tozu verən bitkidir. Xoş ətirli təmverici maddə kimi xörəklərdə və çay dəmləməsində istifadə olunur. Hazırlanması və istifadə qaydası: 1 xörək qaşığı 2 stəkan qaynar suda çay kimi dəmə qoyulur. Gündə 3 dəfə yeməkdən 30 dəqiqə əvvəl 1 stəkan içmək tövsiyyə olunur (1,2, 5).

Çoxillik bitki olub, kökləri qaytanşəkildir. Gövdəsi düz, sadə və ya bəzən yuxarıda budaqlanandır. Aşağıdakı yarpaqları uzun saplaqlı, yuxarıdakılar oturaq, ürəkvari girdədən böyrəkvari girdəyə qədər dəyişən, kənarları kələ-kötür və ya tamkənarlıdır. Çiçəkləri iri olub, qızılı-sarı rəngdə və çiçəkyanlığı 5 yarpaqcıqlıdır. Sütuncuğuyana əyilibdir. Ləçkləri iri və əyri buruncuqludur. Toxumu uzunsov və qaradır. Subalp və orta dağ qurşağının sulu və bataqlıq sahələrində yayılmışdır. Qiymətli dərman vəqida bitkisidir. Bitki aprel-iyun ayları çiçəkləyib toxum verir.

Bataqlıq kaltası-*Caltha palustris* L.

Kimyəvi tərkibi. Bitkinin tərkibi alkaloidlərlə, azotlu birləşmələrlə, saponinlərlə, flavonoidlərlə, vitamin C və karotidlə zəngindir. Bitkinin tərkibində triterpenoidlərdən palistrolid, kaltolid, epikaltolid, hederagen turşusu, steroidlərdən sitosterin, karotinoidlərdən 3-epilutein, kumarinlərdən skopoletin və umbelliferon vardır. Çiçəklərində flavonoidlərdən kempferol, kversetin, 7-ramnozid, 3-qlükozid və 3-qlükozido-7-ramnozid kempferol vardır.

Tibbi əhəmiyyəti. Triterpenoid və kumarinlər aortanın aterosklerotik zədələnməsini

zəiflədir, aorta və qara ciyərdə xolesterin və triqliseridləri əvəz edir. Keçi qəzili ilə təpitməsi köhnə irinli yaraların və irinli şişlərin sağaldılmasında istifadə olunur (5).

Qırmızıbaş subibəri-Persicaria hydropiper (L.) Spach

Birillik, gövdəsi düz və ya əsasından əyilib qalxan 30-90 sm hündürlükdə budaqlı bitkidir. Yarpaqaltlığı borusu silindrik, qırmızı-qonur, yuxarı kənarı tükcüklü, aşağısı çılpaqdır. Yarpaqları qısa saplaqlı, uzunsov-neştərvarı, sivri və ya küt, əsasən ləkəli, əsası pazşəkillidir. Çiçək qrupu qırıq-qırıq, dar əyilən sünbüldə yerləşir. Çiçəkyanlığı adətən 4 bölümlü, çəhrayımtıl-qırmızı və ya yaşılımtıl, oturaq, qızılı-sarı vəzilidir. Erkəkcikləri 6-8 ədəd, toxumunun bir tərəfi şişkin, digər tərəfi yastı və qaradır. Ç. və m.VII-VIII. Orta qurşağa qədər su və bataqlıq kənarlarında yayılmışdır.

Kimyəvi tərkibi. Su qırmızıbaşı bitkisinin tərkibində flavonoidlərdən (2-2,5%) ramnazin, izoramnetin, rutin, kversitrin, kversetin, hiperozid, kempferol, efir yağı, K, C, A, E vitaminləri, valerian turşusu, qarışqa və asetat turşusu, aşı maddələri, bundan başqa, poliqopiperin qlikozidi, manqan, maqnezium, titan və gümüş duzları vardır.

Tibbi əhəmiyyəti. Xalq təbabətində babasil, podaqra, revmatizm, endokrin sistemi xəstəliklərində dəmləmə və həlim şəklində təyin olunur (5).

Bataqlıq ürəkotu-Cardamine uliginosa Bieb.

Çoxillik bitkidir. Köküsovu sürünəndir. Gövdəsi çılpaq, düz, şırımlı, sadə və ya yuxarıda budaqlanandır. Yarpaqları lələkvari və 4-9 cüt yarpaqcıqlıdır. Yarpaqcıqları tamkənarlı, aşağı yarpaqlardakılar yumurtaşəkilli və ya girdə, yuxarı yarpaqcıq yandakılardan böyük və ya hamısı eynidir. Ləçəkləri ağ, solğun sarı və ya çəhrayıdır. Buynuz meyvəsi düz, çılpaq və dikdurandır. Ç. V-VI (VIII), m. VI-VIII (IX). Orta və yüksək dağ qurşağının bataqlıq ərazilərində və su kənarlarında yayılmışdır (5).

Tibbi əhəmiyyəti. Skorbut əleyhinə ən gözəl dərman kimi işlədilir.

Bir çox xroniki xəstəliklərin müalicəsində heç bir üsul tapılmamışdır.

Bu səbəbdən xroniki xəstəlikləri olan insanlar müasir tibdən başqa müxtəlif müalicə üsulları axtarmağa başlayıblar. İnsanlar müasir tibdə tapa bilmədikləri şəfanı alternativ təbabətdə axtarırlar. Alternativ təbabət xüsusilə inkişaf etmiş ölkələrdə bitki mənşəli dərmanların satışı ilə məşğul olurlar. Alternativ təbabət tamamlayıcı tibb kimi tanınır. Alternativ təbabətin müalicəsi ümumiyyətlə bitki mənşəli məhsullarla aparılmağa çalışılır. Müasir tibbin diaqnostika, profilaktika və müalicə prosesində qeyri-kafi olduğu xəstəliklər adətən xroniki olur (3).

İnsanların sağlamlığını bərpa etmək üçün alternativ təbabət üsullarından səmərəli istifadə etdikdə bir çox xəstəliklər müalicə olunur. Ancaq bəzi insanların alternativ təbabətdən sui-istifadə etmək cəhdləri bu prosesə mənfi təsir göstərir. Nəticə olaraq: insanların öz xəstəliklərinin müalicə üsulunu ilk növbədə müasir tibdə axtarması daha doğrudur (4). Daha sonra ehtiyac olarsa alternativ təbabətə üstünlük verilməlidir. Alternativ təbabət məhsulları istifadə olunacaqsa, onlar bu məhsulun təhlükəsizliyi haqqında məlumat almalıdırlar. Axı hər iki dərman növünün əsas məqsədi insanların sağlamlığıdır (3).

ƏDƏBİYYAT

1. Aynur İbrahimova, Əliyar İbrahimov və Fatmaxanım Nəbiyevanın “Su-bataqlıq bitkilərinin əhəmiyyəti (Muxtar Respublikası üzrə). Naxçıvan: 2017.
2. Ləmbərani Fikrət. Xalq təbabəti. İşıq, Bakı: 1994
3. S.C Əliyev, H.M.Hacıyeva, N.C.Mikayılzadə. Tibbi biliklərin əsasları. Bakı: 1984
4. Əfrahim Hüseyinli. Həkimlərin söz dünyası. Bakı: 2019.
5. Seyidov M.M., İbadullayeva S.C., Qasımov H.Z., Salayeva Z.K. «Şahbuz Dövlət Təbiət Qoruğunun flora və bitkiliyi». Elmi metodiki vəsait. Naxçıvan: Əcəmi, 2014,
6. <https://www.bilgiustam.com/alternatif-tip-nedir-bu-metodlari-uygulamak-guvenlimidir>

SUMMARY

İbrahimova Aynur

MEDICINAL PROPERTIES OF SOME WATER-WETLAND SPICES AND IMPORTANCE IN ALTERNATIVE MEDICINE

Water-wetland plants of the Nakhchivan Autonomous Republic have raw material reserves of valuable plants used in all areas of the national economy. Efficient use of water-wetland plants, which do not lag behind dry plants in terms of importance, will increase the production of fodder, medicine, food, leather, dyeing, etc. ensures the development of industries. One of the many branches of folk medicine is phytotherapy. The method of treatment with plants, their flowers, fruits and roots is called phytotherapy. Since the middle of the twentieth century, phytotherapy has become increasingly popular in medical practice, especially in the prevention and treatment of diseases. The growing demand for phytopreparations around the world is due to the fact that more people want to be closer to nature, more people want to escape the negative effects of synthetic chemicals. Numerous studies have shown that the advantages of alternative medicine are that when using plants in phytotherapy, medicinal plants are less dangerous and more effective for the human body than synthetic drugs in terms of both effect and complication. However, it is more accurate for people to seek treatment for their diseases in modern medicine. Then, if necessary, alternative medicine should be preferred.

Key words: alternativ, herbs, phytotherapy

РЕЗЮМЕ

Айнур Ибрагимова

ЛЕКАРСТВЕННЫЕ СВОЙСТВА НЕКОТОРЫХ ВОДНО-БОЛОТНЫХ СПЕЦ И ЗНАЧЕНИЕ В АЛЬТЕРНАТИВНОЙ МЕДИЦИНЕ

Водно-болотные угодья Нахчыванской Автономной Республики обладают сырьевыми запасами ценных растений, используемых во всех сферах народного хозяйства. Рациональное использование водно-болотных растений, не уступающих по значимости сухим растениям, позволит увеличить производство кормов, лекарств, продуктов питания, кожи, красителей и т. д. обеспечивает развитие отраслей. Одним из многочисленных направлений народной медицины является фитотерапия. Метод лечения растениями, их цветками, плодами и корнями называется фитотерапией. С середины XX века фитотерапия становится все более популярной в медицинской практике, особенно в профилактике и лечении заболеваний. Растущий спрос на фитопрепараты во всем мире связан с тем, что все больше людей хотят быть ближе к природе, больше людей хотят избежать негативного воздействия синтетических химикатов. Многочисленные исследования показали, что преимущества нетрадиционной медицины заключаются в том, что при использовании растений в фитотерапии лекарственные растения менее опасны и более эффективны для организма человека, чем синтетические препараты как по действию, так и по осложнениям. Однако людям правильнее обращаться за лечением своих болезней в современную медицину. Тогда, при необходимости, следует отдать предпочтение нетрадиционной медицине.

Ключевые слова: альтернативная, травы, фитотерапия

ÖDYOLU XƏSTƏLİKLƏRİNİN MÜALİCƏSİNDƏ İSTİFADƏ EDİLƏN YABANI DƏRMAN BİTKİLƏRİ

Dünya tibb elminin tarixinin öyrənilməsi yer üzərində yaşamış və hal-hazırda mövcud olan xalqların etnik tərkibinin, həyat tərzinin, yaşadığı coğrafi mühitin, eləcə də onların keçib gəldiyi tarixi və mədəni inkişaf yolunun dərindən araşdırılması ilə birbaşa əlaqədardır. Hər bir mədəni xalqın tarixi kökünün əsasını onun tibbi dünyagörüşünün formalaşması tutur ki, bu gün dünya tibb elmi qazandığı nailiyyətlərə görə, məhz indi "türkəçarə", yaxud "ara müalicəsi" adlandırılan xalq təbabəti üsullarına borcludur.

Hippokrat cəmi 200, qədim hindlilər isə 760 dərman bitkisini tanıdığı halda, İbn Sina və başqa müsəlman alimləri öz əsərlərində 2600 dərman maddəsindən, o cümlədən 1400 dərman bitkisindən söhbət açırlar. Ona görə də İslam təbabətinin dərindən öyrənilməsi həm nəzəri, həm də praktiki cəhətdən böyük əhəmiyyət kəsb edir. Muxtar respublika florasına daxil olan ali bitkilərin və meyvələrin bir çoxu dərman əhəmiyyətlidir və insanlar hələ qədim zamanlardan bəri onlardan bu və ya digər xəstəliklərin müalicəsində istifadə edirlər. Belə xüsusiyyətə malik bitkilər 1200-dən çox növlə təmsil olunurlar ki, bu da floraaya daxil olan ümumi bitki növlərinin 39,7%-ni təşkil edir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu sayə başqa yerlərdən gətirilərək yerli şəraitə introduksiya edilən növlər də daxildir. Muxtar respublikada daha çox xalq təbabətində geniş istifadə olunan dərman bitkiləri və meyvələri məlumdur. Belə bitkilərin köməyi ilə müxtəlif xəstəlikləri çox uğurla müalicə olunurlar. Müasir tibdə fitoterapiyadan (otlarla müalicə) çox geniş istifadə olunur. Xalq təbabətinə daxil edilmiş dərman bitkilərinin araşdırılması nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, Naxçıvan MR florasında 56 fəsilə, 145 cinsə mənsub olan 185 növ ali sporlu, cılpaqtoxumlu və örtülütoxumlu alternativ tibdə istifadə edilən dərman bitkisi vardır. Qeyd edilən 185 növün 53-ü becərilən, qalan 132 növü isə yabani bitkilərdir. Bitki örtüyündə yabani flora dərman bitkilərinin 80-dən artıq növünün təbii ehtiyatı boldur.

*Ödyolu xəstəliklərinin müalicəsində alternativ tibbə məlum olan bir çox bitkilər qədimdən insanlar tərəfindən istifadə edilmiş və sınaqdan keçirilmişdir ki, bu bitkilər indi də öz əhəmiyyətini saxlamaqdadır. Məqalədə ödiün müalicəsində istifadə edilən dərman bitkiləri bitkilərin bioekoloji və müalicəvi xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilməsi öz əksini tapmışdır. Həmin bitkilərin sistematikasını dəqiqləşdirilmişdir: *İnula helenium, Taraxacum officinale, Urtica dioica, Hypericum perforatum, Matricaria recutita və Berberis vulgaris.**

Açar sözlər: *Alternativ tibb, xalq təbabəti, öd yolu, İnula helenium, Taraxacum officinale*

Giriş

Bir çox bitki və meyvələrin müalicəvi xüsusiyyətləri, təbabətdə istifadəsi, müalicə üsulları insanlara çoxdan məlumdur. Həmin müalicə üsulları zamanın sınağından çıxaraq müasir elmi-texniki tərəqqi əsərində də öz əhəmiyyətini itirməmişdir. Hətta bir vaxtlar xalq təbabətinə qısqançlıqla yanaşan elmi təbabət də bu gün onun əhəmiyyətini etiraf etmək məcburiyyətindədir.

Muxtar respublika florasına daxil olan ali bitkilərin və meyvələrin bir çoxu dərman əhəmiyyətlidir və insanlar hələ qədim zamanlardan bəri onlardan bu və ya digər xəstəliklərin müalicəsində istifadə edirlər. Belə xüsusiyyətə malik bitkilər 1200-dən çox növlə təmsil olunurlar ki, bu da floraaya daxil olan ümumi bitki növlərinin 39,7%-ni təşkil edir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu sayə başqa yerlərdən gətirilərək yerli şəraitə introduksiya edilən növlər də daxildir. Muxtar respublikada daha çox xalq təbabətində geniş istifadə olunan dərman bitkiləri və meyvələri məlumdur. Belə bitkilərin köməyi ilə müxtəlif xəstəlikləri çox uğurla müalicə olunurlar. Müasir tibdə fitoterapiyadan (otlarla müalicə) çox geniş istifadə olunur (Qasimov və b. 2013, 75-84). Qeyd etmək lazımdır ki, bitkilərdən hazırlanan dərmanlar heç vaxt fəsad törətmir və əlavə təsir göstərmir. Məhz bu baxımdan

ödyulu və eyni zamanda digər xəstəliklərdə istifadə edilən dərman bitkiləri haqqında məlumat verməyi lazım bilirik.

Eksperimental hissə

Aparılan tədqiqatlar və ədəbiyyat materialları əsasında (Mustafayeva və b. 2015, 260-458; Qasimov 2010, 129-134; Qasimov 2013, 94-98; Talıbov, İbrahimov 2008, 160-257) bu xəstəliklərin müalicəsində istifadə edilən bitkilərin taksonomik tərkibi və müalicəvi xüsusiyyətləri müəyyən edilmişdir:

İnula helenium L. - Uca andız. *Sinonimləri:* Uca andız, elena otu, vəhşi günəbaxan *Botaniki xarakteristikası:* Düz gövdəli, çoxillik ot bitkisi olub, hündürlüyü 1-2 m-dir. İri yarpaqları növbəli, uzunsov-ellipsşəkilli, kənarları bərabər olmayan dişcikli. Çiçək səbəti iri olub, gövdənin zirvəsi bərabərliyində yerləşir. Səbətciyin kənar çiçəkləri qızılı-yaşıl dilşəkilli, orta çiçəkləri isə boruşəkillidir. Kökümsovları xaricdən qonur-boz rəngli qısa, azsaylı olub, uzunluğu 20 sm, eni isə 2-3 sm-ə bərabərdir. Kökümsov və köklərinin tərkibində efir yağı, 1-3% alontolakton, triterpenoid laktonları və 44% inulin saponinləri - psevdoinulin, inulin, qatran, aşı maddələri, β-sitositerin, triterpen saponinlər, palmitin, sirkə və benzoy turşuları vardır.

Yarpaqlarının tərkibində 3% efir yağı, C və E vitaminləri, 9,32% aşı maddələri, 1,2% lakton fumarin, sirkə və propion turşuları, mürəkkəb tərkibli qalenin, lakton, inulin və alkaloidlər vardır. Bu bitkini tibbin atası sayılan Hippokrat yüksək qiymətləndirirdi.

Andız öskürəkkəsici və iltihabsorucu xüsusiyyətinə görə bronxit, pnevmoniya, bronxial astma, vərəm və difteriya xəstəliklərində istifadə edilir. Keyfiyyətli iltihabqovucu xüsusiyyətinə görə qaraciyər və öd yolları, qastrit, kolit, sidikxararıcı orqanların xəstəliklərində təyin edilir. Andız ishaldə, xroniki enterkolit, qəbizlik, iştahsızlıq hallarında işlədilir.

Kökümsov və kökləri bronxit, traxeit, ağciyər vərəmi və astma xəstəliklərində faydalıdır. Keyfiyyətli öskürəkkəsici və dizenfeksiyaedici dərman bitkisidir. Məhlulu eyni zamanda qastrit, xora, radikulit, endemik ur və onikibarmaq bağırsağın xora xəstəliyində təyin edilir. Yüksək antihelmint (xüsusilə askaridlər) təsirli dərman bitkisidir. Xüsusilə 1:100 və 1:1000 qatılıqda parazit qurdları qovur. Kökümsov və köklərinin bişirmələri (qırma, briket) tənəffüs orqanlarının xəstəliklərində, xüsusən öskürəkkəsici kimi qarışıqların tərkibində tətbiq edilir.

✓ 20 q kökünü 200 ml suda 30 dəqiqə ərzində dəmləyərək gündə 3 dəfə hər dəfə bir stəkan qəbul etmək lazımdır.

Alanton adlanan preparatından 0,12q dozada gündə 3 dəfə yeməkdən sonra 6-8 həftə ərzində mədə və onikibarmaq bağırsağın xora xəstəliyində istifadə edilir.

✓ 2 çay qaşığı bir stəkan qaynanmış suya əlavə edərək termosda saxlanılır. 1/3 stəkan gündə 3 dəfə yeməkdən 20-40 dəqiqə əvvəl qəbul edilməlidir. Dəmləmə zamanı bir xörək qaşığı kökünü 2 stəkan suya əlavə edərək 10-15 dəqiqə ərzində zəif od üzərində qızdırmaq lazımdır. Hər saatdan bir 1-2 xörək qaşığı qəbul etmək məqsədəuyğundur. Kəskin böyrək xəstəlikləri və hamiləlikdə bu bitkinin qəbulu qadağandır. Dəri xəstəliklərində (leyşmaniyoz, ekzema, dəri səpkiləri) kökləri süzəgcdən keçirilərək məlhəmi isti halda dərinin üzərinə qoyulur. Andız Tibet təbabətində qiymətli hesab olunur. Bolqar təbabətində köklərinin dəmləməsi ürəkdöyünmə, baş ağrıları, epilepsiya və difteriyada işlədilir. Dəri xəstəliklərini müalicə etmək üçün qədim reseptin tərkibi aşağıdakı kimidir:

✓ 180 q andız kökü 360 q suda qaynadılır və 120 q donuz salası və kərə yağı ilə qarışdırılır. Revmatizmdə pıtrağın kökü ilə birlikdə təyin edilir.

✓ 2 xörək qaşığı andız kökü bir stəkan suda 30 dəqiqə ərzində dəmlənir, 10 dəqiqə soyudulur, 0,5 stəkan gündə 2-3 dəfə yeməkdən bir saat əvvəl qəbul edilir.

✓ 2 çay qaşığı xırdalanmış andız kökü qaynanmış soyuq suda 8 saat saxlanılır, 0,5 stəkan

gündə 4 dəfə yeməkdən 30 dəqiqə əvvəl qəbul edilir.

✓ 20 q andız kökü 100 q 70°-li spirtə 8-10 gün saxlanılır. 20 damcı gündə 3 dəfə yeməkdən 20 dəqiqə əvvəl qəbul edilir. Hamiləlik dövründə qəbul etmək qətiyyəən olmaz. Çünki vaxtından əvvəl doğuş baş verə bilər.

***Taraxacum officinale* Wigg. - Dərman zəncirotu.** Sinonimləri: Aptek zəncirotu, pərgü, südotu, südləyən. Botaniki xarakteristikası: Çoxillik ot bitkisi olub, qısa və lətli, kiçik budaqlı olub, mil köklüdür. Yarpaq və kökətrafi çətiri çılpaq olmaqla, uzunluğu 10-25 sm dərin qayığabənzər-lələkli, tədricən daralan, uzun qanadlı saplaqdan ibarətdir. Çiçəkqruplarının uzunluğu 30 sm, silindrik, içiboş, kənarları çılpaq, yuxarıdan hörümçək toruna bənzər yumşaq tüklüdür. Çiçəkləri ikicinsli, dilşəkili və açıq-sarı rəngli olub, iri səbətdə toplanmaqla, diametri 5 sm-dir. Köklərinin tərkibində acı qlikozidlər (taraksasin və taraksasepin), triterpen birləşmələr, 24% inulin, qatran və piyli yağlar vardır. Köklərindəki acı maddələri iştahartırıcı, həzmedici və ödqovucu təsirə malikdir. Qaraciyər xəstəliklərində təbii qaraciyər təmizləyicisi ənginar, dəvətikanı, dərman zəncirotu bitkiləri dünyada populyar qidalanma mənbəyi sayılırlar. Tibbi araşdırmalara görə, bu bitkilər qaraciyərin funksiyasını yaxşılaşdırır. Xüsusən hepatit B kimi qaraciyər xəstəliklərində dərman zəncirotu istifadə edilir. Eyni zamanda öd kisəsində yığılıb qalan nikotin və spirt (alkol) artıqlarını orqanizmdən çıxarmağa kömək edir.

□ Zəncirotu kökünün bir xörək qaşığı xammalının üzərinə 200 ml (bir stəkan) qaynar su tökülür, qaynayan su hamamında 15 dəqiqə ərzində dəmlənir və otaq temperaturunda soyudularaq süzülür. Gündə 3-4 dəfə, yeməkdən 15 dəqiqə əvvəl 1/3 stəkan qəbul edilir. Xolesistitlərdə, hepatoxolesistitlərdə, xroniki qəbizlikdə, piyləmədə və ateroskleroz zamanı, istifadə olunur.

***Ribes nigrum* L. - Qara qarağat.** Sinonimləri: Qarağat, qaraca Botaniki xarakteristikası: Kol bitkisi olub, hündürlüyü 1-2 m, gövdəsi düzqalxan və budaqlanandır. Aşağı budaqları demək olar ki, həmişə yerə yatır. Gövdəsi tünd-boz və ya qırmızı-qəhvəyi olmaqla, cavan qabığı sarımtıl-boz rənglidir. Yarpaqları növbəli, saplaqlı, uzunluğu 10 sm-ə qədər, əsası ürəkşəkili, yarpaqlarının yuxarı tərəfi hamar, tutqun, aşağısı isə damarlı və tükcüklü olmaqla, üzəri qızılı xallardan ibarətdir. Çiçəkləri 5-12 ədəd, tacı 5 ləçəkli, sallanan fırçalı olub, 5-8 sm-ə bərabərdir. Meyvələrinin tərkibində 400-570 mq/% vitamin C, B, P vitaminlər, A provitami, üzvi turşular (*limon* və *alma* turşuları), şəkər (*qlükoza*, *fruktoza*), qlikozidlər, flavonoidlər, pektin maddələri, antosionidlər (*sianidin*, *delfinidin*) və azot maddələri vardır. Mineral maddələrdən natrium 32 mq/%, kalium 372 mq/%, kalsium 36 mq/%, maqnezium 35 mq/%, dəmir 1 mq/%, fosfor isə 33 mq/%-dən ibarətdir.

Sidikqovucu və ödqovucu təsir etməklə, orqanizmdən duzları çıxarır və qaraciyərin müdafiə qabiliyyətini artırır. Xüsusən, qaraciyərin virus hepatiti, şəkərli diabet və anemiyalarda faydalıdır. Qara qarağat C vitamini ilə olduqca zəngindir. Bu səbəbdən giləmeyvələrinin tərkibində çoxlu antioksidantlar vardır. Orqanizmdə gedən qocalma proseslərini ləngidir, orqanizmi bərpa edir, xarici mühitdən orqanizmə daxil olan zəhərlər, toksinlər və sərbəst radikallarla mübarizə aparır. Qara qarağat insanın immun sisteminə çox müsbət təsir edir. Uşaqlar, yaşlı və xəstəliyin nəticəsində zəiflənmiş insanlar üçün bu giləmeyvə olduqca faydalıdır. Tərkibində həmçinin B qrupu vitaminlər, K vitamini, fol və pantoten turşuları da vardır. Qara qarağat dəmirlə daha çox zəngin olduğundan bu onu anemiyadan əziyyət çəkən insanlar üçün çox faydalı edir. Bundan başqa tərkibində kalium olduğundan orqanizmi artıq maye və duzlardan azad edir və nəticədə ürək-damar və böyrək xəstəlikləri olan insanların vəziyyətini yaxşılaşdırır. Aterosklerozun müalicəsi və profilaktikası üçün olduqca xeyirlidir. İştahı artırır, mübadilə proseslərini yaxşılaşdırır və qanda şəkərin miqdarını aşağı salır. Bu giləmeyvə alkaloidlidir və bu səbəbdən arıqlamaq məqsədi ilə pəhrizlər zamanı uğurla

istifadə oluna bilər. İltihab, revmatizm əleyhinə və antiseptik xüsusiyyətlərinə malikdir. Belə ki, kapilyar və damarları təmizləyir və elastikliyinə artırır. Bronxit zamanı qara qarağatın şirəsi çox yaxşı bəlgəmgətirici və iltihabəleyhinə təsir edir. Bu səbəbdən yarpaqları fitoterapevtlər tərəfindən müalicəvi müxtəlif ot yığımlarına əlavə edilir.

Zirinc cinsinə daxil olan növlər kol bitkisi olub, çiçəkləri salxımda toplanmaqla sarıdır. Yarpaqları sadə və kənarları dişçikli, yarpaqaltlıqları sadə və ya 3 bölümlü tikanlıdır. Cinsin Azərbaycanda və o cümlədən Naxçıvan MR-də də 4 növü yayılmışdır. Xalq təbabətində istifadə edilən növlərdən biri də *Berberis vulgaris* L. - Adi zirincdir.

İlk anlar zirincdən hazırlanan sulu dəmləmələr sarılıq, qızdırma və s. xəstəliklərə qarşı işlədilmişdir. Böyük təbib İbn Sina zirincdən hazırlanan cövhərlərin ödqovucu və qankəsici xassəyə malik olduğunu qeyd edirdi. Onun kök və gövdəsindən alınan müxtəlif cövhərlər xalq təbabətində iltihab prosesinin, dəri xəstəliklərinin (ekzema, dəmrov, qızıl yel və s.), mədə, ciyər, göz, ağızın selikli qişasının iltihabı və s. xəstəliklərin müalicəsində istifadə edilmişdir.

Qabığından hazırlanan qatı məhlulundan revmatizmə və səpgiyə qarşı sürtkü kimi istifadə edirlər. Bundan əlavə, yarpaqlarından hazırlanmış cövhərlərdən qızdırma, böyrək, suçiçəyi, sarılıq, xüsusilə də, öd kisəsində olan daşların əridilməsində, oynaq və radikulit və s. xəstəliklərin müalicəsində geniş istifadə olunur. Xalq təbabətində təzəcə dərilmiş zirincin meyvələrindən hazırlanmış mürəbbə, çərbət və firni skorbut, raxit, qanazlığı, isitmə, eələcə də mədə – bağırsaq xəstəliklərində çox qədimdən istifadə edilir, quru meyvələrindən isə çay dəmlənir.

Matricaria recutita L. – Apteke çobanyastığı. Asteraceae Dumort - Asterkimilər fəsiləsinin *Matricaria* L. (*Chamomilla* S.F. Cray) Çobanyastığı (Mollabaşı) cinsinin Azərbaycanda adı və ya apteke çobanyastığı – *Matricaria recutita* L. və ətirli, ya da ləçəksiz çobanyastığı – *Matricaria matricarioides* (Less.) Porter kimi 2 növü yayılmışdır.

Çobanyastığı ikiləpəlilər sinfinin Asterkimilər fəsiləsinə daxil olan bitki cinsidir. Bu fəsilə ikiləpəlilər sinfi içərisində ən böyüyü hesab edilir. Fəsilə 900-1000 cins daxilində 2500-ə yaxın növü əhatə edir. Demək olar ki, yer kürəsinin hər yerində və bütün iqlim zonalarında rast gəlinir. Yol kənarlarında, çöllərdə, boş ərazilərdə yabani şəkildə bitən xoş qoxulu sarı-ağ rəngdə çiçəklər açan bir bitkidir. *Matricaria* latın sözü olub “balalıq” və ya “uşaqlıq”, “mater” isə ana mənalərini bildirir. Qədim romalılar isə bitkiyə “cahamaemelon” adı vermişlər. XVIII əsrdə ilk dəfə “roman” sözündən formalaşmış “romaşka” sözü yaranmışdır. Bir çox ədəbiyyatlarda bu bitki Romaşka kimi qeyd edilir.

Çobanyastığı çayı dərini təmizləmək və tərəvətli etmək, gözlərin şişkinliyini aradan qaldırmaq üçün işlədilir, bu çayla kompres qoymaq, dəmləməsindən vanna qəbul etmək, saçları yumaq müsbət nəticə verir. Bu zaman saçın parlaqlığı artır, dəri yumşalır, tərəvətlənir. Yağından ağrıların, zədələrin müalicəsində və masaj vasitəsi kimi istifadə edilir. Bitkini qaynadaraq buxarı ilə tənəffüs etdikdə soyuqdəyməyə faydalı olur. İnsanları müalicə etmək məqsədi ilə qədim dövrlərdən çobanyastığından istifadə etməyə başlamışlar. XV əsr alimi Əli İbn Hüseyn Ənsariyə görə çobanyastığı çiçəyinin həlimi sidikqovucudur, antiseptik təsirə malikdir və sinir sistemini sakitləşdirir. Onun çiçəklərini çeynədikdə ağız yaralarını sağaldır. Çiçəyinin həlimi ödü qovur, öd kisəsindəki daşları çıxarır, yoğun bağırsaq iltahıbında və başqa mədə-bağırsaq xəstəliklərində müsbət təsir göstərir.

Nəticə

Aparılan tədqiqat və araşdırmalar nəticəsində alternativ tibdə ödyolu xəstəliklərini müalicəsində istifadə edilən dərman bitkiləri dəqiqləşdirilmişdir. Həmin bitkilərin sistematikasını, bioekoloji və müalicəvi xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Qasımov H.Z. (2010), Yabanı tərəvəz bitkilərinin müalicəvi xüsusiyyətləri // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri. Təbiət və texniki elmlər seriyası, № 4, s. 129-134
2. Qasımov H.Z. (2013) Naxçıvan Muxtar Respub-likası florasının etnobotaniki tədqiqinə dair // Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi əsərləri, Naxçıvan: Qeyrət, № 2, s. 94-98
3. Qasımov H.Z., Əliyeva Ş.Q., Əhməd-zadə S., Ələkbərov R.Ə., Əsgərova N.Ə., İbadullayeva S.C. (2013), Naxçıvan Muxtar Respublikası florasında yayılan ənənəvi dərman bitkiləri və onların istifadə yolları // AMEA Botanika İnstitutunun Elmi əsərləri, XXXIII c., s. 75-84
4. Mustafayeva İ.R., İbadullayeva S.C., Ələkbərov R.Ə., İsmayılov A.H., Qasımov H.Z., Qasıмова Ş.Ş. (2015), Farmakoqnoziya botanikanın əsasları ilə. Dərslik. Naxçıvan: Əcəmi, 668 s.
5. Talıbov T.H., İbrahimov Ə.Ş. (2008), Naxçıvan Muxtar Respublikası florasının taksonomik spektri. Naxçıvan: Əcəmi, 364 s.

SUMMARY

Hilal Gasimov

WILD MEDICINAL PLANTS USED IN THE TREATMENT OF BILE TRACT DISEASES

The study of the history of world medical science is directly related to an in-depth study of the ethnic composition, lifestyle, geographical environment, as well as the historical and cultural development of the peoples who lived and existed on earth. The historical root of every civilized nation is based on the formation of its medical worldview, which today owes its achievements to the so-called "Turkish remedy" or "intermediate treatment" of traditional medicine.

While Hippocrates recognized only 200 medicinal plants, and the ancient Indians recognized 760 medicinal plants, Ibn Sina and other Muslim scholars mention 2,600 medicinal substances in their writings, including 1,400 medicinal plants. Therefore, an in-depth study of Islamic medicine is of great importance both in theoretical and practical terms. Many higher plants and fruits that are part of the flora of the Autonomous Republic have medicinal value, and people have been using them since ancient times to treat various diseases. Plants with such characteristics are represented by more than 1200 species, which is 39.7% of the total number of plant species included in the flora. It should be noted that this number includes species imported from other places and introduced into local conditions. Medicinal plants and fruits are widely used in folk medicine of the Autonomous Republic. With the help of such plants, various diseases are very successfully treated. Phytotherapy (herbal treatment) is widely used in modern medicine. As a result of the study of medicinal plants included in traditional medicine, it was found that the flora of the Nakhchivan Autonomous Republic contains 185 species of higher spore, gymnosperms and cover-seed medicinal plants. plants of 56 families and 145 geneis. Of the 185 species, 53 are cultivated and the remaining 132 are wild. The vegetation is rich in natural resources, more than 80 species of wild flora and medicinal plants.

Many herbs known as alternative medicine in the treatment of hives have been used and tested by man since ancient times, and these herbs are still relevant today. The article describes the bioecological and medicinal properties of medicinal plants used in the treatment of rheumatism. The taxonomy of these plants has been specified: *İnula helenium*, *Taraxacum officinale*, *Urtica dioica*, *Hypericum perforatum*, *Matricaria recutita* и *Berberis vulgaris*.

Key words: *Traditional medicine, folk medicine, biliary tract, İnula helenium, Taraxacum officinale.*

РЕЗЮМЕ

Гилал Гасымов

ДИКОРАСТУЮЩИЕ ЛЕКАРСТВЕННЫЕ РАСТЕНИЯ ИСПОЛЬЗУЕМЫЕ ПРИ ЛЕЧЕНИИ ЗАБОЛЕВАНИЙ ЖЕЛЧЕВЫВОДЯЩИХ ПУТЕЙ

Изучение истории мировой медицинской науки непосредственно связано с углубленным изучением этнического состава, образа жизни, географической среды, а также историко-культурного развития народов, живших и существовавших на земле. Исторический корень каждого цивилизованного народа основан на формировании его врачебного мировоззрения, которое сегодня обязано своими достижениями так называемому «турецкому средству» или «промежуточному лечению» народной медицины.

В то время как Гиппократ признавал только 200 лекарственных растений, а древние индийцы признавали 760 лекарственных растений, Ибн Сина и другие мусульманские ученые упоминают в своих трудах 2600 лекарственных веществ, в том числе 1400 лекарственных растений. Поэтому углубленное изучение исламской медицины имеет большое значение как в теоретическом, так и в практическом плане. Многие высшие растения и плоды, входящие во флору Автономной Республики, имеют лечебное значение, и люди с древних времен используют их для лечения различных заболеваний. Растения с такими характеристиками представлены более 1200 видами, что составляет 39,7% от общего числа видов растений, входящих во флору. Следует отметить, что в это число входят виды, завезенные из других мест и интродуцированные в местные условия. Лекарственные растения и плоды широко используются в народной медицине Автономной Республики. С помощью таких растений очень успешно лечат различные заболевания. Фитотерапия (лечение травами) широко применяется в современной медицине. В результате изучения лекарственных растений, входящих в народную медицину, установлено, что флора Нахчыванской АР содержит 185 видов высших споровых, голосеменных и покровно-семенных лекарственных растений. растения 56 семяев и 145 родов. Из 185 видов 53 культивируются, а остальные 132 являются дикорастущими. Растительность богата природными богатствами более 80 видов дикорастущей флоры и лекарственных растений.

Многие растения, известные как альтернативная медицина при лечении крапивницы, использовались и тестировались человеком с древних времен, и эти растения актуальны и сегодня. В статье описаны биоэкологические и лечебные свойства лекарственных растений, применяемых при лечении ревматизма. Уточнена систематика этих растений: *Inula helenium*, *Taraxacum officinale*, *Urtica dioica*, *Hypericum perforatum*, *Matricaria recutita* и *Berberis vulgaris*.

Ключевые слова: Нетрадиционная медицина, народная медицина, желчевыводящие пути, *Inula helenium*, *Taraxacum officinale*.

İLKANƏ MÖHSÜMOVA
 mohsumova1905@gmail.com
 Naxçıvan Dövlət Universiteti

HAVUŞÇAY HÖVZƏSİNDƏ YAYILMIŞ KƏRƏVÜZKİMİLƏR FƏSİLƏSİNƏ DAXİL OLAN YABANI DƏRMAN BİTKİLƏRİ

*Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisi zəngin flora və rəngbərəng bitki örtüyü ilə formalaşmışdır. Bu bitkilər sırasına Kərəvüzkimilər (Apiaceae Lindl.) geniş yayılmış və xalq təsərrüfatı və dərman əhəmiyyətli fəsilələrdən biridir. Kərəvüzkimilərin bir çox növlərindən efir yağı, kumarin, flavonoid, lakton və s. maddələr alınır ki, bu maddələrin əsasən ətriyyat sənayesi və qida məhsullarının keyfiyyətinin uzun müddət saxlanması üçün qatqı maddəsi kimi istifadə edilməsi yolları öyrənilmişdir. Kərəvüzkimilər fəsiləsinin yem bitkiləri də çoxdur, onların yerüstü hissəsi həm yaşıl kütlə, həm də silos kimi heyvanlara verilir, xüsusilə *Heracleum* cinsinə aid olan növlərin yüksək ot məhsulu verən bol vitaminli bitki kimi geniş yayılmış və çox əhəmiyyətlidir. Həmçinin Kərəvüzkimilər fəsiləsinə daxil olan bitkilər dərman və bəzək bitkiləri kimi də istifadə edilir*

Açar sözlər: kərəvüz, dərman, efir yağı, bitki örtüyü, ətriyyat sənayesi.

Giriş

Bir çox bitki və meyvələrin müalicəvi xüsusiyyətləri, təbabətdə istifadəsi insanlara qədim zamanlardan məlumdur. Muxtar respublika florasına daxil olan ali bitkilərin bir çoxu dərman əhəmiyyətlidir və insanlar hələ qədim zamanlardan bəri bu bitkilərdən bu və ya digər xəstəliklərin müalicəsində istifadə edirlər. Bu cəhətdən Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində yabani dərman bitkilərinin sisteməlik tərkibinin dəqiqləşdirilməsi, areallarının və təbii ehtiyatlarının müəyyən edilməsi, onlardan istifadə qaydalarının yeni imkan və yollarının araşdırılması sahəsində hərtərəfli elmi işlərin aparılması çox vacibdir. Bu baxımdan Havuşçay ərazisində yabani dərman bitkilərinin müasir vəziyyətinin öyrənilməsi, istifadəsinin yeni imkan və yollarının araşdırılması çox aktualdır. Məhz, bu baxımdan Muxtar respublikanın Havuşçay hövzəsində geniş yayılmış Kərəvüzkimilər fəsiləsinə daxil olan yabani dərman əhəmiyyətli bitkilər haqqında məlumat verməyi lazım bilirik.

Eksperimental hissə

Aparılan tədqiqatlar və ədəbiyyat materialları əsasında Havuşçay hövzəsində yayılmış Kərəvüzkimilər fəsiləsinə aid olan bitkilərin taksonomik tərkibi və müalicəvi xüsusiyyətləri öyrənilmişdir.

***Prangos acaulis* (DS) Bornm.** - Gövdəsiz çəşir. Çoxillik, qıvrım tükcüklü bitkidir. Hündürlüyü 15-40 sm-dir. Kök boğazından budaqlanır. Kökətrafi yarpaqlar enli üçkünc, üçər-dördər yarılmış lələkli, son ayaları kort, uzunsov-xətvarı, eni 2-3 mm-dir. Çətirləri (4) 5-6 şüalıdır. Meyvələri uzunsov (12-18 mm), enli dalğalı, pərdəli qanadlıdır. C.VI-VII, m.VIII-IX. Düzənlik və orta dağlıq qurşaqlarda gipsli, daşlı, gilli, quru yamaclarda, dərələrdə bitir [1].

Müalicə məqsədi ilə gövdəsiz çəşirin köklərindən istifadə olunur. Beləki, köklərinin suda dəmləməsi yaxşı qurdqovucudur, immun sistemini gücləndirir, uzun müddətli öskürək zamanı faydalıdır, tərkibi antioksidantlarla zəngin olduğundan xərçəng xəstəliyinin müalicə və profilaktikasında da istifadə oluna bilər. Faydaları saymaqla bitməyən çəşir metabolizmanı sürətləndirir, bağırsaqları işlədir. Ən əhəmiyyətlisi də bitkinin bədənin şəkər metabolizmində mühüm rol oynaması, orqanizmdəki şəkər səviyyəsinin tarazlığını qorunmasıdır. Lakin hamilə və süd verən qadınlar çəşirdən istifadə etməməlidir. Bundan başqa, oksalik turşusu olduğu üçün yarpaqları istehlak edilməməlidir, çünki insanı zəhərləyə bilər. 200 qram qurudulmuş gövdəsiz çəşir köklərini 1 kq bal ilə qarışdırıb, gündə üç dəfə yeməkdən əvvəl bir çay qaşığı yeymək də bir çox xəstəliklərə qarşı faydalıdır.

***Heracleum pastinasifolium* C.Koch.** - Sürtükarpaq baldırqan. Çoxillik bitki olub, düz, nazik şırımlı və ya şırımlı, çıpaq gövdəyə malikdir. Bitki 80-150 sm hündürlükdədir. Aşağı yarpaqları

olduqca qısa qınlı uzun saplaqlar üzərində yerləşib, 3-4 cüt seqmentlidir. Digər yarpaqlar oturaqdır. Yuxarı gövdə yarpaqları xeyli dərəcədə kiçilmiş, 3 paylı və sadə ayalı olub, yuxarıya doğru genişlənən tükcüklü qın üzərində yerləşir. Yarpaqlar üst tərəfdən çılpaq, yaşıl, alt tərəfdən isə solğun və ya bozumdur. Çətirləri iri, 12-20 şüalıdır. Ləçəkləri kiçik, ağ, adətən qırmızımtıldır, kənar çiçəklərin ləçəkləri böyüməmişdir (Şəkil 1).

Xalq təbabətində baldırqandan müxtəlif xəstəliklərin müalicəsində istifadə edilir. Ondən hazırlanan preparatlardan ödqovucu, soyuqdəymə, ağrıkəsici və sakitləşdirici vasitə kimi istifadə olunur. Bitkinin müalicə məqsədləri üçün yarpaq, kök və toxumlarından istifadə olunur.

Kök hissəsi qaraciyər və sarılıq xəstəliklərinin əleyhinə olduqca faydalıdır. Təzə toplanmış bitkidən hazırlanan çaydan qastrit, həzm sisteminin pozulması, qan təzyiqi, ürək-damar xəstəlikləri zamanı istifadə olunur. Onun iyun-iyul aylarında acan çiçəklərindən isə kəskin öskürək xəstəliklərində, soyuqdəymələrdə istifadə edilir. Yerüstü hissəsindən alınmış şirə isə bəzi şişlərin müalicəsinə köməklik göstərir. Yarpaqlarından alınmış narın toz isə dəri qaşınmalarının qarşısını alır. Əzilərək çıxarılan suyundan daxili xəstəliklərin iltihabında istifadə olunur.

Şəkil 1.

Daucus carota L. - Yabanı kök. 25-85 sm hündürlüyündə, tüklü, çoxillik ot bitkisi olub, yarpaqları cod tüklü, bir və ya iki qat lələkvarı bölümlü, lansetvarı paylı seqmentlidir. Çətir şüaları qeyri-bərabər və çoxsaylıdır. Çiçəkləri ağdır. D.s.-dən 2000 m hündürlüyə qədər yayıla bilir. Otlu yamac və kolluqlarda rast gəlinir. Mezofit. Coğrafi tipi: Şərqi Paleoartik. Yayılması: Bütün Azərbaycan. Ümumi yayılması: Bütün Avropa. Yabanı kök həm dərman, həm də tərəvəz kimi istifadə edilən bitkilərdəndir. Bu bitkinin kulturaya keçirilməsi barədə S.C.İbadullayeva bir sıra tədqiqatlar aparmışdır [2]. Yabanı kökün inkişaf fazası təbii şəraitdə mədəni növə nisbətən uzun çəkir. Çöl şəraitində bitki avqust ayında çiçək açır, saxtalı qışa qədər inkişafını davam etdirir. İkinci il isə meyvə əmələ gətirir. Muxtar Respublikada geniş yayılmışdır. Dünyanın bir sıra qabaqcıl ölkələrinin elmi təbabətində yabanı kökün kök, çiçək, toxum və yaşıl hissəsindən hazırlanan dəmləmə, tinktura və cövhərlərdən bir çox xəstəliklərin müalicəsində istifadə edirlər. Bitkidən qazqovucu, sidikgətirici, sidik kisəsi və böyrəkdə yığılıb qalan qumların kənar edilməsində, mə'də-bağırsaq xəstəliklərinin müalicəsində, işlədici, qurdqovucu və ürək-damar xəstəliklərinin müalicəsində istifadə edirlər. Hal-hazırda yabanı kökdən alınan preparatlardan istifadə edərək xərçəng xəstəliyinin müalicə yolları öyrənilir. Dərinin üzərində yenicə əmələ gəlmiş xərçəng şişi üzərinə bitkinin yaşıl hissəsindən hazırlanmış məlhəmdən qalın lay yaxıb, bağlayaraq inkişaf prosesini dayandırır. Onun mürəbbəsi əhval-ruhiyyəni yaxşılaşdırır, bədəni qüvvətləndirir, eyni zamanda mə'də və qaraciyər üçün faydalıdır (Şəkil 2).[3]

Şəkil 2.

Yabanı kök, böyrək daşı da daxil olmaqla sidik yolları problemləri üçün istifadə olunur. Bundan əlavə olaraq əsasən ürək xəstəliklərinin, xərçəng, böyrək problemlərinin və qurd infestasiyasının müalicəsində

geniş istifadə edilir.

***Carum carvi* L.** -Adi zirə.İkiillik ot bitkisidir. Kökləri iyşəkili lətlidir. Gövdənin hündürlüyü 30-80 (100) sm, düzqalxan və budaqlanandır. Yarparqları iki, üç lələkşəkili, aşağı hissəsi uzun saplaqlı, yuxarı hissəsi kiçik və qısa saplaqlı, çiçəkqrupu mürəkkəb çətir, yastılaşmış ağ rəngli meyvələri vardır. Sallaq meyvələrinin uzunluğu 3-7 mm, eni isə 1,5 mm-dir.

Şəkil 3.

Azərbaycanda Böyük Qafqaz (Qubanın dağ massivi), Böyük Qafqazın şərq, qərbi, Kiçik Qafqazın simalı, mərkəzi, cənubu, Lənkəran və Naxçıvan dağlıq ərazilərində yayılmışdır.

Paleoartik, Boreal areal tipinə daxil olub, Avropa, Asiya və Afrikanın Holarkt, mülayim və subtropik vilayətləri, Palearktika dağlıq və meşə vilayətləri, qumid vilayətlər, subarid və arid regionların (Avropa və Qazaxıstan çölləri, Orta Asiya ağları, Aralıq dənizi, Kiçik Asiya) və Avrasiyanın boreal vilayətlərini əhatə edir.

Quru dərələrdə, rütublətli çəmənliklərdə, çay kənarlarında, dağlarda, kəsilmiş meşələrdə, meşə kənarlarında və bozqır çəmənliklərdə rast gəlinir. Keyfiyyətli xammal kimi iyul-avqust aylarında yarpaqları toplanılır və xammalı yaxşı ventilyasiyalı yerlərdə qurudulmalıdır.

Meyvəsi sallaq uzunsov olub, oraşşəkili qatlanmış, yanlardan sıxılmış, uzunluğu 3-7 mm, eni isə 1-1,5mm-dir. Meyvələrinin daxili tərəfi basıq, xarici tərəfi isə qabarıqdır. Meyvələri 5 uzunsov qabırğalıdır. Çiçəyi tünd-boz rəngli olub, qabırğaları açıq şəkildə görünür. Acıdadlı, yandırıcı ədviyyəli və kəskin aromatiklidir.

Bronxlarda iltihab mənşəli öskürəklərdə, yumşaldıcı və tərqovucu dərman kimi gastrit, enterkolit, uşaqlarda bağırsağ sancılarında, meteorizm, xroniki atonik qəbizlikdə yaxşı nəticə verir. Südverən analarda laktasiyanı gücləndirir. Bir xörək qaşığı meyvəni bir stəkan smetana əlavə edərək 3 dəqiqə ərzində qaynatmaq lazımdır. Bir xörək qaşığı gündə 3 dəfə qəbul edilir [4].

Beləliklə, yuxarıda qeyd edilən növlər Havuşçay hövzəsinin dərman bitkilərinin əhəmiyyətini tam əks etdirmir. Gələcək tədqiqatlarımızda dərman əhəmiyyətli növlərin kompleks şəkildə öyrənilməsi məqsədə uyğun hesab edilir.

Nəticə

Aparılan tədqiqat və araşdırmalar nəticəsində Havuşçay hövzəsində yayılmış Kərəvüzkimilər fəsiləsinə aid olan yabanı dərman bitkiləri dəqiqləşdirilmişdir. Həmin bitkilərin sistematikas, bioekoloji və müalicəvi xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ələkbərov R.Ə., Qasımov H.Z. Gövdəsiz çəşir (*Prangos acaulis* L.) və Çiriş (*Eremurus spectabilis* Bieb.) bitkiləri, onların faydalı xüsusiyyətləri / "Faydalı bitkilərdən istifadənin aktual problemləri" beynəlxalq konfransın materialları, Bakı: Elm, 2011, s. 97-100.
2. İbadullayeva S. C., Sultanova Z. R. Yabanı kökün xalq təsərrüfatında əhəmiyyəti və

introduksiyası. / IX Beynəlxalq simpoziumun materialları, Simferopol-Aluşta, 2000, s. 177.

3. Kaya Z. Integration of biodiversity conservation with forest management and forest planning // Orman ve Av Dergisi, 2005, 82(1), s. 4-15
4. Дамиров И.А., Прилипко Л.И., Шукюров Д.З., Керимов Ю.Б., Лекарственные растения Азербайджана. Баку: Маариф, 1983, 319 с.

SUMMARY

İlkana Məhsəmovə

INCLUDED IN THE CHAPTER OF WIDESPREAD CELERYCHYMS IN THE HAVUSCHAY BASIN WILD MEDICINAL PLANTS

The territory of the Nakhchivan Autonomous Republic is rich in flora and colourful vegetation formed. Among these plants, Apiaceae Lindl are widespread and popular/laser surgery and medication is one of the important breaks. Ether from many types of celerychym oil, coumarin, flavonoid, lactone, etc. These substances are mainly used in the perfumery industry and use as an additive for long - term preservation of the quality of food products. ways have been learned. There are also lot of fodder plants of the celerychym interval, their soil contribution is given to both green mass and silage - like animals, especially those belonging to the genus *Heracleum* The species is widely distributed as a vitamin - rich plant that gives a high yield of honey It is important. Also, the plants included in the fossils of celerychym are medicinal and bozak plants is also used as.

РЕЗЮМЕ

Илкəнə Мəхсəмəвə

ДИКИЕ ЛЕКАРСТВЕННЫЕ РАСТЕНИЯ, РАСПРОСТРАНЕННЫЕ В ХАВУЩСКОЙ БАССЕЙНЕ

Территория Нахчыванской Автономной Республики образована богатой флорой и красочной растительностью. Среди этих растений сельдерей (*Apiaceae* Lindl.) является одним из широко распространенных и важных семейств в народном хозяйстве и медицине. Из многих видов сельдерея эфирное масло, кумарин, флавоноид, лактон и др. получены вещества и изучены пути использования этих веществ главным образом в качестве добавок для длительного сохранения качества пищевых продуктов и парфюмерной промышленности. Также много кормовых растений семейства Сельдерейных, их надземная часть отдается животным в виде зеленой массы и силоса, особенно виды, относящиеся к роду *Heracleum*, широко распространены и очень важны как растения с большим количеством витаминов, дающие высокую урожайность травы. Также растения, входящие в семейство Сельдерейные, являются лекарственными и декоративными. Используются также как растения.

DƏRMAN PORUĞU (STACHYS OFFICINALIS (L.) TREVIS) BİTKİSİNİN MÜXTƏLİF XƏSTƏLİKLƏRİNİN MÜALİCƏSİNDƏ İSTİFADƏSİNƏ DAİR

Ədəbi mənbələrdə dərman bitkilərinin Aşşur, Misir, Hindistan və Çində hələ eramızdan əvvəl 3000-ci illərdə istifadə edildiyi göstərilir. Eramızın əvvəllərində İran, Yunanıstan və Romada, orta əsrlərdə ərəb ölkələrində, Orta Asiya, Azərbaycan, Gürcüstan və Avropa ölkələrində dərman bitkilərindən dərman məqsədləri üçün geniş istifadə edilmişdir. Hal-hazırda təbii dərmanlara daha çox diqqət yetirilir və buna görə də bu dərmanların alındığı bitkilərin becərilməsi getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edir və dərman bitkilərinin həcmi durmadan artır. Dərman bitkiləri (*Plantae Medicinalis*) xalq və ənənəvi təbabətdə və ya baytarlıq praktikasında müalicəvi və ya profilaktik məqsədlər üçün istifadə olunan dərman maddələrinin istehsalı üçün xammal kimi istifadə edilən bitki, orqan və ya bu bitkilərin hissələrinin geniş qrupudur. *Betoni (Stachys officinalis (L.) Trevis.)* — çoxillik ot bitkisidir. *Lipaceae* fəsiləsinin *Poruq (Stachys)* cinsinə aid növdür. Bir çox mənbələrdə bitki *Betonica officinalis* kimi təsvir edilir. Bitki quru və yaş çəmənlərdə, dağlıq ərazilərdə, kolluqlarda, meşəliklərdə və meşə kənarlarında geniş yayılmışdır. Dərman tozunun çox mürəkkəb tərkibi var. Müalicə üçün bitkinin kökləri və yeriüstü hissələri istifadə olunur. Dərman məqsədləri üçün çiçəkləmə zamanı toplanan və qurudulmuş yeriüstü hissələrdən və köklərdən istifadə olunur.

Açar sözlər: Alternativ tibb, xalq təbabəti, Dərman poruğu, *staxidrin alkaloidi*

Ədəbi mənbələr eramızdan əvvəl 3000-ci illərdə Assuriyada, Misirdə, Hindistanda, Çində dərman bitkilərindən istifadə olunduğunu göstərir. Eramızın əvvəllərində İran, Yunanıstan və Romada, orta əsrlərdə ərəb ölkələrində, Orta Asiyada, Azərbaycanda, Gürcüstanda və Avropa ölkələrində dərman bitkilərindən müalicə məqsədi ilə geniş şəkildə istifadə olunmuşdur. Hal-hazırda təbii dərmanlara getdikcə daha çox diqqət yetirilir və bununla da bu dərmanların alındığı bitkilərin becərilməsi getdikcə aktuallaşır və dərman bitkilərinin həcmi durmadan artır. Dərman bitkiləri (*Plantae medicinalis*) -xalq və ənənəvi təbabətdə və ya baytarlıq praktikasında müalicə və ya profilaktik məqsədlər üçün istifadə olunan dərman maddələrinin alınması üçün xammal kimi istifadə olunan bitkilərin, bu bitkilərin orqanlarının və ya hissələrinin geniş qrupudur.

Dərman poruğu (*Stachys officinalis (L.) Trevis.*) çoxillik ot bitkisidir. Dərman poruğunun tibdə istifadəsi qədim zamanlardan məlumdur. Romalı həkimlər arasında o, böyük dərman əhəmiyyətinə malik idi, məsələn, Dioscorid və Galen dərman poruğunu bir çox xəstəliklər üçün güclü dərman bitkisi hesab edirdilər. Saray həkimi Augustus (Anthony Muza) imperatoru dərman poruğunun köməyi ilə sağaltdığı üçün böyük bir mükafat aldı və sağlığında ona mərmər heykəl ucaldıldı. Dərman poruğunu keçmiş əsrlərin hərbi kampaniyalarında da daim istifadə olunubdur. Məsələn Suvorov öz əsgərlərinə dərman poruğu otunun dəmləmələrindən və yarpaqlarının həlimindən istifadə etməyi tövsiyə edib.

Dərman poruğu *Lamiaceae* fəsiləsinin *Poruq (Stachys)* cinsinə aid növdür. Bir çox mənbələrdə bitki *Betonica officinalis* kimi təsvir edilmişdir. Kökümsovu çoxillik, saçaqlı və qısaadır. Gövdəsi dikduran, hündürlüyü 30-60 (100) sm, sadə, az-çox dərəcədə tükcüklüdür. Yarpaqları qarşılıqlı düzülüb, saplaqlıdır, kənarları girintili çıxıntılı, əsası ürəkvari, qırıqlı, yumurtavari-uzunsov və ya uzunsovdur küt, əsası ürəkşəkilli, hər iki tərəfi kələkötür tüklərlə örtülmüşdür və iki tərəfi yaşıldır. Gövdə yarpaqlar adətən iki cütdür. Kökətrafi yarpaqları çox uzun saplaqlıdır, orta yarpaqları daha qısa, yuxarıdakı yarpaqları isə demək olar ki, oturaqdır. Çiçəkləri iri, qeyri düzgün və ikicinsli olub, yuxarıdakı yarpaqların qoltuqlarındakı çoxçiçəkli yarımköbələrdə və gövdənin yuxarisində uzunsov gövdənin ucunda uzunsov, aşağısı kəsikli sünbülşəkilli çiçək qrupunda toplanmışdır. Çiçək altlıqları yumurtavari, sivri, kirpiklidir və demək olar ki, kasacığın yarpaqları ilə eyni uzunluqdadır. Kasacıq düşmür, düzgündür və zəngşəkillidir, beş bərabər dişciklidir, qısa tükcüklüdür. Kasacığın dişciyi

üçbucaqşəkillidir, qılçıqvaridir və borudan iki dəfə qısaadır. Tacı açıq bənövşəyidir, nadir hallarda ağ rəngli olur, iki dodaqlıdır və xaricdən nazik tükcüklüdür. Tacın borusu kasacıqdan uzundur, bir az əyilmişdir və daxilində tük halqası yoxdur. Üst dodaq uzunsov-yumurtavari, bütöv və ya zirvəsində oyuqludur, əvvəlcə dik olsa da sonradan azca bükülür. Alt dodaq üç pərlidir, meyillidir, daha genişdir, yuvarlaqdır və orta dodağı azca girintilidir. Erkəkciyi dörd ədəddir və üst dodağın ortasına çatmır Erkəkciyin sapları nazikdir, aşağı hissəsi tac borusuna yapışır, yuxarısı sərbəstdir və tozluqları iki yuvalıdır. Dişicik dörd yuvalıdır. Sütuncuğu sapşəkillidir və erkəkciqlə eyni uzunluqdadır. Bitki iyul və avqust ayları çiçəkləyir.

Bitki quru və rütubətli çəmənliklərdə, hündür yerlərdə, kolluqlarda, meşəliklərdə və meşə kənarlarında yayılmışdır.

Dərman poruğu olduqca mürəkkəb tərkibə malikdir. Bitkinin tərkibində acı maddə, taninlər, qatranlı maddələr, turisin, betonisin, üzvi turşular, efir yağının izləri, karotenoidlər, flavonoidlər, staxidrin alkaloidi, terpenlər, saponinlər, qlikozidlər, antosian, piy yağları və digər aromatik maddələr, C(antioksidant), K (zülal sintezi, qan laxtalanması) vitaminləri vardır. Otun tərkibində qan laxtalanmasını tənzimləyən K vitamini və staxidrin alkaloidi vardır. Bu maddələr sayəsində bitki yalnız uşaqlıq, ağciyər, mədə və bağırsaq qanaxmalarında deyil, həm də sağalmanı sürətləndirmək üçün yaraların yuyulmasında da istifadə olunur.

Müalicə üçün bitkinin kökləri və yerüstü hissələrindən istifadə olunur. Dərman poruğu iltihab əleyhinə, ödqovucu və bəlgəmgətirici xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Bitkinin yerüstü hissələri əsasında hazırlanan dərmanlar sakitləşdirici, təzyiqli aşağı salan, ağrıkəsici təsir göstərir. Bundan əlavə, maddələr mübadiləsini sürətləndirir, həzmi və qan dövranını yaxşılaşdırır.

Qeyd etmək lazımdır ki, dərman poruğu rəsmi tibdə istifadə olunmur, ancaq xalq təbabətində ondan çox uğurla istifadə eolunur. Xüsusilə epilepsiya, sinir xəstəlikləri, miqren və baş gicəllənməsi zamanı bitkinin yerüstü hissəsinin həlimindən və çayından istifadə olunur. Uzun müddət sağalmayan irinli yaraların, xoraların yuyulması üçün istifadə olunur. Astma və bədənin ümumi zəifliyi zamanı bitki həlimi gücləndirici təsir göstərir.

Bitkinin yerüstü hissələrinin dəmləməsi və spirtli və ya sulu eksrtatı sedativ təsir göstərir, sinir sisteminin vəziyyətini yaxşılaşdırır, antioksidant təsir göstərir, iltihabı və ağrıları azaldır, antiseptik xüsusiyyətlərə malikdir, regenerasiya və metabolik prosesləri sürətləndirir, büzüşdürücü təsir göstərir, həzm sisteminin işini normallaşdırır, qan təzyiqini aşağı salır, qan damarlarının vəziyyətini, qan dövranını yaxşılaşdırır, qan laxtalanmasını artırır, sidikqovucu və ǧd qovucu təsirə malikdir, ağciyər xəstəliklərində istifadə olunur və bəlgəmgətirici təsirə malikdir. Bitkinin köklərindən hazırlanan həlim və dəmləmələr soyuqdəymə, bronxit və göy öskürəyin səbəb olduğu şiddətli öskürək zamanı, ağciyər vərəmində, bronxial astmada, depressiya, yuxusuzluq və artan narahatlıqda, hepatit və xolesistitdə, artrit və revmatizmdə, mədə-bağırsaq pozğunluqlarında, zəhərlənmə, qanaxma və hipertansiyonda, xroniki qlomerulonefrit, pielonefrit zamanı, miqren və nevralfiyada. tez-tez baş verən baş ağrısında istifadə olunur. Qara ciyər xəstəliklərində daha çox başqa bitkilərlə birlikdə işlənilir. Bitki köklərinin həlimi qaraciyər, böyrək, gastrit, kolit, podaqra, radikulit, sistit və s. xəstəliklərin müalicəsində istifadə edilir.

Tibbi məqsədlər üçün çiçəkləmə zamanı toplanan və qurudulan yerüstü hissələrindən və köklərindən istifadə olunur. Qurudulmuş otun xoşagəlməz, qoxulu və bir qədər acı dadı vardır.

Yayda toplanmış bitki xammalı havası daim dəyişdirilən otaq şəraitində və ya açıq havada, kölgəli bir yerdə qurudulur.

Qurudulmuş xammal karton qutularda və ya parça torbalarda 2 ildən çox olmayaraq saxlanılır. Dərman poruğu çox zaman biyan, jənşen və yemişan bitkiləri ilə birlikdə istifadə olunur.

Məqsədindən asılı olaraq bitki dərmanları xaricə və daxilə tətbiq olunur. Daxilə tətbiq olunan zaman bitkinin həlimindən dəmləməsindən, sulu və spirtli ekstratından, gündə 3-4 dəfə yeməkdən əvvəl istifadə olunur.

Yadda saxlamaq lazımdır ki, hər hansı bitkidən istifadə etməzdən əvvəl hökmən həkimlə məsləhətləşmək lazımdır.

Dərman poruğunun istifadəsi zamanı ciddi yan təsirlər müəyyən edilməmişdir, ümumiyyətlə, bitki ilə müalicə adətən yaxşı nəticə verir. Ancaq istifadə etməzdən əvvəl həkimə müraciət etməlisiniz. Dərman poruğu hamilə və süd əmidirən qadınlara və kiçik uşaqlara, eləcə də yaşlılara, zəhərlənmə və həzmsizlik zamanı tövsiyə edilmir. Bitki güclü sakitləşdirici təsirə malik olduğundan depressiyaya düşən insanların müalicəsində istifadə edilməməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Mustafayeva İ.R., İbadullayeva S.C., Ələkbərov R.Ə., İsmayılov A.H., Qasımov H.Z., Qasıмова Ş.Ş. (2015), Farmakoqnoziya botanikanın əsasları ilə. Dərslük. Naxçıvan: Əcəmi, 668 s.
2. Talıbov T.H., İbrahimov Ə.Ş. (2008), Naxçıvan Muxtar Respublikası florasının taksonomik spektri. Naxçıvan: Əcəmi, 364 s.
3. Бетоника // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона : в 86 т. (82 т. и 4 доп.). СПб., 1907.
4. Губанов, И. А. и др. 618. *Betonica officinalis* L. [*Stachys officinalis* (L.) Trevis.] – Буквица лекарственная // Иллюстрированный определитель растений Средней России. В 3 т. М.: Т-во науч. изд. КМК, Ин-т технолог. иссл., 2004. Т. 3. Покрытосеменные (двудольные: раздельнолепестные). С. 113.
5. Гречаный И. А. Полный справочник лекарственных трав и целительных сборов, 2013.
6. Жизнь растений. М. Просвещение. 1978. Т.5 (2). 454 с. Еленевский А.Г., М.П. Соловьева, В.Н. Тихомиров // Ботаника. Систематика высших или наземных растений. М. 2004. 420 с.
7. Иванов Е. С., Прибылова Е. П. Медопродуктивность летне-осенних растений природных экосистем // Пчеловодство : журнал. - 2008.-№ 8. — С. 18-21. - ISSN 0369-8629.
8. Махлаюк В.П. Лекарственные растения в народной медицине. Издательство: Нива России. 1992 г.

SUMMARY

Abbasova Muschtaba

ABOUT THE USE OF THE MEDICINAL PLANT BETONY (*STACHYS OFFICINALIS* (L.) TREVIS) IN THE TREATMENT OF VARIOUS DISEASES

Literary sources indicate that medicinal plants were used in Assyria, Egypt, India and China as early as 3000 BC. Medicinal plants were widely used for medicinal purposes in Iran, Greece and Rome at the beginning of our era, in Arab countries, Central Asia, Azerbaijan, Georgia and European countries in the Middle Ages. Currently, more and more attention is being paid to natural medicines, and therefore the cultivation of plants from which these medicines are obtained is becoming increasingly important, and the volume of medicinal plants is constantly increasing. Medicinal plants (*Plantae medicalis*) are a broad group of plants, organs or parts of these plants used as raw materials for the production of medicinal substances used for therapeutic or preventive purposes in folk and traditional medicine or veterinary practice. Betony (*Stachys officinalis* (L.) Trevis.) is a perennial herbaceous plant. It is a species belonging to the genus *Porug* (*Stachys*) of the family *Lipaceae*. In many sources, the plant is described as *Betonica officinalis*. The plant is common in dry and wet

meadows, uplands, thickets, woodlands and forest edges. The medicinal powder has a very complex composition. The roots and aboveground parts of the plant are used for treatment. For medicinal purposes, the aboveground parts and roots collected and dried during flowering are used.

Key words: *alternative medicine, folk medicine, medicinal powder, stachydrine alkaloid*

РЕЗЮМЕ

Муштаба Аббасова

ОБ ИСПОЛЬЗОВАНИИ ЛЕКАРСТВЕННОГО РАСТЕНИЯ ЧИСТЕЦ (STACHYS OFFICINÁLIS (L.) TREVIS) ПРИ ЛЕЧЕНИИ РАЗЛИЧНЫХ ЗАБОЛЕВАНИЙ

Литературные источники свидетельствуют о том, что лекарственные растения использовались в Ассирии, Египте, Индии и Китае еще в 3000 г. до н.э. Лекарственные растения широко использовались в лечебных целях в Иране, Греции и Риме в начале нашей эры, в арабских странах, Средней Азии, Азербайджане, Грузии и странах Европы в средние века. В настоящее время все больше внимания уделяется природным лекарственным средствам, в связи с чем выращивание растений, из которых получают эти лекарства, приобретает все большее значение, а объем лекарственных растений постоянно увеличивается. Лекарственные растения (*Plantae medicalis*) — широкая группа растений, органов или частей этих растений, используемых в качестве сырья для получения лекарственных веществ, применяемых в лечебных или профилактических целях в народной и традиционной медицине или ветеринарной практике. Пажитник лекарственный (*Stachys officinális (L.) Trevis.*) — многолетнее травянистое растение. Это вид, принадлежащий к роду *Porug (Stachys)* семейства губоцветных. Во многих источниках растение описывается как *Betonica officinalis*. Растение распространено на сухих и влажных лугах, возвышенностях, зарослях, редколесьях и лесных опушках. Лекарственный порошок имеет очень сложный состав. Для лечения используют корни и надземные части растения. В лечебных целях используют собранные и высушенные во время цветения надземные части и корни. Высушенная трава имеет неприятный, вонючий и слегка горьковатый вкус.

Ключевые слова: *нетрадиционная медицина, народная медицина, лекарственный порошок, стахидриновый алкалоид.*

İLHAM ƏLİYEV
 ilham-aliyev-59@mail.ru
 AMEA Mikrobiologiya İnstitutu
GÜNEL SƏMƏDOVA
 Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Kolleci

AZƏRBAYCANDA YAYILAN GANADERMA KARST. CİNSİNƏ AİD GÖBƏLƏKLƏRİN XALQ TƏBABƏTİNDƏ ROLU VƏ İSTİFADƏSİNİN PERSPEKTİVLƏRİ

Təqdim olunan iş Azərbaycanda yayılan Ganoderma Karst. cinsinə aid olan göbələk növlərinin ekolo-bioloji xüsusiyyətlərinin, onların bioloji aktiv maddələrin produsenti olmasının, habelə xalq təbabətində istifadəsinin perspektivlərinin öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Məlum olmuşdur ki, Ganoderma Karst. cinsinin Azərbaycanda 4 növü yayılmışdır: Ganoderma adspersium (Schul) Donk; Ganoderma appanatum (Pers). Pat; Ganoderma lucidum (Leyss.ex Fr) Karst; Ganoderma resinaceum (Bond.in Pat). Aydın olmuşdur ki, Ganoderma Karst. cinsinə aid olan göbələklərin Respublikamızın meşə ekosistemlərində resurs potensialı kifayət qədər yüksəkdir. Müəyyənləşdirilmişdir ki, Ganoderma Karst. cinsinə aid olan göbələklər həm meyvə cismi, həm də vegetativ mitseliləri müalicəvi əhəmiyyət daşıyan bioloji aktiv maddələrlə zəngindir: endopolisaxaridlər 7,5-8,0%; ekzopolisaxaridlər 6,5-7,0%; zülallar 21,7-23,8%; lipidlər 6,7-7,8%; doymamış yağ turşuları 37,1-38,0% məlum edilmişdir ki, Ganoderma Karst. cinsinə aid olan göbələklərdən alınan polisaxaridlər orqanizmə onkostatik, antioksidant, antimikrob və hepatoprotektor təsir göstərərək terapevtik xüsusiyyətlər daşıyırlar. Eyni zamanda o da müəyyənləşdirildi ki, Ganoderma lucidum Karst. göbələyinin sintez etdiyi yüksəkmolekullu polisaxaridlərin miqdarı aşağımolekullu polisaxaridlərin miqdarından çox olur və yüksək farmakoloji aktivlik nümayiş etdirərək müalicəvi xüsusiyyətlər daşıyır.

Açar sözlər: Azərbaycan Respublikası, Ganoderma göbələyi, ekolo-bioloji xüsusiyyət, bioloji aktiv maddə, xalq təbabəti, terapevtik xüsusiyyət

Canlılar aləmində heterotrof blokun əsasını təşkil edən göbələklər geniş yayılma arealına malikdir. Məlum olmuşdur ki, göbələklərin 2 mindən çox növü yeməlidir və müxtəlif məqsədlər üçün istifadə olunur. Belə ki, yeməli göbələklər terapevtik, nutricevtik və kosmetik preparatların alınması üçün də effektiv xammal mənbəyi hesab olunur [5, 6, 8]. Statistika hesablamaları göstərir ki, dünyanın müxtəlif ölkələrində bir il ərzində 5 mln. tondan çox yeməli göbələk istehsal olunur ki, bunun da dəyəri 10 milyard ABŞ dollarından çoxdur.

Hal-hazırda dünya miqyasında göbələkçiliklə məşğul olan çoxsaylı fermer təsərrüfatları yaradılaraq bu istiqamətdə aktiv fəaliyyət göstərirlər. Göbələklərin becərilməsi sahəsində Uzaq Şərq və Cənubi-Şərq Asiya ölkələri zəngin ənənələrə malikdir. Qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikasının ekoloji cəhətdən bir-birindən fərqlənən meşə ekosistemlərində yeməli göbələklərin kifayət qədər geniş resurs potensialı mövcuddur [1]. Habelə, yeməli göbələklərdən hesab olunan Ganoderma cinsinə aid olan göbələklərin Respublikamızda dörd növü yayılmışdır. Bu göbələklər çox qiymətli bioloji aktiv maddələrin, o cümlədən polisaxaridlərin aktiv produsenti hesab olunurlar. Hansı ki, göbələklərin məhz bu maddənin bilavasitə təsiri ilə bu və ya digər xəstəliyə mübtəla olmuş insanlara şəfa verir [2, 3]

Təqdim olunan işin məqsədi Azərbaycanın meşə ekosistemlərində yayılan Ganoderma Karst. cinsinə aid olan göbələk növlərinin xalq təbabətində rolu və ondan istifadənin perspektivlərinin tədqiqindən ibarət olmuşdur.

Material və metodlar.

Tədqiqatın gedişində istifadə olunan nümunələr Respublikamızın ekoloji cəhətdən fərqli olan meşə ekosistemlərindən, o cümlədən Cənub bölgəsində yerləşən Burovar meşələrində və Şimal bölgəsində yerləşən Quba-Xaçmaz meşələrindən əldə olunmuşdur. Qeyd edək ki, Ganoderma Karst.

cinsinə aid olan növlərin sintez etdiyi bioloji aktiv maddələrin, həmçinin polisaxaridlərin müəyyənləşdirilməsi və ayrılması üçün, əsasən iki substansiyadan, başqa sözlə, göbələklərin həm meyvə cismindən, həm də vegetativ mitselilərdən istifadə olunmuşdur. Ganoderma Karst. cinsinə aid olan göbələklər növlərinin məskunlaşdıqları bitki substratı üzərindən ayırdıqdan sonra meyvə cismi 96%-li etil spirti ilə təmizlənmişdir. Daha sonra meyvə cisminin xırdalanmış hissəcikləri buğdalı aqar (BA), kartoflu-qlükozaıaqar (KQA), istifadə olunmuş çay (İOÇ) və aqarlaşdırılmış səməni şirəsi (ASS) olan qida mühitlərinə əkilmişdir. Habelə, təqdim olunan göbələk növləri həm maye fazalı fermentasiya (MFF), həm də bərk fazalı fermentasiya (BFF) şəraitlərində becərilmiş və biosintetik fəaliyyətləri analiz olunmuşdur. Becərimə prosesi 26-28°C temperaturda 15 gün müddətində həyata keçirilmiş və göbələklərin kultural-morfoloji və fizioloji-biokimyəvi xüsusiyyətləri tədqiq edilmişdir.

Ekspozisiya müddəti başa çatdıqdan sonra göbələk kulturalarından biokütlənin ayrılması üçün sentrifugalama metodundan istifadə edilmişdir. Biokütlənin, o cümlədən polisaxaridlərin komponent tərkibi mass-spektrofotometrik üsullarla təyin edilmişdir [4].

Nəticələr və onların müzakirəsi

Ganoderma Karst. cinsinə aid olan göbələklər Respublikamızın ərazisində də kifayət qədər geniş miqyasda yayılmışdır. Belə ki, Azərbaycanın ekoloji cəhətdən fərqli ərazilərində, əsasən Böyük Qafqazın sıra dağlarının Azərbaycan Respublikasına aid olan hissəsində və Lənkəran-Astara iqtisadi rayonu ərazisində yerləşən meşə ekosistemlərində bu göbələklər daha çox sayda olurlar. Müəyyənləşdirilmişdir ki, meşə ekosisteminin floristik tərkibindən asılı olaraq Ganoderma Karst. cinsinə aid olan 4 növə rast gəlinir. *Ganoderma adspersuum* (Schul) Donk; *G.applanatum* (Pers) Pat; *G.lucidum* (Leyss ex Fr) Karst; *G.resinaceum* (Bond.in Pat). Qeyd edək ki, Ganoderma Karst. cinsinin Azərbaycanda qeydə alınan növləri arasında *G.applanatum* (Pers) Pat yayılmasına görə daha üstün mövqe nümayiş etdirirlər. Belə ki, *G.applanatum* (Pers) Pat-um 1 ha meşə ərazisində rastgəlmə tezliyi 39 ədəd/ ha-a bərabərdir ki, bu da ümumi ksilomikotanın 65%-i təşkil edir. Rastgəlmə tezliyinə görə analoji göstəricilər digər növlər üçün *G.adspersum* (Schul) Donk-da 17 ədəd/ ha və ya 28,3%-ə və *G.resinaceum* (Bond.in Pat)-da 3 ədəd/ və ya 5,0%-ə bərabərdir. Fikrimizcə, Ganoderma Karst. cinsinə aid olan göbələklərin Respublikamızın meşə ekosistemlərində resurs potensialı kifayət qədər yüksəkdir və müxtəlif məqsədlər üçün xammal oluna bilər.

Aparılan biokimyəvi tədqiqatlar nəticəsində aydın olmuşdur ki, Ganoderma Karst.cinsinə aid olan göbələklərin həm meyvə cismi, həm də vegetativ mitseliləri müalicəvi əhəmiyyət daşıyan bioloji aktiv maddələrlə zəngindir. Belə ki, Ganoderma Karst. cinsindən olan göbələklərin dərinbecərilmə şəraitində əmələ gətirdikləri biokütlənin tərkibində endopolisaxaridlər 7.5-80%, ekzopolisaxaridlər 6,5-7,0%, zülallar 21,7-23,8%, lipidlər 6,7-7,8% təşkil edir. Habelə, lipidlərin turşu tərkibinin müəyyənləşdirilməsi zamanı aydın oldu ki, doymamış yağ turşularının miqdarı isə 30,4-32,1%-ə bərabər olur. Qeyd edək ki, terapevtik məqsədlər üçün istifadəolunan mikoloji təbiət bioloji aktiv maddələr Ganoderma Karst. cinsinə aid olan müxtəlif növ göbələklərin müvafiq olaraq həm meyvə cismindən, həm də vegetativ mitselilərindən istifadə olunur. Göründüyü kimi mikoloji təbiətli bioloji aktiv maddələrin alınmasında iki substansiyadan istifadə olunması onların həm məhsuldarlığına, həm də biotexnoloji parametrlərinə görə müqayisəli xarakterizə edilməsini tələb edir. Məlum olmuşdur ki, kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri bütün hallarda vegetativ mitselilərdə daha yüksək ifadə formasına malik olur. Eyni zamanda meyvə cismindən fərqli olaraq bu göbələklərin vegetativ mitselilərinin fasiləli olaraq ilboyu və böyük miqdarda əldə etmək mümkündür. Bu isə müalicəvi əhəmiyyət daşıyan mikoloji təbiətli bioloji aktiv maddələrin alınması üçün substansiya seçimi zamanı çox güclü biotexnoloji arqument hesab olunur. Odur ki, biotexnoloji proseslərdə ikinci substansiyadan, yəni vegetativ mitselilərdən istifadə olunması daha məqsədəuyğun hesab edilmişdir. Belə ki, *G. lucidum* göbələyinin sintez etdiyi karbohidrat təbiətli biopolimerlərin quru nisbətinin 50%-dən çoxu sərbəst və birləşmiş şəkərlərdən, başqa sözlə, polisaxaridlərdən təşkil olunur. *G. lucidum*-dan alınan polisaxaridlərin struktur komponentlərinin spektral analizi göstərir ki, polisaxaridlər əsasən heteroqlikan təbiətli birləşmələr olub, sadə quruluşlu peptidoqlikan monomerlərindən təşkil olunmuşdur. Qeyd edək ki, göbələk mənşəli biopolimerlərin əksəriyyəti farmokoloji aktivlik göstərir

və kimyəvi sintez yolu ilə alınan məhsullardan az toksikliyi ilə seçilir. Məhz buna görə də göbələk mənşəli preparatlar tibbi praktikada geniş miqyasda tətbiq edirlər. Müəyyənləşdirilmişdir ki, göbələk mənşəli biopolimerlərdən olan polisaxaridlər onkostatik, antioksidant, antimikrob və hepatoprotektor təsir göstərərək terapevtik xüsusiyyətlər nümayiş etdirirlər.

Məlum olmuşdur ki, *G. lucidum* Karst. göbələyindən alınan polisaxaridlər molekul çəkisinə görə bir-birindən fərqlənərək, yüksək və ya aşağı molekulyar çəkiliyi ilə xarakterizə olunurlar. Eyni zamanda o da sübuta yetirilmişdir ki, alınan polisaxarid kütləsində yüksək molekullu polisaxaridlərin miqdarı aşağı molekullu polisaxaridlərlə müqayisədə kifayət qədər çox olur. Məhz farmokoloji aktivliyi yüksək olan polisaxaridlər terapevtik xüsusiyyət nümayiş etdirirlər.

Beləliklə, aparılan tədqiqatlar nəticəsində Ganoderma Karst.cinsinə aid göbələklər, xüsusən *G.lucidum* Karst. mikoloji təbiətli bioloji aktiv maddələrin aktiv produsenti olması eksperimental olaraq öz təsdiqini tapmışdır.

Məlumdur ki, müxtəlif yollarla insan orqanizminə daxil olan *Staphylococcus aureus*, *Bacillus subtilis*, *Pseudomonas aeruginosa*, *Eschrechia coli*, *Candida albicans* qrammüsbət və qrammənfi şərti patogen mikroorqanizmlər olub, müxtəlif infeksiyaların bilavasitə törədiciləri hesab olunurlar və insan orqanizmi üçün son dərəcə təhlükəli hesab olunurlar. Aparılan tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, Ganoderma Karst. cinsinə aid olan göbələklərdən xüsusən, *G.lucidum*-dan alınan sulu ekstratlar yuxarıda qeyd olunan patogen mikroorqanizmlərə antimikrob təsir göstərərək onların inkişafını demək olar ki, dayandırır [7].

Qeyd edək ki, Ganoderma Karst. cinsinə aid olan göbələklərin müalicəvi xüsusiyyətlərə malik olması bəşəriyyətə çox qədim dövrlərdən bəlli olmuşdur. Şərq təbabətində “canlıların möcüzəli kralı” adını almış *Ganoderma lucidum* göbələyinin adı 4000 ildən çox tarixi olan “Şenq Şonq” adlanan qədim Çin təbabəti kitabında təsvir olunur. Yaponiyada Ganoderma cinsinə aid olan göbələklərdən alınan preparatlarla orqanizmdə meydana çıxan onkoloji xəstəliklərin profilaktikası və müalicəsini həyata keçirmək mümkündür. Bununla yanaşı Ganoderma cinsinə aid olan göbələklərdən alınan preparatlardan orqanizmdə qanın təmizlənməsində, sinir sisteminin sabitləşdirilməsində, qan təzyiqinin nizamlanmasında, immun sisteminin ümumən gücləndirilməsində, qanda xolestirinin miqdarının azalmasında qanın laxtalanma riskinin aradan qaldırılmasında son dərəcə mühüm rol oynayır. Eyni zamanda bu göbələklərdən alınan preparatlardan arterial təzyiqin normallaşdırılmasında, stenokardiya, ürək döyünləri, aritmiya, baş gicəllənməsi, baş ağrıları, tənəffüs prosesinin çətinləşməsi zamanı effektiv vasitə kimi istifadə olunur. Hətta hepatit xəstəliyinin ağır formalarında belə qaraciyərin regenerasiyasında aktiv iştirak edir [9].

Kliniki tədqiqatlar göstərir ki, Ganoderma göbələyindən alınan preparatlar qana daxil olduqdan sonra orada şəkərin miqdarını azaldır və mədəaltı vəzin funksiyasını nəzərəcarpacaq dərəcədə yaxşılaşdırır. Odur ki, şəkər xəstəliyi olan pasientlərin Ganoderma göbələyindən alınan preparatlardan istifadə etməsi effektiv sayılır. Nəzərə alsaq ki, Ganoderma göbələyi yeməlidir, o zaman profilaktik gigiyena tələblərinə riayət etməklə ondan qida vasitəsi kimi istifadə etmək heç də təhlükəli sayılmır. Bununla yanaşı, Ganoderma göbələyindən alınan preparatlar qanda çox keçmədən lipidlərin miqdarını kifayət qədər azalda bilir ki, bu da digər tərəfdən qanda qırmızı qan cisimciklərinin membran örtüyünü xeyli möhkəmləndirir. Hansı ki, qazanılan bu xüsusiyyət qanda hemoliz prosesinin qarşısının alınmasında son dərəcə mühüm rol oynayır [10].

G. lucidum Karst. göbələyindən alınan bioloji aktiv maddələr zənginləşdirilmiş qida əlavələri kimi qəbul edildikdə, orqanizmdə maddələr mübadiləsinin müvafiq olaraq həm anabolizm, həm də katabolizm istiqamətlərində intensivləşməsi müşahidə olunur. Kliniki tədqiqatlar zamanı məlum olmuşdur ki, onkoloji xəstə kimi qeydiyyatda olan pasientlərin *G. lucidum*-dan alınan preparatlardan istifadə etməsi orqanizmdə xərçəng xəstəliyinə tutulmuş hüceyrələrin metabolizm prosesinin sürətini kifayət qədər ləngidir və bəzi hallarda demək olar ki, dayandırır. Odur ki, *G.lucidum*-dan alınan mikoloji təbiətli bioloji aktiv maddələrin xərçəng xəstəliyinə tutulmuş pasientlər tərəfindən mütəmadi qaydada qəbul edilməsi orqanizmdə onkostatik vəziyyət yaranır və tezləşən ölüm prosesinin qarşısı alınır. Bununla əlaqədar olaraq xərçəng xəstələrinin emboliya nəticəsində qəfil ölümlərinin sayı da

nəzərəcarpacaq dərəcədə azalır. Qeyd edək ki, pasientlərin mikoloji təbiətli bioloji aktiv maddələri daxilə qəbul etməsi toxuma və hüceyrələrin daxili divarında yaranan trombinləri aktiv şəkildə parçalayır, qanın damarlarda axma sürətini nizamlayır və orqanizmi gerçəkləşə biləcək tromboz fəlakətindən xilas edir. Eyni zamanda bədxassəli onkoloji xəstələrə dəhşətli əzab verən kəskin ağrıların azaldılmasında *G. lucidum*-dan alınan sulu ekstraktlardan və ya məlhəmlərdən istifadə olunması Şərq təbabətində effektiv müalicə üsullarından biri sayılmışdır. Qeyd edək ki, *G.lucidum* göbələyindən alınan sulu ekstraktların dərman preparatlarının və ya qida vasitəsi kimi istifadə edilməsinin orqanizmə hər hansı mənfi təsiri qeydə alınmamışdır. Müəyyənləşdirilmişdir ki, *G.lucidum*-dan alınan sulu ekstraktlardan, preparatlardan və ya göbələyin özündən qida vasitəsi kimi istifadə edən insanların immuniteti kifayət qədər yüksək olur. Bu da orqanizmin öz-özünü təbii yolla müalicə etmək qabiliyyətini etibarlı şəkildə artırmış olur. Məhz bunun nəticəsidir ki, Ganoderma göbələyinin müxtəlif məhsullarından istifadə edən insanlar həmişə özlərini gümrah və sağlam hiss edirlər və qocalmanın bir fizioloji proses kimi sürəti zəifləyir.

Habelə, Şərq təbabətində *Ganoderma lucidum* Karst. göbələyindən yuxarı və aşağı tənəffüs orqanlarının müxtəlif xəstəliklərində, o cümlədən xroniki astma və bronxitin müalicəsində effektiv şəkildə istifadə olunmuşdur. Belə ki, *G.lucidum* göbələyinin meyvə cismindən alınan həlimi 2 həftə müddətində xroniki bronxit xəstələrinə içirməklə orqanizmdə immunoqlobulinin artan miqdarını azaldır və onların 60-90%-də əhvali-ruhiyyələrinin yaxşılaşmasına səbəb olur. Eyni zamanda kliniki tədqiqatların gedişində məlum olmuşdur ki, Ganoderma Karst. cinsinə aid olan göbələklərdən alınan preparatlar tənəffüs yolları xəstəliklərində allergik reaksiyaların mexanizmində histaminin əmələ gəlməsini kifayət qədər azaldır ki, bu da anafilaktik proseslərin gedişini nəzərəcarpacaq dərəcədə ingibirləşdirir və bəzi hallarda demək olar ki, tormozlayır. Ümumiyyətlə, Ganoderma Karst.cinsindən olan göbələklərdən alınan məlhəmlərlə Şərq təbabətində bir sıra xəstəliklərin, o cümlədən virus, mikrob xəstəlikləri, soyuqdəymə, şiş, allergiya, astma, bronxitin əleyhinə, arterial təzyiqin nizamlanmasında, baş ağrısı, təngənəfəslik, yuxusuzluq, yorğunluq, hafizənin itməsi, ürək-damar xəstəliklərini və s-i müalicə etmək olar. Uzaq keçmişdən bugünə qədər əsrlər boyu Ganoderma Karst.cinsinə aid olan növlərin xalq təbabətində müxtəlif xəstəliklərin müalicəsində şəfaverici vasitə kimi istifadə edilməsi artıq bu göbələklər haqqında mistik təsəvvürlərin belə yaranmasına səbəb olmuşdur. Belə ki, 2.000 il əvvəl Yaponiyada ilk tibb tədris vəsaiti kimi yazılan və Şərq təbabətinin elmi əsaslarını özündə ehtiva edən “Shinnoh Honsohkyo” adlı kitab nəşr olunmuşdur. Hansı ki, bu kitabda 365 göbələk və bitki növlərinin adı çəkilərək təsvir edilmiş və onların təsnifatı verilmişdir. Bu kitabın ən qiymətli məziyyətlərindən biri təsvir olunan göbələk və bitkilərin farmokoloji və terapevtik xüsusiyyətlərinə görə xarakterizə edilməsidir. Qeyd edilmişdir ki, göbələklər içərisində Ganoderma cinsinə aid olanlar və xüsusən *G.lucidum* Karst. növü əsrlər boyu insanlara əzab verən, “ölüm kabusu” adlandırılan xərçəngin müalicəsində uğurla istifadə olunmuşdur.

Beləliklə, Ganoderma Karst.cinsinə aid olan növlər Azərbaycanın ekoloji cəhətdən müxtəlif ərazilərində geniş yayılma arealına və böyük resurs potensialına malikdir. Odur ki, Ganoderma Karst. cinsinə aid olan göbələklərin, xüsusən *G.lucidum* Karst. növünün Azərbaycan şəraitində yayılmasının ekolo-bioloji xüsusiyyətlərinin, onların bioloji aktiv maddələrin produsenti kimi öyrənilməsinin, eyni zamanda xalq təbabətində istifadəsinin böyük əhəmiyyəti vardır və geniş perspektivlər vəd edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev İ.Ə. Burovar meşə ekosisteminə ksilotrof göbələklərin yayılmasının ekolo-bioloji xüsusiyyətləri. B.ü.f.d...dissertasiyasının avtoreferatı. Bakı: 2009, 24 s.
2. Qənbərov X.Q. Tibet təbabəti. Bakı: 2008,120s.
3. Qənbərov X.Q. Şərq təbabəti. Bakı: 2002,117s.
4. Мурадов П.З., Алиев И.А., Аббасова Д.М. и др. Изучение морфо-физиологических характеристик некоторых базидиальных грибов, имеющих медицинское значение. \ Иммунопатология аллергия, инфектология. \ 2009, том 1, №1,стр 37-38.

4. Chang S.T. Medicinal mushroom products: nutraceuticals and arpharmaceuticals \Abstracts of the Vint.Med. Mushroom conference. 2009, Nantong, p.5-6.
5. Su C.H., Zin B.W., YuS.Y.,Lim S.W. Use of Ganoderma for the treatment of human chronic skin ulcers. Mushroom Sci. 2004, vol.16, p.659-662.
6. Wasser S.P. Medicinalmushrms as a source of antitumor and immunomodulating Polysaccharides \ Appl. Microbiol.Biotecnol.\ 2003, Vol.60, p.258-274.
7. Wasser S.P, Weis A.L. Medicinal properties of substances occurring in higher Basidiomycetesmuchrooms: current perspective (review) \ Int. Journal of Med. Mushrooms, 1999, Vol.1, p.31-62.
- 8.Reshetnikov S.V.,WasserS.P,Tan K.K. Higher Basidiomycetes as a source of antitumor and immunostimulating polysaccharides \ Int. Journal of Medicinal Mushrooms.2001, Vol.3, №4, p.361-394.
- 9.Mizono T.\Journal of Medicinal Mushrooms,1999, Vol.1, p.9-29.
- 10.Babitskaya V.G., Scherba V.V., Mitropolskaya N.Y., Bisko N.N.\ Int.Journal of Medicinal Mushrooms, 2000, Vol.2, p.51-54.

SUMMARY

Ilham Aliyev, Gunel Samedova

PROSPECTS FOR THE ROLE OF GANODERMA KARST FUNGI MEDICINE IN AZERBAIJAN

The distributed work is devoted to the study of ecological and biological characteristics of fungal species belonging to the genus *Ganoderma* Karst, which are widespread in Azerbaijan, their production as biologically active substances, as well as the prospects for their use in folk medicine. It was found that 4 species of the genus *Ganoderma* Karst are widespread in Azerbaijan: *Ganoderma adspersum* (Schul) Donk; *G.applanatum* (Pers) Pat; *G.lucidum* (Leyss ex Fr) Karst; *G.resinaceum* (Bond.in Pat). It became clear that the resource potential of fungi belonging to the genus *Ganoderma* Karst. is quite high in the forest ecosystems of the Republic. It was determined that both the fruiting body and vegetative mycelium of fungi belonging to the genus *Ganoderma* Karst. are rich in biologically active substances of therapeutic value: endopolysaccharides 7,5-8,0%, exopolysaccharides 6,5-7,0%, proteins 21,7-23,8%, lipids 6,7-7,8%, unsaturated fatty acids 37,1-38,0%; saturated fatty acids 30,4-32,1%. It is also known that polysaccharides derived from fungi of the genus *Ganoderma* Karst are oncostatic, antioxidant. It has therapeutic properties, having antimicrobial and hepatoprotective effects. At the same time, it was found that the amount of high-molecular polysaccharides synthesized by *G. lucidum* Karst. fungi exceeds the amount of low-molecular polysaccharides and show therapeutic properties that will show high formological activity.

Key words: Azerbaijan, *Ganoderma* fungi, ecological and biological characteristics biologically active substance, folk medicine, therapeutic property.

РЕЗЮМЕ

Ильхам Алиев, Гюнель Самедова

**РОЛЬ И ПЕРСПЕКТИВЫ ПРИМЕНЕНИЯ В НАРОДНОЙ
МЕДИЦИНЕ РАСПРОСТРАНЕННЫХ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ ГРИБОВ,
ОТНОСЯЩИХСЯ К РОДУ GANODERMA KARTS**

Представленная работа была посвящена изучению встречающихся в Азербайджане видов грибов, относящихся к роду *Ganoderma Karts*, как продуцентов биологически активных веществ, их эколого-биологических особенностей, а также перспектив применения их в народной медицине. Стало известно, что в Азербайджане распространены 4 вида из рода *Ganoderma Karts*: *Ganoderma adspersum* (Schul) Donk; *G.applanatum* (Pers) Pat; *G.lucidum* (Leyss ex Fr) Karst; *G.resinaceum* (Bond.in Pat). Было выявлено, что ресурсный потенциал грибов, относящихся к роду *Ganoderma Karts* в лесных эко-системах достаточно высок. Стало известно, что как плодовое тело, так и вегетативные мицелии грибов из рода *Ganoderma Karts*. Богаты биологически активными веществами, имеющих лечебное значение: эндополисахариды 7,5-8,0%, экзополисахариды 6,5-7,0%, белки 21,7-23,8%, липиды 6,7-7,8%, ненасыщенные жирные кислоты 37,1-38,0%, насыщенные жирные кислоты 30,4-32,1%. Также стало известно, что полисахариды, полученные из грибов рода *Ganoderma Karts*, оказывая организму онкостатическое, антиоксидантное, антимикробное и гепатопротектарное влияние несут терапевтическое свойства. В то же время также было выявлено, что количество высокомолекулярных полисахаридов, синтезируемых грибом *G.lucidum* Karst. было больше, чем низкомолекулярных полисахаридов и демонстрируя высокую фармакологическую активность несут лечебные свойства.

Ключевые слова: Азербайджанская Республика, гриб *Ganoderma*, эколого-биологические свойства, биологически активные вещества, народная медицина, терапевтическое свойство.

**NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKA FLORASINDA YAYILAN UCA ANDIZ -
İNULA HELENİUM L NÖVÜNÜN FAYDALARI, BİOEKOLOJİ
XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ ƏHƏMİYYƏTİ**

Məqalədə Uca andız - İnula helenium L botaniki təsviri, kimyəvi tərkibi, xalq təbabətində müxtəlif xəstəliklərin müalicəsində istifadə olunması öyrənilmişdir. Xalq təbabətində istifadə edilən, müxtəlif xəstəliyə faydalı olması zamanın sınağından uğurlu çıxan və indiki elmi-texniki tərəqqi əsrində tibbi əhəmiyyəti öyrənilməkdə olan dərman bitkisidir. Müalicə məqsədi ilə bitkinin yeri üstü hissəsi, yarpaqları, çiçəkləri, kökü və kökümsovu istifadə edilir.

Açar sözlər: *İnula helenium*, xalq təbabəti, dərman bitkisi, kimyəvi tərkibi, botaniki təsviri

Giriş. Andız bitkilər aləminin “örtülütoxumlular” şöbəsinin “ikiləpəliyə” sinfinin “asterkimilər” (Asteraceae) fəsiləsinə aid olan bitkidir. Çoxillik, növbəli, dişcikli, səbəti çox çiçəkli və çox saylıdır. Sarğı yarpaqcıqları kirəmitvari, kənar çiçəkləri tək sıralı, dilcikşəkilli, orta çiçəkləri boruşəkilli, 5 dilcikli, ikicinslidir. Cinsin Azərbaycanda 13 növü, Naxçıvan MR-də 11 növü yayılmışdır. Naxçıvan Muxtar Respublikası florasında yabanı formada yayılan Uca andız (*İnula helenium L*) bitkisinin botaniki xarakteristikası, kimyəvi tərkibi, xalq təbabətində istifadəsi haqqında məlumat verilmişdir.

Botaniki xarakteristikası: Uca andız -*İnula helenium L* boreal coğrafi tipinin avropa sinfinə aiddir. Atlantik, Orta və Cənubi Avropa, İran, Əfqanıstan, Monqolustan, Şimali Amerika, Yaponiya, Rusiya və Qafqazda yayılmışdır. Azərbaycanda uca andız Böyük və Kiçik Qafqazın bütün rayonlarında, Samur-Dəvəçi ovalığında və Naxçıvanın dağlıq hissəsində yayılmışdır. Aşağı dağ qurşağından subalp qurşağına kimi (dəniz səviyyəsindən 500–2600 m qədər) rast gəlinir. Kseromezofittir, meşə, meşə-kol və alaq bitkilik tiplərində rast gəlinir. Əsasən, meşələrdə, kolluqlarda, çay kənarlarında və bağçalarda tək-tək, çox vaxt kiçik qruplar əmələ gətirir.

Düz gövdəli, çoxillik ot bitkisi olub, hündürlüyü 1-2 m-dir. İri yarpaqları növbəli, uzunsov-ellipsşəkilli, kənarları bərabər olmayan dişciklidir. Çiçək səbəti iri olub, gövdənin zirvəsi bərabərliyində yerləşir. Səbətciyin kənar çiçəkləri qızılı-yaşıl dilşəkilli, orta çiçəkləri isə boruşəkillidir. Kökümsovları xaricdən qonur-boz rəngli qısa, azsaylı olub, uzunluğu 20 sm, eni isə 2-3 sm-ə bərabərdir. İyun-sentyabr aylarında çiçəkləyir, avqust-oktyabr aylarında isə meyvə yetişir.

Yarpaqları iridir, uzunluğu 40-50 sm, üst tərəfdən zəif tüklü və ya çılpaq, alt tərəfdən sıx yumşaq məxmər tüklüdür, aşağı yarpaqları saplaq üzərindədir, uzunsov-elliptik, xırda dişli və ya mişarlı, yuxarı yarpaqları oturaqdır, uzunsov-yumurtaşəkilli, sivriləşmiş, qaidəsi ürəkşəkilli, yarımgövdə həcmi artırandır. Səbətləri çoxsaylı deyil, iridir, eni 20–35 mm olub, qismən uzun saplaq üzərindədir. Qının bayır yarpaqcıqları otşəkilli, çoxsaylı, demək olar ki, qalın dərilidir, yumurtaşəkilli, boz keçə tüklü, uzunluğu 1-2 (2,5) sm-dir, ortadakılar enli tünd törəməlidir, daxili yarpaqcıqları daha ensiz, kürəkşəkilli və kütdür. Dilcikşəkilli çiçəkləri sarı rəngli, çoxsaylı, ensiz xətvəridir, tərə hissədə sivriikişlidir, qından uzundur.

Uca andız -*İnula helenium L*

Toxumlarının uzunluğu 4–5 mm, prizmaşəkillidir, çılpaqdır; kəkili qəhvəyi rəngli, 2-2,5 dəfə toxumdan uzundur.

Kimyəvi tərkibi: Yarpaqlarının tərkibində 3% efir yağı, C və E vitaminləri, 9,32% aşı maddələri, 1,2% lakton fumarin, sirkə və propion turşuları, mürəkkəb tərkibli qalenin, lakton, inulin və alkaloidlər vardır. Bu bitkini tibbin atası sayılan Hippokrat yüksək qiymətləndirirdi.

Kökümsov və köklərinin tərkibində efir yağı, 1-3% alontolakton, triterpenoid laktonları və 44% inulin saponinləri - psevdoinulin, inulinin, qatran, aşı maddələri, β -sitositerin, triterpen saponinlər, palmitin, sirkə və benzoy turşuları vardır.

Uca andız - *Inula helenium* L saponin, seskviterpenoid, kumarin, flavonoid, efir yağları, C və E vitaminləri, steroid, karotin, acı maddələri, qətran və digər bioloji aktiv maddələrlə zəngindir.

Uca andız farmakopeyaya daxil olan ofissinal dərman bitkisidir. Elmi, praktiki, eksperimental və xalq təbabətində, eləcə də homeopatiya və farmakologiyada geniş tətbiq edilir. Xalq təbabətində dəmləmə, ekstrant şəklində bəlgəmgətirici, şəkərli diabetdə, revmatizmdə, zob və babasil xəstəliklərində daxilə qəbul edilir. Bundan əlavə xarici yaraların sağaldılmasında və irinli yaralarda istifadə olunur. Artıq istifadə etdikdə mədəni bulandırır. İnsan orqanizminə faydaları çoxdur. Tənəffüs orqanlarının xəstəliklərində, mədə spazmalarında, oturaq sinirinin iltihabında, oynaq ağrılarında, patoloji qadın xəstəliklərinin müalicəsində və s. istifadə edilir.

Bir çox xəstəliklərin profilaktika və müalicəsində geniş istifadə olunan bu bitki antibakterial, iltihabi proseslərə qarşı təsirə malik olub, həmçinin ağciyər xəstəliklərində viruslara qarşı əhəmiyyətlidir. Bitkinin tərkibindəki farmakoloji aktiv maddələr (karotinoidlər, flavonoidlər, aldehidlər, alkaloidlər, şəkərlər, polisaxaridlər, taninlər və s.) insan və heyvan orqanizminə farmakoloji və toksiki təsir göstərir. Bu maddələr immun sistemini gücləndirir və orqanizmin xəstəliklərə qarşı müqavimətini artırır.

Xalq təbabətində faydaları: Cavan gövdələrindən sup bişirilir, kökləri ətirli olduğundan yeməklərə əlavə olunur. Tərəvəzlərlə bərabər sup bişirilir. Bitki köklərindən alma ilə qarışıq kompot hazırlanır. Döyülmüş kökləri nişasta ilə qarışdırılaraq kisel hazırlanır.

Dəri xəstəliklərində (leyşmaniyoz, ekzema, dəri səpkiləri) kökləri süzgəcdən keçirilərək məlhəmi isti halda dərinin üzərinə qoyulur.

Bolqar təbabətində köklərinin dəmləməsi ürəkdöyünmə, baş ağrıları, epilepsiya və ənənəvi Tibet təbabətində andız mədə həzm etməməsində, iştaha azlığında, kostusla və boz mirobalanla bərabər isə ürək xəstəliklərində, dalaq və qabırğaarası sancılarda istifadə edilir.

Andızın başqa növü Monqol xalq təbabətində işlədilir. Çiçəklərini şişlərdə və sinqa xəstəliyində (C vitamininin çatışmazlığı) istifadə edirlər. Andız mürəkkəb qarışıqın tərkibində olaraq Monqol və Tibet təbabətində sıxıcı peysər ağrılarında, mütamadi əsnəməkdə, baş ağrılarında, ruh düşkünlüyündə, unutqanlıqda və həddindən artıq yorğunluqda müalicə üçün istifadə edilir.

Azərbaycan xalq təbabətində andız çiçəklərinin dəmləməsi (çayı) bəlgəmgətirici vasitə kimi, öskürək, bronxit zamanı istifadə olunur. Bunun üçün 1 xörək qaşığı andız kökü, 1 stəkan qaynar suda dəmlənir və gündə 3 dəfə 1/3 stəkan olmaqla içilir. Dəmləməyə bal da əlavə etmək olar. Kökü və güllünün sulu cövhəri və həlimi mədə-bağırsağ traktının xəstəliklərində yumşaldıcı vasitə kimi və qarın ağrılarında istifadə edilir. Yarpaq və çiçəklərinin dəmi ələş xəstəliyinə (hidropoz, bədən boşluqlarına suyun dolması) qarşı vasitədir. Quru kökünün tozu yaranın üzərinə səpilərək trofik xoraların, məlhəmi (mazı) isə çibanların müalicəsində tətbiq edilir.

Qadın xəstəliklərinin müalicəsində istifadə edilir. Bunun üçün 1 xörək qaşığı qurudulmuş, xırdalanmış formada 1 stəkan suda 30 dəqiqə qaynadılır. Ağrılı aybaşı zamanı yeməkdən 20 dəqiqə əvvəl 1 xörək qaşığı olmaqla 3 dəfə qəbul edilir.

Andız kökünün həlimindən öskürəkdə, bronxiddə və soyuqdəymədə istifadə edirlər. Andızın kökündən mədə xorası və onikibarmaq bağırsağın müalicəsi üçün nəzərə tutulmuş allantoni adlı preparat alınır. Allantoni adlanan preparatından 0,12q dozada gündə 3 dəfə yeməkdən sonra 6-8 həftə ərzində mədə və onikibarmaq bağırsağın xora xəstəliyində istifadə edilir.

Məhəmməd Mömin qeyd edir ki, andızın yarpaqlarının cövhəri bağırsaqlarda yelin (qazın) yığılmasında xeyirlidir, mədəni möhkəmləndirir, həzm orqanlarında ağrının qarşısını alır. 12 q andız opopanaxla güclü işlətmə dərmanıdır. Soyuqdan baş vermiş mədə spazmalarını aradan qaldırmaq üçün 4,5 q andızı 0,05 q opopanaxla qarışdırıb qəbul etmək lazımdır. Andızdan, rəvənd cövhərindən və acı badam yağından buruna tökmək üçün damcılar hazırlayırlar. Bu damcılar burun-udlağı təmizləyir, unutqanlıqda, əzginlik və zökəmdə çox xeyirlidir. Andız otunun tozu xarici (bədənin

üzərində olan) yaraları birləşdirərək sağaldır.

Həmçinin bitkini islatmalar şəklində istifadə etmək olar. Ağrıyan nahiyəyə andız kökünün ilıq dəmləməsində (1 x.q andız kökü + 1 stəkan qaynar su) isladılmış parça qoyulur və 20-30 dəqiqə saxlanılır.

Müalicə məqsədi ilə bitkinin yerüstü hissəsi, yarpaqları, çiçəkləri, kökü və kökümsovunu istifadə edilir. Dekorativ, boyaq və bal verən bitkidir. Uca andız bitkisini müalicə məqsədilə istifadə etməmişdən öncə həkimlə məsləhətləşmək lazımdır. Tərkibində andız olan dəmləmədən hamilələrin içməsi məsləhət görülmür, çünki vaxtından əvvəl doğuş baş verə bilər. Böyrək və ürək -damar xəstəlikləri zamanı istifadə etmək məsləhət deyil. Bu bitkinin dəmləməsindən həddindən çox içdikdə mədə ağrılarına, ürəkbulanmaya bəzi hallarda isə allergiyaya səbəb ola bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Nurəddin Əliyev Azərbaycanın dərman bitkiləri və fitoterapiya. Bakı: Elm 1998
2. Elşad Qurbanov Ali bitkilərin sistematikas. Bakı: 2009
3. Mehdiyeva N.P Azərbaycanın dərman florasının biomüxtəlifliyi Bakı: 2011
4. H.Qasımov, S.İbadullayeva, M.Seyidov, G.Şirəliyeva Naxçıvan Muxtar Respublikası florasının yabani tərəvəz bitkiləri. Əcəmi: 2018
5. R.Ələkbərov, H.Qasımov Qaraciyər və ödyolu xəstəliklərində istifadə edilən şəfalı bitkilər Naxçıvan: 2020
6. İ.Dəmirov, N.A.İslamova, Y.B.Kərimov, R.M.Mahmudov Azərbaycanın müalicə əhəmiyyətli bitkiləri. Bakı: Azərənşr, 1969

SUMMARY

BENEFITS, BIOECOLOGICAL CHARACTERISTICS AND IMPORTANCE OF THE UCA ANDYZ - INULA HELENIUM L SPECIES, WHICH IS DISTRIBUTED IN THE FLORA OF NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC

In the article, the botanical description, chemical composition, and use of *Inula helenium* L in the treatment of various diseases in folk medicine were studied. It is a medicinal plant used in folk medicine, which has successfully passed the test of time for its usefulness in various diseases, and whose medical importance is being studied in the current age of scientific and technical progress. For the purpose of treatment, the aerial part of the plant, leaves, flowers, root and rhizome are used.

Key words: *Inula helenium*, folk medicine, medicinal plant, chemical composition, botanical description

РЕЗЮМЕ

ПОЛЬЗА, БИОЭКОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА И ЗНАЧЕНИЕ ВИДА UCA ANDYZ - INULA HELENIUM L, РАСПРОСТРАНЕННОГО ВО ФЛОРЕ НАХЧЫВАНСКОЙ АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКИ

В статье изучено ботаническое описание, химический состав и применение девясила гелениума L в лечении различных заболеваний в народной медицине. Это лекарственное растение, используемое в народной медицине, успешно прошедшее испытание временем на свою полезность при различных заболеваниях, медицинское значение которого изучается в нынешнюю эпоху научно-технического прогресса. С целью лечения используют надземную часть растения, листья, цветки, корень и корневище.

Ключевые слова: *Девясил гелениум*, народная медицина, лекарственное растение, химический состав, ботаническое описание.

FƏRQANƏ KAZIMOVA
kazimovaferqane07@gmail.com
Naxçıvan Dövlət Universiteti

ADİ QARAQINIQ (ORIGANUM VULGARE L.)- TƏBİİ ANTİVİRAL BİTKİ KİMİ

İstər xalq təbabətində, istərsə də tibdə istifadə olunan Qaraqınıq (Origanum vulgare L.) bitkisi Azərbaycanın Böyük və Kiçik Qafqaz dağlarının ətəklərində, Naxçıvan Muxtar Respublikasının Şahbuz rayon ərazisində yabani halda bitir. Qiymətli dərman bitkisi olmaqla yanaşı həmçinin ədviyyat kimi istifadə olunan Qaraqınıq (Origanum vulgare L.) bitkisi ətriyyat və sabun istehsalında da istifadə olunur. Xalq arasında “ Qara yarpız”, “ Qara ot”, “ Güvə otu” kimi tanınır. Məqalədə Adı Qaraqınıq (Origanum vulgare L.) bitkisinin botaniki təsviri, xalq təbabətində və tibdə hansı xəstəliklərin müalicəsində və necə istifadə olunması göstərilmişdir. Dövrünün məşhur həkim, filosof və alimləri öz əsərlərində qaraqınıq (Origanum vulgare L.) bitkisi və təbabətdə hansı xəstəliklərin müalicəsində istifadə olunduğu haqqında məlumatlar vermişlər. Qədim Romanın ən məşhur həkimlərindən olan Qalen özünün “ Döş qəfəsi və Ağciyərlərin hərəkəti üzərinə” əsərində qeyd etmişdir ki, qaraqınıq (Origanum vulgare L.) bitkisi nəfəs darlığını aradan qaldırır, öskürəyi kəsir, mədəni sakitləşdirici, sidikqovucu xüsusiyyətə malikdir. İslamın qızıl çağının ən önəmli alim və filosofu olan Ibn Sina “Kitabü-Şəfa” kitabında qaraqınıq (Origanum vulgare L.) bitkisinin ağızda çeynənərək diş ağrısını aradan qaldırdığını və bağırsaqdakı parazitləri məhv etmək üçün istifadə olunduğunu yazmışdır. Xalq təbabətində qədim zamanlardan istifadə edilən onlarla xəstəliyə dərman olan qaraqınıq bitkisinin kimyəvi tərkibi elmi-texniki tərəqqi əsrində daha yaxşı öyrənilmiş və artıq farmakopeyaya daxil olan rəsmi dərman bitkilərindəndir. Kiçik, ağ və ya çəhrayı, xoş qoxulu çiçəklərə malik olan qaraqınıq bitkisi təkcə tibdə deyil həmçinin mətbəxtlərdə ədviyyat kimi və təbii otlardan hazırlanan dəmləmə çaylarında istifadə olunur. Çiçəklərinin xoş qoxusuna, tərkibindəki uçucu efir yağına görə ətriyyatda və sabun istehsalında istifadə edilir.

***Açar sözlər:** Dərman bitkisi, xalq təbabəti, Origanum vulgare L., ətriyyat bitkisi, ədviyyat bitkisi, təbii antiviral bitki*

Sistematikada yeri və yayıldığı ərazilər. Adı Qaraot-Qaraqınıq (Origanum vulgare L.) və ya Qara yarpız “örtülütoxumlular” şöbəsinin “ikiləpəliyə” sinfinin “dalamazçiçəklilər” sırasının “dalamazkimilər” fəsiləsinin “qaraqınıq” cinsinə aid bitki növüdür (1). Cinsin adı Antik Yunanca “dağ parıltısı” mənasına gəlir. Bitkinin dağların ucalığını yansıtmasına işarət edir. Başqa bir şərhdə isə “dağ nəşəsi” mənasına gəlir. Bu fikir isə dağların yamaclarında qruplar halında yayılır və əlvan çiçəkləri ilə dağları gözəl göstərməsi ilə əlaqədardır. Yayılmağı sevən bitki olduğu üçün növün adının latınca mənası “geniş yayılmış” deməkdir. Qədim Yunan və Romada “xoşbəxtliyin simvolu” olaraq adlanırdı. Böyük Qafqazın qərbi, Böyük Qafqazın Quba sahəsi, Samur-Dəvəçi və Xəzər sahili ovalıqları, Naxçıvan MR-ın Şahbuz rayonu, Qobustanın rayonlarında arandan subalp qurşağına kimi yayılmışdır. Azərbaycanın bütün rayonlarında yayılmışdır. Arandan subalp qurşağına kimi (dəniz səviyyəsindən təxminən 2600 m-ə qədər) rast gəlinir (2). Əsasən, çəmən, meşə və meşə kənarlarında bitir. Bu cinsə 20-ə yaxın növ daxil olmasına baxmayaraq, yarımnöv və növ müxtəlifliyi ilə birlikdə cinsə 50 takson aiddir (3).

Botaniki xüsusiyyətləri. Bitkinin boyu 90 sm hündürlüyə qalxa bilir. Qaraqınıq möhkəm kök və budaq sisteminə malikdir, gövdəsi düz, yarpaqları kiçik, tünd yaşıl rəngdə yumurta formasında və yumşaq olur. Növbəli düzülmüşdür. Çoxillikdir və gövdələri illər keçdikcə odunlaşa bilər. Qaraqınıq bitkisinin çiçəkləri isə xırda, qoxulu, bənövşəyi-qırmızı və ya bənövşəyi-çəhrayı rəngdə olur. Məhz buna görə də bitki onu tozlandırان arılar üçün cəlbedicidir. Çiçəklər budaqların uc hissəsində bitir. Qaraqınıq toxumları dörd ədəd olmaqla, qəhvəyi rəngdə olur və kasacıqda yerləşir. Toxumla və vegetativ yolla çoxalan bitki iyul-avqust aylarında çiçəkləyir, avqust-sentyabr aylarında isə toxumlar

əmələ gəlir. Qaraqınıq (*Origanum vulgare* L.) bitkisi yayılmağı sevən aqresiv bitkidir və nəzarət olmadan kolu kifayət qədər böyüyə bilər. Bitki gənc olduqda və kölgəlik yerlərdə bitdikdə gövdələri də böyüyərək yerə uzanır. Bitki çox böyüməyə başladığında onu bölmək olar. Bunu kök topunun ətrafını diqqətlə qazaraq, köklərin və ya gövdələrin bir hissəsini bitkidən ayıraraq edirlər. Oregano mülayim və ya subtropik bitkidir və bol günəş işığında yaxşı böyüyəcək, lakin qismən kölgədə də yetişdirilə bilər. Bitki pH 4,5-8,7 olan yüngül, yaxşı drenajlı torpaqda yaxşı böyüyür. Oregano bir qədər soyuğa da dözümlüdür, lakin illik temperatur 15 C-dən aşağı düşdükdə yaxşı böyüməyəcək, kollanma əmələ gətirməyəcək. Əsasən toxumla çoxaldılan bitki həmçinin kök və ya gövdə bölmələri ilə də çoxaldılır. Birbaşa toxum əkərkən, toxumlar 50-60 sm məsafədə cərgələrə səpilməlidir, şitillər isə bitkilər arasında 20 sm qalacaq şəkildə nazikləşdirilməlidir. Toxumlar 21 C temperaturda 4 gün ərzində cücərəcək.

Kimyəvi tərkibi. Qaraqınıq az kalorilidir. Ondan dəmlənmiş çayın 100 qramında 27 kKal var. Bitkinin istifadə orqanı yuxarı hissəsi hesab edilir. Tərkibində 0,3-1,5% efir yağı (fenol, timol və onun izomerləri), aşı maddələr, acı maddələr, fitonsidlər, piqmentlər, kumarin, flavonoidlər, fenol, alkaloidlər, C, B1, B2 və digər vitaminlər vardır. Ən çox antiseptik efir yağı olan timol vardır. O dietik qida sayılır. 100 qram qaraqınıqın tərkibində olan qida dəyəri: Zülallar-1,5qr; yağlar-0; karbohidratlar-5qr; su-90qr; kalori-27 kKal. Qaraqınıqın tərkibində fenol, timol və onların izomer birləşmələri, tanin maddələr, piqmentlər, askorbin turşusu və s. var. Qaraqınıqın çiçəklərində 166 mq%, yarpaqlarında 565 mq%, saplaqlarında isə 58 mq% askorbin turşusu var. Qaraqınıq güclü antioksidant təsirə malikdir (4).

Xalq təbabətində istifadəsi. Qaraqınıq orqanizmə sakitləşdirici təsir göstərir. Qaraqınıq dəmləməsi mərkəzi sinir sisteminə sakitləşdirici təsir göstərir, mədə-bağırsağ sisteminin işini normalaşdırır, bağırsaqların peristaltikasını yaxşılaşdırır, ödqovucu, iltihab əleyhinə və sidikqovucu təsir göstərir. Qaraqınıq otundan hazırlanmış çay həmçinin öskürəyə qarşı yaxşı təsir göstərir, soyuqdəymə, bronxit və qrip kimi xəstəliklərin müalicəsində, boğaz ağrılarında qarqara kimi istifadə edilir. Bunun üçün 2 xörək qaşığı xırdalanmış qaraqınıq otunu 2 stəkan qaynar suda dəmləyib, 3 hissəyə bölərək yeməkdən əvvəl gündə 3 dəfə içmək və ya qarqara etmək lazımdır. Ondan tünd və isti dəmlənmiş çay orqanizmə tərlədici təsir göstərir. Qaraqınıq dəmləməsi ilə vanna etdikdə ekzema, dəri yaraları qısa müddətdə sağalır. Bunun üçün 100 qram quru qaraqınıq otunu 2 litr suda qaynadıb vannadakı suya əlavə etmək lazımdır. Epilepsiya xəstəliyi zamanı 3 il müddətinə fasilələrlə qaraqınıq dəmləməsi içmək məsləhət görülür. Bu zaman 2 xörək qaşığı qaraqınıq otunu yarım stəkan qaynar suda 2-3 saat dəmləyib içmək lazımdır. Xalq təbabətində qaraqınıq otundan raxit, qızılca, qaşınma, yaralanma və digər müxtəlif dəri xəstəlikləri zamanı vannalar, kompreslər tətbiq edilir. Soyuqlama və baş ağrıları zamanı qaraqınıq çiçəklərini iyləmək xəstəliyin əlamətlərini azaldır. Qaraqınıq dəmlənmiş su ilə saçları yuduqda saçlar kəpəkdən xilas olur və tökülmənin qarşısı alınır.

Tərkibində olan efir yağları mədə-bağırsaq vəzilərini, bronxları və bağırsaqların peristaltikasını artırır və onları tonuslandırır. Qaraqınıq bitkisinin efir yağından diş ağrılarında istifadə edilir. Arı və böcək sancmalarında ağrını kəşib rahatladır. Bunun üçün bir çay qaşığı dolu bitkini qaynadıb yara üzərinə sürtüb masaj etmək lazımdır.

Tibdə istifadəsi. Dərman bitkiləri müxtəlif xəstəliklərin müalicəsi və profilaktikasında istifadə olunan geniş bitki qrupudur. Bitkilərdən alınan dərmanlar təbii olub, süni və sintetik dərmanlara nisbətən orqanizm tərəfindən yaxşı mənimsənilir və heç bir əlavə təsir etmir. Azərbaycan otlarından toplanılmış, laboratoriya şəraitində qüvvətli antiseptik və antihelmint təsirə malik bitkilərdən biri də Adi Qaraqınıqdır (3). Vitamin və minerallarla zəngin bitkidir. Qaraqınıqdan hazırlanan preparatları nevrozlar, isteriyalar, yuxusuzluq, epilepsiya, hipertoniya, ateroskleroz, klimakterik şikayətlər, mədə-bağırsaq spazmları, xroniki qastritlər, mədə və onikibarmağın yara xəstəliyi, qaraciyər, öd kisəsi xəstəlikləri zamanı təyin edirlər. Bolqarıstanda qaraqınıq bitkisinin, çiçəklənən zaman torpaqda qalan hissəsini yığıb, fitoterapiyada istifadə edirlər. Qaraqınıq kökü mədə-bağırsaq spazmlarında, əsəbləşmə zamanı, aybaşı ağrılarında, cinsi oyanmaları sakitləşdirmək, sarılıq və qaraciyər xəstəlikləri zamanı istifadə edilir. Qaraqınıq tibdə geniş tətbiq sahəsinə malikdir. Sinir oyanıqlığı, yuxusuzluq zamanı sakitləşdirici, yuxugətirici təsirinə görə ondan istifadə edilir. Bundan əlavə, qaraqınıq bəlgəmgətirici, tərlədici, sidikqovucu, ödqovucu, antibakterial, antiseptik, qıcolma əleyhinə və regenerasiyaedici təsirlərə malikdir. Qaraqınıq iştahanı yaxşılaşdırır, bağırsaq fəaliyyətini stimullaşdırır, mədə-bağırsaq sistemindəki spazmları aradan qaldırır, ürəkbulanma, qusma və başağrıların qarşısını alır. Soyuqdəymə, ağciyər vərəmi, xroniki bronxit, xolesistit, öd yollarının diskinezisiyası, angina, tonzillit, diatez, ateroskleroz və böyrək xəstəlikləri zamanı geniş istifadə edilir. Qaraqınıq vanna, islatma, və yerli islatma şəklində raxit, skrofulyoz, furunkul, qaşınma ilə müşayiət olunan müxtəlif mənşəli xəstəliklərdə tətbiq olunur. Qaraqınıq otunun antibakterial xüsusiyyətləri hətta bəzi antibiotiklərdən də üstündür. Qaraqınıq hətdə ən davamlı mikrob sayılan qızılı stafilokokkuları da məhv edə bilir. Qaraqınıq otundan əldə edilən dərman preparatları əsasən qadın cinsi orqanlarının xəstəliklərində istifadə olunur. Məhz buna görə əvvəllər bu otu “qadın otu” adlandırır və qadın xəstəlikləri zamanı istifadə edirdilər. Belə ki, qədim təbiblər bu otu dölsalma üçün çox geniş istifadə edirdilər. Oregano qadın cinsiyyət sisteminə olduqca müsbət təsir edir, menstrual dövrün tənzimlənməsinə kömək edir, menstrual ağrıları azaldır, klimaks zamanı qadının vəziyyətini yaxşılaşdırır. Oregano immun sistemi üçün də çox faydalıdır, belə ki, bitkidən hazırlanan çaylar soyuqdəymə və qrip infeksiyalarının qarşısını alır. Həmçinin revmotizma və əzələ ağrılarında qaraqınıq yağından istifadə edilir. Yağı ağrı nahiyyəsinə çəkib ovuşturulur.

Origanum vulgare efir yağının bir çox ənənəvi və empirik istifadəsi, həmçinin klinik cəhətdən sübut olunmuş ağrıkəşici, antibakterial, antifungal və antiviral xüsusiyyətləri vardır. İnhalasiya və ağızdan istifadə üçün mövcuddur. Selikli qışada qıcıqlanma riski çox yüksək olduğundan, onu birbaşa deyil, kapsul şəklində istifadə etmək lazımdır (5). Tərkibindəki efir yağı həssas dərisi olanlar, dəri yaraları və infeksiyaları olanlar və 2 yaşdan kiçik uşaqlar üçün tövsiyə edilmir (6). Dəridən maksimum istifadə səviyyəsi 1,1% (maksimum 80% ümumi timol/karvakrol tərkibi üçün) olaraq nəzərdə tutulur. Hamiləlik və laktasiya dövründə istifadəsi təhlükəli ola bilər (7).

Texniki məqsədlər üçün istifadəsi. Qaraqınıqın tərkibindəki efir yağından parfümeriyada, sabun və ətirlərin hazırlanmasında istifadə edilir. Ağır həzm olunan yeməklərdə ədviyyat kimi istifadə edilir. Həmçinin mətbəxtlərdə yeməklərə xoş ətir vermək üçün qurudulmuş yarpaqlarından və çiçəklərindən istifadə olunur. Yaxşı balverən bitkidir. 85 kq/ha bal verdiyi məlumdur. Eyni zamanda boyaq bitkisidir. Xoş ətrinə görə onun cavan zoğlarından xiyar və pomidorun turşuya qoyulması zamanı, yarpaqlarından isə kvas içkisinin dadını yaxşılaşdırmaq üçün istifadə edirlər.

Evdar qadınlar qaraqınığın tozunu paltar və müxtəlif parçaların arasına səpərək onları güvədən qoruyurlar. Bitkidən həmçinin qarışqa və digər əkinə zərərli böcəkləri uzaqlaşdırmaq üçün istifadə edilir. Bu səbəblə də tərəvəz bostanlarına əkilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Nurəddin Əliyev. Azərbaycanın dərman bitkiləri və fitoterapiya. Bakı: Elm, 1998
2. Validə M. Əlizadə, Naibə P.Mehdiyeva, Vüqar N.Kərimov, Aidə q. İbrahimova. Böyük Qafqazın bitkiləri. Bakı: 2019
3. Elşad Qurbanov. Ali bitkilərin sistematikasası. Bakı: 2009
4. S.C.İbadullayeva, M.C.Qəhrəmanova, Bitkilərin sirli dünyası, Bakı: 2016, s.333
5. Schnaubelt.K, Advanced Aromatherapy. Healing Arts Press, Rochester, 1995
6. Battaglia.S, The Complete Guide to Aromatherapy Vol 1: Foundations& Materia Medica, Black Pepper Creative, Brisbane, 2018
7. Tisserand.R, Young.R, Essential oil safety.2nd edn. Churchill Livingstone, Edinburgh, 2014

SUMMARY

COMMON ORIGANUM (ORIGANUM VULGARE L.)- AS A NATURAL ANTIVIRAL PLANT

The *Origanum vulgare* L. plant, which is used both in folk medicine and in medicine, grows wild in the foothills of the Greater and Lesser Caucasus mountains of Azerbaijan, in the Shahbuz region of the Nakhchivan Autonomous Republic. In addition to being a valuable medicinal plant, *Origanum vulgare* L., which is also used as a spice, is also used in the production of perfumes and soaps. It is popularly known as "Black Mint", "Black Grass", "Moth Grass". The article describes the botanical description of *Origanum vulgare* L., which diseases are used in folk medicine and medicine, and how it is used. The famous doctors, philosophers and scientists of the time gave information about the *Origanum vulgare* L. plant and what diseases it is used in medicine in their works. Galen, one of the most famous doctors of ancient Rome, noted in his work "On the Movement of the Chest and Lungs" that the *Origanum vulgare* L. plant relieves shortness of breath, stops coughing, calms the stomach, and has diuretic properties. Ibn Sina, the most important scientist and philosopher of the Golden Age of Islam, wrote in his book "Kitabu-Safa" that *Origanum vulgare* L. was chewed in the mouth to relieve toothache and was used to destroy intestinal parasites. The chemical composition of *Origanum vulgare* L. plant, which has been used in folk medicine for dozens of diseases since ancient times, is one of the official medicinal plants that has been better studied in the age of scientific and technical progress and is already included in the pharmacopoeia. The *Origanum vulgare* L. plant, which has small, white or pink, fragrant flowers, is used not only in medicine, but also as a spice in kitchens and in teas made from natural herbs. Due to the pleasant smell of its flowers and the volatile essential oil it contains, it is used in perfumery and soap production.

Key words: Medicinal plant, folk medicine, *Origanum vulgare* L., perfume plant, spice plant, natural antiviral plant.

РЕЗЮМЕ

ДУШИЦА ОБЫКНОВЕННАЯ (ORIGANUM VULGARE L.) – КАК ПРИРОДНОЕ ПРОТИВОВИРУСНОЕ РАСТЕНИЕ

Растение *Origanum vulgare L.*, используемое как в народной медицине, так и в медицине, в диком виде произрастает в предгорьях Большого и Малого Кавказа Азербайджана, в Шахбузском районе Нахчыванской Автономной Республики. *Origanum vulgare L.*, который также используется в качестве пряности, является ценным лекарственным растением, а также используется в производстве духов и мыла. В народе известен как «Черная мята», «Черная трава», «Голубая трава». В статье приведено ботаническое описание душицы обыкновенной, при каких заболеваниях она используется в народной медицине и медицине и как ее применяют. Известные врачи, философы и ученые того времени давали в своих трудах сведения о растении душице (*Origanum vulgare L.*) и болезнях, которые оно использовало в медицине. Гален, один из самых известных врачей Древнего Рима, в своей работе «О движении грудной клетки и легких» отмечал, что растение душицы (*Origanum vulgare L.*) облегчает одышку, останавливает кашель, успокаивает желудок и обладает мочегонным действием. характеристики. Ибн Сина, крупнейший ученый и философ Золотого века ислама, писал в своей книге «Китабу-Сафа», что дерево орегано (*Origanum vulgare L.*) жевали во рту для облегчения зубной боли и использовали для уничтожения кишечных паразитов. Химический состав растения органум, с древних времен применявшегося против десятков болезней в народной медицине, является одним из официальных лекарственных растений, более изученным в век научно-технического прогресса и уже вошедшим в фармакопею. Растение органум с маленькими, белыми или розовыми, ароматными цветками используется не только в медицине, но и как приправа на кухне и в чае, приготовленном из натуральных трав. Благодаря приятному запаху цветков и содержащемуся в них летучему эфирному маслу его используют в производстве духов и мыла.

Ключевые слова: *Лекарственное растение, народная медицина, Origanum vulgare L., ароматическое растение, пряное растение, природное противовирусное растение*

DİŞ ƏTİ XƏSTƏLİKLƏRİNİN MÜALİCƏ VƏ PROFİLAKTİKASINDA İSTİFADƏ OLUNAN BİTKİ MƏHSULLARI

Azərbaycan Respublikasında xəstəliklərin müalicəsi üçün floramızda olan dərman bitkiləri, o cümlədən stomatologiyada istifadə üçün yararlı olan bitkiləri öyrənmək ən mühüm vəzifələrdən biridir.

Naxçıvan şəhərində "Yaşıl aptek" lər yaradılmışdır. "Yaşıl aptek" lər və əczaxanalar təbii dərman bitkiləri ilə əhalinin təmin olunmasında mühüm rol oynaya bilərlər. Bu tibb müəssisələri dərman bitkilərinin əhəmiyyətini təbliğ etmək və əhaliyə satışını təşkil etmək sahəsində daha artıq dərəcədə səy göstərməlidirlər. Regionun dərman bitkiləri içərisində hər cür tərkibli növlərə rast gəlmək mümkündür. Tərkibində yapışqan və selik maddələri olan dərman bitkilərinə aptek gülxətmi, iri bağayarpağı, adi zəyərek, müxtəlif kitrəli astrakanta (Gəvən) növləri, xüsusən xırdabaşlıqlı astrakanta böyük təbii ehtiyatı ilə diqqəti cəlb edir.

***Açar sözlər:** diş əti xəstəlikləri, dərman bitkiləri, stomatologiya, efir yağları, flora,*

Naxçıvan MR-in kserofit tipli zəngin florası tarixi baxımdan Aralıq dənizi, Ön Asiya və İran floraları ilə sıx genetik əlaqədə inkişaf edib formalaşmışdır. Aydınlaşdırılmışdır ki, Naxçıvan MR ərazisində flora biomüxtəlifliyinə daxil olan 1200-dən çox faydalı bitki, o cümlədən 750- 800 növə yaxın dərman bitkisi vardır. Dərman bitkiləri içərisindən 132 növü yüz illərdir ki, müasir tibb aləmində istifadə edilən rəsmi (ofissinal) dərman bitkiləridir. Bu bitkiləri qruplaşdırdıqda onlardan 44 növünün becərilən, 88 növünün isə yabanı halda yayıldığı aydınlaşır. Aşkar edilən rəsmi dərman bitkilərini həyat formalarına görə qruplaşdırdıqda ağacların - 24 növ (12 növü becərilir), kolların - 22 növ (8 növü becərilir), çoxillik otların - 61 növ (7 növü becərilir) və birillik-ikiillik otların isə 25 növ (17 növü becərilir) olduğu müəyyənlanmışdır. Yabanı rəsmi dərman bitkiləri olan 88 növdən 30 növünün təbii ehtiyatının bol olduğu dəqiqləşdirilmişdir. Təbii ehtiyatı bol olan 30 növün eyni zamanda ərazidəki mövcud yayılma zonaları, təbii ehtiyatı və mümkün istismar imkanları öyrənilməklə, xəritələrdə göstərilmişdir. Yabanı növlərin 11 növü nadir bitki kimi Naxçıvan Muxtar Respublikasının Qırmızı Kitabına (2010) daxil edilmişdir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında arid və kontinental iqlim şəraitinin hökm sürməsi, regionun ərazisini meşə örtüyündən qismən məhrum etmişdir. Ona görə də ərazi relyefinin ümumi mənzərəsini az meşəli açıq landşaftlar təşkil edir. Muxtar Respublikanın relyef şəraiti, özünəməxsus torpaq-iqlim xüsusiyyətləri, günəşli günlərin və açıq fitosenozların çoxluğu burada zəngin flora malik bitki aləminin formalaşmasına səbəb olmuşdur. Çoxillik tədqiqatlar (1970-2011) nəticəsində ərazidə mədəni halda becərilən 300-ə yaxın bitkilər müstəsna olmaqla, 170 fəsiləyə, 874 cinsə daxil olan 2835 ali sporlu, cılpaqtoxumlu və çiçəkli bitkilərin yayıldığını müəyyən etmişik. Bu miqdar Azərbaycan florası növlərinin (4500) 63 %-ni təşkil edir. Ərazidə 27 faydalı bitki qruplarının olması dəqiqləşdirilmişdir. Bura: yem, dərman, efir yağlı, piyli-yağlı, boyaq əhəmiyyətli, bəzək-bağçılıq üçün yararlı, bal verən, yeyilən, aşı maddəli, lifli, kitrəli, qlükozidli, alkaloidli, saponinli, flavonoidli, vitaminli, kosmetik və b. aiddir. Dərman bitkiləri qrupu xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Hazırda ərazi florasında 1000-ə yaxın dərman əhəmiyyətli bitki növü vardır. Onların 750-800 növü müasir elmi təbabətdə və xalq təbabətində müxtəlif xəstəliklərin müalicəsində istifadə olunur. Onlardan bir çoxu ayrı-ayrı illərdə müxtəlif ölkələrin Dövlət Farmakopeyasına daxil edilmiş rəsmi (ofisial) dərman bitkiləridir. Regionun ərazisində geniş yayılmış, təbii ehtiyata malik olan dərman bitkiləri çoxdur. Ərazidə hündür andız, qatlı solmazçiçək, cılpaq şirinbiyan, adi üzərrik, xırdabaşlıqlı astrakanta, ənbər sürvə, adi boymadərən, təpəlik kəklikotu, koçi kəklikotu, adi qaraqınıq, aptek gücotu, hündür qantəpər, quş qızılıcığı, tarla qatırquyruğu, gürcü boyaqotu, adi dəvədabanı, dərman xəşənbülü, ikievli

cigitkan, otvari gəndalaş, ağ küstüşam, iri at pıtrağı, aşı sumağı, yarpaqsız öldürgən və başqaları geniş yayılmışdır.

Naxçıvan MR-in Qırmızı Kitabına daxil edilmiş 202 bitki növündən 82-si dərdman bitkiləridir. Həmin bitkilərin sistematik tərkibini 41 fəsilə, 56 cins və 82 növ təşkil edir. Onlardan 48 növ təbii ehtiyatı tükənmiş, məhv olmaq təhlükəsi altında olan nadir növlərdir. Bura: venera saçlı adiant, dərman seteraxtı, erkək ayıdöşəyi, soviç vaxtsizotu, erkək səhləb, gözəl zəfəran, yabanı birdənli buğda, təkdənli buğda, nordman danaayağı, botte zəravəndi, qıvrım mahmızçiçək, ağriyili mahmızçiçək, nazikyarpaq pion, qırxbuğum cuzğun, qarağat rəvəndi, əyilən tozağacı, üçrəng bənövşə, adi it xiyarı, adi əncir, qafqaz dağdağanı, adi nar, qafqaz alışanı, jujuba innabı, çılpaq dorema, ağacvari yovşan, sarımsaqyarpaqlı pişikotu, gövdəsiz yumaqotu, sarmat kəndiri, adi yergiləsi, mehri kəklikotu, oval girdəyarpaq və yabanı püstə daxildir. Qalan 34 növ isə ehtiyatı tükənən, arealı kiçikən və say dinamikası azalan nadir dərman bitkiləridir. Onlar: adi ardıc, ağriyili ardıc, qazax ardıcı, çəhrayı acılıq, tatar iksiolirionu, görkəmli çiriş, zümrüdçiçəyi ələyöz, iran quşüzümü, burunlu akonit, bənövşəyi güləbətın, zərif buynuzlalə, kürd yerköpüyü, lessinq kafirotu, irikasacılıq novruzgülü, cənubi qafqaz canavargiləsi, şərqi yemişanı, mahaleb meşə albalısı, nizami itburnu, rapin itburnu, cirəyarpaq itburnu, gürcü böyürtkəni, aşı sumağı, anadolu südotu, avropa gərməşovu, böyük titrəmərcan, qraqmeyvə qovşanılması, alp asteri, enliyarpaq keçiqulağı, dəfnəotu və nazik dağ nanəsi aiddir.

Naxçıvan Muxtar Respublikası florasında 170 fəsiləyə, 874 cinsə daxil olan 2835 ali sporlu, çılpaqtoxumlu və çiçəkli bitkilərin yayıldığı müəyyən edilmişdir ki, bu da Azərbaycan florasının (4500) 63 %-ni təşkil edir. Ərazidə 27 faydalı bitki qruplarının olması dəqiqləşdirilmişdir. Bura: yem, dərman, efir yağlı, piyli-yağlı, boyaq əhəmiyyətli, bəzək-bağçılıq üçün yararlı, bal verən, yeyilən, aşı maddəli, lifli, kitrəli, qlükozidli, alkaloidli, saponinli, flavonoidli, vitaminli, kosmetik və b. aiddir. Dərman bitkiləri qrupu xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Hazırda ərazi florasında 1000-ə yaxın dərman əhəmiyyətli bitki növü vardır. Onların 750-800 növü müasir elmi təbabətdə və xalq təbabətində müxtəlif xəstəliklərin müalicəsində istifadə olunur. Onlardan bir çoxu ayrı-ayrı illərdə müxtəlif ölkələrin Dövlət Farmakopeyasına daxil edilmiş rəsmi (ofisial) dərman bitkiləridir.

Ərazidə hündür andız, qatlı solmazçiçək, çılpaq şirinbiyan, adi üzərlik, xırdabaşlıq astrakanta, ənbər sürvə, adi boymadərən, tərəklik kəklikotu, koçi kəklikotu, adi qaraqınıq, aptek gücotu, hündür qantəpər, quş qızılıcığı, tarla qatırquyuğu, gürcü boyaqotu, adi dəvədabanı, dərman xəşənbülü, ikievlı cigitkan, otvari gəndalaş, ağ küstüşam, iri at pıtrağı, aşı sumağı, yarpaqsız öldürgən və başqaları geniş yayılmışdır.

Naxçıvan şəhərində "Yaşıl aptek" lər yaradılmışdır. "Yaşıl aptek" lər və əczaxanalar təbii dərman bitkiləri ilə əhalinin təmin olunmasında mühüm rol oynaya bilərlər. Bu tibb müəssisələri dərman bitkilərinin əhəmiyyətini təbliğ etmək və əhaliyə satışını təşkil etmək sahəsində daha artıq dərəcədə səy göstərməlidirlər. Regionun dərman bitkiləri içərisində hər cür tərkibli növlərə rast gəlmək mümkündür. Tərkibində yapışqan və selik maddələri olan dərman bitkilərinə aptek gülxətmi, iri bağayarpağı, adi zəyərək, müxtəlif kitirəli astrakanta (Gəvən) növləri, xüsusən xırdabaşlıq astrakanta böyük təbii ehtiyatı ilə diqqəti cəlb edir.

İnkişaf etməkdə olan müstəqil Azərbaycan Respublikasında xəstəliklərin müalicəsi üçün floramızda olan dərman bitkiləri, o cümlədən stomatologiyada istifadə üçün yararlı olan bitkiləri öyrənmək ən mühüm vəzifələrdən biridir.

Ədəbiyyat məlumatlarında stomatoloji xəstəliklərin müalicəsində istifadə edilən dərman bitkilərinə, əsasən, daha çox Çin, Hindistan təbabətində rast gəlik. Dərman bitkilərindən əsasən parodontoz, parodontit, stomatit, xeylit, pulpit, gingivit, parotit, tüpürçək vəzinin diş xəstəliyinə, diş daşı xəstəliyinə, selikli qısa xəstəliklərinə, çənə sümüklərinin sınıqlarının bitişməsində, üz və üçlü sinirin nevrologiyasında daha geniş istifadə olunur.

Bitkilərdən alınan məhlullar ağız boşluğunun sanasiyasında qarqara, aplikasiya şəklində istifadə olunur. Dəmləməsinin qəbulu ekstraktları inyeksiya şəklində müalicəvi təsirə malikdirlər.

Bir qrup bitkilərdən alınan yağlardan ağız boşluğundakı xəstəliklərin sağalmasında,

epitelizasiyanı sürətləndirmək üçün istifadə olunur.

Bəzi bitkilər diş daşlarının tökülməsində, mina qatının tamlığı pozulmuş diş tacının reminerallaşdırılmasında istifadə edilir.

Naxçıvan Muxtar Respublikası florasında ağız boşluğu xəstəliklərin müalicəsində geniş istifadə olun bəzi bitkilər haqqında məlumat veririk.

ADİ DAZI

Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində Şərur rayonunun Ardıc dağ, Şahbuz rayonunun Küküdağ ətəklərində və Ordubad rayonunun Kotam vadisində rast gəlinir.

Adi dazının stomatoloji praktikada qarqara kimi stomatitlərin müalicəsində, həm də infeksiyalı yaralara qarşı kompres şəklində geniş istifadə olunur.

Adi dazının dəmləmə və bişirməsi gingivit, stomatit və s. xəstəliklərin müalicəsində işlədilir.

ADİ ÇAYTIKANI

Təbii halda Naxçıvan Muxtar Respublikasının Lizbirt dərəsində, Tillək meşəsində, Biçənək, Külüs, Nəsirvaz, Tivi, Xurs və Nürqüt kəndləri ətrafında rast gəlinir.

AMEA Naxçıvan Bölməsinin Bioresurslar İnstitutunun “Nəbatat bağı”nda mədəni şəkildə əkilib becərilir.

Stomatologiyada onun meyvəsindən alınan yağdan alveolitdə, stomatitdə, gingivitdə, selikli qişa xəstəliklərində istifadə olunur.

Çaytikanının yarpaq və kök hissəsindən hazırlanan dəmləmə və cövhərlərdən stomatit və gingivitdə istifadə edilir.

1 xörək qaşığı xırdalanmış yarpaqların üzərinə 1 stəkan qaynar su töküb 10 dəqiqə qaynadılır. Süzdükdən sonra boğaz və ağız gündə 6 dəfə bu məhlulla yaxalanır.

İTBURNU

Naxçıvan Muxtar Respublikasının demək olar ki, bütün ərazilərində rast gəlinir.

İtburnu meyvəsindən alınan yağdan yaralı stomatitdə, gingivitdə, selikli qişa xəstəliklərinin sağalmasında istifadə edilir.

DÜZQALXAN QAYTARMA

Xalq təbabətində bitkinin kökündən və yarpağından hazırlanan dəmləməsindən stomatit, gingivit, faringitdə, anginada və s. işlədilir.

Əsasən, stomatitdə və diş ətinin qanamasında qankəsiçi kimi istifadə olunur. Bunun üçün 20 q qurudulmuş kök hissəsindən götürüb 1 litr suya töküb 10 dəqiqə bişirilir. Sonra süzüb, azca soyudub qarqara edil

ÇINQILOTU

Təbabətdə kökündən parodontozda, stomatitdə istifadə olunur.

YEMİŞAN

Yemişan Naxçıvan Muxtar Respublikasının demək olar ki, bütün zonalarında, əsasən, vadi və dağətəyi meşələrdə, həmçinin dağ meşələrinin aşağı və orta qurşaqlarında rast gəlinir.

Yemişan qiymətli dərman bitkisidir.

Dərman məqsədilə yemişanın çiçək və meyvələrindən istifadə olunur. Yemişanın dəmləməsindən ağız boşluğundakı yaraların sağalmasında qarqara kimi istifadə olunur.

SÜRVƏ, ADAÇAYI

Naxçıvan MR-in Gilançay, Havuş, Bilöv, Behrud, Parağa, Nəsirvaz, Nəhəcir, Göynük, Teyvaz, Milax, Boyəhməd və digər ərazilərində rast gəlinir.

Təbabətdə survənin ancaq yarpaqlarından istifadə edilir. Yarpaqlarından sulu dəmləmə şəklində ağız boşluğunun iltihabı xəstəliyində, stomatitdə, gingivitdə, parodontozda geniş istifadə edilir.

Bunun üçün bitkinin qurudulmuş və xırdalanmış yarpaqlarından 2 xörək qaşığı 2 stəkan qaynar suda dəmləyib, gündə 4 dəfə, hər dəfə 1/2 stəkan qəbul edilir.

YARPIZ

Yarpız müxtəlif ölkələrin farmakopeyasına daxil olan ofisial dərman bitkisidir.

Eksperimental, Çin və xalq təbabətində, farmakologiyada geniş tətbiq edilir, Azərbaycanın orta əsrlər təbabətində istifadə olunmuşdur. Əsasən, mədə, dalaq, ürək-damar, əsəb, həzm prosesinin pozulması, yuxusuzluq, stomatit və diş ağrısı zamanı istifadə olunur.

Müalicə məqsədi ilə bitkinin yerüstü hissəsi, yarpaqları, çiçəkləri və toxumları cövhər, tinktura, dəmləmələr və efir yağı şəklində istifadə edilir.

Stomatologiyada ağız boşluğunu sanasiya etmək üçün istifadə edilir. Ağızdan kələn pis iy aradan götürür.

KƏKLİKOTU

Yarpaqlarından stomatitdə və diş ağrısında istifadə edilir. İbn Sina yazırdı ki, kəklikotunu çeynəmək diş ağrısını yox edir və damaqları möhkəmlədir.

Kəklikotu güclü antiseptik və antibakterial təsirə malikdir. Bu səbəbdən kəklikotu dəmləmələri ağız boşluğu iltihabları, tonzillit zamanı qarqara üçün istifadə olunur. 1 xörək qaşığı ot 1 stəkan qaynar suda dəmlənir, 20 dəqiqədən sonra süzülür və hər 2 saatdan bir qarqara üçün istifadə olunur.

ADİ QARAOT

Naxçıvan MR-in Batabat, Nürgüt, Ağbulaq, Nursu, Kükü, Sakkarsu, Gilançay, Havuş, Bilöv, Behrud, Parağa, Nəsirvaz, Teyvaz, Milax, Göynük, Boyəhməd, Ərəfsə və s. ərazilərdə sucaq və su kənarlarında digər bitkilərlə birlikdə yayılmışdır.

Çiçəklərindən təbabətdə istifadə edilir. Tinkurasından parodontozda, gingivitdə, stomatitdə istifadə edilir.

ÇOBANYASTIĞI

Çobanyastığı daha çox yabani halda çəmənliklərdə, düzənliklərdə, meşə açıqlıqlarında, çay və kanalların, bulaqların kənarlarında, əkin sahələrinin ətrafında, eləcə də quru yerlərdə yayılmışdır.

Dərman kimi çiçəklərindən istifadə edilir. Dəmləməsindən ağız boşluğunun sanasiyasında, ağız boşluğu selikli qişasının xəstəliklərində, alveolitdə, məlhəmlərindən parodontoz xəstəliyində istifadə edilir.

ADİ DƏVƏDABANI

Adi dəvədabani Naxçıvan Muxtar Respublikasının Batabat, Qaraquş, Kükü, Dərəboğaz, Unus, Xurs, Keçili, Külüs, Ayıdərəsi və Ərəfsə ərazilərində yayılmışdır. Bəzən sıldırım sahillərin kənarında, yığıntı-töküntülü yerlərdə, çay və nohurların ətrafında, bir qədər rütubətli kiçik yarpaqlarda, dəmir yollarının kənarında və otluq olan yerlərdə yayılmışdır.

Xalq təbabətində yerustu və yeraltı hissəsindən irinli distrofik parodontozda, kataral gingivitdə istifadə olunur.

GİCİTKƏN

Gicitkən, demək olar ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasının bütün zonalarında yayılmışdır.

Gicitkən qiymətli dərman bitkisidir. Dərman kimi yarpaqlarından diş çəkiləndən sonra qan kəsici kimi istifadə edilir.

3 xörək qaşığı bitki 2 stəkan qaynar suda (termosda) dəmlənərək gündə 3 dəfə yeməkdən 20-30 dəqiqə əvvəl qəbul edilməlidir

ADİ NAR

Stomatologiyada narın çiçəyindən dəmləmə hazırlayıb diş ətinin iltihabının qarşısının alınmasında istifadə edilir.

PALID

Elmi təbabətdə palid ağacı qabıqlarından sulu bişirmə formasında hazırlanmış preparat boğaz ağrılarında, diş ətinin iltihabında, stomatitlərdə, gingivitlərdə iltihabı aradan qaldırıcı, antiseptik və büzüsdürücü dərman vasitəsi kimi istifadə edilir.

Palıdın qurudulmuş qabığını, çanağını, qozasını çay kimi dəmləyərək bir çox xəstəliklərin müalicəsində (ağız boşluğunun iltihabında və diş ətinin iltihabında, stomatitdə və s.) qarqara kimi istifadə edirlər. Bu məqsədlə 10 qram qurudulmuş palıd qabığını və ya yarpağını 200 ml suda dəmləyib qarqara etmək lazımdır.

Parodontoz və stomatit zamanı. Xırdalanmış palıd qabığından 1 çay qaşığı götürüb 1 stəkan qaynar suya töküüb, qaynama dərəcəsinə çatdırın və 1 saat dəmləyib süzün. Aldığınız ekstraktla ağız nahiyəsini yeməkdən sonra gündə 3-4 dəfə yaxalayın.

BİTKİ MƏHSULLARININ DIŞ ƏTİ XƏSTƏLİKLƏRİNİN MÜALİCƏSİNDƏ İSTİFADƏ QAYDALARI

Stomatitlərə qarşı istifadə edilən bitkilər

Aptek çobanyastığı çiçəyi	30 q.
Ağ söyüd qabığı	30 q.
Gülumbahar çiçəyi	20 q.
Palıd qabığı	20 q.

Yığıntıdan bir xörək qaşığı 3 stəkan qaynar suda 30 dəqiqə dəmləyib süzdükdən sonra gündə 3 dəfə aftoz stomatitə qarşı ağız boşluğunu qarqara etmək lazımdır.

İtburnu meyvəsi	25 q
Sürvə yarpağı	15 q
Qaraqımıq otu	10 q
Sallaq tozağacı yarpağı	5 q.

Yığıntıdan iki xörək qaşığı 3 stəkan qaynar suda 30 dəqiqə dəmləyib süzdükdən sonra gündə 3 dəfə aftoz stomatitə qarşı ağız boşluğunu qarqara etmək lazımdır.

1 xörək qaşığı təzə doğranmış qaraağacın qabığını 1 stəkan qaynadılmış suya töküüb 5-7 dəqiqə dəmlədikdən sonra süzün. Alınmış məhlul ilə gündə 3-4 dəfə ağızınızı yaxalayın.

1 xörək qaşığı doğranmış qırxbuğum otundan götürüb termosə töküüb üzərinə 0,5 litr qaynar su əlavə edin. 1 saat saxlayıb süzün. Aldığınız dəmləmədən ağızınızı tez-tez yaxalayın.

2 xörək qaşığı doğranmış dərman bəlgəmotunun kökünü 0,5 litr qaynadılmış isti suya töküüb 2 saat dəmləyib süzün. İsti halda boğaz və ağız nahiyənizi tez-tez qarqara edin. 5 xörək qaşığı doğranmış reyhandan götürüb 1 litr qaynar suya tökün və 1 saat dəmləyib süzün. Alınmış ekstraktla gündə 2 dəfə ağızınızı yaxalayın, stəkanın 1/4 hissəsi qədər səhər və axşam qəbul edin. Bundan başqa, ağız nahiyəsində baş verən iyi aradan qaldırmaq üçün bitkinin ədviyyəli yarpaqlarından çeynəyin.

20 q gülumbahar çiçəyini 100 q qaynar suya töküüb axşamdan səhərə qədər dəmə qoyun. Sonra süzüb ağız nahiyəsini yaxalayın (burun nahiyəsində baş verən qüsurlarda damcısından istifadə edilir). Prosesi hər yarım saatdan bir təkrar edin. Kəskin anginada isə hər yarım saatdan bir boğaz nahiyəsini qarqara edin.

Sarağan yarpağı	50 q.
Sürvə yarpağı	25 q.
Palıd qabığı	25 q.
Gülumbahar çiçəyi	25 q.
Xəndəkotu kökümsovu	25q.
Aptek çobanyastığı çiçəyi	10 q.

Yığıntıdan iki xörək qaşığı götürüb üzərinə 500 ml su töküüb, qaynadıb, süzüb və gündə 3 dəfə aftoz stomatitə qarşı ağız boşluğunu qarqara etmək lazımdır:

Sürvə yarpağı	15 q.
Adi qurdağzı otu	15 q.

Yığıntıdan iki xörək qaşığı götürüb üzərinə bir stəkan qaynar su töküüb 20-30 dəqiqə dəmləyir, süzür və gündə 3 dəfə göbələk stomatitində ağız boşluğunu qarqara edirlər.

Sürvə yarpağı	20 q.
Gülumbahar çiçəyi	10 q.
Yunan qozunun yarpağı	10 q.
Sürünən kəklikotu	10 q.

Yığıntıdan bir xörək qaşığı götürüb üzərinə bir stəkan qaynar su töküüb 20-30 dəqiqə dəmləyir, süzür və gündə 3 dəfə göbələk stomatitində ağız boşluğunu qarqara edirlər.

Gingividlərə qarşı istifadə edilən bitkilər

İstiot nanəsinin yarpağı 20 q.

Adi boymadərənin çiçəyi 20 q.

Üç yarpaq su yoncanın yarpağı 10 q.

Yığıntıdan bir xörək qaşığı götürüb üzərinə bir stəkan qaynar su töküb 30 dəqiqə dəmləyir, süzür və gün ərzində (3 dəfə) xoralı - nekrotik gingivitə qarşı ağız boşluğunu qarqara etmək lazımdır.

Sürvə yarpağı 15 q.

Adi qaragilənin meyvəsi 10 q.

Düz qaytarmanın kökümsovu 5 q.

İlanbaş sürvənin kökümsovu 5 q.

Yığıntıdan bir xörək qaşığı götürüb üzərinə bir stəkan qaynar su töküb 30 dəqiqə dəmləyir, süzür və gün ərzində (3 dəfə) xoralı - nekrotik gingivitə qarşı ağız boşluğunu qarqara etmək lazımdır. Parodontozlara qarşı istifadə edilən bitkilər

İkievli gicitkanın yarpağı 15 q.

Üçyarpaq su yoncasının yarpağı 15 q.

Bir xörək qaşığı yığıntıdan götürüb üzərinə bir stəkan qaynar su töküb 20 dəqiqə dəmləyir, süzür və gün ərzində (3 dəfə) xoralı - nekrotik gingivitə qarşı ağız boşluğunu qarqara etmək lazımdır.

Bozuntul böyürtkənin kökü 25 q.

Mavi güləvərin çiçəyi 25 q.

İki xörək qaşığı yığıntıdan götürüb üzərinə 500 ml qaynar su töküb 5 dəqiqə qaynadıb, süzür və gün ərzində bir neçə dəfə (3 dəfə) xoralı - nekrotik gingivitə qarşı ağız boşluğunu qarqara etmək lazımdır.

Qara qarağatın meyvəsi 20 q.

İkievli gicitkanın yarpağı 20 q.

Adi quşarmudunun meyvəsi 10 q.

Yığıntıdan iki xörək qaşığı götürüb üzərinə bir stəkan qaynar su töküb 30 dəqiqə dəmləyir, süzür və gün ərzində (3 dəfə), hər dəfə isti halda 1/2 stəkan xoralı - nekrotik gingivitə qarşı daxilə qəbul edilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Qurbanov E.M. Dərman bitkiləri. Bakı: Bakı Dövlət Universiteti, 2009, 360 s.
2. Ələkbərov R.Ə. Naxçıvan Muxtar Respublikası florasında yayılan dalamazkimilər (Lamiaceae Lindl.) fəsiləsinin Ziziphora L. cinsinə daxil olan növlərin müalicəvi xüsusiyyətləri. AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri. Təbiət və texniki elmlər seriyası, 2013, №4, s. 132-138
3. Talıbov T.H., İbrahimov Ə.Ş. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Qırmızı Kitabı (Ali sporlu, çılpaqtoxumlu və örtülütoxumlu bitkilər). Cild 2. Naxçıvan: Əcəmi, 2010, 678 s.
4. Talıbov T.H., İbrahimov Ə.Ş., İbrahimov Ə.M., İsmayılov A.H., Ələkbərov R.Ə. Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində yayılmış rəsmi dərman bitkilərinə aid bəzi yabanı meyvə ağac və kolların təbii ehtiyatı // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri, təbiət və texniki elmlər seriyası. Naxçıvan: Tusi, 2012, Cild 8, №2, s.49-58
5. Dəmirov İ.A., Şükürov C.Z. Azərbaycanın dərman bitkiləri. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1976, 176 s.
6. Dəmirov İ.A., İslamova N.A., Kərimov Y.B., Mahmudov R.M. Azərbaycanın müalicə əhəmiyyətli bitkiləri. Bakı: Azərneşr, 1988, 176 s.
7. Dəmirov İ.A., Şükürov C.Z. Azərbaycanın meyvə və tərəvəz bitkilərinin müalicə əhəmiyyəti. Bakı: Maarif, 1990, 165 s.

SUMMARY

**Rauf Jafarov
Jamal Jumshudlu**

**HERBAL PRODUCTS USED IN THE TREATMENT AND
PREVENTION OF DENTAL GUM DISEASES**

One of the most important tasks in the developing independent Republic of Azerbaijan is to study the medicinal plants in our flora for the treatment of diseases, including plants suitable for use in dentistry.

"Green pharmacies" have been established in Nakhchivan. "Green pharmacies" and pharmacies can play an important role in providing the population with natural herbs. These medical institutions should make greater efforts to promote the importance of medicinal plants and to organize their sale to the public. Among the medicinal plants of the region, it is possible to find species of all kinds. Medicinal plants that contain glue and slimy substances attract the attention of pharmacy rosemary, large plantain, common sage, various types of astrakanta (Gavan), especially small-headed astrakanta with large natural reserves.

Key words: dental gum diseases, herbs, dentistry, essential oils, flora

РЕЗЮМЕ

**Рауф Джафаров
Джамал Джумшудлу**

**ПРОДУКТЫ РАСТЕНИЯ, ИСПОЛЬЗУЕМЫЕ ПРИ ЛЕЧЕНИИ И
ПРОФИЛАКТИКЕ ЗАБОЛЕВАНИЕ ДЕСЕН**

Одна из важнейших задач в развивающейся независимой Азербайджанской Республике - изучение лекарственных растений нашей флоры, в том числе растений, пригодных для использования в стоматологии, для лечения заболеваний.

В Нахчыване открыты «Зеленые аптеки». «Зеленые аптеки» и аптеки могут сыграть важную роль в обеспечении населения натуральными травами. Эти медицинские учреждения должны прилагать больше усилий для пропаганды важности лекарственных растений и организации их продажи населению. Среди лекарственных растений региона можно встретить самые разные виды. Лекарственные растения, содержащие клей и слизистые вещества, привлекают внимание аптечных розмарина, подорожника крупного, шалфея обыкновенного, различных видов астраканта (гавана), особенно астраканта мелкоголового с большими природными запасами.

Ключевые слова: болезни десен, травы, стоматология, эфирные масла, флора

SOLMAZ NOVRUZOVA
solmaz.novruzlu.95@mail.ru
Naxçıvan Dövlət Universiteti

SİDİK-CİNSİYYƏT SİSTEMİNİN BƏZİ XƏSTƏLİKLƏRİNİN MÜALİCƏSİNDƏ BİTKİ MƏNŞƏLİ DƏRMANLARIN YERİ VƏ ROLU

Dərman bitkiləri, yaşayış yerindən və vaxtından asılı olmayaraq, demək olar ki, dünyanın bütün xalqları tərəfindən müalicə üçün istifadə edilmişdir. Fitoterapiya sintetik dərman kimyaterapiyasının istifadəsi ilə müqayisədə bir sıra əhəmiyyətli üstünlüklərə malikdir. Dərman bitkiləri, bir qayda olaraq, xəstələr tərəfindən yaxşı tolerə edilir, arzuolunmaz yan təsirləri yoxdur, uzun müddət istifadə edilə bilər (lazım olduqda, terapiya 1-2 il davam edir), xüsusilə xroniki xəstəliklərdə, hipovitaminoz və disbakterioz müalicəsində istifadə edilir. Dərman bitkiləri bir-biri ilə yaxşı kombinə olunur və müxtəlif orqan və sistemlərə təsir göstərir ki, bu da daxili orqanların (mədə, qaraciyər, böyrək, ürək və s.) müşayiət olunan xəstəliklərini eyni vaxtda müalicə etməyə imkan verir.

Açar sözlər: Fitoterapiya, müalicəvi dərman bitkiləri, sidik-cinsiyyət sistemi xəstəlikləri, bitkilərin xəstəliklərdə müalicəvi effekti, urologiyada fitoterapevtik müalicə

Material və metodlar: Sidik-cinsiyyət sisteminin xəstəliklərində effektiv nəticə verən bitki tərkibli dərman maddələrinin tərkibi, kliniki təsirləri, üstünlükləri haqqında məlumatlar ədəbiyyat materiallarından istifadə olunaraq araşdırılmış və məqalədə qeyd olunmuşdur. Həmçinin ədəbiyyat materiallarından istifadə olunaraq bitkilərin sidik-cinsiyyət sisteminə təsirləri araşdırılmış və qeyd olunmuşdur. Naxçıvan Muxtar Respublikasında bitən boyaqotu bitkisinin sidik-cinsiyyət sistemi orqanlarında fitoterapevtik müalicədə istifadəsinə göstərişlər araşdırılmış və kliniki təsirləri öyrənilmişdir.

Bitki mənşəli təbabətin nəzəriyyəsi və praktikasını xəstələrin dərman bitkiləri ilə müalicəsinin 6 prinsipinə əsaslanır. Bu mərhələlərə aiddir:

- ardıcılıq
- müalicənin fərdiliyi
- terapiyanın davamlılığı
- müalicənin müvəffəqiyyət prinsipi
- sadədən mürəkkəbə keçid
- dərman xammalının keyfiyyəti

Urologiya və nefrologiyada bitki mənşəli dərmanların effektivliyi bitki mənşəli vasitələrin müalicəvi təsirinin genişliyindədir. Bitki mənşəli vasitələrin zəngin kimyəvi tərkibi müxtəlif patogenetik mexanizmlərə onların təsirini müəyyənləşdirir. Çox vaxt bir neçə kimyəvi dərman əvəzinə bir bitki mənşəli vasitə ilə iltihabi xəstəlikləri müalicə etmək mümkündür (7). Bitki mənşəli preparatlar, bir qayda olaraq, həm bir-biri ilə, həm də kimyəvi tərkibli dərmanlar ilə istifadə edilə bilər. Sidik-cinsiyyət orqanlarının xəstəlikləri üçün bitki mənşəli vasitələrin təyin edilməsi onların antimikrobiyal, iltihab əleyhinə, sidikqovucu, litolitik, spazmolitik, ağrıkəsici təsirlərinə, immun statusunu və cinsi funksiyaları normallaşdırmaq qabiliyyətinə əsaslanır (10).

Sidik-cinsiyyət sistemi xəstəliklərinin qarşısının alınması və müalicəsi üçün istifadə olunan bitki mənşəli vasitələrin təsirinin xüsusiyyətləri:

Effekt	Dərman bitkisi
Antibakterial, antimikrobiyal, antiviral və dezinfeksiyaedici təsir göstərənlər	Ağcaqayın, qaragilə, ardic, küknar, adi dazı, nanə, kəklikotu, adi mayasarmaşığı, cökə və s.

Antiallergik təsir göstərənlər (Hiposensibilizasiya effekti)	Gicitkən, dulavratotu, bağayarpağı, biyan, qatırquyuğu, adi mayasarmaşığı, üçlü suksessiya və s.
Antihipoksik təsir göstərənlər	Ağcaqayın, şirin yonca, officinalis calendula, gicitkən, qarğıdalı, cökə, böyrək çayı, bənövşə, üçlü suksessiya və s.
İmmunotrop təsir göstərənlər	Gicitkən preparatları, üçlü suksessiya, bənövşə, ağcaqayın, dulavratotu, adi boymadərən, exinacea purpurea və s.
Antihipertenziv təsir göstərənlər	Yemişan və s.
İltihab əleyhinə və bərpaedici təsir göstərənlər	Adaçayının preparatları, adi mayasarmaşığı, adi boymadərən küknar, nanə, calendula officinalis, yabanı kök, çobanyastığı, kəklikotu, gicitkən və s.
Diuretik təsir göstərənlər	Ağcaqayın, qaragilə, adi dazı, ardıc, böyrək çayı, yabanı kök, kəklikotu, ayıgiləsi, çiyələk və s. preparatları. Qatırquyuğu preparatları sidik ifrazını artırır.
Antispazmolitik və analjezik təsir göstərənlər	Nanə, şüyüd, adi mayasarmaşığı, adi boymadərən, yabanı kök, kəklikotu, calendula officinalis, çobanyastığı və s.
Litolitik təsir göstərənlər	Yabanı yerkökü, çiyələk, qızılgül, yabanı kök, gicitkən, və s. preparatlar. Oksalatolitik təsir - qara ağcaqayın, ağcaqayın, düyün otu, zoğal, nanə, böyrək çayı, cəfəri, adaçayı, çöl qızılgülü və s. Fosfatolitik təsir - elecampane, dulavratotu, ardıc və s.
Nefroprotektiv təsir göstərənlər	Qara qarağat, çiyələk, qaragilə, moruq, gicitkən və s.

Fitoterapevtik vasitələr, yuxarıda göstərilən təsirlərə görə, bir çox uroloji xəstəliklərin – sidik - cinsiyyət sisteminin iltihabi və yoluxucu xəstəlikləri, prostat vəzinin xoşassəli hiperplaziyası və s. müalicəsində geniş istifadə olunur (8). Antibakterial dərmanların əhəmiyyətli arsenalına baxmayaraq, sidik-cinsiyyət sistemi orqanlarının iltihabi xəstəliklərinin müalicəsi çətinidir. Bu sahədə yoluxucu və iltihabi proseslər ağırlaşmaların inkişafı ilə xarakterizə olunur. Antibakterial dərman terapiyası infeksiya ilə uğurla mübarizə aparmağa, aktiv iltihab prosesini dayandırmağa imkan verir, lakin həmişə tam effekt almaq mümkün olmur. Bəzi xəstələr, xüsusən də xroniki iltihabi xəstəliklərdən əziyyət çəkənlər, dərman bitkilərinin uğurla istifadə oluna biləcəyi davamlı müalicə və daha az yan təsiri terapiya tələb edir. Bu halda bitki tərkibli dərmanlar müalicəvi effekt və minimum yan təsir ilə xəstələri müalicə etməyə imkan verir. Eyni zamanda, bədənə çox yönlü təsir göstərən çoxkomponentli preparatlar xüsusi diqqətə layiqdir. Bu tipli sidik-cinsiyyət sisteminə müalicəvi təsir edən bitki tərkibli dərmanlara aşağıdakıları misal göstərmək olar:

- Urolesan
- Fitolizin

• Sistenal

Fitoterapevtik dərmanların istifadəsi, onların hərəkətlərinin çox yönlülüyünü nəzərə alaraq, antibiotiklərin iltihabəleyhinə təsirini artırır, sidik keçidini yaxşılaşdırır və ağrı komponentini aradan qaldırır. Dərman bitkiləri kompleks təsir ilə xarakterizə olunur, buna görə də maksimum terapevtik effekt əldə etmək üçün bir neçə bitki qarışığının təyin edilməsinə üstünlük verilir. Klinik sınaqlardan keçmiş, effektivliyini və təhlükəsizliyini sübut edən kombinə edilmiş fitopreparatların əczaçılıq bazarında meydana çıxması uroloji xəstəlikləri olan xəstələrin qeyri-dərman müalicəsi imkanlarının arsenalını genişləndirmişdir. Uroloji praktikada bu xəstəliklər üçün məqsəduyğunluğu bir çox müəllif tərəfindən əsaslandırılan bu dərmanlardan biri Urolesandır (3,6).

Urolesanın tərkibinə təmiz bölgələrdə bitən 5 dərman bitkisinin ekstraktları daxildir: kəklıkotu ekstraktı, yabanı kök toxumu ekstraktı, nanə yağı, küknar efir yağı, mayaotu qozası ekstraktı daxildir. Urolesan 1976-cı ildə hazırlanmışdır. İvano-Frankivsk Tibb İnstitutunun müəlliflər komandası tərəfindən hazırlanmış və o vaxtdan keçmiş Sovet İttifaqı ölkələrində uroloji praktikada geniş istifadə edilmişdir (9).

Urolesanın klinik təsirləri aşağıdakılardır:

- iltihabəleyhinə;
- antibakterial;
- sakitləşdirici;
- diurezi artırır və kiçik daşların çıxarılmasına kömək edir;
- sidikqovucu təsir göstərir;
- sidiyi turşulaşdırır;
- sidik cövhəri ifrazını artırır;
- sidik və öd yollarının hamar əzələlərinin spastik spazmlarını dayandırır, qoruyucu kolloid əmələ gətirir;

- daşların əmələ gəlməsinin qarşısını alır (2, 3).

Urolesanın üstünlükləri:

- Optimal terapevtik təsir: xroniki prostatit, sistit, böyək daşı xəstəliyi (1, 2, 3);
- Hamiləliyin istənilən trimestrində istifadə edilə bilər (1, 9);
- 3 yaşdan uşaqlarda istifadə etmək imkanı (4);
- Dərmanın hepatobiliar sistem xəstəliklərində və pulmonologiyada effektivliyi (5, 6, 8);
- Təkrar müalicə kurslarının mümkünlüyü;
- İstifadə rahatlığı.

Xülasə edərək deyə bilərik ki, urolesan öz tərkibinə görə uroloji xəstələrin kompleks müalicəsinə vacib əlavədir. Bəzi hallarda, müəyyən xəstəliklər və patoloji vəziyyətlər üçün monoterapiya kimi istifadə edilə bilər (8).

Fitolizin də sidik-cinsiyyət sistemi xəstəliklərində istifadə olunan ən effektiv bitki tərkibli dərmanlardan biridir. Fitolizin əsasən bitki mənşəli sidikqovucu kimi istifadə olunur. Fitolizin 10-dan çox bitkidən istifadə olunaraq hazırlanmışdır. Fitolizinin tərkibi aşağıdakı sxemdə göstərilmişdir:

100 qram qarışığın tərkibi aşağıdakı kimidir:	
qarışığın qatılaştırılmış ekstraktı: qızılgül otu, qatırquyruğu otu, düyün otu, soğan qabıqları, ağcaqayın yarpaqları, cəfəri kökü	67,2 q
portağal yağı	150 mq
adaçayı yağı	1 q
nanə otu yağı	500 mq
Şotland şamı yağı	200 mq

Köməkçi maddələr: aqar-aqar-1,2 q, etil parahidroksibenzoat - 0,2 q, buğda nişastası - 2,3 q, vanilin - 0,0004 q, qliserin (qliserin) - 30 q-a qədər. Kombinə olunmuş bitki mənşəli preparat

diüretikdir. İltihab əleyhinə, spazmolitik təsir göstərir. Qumun və kiçik daşların sidik yollarından yuyulmasını asanlaşdırır, sidiyin mineral komponentlərinin kristallaşmasını azaldır. Əsasən sidik yollarının yoluxucu və iltihabi xəstəliklərində (kompleks terapiyanın bir hissəsi kimi) istifadə olunur.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının düzənlik və dağlıq ərazilərində yayılmış otlardan olan boyaqotu sidik-cinsiyyət sisteminin xəstəliklərində geniş spektrli müalicəvi ot bitkilərindəndir (12). Boyaqotunun quru ekstraktı konbinəedilmiş preparat «Sistenal» adlı tinkturası hazırlanır. Spazmolitik, urolitik (böyrək və sidik yollarının kiçik daşlarının salınmasında təyin edilir) və diuretik dərmandır. Boyaqotunun kökümsov və kökləri 5-6% antrasen qrupu törəmələri alizarin və əsas olaraq 2-ksilozid-rubetitrin turşusundan ibarətdir. Bundan başqa tərkibində flavonoidlər, iridoid və üzvi turşular vardır. Adi boyaqotu növü Vyetnam, eləcə də Avropanın cənub-şərqi hissələrindən Himalaya qədər yayılmışdır (11). Azərbaycanda Böyük Qafqaz (Quba), Abşeron, Kür-Araz ovalığı, Naxçıvanın düzənlik və dağlıq ərazilərində, Lənkəran ovalığında, ümumiyyətlə, ovalıq və dağlarda orta dağ qurşağına qədər yayılmışdır. Boyaqotu sidik turşusunun qatı birləşmələrini tədricən kövrəkləşdirərək xırdalanmasına kömək edir. Bu prosesin getməsinə əsasən ruberitrin turşusu təsir edərək, sidikdə olan fosfor, kalsium və maqnezium duzlarını kövrəkləşdirərək onların parçalanmasına kömək edir. Əsasən bitkinin tərkibindəki boyayıcı maddələr daş və duzların üzərinə çökərək onları kövrəkləşdirir və xırdalayır. Bundan başqa bakterisid təsir edərək, kokk florasını məhv edir, əzələ tonusunu azaldır, əksinə eninəzolaqlı əzələlərin tonusunu artırır, böyrək və sidik yollarında olan daş, qum və digər qatı maddələrin çıxarılmasına kömək edir (11). Boyaqotunun quru həbi spazmalotik, urolitik və diuretik dərmandır. Böyrəkdaşı xəstəliyində kiçik qatı maddələrin, xüsusən fosfor, kalsium və maqnezium duzlarınınin əridilməsində, çıxarılmasında və spazmın götürülməsində istifadə edilir. Qlomerulonefrit, böyrək çatışmazlığı və mədə xorasında bu dərman bitkisi əks göstərişdir (11).

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir tibdə istifadəsi azalan bitki tərkibli dərmanlar, əslində bir çox müalicələrdə yaxşı nəticəyə gətirib çıxarır. Artıq bitki tərkibli dərmanlar və bitkilərin müalicəvi təsirində effektiv nəticələr nəzərə cərpacaq dərəcədə artmışdır. Xalq təbabəti, qeyri-ənənəvi üsullarla müalicə min illərdir ki, insanlara etibarlı şəkildə xidmət edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Макаренко М. В., Говсеев Д. А., Панайтиди В. Б., Алауи И. Ю. “Применение Уролесана у беременных с инфекцией мочевых путей” // Репродуктивное здоровье женщины — 2002. — № 1 (10) — С. 26-28
2. Терещенко Н.К. Применение Уролесана в комплексном лечении хронического простатита. Здоровье мужчины. 2002, №1, С 39-42
3. Гресько И. Комплексное лечение хронического пиелонерита с использованием уролесана, биотичных доз хлорида кобальта и норваска; Кандидатская диссертация (Автореферат) 1997 г.
4. Багдасарова И.В. Новые возможности в лечении дисметаболических нефропатий у детей. Справочник специалиста (педиатрия).2005, №16(176)
5. Нейко Е. М., Скробач Н. В. Применение уролесана и феникаберана в комплексном лечении хронических холециститов // Врачебное дело — 1985. — № 7. — С. 13-16
6. Нейко Е.М., Шпак Б.Ю, Котурбаш И. Т. “Влияние уролесана на некоторые биохимические показатели крови и функцию аппарата внешнего дыхания у больных ишемической болезнью сердца” // Гипертоническая болезнь, атеросклероз и коронарная недостаточность — К., 1987 — С. 25-29
7. Додали В. А., Макаров В. Г. “Биологически активные вещества лекарственных и пищевых растений как регуляторы метаболизма.” Вкн.: Тезисы докладов 7-го Российского конгресса “Человек и лекарство”. М.: 2000, С 568
8. Аляев Ю.Г., Рапопорт Л.М., Руденко В.И., Григорьев Н.А. “Мочекаменная болезнь.

- Актуальные вопросы диагностики и лечения” // Врачебное сословие- №4, 2004, С. 4-9
9. Евдокимова О.В. “Применение лекарственных средств растительного происхождения. Побочные действия и противопоказания” // Фармацевтическое обозрение, 2002, № 7, С. 21-24
10. “Infections of the kidney and urinary tract” / Ed. by W.R. Cattell.- Oxford university press, 1996, 572 p.
11. S. C.İbadullayeva, M.C.Qəhrəmanova “Bitkilərin Sirli Dünyası (Ot Bitkiləri)”, Bakı: 2016, s.333
12. Feyruz Vağirov. Naxçıvanın təbii sərvətləri. Naxçıvan: 2008, səh. 46

SUMMARY

Solmaz Novruzova

THE PLACE AND ROLE OF HERBAL MEDICINES IN THE TREATMENT OF SOME DISEASES OF THE URINARY-GENITAL SYSTEM

Medicinal plants have been used for treatment by almost all peoples of the world, regardless of their place of residence and time. Phytotherapy has a number of significant advantages compared to the use of synthetic drug chemotherapy. Medicinal plants, as a rule, are well tolerated by patients, have no unwanted side effects, can be used for a long time (if necessary, therapy lasts 1-2 years), are used especially in chronic diseases, in the treatment of hypovitaminosis and dysbacteriosis. Medicinal plants are well combined with each other and affect different organs and systems, which allows simultaneous treatment of accompanying diseases of internal organs (stomach, liver, kidney, heart, etc.).

Key words: Phytotherapy, medicinal plants, urogenital system diseases, therapeutic effect of plants in diseases, phytotherapeutic treatment in urology

РЕЗЮМЕ

Солмаз Новрузова

МЕСТО И РОЛЬ ЛЕКАРСТВЕННЫХ ЛЕКАРСТВ В ЛЕЧЕНИИ НЕКОТОРЫХ ЗАБОЛЕВАНИЙ МОЧЕПОЛОВОЙ СИСТЕМЫ

Лекарственные растения использовались для лечения практически всеми народами мира, независимо от места их проживания и времени. Фитотерапия имеет ряд существенных преимуществ по сравнению с применением синтетических препаратов химиотерапии. Лекарственные растения, как правило, хорошо переносятся больными, не имеют нежелательных побочных эффектов, могут применяться длительно (при необходимости терапия длится 1-2 года), применяются особенно при хронических заболеваниях, при лечении гиповитаминозов и дисбактериоз. Лекарственные растения хорошо сочетаются друг с другом и воздействуют на разные органы и системы, что позволяет проводить одновременное лечение сопутствующих заболеваний внутренних органов (желудка, печени, почек, сердца и др.).

Ключевые слова: фитотерапия, лекарственные растения, заболевания мочеполовой системы, лечебное действие растений при заболеваниях, фитотерапевтическое лечение в урологии.

ZÜLFİYYƏ SALAYEVA

Azərbaycan MEA Naxçıvan Bölməsi Bioresurslar İnstitutu

**NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASI FLORASINDA YAYILAN
DƏRMAN ƏHƏMİYYƏTLİ SÜSƏN NÖVLƏRİ**

Məqalədə göstərilmişdir ki, Naxçıvan Muxtar Respublikası florası zəngin dərman bitkiləri ehtiyatına malikdir. Ərazidə 27 faydalı bitki qrupları: yem, bal verən, qida, aşı maddəli, boyaq əhəmiyyətli, bəzək-bağçılıq üçün yararlı, lifli, dərman, efir yağlı, qlükozidli, alkaloidli, vitaminli, kosmetik və sair faydalı bitki qrupları mövcuddur. Hazırda ərazi florasında 750-800-ə qədər elmi təbabətdə və xalq təbabətində geniş istifadə olunan dərman bitkiləri vardır. Onlardan 132-si müxtəlif illərdə Dövlət Farmakopeyasına daxil edilmiş rəsmi dərman bitkiləridir. Xəstəlikləri müalicə etmək üçün bu bitkilərdən mazlar, qidalandırıcı kremlər, şampunlar, losyonlar, kompotlar, cövhərlər, cəmlər, mürəbbələr hazırlanır. Respublikamızın dərman bitkiləri botaniklər, farmakoqnostlar, fitokimyəçilər, farmakoloqlar tərəfindən kompleks şəkildə öyrənilir ki, bu da onlardan tibbi məqsədlər üçün istifadə etməyə zəmin yaradır.

Faydalı bitkilərdən biri olan süsən növləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ədəbiyyat mənbələrinə istinadən deyə bilərik ki, süsənlərin çiçəyində flavonoidlər, rəngləyici piqmentlər, yerüstü hissələrində vitaminlər, kökümsovlarında aşı maddələri olduğundan dərman əhəmiyyətli bitkilərdirlər. Məqalədə *İris imbricata* Lindl., **İris germanica* L., **İris albicans* L., süsən növlərinin müalicəvi xüsusiyyətlərini nəzərə alınaraq onlardan müxtəlif xəstəliklər zamanı istifadə edilməsi barədə məlumat verilmişdir.

Açar sözlər: dərman bitkiləri, geofit, bəzək bitkiləri, faydalı, cins, növ, mühafizə, flora

Bitki ehtiyatlarının hərtərəfli öyrənilməsi və səmərəli istifadə edilməsi ən aktual problemlərdən biridir. Naxçıvan Muxtar Respublikası florası zəngin dərman bitkiləri ehtiyatına malikdir. Azərbaycanın xalq təbabətində 3000-ə qədər müxtəlif dərman bitkilərindən istifadə edilir. Son zamanlar, təbii bitkilərdən hazırlanmış dərman preparatlarına üstünlük verilir. Belə ki, bitkilərdən alınan preparatlar təbii olub, orqanizm tərəfindən yaxşı mənimsənilir [7, s. 32; 9, s. 79-85]. Xəstəlikləri müalicə etmək üçün bu bitkilərdən mazlar, qidalandırıcı kremlər, şampunlar, losyonlar, kompotlar, cövhərlər, cəmlər, mürəbbələr hazırlanır. Respublikamızın dərman bitkiləri botaniklər, farmakoqnostlar, fitokimyəçilər, farmakoloqlar tərəfindən kompleks şəkildə öyrənilir ki, bu da onlardan tibbi məqsədlər üçün istifadə etməyə zəmin yaradır. Belə bitkilərdən süsən növləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Naxçıvan Muxtar Respublikası biomüxtəlifliyində yayılan 17 bitkilik tiplərinin əksəriyyətində süsən növləri formasiya, assosiasiya və qruplar şəklində yayılmışdır. Ədəbiyyat mənbələrinə istinadən deyə bilərik ki, bu bitkilərin çiçəyində flavonoidlər, rəngləyici piqmentlər, yerüstü hissələrində vitaminlər, kökümsovlarında aşı maddələri olduğundan dərman əhəmiyyətliyərlər.

Muxtar respublikasının əlverişli relyef şəraiti, özünəməxsus torpaq-iqlim xüsusiyyətləri, günəşli günlərin çoxluğu burada zəngin flora malik bitki örtüyü formalaşdırmışdır. Ərazidə 27 faydalı bitki qrupları: yem, bal verən, qida, aşı maddəli, boyaq əhəmiyyətli, bəzək-bağçılıq üçün yararlı, lifli, dərman, efir yağlı, qlükozidli, alkaloidli, vitaminli, kosmetik və sair faydalı bitki qrupları mövcuddur. Hazırda ərazi florasında 750-800-ə qədər elmi təbabətdə və xalq təbabətində geniş istifadə olunan dərman bitkiləri vardır. Onlardan 132-si müxtəlif illərdə Dövlət Farmakopeyasına daxil edilmiş rəsmi dərman bitkiləridir. Regionda geniş yayılmış, sənaye əhəmiyyətli, təbii ehtiyatı bol olan dərman bitkiləri çoxdur. Onlara adi boymadərən, təpəlik kəklikotu, adi dazıotu, adi qaraqınıq, qatlı solmazçiçək, aptek gücötu, hündür andız, hündür qantəpər, quş qızılcağı, ürək damotu, tarla qatırquyruğu, dərman şahtərəsi, gürcü boyaqotu, adi üzərrik, yarpaqsız öldürgən, çöl nanəsi və sair daxildir [3, s 134-135]. Dərmanların çox hissəsi bitki mənşəlidir. Ürək-damar sistemi xəstəlikləri zamanı işlədilən dərmanların 80-90%-i bitkilərdən alınır. Bitki tərkibli dərmanların əksəriyyəti sintetik dərmanlara nisbətən az zəhərli olub, kənar təsirə malik deyil. Azərbaycanda 100 növdən çox farmakopeyaya daxil edilən dərman bitkisi məlumdur.

Bitkilərin müalicəvi xüsusiyyətləri insanlara qədim zamanlardan məlumdur. "Min dərddə varsa,

min bir də dərmanı var" deyən ulularımız öz azar-bezarlarını bitkilərdən hazırladıqları dərmanlarla müalicə ediblər. Həmin müalicə üsulları zamanın sınağından uğurla çıxıb və bugünkü elmi-texniki tərəqqi əsrində də öz əhəmiyyətini itirməyib. Hətta bir vaxt xalq təbabətinə türkəçarəyə qısqançlıqla yanaşan elmi təbabət də bu gün onun əhəmiyyətini etiraf edir. Qeyd etmək lazımdır ki, bitkilərdən hazırlanan dərmanlar fəsad törətmir. Bu bitkilərinin müalicəvi xassəsi onların tərkibindəki fizioloji təsiredici fəal maddələrin (alkaloidlər, qlikoidlər, flavonoidlər, vitaminlər, aşı maddələri, kumarinlər, efir yağları və bir sıra turşular, mikroelementlər, fermentlər) olması ilə əlaqədardır. Ürək-damar sistemi xəstəlikləri zamanı işlədilən dərmanların 80-90%-i bitkilərdən alınır [4. s. 157-159]. Bu dərmanların əksəriyyəti sintetik dərmanlara nisbətən az zərərli olub, kənar təsirə malik deyil.

Təqribən 150 il bundan qabaq görkəmli filosof, yazıçı Mirzə Fətəli Axundovun qələmə aldığı “Müsyö Jordan və Dərviş Məstəli şah” əsərində nəbatat alimi Müsyö Jordanın dərman bitkiləri toplamaq üçün Fransadan Azərbaycana gəlməsi epizodu təsadüfi deyil. Bu floramızın müalicəvi bitkilərlə zənginliyini bir daha sübut edir. Naxçıvan Muxtar Respublikasının əlverişli təbii şəraiti ərazidə zəngin bitki örtüyünün formalaşmasına səbəb olmuşdur.

Dərman bitkilərinin müalicəvi xüsusiyyətləri insanlara qədim zamanlardan məlumdur. Hipokrat xəstəliklərin müalicəsində işlənən dərman bitkiləri ilə yanaşı, həkimlərin də rolunun mühüm rolunu qeyd edərək deyibdir: "Xəstəliyi təbiət sağaldır. Həkim isə ona kömək edir". Yunan həkimi Dioskorid isə “Dərman vəsaiti” əsərində süsənlərin müalicəvi xüsusiyyətlərindən geniş söz açıb, bitkinin yarpaq və kökümsovlarından dərman, aşı maddəsi, ədviyyat əldə etmək üçün onun əvəzsiz xammal olduğunu göstərmişdir.

Süsən bitkisinin çiçəyi çox maraqlı şəkildə düzülüb. Bitkinin ləçəkləri elə yerləşmişdir ki, çiçəyin hər bir hissəsi aydın görünür. Çiçəyin əsrarəngiz parlıtısı, xüsusilə günəşin şüaları altında nəzərə çarpan dərəcədə gözəlləşir. Bitkinin adı “İris”, “İdos” yunan sözü olub, “göy qurşağı” deməkdir. Müxtəlif rənglərdə olan süsən çiçəklərini gözəllik rəmzi olan göy qurşağına bənzədirlər.

1576-cı ildə Antverpendə nəşr olunmuş Karl Klusiusun kitabında süsənlərin bəzək bitkiləri olduğu göstərilmişdir. Knossos sarayının divarlarından birində çiçək açan süsənlərlə əhatə olunmuş bir gənci təsvir edən şəkil çəkilmişdir. Bu şəkilin təxminən 4000 il yaşı vardır. Bu da onu göstərir ki, süsənlərin faydalı xüsusiyyətləri insanlara çox qədimdən məlumdur.

Muxtar respublikanın torpaq və iqlim şəraiti süsənlərin inkişafı üçün çox əlverişlidir. Süsənlərin müalicəvi xüsusiyyətlərini nəzərə alıb onlardan müxtəlif xəstəliklər zamanı istifadə edilməsi barədə məlumat veririk.

Kiramidvari süsən -*Iris imbricata* Lindl. Kiramidvari süsən dərman, efir yağlı, boyaq, aşı və bəzək bitkisi kimi olduqca qiymətlidir. Kökümsovları təzə vaxtı iysiz və zəhərli olur. Bitkinin qurudulmuş kökümsovları 4 ay saxlandıqdan sonra bənövşə iyi verir.

Kökümsovlarından “bənövşə kökü” adlı efir yağı alınır bundan ətriyyatda, kosmetikada, qənnadı məmulatları və spirtsiz içkilər istehsalında geniş istifadə edirlər. Çiçək və kökümsovunun tərkibində efir yağı, ürək qlükozidləri, nişasta, yağ, aşı maddələri və s. tapılmışdır [1, s. 121-123].

Kiramidvari süsənin qurudulmuş kökümsov və gövdəsindən xalq təbabətində sidikqovucu və qurudqovucu dərman kimi istifadə edilir. Təbabətdə isə diş ağrısı, qarın yatalağı və başqa xəstəliklərin müalicəsində işlədilir. Kökümsovu alkaloidlə zəngin olduğundan onlardan yalnız qurudulmuş halda istifadə edilir. Qurudulmuş kökümsovlarının sulu dəmləməsi və bişməsi ishalı, böyrək və sidik yollarının iltihabını, ağrıları və daxili qanaxmaları (uşaqlıq qanaxmalarını) kəsir. Xalq təbabətində süsənin kökünü yerdən qazıb çıxarır, yuyub qurudur, əzərək narın toz halına saldıqdan sonra spirtdə,

çaxırda həll edərək kəskin ağrı verən sidik kisəsi xəstəliklərini müalicə edirlər. Orta əsrlərdə kosmetika sahəsində süsənin kökündən geniş istifadə olunmuşdur. Tozu balla qarışdırıb üzdəki çillərin üzərinə sürməklə onları yox edirmişlər. Bitkidən alınan cövhərindən isə dişdibinin möhkəmlənməsində istifadə edilir. Süsənin bir çox növlərinin çiçək və kökümsovlarından qida, boyaq və toxuculuq sənayesində, gön-dəri istehsalında, eləcə də əczaçılıq, ətriyyat və kosmetika

sahələrində geniş istifadə olunur. Çiçəklərindən zəhərsiz və tərkibi bioloji fəal maddələrlə zəngin olan boyaq maddələri alınır, bunlardan da qida məhsullarının boyadılmasında istifadə edilir [8, s. 97-99].

Tibbi məqsədlə daha çox kökümsovları tətbiq olunur. Sulu dəmləməsindən və bişirməsindən mədə-bağırsaq xəstəliklərində, böyrək sidik yolları iltihabında, eləcə də daxili qanaxmalarda istifadə edilir. Tərkibində 14%-ə qədər aşı maddəsi, sarı rəngli boyayıcı maddə, qətranlar, 57%-ə qədər nişasta, üzvi turşular və yarpaqlarında C vitamini müəyyən edilmişdir [6, s. 822-824]. Şahbuz rayonunun Kolanı, Külüs, Keçili, Güney Qışlaq, Kükü, Biçənək, Culfa rayonunun Ərəfsə, Ləkətağ, Xanəgah, Teyvaz, Ordubad rayonunun Vənənd, Dırnıs, Unus, Kələki, Pəzməri, Şərur rayonunun Tənənəm, Axura, Qaraquş, Vəlidağ ərazilərində yayılmışdır.

**Iris germanica L.* - Alman süsəni. Naxçıvan Muxtar Respublikasında mədəni halda becərilir. 21 ölkənin dərman bitkiləri siyahısındadır. Rusiyada al bronxit ələhinə istifadə edilir. Kökümsovlarının tərkibində 0,1-0,2% eyir yağı, 9,6% piyli yağlar, aşı maddələri, nişasta və üzvi turşular vardır. Süsəndən alınmış eyir yağlarından ətirlərin istehsalında, yeyinti sənayesində likör, spirtsiz içkilərin hazırlanmasında istifadə edilir [5, s. 77-80]. Süsən növlərin tərkibində fenolkarbon (vanil) turşusu tapılmışdır ki, bu da antihelminit xüsusiyyətə malikdir. Şiş ələhinə və qaraciyərdə lipid mübadiləsinin tənzimləyicisi hesab olunan qlikomanan-polisaxaridi bu bitkidə aşkar olunmuşdur. Çiçəklərindən zəhərsiz və tərkibi bioloji fəal maddələrlə zəngin olan boyaq maddələri alınır, bunlardan da qida məhsullarının boyadılmasında istifadə edilir. Alman süsənindən müxtər respublikanın park və xiyabanlarının bəzədilməsində istifadə olunur. Bitki Bioresurslar İnstitutunun “Nəbatat bağı”nda becərilir.

**Ağ süsən - (Iris albicans)* Ağ süsən ərəblər tərəfindən qədim zamanlardan becərilmişdir. . Ərəbistandan iri, ətirli ağ çiçəkləri olan süsən Afrikanın Aralıq dənizi sahillərinə Məhəmməd zəvvarları tərəfindən yayılmışdır. Mavrların hakimiyyəti dövründə İspaniyaya gətirilmişdir. Amerika kəşf edildikdən sonra Meksikaya oradan isə Kaliforniyaya aparılmışdır. Flamand rəssamı Jan Brueghel tərəfindən 1610-cu ildə süsən bitkisinin təsviri verilmişdir. Bu təsvirlər göstərir ki, hətta o dövrlərdə avropalılar süsənin bəzək formaları ilə artıq tanış idilər. Bitkidən Tibet təbabətində qanazlığı xəstəliyinin müalicəsində istifadə edilir. Ağ süsəndən muxtar respublikanın həyatı sahələrin, parkların, xiyabanların bəzədilməsində istifadə edilir. Bitki Bioresurslar İnstitutunun “Nəbatat bağı”nda becərilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Naxçıvan MR florası öz faydalı bitkiləri ilə daim diqqət mərkəzindədir. Bu bitkilərin səmərəli surətdə istifadə olunması vacib məsələlərdən biridir. Naxçıvan Muxtar Respublikası flora biomüxtəlifliyində yayılan süsənlərin əksəriyyəti bəzək bitkiləri olduğundan müxtəlif təsirlərə məruz qalırlar. Süsənlərin azalmasının əsas səbəblərindən biri ərazilərin nizamsız otarılması, yaşayış yerlərinə yaxın sahələrdə yayıldığı üçün bəzək, dərman bitkisi kimi nizamsız toplanmasıdır. Naxçıvan Muxtar Respublikasının “Qırmızı Kitab”ına daxil edilmişdir [2, s.179-195; 3, s. 253-257]. Süsənlərin yayıldığı ərazilər xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Dəmirov İ.A., İslamova N.A. Azərbaycanın müalicə əhəmiyyətli bitkiləri. Bakı: 1988. 175 s.
2. Talıbov T.H., İbrahimov Ə.Ş. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Qırmızı Kitabı (Ali sporlu, çılpaqtoxlu və örtülütoxumlu bitkilər) Naxçıvan, 2010, 676 s.
3. Talıbov T.H., İbrahimov Ə.Ş. və b. Naxçıvan Muxtar Respublikasının dərman bitkiləri Naxçıvan: 2014,”Əcəmi, 2014, 432 s.
4. Большая энциклопедия народной медицины. М.: Изд. АНС, Олма Пресс, 2005, 827 с.
5. Бульф В.В., Малеева О.Ф. Мировые ресурсы полезных растений. Справочник, Л.: Наука 1969. 564 с.
6. Гавриленко Б.Д. Варьирование окраски цветков Ирис парадокса Стыв. (Иридажае) // Бот, Жур, 1965, т.50, № 6, с. 822-824

7. Касумов Ф.Ю. Биохимическое изучение двух пряно-ароматических растений и способы выделения из них ценных продуктов: Автореф. дис... канд. биол. наук. Баку: 1968, 32 с.
8. Родионенко Г.И. Ирисы. Л., 1988, 158 с.
9. Лекарственные растения Азербайджана. Справочник. Баку: Азернешр, 1972, 196 с.

SUMMARY

Zulfiya Salayeva

IMPORTANT IRIS SPECIES OF MEDICINES SPREAD IN THE FLORA OF THE NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC

The article states that the flora of the Nakhchivan Autonomous Republic is rich in medicinal plants. There are 27 useful plant groups in the area: fodder, honey, food, vaccine, dye, suitable for ornamental, fibrous, medicinal, essential oil, glucoside, alkaloid, vitamin, cosmetic and other useful plant groups. At present, there are about 750-800 medicinal plants in the flora of the area, which are widely used in scientific and folk medicine. 132 of them are official medicinal plants included in the State Pharmacopoeia in different years. Ointments, nourishing creams, shampoos, lotions, compotes, ores, jams, extracts are made from these plants to treat diseases. Medicinal plants of the republic are studied in a complex way by botanists, pharmacologists, phytochemists, pharmacologists, which creates a basis for their use for medical purposes.

The species of iris are particular importance, which is one of the useful plants. According to literary sources, irises are medicinal plants because they contain flavonoids, coloring pigments, vitamins on the surface, and vaccines on the roots. Taking into account the therapeutic properties of iris species *Iris imbricata* Lindl., **Iris germanica* L., **Iris albicans* L., their use in various diseases was reported in the article.

Key words: medicinal plants geofit, ornamental plants, useful, genus, species, protection, flora

РЕЗЮМЕ

Зульфья Салаева

ВИДЫ РОДА *IRIS* L. С ЛЕЧЕБНЫМИ СВОЙСТВАМИ, РАСПРОСТРАНЕННЫЕ ВО ФЛОРЕ НАХЧЫВАНСКОЙ АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКИ

В статье указано, что флора Нахчыванской Автономной Республики богата лекарственными растениями. В регионе насчитывается 27 полезных групп растений: кормовые, медоносные, пищевые, вяжущие, красильные, декоративные, волокнистые, лекарственные, эфиромасличные, глюкозидные, алкалоидные, витаминные, косметические и другие полезные группы растений. В настоящее время во флоре региона насчитывается около 750-800 видов лекарственных растений, которые широко используются в научной и народной медицине. 132 из них являются официальными лекарственными растениями, включенными в Государственную фармакопею в разные годы. Из этих растений для лечения болезней готовят мази, питательные кремы, шампуни, лосьоны, компоты, экстракты, джемы и варенья. Лекарственные растения автономной республики комплексно изучаются ботаниками, фармакологами, фитохимиками, фармакогностиками, что создает основу для их использования в медицинских целях.

Особое значение имеют виды ириса, которые относятся к числу полезных растений. Согласно литературным источникам, ирисы являются лекарственными растениями, так как на цветках содержат флавоноиды, красящие пигменты, витамины, а на корнях вяжущие вещества. В статье с учетом терапевтических свойств *Iris imbricata* Lindl., **Iris germanica* L., **Iris albicans* L., сообщается об их применении при лечении различных заболеваний.

Ключевые слова: лекарственные растения, геофит, декоративных растений, полезный, род, вид, охрана, флора

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKA FLORASINDA YAYILAN *BRASSICACEAE*
BURNETT FƏSİLƏSİNİN DƏRMAN ƏHƏMİYYƏTLİ NÖVLƏRİ

Məqalə Naxçıvan Muxtar Respublika florasında yayılan Brassicaceae Burnett fəsiləsinin dərman əhəmiyyətli növlərindən bəhs edir. Fəsilənin bir sıra dərman əhəmiyyətli növlərinin kimyəvi tərkibi, istifadə olunduğu xəstəliklər haqqında məlumatlar verilmişdir. Xəstəliklərlə yanaşı bitkilərin ağrılarda, iltihab proseslərində, yaraların sağalmasında, orqanlara təsirləri və digər xüsusiyyətləri də işıqlandırılmışdır.

Açar sözlər: *Brassicaceae Burnett, fəsilə, növ, dərman, əhəmiyyət*

Giriş: *Brassicaceae Burnett.*- Kələmkimilər fəsiləsi növləri dünyada (xüsusən Şimal yarımkürəsində) geniş yayılmışdır. Fəsiləyə birillik, ikiillik, çoxillik otlar və yarımkol formalı bitkilər daxildir. Fəsilənin həm yabanı, həm də mədəni növləri var. Bu növlər Antraktidadan başqa, dünyanın hər yerində, bütün ekoloji mühitlərdə (əsasən mülayim iqlimdə) yayılmışdır. *Brassicaceae Burnett.* fəsiləsinin dünyada 350 cinsə aid 3 mindən çox növü, Azərbaycanda 74 cinsə daxil olan 248 növü yayılmışdır [3, s.183]. Naxçıvan Muxtar Respublikasında fəsilənin 67 cinsində toplanan 165 növü bitir [6, s.147-157]. Bu bitkilər arasında bir sıra dərman əhəmiyyətli növlər var:

Cardaria Desv. - Kardariya cinsinin ərazi florasında 4 növü yayılmışdır ki, bunlardan da *Cardaria draba (L.) Desv. (Lepidium draba L.)* - Bozalaq kardariya dərman əhəmiyyətlidir. Bozalaq kardariya çoxillik bitkidir, düzənlik, dağətəyi, bəzən orta dağ qurşağının quru yamacları, alaqly yerləri və əkinlərdə yayılmışdır, halomezokserofitdir. Bitkinin tərkibində alkaloid, flavanoid, kumarin, karotin, C və E vitaminləri var. Dəri, qadın xəstəlikləri, köp, sinqa, qızdırma və şişlər zamanı istifadəsi faydalı nəticələr verir. Ödqovucu, funqisid və bakterial təsirə malikdir. Müalicə məqsədilə bitkinin yarpaq və meyvələri istifadə edilir [4, s.41-42].

Lepidium L. – Bozalaq cinsinin florada 10 növü yayılmışdır ki, bunlardan *Lepidium sativum L.* - Vəzəri bozalaq dərman əhəmiyyətlidir. Vəzəri bozalaq biriillik bitkidir, düzənlikdən orta dağ qurşağına qədər olan ərazilərin əkin sahələri, zibilli yerlər, bağlarda və çay kənarlarında yayılmışdır. Bitkinin tərkibində kükürlü birləşmələr, mineral duzlar, A və C vitaminləri var. Vitamin mənbəyi hesab olunan bitki qədim dövrlərdən qida və müalicə məqsədilə istifadə olunur. Hələ orta əsr həkimləri deyirdilər ki, kim sağlam olmaq istəyirsə, mütləq vəzəri yesin, yoxsa ona həkim kömək edə bilməz. Qədim yunanlılar onu soyuqdəymə əleyhinə işlətməmiş, qədim romalıları isə əsəb sisteminin onun köməyi ilə müalicə edirmişlər. Keçmişdə sağlamlıq və güc rəmzi kimi tanınan bu bitki Şərq təbiblərinin əsas müalicə vasitələrindən biri olmuşdur. [1, s.372]. Ondan xalq təbabətində yoluxucu, bağırsaq, şəkər, tənəffüs sistemi xəstəliklərinin (astma, zökəm, göyöskürək) müalicəsində və mədə qıcqırmasına qarşı istifadə olunur. Həzmi yaxşılaşdırır, yuxunu normallaşdır, arterial təzyiği aşağı salır, maddələr mübadiləsinin normal gedişini təmin edir, orqanizmdə olan zəhərləri kənarlaşdırır, avitaminozun profilaktikasında müsbət təsir göstərir. Diuretik, antikorbutik, sidikqovucu, tərqovucu və ağrıkəsici (şirəsi zeytun yağı ilə qarışdırılıb böyrək və sidik kisəsi ağrılarında içilir) xüsusiyyətlərə malikdir.

Capsella Medik. - Quşəppəyi cinsinin *Capsella bursa - pastoris (L.) Medik.* - Adi quşəppəyi növü birillik ot bitkisidir, düzənlikdən alp yüksəkliyinə qədər olan ərazilərin yollar və alaqly yerlərində yayılmışdır. Bitkinin tərkibində efir yağı, aşı maddəsi, alma və limon turşusu, C və K vitaminləri var. Hipertoniya, ateroskleroz, ishal, öd daşı, böyrək daşı xəstəliklərində, metabolik pozğunluqlar, revmatizm və xarici yaralar üçün istifadəsi faydalıdır. Sidikqovucu, büzücü və qanqəsici xüsusiyyətə malikdir (cövhərindən hazırlanmış məlhəmdən uşaqlıq yolu qanaxmalarında istifadə olunur).

Brassica L. - Kələm cinsinin floramızda biri yabanı halda yayılmışdır. Mədəni halda becərilən

3 növü məlumdur. *Brassica oleracea* L. – bostan kələmi ən qədim əkinçiliyə malik olan dərman əhəmiyyətli bitkidir. Bitkinin tərkibində azotlu maddələr, karbohidrat, yağ, Ca, P, Fe, Mg, Co, Cu, Zn, üzvi turşular, C, A, K, B₁, B₂, B₃, B₆, B₉ (yaşıl yarpaqlarında), E, U və D vitaminləri var. Şəkərli diabet və xərcəng (bədxassəli şişlər) xəstəliklərində (radiasiyadan qoruyur) istifadəsi faydalıdır. Sinir sistemi, damar divarlarının güclənməsi (kapilyar), qanın laxtalanması, görmə qabiliyyətinə müsbət təsir edir. Ateroskleroz, piylənmə, stressə qarşı, kosmetik vasitə kimi üz dərisinin ağartmaq, saç parlaqlığı və sıxlığını qorumaq üçün xeyirlidir. [9].

Sinapis L. - İstiot (Xardal) cinsinin *Sinapis arvensis* L. - Çöl istiotu növü birillik ot bitkisidir, orta dağ qurşağına qədər olan ərəzilərin əkin sahələri (əsasən dənli bitkilər) və əlaqəli yerlərində yayılmışdır. Tənəffüs yolu (öskürək əleyhinə), sinir xəstəliklərinin müalicəsində faydalıdır. Qandakı xərcəng daşıyıcı olan hüceyrələrin sayı azaldır, zəhərlənməyə, burun tutulması, qəbizlik, revmatizmə qarşı istifadə olunur. Qan dövranını nizamlayır, ağızda və mədə yoluna qədər olan orqanlardakı bakteriyaları məhv edir, mədə-bağırsaq fəaliyyətini nizamlayır. Antiseptik, sidikqovucu, ağrıkəsici (baş və diş ağrıları), sakitləşdirici xüsusiyyətə malikdir.

Raphanus L. – Turpca cinsinin 2 növündən biri olan *Raphanus sativus* L. - Əkin turpçası birillik ot bitkisidir. Bitkinin tərkibində qlükozidlər, lizazim (bakteriya öldürücü maddə), C və B vitaminləri var. Mədə-bağırsaq yaraları, qaraciyər, öd, qan azlığı, tənəffüs yolları xəstəlikləri (balla qarışdırılıb tənəffüs yolunun selikli qişasının zədələnməsi, quru öskürək və səsi batmış xəstələrin müalicəsi üçün), bağırsaqların soyuqlaması zamanı, irinli yara və şişlərin müalicəsində istifadə edilir. Maddələr mübadiləsini nizamlayır, orqanizmə keçən radioaktiv şüaları zərərsizləşdirir və bədəndən xaric edir (kök meyvəsində olan 10-12 %-ə qədər olan pektin maddəsi sayəsində), iştah artırır, mədə şirəsinin artıq turşuluğunu neytrallaşdırır, zəhərli maddələri bədəndən xaric edir, beyin fəaliyyətini artırır. Toxumlarından rafin, rafanin, sulfarefin və sativin kimi qiymətli preparatlar hazırlanır. Toxumundan yağ alınır ki, bundan da yeməklərdə istifadə etdikdə qanda xolestrinin miqdarı azalır, aterosklerozun qarşısını qismən alır.

Nasturtium R.Br. - Qıjı cinsinin *Nasturtium officinale* R. Br. - Dərman qıjısı növü çoxillik ot bitkisi olub, hidrohiqrofiqdir, orta dağ qurşağına qədər olan ərəzilərin bataqlıqlar və çay sahillərində yayılmışdır. Bitkinin tərkibində karotin, alkaloid, C, B, B₁, B₂, E vitaminləri, yod, dəmir, fosfor və kalium var. Mədə-bağırsaq traktı, revmatizm, sinqa, öd və böyrək daşları, xroniki nefrit, ur, dəri ekzemaları, qaraciyər, xoş və bədxassəli şişlər, şəkərli diabet, ağız boşluğunun selikli qişası xəstəliklərində faydalıdır. Dərman qıjısı qan təzyiqini aşağı salır (ekstraktı), sidik kisəsində daşları parçalayır, maddələr mübadiləsinin yaxşılaşdırır, bədəndəki tullantıları çıxardır, dəri yumşaldır, insanı gümrah edir, daxili orqanları, beyin və ürəyi möhkəmlədir, saç tökülməsinin qarşısını alır, podaqra, yanıqlar, anemiya, ziyil və döyənək, əqrəb, arı sancmasında (sarığı bal ilə), qanqusmada və avitaminozda xeyirlidir. Bitki qurdqovucu, diuretik, işlədici, abortiv və ağrıkəsici (baş, sinə və mədə ağrıları) xüsusiyyətə malikdir. Müalicə üçün bitkinin kökü, yarpaq və toxumları istifadə olunur.

Armoracia (Gaertn.) C.A. Mey. & Scherb. – Xardal cinsinin *Armoracia rusticana* (Gaertn.) C.A. Mey. & Scherb. - Adı xardal növü çoxillik ot bitkisidir. Bitkinin tərkibində natrium, kalium, kalsium, manqan, mis, fosfor, kükürd, xlor, qlükozid, karotin, lizosim, C və B vitaminləri var. Qastrit, skorbut, podaqra, yel xəstəliklərində istifadəsi faydalıdır. İştahı artırır, bağırsaqların fəaliyyətini yaxşılaşdırır, mədədə duz turşusunun ifrazını artırır (sulu məhlulu). Sidik kisəsi daşları, bel və kürək əzələləri ağrıları, soyuqdəymə (dabanlara və baldıra əzintisindən islatma qoyulur), irinli yaralarda və qulaq iltihabında (əzintisi), angina və ağız boşluğunun selikli qişasının iltihabında (qarqara), kosmetikada dəri çilləri və piqmentli ləkələrə qarşı istifadə olunur. Bu xüsusiyyətləri ilə yanaşı həm də ondan “plastr” (məlhəm) hazırlanır. Sidikqovucu və ağrıkəsici xüsusiyyətə malikdir.

Sisymbrium L. - Şüvərən cinsinin ərəzi florasında yayılan 4 növündən biri

Sisymbrium Loeselii L. - Lezel şüvərənini ikiillik ot bitkisidir, yuxarı dağ qurşağına qədər olan ərəzilərin çəmənlik kənarı və zibilliklərində əlaqə otu kimi yayılmışdır. Malyariya və qarayara kimi xəstəliklərin istifadəsi zamanı faydalıdır. Dəri yaraları (xüsusən tropik yaralar), qəbizlik, həzm prosesini yaxşılaşdırma və qurdqovucu vasitə kimi əhəmiyyətli bitkidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cabbarov S. Dərman bitkiləri ilə müalicə reseptləri, Bakı: Elm və təhsil, 2015, 408 s.
2. Əhmədov Ə.İ. Yeyilən bitkilərin müalicəvi xassələri, Bakı: İqtisad universiteti”, 2014, 468 s.
3. Əsgərov A. Azərbaycanın bitki aləmi. Bakı: TEAS Press, 2016, s.183-198
4. Mehdiyeva N. Azərbaycanın dərman florasının biomüxtəlifliyi, Bakı: “Letterpress”, 2011, 188 s. s.41-42
5. Səklikov İ.F. Xalq təbabətindən bir damla, Bakı “ASSA” MMC, 2008, 128 s.
6. Talıbov T.H., İbrahimov Ə.Ş., İbrahimov Ə.M. Naxçıvan Muxtar Respublikası florasının taksonomik spektri (Ali sporlu, çılpaqtoxumlu və örtülütoxumlu bitkilər, II nəşr), Naxçıvan: 2021, s.147-157
7. Талыбов Т. Г., Ибрагимов А. Ш., Ибрагимов А. М., Алекперов Р. А. и др. Лекарственные растения Нахчыванской Автономной Республики, “Государственный гуманитарно-технологический университет”, 2018, с. 159-160
8. Флора Азербайджана, издательство академии наук Азербайджанской ССР, Баку: 1953, с.141-323
9. <https://www.botanichka.ru/article/kapusta/>

SUMMARY

Afag Aliyeva

MEDICINAL VALUES OF SPECIES OF THE FAMILY *BRASSICACEAE* BURNETT COMMON IN THE FLORA OF THE NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC

The article discusses materials on the medicinal value of some species of the Brassicaceae Burnett family, which are common in the flora of the Nakhchivan Autonomous Republic. Compiled information on chemical compositions and fields of application for medicinal purposes. In addition, the article writes the use of species for the prevention of pain, against infection and the treatment of certain diseases of the organs.

Key words: *Brassicaceae Burnett, family, genus, drugs, importance*

РЕЗЮМЕ

Афаг Алиева

ЛЕКАРСТВЕННЫХ ЗНАЧЕНИЙ ВИДОВ СЕМЕЙСТВА *BRASSICACEAE* БЕРНЕТТ РАСПРОСТРАНЕННЫХ В ФЛОРЕ НАХЧЫВАНСКОЙ АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКЕ

В статье обсуждены материалов о лекарственных значений некоторых видов семейства *Brassicaceae* Бернетт, которые распространены в флоре Нахчыванской Автономной Республике. Составлены информации о химических составов и области применения лечебных целях. Кроме того, в статье написано применение видов для предотвращению боли, против инфекции и лечению некоторых заболеваний органов.

Ключевые слова: *Brassicaceae Burnett, семейство, род, лекарства, важность*

РАГИФ АББАСОВ
raqifabbasov@gmail.com
САРА ГАСАНОВА
sara.guliyeva@gmail.com
СЕВИНДЖ КУЛИЕВА
ecolog84chingiz@mail.ru
АФЕТ ИСРАФИЛОВА
afet.israfilova@gmail.com
БЕГИМ АСЛАНОВА
aslanovabeyim@gmail.com

Институт Физиологии имени академика Абдуллы Караева, НАН Азербайджана

ИЗУЧЕНИЕ ВЛИЯНИЯ ЭКСТРАКТА ШАФРАНА НА СОДЕРЖАНИЕ ЛЮТЕИНИЗИРУЮЩЕГО ГОРМОНА И ЭСТРАДИОЛА В КРОВИ САМОК БЕЛЫХ КРЫС РАЗНОГО ВОЗРАСТА

Шафран широко используется в качестве пищевого ароматизатора, а его целебные эффекты хорошо известны. Недавние исследования показали, что основные компоненты шафрана включая каротиноидов: Крокцин, кроцетин, пикокроцин и шафранал оказывают существенное влияние на физиологические эффекты в различных биологических системах. Одним из факторов, угрожающих качеству жизни женщины, является менопауза. Менопауза затрагивает все аспекты жизни женщины и ежегодно затрагивает 25 миллионов женщин во всем мире. По оценкам ВОЗ (Всемирной организации здравоохранения), к 2030 году 1,2 миллиарда женщин будут в постменопаузе. Менопауза описывается как переход от репродуктивной фазы к нерепродуктивной. Во многих промышленно развитых странах это происходит в среднем в возрасте 51 года. Однако в Азербайджане, согласно метааналитическому исследованию (2011 г.), средний возраст наступления менопаузы составил 48 лет. Следовательно, менопауза начинается в возрасте от 40 до 50 лет и характеризуется снижением уровня эстрогена. В настоящем исследовании изучено влияние экстракта из рылец шафрана, произрастающего в Азербайджане, на уровни лютеинизирующего гормона (ЛГ) и эстрадиола в крови у 6-и 12-месячных крыс-самок. В ходе экспериментов выявлены возрастные изменения концентрации половых гормонов в плазме крови на фоне введения экстракта шафрана, но это изменения находятся в пределах нормы. Выявление способности экстракта шафрана значительно изменять концентрацию половых гормонов в плазме крови доказывает возможность его использования в фармакологической коррекции ряда гинекологических заболеваний, как в репродуктивном возрасте, так и в период менопаузы, и дает основание проведению обширных исследований в клинической практике в этом направлении.

Ключевые слова: *экстракт шафрана, 6-и и 24-месячные крысы-самки, лютеинизирующий гормон, эстрадиол*

Введение. В настоящее время в экономически развитых странах наблюдают глобальное старение населения (Lutz W. et al., 2001,543–545; World Health Organization 2010 (1)). В этой связи важной задачей современной физиологии, геронтологии и медицины является продление активного периода жизни и сохранение репродуктивного здоровья. Репродуктивная функция организма является одной из основных биологически высоко значимых, а её снижение-одним из проявлений естественного старения человека и животных (Анисимов В. Н. 2008; Лопатина О. В. и др. 2015, 111–117; Wu D. et al. 2010, 306–316). Деятельность половой системы прямо связана с возрастом, а интенсивность продукции половых гормонов в значительной мере определяет биологический возраст человека. По мере старения функция половых желез постепенно снижается вплоть до угасания. Особенно это

выражено у женщин в виде сложного симптомокомплекса — климакса. При этом следует обратить внимание на тот факт, что на протяжении последних 150 лет продолжительность жизни женщины после наступления менопаузы существенно удлинилась, и сейчас женщины проводят в состоянии эстрогенного дефицита около $\frac{1}{3}$ своей жизни, что обуславливает возрастание значимости медицинских и социальных проблем у пожилых и старых женщин (Занкина О.В. и др. 2013, 831- 834).

Наряду с этим современное состояние репродуктивного здоровья характеризуется снижением рождаемости, уровня общего и репродуктивного здоровья населения, увеличением соматических патологий у беременных женщин, относительно низкими показателями нормальных родов и увеличением рождаемости больных детей (Мельников В.А. и др. 2011, 118-121; World Health Organization 2010 (2)). Показано, что женское бесплодие составляют основную часть проблемы бесплодия - 75%, мужское бесплодие - 45%. И лишь 33% - факторы женского и мужского бесплодия (Кулаков В.И. 2005, 21).

С этой точки зрения особый интерес представляет шафран, о целебных свойствах которого известно еще с глубокой древности. Современный уровень фармакологических исследований позволяет исследовать механизмы действия шафрана. К настоящему времени накоплено достаточно данных, которые свидетельствуют о стимулирующем влиянии экстракта шафрана и его составляющих компонентов на половое поведение у экспериментальных животных (Heidary M. Et al. 2008, 255–259; Hosseinzadeh H. et al. 2008, 491–495; Shamsa A. et al. 2009, 690–693).

Целью исследования является сравнительное изучение влияния экстракта шафрана на содержание женских половых гормонов (лютеинизирующего гормона (ЛГ) и эстрадиола) в плазме крови самок белых крыс разных возрастных групп.

Материал и методика. В начале исследования во избежание случайной беременности животные проходили 21-дневный карантин (3 эстральных цикла). По общепринятым методам течение 2 недель у животных брали мазок из влагалища для цитологической оценки эстрального цикла. Крысы с нарушенным циклом отстранялись от исследования. Самки крыс были разделены на четыре группы — две контрольные и две экспериментальные группы, по 10 самок в каждой. Экспериментальные группы составили 12-месячные животные, которые ежедневно в утренние часы получали экстракт шафрана из расчета 120 мг/кг в течение 14 дней — 1-я экспериментальная группа и 21 дня — 2-я экспериментальная группа. Контрольные группы включали 6-месячных (1-я контрольная) и 12-месячных (2-я контрольная) животных, которые ежедневно в утренние часы получали физиологический раствор. Экстракт шафрана и физиологический раствор вводили животным per os с помощью тонкого металлического зонда.

Животных после 21-дневного введения экстракта декапитировали под легким эфирным наркозом и производили забор крови. Полученные материалы исследования центрифугировали в отдельных пронумерованных стеклянных флаконах и выделяли плазму крови. Затем с помощью соответствующих гормональных тест-наборов для иммуноферментного анализа *in vitro* у человека («Pishtaz», Иран)

Результаты и их обсуждение. Согласно полученным результатам, 21-дневное введение экстракта шафрана 6-месячным животным привело к статистически достоверному повышению содержания эстрадиола на 11%, по отношению к контрольной группе ($p < 0,001$). Так, в контрольной группе этот показатель составил $14,28 \pm 1,05$ пг/мл, а в опытной группе самок крыс 6-месячного возраста, которые получали экстракт шафрана - $15,86 \pm 0,03$ пг/мл (таб.). У 24-месячных самок крыс содержание данного гормона составил $11,12 \pm 0,09$ пг/мл, что на 22% ниже показателя, который отмечали в контрольной группе, включающей 6- месячных животных. По всей видимости, уменьшение уровня эстрадиола связано с нарушением созревания фолликулов, что является проявлением первых признаков старения репродуктивной системы.

На фоне 21-дневного введения экстракта шафрана у опытных самок 24-месячного возраста уровень эстрадиола составил $11,26 \pm 0,08$ пг/мл, что практически совпадает с показателем в контрольной группе, включающей 24 месячных животных, но оставаясь ниже показателей контрольной группы, включающей 6 месячных животных, на 21% ($p < 0,01$), однако данные носили статистически недостоверный характер (таб.).

Таблица. Изменение содержания лютеинизирующего гормона и эстрадиола в крови самок белых крыс разного возраста

№	Группы	ЛГ, МЕ/мл	Эстрадиол, пг/мл
1.	6-месячные самки (контроль)	$1,82 \pm 0,03$	$14,28 \pm 1,05$
2.	6-месячные самки + шафран	$1,73 \pm 0,02$	$15,86 \pm 0,03$
	P	$> 0,05$	$< 0,001$
	%	-4,9%	11%
3.	24-месячные самки	$1,59 \pm 0,03$	$11,12 \pm 0,09$
	P	$< 0,01$	$< 0,001$
	%	-12,6%	-22%
4.	24-месячные самки + шафран	$1,64 \pm 0,02$	$11,26 \pm 0,08$
	P	$< 0,001$	$< 0,01$
	%	-9,9%	-21%

Примечание: P-статистическая значимость различий по сравнению с контрольной группой

Как видно из таблицы, 21-дневное введение экстракта шафрана сопровождается достоверным повышением содержания эстрадиола в плазме крови животных опытных групп, включающей 6-месячных животных и незначительным колебанием показателя в опытной группе животных, включающей 24-месячных самок.

Для изучения влияния экстракта шафрана на содержание женских половых гормонов в плазме крови самок белых крыс разных возрастных групп изучали действие экстракта на уровень лютеинизирующего гормона (ЛГ), и сравнивали с соответствующими показателями в контрольной группе (таб.).

Показано, что на фоне 21-дневного введения экстракта шафрана уровень ЛГ в плазме крови самок 6-месячного возраста было равно $1,73 \pm 0,02$ МЕ/мл, что 4,9% ниже, чем в контроле, где это значение составило $1,82 \pm 0,03$ МЕ/мл, однако данные носили статистически недостоверный характер ($p > 0,05$).

У 24-месячных животных уровень ЛГ в контрольной группе составил $1,59 \pm 0,03$ МЕ/мл, что 12,6% меньше по сравнению с контролем, включающей 6 месячных животных (разница статистически достоверна $p < 0,01$).

На фоне 21-дневного введения экстракта шафрана у подопытных самок, включающей 24 месячных животных, уровень ЛГ в плазме крови составил $1,64 \pm 0,02$ МЕ/мл, что на 8,1% меньше по отношению к опытной группе, включающей 6 месячных животных ($p < 0,001$), незначительно превысив показатель в контрольной группе, включающей 24 месячных.

Таким образом, анализ уровня эстрадиола и лютеинизирующего гормона в сыворотке крови опытных крыс самок обеих возрастных групп позволил сделать вывод о том, что эффекты от введения шафрана отразились на уровне исследуемых гормонов в сыворотке крови животных. Выявление способности экстракта шафрана значительно изменять концентрацию половых гормонов в плазме крови доказывает возможность его использования в фармакологической коррекции ряда гинекологических заболеваний, как в репродуктивном возрасте, так и в период менопаузы, и дает основание проведению обширных исследований в клинической практике в этом направлении.

ЛИТЕРАТУРА

1. Анисимов В. Н. (2008). Молекулярные и физиологические механизмы старения (в 2-х т.). Т. 1. СПб.: Наука, 434 с.
2. Занкина О.В., Захарова Н.Б., Никитина В.В., Иваненко И.Л., Царева О.Е., Никифорова Н.Е. (2013). Влияние нарушения гормональной регуляции на процессы ангиогенеза у женщин в периоде репродуктивного старения // Бюллетень медицинских Интернет-конференций (ISSN 2224-6150), Том 3. № 4, с. 831- 834
3. Кулаков В. И. (2005). Бесплодный брак. М.: Медицина., 21 с.
4. Лопатина О. В., Балан В. Е., Ткачева О. Н. и др. Факторы женского здоровья с точки зрения старения репродуктивной системы и риска развития сердечно-сосудистых заболеваний // Альманах клин. мед. 2015. № 37. С. 111–117
5. Мельников В. А., Стулова С.В., Ермолаева Е.В. (2011). Проблемы репродуктивного здоровья супружеских пар в современных условиях // Фундаментальные исследования. Москва: т.1 №10, с.118-121
6. . eidary M., Vahhabi S., Reza Nejadi J. et al. (2008). Effect of saffron on semen parameters of infertile men // Urol. J. Vol. 4. № 5. P. 255–259
7. 20. Hosseinzadeh H., Zeall T., Sadeghi A. (2008). The effect of saffron, *Crocus sativus* stigma, extract and its constituents safranal and crocin on sexual behaviors in normal male rats // Phytomedicine. Vol. 15. № 6–7. P. 491–495
8. Lutz W., Sanderson W., Scherbov S. (2001). The end of world population growth // Nature. Vol. 412. P. 543–545
9. Shamsa A., Hosseinzadeh H., Molaei M. et al. (2009). Evaluation of *Crocus sativus* L. (saffron) on male erectile dysfunction: a pilot study // Phytomedicine. Vol. 8. № 16. P. 690–693
10. World Health Organization (2010). Reproductive health strategy to accelerate progress towards the attainment of international development goals and targets; WHO/RHR/10.14. Geneva: World Health Organization. http://www.who.int/reproductivehealth/publications/general/rhr_10_14/en/
11. Wu D., Gore A.C. (2010). Changes in androgen receptor, estrogen receptor alpha, and sexual behavior with aging and testosterone in male rats // Norm. Behav. Vol. 58. № 2. P. 306–316

XÜLASƏ

**Rafiq Abbasov, Sara Həsənova,
Sevinc Quliyeva, Afət İsrailova, Bəyim Aslanova**

**ZƏFƏRAN EKSTRAKTININ MÜXTƏLİF DİŞİ AĞ SIÇOVULLARIN
QANINDA LÜTEİNLƏŞDİRİCİ HORMONU VƏ ESTRADİOLUN
SƏVIYYƏSİNƏ TƏSİRİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ**

Zəfəran yeməklərin ətirləndiricisi kimi geniş istifadə olunur və onun müalicəvi təsiri yaxşı bilinir. Son tədqiqatlar göstərmişdir ki, zəfəranın əsas komponentləri, o cümlədən karotinoidlər: krosin, krosetin, pikokrosin və safranal müxtəlif bioloji sistemlərdə əhəmiyyətli təsir göstərir. Qadının həyat keyfiyyətini təhdid edən amillərdən biri də menopauzadır. Menopauza qadının həyatının hər sahəsinə təsir edir və hər il dünyada 25 milyon qadın bu prosesin təsirinə məruz qalır. ÜST (Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı) 2030-cu ilə 1,2 milyard qadının postmenopauza vəziyyətində olacaq. Menopauza qadın orqanizminin reproduktiv mərhələdən qeyri-reproduktiv fazaya keçid kimi təsvir olunur. Bir çox sənaye ölkələrdə bu vəziyyət qadınlarda orta hesabla 51 yaşında baş verir. Bununla belə, Azərbaycanda meta-analiz araşdırmasına görə (2011) menopauza orta yaşı 48 olan qadınlarda müşahidə olunur. Deməli, menopauza 40-50 yaş arasında baş verir və estrogen səviyyəsinin azalması ilə xarakterizə olunur. Təqdim olunan tədqiqatda Azərbaycanda becərilən zəfəranın dişicik ağızcıqından alınan ekstraktın 6 və 24 aylıq diş siçovulların qanında lüteinləşdirici

hormon (LH) və estradiolun səviyyəsinə təsiri öyrənilmişdir. Təcrübələr zamanı müəyyən olunmuşdur ki, zəfəran ekstraktının tətbiqi fonunda heyvanların qan plazmasında cinsi hormonların konsentrasiyasında yaşa bağlı dəyişikliklər baş verir. Zəfəran ekstraktının qan plazmasında cinsi hormonların konsentrasiyasını əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmək qabiliyyətinin müəyyən edilməsi ondan, həm reproduktiv yaşda, həm də menopauza dövründə rast gəlinən bir sıra ginekoloji xəstəliklərin farmakoloji korreksiyasında istifadənin mümkünlüyünü sübut edir və bu istiqamətdə klinik praktikada geniş tədqiqatların aparılmasına şərait yaradır.

Açar sözlər: zəfəran ekstraktı, 6 və 24 aylıq dişi siçovullar, lüteinləşdirici hormon, estradiol

SUMMARY

**Ragif Abbasov, Sarah Gasanova, Sevindz Kulieva
Afət İsrailova, Begim Aslanova**

STUDY OF THE INFLUENCE OF SAFFRON EXTRACT ON BLOOD LEVEL OF LUTEINIZING HORMONE AND ESTRADIOL IN FEMALE RATS OF DIFFERENT AGES

Saffron is widely used as a food flavor and has well known medicinal effects. Recent studies have revealed that main components of saffron including carotenoids: crocin, crocetin, picrocrocin and safranal have a large number of physiological effects on different biological systems. One of matters that threatened the quality of life a woman is menopause. Menopause disturbs all aspects of a woman's life and annually affecting 25 million women worldwide. WHO (World Health Organization) estimates that 1.2 billion women will be postmenopausal by 2030. Menopause is described as the transition from the reproductive phase to the non-reproductive. It occurs in many industrial countries on average at age 51. However, in Azerbaijan, according to a meta-analysis study (2011) the mean age of menopause was 48.18 years. Hence, menopause starts between the age of 40 and 50 and is marked by the reduction of estrogen levels. This paper reviews the effects of saffron *Crocus sativus L. Iridaceae* which grow in Azerbaijan on blood level of luteinizing hormone (LH) and estradiol in 6- and 24-month female rats. The experiments revealed age-related changes in the concentration of sex hormones in the blood plasma against the background of the introduction of saffron extract, but these changes are within the normal range.

Key words: saffron extract, female-rats of 6–24 month age, luteinizing hormone (LH), estradiol

MÜNDƏRİCAT

1. **SƏYYARƏ İBADULLAYEVA, HİLAL QASIMOV, MÜRSƏL SEYİDOV.** Alternativ təbabətdə bitkilərin istifadəsi və tərkibinin rolu.....3
2. **FİKRİYYƏ İBRAHİMLİ, SƏMƏNGÜL TARVERDİYEVA.** Biotənizmləyici terapiya-xroniki xəstəliklərin müalicəsində yeni yanaşmalar.....10
3. **SEVGİ KOLAYLI.** Propolisin alternativ tiptəki yeri.....19

I BÖLMƏ: MÜASİR TİBBİ PRAKTİKADA ALTERNATİV TƏBABƏTİN TƏTBİQ ÜSULLARI

4. **İSA ABDULLAYEV, MƏTANƏT HÜSEYNOVA, SABİR NOVRUZOV, BƏXTİYAR HÜSEYNOV, SAMİRƏ HƏSƏNZADƏ.** Fitonsidlərin tədqiqi tarixi və müasir dövrdə onların istifadə sahələri.....20
5. **GÜLTƏKİN ƏLİYEVA, SƏMƏNGÜL TARVERDİYEVA.** Mamalıq-ginekoloji təcrübədə aromaterapiyanın effektivliyi.....26
6. **ELSEVƏR ƏSƏDOV, MÜRSƏL SEYİDOV, ƏZİZƏ HÜSEYNOVA, ZÜLFİYYƏ SEYİDZADƏ.** Arı vərəmumunun alternativ tibbə istifadəsinə dair araşdırmalar.....34
7. **İLHAMƏ MUSTAFAYEVA.** Ginekoloji praktikada alternativ tibb metodlarının Effektivliyi.....40
8. **CƏBİ İSMAYILOV, AZƏR İSMAYILOV, SAMİRƏ RZAYEVA, İSA ABDULLAYEV SABİR NOVRUZOV.** Öd fistullarının əmələ gəlməsində türkəçarə müalicəsinin rolu.....50
9. **ELMAR RZAYEV.** Hirudoterapiya klinik effektivliyi.....53
10. **ADİL MƏMMƏDOV.** Çöpçülüyn tibbi və texniki mahiyyəti.....57
11. **ZÜLFİYYƏ SEYİDZADƏ.** Alternativ tibb metodu: Homeopatiya.....61
12. **ЛЯМАН КЕРИМОВА.** Иголкалывание при остеохондрозе.....65
13. **ŞƏHLA QULİYEVA.** Şəkərli diabetin qan göstəricilərinə təsiri və təbii üsullarla müalicəsi.....72
14. **ETİBAR BABABƏYLİ, BƏXTİYAR HÜSEYNOV, NAMIQ BABABƏYLİ, RƏQSANƏ ABBASOVA, BƏYAZ BAYRAMƏLİYEVA.** Aşağı ətrafların varikoz xəstəliyində ənənəvi və alternativ təbabət üsullarının bircə tətbiqinin effektivliyi haqqında.....75
15. **MƏTLƏB İBRAHİMOV.** Uşaq və yeniyetmələrin həzm sistemi xəstəliklərində probiotik və simbiotiklərin istifadəsi.....80

16. **RAMİZ ƏLƏKBƏROV, ZƏHRAXANIM ABBASZADƏ.** Kolloid gümüş suyu nədir və onun faydaları.....84
17. **NÜSRƏT HƏSƏNOV.** Epilepsiyanın profilaktikasında və müalicəsində alternativ təbabət (*fitoteapiya*).....92
18. **İSMAYIL RZAZADƏ, VÜSAL ƏLİYEV.** Stomatologiyada istifadə olunan tamamlayıcı və alternativ təbabət: Akupunktura.....98
19. **ABDULLA BABAYEV.** Təbii amillərlə orqanizmin möhkəmləndirilməsi.....103
20. **SARA RƏHİMLİ.** İqlimterapiyanın xəstəliklərin müalicə və reabilitasiyasında rolu.....108
21. **LƏMAN NOVRUZOVA.** Ayurveda alternativ tibb metodunun bir şaxəsi kimi.....114
22. **GÜLLÜ SƏFƏROVA, LALƏ HƏSƏNLİ.** Alternativ tibbdə plasebo effekti ilə müalicə.....119
23. **SÜLEYMAN CƏFƏROV.** ÜİX-in müalicə və profilaktikasında alternativ təbabət.....123
24. **ALMAZ İBRAHİMOVA, PƏRİ CƏFƏROVA.** Hərbi travmalarda alternativ reabilitasiya metodlarının tətbiqi.....129
25. **ZƏMİNƏ İSMAYILOVA.** Qaraciyər detoksifikasiyasında təbii vasitələrin rolu.....130
26. **FİDAN ƏLİRZAYEVA.** Bronxial astma xəstəliyinin müalicəsinə integrativ tibb yanaşması.....133
27. **ORXAN XUDİYEV.** Akupunkturanın ağrıda rolu.....141
28. **ŞƏFA KƏRİMOVA.** Alternativ tibb metodu: osteopatiya.....146

II BÖLMƏ: FİTOTERAPİYA

29. **MÜRSƏL SEYİDOV, SÜDABƏ HƏSƏNOVA, FATİMƏ BABAYEVA.** Naxçıvan Muxtar Respublikasında yabanı halda yayılan zəfəran (*Crocus L.*).....151
30. **SƏİDƏ VƏLİZADƏ.** Şəkərli diabetin müalicəsində darçının faydaları.....158
31. **ƏZİZƏ HÜSEYNOVA, HÜSEYN KAZIMZADƏ.** *Hypericum L.* (Dazı) növlərinin xalq təbabəti və müasir tibbdə istifadəsi.....162
32. **SƏİDƏ BAYRAMOVA.** *Ajuga L.* (Dirçək) cinsinə daxil olan növlərin müalicəvi xüsusiyyətləri.....166
33. **MALİK ƏLİYEV, AYSUN SƏFƏROVA.** Mədə-bağırsaq xəstəliklərində fitoterapiyanın rolu.....170

34. **QADİR ƏLİYEV.** Uroloji xəstəliklərin müalicəsində fitoterapiyanın rolu.....175
35. **ŞƏFİQƏ SÜLEYMANOVA.** *Satureja Hortensis* L. növünün fitokimyəvi analiz nəticələri və faydalı xüsusiyyətləri.....181
36. **MÜRSƏL SEYİDOV, NƏZRİN CƏFƏROVA.** Alternativ tibdə pişiknanəsi cinsinin nümayəndələrinin istifadəsi.....186
37. **ÇİNARƏ MƏMMƏDOVA.** Dərman bədrənci və adi damotu dərman bitkilərinin alternativ təbabətdə tətbiqi.....190
38. **ELŞAD İSMAYİLOV.** Lamiaceae Lindl. fəsiləsinə aid olan bitkilərin müalicəvi xüsusiyyətləri.....195
39. **KÖNÜL İSAYEVA.** İmmun sistemin tənzimlənməsində istifadə olunan dərman bitkiləri.....200
40. **SURƏ RƏHİMOVA, GÜNAY QASIMLI.** Bəzi ədviyyat bitkilərinin bioloji fəal maddələrinin tədqiqi.....209
41. **ƏNVƏR İBRAHİMOV, HƏMİDƏ SEYİDOVA.** Naxçıvan Muxtar Respublika florasında *Rosa* L. cinsinin dərman əhəmiyyətli növləri.....213
42. **ƏZİZƏ HÜSEYNOVA, ELSEVƏR ƏSƏDOV.** Api-fitoterapiyanın sağlam gələcək və dayanıqlı inkişafda rolu.....218
43. **РАШАД ИБРАГИМОВ, УЛДУЗ ГАШИМОВА, ХАДИЖА ИСМАЙЛОВА.** Изменения гематологических и поведенческих показателей под влиянием растительного антиоксиканта на фоне затравки нитратом никеля при экспериментальном атеросклерозе.....223
44. **NAMİQ ABBASOV.** Naxçıvan Muxtar Respublikası petrofil (qaya-töküntü) florasının tibdə və xalq təbabətində istifadə edilən bəzi növləri.....231
45. **CABBAR NƏCƏFOV.** Naxçıvan Muxtar Respublikasının bəzi az yayılmış qiymətli üzüm sortlarının ampeloterapiyada tətbiqinə dair.....237
46. **DİL RUBA ƏLİYEVA.** Qara qarağat (*Ribes Nigrum* L.) bitkisinin faydaları.....245
47. **AYNUR İBRAHİMOVA.** Su-bataqlıq bitkiliyinin bəzi ədviyyə bitkilərinin müalicəvi xüsusiyyətləri və alternativ təbabətin əhəmiyyəti.....250
48. **HİLAL QASIMOV.** Ödyolu xəstəliklərinin müalicəsində istifadə edilən yabani dərman bitkiləri.....255
49. **İLKANƏ MÖHSÜMOVA.** Havuşçay hövzəsində yayılmış Kərəvüzkimilər fəsiləsinə daxil olan yabani dərman bitkiləri.....261
50. **MÜŞTABA ABBASOVA.** Dərman poruğu (*Stachys Officinalis* (L.) Trevis) bitkisinin müxtəlif xəstəliklərinin müalicəsində istifadəsinə dair.....265

51. **İLHAM ƏLİYEV, GÜNEL SƏMƏDOVA.** Azərbaycanca yayılan *Ganaderma* Karst. cinsinə aid göbələklərin xalq təbabətində rolu və istifadəsinin perspektivləri.....269
52. **MƏSMƏ TALIBLI.** Naxçıvan Muxtar Respublika florasında yayılan uca andız -*Inula Helenium* L növünün faydaları, bioekoloji xüsusiyyətləri və əhəmiyyəti.....275
53. **FƏRQANƏ KAZIMOVA.** Adi Qaraqınıq (*Origanum Vulgare* L.)- təbii antiviral bitki Kimi.....278
54. **RAUF CƏFƏROV, CAMAL CÜMŞÜDLÜ.** Diş əti xəstəliklərinin müalicə və profilaktikasında istifadə olunan bitki məhsulları.....283
55. **SOLMAZ NOVRUZOVA.** Sidik-cinsiyyət sisteminin bəzi xəstəliklərinin müalicəsində bitki mənşəli dərmanların yeri və rolu..... 290
56. **ZÜLFİYYƏ SALAYEVA.** Naxçıvan Muxtar Respublikası florasında yayılan dərman əhəmiyyətli süsən növləri.....295
57. **AFAQ ƏLİYEVA.** Naxçıvan Muxtar Respublika florasında yayılan *Brassicaceae* Burnett fəsiləsinin dərman əhəmiyyətli növləri.....299
58. **РАГИФ АББАСОВ, САРА ГАСАНОВА, СЕВИНДЖ КУЛИЕВА, АФЕТ ИСРАФИЛОВА, БЕГИМ АСЛАНОВА.** Изучение влияния экстракта Шафрана на содержание лютеинизирующего гормона и эстрадиола в крови самок белых крыс разного возраста.....302

Nəşriyyat direktoru:	Əli Həşimov
Mətbəə müdiri:	Vidadi Kazımov
Baş mühəndis-proqramçı:	Səminə Rüstəmov
Aparıcı redaktor:	Sahilə Abbasova
Aparıcı redaktor:	Günel Məmmədova
Aparıcı korrektor:	Sitarə Əlizadə

Yığılmağa verilib: 15.12.2022
Çapa imzalanıb: 30.12.2022
Formatı: 60/90, 32/1, həcmi 19.43 ç/v
Sifariş № 84, sayı 100 nüsxə

REDAKSIYANIN ÜNVANI: *7012. Naxçıvan şəhəri,
Universitet şəhərciyi,
Naxçıvan Dövlət Universiteti,
Əsas bina, I mərtəbə,
"Qeyrət" nəşriyyatı*

TELEFON: *(00994 036) 545-45-59
(00994 036) 544-08-61*

E-mail: *elmi.hisse@mail.ru*